

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY
2019/4

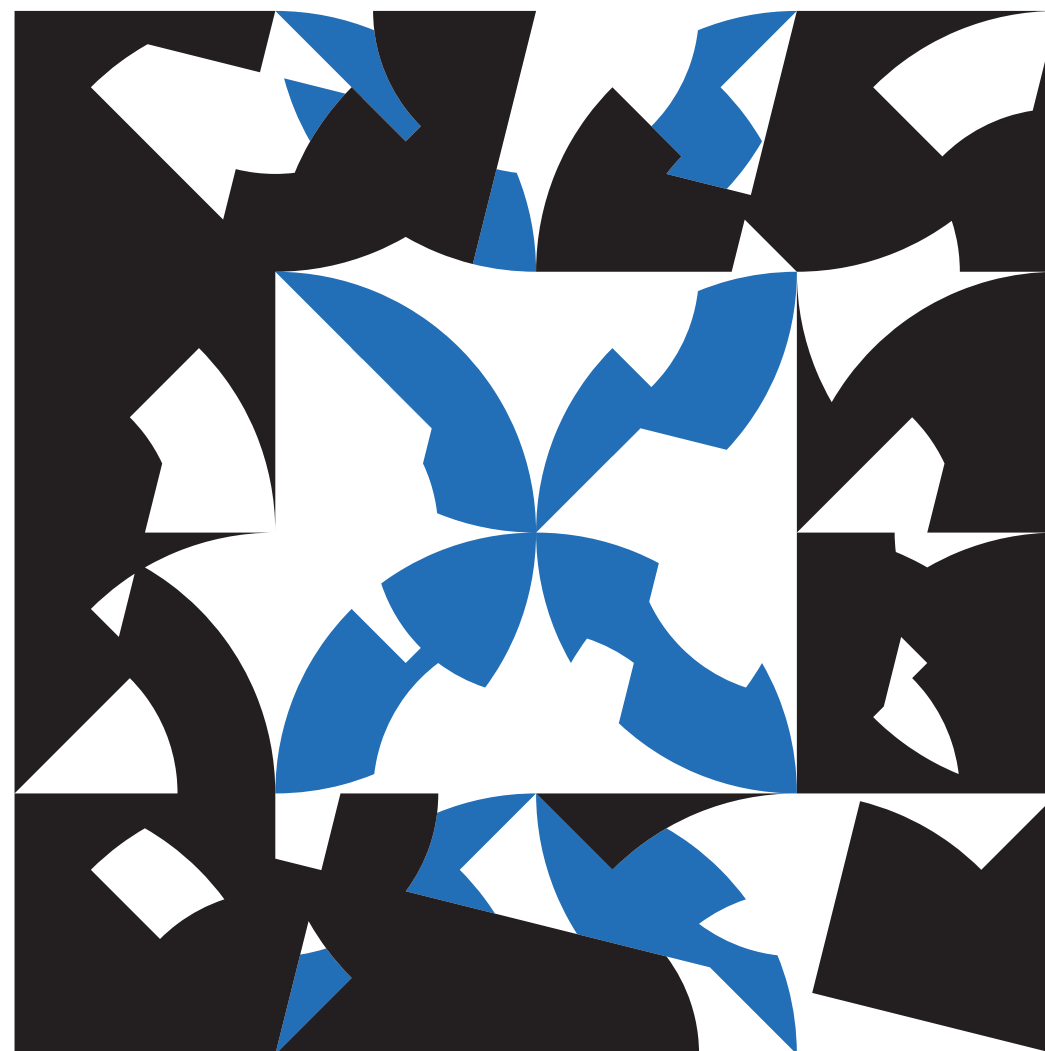
Állam és tértermelés

Nagy Erika, Timár Judit	
Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban	3
Tanulmányok	
Jelinek Csaba	
A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében	17
Timár Judit	
„Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifkálódó városrészben	38
Nagy Gábor, Nagy Erika	
Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú, újratermelésében	61
Sági Mirjam	
Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában	87
Velkey Gábor	
Térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében	104
Mihály Melinda	
Újratermelő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistélepülésen	132
Kovács András Donát, Farkas Jenő Zsolt	
Tájváltozások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon	157
Czifrusz Márton	
Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban	177
Könyvszemle	
Fabula Szabolcs	
Glódowska, J., Gasik, J. M., Pagowska, M. (eds.) (2017): Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences	197
Bertalan Laura	
Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok)	204
Tudományos élet	
Uzzoli Annamária	
Egészségegyenlenségek Magyarországon – Beszámoló a Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely szakmai találkozásjáról	209
Felhívás	217

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2019/4

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY 2019/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Váradai Monika Mária

Főszerkesztő-helyettes / Deputy editor-in-chief:

Barta Györgyi

Vendégszerkesztők / Guest editors:

Nagy Erika

Timár Judit

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál
Czifrusz Márton
Fábián Attila
Gál Zoltán
Győri Róbert
Molnár Ernő
Tagai Gergely
Timár Judit

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József
Czakó Erzsébet
Kovács Zoltán
Lengyel Imre
Tadeusz Marszał
Molnár Virág
Nemes Nagy József
Pálné Kovács Ilona
Rechnitzer János
James W. Scott
Szirmai Viktória
Tosics Iván
Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /
Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

A Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of the Institute for Regional Studies,
Centre for Economic and Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:
Fertő Imre (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:
KRTK Tér és Társadalom szerkesztősége
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Tel.: +36 (1) 309 2684
E-mail: tet@krtk.mta.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.
Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):
intézményeknek 7000 Ft, egyéni előfizetőknek
4500 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak online:
egyéni előfizetőknek 2500 Ft (áfával).
Példányonként kapható a KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar
Tudományos Akadémia, KRTK Regionális
Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi
Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)
ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd
meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. /
Tér és Társadalom is published under the
Creative Commons Attribution 4.0 licence.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2019/4

State and Production of Space

Erika Nagy, Judit Timár	State and production of space: "new" approaches in spatial sciences	3
Articles		
Csaba Jelínek	Four waves of urban regeneration in Hungary: The role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces	17
Judit Timár	The "nationalised production of space" from the perspective of displaced people in an urban district undergoing gentrification	38
Gábor Nagy, Erika Nagy	State agency in the consumption-centred restructuring of urban spaces	61
Mirjam Sági	The role of the state in the decline of public space – a historical perspective	87
Gábor Velkey	Spatial-social inequalities and their reproduction in the Hungarian primary school system	104
Melinda Mihály	Reproducing "ghettos"? – Development in a village undergoing advanced peripheralisation	132
András Donát Kovács, Jenő Zsolt Farkas	Social driving factors of landscape changes in the Great Hungarian Plain	157
Márton Czifrusz	Unemployment and the production of state space in Hungary in two crisis periods	177
Book reviews		
Szabolcs Fabula	Glodkowska, J., Gasik, J. M., Pagowska, M. (eds.) (2017): Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences	197
Laura Bertalan	Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok)	204
Scientific life		
Annamária Uzzoli	Health Inequalities in Hungary – Report on the Workshop of the Social Inequalities Horizontal Research Network	209
Call for thematic issue		217

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

Állam és tértermelés

State and Production of Space

33. évfolyam, 4. szám

Volume 33, Issue 4

2019

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban

Szerkesztői előszó

State and production of space: „new” approaches in spatial sciences

Editorial

TIMÁR JUDIT, NAGY ERIKA

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KULCSSZAVAK: Henri Lefebvre; tértermelés; társadalmi tér; államkonceptió

ABSZTRAKT: Henri Lefebvre „tértermelésről” szóló elmélete, miközben a *Tér és Társadalom*-ban meglehetősen gyorsan visszhangra talált, átfogóbb interpretálására, analitikus keretként történő alkalmazására csak egy évtizede vállalkoznak a magyarországi területi kutatásokban. Ez a tematikus szám e későn indult hazai diskurzus erősítésének szándékával született. Olyan tanulmányokat gyűjt egybe, amelyek szerzői azonos módon gondolkodnak a térről mint társadalmilag termelt folyamatról. Itt közölt írásaik fókuszában egyaránt az állam mint tértermelő szereplő áll. Eredményeik több ponton kapcsolódnak/kapcsolhatók a térről és az államról, főként ezek viszonyáról szóló nemzetközi vitákhoz, akár azok lefebvre-i gyökeréig visszanyúlva, és a térkutatások egykor megalkotott elméleti kereteinek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit felvillantva.

E bevezető tanulmány első része a lefebvre-i (ill. általában a relacionális) térfelfogásnak azokat a csomópontjait villantja fel, amelyekhez az itt közölt cikkek is kapcsolódnak. Ezek között van a társadalmi tér társadalom által termelt jellegének (valamint ezen összefüggés fordítottjának) elfogadása, a térről való trialektikus gondolkodás, a történelmi materialista megközelítés kérdésfelvetéseit is használó történelmi perspektíva. A tanulmányok fókusza miatt kiemelt szerepet kap maga az a mód, ahogy Lefebvre az államot a tértermeléssel összefüggésben koncepcionalizálja. Ennek az államkonceptiónak a lényegét, majd az ebből kinövő nemzetközi tudományos diskurzusok fontos mozzanatait emeli ki a bevezető további része, és kitér a magyarországi területi kutatások néhány csomópontjára, áramlatára is, amelyekben tetten érhetőek e nemzetközi viták hatásai. Végül, a tematikus szám tanulmányainak azok a lényegi elemei kerülnek kiemelésre, melyek világhosszá teszik a közös gondolkodás lehetőségeit.

Judit TIMÁR: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KEYWORDS: Henri Lefebvre; production of space; social space; state concepts

ABSTRACT: Henri Lefebvre's critical theory of space and relational thinking about state and space has been slowly making itself felt in academic thought in Hungary since the late 1980s, but has only been widely discussed and recognised as an interpretative-analytical framework for spatial research in the last ten years. By bringing together critical scholars for this special issue, we wanted to contribute to this unfolding academic discourse on the production of space. We also intended to reflect on the state as a social entity that is inherently spatial. Therefore, the contributions collected in this issue share a common focus on certain elements, such as the spatial organisation and practice of the state as well as the assumption that space is socially produced.

In this editorial we emphasize some powerful ideas in Lefebvre's theory of social space and the related international debates which inform the authors, such as the mutually constitutive nature of space and society, the manifestation and reproduction of social relations (and thus, the conditions of the actual mode of production) in, and created through, spatial processes, the conceptualisation of the fluidity of social processes in the dialectics of perceived, conceived and lived space, as well as the spatial nature of social justice. In line with this train of thought, we expound some of Lefebvre's ideas about the state which inspired the debates and critical interpretations of the spatiality of power, its changing technologies, related social practices, and the variegated nature of state spaces in the current system of capitalism. These ideas shaped domestic academic discourse, emerging critical studies and theoretical reflections on the state as an agent and as the structural condition for the production of space in a Hungarian (European, semi-peripheral and transitory) context. By discussing the predominant themes, spatial and scalar foci and approaches in Hungarian spatial research against the backdrop of „real-world” structural processes and the academic environment described above, we also emphasize the role of spatial studies in deepening our knowledge and in critically depicting state roles in transition, peripherality, European integration and (re-)production of inequalities. Finally, we give an overview of the ideas and key arguments that connect the papers collected in this issue with the core concept of state space in Lefebvre.

Henri Lefebvre-nek, a „*tértermelésről*” szóló elmélet megalkotójának neve már a *Tér és Társadalom* első évfolyamának számaiban feltűnt (Baráth 1987; Kiss 1987), ha másként nem, egy-egy rövid hivatkozás erejéig. Jelen tematikus szám előkészítése során számunkra mégis meglepő felismerést jelentett, hogy az 1974-ben írt, 1991-ben angolra lefordított, s azóta a tértudományok művelői számára minden bizonnyal egyik legismertebb műről, a „*Production of space*”-ről (Lefebvre 1991) rendkívül gyorsan, még 1991-ben megjelent („*A tér képzése*” címmel) egy kiadói katalógus alapján összeállított rövid ismertetés szerkesztői fordításban a *TÉT*-ben. Ez a naprakész reagálás ma azért is hathatott a meglepetés erejével, mert miközben a társadalomtudományokat érintő, többek között épp Lefebvre munkásságára alapozott térfordulatnak (Berger 2018) Magyarországon is felismerhető nyomai voltak, a tértudományokban egy évtizedes kihagyással láttak csak napvilágot a lefebvre-i relacionális térfelfogás legalább rövid interpretációi (pl. Benedek 2000, 2002; Timár 2003; Faragó 2004; Varró 2004). Komolyabb értékeléseket csak a 2010-es évektől olvashatunk (pl. Berki 2012, 2015; Berger 2018;

Egyed 2018), empirikus kutatások elméleti, elemzési keretétől pedig mind a mai napig kifejezetten ritkán használják (pl. Timár 2006; Berki 2014, 2017a).

Úgy gondoljuk, e későn indult hazai diskurzus erősítésének továbbra is fontos terepe lehet a *Tér és Társadalom*. E tematikus számban ezért olyan tanulmányokat szedtünk csokorba, melyek szerzői, ha nem is feltétlenül elemzési keretként alkalmazzák a tértermelés elméletét, de valamennyien azonos módon gondolkodnak a térről mint társadalmilag termelt folyamatról. Itt közölt írásaik fókuszában az állam mint tértermelő szereplő áll.¹ Eredményeik több ponton kapcsolódnak/kapcsolhatók a térről és az államról, főként ezek viszonyáról szóló nemzetközi vitákhoz, akár azok lefebvre-i gyökeréig is visszanyúlva, és a térkutatások egykor megalkotott elméleti kereteinek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit is felvillantják.

A lefebvre-i gondolkodás, illetve általában a relacionális térfelfogás átvételének kiindulópontja a társadalmi tér társadalom által termelt jellegének elfogadása. Amit ebben a nézetben a legtöbb elemző újszerűnek tart, az a társadalmi meghatározottság kiemelése mellett a folyamatban való gondolkodás. Neil Smith, azon kevesek egyike, aki már a „*Production of space*” eredeti francia szövegéhez utat talált, arra is felhívta a figyelmet, hogy „Lefebvre kevésbé a termelési folyamatra, mint inkább a termelés társadalmi viszonyainak újratermelésére fókuszál” (Smith 1990: 90.). Nem véletlen, hogy Lefebvre (1991) a társadalmi teret termelési eszköznek, egyben a kontroll és a hatalom eszközének tartja, ami ezért a társadalom tanulmányozásának is eszköze. Ezek a gondolatok pedig nemcsak a társadalomkutatás főntebb már említett térfordulatához, de a területi kutatások társadalmasításához is elvezettek. Olyan új irányzatokban kaptak fontos szerepet, melyek képviselői erőteljesen kritizálták az abszolút tér koncepcióját, s hozzájárultak ahhoz, hogy a területi kutatások a politikai gazdaságtan mellett számos társadalomelméletet is befogadjanak.

Többek között az ilyen elméletek terjesztéséhez igyekszünk hozzájárulni a magyarországi térkutatásokban a jelen tematikus számmal is, amiben természetesen helyet kap a lefebvre-i koncepció másik gyakran középpontba állított pillére, a térről való trialektikus gondolkodás (Soja 1996) is. A tér megértésének három módja, a térbeli gyakorlatok, a terek reprezentációi és a reprezentáció terei (érezkelt, elgondolt, megélt tér) Lefebvre (1991) interpretációjában egyben a térbeliség komplexitását fejezi ki. A térbeli gyakorlatokat és a terek reprezentációit azonban szerinte nem lineáris értelemben vett dialektikus viszonyban állóknak kell elképzelnünk. Vagyis a reprezentáció terei nem ezek ellentétéből születnek, hanem velük folyamatosan együtt léteznek (Elden 2009). Ez a térfelfogás utat nyitott olyan ellentétpárok destabilizálásához, a dualitásokban gondolkodás kritikáihoz, melyekben fontos érveket fogalmaztak meg pl. a feminista vagy a posztmodern társadalomelméleteket alkalmazó földrajzi irányzatok képviselői. Az abszolút és a relatív, a valós/materiális és az elképzelt/szimbolikus tér szembeállítás mellett a tér és az idő dualizmusa kapott számos bírálatot (Gregory

2000). Itt csupán az utóbbit érintő, s jelen összeállításunkban is helyet kapott feminista kritikák egyikét kiemelve, Massey (1992, 1994) például a mellett teszi le a voksát, hogy a tér csak az idővel integráltnak, mint „tér-idő” koncepcionalizálható. Érvelését Lefebvre (1991) tértermelésről alkotott felfogása által is megerősítettnek véelve, egyrészt hangsúlyozza, hogy nemcsak a teret hozzák létre a társadalmi viszonyok és materiális társadalmi gyakorlatok, de a társadalmi is térbelileg konstruált. Márpedig, ha a térbeli szerveződés a társadalom működésében és változásaiban különbségeket hoz létre, akkor a tér/térbeli nem lehet statikus, történelmen és politikán kívüli. Másrészt a tér/idő dichotómiaként való felfogását azért bírálja, mert az – hasonlóan a férfi-nő szembeállításával – a változás, mozgás, történelem, dinamizmus jellemzőivel leírt időt a privilegizált jelölő pozíciójába helyezi, szemben a mindezek hiányával jellemzett térrel. A feministák dualizmus-hoz való viszonyával összhangban nem azért emel szót, hogy a „maszkulin” látásmódot egy „femininnel” helyettesítsük, hanem azért, hogy mutassunk rá ennek a gondolkodási módnak a problémáira (Timár 2018).

E tematikus szám néhány szerzője az idő térhez való viszonyának egy másik, Lefebvre (1991) elméletében fellelhető aspektusát ragadja meg. Sokoldalú kritikával alkalmazott marxizmusának egyik megnyilvánulása a térkonceptiójába épült történelmi materialista megközelítés. Az a megállapítás, hogy a tértermelés az egyes termelési módok által meghatározott sajátosságokat hordoz, talán a mai magyarországi viszonyok között, egy rendszerváltáson túli társadalomban még nagyobb relevanciával bír, mint a nyugati tudományos diskurzusokban, s az itt közölt tanulmányok egy részében is kiemelt szerepet kap.

Végül, Lefebvre olyan elgondolásaihoz való kapcsolódáson túl, mint aminek a tárgya a mindennapi élet vagy a városhoz való jog, ennek a *TÉT*-összeállításnak megkerülhetetlen kérdése maga az a mód, ahogy az államot a tértermeléssel összefüggésben koncepcionalizálja.

Lefebvre *államkonceptiója* a hatvanas-hetvenes évek pezsgő párizsi baloldali intellektuális közegében, vitáiban formálódott, amelyek – többek között – a korszak politikai rendszereinek, az állam működtetésükben-fenntartásukban betöltött szerepének szisztematikus kritikáját adták (Gottdiener 1993). Az állam térbeli szerveződésének és „tértermelésben” betöltött akkori szerepének („*state mode of production*”) megragadásával a kapitalizmus társadalmi viszonyainak, ezek változásainak vizsgálatához állított fel olyan elemzési keretet, amely túlmutatott a korszakon, és ma is vitákat ösztönöz (Brenner, Elden 2009). A lefebvre-i megközelítésben állam és tér elválaszthatatlan. Az állam territorialis szerveződésként (az államhatárokon belüli jogalkotói, -gyakorló és védelmi szerepben) és hierarchikusan szerveződő intézményei révén (amelyek a fennálló hatalmi viszonyok manifesztációi, ugyanakkor közös normák, értékek hordozói is), a tudomány és a technológia eredményeire támaszkodva megteremti saját racionális „térbeli rendjét”, amelyen keresztül ellenőrzést gyakorol a „kaotikus” magánérdekek vezérelte társadalmi folyamatok és a természet fölött. Ez a rend homogénizál,

strukturálja társadalmi (-térbeli) gyakorlatainkat/mindennapi életünket, és ezzel (átmenetileg) stabil kereteket biztosít a fennálló viszonyok újratermeléséhez. A kapitalizmus társadalmi viszonyai között az állam szerepe alapvetően a tőkefelhalmozás kereteinek fenntartásában és bővítésében, a tőkésosztály dominanciájának fenntartásában ragadható meg, amihez funkciók, intézmények, helyek hierarchikus térbeli rendjét alakítja ki (Lefebvre 2009). Ennek megértése a társadalmi tér átfogó kritikai koncepcióján keresztül, a teret létrehozó-formáló társadalmi viszonyok, ideológiák, technológiák működési mechanizmusainak feltárásával lehetséges – túllépve hatalmi struktúrákat fenntartó, az állam által működtetett fragmentált intézményi kereteken és tudáskészleteken (Lefebvre 1991; Brenner, Elden 2009).

Az állam tértermelési folyamat részeként történő megragadása új értelmezések, viták kiindulópontjává vált, amelyek áttekintése túlmutat e bevezető keretein. Ezért az alábbiakban csupán röviden utalunk azokra a csomópontokra és (több ponton is összekapcsolódó) áramlatokra, amelyek a hazai területi kutatásokra – így e tematikus szám szerzőire is – hatottak:

- A kapitalizmus hetvenes években kibontakozó válságának okait, mechanizmusait vizsgáló, alapvetően a városi terek átalakulásából kiinduló kritikai politikai gazdaságtani áramlat az államot (szemben az uralkodó neoklasszikus gazdaságtani értelmezéssel) nem gazdaságon kívüli szereplőként értelmezte. Az új tőkefelhalmozási folyamatok aktív részesének tekintette, amelynek szerepe a termelés (felhalmozás) új térbeli kereteinek kialakításában, a növekedés mind bonyolultabb és költségesebb feltételeinek megteremtésében, a kapitalizmus egyenlőtlenségeket újratermelő térbeli logikájából következő konfliktusok kezelésében ragadható meg (Harvey 1989, 1999; Smith 2011). Az értelmezés túlmutatott a városkutatásokon, és hozzájárult ahhoz, hogy a kibontakozó új (neoliberális-globális) térbeli rend és a változó állami szerepek összekapcsolódó kutatása új vitákat indítson el.
- Többek között ezt a problémát boncolgatta a kilencvenes évek végétől kibontakozó léptékdiskurzus is, amelyben az állam (társadalmi-) térbeli léptékek közötti hatalmi-intézményi átrendeződések kulcsszereplőjeként jelent meg a területi (és a térbeliség jelentőségét fölismerő más társadalomtudományi) kutatásokban. A viták egyik csomópontja az állam térbeli szerveződésének és (intézményi) gyakorlatainak léptékek/hierarchiák mentén történő értelmezése és annak érvényessége volt. A lépték társadalmi konstrukcióként történő értelmezéséből (Smith 1988) és Jessop (2001), stratégiai-relációs megközelítéséből kiindulva Brenner (2004) a vitát kritikai-strukturalista nézőpontból összegző művében az állam intézményi gyakorlatait („térbeli projektjeit”) alapvetően léptékekhez és lehatárolt terekhez („territories”) kötődően értelmezte. Ugyanakkor (Lefebvre-re hivatkozva) hangsúlyozta, hogy az állam társadalmi viszo-

nyokat ellenőrző-alakító szerepe sokkal átfogóbb, különböző tértermelési folyamatokban – így egyes tértermelési folyamatok, pl. a verseny és koncentráció kiegyenlítéssel szembeni dominanciájában – jelenik meg, amelyek lenyomatai az intézményi kereteket és gyakorlatokat formáló stratégiáknak, társadalmi küzdelmeknek. Ezzel az állam térbeli „projektjeinek” eltérő társadalmi-térbeli kontextusaira irányította a figyelmet (Brenner 2004; Brenner et al. 2010), ami az európai (fél)periféria állami tértermelési folyamatainak értelmezésére is hatott (ld. pl. Varró 2010; Pósfai 2018).

- Az állam tértermelő szerepét értelmező viták, illetve a 2008/11-es válság – s az erre elsősorban nemzetállami keretek között adott válaszok – az intézményi gyakorlatokra, az állam működésére irányították a figyelmet. A vizsgálódások hazai kutatókat is inspiráló kritikai-strukturalista áramlata (amely Lefebvre mellett Foucault-ra is építkezett) a kormányzás („governance”) új technológiáiban – a hagyományos hierarchiák mellett a horizontális szerveződések és a hálózatok növekvő szerepében, külső, elsősorban piaci szereplők politikai döntéseket alakító, növekvő befolyásában, a projektalapú működésben – és ezek egyenlőtlenségeket erősítő következményeiben ragadta meg a neoliberais állam térbeli logikáját (Swyngedouw 2005; Jessop 2010; Peck et al. 2010).
- Az állam térbeli szerveződését és gyakorlatait a szemiotika eszközeivel közelítő kulturális politikai gazdaságtani áramlat a válságokat, az ezekre adott intézményi válaszokat (a struktúrák átrendeződését) és ezek nyelvi folyamatait állította középpontba. Ezzel előtérbe került az állami tértermelés diszkurzív dimenziója is, amellyel egyszerre ragadhatók meg a globális kapitalizmus sokszínűsége mögött húzódó hatalmi viszonyok (pl. a magterületek dominanciája a periféria intézményi gyakorlatai fölött), és értelmezhetők a szociokulturális kontextusokhoz kötődő, eltérő intézményi gyakorlatok, valamint az ezeket formáló társadalmi (hatalmi) mechanizmusok (Jessop, Oosterlynck 2008; Jessop, Sum 2017).
- Ez a megközelítés, továbbá azok az érvelések, amelyek a napi intézményi gyakorlatokra fókuszáltak, és a különböző, lokális terekhez kötődő politikai aktorok stratégiáinak, viszonyának, akcióinak eredőjeként értelmezték az állam működését – megkérdőjelezve pl. a hierarchikus térstruktúrák dominanciáját (Allen, Cochrane 2010) –, az állam térbeli projektjeinek „megélést”, napi társadalmi (térbeli) gyakorlatokba történő beépülését is problematizálták (pl. Rose 1995; Mountz 2004).

Az utóbbi évtizedekben kibontakozó kutatások és viták tehát az állami tértermelés új aspektusainak, illetve totalitásának megragadásával kísérleteztek – amihez többen is Lefebvre eredeti koncepcióját használták kiindulópontként (ld. pl. Brenner et al. 2003; Brenner, Elden 2009). E diskurzusok hatása tetten érhető a hazai területi kutatásokban is, amelyek az államszocializmus lebontása, az Európa keleti felén

kibontakozó perifériás kapitalizmus és ennek egymást követő válságai, a geopolitikai átrendeződések (uniós csatlakozás, euroatlanti integráció stb.) kontextusában formálódó-változó állami szerepeket és térbeli gyakorlatokat értelmezték. Sajátos fókuszukból következően az állam működésének térbeli aspektusait problematizálták, amivel elmélyítették az átmenettel, a (fél)periféria társadalmi egyenlőtlenségeivel, az európai integrációval kapcsolatos vitákat, koncepciókat.

- Ez megragadható a nemzetállam mint a társadalmi folyamatok domináns – ugyanakkor territorialitásra fókuszált, leegyszerűsítő – értelmezési keretének kritikájában és „lebontásában”. Ez a nézőpont megjelenik a határkutatásokban, amelyek az államhatárt napi gyakorlatok lokális te-reiben értelmezik, összekapcsolva ezzel a különböző (társadalmi-térbeli) léptékek szereplőit, folyamatait, ezek változó viszonyrendszereit, történelmi perspektívában értelmezve azokat (pl. Rechnitzer 2005; Hardi et al. 2009; Hajdú 2017). A nemzetállam értelmezési keretként történő „lebontása”, illetve nemzetközi lépték-vitákhoz kapcsolása explicit módon is megjelent az utóbbi évek (kritikai) területi kutatásaiban (Berki 2017b; Czirfusz 2017; Nagy 2017).
- A hatalommegosztás térbeli problémaként történő értelmezése a rendszerváltozás óta fontos csomópontja a tudományterületi vitáknak. Utóbbiak a regionalizmus és az átalakuló területi igazgatás gyakorlati kérdései mellett a centralizáció/decentralizáció mechanizmusai, a lokális autonómiák és ezek korlátai, az állam térbeli-hatalmi viszonyokat alakító szerepei köré szerveződtek (pl. Somlyódyné Pfeil 2005; Pálné Kovács 2016a), megvilágítva az intézményi-strukturális (igazgatási) keretek magyarázó erejét a társadalmi-térbeli folyamatok alakításában. A regionalizmus és a területi középszint kérdésköréhez kapcsolódóan bontakozott ki az állam térbeli szerveződésének és gyakorlatainak konstruktivista megközelítése is, amelyben az állam intézményrendszerei és az állami politikák diszkurzív folyamatok és az azok háttérében álló stratégiák, hatalmi viszonyok manifesztációi. Az áramlat a társadalmi tér kritikai koncepciójából kiindulva bírálta a korábbi értelmezések normatív, EU-alapelveket kiindulópontként elfogadó megközelítését. Továbbá az unión belüli és a nemzetállami keretek között zajló diskurzusok, intézményesülési folyamatok, a háttérben húzódó hatalmi küzdelmek eredőjeként értelmezte a hazai területi politikákat és ezek kereteinek alakulását (lásd pl. Faragó 2005; Varró, Faragó 2016). Az európai (fél)periféria folyamataiból kiindulva ugyanakkor az állami tértermelés domináns (pl. kritikai-strukturalista) koncepcióinak kritikája is megjelenik; a kutatók a mellett érvelnek, hogy a gazdaságfókuszú államértelmezéseken túllépve kell feltárni azokat a struktúrákat, viszonyokat, ezek rekurzív-reflexív dialektikáját, amelyek az állam térbeli szerveződését és gyakorlatait formálják az európai „magterületen” kívül (Varró 2010).

- A lokális terekre (léptékre) fókuszáló vizsgálódások során az állami intézmények gyakorlatainak, az ezeket alakító normáknak a mindennapi élet kereteit alakító szerepét közvetlenül, „testközelben” tapasztalták meg a kutatók; a terepi munka ezért is vált az állami intézményi gyakorlatok és az ezeket alakító normák szisztematikus kritikájának forrásává. Ennek egyik fontos terepuma a kritikai városkutatás, amelynek tematikájában az állam osztályérdekeket érvényesítő (pl. lakáspolitikák), külső függőségeket közvetítő (pl. finanszírozás, megszorítások, EU-fejlesztési projektek) politikái/gyakorlatai és ezek térbeli következményei (kiszorítás, szegregáció, polarizáció) kerültek középpontba (pl. Nagy, Timár 2012; Czirfusz et al. 2015; Pósfai, Jelinek 2019). Ugyanakkor a vidékkutatások az állam diszfunkciói (közszolgáltatások, szociálpolitika), a „munkaalapú” társadalomhoz kötődő gyakorlatai, a zsugorodó helyi autonómiák és a vidéki terek polarizációja, gettószódási folyamatai, a helyi és térbeli-hierarchikus (lokális/központi állami) függőségek újratermelő rendszerei közötti kapcsolatokat tárták fel (pl. Kovács 2010; Virág 2010). Ezek a kutatások egyre több ponton kapcsolódtak a helyi kormányzásra, a hatalom-megosztás és autonómia kérdésére, az uniós várospolitikák kritikájára irányuló, közigazgatási fókuszú vizsgálatokhoz is (pl. Keller 2011; Pálné Kovács 2016b), és hatást gyakoroltak más tudományterületek kapcsolódó kutatásaira is (pl. Vastagh 2017).

Az állam térbeli szerveződésének és gyakorlatainak tehát különböző megközelítései, koncepciói, léptékei vannak jelen a hazai területi kutatásokban. A *Tér és Társadalom* e számával a további vitákhoz szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy az itt összegyűjtött tanulmányok a különböző állami szerepeket, tértermelési folyamatokat eltérő térbeli (lépték-) fókusszal, ám vállaltan kritikai nézőpontból értelmezik.

Az itt közölt írások első felében a szerzők valamennyien a városi tér termelését tekintik kutatási tárgyuknak, azonban különböző állami szereplők megismerését, illetve megismertetését helyezik középpontba. Jelinek Csaba (2019) a magyarországi városrehabilitáció 1970-es évektől máig tartó változásait vizsgálva az állami döntéshozatal különböző léptékeit és intézményeit a globális kapitalizmus folyamataiba ágyazottan tanulmányozza. E mintegy fél évszázados történetben négy korszakot különít el, amivel újat hoz a szocializmus-posztiszocializmus kétosztatúságának logikájához képest. A tértermelés kritikai gazdaságtanának a fejlesztési projektek kritikai szociológiájával és antropológiájával párosított elméleti keretezése segítségével jut arra a következtetésre, hogy a magyarországi városrehabilitációk nem tudtak olyan rendszerszerű változást hozni, ami kiküszöböli az egyenlőtlen térbeli fejlődés negatív társadalmi hatásait, sőt, mint azt több eset példázza, érzékelhető szerepük van a marginális terek újratermelésében.

Akárcsak ő, Timár Judit (2019) is tértermelésként értelmezi a városrehabilitációt, a dzsentifikációt és az ezekhez kapcsolódó társadalmi-térbeli kiszorítást. Éppen ezzel a lefebvre-i megközelítéssel mutat túl tanulmánya annak a győri em-

pirikus kutatásnak az eredményein, melyben e tértermelési folyamatokat azzal a céllal vizsgálja, hogy az állam és a városrehabilitáció/dzsentrifikáció miatt bekövetkező térbeli kiszorításnak kitett lakók viszonyát megértse. Ennek a megközelítés módnak köszönhetően tudja a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló teret a városkutatásokban megszokottól tágabb „tér-időben” vizsgálni, az abban élő korábbi és mai lakók megélt tereit az önkormányzat elgondolt tereivel összevetve tanulmányozni. Timár a mellett érvel, hogy a kiszorítottak és az állam viszonya felől szemlélve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban – a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Nagy Erika és Nagy Gábor (2019) közös tanulmányukban az állam tértermelő szerepét a fogyasztás átalakuló struktúráin és gyakorlatain keresztül vizsgálják, szintén egy győri esettanulmány segítségével. A mellett érvelnek, hogy a városi tereket fizikailag és jelentéstartalmukban/szimbolikusan átformáló projektek (a belváros megújítása, a mega-rendezvények, a poszt-szocialista átmenet utolsó „szürke” zónáinak felszámolása) új térbeli rend kialakítása irányába mutattak, amelyben tetten érhetők a neoliberais urbanizmus jellemzői, a periféria függőségi viszonyai, és a polgár(i)ság helyi narratívái. Lefebvre társadalmi-tér-konceptiójából kiindulva ragadják meg a szerzők az „új rend” formálásában kulcsszerepet betöltő helyi állam intézményi gyakorlatait, az ezek háttérében álló mechanizmusokat – a centralizált állami struktúrák és a tőkeérdekek bonyolult hatalmi geometriáját –, ezek helyi autonómiákat meggyengítő hatását.

Sági Mirjam (2019) a nemzetközi kritikai földrajzban „városmilitarizációként” és a „demokratikus közterek hanyatlásaként” koncepcionalizált jelenségeket/folyamatokat vizsgálja magyarországi és budapesti kontextusban, történeti perspektívában. Fókuszában az állam e folyamatok alakításában betöltött szerepe áll, amit alapvetően a közterek állami értelmezésén és használatán keresztül ragad meg. Ehhez részben Lefebvre térértelmezése és Gál (2002) nyilvános és privát közti szemiotikai különbségeket tárgyaló feminista megközelítésű írása nyújt számára elméleti kapaszkodót. Az államszocializmus időszakára visszanyúló, tudományos viták és konkrét politikákba betekintést adó dokumentumok elemzésére épülő eredményei jó alapot adnak a nemzetközi akadémiai diskurzusokba való bekapcsolódásra. Bemutatja azokat a köztérhasználatot szűkítő és bizonyos csoportokat privilegizáló politikákat, amelyek korántsem csak a nyugati, neoliberais viszonyok között, hanem már a szocializmusban is érvényesültek.

A tanulmányok másik csoportja az állam intézményi gyakorlataira – szabályozó-szolgáltató szerepeire (vagy ezek hiányára) – fókuszál, ezeken keresztül vizsgálva a különböző társadalmi csoportokhoz fűződő viszonyát. Velkey Gábor (2019) az állam társadalmi reprodukcióban betöltött szerepét, ennek változó intézményi kereteit és társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket fenntartó-újratermelő mechanizmusait boncolgatja tanulmányában. Az intézményi gyakorlatokat, ezek „megélését” és a (mind)ezekre adott válaszokat „alulnézetből”, lokális te-

rekben végzett kutatásaira építve, a közoktatás állam által ellenőrzött-fenntartott rendszerében elemzi. Ennek kereteit a lefebvre-i térkoncepciónak a közszolgáltatások rendszereire történő adaptációjával; az „elérhető”, a „felkínált” és az „egyszerre ismert és igénybe is vehető” szolgáltatások körei/terei fogalmak bevezetésével definiálja a szerző. Ebből kiindulva ragadja meg az oktatási rendszerben újratermelődő, s az utóbbi évtized centralizációs mechanizmusai hatására erősödő szelektációs és szegregációs folyamatokat, az ezeket formáló társadalmi viszonyokat – stratégiákat, konfliktusokat, küzdelmeket – különböző, de minden esetben összetett, sokféle problémát hordozó helyi (periférikus-vidéki) kontextusokban.

Mihály Melinda (2019) az állam tértermelési folyamatainak eredményeként is újratermelődő társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekre a marginalizálódó vidéki terekben adott válaszokat, a helyi szereplők, illetve az állami szabályozás és intézményi gyakorlatok bonyolult, konfliktusokkal terhelt viszonyát mutatja be tanulmányában. Érvelésében explicit módon a társadalmi tér lefebvre-i és Soja-féle koncepcióját használja értelmezési keretként: a mindennapi élet lokális tereit az ellenállás, a cselekvés, az egyéni és közösségi autonómia forrásának tekinti. Ebből kiindulva ragadja meg a vidéki gettósodás folyamatainak strukturális és „megélt” dimenzióit, elemzi egy helyi közösségi szerveződés ezekre adott válaszait, feltárja a közösségi és egyéni autonómiák ellentmondásos viszonyát, továbbá a lokális, illetve központi állam helyi cselekvést meghatározó (korlátozó-ellenőrző-elbizonytalanító) szerepét.

Kovács András Donát és Farkas Jenő Zsolt (2019) tanulmányában a tértermelés egy formájának, a „tájtermelésnek” a gondolata merül fel. Ebben a közösségi és egyéni érdekek és cselekvések mellett megragadhatónak tartják az állami fejlesztési elképzeléseket és beavatkozásokat, illetve mindezek hatását, ezért az „új környezeti paradigma” (20-21. századi környezettudatos vezérelvek, értékek és cselekvési minták) egyfajta indikátorának is tekintik a szerzők. A tájhasználatban bekövetkező változásokat, a természetvédelem és a mezőgazdaság tájalakító tevékenységének eredményeit fél évszázados távlatban elemzik kvalitatív és kvantitatív módszerekkel kunsági és bácskai mintaterületeken. A vizsgált ágazatok aktorainak értékeléseit is felhasználva, az 1960-as évektől a mezőgazdaság és természetvédelem hat korszakát különítik el. Megállapítják, hogy bár megjelentek a környezettudatos elvek, de az új paradigma megerősödését eltérő társadalmi érdekek akadályozzák, a tájgazdálkodás helyzetében, a tájak állapotában összességében nem történt javulás az elmúlt évtizedekben.

Czirfusz Márton (2019) az állam munkahelyteremtő politikáit, s ezeken keresztül a tőkefelhalmozás kereteit a munkaerő rövid és hosszú távú újratermelésébe történő beavatkozással biztosító szerepét tárgyalja tanulmányában. Az elmúlt évszázad két nagy krízisére fókuszál, történelmi perspektívába helyezve az államnak a piac ciklikus válságaihoz kötődően kiterjesztett szerepét a kapitalizmus tértermelési folyamataiban. Az államot a (kapitalista) társadalmi viszonyok megtestesítőjeként-újratermelőjeként értelmező kritikai felfogásból – a materia-

lista államelméletből – kiindulva rámutat a munkapiaci beavatkozások egyenlőt-lenségeket (újra)termelő mechanizmusaira (intézményi-térbeli szerveződéseire, az ezek keretei között megvalósított térbeli projektekre) és az ezeket alakító ha-talmi viszonyokra. Ugyanakkor, túllépve vizsgálatai magyarországi-perifériás kontextusán, a materialista államelmélet magyarázó ereje, így az e tematikus szám keretétül választott állami „tértermelésnek”, a társadalmi tér kritikai kon-cepciójának léptékeken átívelő és történelmi perspektívában is értelmezhető ér-vényessége mellett is érvel.

Jegyzet

- 1 A kutatások nagy része s maga ez a bevezető tanulmány is „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” c. NKFIH (OTKA) K109269 szerződés számú projekt részeként született a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával.

Irodalom

- Allen, J., Cochrane, A. (2010): Assemblages of State Power: Topological Shifts in the Organization of Government and Politics. *Antipode*, 5., 1071-1089. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00794.x>
- Baráth E. (1987): Egy térszerkezeti modell. *Tér és Társadalom*, 3., 23-44. <https://doi.org/10.17649/TET.1.3.3008>
- Benedek J. (2000): *A társadalom térbelisége és térszervezése*, RISOPRINT, Kolozsvár
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2, 21-39. <https://doi.org/10.17649/TET.16.2.847>
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan, Budapest
- Berki, M. (2012): Post-1990 Urban Brownfield Regeneration in Central and Eastern Europe: A Theoretical Concept. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 137-144.
- Berki M. (2014): A városi barnaövezetek funkcióváltása a poszt szocialista városokban: Tér elméleti megközelítés. In: Dúll A., Izsák É. (szerk.): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest, 120-133.
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Berki M. (2017a): Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján. *Tér és Társadalom*, 2., 23-43. <https://doi.org/10.17649/TET.31.2.2844>
- Berki M. (2017b): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203-215.
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford.
- Brenner, N., Elden, S: (2009): Henri Lefebvre on State, Space, Territory. *International Political Sociology*, 3., 353-377. <https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2009.00081.x>

- Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G. (2003): State Space in Question. In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G. (eds.): *State/Space: A Reader*. Blackwell, Oxford, 1–26.
- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. *Global Networks*, 2., 182–222. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2009.00277.x>
- Czirfusz M. (2017): A gazdaságföldrajz elméletei a térről és a gazdaságról. *Földrajzi Közlemények*, 3., 192–202.
- Czirfusz, M. (2019): Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom*, 4, 177–196. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3170>
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest–Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.vi4.104>
- Egyed I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép európai kontextusban*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs, 165–185.
- Elden, S. (2009): Production of space. In: Gregory, D., Johnston, R.J., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 5th Edition. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 590–592.
- Faragó L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3., 1–23. <https://doi.org/10.17649/TET.18.3.955>
- Faragó, L. (2005): The driving forces of regionalism in Hungary. In: Timár, J., Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 73–91.
- Gal, S. (2002): A Semiotics of the Public/Private Distinction. *Difference: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 1., Spring, 77–95.
- Gottdiener, M. (1993): The Marx of our time: Henri Lefebvre and the production of space. *Sociological Theory*, 1., 129–134.
- Gregory, D. (2000): Space, human geography and. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 767–773.
- Hajdú Z. (2017): Állam vagy/és ország? Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 3–4., 1–21.
- Hardi, T., Hajdú, Z., Mezei, I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA RKK, Győr, Pécs
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (1999): *The limits of capital*. Verso, London
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Jessop, B. (2001): Insitutional re(turns) and the strategic-relational approach. *Environment and Planning A*, 7., 1213–1235. <https://doi.org/10.1068/a32183>
- Jessop, B. (2010): The „return” of the national-state in the current crisis of the world market. *Capital and Class*, 1., 38–43.
- Jessop, B., Oosterlynck, S. (2008): Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology. *Geoforum*, 3., 1155–1169. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2008.05.001>
- Jessop, B., Sum, N. (2017): Putting the ‘Amsterdam School’ in its Rightful Place: A Reply to Juan Ignacio Staricco’s Critique of Cultural Political Economy. *New Political Economy*, 3., 342–354.
- Keller J. (2011): Heterarchia és fejlődési pályaváltás. Új elméleti megközelítés a kistérségkutatásban. *Tér és Társadalom*, 3., 3–26. <https://doi.org/10.17649/TET.25.3.1877>
- Kiss R. (1987): „Milyen várost, milyen teret? Manuel Castells és a francia városszociológia néhány aspektusa. *Tér és Társadalom*, 4., 103–109. <https://doi.org/10.17649/TET.1.4.48>
- Kovács A. D., Farkas J. Zs. (2019): Tájváltások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon. *Tér és Társadalom*, 4., 157–176. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3169>
- Kovács K. (2010): Vidéki változások a rendszerváltás után. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 73–104.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Trans. Nicholso-Smith, D. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Lefebvre, H. (2009): *State, Space, World: Selected Essays* (edited by Brenner, N; Elden, S.). Minnesota Press, Minneapolis

- Massej, D. (1992): Politics and space/time. *New Left Review*, 196., 65–84.
- Massej, D. (1994): *Space, Place and Gender*. Polity Press, Cambridge
- Mihály M. (2019): Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepülésen. *Tér és Társadalom*, 4., 132-156. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3179>
- Mountz, A. (2004): Embodying the nation-state: Canada's response to human smuggling. *Political Geography*, 3., 323-345. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2003.12.017>
- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226-234.
- Nagy E., Nagy G. (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom*, 4., 61-86. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3192>
- Nagy, E., Timár, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121-135.
- Pálné Kovács I. (2016a): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab, A., Gajdoschek, Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583-599.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016b): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Peck, J., Brenner, N., Theodore, N. (2010): Postneoliberalism and its malcontents. *Antipode*, 1., 94-116. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2009.00718.x>.
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. PhD dissertation. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/>
- Pósfai, Zs., Jelínek Cs. (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: Lang, T., Goermer, F. (eds): *Regional and Local Development in Times of Polarisation*. Palgrave Macmillan, London, 197-223.
- Rechnitzer, J. (2005): Az osztrák-magyar határmenti együttműködés múltja, jelene, jövője. *Tér és Társadalom*, 2., 7-29. <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.997>
- Rose, G. (1995): Geography and gender, cartographies and corporealities. *Progress in Human Geography*, 4., 544-548. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030913259501900407>
- Sági M. (2019): Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában. *Tér és Társadalom*, 4., 87-103. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3202>
- Smith, N (1988): Regional adjustment or restructuring? *Urban Geography*, 3., 318-324. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.9.3.318>
- Smith, N. (1990 [1984]): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. Second edition. Basil Blackwell, Cambridge
- Smith, N. (2011): Uneven development redux. *New Political Economy*, 2., 261-265. <https://doi.org/10.1080/13563467.2011.542804>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford.
- Somlyódy Péter, E. (2005): Balancing between transition and modernity: Principles and institutions of regional planning in Hungary. In: Timár, J., Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli I. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 106-123.
- Swyngedouw, E. (2005): Governance innovation and the citizen: The Janus-face of governance-beyond-the-state. *Urban Studies*, 11., 1991-2006. <https://doi.org/10.1080/00420980500279869>
- Timár J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 2., 53-65. <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.891>
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt-szocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon: Településtudományi konferencia*. Savaria University Press, Szombathely, 35-51.
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187-203.
- Timár J. (2019): „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó

- városrészben. *Tér és Társadalom*, 4., 38-60. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3204>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91. <https://doi.org/10.17649/TET.18.1.932>
- Varró, K. (2010): Re-Politicising the Analysis of „New State Spaces” in Hungary and beyond: Towards an Effective Engagement with „Actually Existing Neoliberalism”. *Antipode*, 5., 1253–1278. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00801.x>
- Varró, K., Faragó, L. (2016): The Politics of Spatial Policy and Governance in post-1990 Hungary: The Interplay between European and National Discourses of Space. *European Planning Studies*, 1., 39–60. <https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1066760>
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Velkey G. (2019): A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek és újratermelésük a hazai alapfokú oktatási rendszerben. *Tér és Társadalom*, 4, 104–130. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3191>
- Virág T. (2010): *Kirekesztve: falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében

Four waves of urban regeneration in Hungary: The role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces

JELINEK CSABA

JELINEK Csaba: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; jelinek.csaba@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7240-2402>

KULCSSZAVAK: városrehabilitáció; dzsentifikáció; tértermelés

ABSZTRAKT: A városrehabilitációnak nevezett közpolitikai eszköz 1970-es évek végi megjelenése óta növekvő súllyal van jelen a hazai városfejlesztés eszköztárában. Bár maga a fogalom az elmúlt öt évtized során nem változott, a városrehabilitációs gyakorlat jelentős mértékben átalakult. Jelen cikk ezt az átalakulást vizsgálja négy jelentős korszakon keresztül: az államszocializmus 1970-es évektől kezdődő kései szakaszában; az 1990-es évtizedre és a 2000-es évek elejére jellemző, vállalkozói ethoszra épülő „liberális” korszakban; a 2000-es évek közepétől kialakuló, EU-források által fémjelzett periódusban; illetve a 2010 óta jellemző „autoriter” korszakban. Egy rövid, a városrehabilitáció kialakulását, definícióját, és más fogalmakhoz való viszonyát tisztázó elméleti bevezető részt követően két szempontból elemzem az állam marginális terek (újra)termelésében betöltött változó szerepét a különböző korszakokban. Az első szempont az állami döntéshozatal léptékeinek, illetve az állami intézményeknek a szerkezetváltozása a globális folyamatok függvényében. A második szempont a városrehabilitáció eszközének változó funkciói a fenti szempont kontextusában. Végezetül, a cikk konklúziójában a két szempont viszonyának, azaz az állam városrehabilitáción keresztül zajló tértermelő funkciójának különböző korszakokon átvélő változásait mutatom be.

Csaba JELINEK: research fellow, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; jelinek.csaba@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7240-2402>

KEYWORDS: urban regeneration; urban renewal; gentrification; production of space

ABSTRACT: Since its first appearance in the 1970s, urban regeneration has played an increasingly important role among the Hungarian instruments of urban policy. Although the concept (városrehabilitáció) has remained unchanged over the last five decades, urban regeneration practices have changed significantly. The article traces these changes in four different epochs.

The concept was first introduced in opposition to urban reconstruction in late Hungarian state socialism in the 1970s, in the context of a global economic crisis and selective decentralisation. During the liberal era, which was based on the entrepreneurial spirit of the 1990s and early 2000s, urban regeneration became the vehicle of gentrification, owing mainly to the radical decentralisation and privatisation measures of the early 1990s. After the mid-2000s, in the period of Eu-

ropeanisation dominated by EU funds, “social urban regenerations” were introduced, and many cities started experimenting with the policy. Finally, in the authoritarian era after 2010, urban regeneration is carried out through specific controlling measures, in the context of recentralisation.

After a brief introduction describing the assemblage, definition, theoretical significance and relationship to other similar policy instruments of urban regeneration, the article analyses the changing role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces during the four historical periods. The first analytical dimension is how the mechanisms of decision-making and the institutions of governance have been rescaled in the context of global structural changes in subsequent periods. The second dimension describes the variable functions of urban regeneration in relation to these institutional and structural changes in the same periods.

Finally, the interplay of these two dimensions is explored to show how the role of the state in the production of space has been changed by the mechanism of urban regeneration and how a professional field of urban regeneration experts has been created and expanded at the same time.

Throughout, the article builds on the cases of the 7th District of Budapest (Block 15), on the so-called “block regeneration” measures of Middle-Ferencváros, the 9th District of Budapest, on the Magdolna Quarter Programme executed in three waves in the 8th District of Budapest, and on the social urban regenerations implemented in Salgótarján. The study used a mix of methods and is informed by interviews, participant observation, document analysis and statistical analysis.

Bevezetés

Míg az 1970-es évekig gyakorlatilag ismeretlen fogalom volt a hazai közpolitikai palettán a „városrehabilitáció” mint urbanisztikai eszköz, az azóta eltelt fél évszázad alatt több száz városrehabilitációs beavatkozás zajlott Magyarországon. Bár a városrehabilitáció fogalma különböző időszakokban eltérő gyakorlatokat jelentett, kiindulásképpen városrehabilitációnak nevezhetünk minden olyan urbanisztikai beavatkozást, amely az állam valamilyen aktív szerepe mellett egy „elavultnak” tekintett helyzeten szeretne változtatni a területre történő beruházással és fizikai fejlesztéssel. Ilyen lehet egy területen a lakás- vagy épületállomány megújítása, egy közterület fejlesztése vagy egy városnegyed átfogó, komplex megújítása.

A városrehabilitációt a „tér termelésének” egy specifikus eseteként értelmezem (Lefebvre 1991). Lefebvre munkája az utóbbi évtizedekben fontos hivatkozási alap lett a városkutatásban, filozófiai megközelítése miatt azonban az általa nyújtott inspiráló elméleti keret sokszor nehezen operacionalizálható egy konkrét kutatási programban, hiszen sok esetben tudatosan nem vállalkozott fogalmainak konkretizálására (Belina 2017). Ezért jelen tanulmányban Lefebvre megközelítéséből leginkább a módszertani alapvetésekre, a tér és társadalom dialektikájára, illetve a hatalmi mozzanat kiemelésére építke (Czirfusz, Jelinek, Berki 2018). Emellett két másik elméleti irányzat adja a tanulmány analitikus keretét: egyrészt a tér termelésének kritikai politikai gazdaságtana, másrészt a fejlesztési projektek kritikai szociológiája és antropológiája.

A tér termelésének kritikai politikai gazdaságtanában megkerülhetetlen az egyenlőtlen fejlődés koncepciója (Smith 1990). A tőkés termelés egyik meghatá-

rozó jellemzője, hogy a felhalmozási és termelési ciklusok során egyszerre hozza létre a tőkebefektetéseket és beruházásokat koncentráló „fejlett” területeket, illetve ezzel egy időben a tőke kivonás és „alulfejlettség” terét. Ebből a szémszögből nézve a városrehabilitációt úgy is definiálhatjuk, mint a mindenkori államhatalom beavatkozását a társadalmi-térbeli marginalitás termelésének folyamatába, ami tulajdonképpen az egyenlőtlen fejlődés negatív hatásainak kezelésére tett kísérlet. A szakirodalom egyik fontos állítása, hogy az egyenlőtlen fejlődés vizsgálatában kulcsfontosságú az összefonódó léptékek politikai gazdaságtana, a léptékek termelése, illetve a léptékekkel kapcsolatos politikák (Brenner 1998; Smith 1996; Swyngedouw 1997). Bár a városrehabilitációs beavatkozások tipikusan egy szűkebb városrészt céloznak, ahogy azt a továbbiakban bemutatom, egy-egy lokális folyamat vizsgálata során is kulcsfontosságú kérdés a teljes léptékhierarchia szerkezetváltásának megértése (Czirfusz et al. 2015).

A fejlesztési projektek kritikai szociológiájának és antropológiájának szakirodalmát egy olyan lazán kapcsolódó irányzatnak tekintem, amely a fejlesztés folyamatát a kritikai politikai gazdaságtanhoz hasonlóan a helyi és globális folyamatok dialektikájában értelmezi, illetve amely – a fősodorbeli fejlesztési szakirodalommal ellentétben – a fejlesztési projekteket a kapitalista termelési mód integráns részeként kezeli (Jelinek 2017). Módszertanilag ebből egyrészt a tágabb strukturális folyamatok és a fejlesztés szereplőinek együttes vizsgálata következik, másrészt a fejlesztési folyamat során sokkal nagyobb figyelem irányul a fejlesztői projektek világának és a fejlesztők bourdieu-i értelemben vett szakmai mezőjének megismerésére (vö. Calhoun, LiPuma, Postone 1993). Ennek az irodalomnak az egyik fontos alapvetése, hogy egy-egy fejlesztési gyakorlat továbbélésének és elterjedésének nem feltétlenül a fejlesztés valós sikere a záloga, hanem sokkal inkább a fejlesztésben érdekelt szereplők által működtetett projektvilág (Ferguson 1997; Ferguson, Lohmann 1994). Ez a projektvilág abban is érdekelt, hogy a tevékenységét semleges, technikai jellegű munkának állítsa be, elleplezve annak politikai jellegét és következményeit (vö. Escobar 1994; Mitchell 2002; Mosse 2005). Ebből a perspektívából nézve, a városrehabilitációra mint egy fél évszázad alatt egyre inkább elterjedő és intézményesülő fejlesztési gyakorlatra is tekinthetünk, amely körül kialakult a városrehabilitáció szakértői mezője.

Összességében, a városrehabilitációt ebben a tanulmányban úgy definiálom mint a mindenkori államhatalom beavatkozását az egyenlőtlen városi fejlődés során negatívan érintett területekre, melynek keretében kiemelt szerepe van a szakértőiségnek és a városfejlesztés projektvilágának.

Fogalmi keretek

Kelet-Európa esetében a történeti elemzések tipikusan két fő korszakot, a szocializmust és a poszt-szocializmust, illetve a köztük lévő töréspontot, a rendszervál-

tást mint a kettő közötti „átmenetet” vizsgálják (lásd pl. Sykora, Bouzarovski 2012). Többen is megállapították, hogy ez a történeti korszakolás sok esetben nem megfelelő a hosszabb távú folyamatok megértéséhez, illetve nem segíti elő a hazai gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás globális kapitalizmus történetébe beágyazott értelmezését (vö. Grubbauer 2012). Emiatt a tanulmány négy nagyobb korszakot azonosít be: az 1970-es évek globális gazdasági válságától induló kései államszocializmus időszakát, a döntően az 1990-es évekre jellemző „liberális” érárt, a 2004-es EU-csatlakozáshoz köthető „európaizációs” korszakot, illetve a 2010 után jellemző „autoriter” szakaszt. Ebben a korszakolásban a különböző időszakokat egymástól nem élesen elkülönülő egységekként kezeltem, hanem a társadalomtörténet és a tértermelés történetének olyan rétegeiként, melyek logikái az idő során egymásra rakódva határozzák meg a vizsgált folyamatokat (vö. Golubchikov, Badyina, Makhrova 2013). Egy adott időszakban tehát a megelőző korszakok logikái is nyomon követhetőek. Terjedelmi korlátokból fakadóan e cikkben minden korszak esetében kizárólag az arra legjellemzőbb folyamatok bemutatására szorítkozom.

A tanulmány szerkezetét a négy korszak határozza meg, az elemzés minden korszak esetében két fő szempont mentén történik. Az első szempont az állami döntéshozatal lépték-, illetve az állami intézmények szerkezetváltozása a globális folyamatok függvényében. A második szempont pedig a városrehabilitáció eszközének változó funkciói a fenti szempont kontextusában. Végezetül, a cikk konklúziójában a két szempont viszonyának, az állam városrehabilitáción keresztül zajló tértermelő funkciójának különböző korszakokon átívelő változásait mutatom be.

A tanulmány alapját az MA diplomamunkám (Jelinek 2011) és a doktori disszertációm (Jelinek 2017) megírása során gyűjtött empiria adja. A 2009-2017 között, főleg Budapesten és Salgótarjánban végzett terepmunkák keretében félig strukturált interjúkat készítettem szakértőkkel és hivatalnokokkal, résztvevő megfigyelést végeztem több városrehabilitáció tervezése és megvalósítása során, közpolitikai dokumentumokat elemeztem, illetve levéltári és más archív anyagokat dolgoztam fel.

A városrehabilitáció gyökerei a kései államszocializmusban

Az 1970-es évekig a városrehabilitáció fogalmát nem használta a szakma. A második világháborút követő három évtizedben leginkább a városrekonstrukció fogalma és gyakorlata volt elterjedt, amely alatt épületek elbontását és a terület modernista elvek alapján történő beépítését értették, tipikusan egy-egy „elavultnak” tekintett városrészben. Az 1970-es évek azonban a hazai és globális társadalom- és gazdaságtörténetben is nagy változást hoztak. A hazai diskurzusban egyre többen beszéltek a városrehabilitációról mint a városrekonstrukció történelmileg és társadalmilag érzékenyebb ellenpontjáról. Ez a szemantikai és közpolitikai változás nemcsak Magyarországon zajlott le, hanem ezzel egy időben az

NDK vagy Csehszlovákia esetében is hasonló trendeket írtak le a terület kutatói (Ladd 2001; Roubal megjelenés alatt; Urban 2009). Bár a szakirodalom eddig leginkább szakmatörténeti és tudásszociológiai magyarázatokat adott e változások egyidejűségére (Urban 2009), én amellet érvelek, hogy az említett folyamatok mélyrétegei sokkal inkább érthetővé válnak a globális gazdaság 1970-es évekbeli válságának a perspektívájából.

A második világháború utáni európai jóléti fordulatban a lakáspolitikai – a tömeges lakásépítés, az állami bérlakások számának növelése, a modernista urbanisztikai beavatkozások – kulcsfontosságú terület volt a vasfüggöny mindkét oldalán. Magyarországon 1960-ban indult az első 15 éves lakásépítési program, melynek keretében egymillió lakás épült fel. 1975-ben azonban megtorpant a lakásépítés fellendülése, és az 1990-es évek végéig a legtöbb építőipari és lakásépítési statisztikai mutató mélyrepülésbe kezdett. Bármennyire is tagadta a korabeli politikai vezetés, a begyűrűző adósságválság miatt komoly pénzügyi problémákkal küzdött a magyar állam ebben az időszakban (Mong 2012; Éber 2014), ami kihatott az építőipari beruházásokra is. Azt is mondhatjuk, hogy a „rendszerváltás az építőiparban előbb zajlott le, mint más nemzetgazdasági ágakban” (Gyöngyösi 1999, 734.).

Nem véletlen tehát, hogy amikor az 1970-es évek közepétől a strukturális problémák egyre érezhetőbbekké váltak a tömeges lakásépítés területén, akkor nagyobb tér nyílt a korábbi urbanisztikai eszközök – így a városrekonstrukció – kritikájára és alternatíváinak kialakítására. A városrehabilitáció esetében három fontos szakmai csoport segítette a koncepció elterjedését. A szociológiában Szelényi Iván és Konrád György úttörő munkássága révén korán megfogalmazódott a tömeges lakásépítés kritikája. Amellett, hogy az átmeneti övezetben épülő lakótelepek beruházásai miatt nem fordított az állam érdemi forrást a belső, történelmi városnegyedek felújítására és karbantartására, az újonnan épülő lakások elosztása sem a munkásosztálynak, hanem az értelmiségnek kedvezett (Szelényi, Konrád 1969; Konrád, Szelényi 1979). Szelényi és Konrád a hazai városszociológia alapjainak lerakásával tehát az urbanisztikai beavatkozásokkal szembeni nagyobb szociális érzékenység ügyét is becsatornázták a szakmai közbeszédbe. Néhány évvel később az építészet területén is egyre inkább teret nyert a tömeges lakásépítés és a városrekonstrukciók kritikája (Molnár 2013). A fiatal építészgenerációból egyre többen voltak elégedetlenek a házgyári technológia nyújtotta szakmai perspektívával. Ahogy egy interjúalany fogalmazott: *„az egyetem alatt megcsömöröltem a szocialista építőipar kilátásaitól, és akkor azt mondtam, hogy olyan helyre szeretnék menni, ahol a legnagyobb előre gyártott elem a téglá”*. Ez a generációváltás egyfajta történelmi érzékenység kialakulásával is együtt járt, amely egyre nagyobb figyelmet fordított azon történelmi városnegyedek megújítására, melyeket a tömeges lakásépítés időszakában elkerültek az állami beruházások.

A szociológiában kialakuló szociális, és az építészetben éledező történelmi érzékenység tehát egyaránt az egyenlőtlen fejlődés korábbi időszakában lepusz-

tuló belvárosi, történelmi negyedekre és ezek egyre több társadalmi problémával küzdő lakóira irányította a figyelmet az 1970-es és 1980-as években (Csorba 1997). Ez azonban önmagában nem vezetett volna a városrehabilitáció fogalmának meggyökeresedéséhez, még a legsúlyosabb válság időszakában sem. A harmadik fontos társadalmi csoport, akik részesei voltak a városrekonstrukció korszakából a városrehabilitáció korszakába történő átmenetnek, az állami bürokráciában dolgozó hivatalnokok voltak. Kezdetben a VÁTI (Várostervező Intézet) és a BUVÁTI (Budapesti Várostervező Intézet) kutatói és tervezői, majd később az ÉVM (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium), illetve a Fővárosi Tanács egyes munkatársai voltak láthatatlan katalizátorai annak a folyamatnak, mely az 1970-es évektől itthon is meghonosította a történelmi örökségre és társadalmi problémákra érzékenyebb városrehabilitációs gondolkodást.

1978-ban az MSZMP PB, majd 1982-ban az MSZMP KB fogadott el olyan határozatokat, amelyek magas szintű politikai támogatást biztosítottak az első budapesti városrehabilitációk elindítására (Szívós 2010). Ekkor már több hazai városban is zajlottak hasonló szellemiségű beavatkozások (pl. Egerben és Pécsen, lásd. pl. *A Pécs-Belvárosi rehabilitáció néhány jellemzője* 1983; Hajdu, Kistelegdy, Radó 1984). A kezdeti tapasztalatokról 1984-ben országos konferenciát szerveztek (ÉVM 1984). A Budapesten kívüli, 1980-as évekbeli városrehabilitációs programokról alapos összefoglalót nyújt a *Magyar Építőipar* 1986. évi 9-10. száma, ahol a pécsi, győri, miskolci, szegedi, veszprémi, székesfehérvári, egri és soproni példákról is beszámolnak egy-egy cikkben. Ami a fővárost illeti, 1986-ban, egy két évig tartó, a BUVÁTI által végzett alapos felmérés után, a Minisztertanács elfogadta Budapest Rehabilitációs Koncepcióját, és a tanulmány alapján a felmért 999 belvárosi épülettömbből 394-ben javasolt rehabilitációt, ami összesen 104 000 lakást, és 260 000 lakót érintett volna. Bár a rendszerváltás előtti évek súlyos pénzügyi problémái miatt jelentős elmaradás volt a tervekhez képest,¹ 1990-re összesen 11 budapesti tömb rehabilitációja fejeződött be, míg 33 további tömb tervezése volt folyamatban (Lichtenberger, Cséfalvay, Paal 1995).

Talán a legismertebb és legtöbbet elemzett példa az erzsébetvárosi 15-ös tömb 1982-ben induló rehabilitációja (Bodnár 2001; Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991; Szívós 2010). Társadalmi hatásait tekintve több szerző is az angolszász országokban ekkor már évtizedek óta leírt dezentifikációhoz hasonlította a 15-ös tömb esetét, amennyiben az eredeti lakók egy része a területről kiszorult, az új, felújított lakásokba költöző családok jelentős része pedig az eredeti lakóknál magasabb státuszú család volt (Bodnár 2001; Cséfalvay, Pomázi 1990).

Összességében tehát az államszocialista időszak második felében alakult ki és intézményesült a városrehabilitáció fogalma és gyakorlata, a korábbi városrekonstrukciók ellenpontjaként. Az új urbanisztikai gyakorlat – más európai országokhoz hasonlóan – a globális gazdasági válság építőiparra és lakáspolitikákra gyakorolt hatásainak indirekt következménye. A fogalom meggyökeresedése szakmaszociológiai szempontból az újonnan létrejött városszociológia társadalmi

érzékenységének, a tömeges lakástermelésből kiábrándult új építészgeneráció történelmi örökség iránti fogékonyságának, illetve az államigazgatás központi és helyi szintjein dolgozó hivatalnokok egy-egy, újításokra nyitott csoportjának, e három cselekvő kör egyidejű szakmai törekvésének köszönhető. Ez a törekvés vezetett oda, hogy a későkádári államapparátus erőforrásokat kezdett dedikálni a társadalmi marginalizálódás és fizikai leromlás útjára lépett belvárosi, történelmi városnegyedek megújítására.

Vállalkozói városrehabilitáció?

Az 1990-es évek elején a legtöbb korábbi helyszínen megálltak a városrehabilitációs beavatkozások. A lakásügy és építésügy politikai befolyása jelentősen csökkent, a lakhatás kérdésével kapcsolatos szakpolitikákat különböző minisztériumok hatáskörébe rendelték, és a területnek azóta sincs magas szintű, egységes politikai képviselője. Az urbanisztikai beruházásokra dedikált állami források elapadtak, a városrehabilitáció formálódóban lévő szakmai mezőjének korábbi intézményes szinterei megszűntek vagy radikálisan átalakultak. Az ezt követő liberális korszaknak az ideálképe leginkább ahhoz állt közel, amit David Harvey – az üzemeltetői városvezetéssel szembeállítva – vállalkozói városnak nevezett (Harvey 1989): egy olyan városé, amely az újraintézményesülő piaci viszonyok közepette a profitlogika mentén képes az elapadó állami források helyére tőkét vonzani. Ennek az elképzelt modellnek az ellentmondásai azonban néhány év elteltével már érezhetőek voltak, valójában állami szerepvállalás nélkül sohasem sikerült városrehabilitációs projekteket megvalósítani.

A legnagyobb strukturális problémák kereteit az önkormányzati rendszer decentralizációja és a lakásprivatizációs törvény jelölte ki. A decentralizált önkormányzati rendszer ugyan politikai értelemben széles körű autonómiát biztosított az újonnan megalakuló önkormányzatoknak, azonban ezt az autonómiát erőteljesen korlátozta, hogy nem rendelkeztek megfelelő anyagi erőforrásokkal a különböző feladataik (pl. lakhatás, szociális és urbanisztikai problémák) kezelésére. Vigvári András ezt nevezte „szubszidiaritás nélküli decentralizációnak” (Vigvári 2008). Másképp fogalmazva: a központi állam áthelyezte néhány jelentős társadalmi probléma kezelésének felelősségét a települési önkormányzatok léptékére, így a fájdalmas megszorítások és költségvetési kiigazítások terhét ezek az új, immár demokratikusan választott képviselőtestületek kellett, hogy viseljék. Az 1968 óta különböző hullámokban jelentkező szelektív decentralizációra épülő,² radikálisan decentralizáló 1990. évi LXV. tv.-t hamarosan követte az 1993. évi LXXVIII. tv., ami az 1980-as évek második felétől érvényben lévő lakásprivatizációs lehetőségeket szabályozta és bővítette ki. Számos tanulmány elemezte ezt az ellentmondásos törvényt, ami szélsőségesen megnövelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, és a magántulajdonú ingatlanok arányának drasztikus megemelésével

egyenesen vezetett a mai lakhatási válsághoz (Bodnár 2001; Dániel 1996; Hegedüs et al. 1993).

Mindez a városrehabilitáció magyarországi történetére is rányomta a bélyegét. A legtöbb önkormányzat nagyon gyorsan értékesítette lakásvagyonának jó részét. A lakásprivatizációs törvény csak azokon a területeken engedte meg a lakók vásárlási igényének elutasítását, ahol az önkormányzat rendelkezett rehabilitációs tervvel. A legtöbbet hivatkozott mintapélda erre az esetre a középső-ferencvárosi rehabilitáció. A lakásprivatizáció és az önkormányzati decentralizáció ügyéhez hasonlóan a középső-ferencvárosi tömbrehabilitáció kapcsán is kimutathatóak az 1989 utáni változások 1980-as évekbe visszanyúló gyökerei. Ferencváros már a későkádári időszakban is élen járt a városrehabilitációs tervezésben, az 1990-es évekre gyakorlatilag egyedüli magyar önkormányzatként képes volt kidolgozni és fenntartani egy lépésről lépésre haladó, a keretfeltételek tekintetében alig változó modellt (Aczél 2009; Locsmándi 2005). A modell egyik sarokköve egy helyi városfejlesztő vegyesvállalat (SEM IX) megalapítása volt, amely kikerülve az önkormányzati bürokrácia lassúságát, külön gazdasági társaságban végezte a felújítási kívánt épületek kiürítését, szanálását, illetve értékesítését vagy felújítását.

A középső-ferencvárosi modellnek, illetve a modell 1990-es évek második felétől megfigyelhető felfutásának számos olyan jellemzője van, amely jól leírja a liberális korszak városrehabilitációval kapcsolatos logikáját. Először is, a SEM IX megalapításában és a ferencvárosi modell kidolgozásában kulcsszerepet játszottak a nyugati kapcsolatokkal rendelkező hazai szakemberek. Ferencváros esetében sikerült bevonni a francia állam tulajdonában lévő CDC-t mint befektetőt, a vállalat azonban még azelőtt kivonult az országból, hogy egy hasonló, városfejlesztő vegyesvállalatokból álló hálózat országos szinten is kiépülhetett volna (Aczél 2009). Másodsorban, a ferencvárosi rehabilitáció példáján is jól látható, hogy a „vállalkozói város” tisztán szabadpiaci ideálja működésképtelen volt, és állami beavatkozás nélkül, tisztán piaci alapon nem volt megvalósítható a városrehabilitáció kapitalizmusra adaptált modellje. A IX. kerület esetében például mind a helyi politika következetes támogatása, mind a hivatal egyes részlegeinek folyamatos munkája a rehabilitáció előrelendítésében, mind pedig a közpénzekből finanszírozott beruházások piaci forrásokat katalizáló szerepe kulcsfontosságú volt. Valódi befektetői aktivitás csak a 2000-es évektől vált meghatározóvá. Ezt megelőzően az állam szabályozói és beruházói szerepe megkerülhetetlen volt a „vállalkozóiság” alapjainak lerakásában (Jelinek 2011). Az 1990-es évek városfejlesztési tapasztalatai azt mutatják, hogy a vállalkozói város ideálképe olyan fikció volt, amelyet a gyakorlatban felülírt az állam által vezérelt vagy katalizált városfejlesztői aktivitás.

Harmadszor, a liberális korszakban a korábbi időszakhoz képest a városrehabilitáció gyakorlata elvesztette szociális érzékenységét, illetve explicit politikai jellegét. Ezt legjobban az a folyamat jelzi, melynek keretében a városrehabilitáció gyakorlata összefonódott a dzsentrifikáció jelenségével. Bár már az 1980-as évek-

ben zajló erzsébetvárosi 15-ös tömbrehabilitáció kapcsán is jelentek meg elemzések, amelyek a városrehabilitáció társadalmi hatásai között leírták a térbeli kiszorulást (Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991), az 1990-es évektől kezdődő városrehabilitációs gyakorlatok kritikájában ez sokkal markánsabban öltött testet (Csanádi et al. 2007; Jelinek 2010, 2011; Tomay 2007a, 2007b). A ferencvárosi tömbrehabilitáció nyomán is számos kritika fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy bár egyes területek fizikailag megújultak, a területet korábban jellemző társadalmi problémákat a városrehabilitáció végrehajtói nem oldották meg, csak áthelyezték még periférikusabb terekbe. Ezzel szoros összefüggésben és párhuzamosan zajlott az a folyamat is, amelynek során a városrehabilitáció már nem politikai, hanem technikai, szakértői kérdésként jelenik meg. Ferencváros polgármestere például a SEM IX felállításáról a következőt mondta: *„az alapötlet az volt, hogy a politikusok helyett a szakértők hozzanak döntéseket”* (Saïssset 2014, 46.). Mindez jól tetten érhető a városrehabilitációs koncepciók szövegében is. 1997-ben készült el Budapest Városrehabilitációs Programja. Érdekes összevetni a városrehabilitáció definícióját az 1980-as évek végén elfogadott koncepciók után az 1990-es évek második felében elfogadott első magasabb szintű politikai dokumentummal, mely támogatta és szabályozta a rehabilitációs beavatkozásokat. Az 1986-os koncepció így fogalmaz: *„A rehabilitáció célkitűzései: A megvalósítás hatékonysága és a lakosság alapvető érdeke azt kívánja, hogy egy tömbön belül valamennyi szükséges munka koncentráltan, gyorsan és időtállóan, az ott lakók egyetértését megnyerve, részvételét igényelve valósuljon meg [...]”* (Budapest Főváros Tanácsa 1986, 3.; kiemelés utólag hozzáadva). Ezzel szemben az 1997-es programban ezt találjuk: *„[A] városrehabilitáció célja ma sem lehet más, mint az értékükön alul használt városi területek komplex feljavítása, újra értékére emelése. Ez a lakóterületek esetében azt a városfejlesztési célt jelenti, hogy a terület városszerkezeti pozíciójának és a beépítési karakterének megfelelő lakossági rétegek számára alkalmas/vonzó lakásminőség megteremtését kell biztosítani. [...] a korábbi helyzethez képest kiemelt szerepet kapnak az adott terület lakástulajdonosai, a vállalkozók és befektetők.”* (Erő et al. 1997, 4.; kiemelés utólag hozzáadva) Szembetűnő, hogy az „ott lakók egyetértése és részvétele” helyett az újra felértékelt terület értékének „megfelelő” lakosság, illetve a piaci szereplők (vállalkozók, befektetők) szempontjai lettek meghatározóak az új korszakban.

Az 1997-ben megalkotott Budapesti Városrehabilitációs Program a városrehabilitáció piacosítása mellett az állami újraelosztás perspektívájából szemlélve is hozzájárult a térbeli egyenlőtlenségek növeléséhez (Somogyi, Szemző, Tosics 2007). Azon túl, hogy a Fővárosi Rehabilitációs Alap (FRA) létrehozásával Ferencváros mellett több kerület is részesülhetett állami forrásokból, az Alapból való részesülés olyan mértékben volt egyenlőtlen (leginkább a IX. kerület önkormányzati bérházait és az V. kerület társasházait preferálva), hogy az egyik interjúalany beszámolója szerint a Városháza sokáig nem akarta publikálni az erről szóló, általuk megrendelt tanulmányt (Erő et al. 2002).

Mindezen változások mögött azonban érdekes módon hasonló szereplők álltak, mint akik az 1980-as évek végén letették a hazai városrehabilitáció alapjait. A legnagyobb változás tehát nem is feltétlenül a városrehabilitáció ügyét előmozdítók személyében, hanem intézményes pozícióikban érhető tetten. Kiemelt szerepet kaptak az újonnan alapult tanácsadó cégek (mint például a Városkutatás Kft., vagy a későbbi Városfejlesztés Zrt.), akiknek az alapítói az államszocialista időszakban közintézményeknél felhalmozott tudásuk és tapasztalataik privatizálásával tudták elősegíteni a városrehabilitációs szakértők szakmai mezőjének intézményesülését, illetve a városrehabilitáció gyakorlatának adaptálását a rendszerváltás utáni időszak intézményes keretei között. Az egyik interjúalanyom például kiemelte, hogy

„ezért volt nagyon érdekes a 90-es évek eleje [...] És akkor azt szoktuk mondani, [...] hogy árnyékvárosháza vagyunk. Mert itt egészen konkrétan ezeken a számítógépeken készült a Budapest Városfejlesztési Koncepció [...] Miért nem a Városháza csinálja ezt? Mi az, hogy a városrehabilitációs programot egy külső konzorcium csinálja? [...] És én szerintem ez a magyar történelemnek ilyen szempontból egy kihagyhatatlan része volt, hogy privatizálták a think-tankeket.”

További jellemzője még ennek a korszaknak, hogy sok esetben már nem pusztán építészekről, szociológusokról vagy urbanistákról beszélhetünk, hanem magának a városrehabilitációnak a szakértőiről, ami jelzi, hogy a kezdeti kilátások ellenére ez a közpolitikai eszköz (is) sikeresen helyet talált magának a neoliberais reformok kontextusában.

Városrehabilitációk és az Európai Unió

Történeti korszakolásomban a következő fordulópont Magyarország 2004-es csatlakozása az Európai Unióhoz, az új korszak pedig az EU-forrásokra épülő fejlesztések korszaka. A léptékbeli szerkezetváltás szempontjából úgy is fogalmazhatunk, hogy a helyi önkormányzatok kiemelkedő szerepét egyre inkább elkezdte kiegészíteni az EU léptékének tértermelő funkciója.

A változás jelentőségét napjainkból visszatekintve lehet igazán megérteni. Míg az 1990-es években és a 2000-es évek elején a kevés megvalósuló városrehabilitáció pénzügyi forrásait döntően a helyi önkormányzatok (Budapest esetében a FRA) és piaci szereplők biztosították, addig ma alig találunk olyan városrehabilitációs beavatkozást, amely ne EU-forrásokból lenne finanszírozva. Ez nem csupán magyarországi, hanem kelet-európai jelenség, illetve nemcsak a városrehabilitációk szempontjából, hanem tágabb makrogazdasági szempontból is releváns. 2007 és 2013 között a közszféra beruházásainak nagyjából 90%-ában az EU is társfinanszírozó volt, illetve a válság utáni időszak makrogazdasági fellendülésének jelentős része a beáramló EU-transzferekkel magyarázható (Gerőcs, Pinkasz 2018; Investment 2014).

A városrehabilitációk magyarországi elterjedésében elsődleges szerepe volt az EU Kohéziós Politikájának. Az egyenlőtlen fejlődés elméleti kerete felől nézve szembeötlő jelenség a Kohéziós Politika kezdetektől meglévő kompenzációs funkciója. A Kohéziós Alapok relatív súlya ugyanis azért kezdett el növekedni az 1990-es évek elején, hogy a neoliberalizálódó EU növekvő területi egyenlőtlenségeit részben kompenzálja (Wallace, Wallace, Pollack 2005).

Ez a logika tetten érhető abban a szemantikai váltásban is, amely a városrehabilitáció fogalmával kapcsolatban történt a 2000-es évek elejétől. Erre az időszakra már egyértelművé vált a tisztán fizikai városrehabilitációs folyamatok kizorító és polarizáló hatása (Ladányi 2008). Egyes nyugat-európai példák által inspiráltan, egyre több szakember beszélt itthon a szociálisan érzékeny, azaz a fizikai beavatkozások mellett a társadalmi szöveggel is foglalkozó intézkedések fontosságáról. Egyre elterjedtebbé vált a „szociális városrehabilitáció” fogalma. E törekvés eredménye volt 2005-ben a főváros által indított szociális városrehabilitációs kísérleti pályázat, melynek keretében az azóta már a napi sajtóban is elhíresült kőbányai Bihari utca 8/c, illetve a Magdolna Negyed Program első hulláma kapott támogatást fővárosi forrásokból. Magyarországon komplexitása és volumene miatt a Magdolna Negyed Program volt az a kísérleti intézkedés, mely intézményesítette a „soft” és „hard” beavatkozások egységét, és amely újra közpolitikai prioritássá tette az eredeti lakók érdekeinek figyelembe vételét, illetve – lehetőség szerint – a felújított területről történő kizorításuk megakadályozását.

Ez a kísérleti pályázat volt az első és utolsó olyan hazai forrásból finanszírozott lehetőség, ami szociális városrehabilitációt támogatott. A Magdolna Negyed Programnak viszont olyan pozitív volt a szakmabeli visszhangja, hogy a 2007-2013-as EU költségvetési periódus programozási időszakában erre a példára építve különítette el az Irányító Hatóság (ebben az időszakban az NFÜ) az EU-forrásokból finanszírozott városrehabilitációs beavatkozásokon belül a „funkcióbővítő” és a „szociális” városrehabilitációs beavatkozásokat. Kötelező lett minden uniós városfejlesztési forrásra pályázó városnak Integrált Városfejlesztési Stratégiát, illetve ennek keretén belül Antiszegregációs Tervet készítenie, illetve minden megyei jogú városban kötelezővé próbálták tenni a szociális városrehabilitációk megvalósítását.³ Másrészt viszont, e szemantikai szétválasztás – véleményem szerint – implicit módon ahhoz is hozzájárult, hogy a kifejezetten szociális városrehabilitációkon kívüli egyéb városfejlesztési beavatkozásoknál legitim gyakorlattá vált, hogy nem kell figyelembe venni a társadalmi egyenlőtlenségek növelésével kapcsolatos szempontokat. Sokat mond például, hogy míg 2007-2013 között 48 milliárd forintot költöttek a mintegy 64 szociális városrehabilitációra, addig a „nem szociális” városrehabilitációkra összesen 140 milliárd forint jutott.

Tehát üdvözlendő, hogy egy jelentős léptékváltással fősodorbelivé vált a szociális érzékenység az EU-csatlakozás utáni városrehabilitációs gyakorlatban, ugyanakkor az egyes szociális városrehabilitációs projektek megvalósításával

kapcsolatban több ellentmondás is felmerült. Az egyik ilyen ellentmondásra talán a legismertebb és legtöbbet vitatott projekt, a Magdolna Negyed Program a legjobb példa. Bár a projektet elindító RÉV 8 munkatársai úttörő munkát végeztek a szociálisan érzékeny városfejlesztési beavatkozások területén, néhány strukturális tényező miatt mégsem tekinthetjük maradéktalanul sikeresnek a több hullámban megvalósuló programot. Először is, az idő előrehaladtával egyre inkább feszültté vált a viszony a projektet szakmailag irányító RÉV 8 és a kerületi önkormányzat között. Kocsis Máté 2009-es polgármesterré választásától fokozatosan lehetetlenült el a végrehajtók szakmai autonómiája, és ma már egyetlen kolléga sincs a RÉV 8 eredeti munkatársai közül a szervezetben. Másodszor, az első hullámhoz képest, amely jórészt fővárosi forrásból valósult meg, a másik két hullámban többször problémát jelentett az EU-projektek túlzottan bürokratizált jellege, illetve a projekt egyes hullámainak rövid (jellemzően 2-3 éves) időhorizontja. Harmadszor, bár a fejlesztés központi célja az eredeti lakosság életkörülményeinek javítása, és eközben térbeli kiszorulásuk megakadályozása volt, a 2008-as válság utáni ingatlanpiaci boom következményeként a terület dzsentifikációja felerősödött, s ez ellehetetlenítette a központi célkitűzést. Összességében tehát, a Magdolna Negyed Program (főleg annak első szakasza) egyszerre vált a hazai szociális városrehabilitációk egyértelmű pozitív referenciapontjává és számos kritika célpontjává.

Érdemes a fővároson kívüli gyakorlatokat is bevonni az elemzésbe, hiszen ennek a korszaknak az egyik legfontosabb jellemzője a városrehabilitációk országos elterjedése. Teljesen más strukturális tényezők mellett zajlott például az első szociális városrehabilitáció Salgótarjánban, az egyik legrosszabb társadalom- és gazdaságstatisztikai mutatókkal rendelkező megyei jogú városban, ahol a dzsentifikációs nyomás és az ingatlanpiaci boom kiszorító hatása elenyésző volt. Míg Salgótarján esetében a rendszerváltás óta rendkívül kevés fejlesztési forrás érkezett a központi kormányzattól a helyi önkormányzathoz, addig a területileg célzott uniós fejlesztési források relatív bősége a fejlesztési célok külső szereplők által történt meghatározásával is járt. Salgótarján esetében ez a beavatkozási akcióterület lehatárolásakor merült fel a legélesebben. Hiába volt a városban hivatalosan majdnem egy tucat szegregátum, egy rendkívül furcsa lehatárolás eredményeképp az akcióterület végül a leginkább központi helyen lévő szegregátum legjobb módú részét, illetve az eredetileg lehatárolt szegregátumokon kívül eső belváros két bérházát (Garzonház) foglalta magába. Bár nehéz lenne a városrehabilitáció bármelyik tervezett beruházása ellen elviekben érvelni, az azért nyilvánvaló, hogy végül az akcióterületnek nem a leginkább rászoruló csoportjai részesültek közvetlenül a fizikai beavatkozás pozitív hatásaiból. Analitikusan azt is mondhatjuk, hogy az újonnan kialakult projektosztály (IH és a fejlesztési tervek készítői), illetve a helyi politikai elit vitájából utóbbi került ki győztesen, és ezzel a pályázat által megengedett kereteken belül inkább a helyi alsó-középosztály és a „tisztes szegények” részesültek a fejlesztésekből, nem pedig az akcióterület

(más városnegyedek) sokkal stigmatizáltabb részein élő lakók. További ellentmondásokat okozott a „szoft” programok megvalósítása: Salgótarjánban – sok más városhoz hasonlóan – az EU által finanszírozott városrehabilitációk első hullámában sok esetben hiányzott a megvalósítók részéről az a know-how, ami a projektek tervezése során a központilag előírt „integráltságot” átültette volna a gyakorlatba.

Végül, érdemes kiemelni ennek a korszaknak azt a jellemzőjét, ahogyan az EU-lépték növekvő szerepével a városrehabilitáció szakértői mezője átalakult. Erre az időszakra tehető egy új technokrata generáció szakmai szocializációja, akik a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségnél (NFÜ), a Regionális Fejlesztési Ügynökségeknél, az újonnan alakuló tanácsadó és pályázatíró cégekben, illetve a szintén újonnan alapított helyi városfejlesztési társaságokban végezték a sok tucatnyi megvalósuló városrehabilitáció tervezését és lebonyolítását. A korábbi időszakokhoz képest a szükséges tudások kiegészültek az EU-fejlesztések világának ismeretével, és ezzel, ha lehet, még inkább technikaivá és összetettebbé tették a városrehabilitációk gyakorlatát. Bármennyire is elterjedt azonban ez a gyakorlat, illetve duzzadt fel és vált differenciáltabbá a városrehabilitációs szakértők mezője, erősen kérdéses, hogy az egyenlőtlen fejlődés negatív térbeli-társadalmi következményeit rendszerszerűen enyhíteni tudta volna (Jelinek, Pósfai 2019).

Városrehabilitáció az autoriter fordulat után⁴

A tárgyalt időszak utolsó szakaszának, az autoriter korszaknak a 2008-as globális gazdasági válság mellett a Fidesz 2010 óta tartó kétharmados kormányzása adja a politikai-gazdaságtani keretét. A létrehozói által Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) nevezett politikai rezsim az ország elmúlt fél évszázados történetében egy olyan új korszakot indított el, amely sok szempontból trendfordulót jelent. Ilyen évtizedeken átívelő trend megfordulásának tekinthetjük például a legalább fél évszázada beazonosítható decentralizációs törekvések után a recentralizáció időszakának kezdetét (Pálné Kovács 2016; Pálné Kovács et al. 2017). Tágabb perspektívából nézve a Fidesz hatalomra kerülése egyfajta elitváltást is jelent: a korábbi, dominánsan liberalizációra törekvő eliteket felváltja egy sok szempontból protekcionista és etatista elit (Éber et al. 2014).

Ez azonban – a többi tárgyalt korszakhatárhoz hasonlóan – nem jelenti azt, hogy a korábbi korszakok logikái automatikusan felülíródnának. Például az Európai Unió léptékének a fontossága továbbra is megmaradt, különösen a városrehabilitációk finanszírozásában, viszont a központi állam Európai Unióhoz való viszonya sok tekintetben változott (Gerőcs, Jelinek 2018). A témánk szempontjából legfontosabb változás az a törekvés, hogy az országba áramló EU-forrásoknak ne csupán makrogazdasági stabilizáló hatása legyen, hanem a források felhasználása is minél inkább állami kontroll alá kerüljön.

Ezt a törekvést a városrehabilitációk szempontjából két folyamatban érhetjük leginkább tetten. Az első az a páratlan intézmény-átalakítási hullám, amely az európai uniós fejlesztési források hazai elosztásához kötődik. Bár a 2010. évi kormányváltás után nagyjából egy évig befagytak az EU-pályázatok az NFÜ működésének felülvizsgálata miatt, az igazán radikális változás 2014-hez köthető. Ebben az évben szűnt meg a VÁTI, amely a városrehabilitációkkal kapcsolatos kutatások és tervezés egyik legfontosabb szakmai műhelye volt 1950-es évekbeli megalapítása óta. Ugyanebben az évben szűnt meg az NFÜ és kerültek az Irányító Hatóságok közvetlenül a minisztériumokba, a Miniszterelnökség politikai irányítása mellett. 2014-ben szűnt meg a rövidéletű Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal (NTH) is, amely Matolcsy György irányítása alatt felügyelte a 2014-2020-as időszak programozási munkáit. Ezek a nagy horderejű átalakítások jól illeszkednek a tágabb újraközpontosítási tendenciákba, és ahogy azt interjúalanyaim többsége megállapította, nagyrészt a politikai megfontolások dominanciáját növelte az EU-bürokráciában jártas szakértők tevékenysége fölött.

A második folyamat szorosan összefügg az elsővel: ez a 2014-2020-as EU-s költségvetési periódust megelőző programozási időszakra vonatkozó változások kérdése. Elmondható, hogy a 2014-2020 közötti időszak EU-s költségeit megalapozó tervezési dokumentumokban (operatív programok, Partnerségi Megállapodás stb.) volt először igazán tetten érhető, hogy a NER politikailag hogyan viszonyul a Kohéziós Alapokhoz. Egyik, a tervezésben kulcsfontosságú szerepet játszó interjúalanyom így foglalta össze a főbb változásokat:

„A VÁTI egy klasszikus think-tank volt, policy orientált munkát végeztek, szakmai alapon. Az NTH-nál már sokkal nagyobb volt a szorítás, iszonyú kötött volt a tervezési ciklus, minden ötlet a politikai szinttől jött, ilyen korábban nem volt még. A korábbi OTK-k [Országos Területfejlesztési Konceptió] tervezése például egyértelműen szakmai műhelyek produktuma volt, emiatt mondjuk a politikai szint nem is nagyon érezte magáénak. Most viszont felülről érkeznek alapprioritások, nagyobb a kötöttség, de cserébe elvileg a politikai szint inkább magáénak érzi az elkészült dokumentumokat.”

A városrehabilitációkkal kapcsolatban is számos, a fenti folyamatokhoz kötődő változást lehetett dokumentálni. Először is, a korábbi pályázati rendszer helyett tárgyalásos szisztémát vezettek be a döntéshozók, ahol a nagyobb városok már a fejlesztési időszak elején látták, hogy milyen célokra (pl. városrehabilitációra) mennyi területileg célzott forrásra számíthatnak. Ez az új hierarchikus elosztási rendszer növelte a kiszámíthatóságot, de egyben növelte a városi önkormányzatok függőségét is. Ugyanakkor, a korábbi ciklushoz képest nagy változás volt, hogy funkcióbővítő rehabilitációra nem allokáltak forrásokat, csak szociálisan érzékeny beavatkozásokra. Szimbolikus, hogy ezeket a fejlesztéseket hivatalosan már nem szociális városrehabilitációnak, hanem „leromlott városi területek rehabilitációjának” hívják. A „szociális” szó tehát politikai nyomásra kikerült a hivatalos szakzsargonból, bár tapasztalatom szerint a szakma továbbra is széles

körben használja. Egy harmadik változás, hogy a korábbi Integrált Városfejlesztési Stratégiákat (IVS) kötelező jelleggel meg kellett újítani, és a Belügyminisztérium támogatásából rövid idő alatt minden városnak ún. Integrált Településfejlesztési Stratégiát (ITS) kellett kidolgozni 2014-2015 során. Jól jelzi a városfejlesztési és városrehabilitációs szakmai mező kiterjedését ennek a vállalkozásnak a nagysága: nagyjából egy év alatt összesen 155 ITS készült körülbelül 70 000 oldal terjedelemben. Végül, a korábbi időszakhoz képest nagyjából 30%-os nominális emelkedést regisztrálhattunk a városrehabilitációkra költött összegek esetében. Bár ez a 66 milliárd forint nem éri el az összes EU-transzfer egy százalékát sem, mégis jelzi, hogy a városrehabilitáció ügye megmaradt a központilag támogatott közpolitikai beavatkozások között.

De hogyan csapódtak le mindezek a változások a megvalósuló projektek szintjén? Hogyan változott a városrehabilitációkon keresztül zajló tértermelés folyamata? Összességében azt mondhatjuk, hogy a korábbi időszakhoz képest kialakult a „kettős kontroll” rendszere. Egyrészt, a központi állam és a helyi önkormányzatok viszonylatában – az önkormányzati rendszer reformjának következményeképp – az önkormányzatok fiskális mozgástere leszűkült, feladataik csökkentek, sokkal kiszolgáltatottabbak lettek a központi forrásoknak, illetve az EU-s fejlesztési forrásoknak. A forráselosztás logikája hierarchikusabb és központosítottabb lett. Másrészt, az önkormányzatok és a helyi társadalom viszonylatában is erősödő kontrollmechanizmust figyelhetünk meg, melynek során a helyi önkormányzatok – és több esetben civil partnereik, akiknek kiszervezik a szociális szolgáltatások egy részét – egyre paternalistább eszközökkel kormányozzák a helyi marginális csoportokat és tereket. A legismertebb példa erre a közmunka (Váradi 2016), de a szociális városrehabilitációkat is ide sorolhatjuk.

Jól látszik mindez Józsefváros példáján. A mintaprojektként induló Magdolna Negyed Program második és (főleg) harmadik hullámára már erőteljesen rányomta a bélyegét, hogy a helyi politikai elit teljesen más elveket vallott a szociális problémák kezelésével kapcsolatban, mint a projekt ötletgazdái és megvalósítói. Ezt jól szimbolizálja, hogy a legkirekesztőbb, hajléktalanságot kriminalizáló országos intézkedéseknek Józsefváros volt az egyik kísérleti terepe (Czirfusz et al. 2015). Az MNP kapcsán ez azt jelentette, hogy az eredeti lakók kiköltöztetése, illetve a „szoft” projektek megvalósítása során egyre kevesebb mozgásteret hagyott az önkormányzat a RÉV 8 szociális érzékenységének.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy bár az autoriter korszakban a városrehabilitációk sokkal célzottabban és sokkal szélesebb körben érnek el a marginalizálódó társadalmi terekbe, ott mégis kevés eséllyel tudnak elérni rendszer szintű változásokat. Ugyanakkor az is tény, hogy egyre kevésbé látszik olyan döntéshozói szándék, amely a szociális városrehabilitációkat rendszerszintű változások elérésére használná. Sokkal fenntarthatóbbnak tűnik az az állítás, miszerint a szociális városrehabilitáció egyre inkább egyfajta „kozmetikai” beavatkozásként, illetve a társadalmi feszültségek lefojtásaként működik. Ezzel pár-

huzamosan bár a funkcióbővítő városrehabilitáció mint EU által finanszírozott urbanisztikai beavatkozási forma megszűnt, mégis 360 milliárd forint forrást dedikált a kormány 2014-2020 között a megyei jogú városok „integrált városfejlesztésére”. Ezeket a beavatkozásokat azonban a korábbiakhoz képest sokkal kevésbé átláthatóan és kevésbé rendszerszerűen finanszírozza az IH. A legjobb példa erre a Modern Városok Program, amelyről még a kevés kormányzati kommunikáció is önellentmondásos, és amely meglehetősen vontatottan halad (Fekete 2019).

Összegzés

A városrehabilitációk magyarországi történetének fél évszázados áttekintése során olyan történeti periodizációt használtam, amely túllép a bevett szocialista vs. poszt-szocialista felosztáson. A történeti korszakok meghatározásában azokat a nagy strukturális változásokat vettem alapul, amelyek alapjaiban szabták át a magyar társadalom politikai gazdaságtani és intézményi kereteit. A periodizáció használata – véleményem szerint – túlmutat a városrehabilitáció kérdésén, és akár alkalmas lehet egyéb közpolitikai változások elemzéséhez is. A korszakolást és az egyes periódusok legjellemzőbb vonásait az alábbi táblázat (1. táblázat) foglalja össze. Bár egy ehhez hasonló táblázat, illetve a táblázatokban alkalmazott tárgyiasítási aktus alapjaiban mond ellent a Lefebvre által használt dialektikus módszereknek, mégis az ő meglátásai alapján strukturáltam a politikai-gazdasági, léptékbeli és funkcionális változásokat leíró kulcsfogalmakat.

Végigtekintve a fél évszázados történeten, összegzésként három dolgot emelek ki. Egyrészt, érdekes tanulságokat vonhatunk le az állam szerepével kapcsolatban a városrehabilitációk magyarországi történetéből. A kutatásom során világossá vált az állam központi szerepe abban, hogy „elavult”, marginalizált terek megújuljanak. Bár ciklikusan érezhető a megújulásokra nehezedő piaci nyomás, nehéz olyan esetet találni, ahol az államnak ne lett volna katalizáló vagy szabályozó szerepe. Fontos kiemelni, hogy e katalizáló szerep adott korszakokban eltérő léptékstruktúrában tud megvalósulni. Míg az államszocialista időszakban a szelektív decentralizáció, majd 1989 után a radikális decentralizáció, addig a 2000-es évek elejétől az europaizáció, majd 2010 után a recentralizáció formálta azokat az intézményi kereteket, melyben a különböző léptékek döntéshozói egymás viszonylatában hatással tudtak lenni a városrehabilitációk történetére – és ezen keresztül a marginális terek (újra)termelésére.

Másrészt az látszik, hogy a városrehabilitációk rendszerszintű változást nem tudtak elérni az egyenlőtlen fejlődés negatív hatásainak kiküszöbölésében. Véleményem szerint ez leginkább azzal függ össze, hogy amennyiben a különböző országos és helyi ágazati politikák (pl. lakáspolitikák) a városrehabilitációk céljai ellen hatnak, úgy a városrehabilitációk csak a problémák időleges elleplezésére, vagy térbeli áthelyezésére alkalmasak. A kép azonban nem csak fekete-fehér. Egy

1. táblázat: A városrehabilitációk főbb jellemzői egyes korszakokban Magyarországon
Main characteristics of urban regenerations in different periods in Hungary

	Politikai-gazdasági kontextus	Léptékbeli szerkezetváltás	Városrehabilitáció fogalmának változása	Városrehabilitáció funkciójának változása
Kései államszocializmus (1970-es és 1980-as évek)	Globális válság, helyi adósságválság, liberalizáció	Szelektív decentralizáció	Városrehabilitáció vs. városrekonstrukció	Kísérleti beavatkozások a szocialista városfejlesztés válságának kontextusában, a korábban alulfejlesztett, marginalizálódó történelmi belvárosokban
„Liberalis korszak” (1990-es és korai 2000-es évek)	Rendszerváltás válsága, privatizáció, FDI beáramlás	Radikális decentralizáció szubszidiaritás nélkül	„Vállalkozói” városrehabilitáció ideálja	Belvárosi területek dzsentrifikációja
Európaizáció (2000-es évektől)	EU transzferek beáramlása, finanszírozás, hitelvezérelt fejlődés	Az európai lépték növekvő szerepe	Szociális vs. funkcióbővítő városrehabilitáció	Periférikusabb területek dzsentrifikációja + dzsentrifikációt elvben mérséklő szociálisan érzékeny beavatkozások
Autóriter korszak (2010-es évek)	Globális válság, nacionalista-protektionista helyi hegemonia	Recentralizáció, anti-EU retorika	Szociális városrehabilitáció körülrása vs. expliciten nem szociális városfejlesztés	Helyi feszültségeket kezelni hivatott beavatkozások zömmel Budapesten kívül

szűkebb, helyi sajátosságokra fókuszáló perspektívában a területileg célzott városrehabilitációk sok esetben pozitív eredményeket tudtak elérni, melyek a szűkebb akcióterület vagy a célcsoport szempontjából nagyon is jelentősek voltak. A Magdolna negyed vagy Salgótarján komfort nélküli bérházainak felújítása, a munkaerőpiaci integrációt segítő programok, valamint az intenzív szociális munka több száz alacsony státuszú család életét segítette. Azonban, ha mindeközben a tágabb folyamatok a térbeli-társadalmi polarizáció irányába hatnak, akkor ezek a beavatkozások nem lehetnek mások, csak kozmetikai beavatkozások, melyek nehezen érik el az alapproblémák gyökereit.

Harmadrészt, a történeti áttekintés során fontosnak érzem kiemelni a folyamatok egyik nem szándékolt mellékhatását: a városrehabilitációval foglalkozó szakértők mezőjének megerősödését, differenciálódását és intézményesülését. Úgy tűnik, hogy a projektek valós hatásai helyett ennek a mezőnek az egyre robosztusabbá válása fontosabb tényező volt a városrehabilitáció gyakorlatának elterjedésében és intézményesülésében. James Ferguson ezt úgy fogalmazta meg, hogy egy projekt bukása még nem feltétlenül jelenti a projektosztály bukását (Ferguson 1997). Utóbbi elemi érdeke, hogy gyakorlatába mindig rugalmasan beépítse a megújulást, a reformokat, a még komplexebb, még integráltabb megközelítéseket. Ebből az is következik, hogy a városrehabilitációknak és a marginalizálódó terek kormányzásának a jövőjét jelentősen befolyásolhatja ennek a mezőnek működése, illetve a mező kiemelt pozícióit elfoglaló szakértők mindennapi gyakorlatai.

Jegyzetek

- 1 Az 1987. szeptember 28-i fővárosi MSZMP PB ülésen például elhangzott, hogy „[a] lakóház-felújításoknál és rehabilitációknál fokozott takarékossgot kell érvényesíteni, a műszaki tartalmat a szűkülő lehetőségekhez kell közelíteni”. 1988 január 11-én pedig már a rehabilitációkra szánt állami források 30%-os reálérték-csökkenéséről beszéltek a döntéshozók.
- 2 A kései államszocializmusban a centralizáció-decentralizáció kérdése az itt tárgyaltnál jóval összetettebb, attól függően, hogy minek a decentralizációját tekintjük – itt a városfejlesztés és területfejlesztés decentralizációs tendenciáira utalok.
- 3 Például az IH csak kivételes esetben engedélyezte a sokkal népszerűbb funkcióbővítő városrehabilitációk megvalósítását szociális városrehabilitáció nélkül.
- 4 Bár ennek az időszaknak az intézményi keretei már felsejlenek, de tértermelő hatásuk az eltelt idő rövidsége miatt nem elemezhető olyan mélységben, mint a korábbi időszakok esetében, így ez a szakasz leginkább a keretek felvázolására szorítkozik.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönet illeti Timár Juditot, Nagy Erikát, Czirfusz Márton, Pósfai Zsuzsannát, Ivanics Zsófiát és a kézirat bírálóit.

Irodalom

- A Pécs-Belvárosi rehabilitáció néhány jellemzője. 1983. Pécs.
- Aczél, G. (2009): *Kalandozások urbanisztikában*. Pallas Kiadó, Budapest
- Belina, B. (2017): *Raum. Zu den Grundlagen eines historisch-geographischen Materialismus*. Westfälisches Dampfboot, Münster
- Bodnár, J. (2001): *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Brenner, N. (1998): Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4., 459–481. <https://doi.org/10.1068/d160459>
- Budapest Főváros Tanácsa (1986): *Tájékoztató a Minisztertanács részére a Főváros hosszú távú és VII. öt-éves tervi rehabilitációs koncepciójáról*. Budapest
- Calhoun, C., LiPuma, E., Postone, M. (eds.) (1993): *Bourdieu: Critical Perspectives*. University of Chicago Press, Chicago
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2007): A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 93–118.
- Cséfalvai, Z., Pomázi, I. (1990): Some problems of innercity revitalization (A case study of Budapest). *Regional Researches*, 9, 27–37.
- Csorba Z. (1997): *A budapesti lakóépület vagyon rehabilitációjának időszzerű kérdéseiről*. PhD disszertáció. BME, Budapest
- Czifrusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.104>
- Czifrusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143–164.
- Dániel Zs. (1996): A bérlakás-privatizáció paradoxona: Nemzeti ajándék vagy ráfizetés? *Közgazdasági Szemle*, 3., 204–230.
- Éber M. Á. (2014): A centrum hitele. *Fordulat*, 21., 64–86.
- Éber M. Á., Gagyai Á., Gerőcs T., Jelinek Cs., Pinkasz A. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21., 10–63.
- Erő Z., Koszorú L., Brenner J., Tosics I., Sárkány Cs., Locsmándi G., Iván A. (1997): *Budapest Városrehabilitációs Programja*. Budapest
- Erő, Z., Koszorú L., Locsmándi G., Tosics I., Szilágyi K., Somogyi E., Szabó J. (2002): *Városrehabilitációs program ismertető*. Budapest Főváros Önkormányzata, Főpolgármesteri Hivatal, Főépítész Iróda, Budapest
- Escobar, A. (1994): *Encountering Development. The making and unmaking of the Third World*. Princeton University Press, Princeton, NJ
- Fekete D. (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3066>
- Ferguson, J. (1997): *The Anti-Politics Machine*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Ferguson, J., Lohmann, L. (1994): The Anti-Politics Machine: »Development« and Bureaucratic Power in Lesotho. *The Ecologist*, 5., 176–181.
- Gerőcs T., Jelinek Cs. (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. *Eszmélet*, 118., 12–33.
- Gerőcs, T., Pinkasz, A. (2018): Debt-ridden development on Europe's Eastern Periphery. In: Boatca, M., Komlosy, A., Nolte, H. H. (eds.): *Global Inequalities in World-Systems Perspective. Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Routledge, London, New York, 131–153.
- Golubchikov, O., Badyina, A., Makhrova, A. (2013): The Hybrid Spatialities of Transition: Capitalism, Legacy and Uneven Urban Economic Restructuring. *Urban Studies*, 4., 617–633. <https://doi.org/10.1177/0042098013493022>

- Grubbauer, M. (2012): Toward a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-Socialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York, 35–60.
- Gyöngyösi I. (1999): Az építőipar a kilencvenes években nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*, 9., 732–746.
- Hajdu L., Kistelegdy I., Radó J. (1984): Tömbrehabilitációs tapasztalatok Pécsen. In: *Városi tömbrehabilitáció témakörű országos tapasztalatcsere előadásai*. ÉVM 5. számú Fenntartási Építés Fejlesztése Ágazati Célprogram Bizottság, ÉTE Épületfenntartási Szakosztálya, Budapest, 115–138.
- Harvey, D. (1989): From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 1., 3–17. <https://doi.org/10.1080/04353684.1989.11879583>
- Hegedüs J., Mark, K., Struyk, R., Tosics I. (1993): Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban. *Szociológiai Szemle*, 2., 45–69.
- Hegedüs J., Tosics I. (1991): Gentrification in Eastern Europe: The Case of Budapest. In: Van Weesep, J., Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht, 124–136.
- Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. Sixth report on economic, social and territorial cohesion*. (2014): Brussels. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion6/6cr_en.pdf (Letöltés: 2019. szept. 30.)
- Jelinek, Cs. (2010): The Phenomena of Displacement and Relocation during the Process of Gentrification in Budapest. *Studia Sociologia*, 2., 105–116.
- Jelinek, Cs. (2011): *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. MA szakdolgozat. Central European University, Budapest. http://www.etd.ceu.hu/2011/jelinek_csaba.pdf (Letöltés: 2019. szept. 30.)
- Jelinek Cs. (2017): *Uneven development, urban policy making and brokerage. Urban rehabilitation policies in Hungary since the 1970s*. PhD disszertáció. Central European University, Budapest.
- Jelinek, Cs., Pósfai, Zs. (2019): Reproducing socio-spatial unevenness through the dualization of policies in the domain of housing in Hungary. In: Lang, T., Görmar, F. (eds.): *Local and Regional Development in Times of Polarization. Re-thinking spatial policies in Europe*. Palgrave Macmillan, 197–223. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1190-1_9
- Konrád, Gy., Széleányi, I. (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. The Harvester Press, Brighton
- Ladányi J. (2008): *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Ladd, B. (2001): Socialist planning and the rediscovery of the old city in the German Democratic Republic. *Journal of Urban History*, 5., 584–603. <https://doi.org/10.1177/009614420102700502>
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford
- Lichtenberger, E., Cséfalvay, Z., Paal, M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten (Urban decay and redevelopment in Budapest)*. Magyar Trendkutató Központ, Budapest
- Locsmándi G. (2005): Városmegújítás a Ferencvárosban. In: Egedy T. (szerk.): *Városhablitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 201–228.
- Mitchell, T. (2002): *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*. University of California Press, Berkely
- Molnár, V. (2013): *Building the State. Architecture, politics, and state formation in post-war Central Europe*. Routledge, London, New York
- Mong A. (2012): *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956-1990*. Libri, Budapest
- Mosse, D. (2005): *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. Pluto Press, London
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pálné Kovács, I., Bodor, Á., Finta, I., Grünhut, Z., Kacziba, P., Zongor, G. (2017): Farewell to decentralisation: The Hungarian Story and its General Implications. *Croatian and Comparative Public Administration*, 4., 789–816. <https://doi.org/10.31297/hkju.16.4.4>
- Roubal, P. (megjelenés alatt): *Zižkov Battle: Urban planners transition from heritage protection to neo-liberal discursive planning*.

- Saïssset, P. (2014): *La Hongrie post-communiste comme opportunité: de la diffusion à l'abandon des modèles d'interventions urbaines de la Caisse des Dépôts et Consignations. Le cas de l'arrondissement de Ferencváros à Budapest (1988-2014)*. MA szakdolgozat. EHESS.
- Smith, N. (1990): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford
- Smith, N. (1996): Spaces of Vulnerability: The space of flows and the politics of scale. *Critique of Anthropology*, 1., 63–77. <https://doi.org/10.1177/0308275X9601600107>
- Somogyi E., Szemző H., Tosics I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994-2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 69–92.
- Swyngedouw, E. (1997): Neither Global Nor Local: 'Glocalization' and the Politics of Scale. In: Cox, K. R. (ed.): *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Guilford, Longman, New York, London, 137–166.
- Sykora, L., Bouzarovski, S. (2012): Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition. *Urban Studies*, 1., 43–60. <https://doi.org/10.1177/0042098010397402>
- Szelényi I., Konrád Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szívós E. (2010): Terhes örökség: Budapest történelmi lakónegyedeinek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 5., 381–402.
- Tomay K. (2007a): Józsefváros és Ferencváros - Két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 2., 323–357.
- Tomay K. (2007b): Városrehabilitáció és dzsentrifikáció Budapesten - A rehabilitációs stratégiák szerepe a térbeli-társadalmi mintázat átalakulásában. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 119–150.
- Urban, F. (2009): *Neo-historical East Berlin. Architecture and Urban Design in the German Democratic Republic 1970-1990*. Ashgate, Surrey
- Váradai M. M. (2016): Értékkeremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, 1., 30–56.
- Városi tömbrehabilitáció témakörű országos tapasztalatcsere előadásai. 1984. szeptember 27-28. (1984): ÉVM 5. számú Fenntartási Építés Fejlesztése Ágazati Célprogram Bizottság, ÉTE Épületfenntartási Szakosztálya, Szeged
- Vigvári A. (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció: Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 2., 141–167. <https://doi.org/10.17649/TET.22.1.1161>
- Wallace, H., Wallace W., Pollack, M. A. (szerk.) (2005): *Policy-Making in the European Union*. Oxford University Press, Oxford

„Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben

The “nationalised production of space” from the perspective of displaced people in an urban district undergoing gentrification

TIMÁR JUDIT

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba Szabó D. u. 42.; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

KULCSSZAVAK: városrehabilitáció; dzsentrifikáció; térbeli kiszorítás; államosított tértermelés

ABSZTRAKT: Tanulmányom célja az, hogy a jelenlegi magyarországi városrehabilitáció/dzsentrifikáció által okozott társadalmi-térbeli kiszorítás tanulmányozásával hozzájáruljak a társadalmi viszonyok, elsősorban az állam és a kiszorításnak kitett csoportok viszonyának megértéséhez. Ennek érdekében a dzsentrifikációt, illetve kiszorítást a lefebvre-i felfogásban vett „tértermeléseként” értelmezem, e folyamatokat a tőke globális újratermelése, valamint a globális urbanizmus szerves részének tekintem, s egy győri esettanulmány segítségével vizsgálom. Az alkalmazott szemléletben a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló tér sokkal szélesebb értelmezést kap magánál a dzsentrifikálódó városrésznel, részévé válnak a kiszorítottak megélt terei is. E tértermelés megismerésének érdekében az aktuálisan zajló dzsentrifikáció tanulmányozása mellett fontos szerepet kap a tanulmányban egy korábbi termelési módban (az államszocializmusban) kezdődött, slumodásként leírható előzmények számbavétele, a kutatott terület korábbi és mai lakói megélt tereinek az önkormányzat elgondolt terével összevetett vizsgálata.

A tanulmányban Lefebvre térelméletének itt vázolt kérdések megértését segítő rövid áttekintéséből kiindulva, majd a Győr-Újváros dzsentrifikációját dokumentumok, szakértői és lakossági interjúk segítségével elemző empirikus vizsgálat eredményeinek bemutatásával jutok el a fő állításhoz. A mellett érvelek, hogy a városrehabilitáció/dzsentrifikáció által kiszorítottak és az állam viszonya perspektívájából nézve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban –, a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk. Ennek a fajta tértermelésnek a során a marginalizált társadalmi csoportok „dupla kontrollt” élnek meg. Az önkormányzattól való függőségük egyben a központi államtól való függőséget is jelent. A városrehabilitáció során a helyi, s indirekt módon a központi állam újratermeli azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek – Castel „szociális kohézió zónáit” leíró koncepciójának terminológiájával kifejezve – a „segélyezés” zónájában tartják a térbeli kiszorításnak kitett embereket.

Judit TIMÁR: senior research fellow; Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó D. u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

KEYWORDS: urban rehabilitation; gentrification; displacement; nationalised production of space

ABSTRACT: The paper aims to contribute to a better understanding of social relations, primarily the relationship between the state and those exposed to displacement, through the study of socio-spatial displacement caused by current urban rehabilitation/gentrification in Hungary. To this end, it interprets gentrification and displacement as the production of space in accordance with Lefebvre's theory (1991). It considers these processes as an integral part of the global reproduction of capital and global urbanism and examines them through a case study on Győr. According to the perspective applied, the space transformed by gentrification (urban rehabilitation) means more than just neighbourhoods being gentrified. It also includes the lived (concrete) spaces of the displaced. In order to understand this production of space, a two-pronged approach is essential: An investigation of recent gentrification, taking stock of past developments, which are best described as socialist disinvestment, must be complemented by a comparison of the lived spaces of the former and present inhabitants with the conceived space of local government.

After a brief theoretical overview of Lefebvre's theory of space to better understand the issues outlined in the study, the results of an empirical study on gentrification in Győr-Újváros are presented by means of documents and interviews with experts and the population. In essence, it is argued that in a new economic and state administrative context, which also influences Győr, production of space in Hungary has been "nationalised" from the perspective of the relationship between those displaced by urban rehabilitation/gentrification and the state. The marginalised social groups experience "double control" in this type of production of space. Their dependence on the local government also means dependence on the central state. Local governments and the central state - the latter partly indirectly through the former and partly directly - reproduce social conditions in the course of urban rehabilitation that keep those exposed to displacement in the zone of welfare recipients, as Castel (1993) suggested in his concept describing "the zones of social cohesion".

Bevezetés

„Az otthonról és szomszédságból történő kiszorítás megrázó tapasztalat lehet. Legrosszabb esetben hajléktalansághoz vezet, legjobb esetben gyengíti a közösségi érzést. A közpolitikának – általános megegyezés szerint – minimalizálnia kellene a kiszorítást. Mégis, úgy tűnik, a különböző közpolitikák, különösen a dzsentrifikációban érintettek, elősegítik azt.” (Marcuse 1985: 931.)

Marcuse 1985-ben megfogalmazott kritikája után közel két évtizeddel Smith (2002) már messzebbre ment annál, hogy a dzsentrifikációval járó társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek, konfliktusok kezelését kérje számon a helyi államtól. Arra világított rá, hogy az időközben a piac teljes értékű szereplőjévé vált neoliberais állam a globális tőke- és kultúraáramlás körforgásába kapcsolódó dzsentrifikációt általánosan alkalmazott városfejlesztési stratégiává tette. Ezt az állítást a több mint egy tucat nyugat- és kelet-közép-európai kis- és középváros kétezres évek elején zajló revitalizációs programjaiba bepillantást engedő kutatásunk tapasztalatai is igazolni látszottak (Nagy, Timár 2008, 2012). Ez a kritizált stratégia egybeszövi a globális pénzpiacokat, az ingatlanfejlesztőket, helyi kereskedőket stb. az önkormányzatokkal, melyek a kedvező társadalmi eredményeket már a piactól és nem annak szabályozásától remélik. A városfelújítás legfeljebb a retorika szintjén zajlik az egész „városért” (Timár, Nagy 2007; Boros et al. 2008; Nagy, Nagy 2019), az annak nevében cselekvő döntéshozók a város társadalmának diszkurzív teréből is kiszorítják az osztály- vagy etnikai hovatartozás miatt a társadalom periferiájára szorultakat.

A jelentős gazdasági potenciállal bíró Regensburgban például a helyi döntéshozók a neoliberális várospolitikával irányított városmegújítást a közpénzek és a magántőke együttműködése során felszínre kerülő új konfliktusok ellenére is kifejezetten sikeresnek értékelték, annak „társadalmi elfogadottságára”, „a résztvevők érdekeinek konszenzuson nyugvó beintegrálására” hivatkozva. Az általuk megnevezett „érdekeltek” (önkormányzat, befektetők, kisvállalkozók és érdekvelmi szervezetek, ingatlan tulajdonosok, bankok és helyi média) stratégiai szövetsége valóban jól működött. Kutatásunk során azonban az „érdekeltek” körébe egyszer sem sorolták be a revitalizált városrészekből lakókként és/vagy fogyasztókként kiszoruló alacsony társadalmi státuszú regensburgiakat, a bevándorlókat (Nagy, Timár 2008).

Ugyanekkor egy jóval kisebb és számottevően kevesebb fejlesztési forrással rendelkező városban, Veszprémben is azt találtuk, hogy az ezredforduló küszöbén a helyi városmegújítási/városrehabilitációs programban, mint számos más magyarországi városban is (Kovács 2005; Csanádi et al. 2007; Egedy 2007; Somogyi et al. 2007; Czirfusz et al. 2015), az „irányítást” a magántőke vette át (Timár, Nagy 2007). A várospolitikai – részben forráshiányra hivatkozva – szabad teret engedett a tőke térformáló szerepe érvényesülésének s alapvetően e tőke érdekeinek szolgálatába állt. A városfelújítás célja deklaráltan is a dzsentrifikáció lett. Az ennek következményeként kibontakozó, középvárosi viszonylatban nagyszabású dzsentrifikációt azonban több mint kétszáz hátrányos helyzetű – szinte kivétel nélkül roma – család önkormányzati programként végrehajtott kitelepítése kísérte. Az önkormányzat nem is próbált az ott lakók legalább részbeni helyben tartását eredményező „szociális rehabilitációt” szervezni. Sem a szociális irodát – illetve ellátó intézményeket –, sem a kiköltöztetni tervezett lakókat nem vonták be az előkészítési folyamatba (Timár, Nagy 2007).

Egy évtizeddel később olyan városban (Győrben) volt módunk az állam szerepét – többek között¹ – a város központi részén található Újvárosban zajló dzsentrifikációhoz kötődő kiszorításban kutatni, amely hazai viszonylatban különösen erős gazdasági potenciállal és innovációs adottságokkal rendelkezik (Rechnitzer et al. 2004). Ez a város ráadásul már egy időközben megváltozott politikai gazdasági térben, nemzet-, sőt szupranacionális (EU) állami közreműködéssel szociális rehabilitációt is megvalósított.

E tanulmányban – a jelzett korábbi kutatások és irodalmak ismeretében – a győri empirikus kutatás néhány új eredményét foglalom össze. Kevésbé szánom azonban e konkrét városra szorító elemzésnek, sokkal inkább egy olyan esettanulmánynak, aminek a segítségével a neoliberális kapitalizmus tértermelésben megtestesülő társadalmi viszonyairól olyan kontextusban tudhatunk meg többet, melyben a dzsentrifikáció és a térbeli kiszorítás egy immáron centralizált állam (Pálné Kovács 2019) irányításával zajlik, de gyökerei az államszocializmusig nyúlnak vissza. A tanulmány reményeim szerint azért mutathat túl a győri eseten, mert a dzsentrifikációt s az ehhez kapcsolódó társadalmi-térbeli kiszorítást a le-

febvre-i (1991) felfogásban vett tértermelésként értelmezve, azokat a tőke globális újratermelési folyamata (Smith 1996), valamint a globális urbanizmus (Smith 2002) szerves részének tekintem. A helyi szereplők sajátos konstellációban – kifejezetten Győrre jellemző módon – formálják a fizikai, a mentális, illetve a megélt/társadalmi teret, az önkormányzat lokális szerepe viszont csak a központi állammal kialakított kapcsolatában érthető meg. A dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló teret sokkal szélesebben értelmezem magánál a dzsentrifikálódó városrésznél. Abba, épp a lefebvre-i tértermelési folyamat komplexitásának ismeretében, beleértem a kiszorítottak megélt tereit is. E tértermelés megismeréséhez az aktuálisan zajló dzsentrifikáció tanulmányozása mellett fontosnak tartom annak egy korábbi termelési módban (az államszocializmusban) kezdődött, slumosodásként leírható előzményét is számba venni. Ezért, amikor e tanulmányban elsősorban az állam és a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) miatt bekövetkező térbeli kiszorításnak kitett lakók viszonyát igyekszem megérteni, akkor a vizsgált terület korábbi és mai lakóinak a megélt tereit is tanulmányozom. A mellett érvelek, hogy az ily módon érintett kiszorítottak és az állam viszonya felől szemlélve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban – a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Ezen állításom kifejtését megalapozandó, a tanulmány következő fejezetében egy rövid elméleti, módszertani áttekintést adok, alapvetően arra koncentrálni, hogy miben is segít e megértési folyamatban Lefebvre (1991) térelmélete. Felvázolom továbbá azt is, hogy a kiszorításnak kitett lakosságot sem homogén társadalmi csoportként kezelve, hogyan tudom hasznosítani Castel (1993) „szociális kohézió zónái” koncepcióját. Ezek után Győr-Újváros főleg Kossuth utca környéki dzsentrifikációjának kontextusát elemezve, a fizikai mellett elsősorban az állam (tőkével együtt formált) elgondolt (absztrakt) terének változásait igyekszem bemutatni fejlesztési dokumentumok és szakértői interjúk segítségével. Ezt követően pedig a kiszorításban érintettek megélt (konkrét) tereit, azok átalakulását az államtól való függőség különböző „fokán” álló interjúpartnerek tapasztalatait elemezve jellemzem. A győri esetből kibontható általános tanulságokat az „államosított tértermelésre” vonatkozó felvetés továbbgondolását segítő logikában igyekszem levonni az összegző fejezetben.

Elméleti, módszertani kérdések

Mivel Lefebvre (1991) koncepciója a térről nemcsak elméleti kerete, de – bizonyos értelemben – tárgya is az itt bemutatandó kutatásnak, ezért annak leginkább használt elemeit/állításait érdemes számba venni.

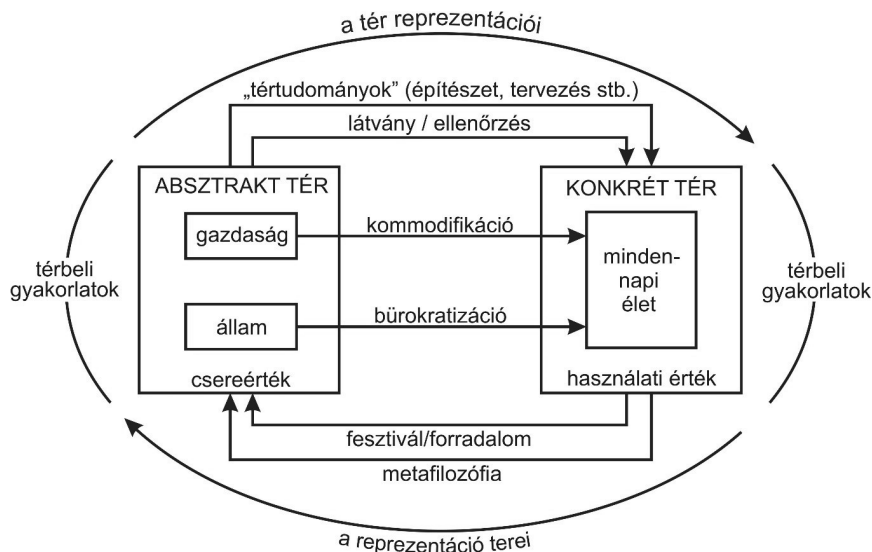
Lefebvre (2009, 186.) szerint a tér „folyamatosan termeli a társadalmi viszonyokat és a társadalmi viszonyok által termelt”. Az ő érdeklődésének középpontjában e társadalmi viszonyok állnak, s úgy véli, a társadalmi tér egy eszköz a

társadalom elemzéséhez (Lefebvre 1991, 34.). Mivel a jelenlegi magyarországi városrehabilitáció/dzsentrifikáció okozta társadalmi-térbeli kiszorítás tanulmányozásával magam is a társadalmi viszonyok, elsősorban az állam és a kiszorításnak kitettek viszonyát igyekszem megérteni, a dzsentrifikációt tértermelésként értelmezve úgy vélem, hogy érdemes visszanyúlni a koncepció megalkotójához, s akár több gondolatot is hasznosítani Lefebvre nézeteiből.

Az egyik ilyen a térről való *trialektikus gondolkodás*, amit az angolszász földrajzban Soja (1996) tett különösen ismertté, illetve fejlesztett tovább (lásd erről Berki 2015). A térbeliség mint érzékelt, elgondolt, megélt, vagy más megfogalmazásban, térbeli gyakorlatok, a terek reprezentációi és a reprezentáció terei, illetve még további kontextusban fizikai, mentális és társadalmi, nemcsak azt a három módot jelenti, ahogyan megérthetjük a teret. Lefebvre (1991) történelmi példái rávilágítanak a tér minden ágens számára létező komplexitására, ugyanakkor azt is megmutatják, hogy az elgondolt teret alapvetően a tőke és az állam uralja, a megélt teret a lakosság használja, formálja cselekedeteivel, ami egyben az ellenállás tere is lehet számukra. A neoliberais kapitalizmus körülményei között zajló dzsentrifikációban meghatározó szerepet kap a tőke és az állam, s ezek viszonyára egyre nagyobb figyelem irányul a hazai tértudományokban is (pl. Timár, Nagy 2007; Bodnar, Molnar 2010; Jelinek 2011; Czirfusz et al. 2015). Az állam és a dzsentrifikációban, különösen a kiszorításban érintettek viszonyának tanulmányozására viszont szinte alig találni példát (Csanádi et al. 2006; Jelinek 2011). Ahhoz, hogy e térfolyamatra „alulnézetből” tekintsünk, elengedhetetlen a kritikai szemlélet, például olyan, mint aminek képviselőjeként Lefebvre (1971) nagy hangsúlyt fektet a mindennapi élet tanulmányozására. A társadalmi-térbeli kiszorításnak kitettek helyzetét központi kérdésnek tekintve, számomra is egyértelmű, hogy a tértermelésként felfogott dzsentrifikációról nem választhatók le e kiszorítottak drasztikusan változó, illetve a hatalmi viszonyok miatt változni kényszerülő megélt terei sem.

Lefebvre (1991) a tértermelést *történelmi perspektívába* helyezve megmutatta, hogy annak jellemzői az egyes korszakokban szoros összefüggésben állnak a mindenkor adott termelési móddal. A kapitalizmus a tér sajátos politikai gazdaságtanát hozza létre, amelynek egyik legfontosabb ismérve az, hogy az „absztrakt tér” kolonizálja a mindennapi életet. A piac és az állam csereértékként „kezeli” a teret, s a kommodifikáció és a bürokratizáció révén (a tértudományok és a tervezés közreműködésével) a mindennapi élet használati értéként működő „konkrét teret” igyekszik uralma alá vonni, csereértékké formálni (1. ábra). A rendszerváltás utáni másfél évtized magyarországi szuburbanizációjának kutatása alátámasztotta az effajta kolonizációnak a jelenlétét (Timár 2006). A magyarországi dzsentrifikáció, városrehabilitáció kiszorításra is rámutató vizsgálatainak ismeretében (még ha ezek többnyire nem is ebben a koncepcionális keretben gondolkodnak, illetve nem ennek megfelelő retorikát használnak) úgy vélem, nem jelent nagy kockázatot hasonló következtetés levonása ezekre a térfolyamatokra vonatkozó-

1. ábra: A konkrét tér kolonizációja
The colonization of concrete space

Forrás: Gregory 1994, 401.

an sem. Csakhogy maga a kapitalizmus, s vele az állam és a tőke viszonya is folyamatosan változik, térben és időben egyaránt. Ráadásul a társadalmi viszonyok újratermelésében rejülő „rég” feloldásának és „új” létrehozásának feszültségeit, ellentmondásait kifejező absztrakt tér jellegzetességeinek megfelelően a magyarországi dszentrifikálódó városi terekben a régi és új kapitalizmusok rétegei közé az államszocializmusé is beékelődik, míg mindezekre a legutóbbi évtizedben az állam centralizált modelljének legújabb lenyomatai rakódnak rá. Lefebvre (1976) egykori „jóslatának” beteljesülését, miszerint egy politikai centralizáció, centralizált döntéshozatal esetén az várható, hogy a térpolitika a múltbélénél (jóval) nagyobb egyenlőtlenségeket teremt, akár e folyóiratban is több hazai kutatást bemutató tanulmány igazolja (Czirfusz 2019; Jelinek 2019, Nagy, Nagy 2019; Velkey 2019). Úgy vélem, s érvelésemet az itt következő győri esettanulmány tanulságainak levonásakor részletezem, hogy a kapitalizmus jelenlegi magyarországi közegében s a kiszorítottak „harmadik” (megélt) terének (Soja 1996) perspektívájából nézve, a Lefebvre által a mindennapi élet gyarmatosításaként leírt folyamatot „államosított tértermelésnek” is tekinthetjük.

Lefebvre (1991, 2009) egyik legrészletesebben kifejtett kritikáját épp az *állam szerepéről* fogalmazza meg. Többek között a mellett érvel, hogy a kapitalista gazdaságban minden, így a tér mint használati érték is csereértékké változik át a homogenizáló állam fennhatósága alatt. Az általa definiált „állami termelési mód” (*state mode of production*) segítségével kontrollálja az állam a teret, a tér politikai eszközzé válik e cél érdekében. „Az állam olyan módon használja a teret,

ami biztosítja a helyek feletti kontrollt, annak szigorú hierarchiájában, az egész homogenitását és a részek szegregációját [...]. A formális és kvantifikált absztrakt tér minden különbséget tagad, azt is, ami a természet vagy a történelem következménye, s azt is, ami a testből, életkorból, nemből és etnicitásból fakad.” (Lefebvre 2009, 188, 189.) Ezért is tartom fontosnak, hogy a társadalmi-térbeli kiszorításnak kitettek csoportját annak differenciáltságában vizsgáljam. Mivel pedig jelen kutatásban e csoport tagjainak az államhoz való viszonyára koncentrálok, különösen fontos ennek a relációnak a személyenkénti számbavétele is.

Hogy ezt megtehessem – módszertani megközelítésem második elemeként –, Castel (1993) „szociális kohézió zónáiról” alkotott koncepcióját hívtam segítségül. E szerint az egyes személyek, társadalmi csoportok a betagozás – legelőször társadalmi kohéziót biztosító – társadalmi terétől („zónájától”) a sebezhetőség zónáján át a kiilleszkedési zónáig, azaz a munka nélküli lét és szociális elszigetelődés összekapcsolódásának övezetéig helyezkedhetnek el.² Pozíciójukat két komponens, mint egy „koordináta-rendszer” két tengelye jelöli ki. Az egyik a munkához való viszony tengelye (a becsatlakozástól a kizártságig terjedő skálával), a másik a társadalmi-családi társas kötelek tengelye (a beilleszkedéstől az elszigetelődésig). Mindkét dimenzió menti kötelek (de a helyi és központi államhoz való konkrét személyes viszonyaik is) rendkívül fontosak lehetnek például akkor is, amikor a városrehabilitáció során kilakoltatandó személyek arról döntenek, hogy az önkormányzat által felkínált cserelakást vagy a lelépési pénzt válasszák, ha egyáltalán lehetővé teszi még a társadalmi helyzetük e választást.

Mindezek érdekében 18 félig strukturált interjút készítettem 2016–2018-ban Győr-Újváros rehabilitált/rehabilitálandó részén (mindenek előtt a Kossuth utcában) korábban élő emberekkel, vagy épp kiköltözésre várókkal régi és új lakásukról, térbeli mobilitásuk okairól, körülményeiről, a városrészeiről alkotott képükről, a városrehabilitációról szerzett információikról, véleményükről, s általában életmódjukról, életkörülményeikről kérdezve őket. Interjúpartnereim többségével saját lakókörnyezetében beszélgettem (volt, akinek a korábbi és az újabb lakását is láthattam).

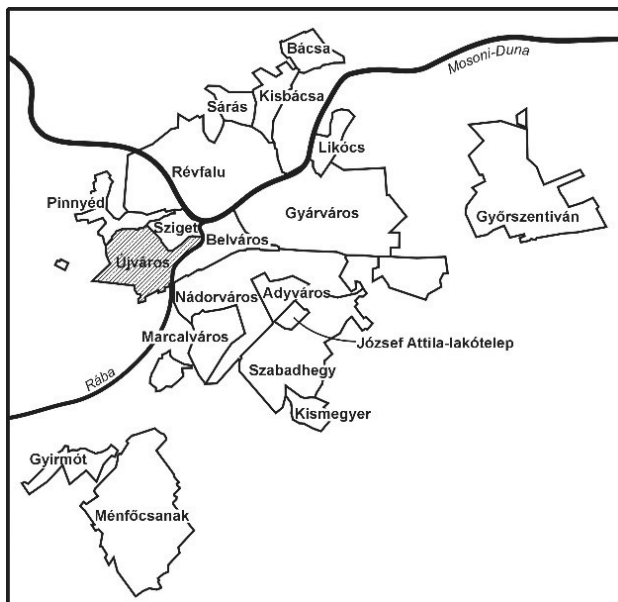
További 12 szakértővel is készítettem interjút, akik a kutatott városrész fizikai, mentális, társadalmi teréről, annak lakóiról adtak információkat, de alapvetően a hatalom által uralt Lefebvre-féle absztrakt tér megismerését segítették. Volt közöttük városi önkormányzati döntéshozó, hivatalnok, de főleg az adott városrészben, alapvetően annak szociális ellátó (családsegítő, gyermekjóléti, védőnői szolgálat, idősek klubja, családok átmeneti otthona) intézményében dolgozó, sőt akár Újvárosban lakó szakember. Az ő véleményük kontextusba helyezését, a fizikai tér változásainak, az állam elgondolt terének megértését segítette végül a Győr-Újváros városrehabilitációját előkészítő, befolyásoló önkormányzati tervek áttekintése.

Dzsentrifikáció és kiszorítás Győr-Újvárosban a helyi önkormányzat perspektívájából

Az esettanulmány színhelyéül választott Győr-Újváros jelenlegi városrehabilitációval, dzsentrifikációval és kiszorítással leírható tértermelésében kifejeződő – elsősorban a helyi állam és a lakosság közötti – társadalmi viszonyok megértéséhez először az önkormányzat perspektívájából közelítünk. Még ha ebben a kontextusban a szociális városrehabilitációs projektek miatt kulcsszereplőnek is tekintjük az önkormányzatot, nem hagyható figyelmen kívül a többi ágens sem, mint ahogy az sem, hogy a tőke, a nemzet- és a szupranacionális állam (EU) is olyan fizikai térben cselekszenek, illetve olyan térről „gondolkodnak”, amin korábbi történelmi korok aktorai, társadalmi viszonyai is nyomot hagytak.

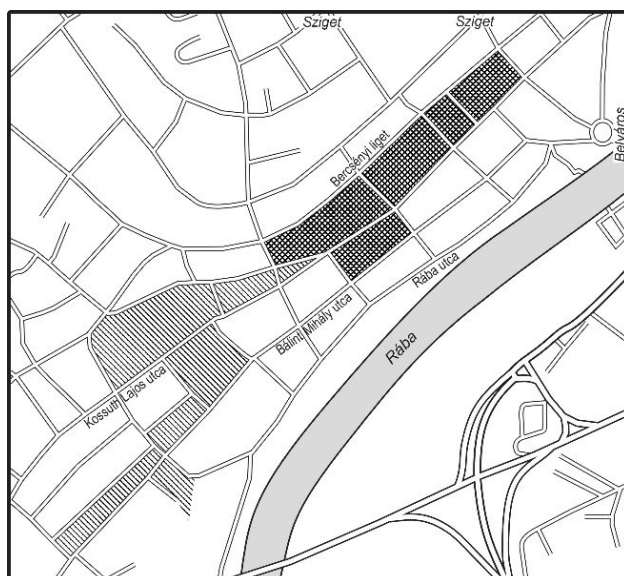
A belvárossal határos, attól nyugati irányban hosszan elnyúló, északon az egykori Rábca-meder (ma Bercsényi liget), délen a Rába által határolt terület fő tengelye a hajdani történelmi város nyugati kapujához vezető Bécsi út, mai Kossuth Lajos utca, egyrészt az itt letelepedett gazdaság térformáló erejének, másrészt a történelmi város főleg vallási alapú társadalmi kiszorító hatásának köszönhető a kiépülését (2.a,b ábra). A Kossuth Lajos utca belvároshoz közelebbi része, a főleg a 18–19. századi zártos, egyemeletes lakóépületeivel az egykori polgári miliő emlékeit hordozza. Ezt a magterületet az I. világháború után telepészerűen beépített, kistelkes, családi házas övezet szegélyezi (Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Az 1940-es évektől az ipar fejlődése a polgárságot arra készítette, hogy más városrészekbe költözzön, az államszocializmus kezdetén pedig az üzemek, műhelyek, boltok, majd lakóházak államosítása bérlő státuszba kényszerítette az egykori háztulajdonosokat, s helyet adott a munkásoknak. Az elmaradt állammegóvás (sőt, egy 1984-es terv elfogadásáig az 1960-as években még lebontással járó lakótelep-fejlesztési elképzelés miatti építési tilalom) következtében egyre csökkenő használati értékű lakásokból, akik tehették, az 1970-es, '80-as években Győr másutt épülő lakótelepeire költöztek. A városi tanács folyamatosan alacsonyabb társadalmi státuszú embereket, főleg romákat telepített a helyükre. (Megalapozó vizsgálat 2014). Ehhez a politikához a későbbi önkormányzatnak is maradtak eszközei, még ha az 1990-es évek újkapitalizmusának nemzetállama utat is nyitott a lakások privatizációjának. Győrben 1993-ban az összes lakás 30%-a volt önkormányzati bérlakás (14652), de 1997-ben ez az arány már csak 11,2%-ot (5558 bérlakás), 2011-ben 7,9%-ot ért el, ami azonban az országos átlagot még így is messze meghaladta (Nárai 1998; GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014). Nem véletlen, hogy Újváros szegregátumként lehatárolt, 2011-ben 384 lakosú részén (2b. ábra) a lakások többsége önkormányzati tulajdonban lévő, alacsony komfortfokozatú és alapterületű lakás (Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Azt, hogy ezek bevételei nem fedezték a fenntartási költségeket, indokként használták arra a beruházás-visszatartási politikára, amit a mindenkorai városvezetés az államszocializmus idején kezdett el, s a rendszerváltás után is folytatott.

2.a ábra: Győr városrészei
Urban quarters of Győr

Forrás: Páthy 2014, 52. alapján

2.b ábra: Szegregátum és szegregációval veszélyeztetett terület Győr-Újvárosban
Segregated areas and areas threatened by segregation in Győr-Újváros

Forrás: Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 9., 10. alapján

A piaci viszonyok kialakulása, a szomszédos belváros felértékelődése az 1980-as években megindult városrehabilitációnak és infrastruktúrafejlesztéseknek köszönhetően, főleg a Rába part melletti Rába és Bálint utcában értelmiségi-ek, művészek lakásvásárlásaival kezdődő spontán dzsentrifikációt hozott magával. A 2000-2010-es években az egyik oldalon lendületet vettek a beruházások, a Jedlik híd megépítése, a Zsinagóga felújítása, a közelben lévő termálfürdő építése, illetve turisztikai fejlesztések, melyeket hosszú távon állami szabályozások, így Újváros műemléki jelentőségű területté nyilvánítása is segített (Megalapozó vizsgálat 2014). A másikon folytatódott a Kossuth utca, Bercsényi liget, s a belsőbb újvárosi részek slumosodása, szegregálódása (2.b ábra). Ezek együtt sürgetővé tettek egy szociális rehabilitációt, amit az EU-s forrásokra építő központi állami politika (Jelinek 2019) és a város tőkeereje lehetővé is tett, sőt ösztönzött. Így 2012-13-ban a Bercsényi ligeti szabadidős célú területkialakítások, egy iskola és egy templom felújítása, a közvilágítás és az utcaburkolat megújítása és „soft projektek” mellett a Kossuth utcán 6 műemléki védettségű önkormányzati tulajdonú lakóépület felújítását, azokban 40 modern szociális bérlakás, 5 üzlethelyiség és 1 rendőrségi iroda kialakítását végezték el (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014; Közösségi Beavatkozási Terv 2016; Fekete, Polgári 2016). A többszintű állami részvétellel zajló felújítás következtében meginduló dzsentrifikáció messze túlterjedt e projekt célterületén. 2012-ben ugyanis az önkormányzat megpályázta és kormányzati segítséggel sikerre vitte (Nagy, Nagy 2019) a 2017-es Európai Ifjúsági Olimpiai Fesztivál (EYOF) rendezését, melyet az infrastruktúrafejlesztések mellett az ingatlanberuházások részeként a rendezvény után értékesített lakások (Olimpiai sétány a szomszédos Sziget városrész területén) s az azóta odavonzott tőke segítségével folytatódó lakásépítések követtek (Megalapozó vizsgálat 2014). Ez tehát már egyértelműen a tőke és az állam összekapcsolódásával zajló tértermelés: dzsentrifikáció. Ennek legújabb elemeként a 2016-2020 közötti időszakban Győr-Újváros szociális városrehabilitációjának II. üteme is elindulhatott a TOP 6.7.1 -15 program keretében, melynek segítségével a Kossuth utca további 4 épületében 30 lakóházat újítanak fel, s amit a TOP-6.9.1-15 program részeként „a társadalmi hátrányok kompenzálását célzó” szociális stb. fejlesztések egészítenek ki (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 89.).

Az önkormányzat városrehabilitációval kapcsolatos tervekben kirajzolódó „elgondolt terében” nincs írásos nyoma a dzsentrifikációnak (még kevésbé a kiszorításnak). A társadalmi tér ezekben kettéválni látszik egy fizikai térre és a társadalomra. A Településfejlesztési Konceptióban (2014-2030) a „városrehabilitáció folytatása” (mint tömbrehabilitáció és -feltárás, műemléki területek megóvása és értékörző megújítása) közterület-megújítással és a minőségi lakókörnyezet megteremtésével (így az önkormányzati bérlakás-állomány arányának növelése, egészséges lakókörnyezet biztosítása és slumosodás elleni harc) összekapcsolva jelenti az épített környezet fejlesztésének átfogó célját. A társadalomfejlesztés átfogó céljának elemeiből ugyanakkor e tanulmány szempontjából legfontosabb az,

hogy a helyi társadalom „legyen kiemelkedően aktív és egészséges” s „a városon belüli társadalmi különbségek maradjanak fenntartható és kezelhető mértékűek” (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014, 10.). Még ha a „különbségek” kezelhetőségének kívánalmába „jóindulatúan” egyenlőtlenségcsökkentést is látunk bele, az rejtve marad, hogy mi az önkormányzat szándéka a felújítandó épületek lakosaival. Bármily sikeresek az Újváros rehabilitálandó területén élők számára szervezett, társadalmi integrációt célzó „soft” programok, az elgondolt tér ilyen megformálása minden további nélkül lehetővé teszi azt, hogy a fizikai teret egészen más (magasabb státuszú) népesség uralja a rehabilitáció után, mint az előtt.

Ennek az írásnak a lehetőségeit meghaladja, de érdemes lenne alapos elemzés tárgyává tenni a központi és a helyi állam viszonyát a tervezési gyakorlatban,³ s megvizsgálni, hogy az önkormányzati tervek eltérő tartalma mennyiben függ a kormány rendeletalkotásban (tervezési útmutatókban) kifejeződő, változó szándékától, és mennyire a helyi döntésektől. A 2008-as győri IVS még rögzítette a „rehabilitációval, rekonstrukcióval kapcsolatos lakáscserék, lakásleürítések” mechanizmusával kapcsolatos elveket. Felvázolt egy „mobilizációs programot”, ami „az újvárosi célterületen élő és a rehabilitációs program által érintett alacsony státuszú lakosság kiköltözésének az integrációs alapelvet követő megoldását teszi lehetővé” (GYMJV IVS 2008, 299-300.). A tervezet szerint az újvárosi (ekkor még nem „szociális”) rehabilitáció programjával 72 bérlemény érintett, amiből „29 bérlő mobilizációja szükséges, a többi 43 bérlő részben visszaköltözik a fejlesztési programot követően, részben korábban megtörtént az elhelyezésük” (közülük 17 bérlőt – volt, akit 10 évvel korábban – elhelyeztek, s már üresen állt a lakás: GYMJV IVS 2008, 311.). A később megvalósult szociális városrehabilitáció I. ütemét (2013-14) illetően azonban már csupán a szakértői interjúk során szerzett információkból sikerült megtudni, hogy a 40 kialakítandó lakásból mindössze ötben vállalta fel a program az ott lakók visszaköltöztetését. A II. ütem kapcsán már ilyen kvótáról sem tudtak az általam megkérdezettek – meglehetősen nagy volt a bizonytalanság.

Az önkormányzatnak Újváros és azon belül a szegregálódott-rehabilitált területek átalakulására vonatkozó hivatalosan rögzített értékelései – objektivitást sugallva – számokban, statisztikákban kifejezve olvashatók. Ezek részben a lakások komfortfokozatában, részben az érintett városrészben lakók demográfiai mutatóiban, különösen az iskolai végzettségben láttatnak pozitív elmozdulást (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014; Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Csakhogy a számokból itt sem derül ki az azokkal jellemzett terület lakóinak cserélődése – az absztrakt térben absztrakttá merevedik a társadalom. Márpedig azok a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, melyekben Újváros szegregálódó/szegregált részének problémáiról, az ott felmerülő szükségletekről, fejlesztési lehetőségeiről kérdeztek meg 2016-ban (önkormányzati alkalmazotti) szakértőket, egyértelműen rávilágítottak az ország számos más rehabilitált helyén (Terra Stúdió Kft. 2016)

is tapasztalt kizorítási folyamatra. „A hátrányos helyzetű csoportok száma ugyan csökkent a korábbi rehabilitációs programok révén, de főként a városrészek külterületeire tolnak, így a problémák nem tűnnek el, csak a térben áthelyeződnek” (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 40.).

Magukat az önkormányzati lakások felújításához kapcsolódó kiköltöztetéseket, illetve ebben a folyamatban a helyi állam és az érintett lakók viszonyát az általam megkérdezett önkormányzati döntéshozók, alkalmazottak sikeresnek értékelik. Kétségtelen, hogy az IVS-ben lefektetett mobilizációs elvek, a személyenkénti egyeztetések, a bérleti jog pénzbeli megváltása és a cserelakás választhatósága, a korábbinál lehetőleg jobb lakásviszonyok biztosítása, a segítő-támogató intézmények bevonása és a „soft” programok nagyobb kompromisszumkésztségről tettek tanúbizonyságot, mint a másutt szerzett korábbi kutatási tapasztalataink mutatták (Timár, Nagy 2007). Ebben a város jelentősebb anyagi ereje, az EU-s források eléréséhez szükséges integrált városfejlesztés elveinek átvétele, a városrehabilitáció központi kormányzati szinten átalakult finanszírozási politikája (Jelinek 2019) éppen úgy közrejátszhatott, mint egy toleránsabb attitűd. Arra a kérdésre viszont, hogy a kiköltöztetettek zöme miért nem tér(het) vissza bérelt lakásába a rehabilitáció után, meglehetősen jellemző (más városban is leírt, pl. Aczél 2011) válaszként adták: „nem is akarnak már visszajönni”. Ennek ellentmondani látszik az a 2013-ban a városban 3032 fővel készített, nemre, korra, városrészeire reprezentatív kérdőív felmérés (Csizmadia, Tóth 2014), amely szerint az Újvárosban élők más városrészbe költözési szándéka (11,35%) a költözni nem akarókkal szemben (87,59%) nagyságrendileg kisebb, s a városi átlagnál sem sokkal erősebb (9,30%) (Tóth, Ditrói 2014). Azt, hogy a visszaköltözni nem akarás korántsem feltétlen szabad döntés eredménye, a polgármesteri hivatal egyik szakembere a „házleürítések” során szerinte egyébként együttműködő bérlőkkel sikeresen meghozott kompromisszumok ecsetelése végén maga is kimondta:

„... azért ezt tudni kell, hogy a felújított lakásoknak a bérleti díja, az jóval magasabb, mint az eredeti lakásoknak a bérleti díja, mert ezek a lakások már összkomfortosak lettek, és mivel olyan a lakbér-megállapítási rendszer, hogy több tényezőt vesz figyelembe, és ezek közül a tényezők közül az egyik az, hogy mikor volt felújítva az ingatlan, ezért lényegesen megemelkedtek a bérleti díjak. Szóval többszöröse. Ezt a többszörösét úgy kell értelmezni, hogy eddig fizetett négyet, most meg tizenhatot. Az nagyon sok. Nagyon sokan emiatt sem akartak visszaköltözni”.

Ez a társadalmi-térbeli kizorítás és dzsentrifikáció végeredményben annak a jövőképeknek a megvalósulását szolgálja, ami Újvárost újra be kívánja kapcsolni „Győr lüktető vérkeringésébe” (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 24.). Ez nyilvánvalóan a középosztállyal érhető el, akinek az idevonzására nagyon is reális esély van. Az egyik szakértő interjúpartner kiemelte a gazdasági fellendülés miatt a lakáspiacon folyamatosan jelenlevő kereslet fontosságát. Újváros Bercsényi ligetközeli részein egymás után épülnek a társasházak e réteg igényeit szem előtt tartva. Ez az ingatlanpiaci trend hozzájárul a város növekedési pályán tartá-

sához is, ami viszont összhangban van a kormány politikájával, a nagyobb városokra koncentrált fejlesztéssel (a Modern Városok Programmal), illetve az EU-hasonló törekvéseivel.

Az újjvárosi lakók megélt tereinek változásai

A Győr-Újváros rehabilitációját megelőző slumosodással, majd kiszorítással érintett, illetve veszélyeztetett, 2016 nyarán (és egy ismétlődő interjúban 2018-ban) megkérdezett, korábban vagy akkor a kerületben lakók (18 fő) között megtalálható volt az egykori lakásfoglalótól a lakásmaffia áldozatán át a rehabilitáció alatt lakást vásárolt s a városrészből már elköltözött, vagy épp ideköltöztetett interjúpartner is. Volt köztük idős, fiatal, fogyatékkal élő, férfi, nő, egy- vagy többszemélyes háztartásban élő személy is, de jellemzően alacsony társadalmi státuszúak, akik rövidebb vagy hosszabb ideig, sőt, akár egész eddigi életükben állami (önkormányzati) lakásban éltek. Nagy többségük életútjának ismeretében mindennapi életük konkrét terei összevethetővé váltak a helyi állam (nemzetállammal, EU-val, valamint a magántőkével összefonódva formálódó) absztrakt térével. E változó terek viszonyának megismerésén túl a kérdés az, hogy mennyire tudnak e városlakók aktív szereplőként részt venni megélt tereik termelésében, a lakásuk mikrotere és tágabb lakóközösségük, Győr-Újváros, illetve annak bizonyos részei alakításában.

Ami a városrészt illeti, az, aki több évtizede ismerte/használta, a lepusztulásáról panaszkodott (3. ábra), nosztalgiával gondolva vissza a többlakásos régi házakra s a környékre: *„Ő, arany volt, virágágyással volt tele az udvar, aztán lejjebb ment/mentek el innét lakni; már utólag olyan lakók voltak - azok romboltak. Amikor az édesanyám megkapta [ezt a lakást], itt virágágy volt”*. A lakóközösség e több évtized távlatából visszaidézett múltja sokkal közelebb van az emlékezőkhöz, mint a fizikai térben már csak két-három háztömbnyire lévő, de hatalmas társadalmi távolságba került rehabilitált/dzsentrifikált Kossuth utcai környék (4. ábra). Ez a távolság még annak a – kivételesen egy felújított házba – betelepített, hátrányos helyzetű fiatal családjának a szavaiban is felismerhető volt, aki csupán az útlezárások miatt „keveredett” egyszer a pár utcányira lévő, beszélgetésünkkor még épülő „olimpiai faluba”, s bár azt igen szépnek találta, csalódott is lett, mivel azzal kellett szembesülnie, hogy bevásárlóközpontot ott sem építenek. A kiskereskedelmi ellátást ugyanis – mint más Kossuth utca környékiek is – rossznak, s a számukra nehezen megközelíthető bevásárlóközpontokhoz viszonyítva kifejezetten drágának tartja (Nagy, Nagy 2019). A fizikai tér folyamatos megszépülését ezen kívül csak egy interjúpartner észrevételezte. Ő, a megkérdezettek között az egyetlen középosztálybeli, a rehabilitáció után a korábban bérelt önkormányzati lakásába visszaköltözött értelmiségi lakó, ma is sokkal élhetőbbnek látja a környéket, mint a többiek. Dicsérte például a Rába és Bálint utcának azokat a magántulajdonú háza-

3. ábra: Győr-Újváros slumosodó utcácséje
Urban decay in Győr-Újváros

Forrás: saját fotó

it, amelyeket a beköltöző építészek újjátthattak fel. Mégis, a saját gyermekeit már az 1980-as években sem a – többek között szerinte is akkor még jobb közeget teremtő – Kossuth utcai általános iskolába járatta. Amíg tehát ő a lakóterét és a környező köztereket egyaránt „magáénak” érzi, addig gyermekeit nem akarta a legközelebbi állami nevelési tér részévé tenni (e jelenségről lásd általánosabban Velkey 2019).

4. ábra: Győr-Újváros egy rehabilitált része
Urban rehabilitation in Győr-Újváros

Forrás: saját fotó

A megkérdezettek az újjvárosi rehabilitációval, dzsentrifrikációval közvetlenül saját lakásuk (mikroterük) változásán keresztül érzékelnek kapcsolatot. Az ifjúsági olimpiához (EYOF) köthető beruházások miatt a szomszédos Sziget városrészben bekövetkezett rendkívül gyors ingatlanár-emelkedés például kifejezetten rosszul érintette az egyik interjúpartnert. Ennek következtében hiúsult meg ugyanis a számára az előző (önkormányzati) lakásából való kényszerű távozása idején még elérhetőnek tűnő egyik lakás megvásárlása a „lelépési pénzből”. Volt, aki bérlőből egy, a rehabilitációban nem érintett, viszonylag jó állapotban lévő épületben még a '90-es évek elején szerzett lakástulajdonosi pozíciója ellenére is aggódott a házfelújítások miatt. Arról szerzett ugyanis tudomást, hogy a kiürítés alatt álló többlakásos szomszéd házat el akarja adni az önkormányzat (majd szállodává alakítása után őket egy fallal akarják attól az épülettől elválasztani). Ráadásul 2015-ben a már érzékelhető ingatlanfelértékelődés hatására már az ő társasházukat is meg akarta tőlük venni a helyi elit egyik, önkormányzati fejlesztésekről és ingatlanpiaci folyamatokról információkkal bíró, befolyásos tagja. Mint elmondta, ők ennek hatására egy közgyűlésükön a saját közös költségük megemelését határozták el, hogy elegendő tartalékot képezzenek a szükségessé váló felújításokra, többek között ilyen érvekkel: *„Gondolkozzatok, ha nem lesz pénzünk a felújításra, elveszik tőlünk, kiszorítanak minket a lakásból. Hova mész, mit csinálsz, elmész hatvanezer forintot albérletbe?”* Úgy tűnik, hogy a központi és a helyi állam és az ingatlanfejlesztők, valamint a vállalkozók alkotta koalíció olyan, a város gazdasági növekedését fenntartó lakáspiaci folyamatokat indított el, melyek tovább polarizálják a lakosságot, s akár lakástulajdonosi rétegeket is hátrányosan érinthetnek.

A megkérdezettek számára a fizikai tér felértékelődésénél sokkal fontosabb Újjvárosnak a mindennapi életüket közvetlenül érintő, még nagyon is érzékelhető slumosodása. Megélt tereik ebben a léptékben leginkább azáltal formálódtak egységessé, hogy a városrészben (illetve a Kossuth utca környékén) a drogfogyasztást komoly problémaként írták le: elszaporodtak emiatt az éjszakai lakásfoglalások, szemetelések, hangoskodások, kéregetések, lopások. Ez az imázs pedig összhangban látszik állni a fentebb már említett, 2013-as győri kérdőíves felmérés eredményeivel. Akkor a lakosság a „szegény”, „zárkózott”, „iskolázatlan” problémák mellett a „rossz közbiztonságot” az egyes városrészek közül egyértelműen Újjvároshoz kötötte leginkább (Páthy 2014). Ennél a mi kutatásunk interjúpartnerei annyiban látják csak jobbnak a környezetüket, ha mérlegre teszik, hogy Adyvárosban rosszabbnak ítélik a közbiztonságot. Máshonnan ideköltözött interjúpartnerünk⁴ viszont már egyértelműen internalizálja a negatív imázst: *„mikor megkérdezik, hogy merre lakok, nem merem kimondani, hogy hol, mert egy kalap alá vesznek sajnos”*. Ez pedig már a Wacquant (2011) által a fejlett marginalizáció kapcsán azonosított lakóhely alapján történő megbélyegzésnek, a többi idézett vélemény pedig az otthon érzetét adó, ismerős „hely” eltűnésének, kiüresedett „térre” válásának állapotát írja le.

E városrészpusztulás magyarázatát legtöbbször a romák 1980-as évektől induló betelepítésében, a későbbi, korántsem csak a romákra érvényes elszegényedésben, az egyesek szerint „álszegény” betelepült romániai (nagyreszt) romák életmódjában találják. Egymás „nevelése” még felnőtt-gyermek viszonylatban sem működik már a köztereken, épp a drogozáshoz kapcsolt agresszivitástól való félelem miatt, legalábbis ahogy azt néhány nő interjúpartnerem elpanaszolta. Megoldást az önkormányzattól, illetve a rendőrségtől várják. Sikeres intézkedésről azonban csak egyikük számolt be, akinek a másokkal közös udvarán befalazták a már kiürült lakások ablakait, ajtóit, hogy ne mehessenek be oda éjszakánként a „drogosok”. Azonban ezt is csak egy családsegítő munkatárs közvetítésével tudta elérni.

Azt feltételezhetnénk, hogy a személyes terek, az otthonok/lakások jelenthetnék azt a léptéket, ahol a mindennapi élet szabadsága megvalósulhatna, a megélt tér az ott élők meglegedésére, általuk volna formálható. A léptékek termelésének (Berki 2017) változó összefonódása, azaz a városrész és a lakás mint élettérek sokféle egybefűződése miatt azonban ez az eredményesség a vizsgált hátrányos helyzetű csoport számára akkor sem feltétlenül valósul meg, ha a városrehabilitáció részeként kapott lelépési pénznek köszönhetően a bérlő jogviszonyt egy lakásvásárlás során tulajdonosira alakítják. Egyik interjúpartnerem arra a számos városban meg tapasztalható jelenségre nyújt példát, amikor a lelépéskor kapott összeg (esetében mindössze 2,5 millió Ft) csak arra volt elegendő, hogy a kerületperemi egykori zártkerti részen – mint a társadalmi-térbeli kizártság több más győri elszegényedője – egy hétfélig házat vegyen meg lakáshasználatra.⁵ Ezt a településrészt a megfelelő közszolgáltatások híján nem állandó lakásra tervezték, hiányzik pl. a közvilágítás, „*még az utcaneveket sem írták ki*”, „*a körzeti orvos se megy ki*”. Az önkormányzat elgondolt terében pedig ez a városrész nem szerepel a megújításra kijelöltek között, így a közszolgáltatásokkal kapcsolatos kérések nem találnak meghallgatásra – e városperem ellátási gondja a személyesen megélt tér kisebb léptékének, az otthonnak a használati értékét is erősen lerontja. Ugyanezek a mechanizmusok vezettek annak az interjúpartnernek a helyzetéhez is, aki nehezen, és saját bevallása szerint is a bürokrácia egy véletlen anomáliája miatt tudott a fentírt nagyságrenddel magasabb lelépési összeget kialkudni magának. Ebből sikerült Újváros belső részén egy földszintes épületben lakást vásárolnia, sőt, azt belül fel is újítania. A szomszéd ház viszont mintegy szeméttárolóként működve a teljes lepusztulás állapotában van; az egyik bank, mint hitelezőből lett új tulajdonos nem gondoskodik a megtisztításáról, az önkormányzat pedig nem segít a probléma megoldásában.

Azok az interjúpartnerek, akik önkormányzati lakásból másik önkormányzati kerületbe kerültek, vagy beszélgetésünk idején vártak cserelakásra, nemcsak azt élték meg, hogy minimális befolyásuk van térbeli mobilitásukra, de azt is, hogy a tulajdonos állam kontrollja a mindennapi életük szférájába hatol.⁶ Ami az önkormányzat részéről nehéz, de tárgyalásokkal elért kompromisszumnak látszik, az a

megkérdezett kitelepítendő bérlők perspektívájából döntően a helyi állammal folytatandó egyenlőtlen harcnak tűnik. Különösen azért, mert ők is eleve „kompromisszumosnak” gondolják az egyéni helyzetekből adódó kéréseiket: „nem nagyobb lakást, csak kétszobást” szeretne valaki, a gyermekeire hivatkozva, vagy olyat, amihez tartozik tároló, hogy a megélhetéséhez elengedhetetlen biciklit tudják hova tenni. Nehéz elfogadniuk az ellenérveket, ha például érthetetlen bürokratikus szabályozás áll mögöttük. Mint annak a mozgáskorlátozott érintettnek az esetében, aki szerette volna, ha az egyébként akkor felújított szép cserelakásba nem padlószőnyeget tesznek le, mivel azon nehezebb mozogni járókerettel, de a negatív választ jogszabályokkal indokolták neki. Nehéz a választásuk szabadságának korlátozását elfogadni akkor is, ha egyenlőtlen elbánást feltételeznek az eljárásban (alkukban). Ha valaki lelépési pénzt remélt, de helyette lakást kapott, biztosan ismer olyat, akit „bezzeg nagy összeggel fizettek ki”. Ha vele szigorúak abban, hogy a harmadik felkínált lakás után már nem válogathat, olyanra hivatkozik, akinek „már ötöt is ajánlottak”. A függőségi viszony bevésődik egy-egy valóban elhangzott vagy a rossz emlék által eltorzított mondatba: „mit gondol, építsünk magának házat?” Amit szinte egyöntetűen megtapasztaltak, az az információhiány. Nem tudják, hogy mikor, mi lesz az ő lakásukkal, velük, a szomszéd házzal, s ez a bérlők mellett akár a már tulajdonosi pozícióban lévőkre is igaz lehet. Utóbbiak egyike, egy társasházban lakástulajdonos elmondása szerint: „Engem az bosszant, az az egy, hogy most már itt működnek, itt is most már kb. egy éve járnak ide, de egy kukkot nem szólnak, hogy mit akarnak. Küldik az embereket ide, fényképeznek, rajzolnak, elmennek, holott, nyolcvan százalékban magántulajdonosok vagyunk.”

Végeredményben megállapítható, hogy az önkormányzat által uralt tértermelés jelenlegi gyakorlata az állammal leginkább kiszolgáltatott lakókat elidegeníti saját mikroterektől (otthonaiktól) is. Konkrét tereik – használati értéküket elveszítve – az állam elgondolt terének fizikai valóságává, csereértékké válnak. Ez ellen fellépni, az ellenállás mikrotereit létrehozni csak törvényszegéssel tudnak, amit eltitkolva még lehet esélyük ideig-óráig a bérlményeik megtartására (például műemlék jellegű épületben végzett, engedély nélküli olyan kisebb költségű átalakítás, mint egy gipszkartonfallal történő térleválasztás). Vagy épp az építési szabályok magas szintű ismeretével és kiváló kapcsolatrendszerrel kiharcolhatnak maguknak valamilyen átalakítást (természetesen saját költségen). A jelen kutatásban résztvevő csoport társadalmi helyzetében (az előbb is említett értelmiségi család kivételével) azonban ennél még az is reálisabb lehetőség, hogy úgy találjanak kiutat az önkormányzat által menedzselt rehabilitációban megélt alárendelt helyzetükből, hogy kimenekülnek mostani lakóhelyükről, beleértve magát a slumosodó városrészt is. Castel (1993) modelljét alapul véve, ebben a kutatásban erre egy olyan, már említett, „rossz helyen” lakást vásárolt interjúpartnernek látszott esélye, akit a családi-rokoni kapcsolatok erőssége még a „beilleszkedés” pozíciójában tartott. Korábban az ő anyagi segítségével voltak képesek a fiáék kiköltöztetésénél együtt olyan helyzetet teremteni, aminek köszönhetően azok a lelépési pénzt ki-

egészítve tudtak egy kis családi házat venni a városperemen. Most ő bízik abban, hogy ha végképp „menekülni” akar, akkor hozzájuk költözhet. A másik példa egy olyan család, amelyet a három együtt élő felnőtt változó összetételű, de folyamatos fizetett munkája a „betagolódás” pozíciójában tartott a társadalmi térben, legalább annyira, hogy ők is vásárolhattak egy házat Újváros családi házas övezetében. Annak a nagy többségnek viszont, akiknél egyik ilyen társadalmi kötelék sem elég szilárd, s a Castel (1993) által leírt modell szerint a társadalmi térben a „sebezhetőség” vagy már a „kiilleszkedés” zónájában helyezkednek el, semmi esélyük az efféle ellenállásra. Abban azonban vitatkoznék e társadalmi kohézió mértéke alapján osztályozó modell alkotójával, hogy szerinte a gazdasági rétegződés kevésbé fontos, mondván, hogy a társadalmi beavatkozásra szorulóknak szinte valamennyi szereplője „szegény”. Épp abban a körben ugyanis, ahol a fent említett térbeli mobilitás egyfajta menekülési út lehetne, már a családi kötelékek ereje sem segít, hiszen a rokonoknak sincs lakása. Hiányzik a hátország, ami a stigmatizáció mellett szintén fontos jellemzője a Wacquant (2011) által leírt, fentebb idézett fejlett marginalitásnak. A városrehabilitációban érintettek között jó néhányan lehetnek a „segélyezés zónájában”, melyben a munka nélkül való lét ellenére az állami ellátás által teremtett szoros kötelék miatt még betagolódnak a társadalomba. Az önkormányzati lakások (és más állami segítség) révén ide tartozók azonban, mint azt az itt bemutatott tértermelésben az aktivitásuktól megfosztottak államhoz fűződő viszonya is mutatja, a „magára nem hagyott függő kiszolgáltatottság” zónáját foglalják el a társadalmi térben, ami semmiképp sem hasonlítható a „munka révén kivívott autonóm becsatlakozás zónájához” (Castel 1993).

Végül, itt kell megjegyezni, hogy az „elmenekülés” szándéka nem azt jelenti, hogy a kiszorítással fenyegetettek ne szeretnének egy valóban „szociális” rehabilitáció részesei lenni, vagyis egy felújított városrész megfelelően felújított házába visszaköltözni a korábban bérelt lakásukba. Ez a szándék azonban azért nem kap hangot, mert egyrészt joggal feltételezik, hogy az ott megemelkedő lakbért és rezsit nem tudnák megfizetni, másrészt esélyt sem látnak arra, hogy ezeket a lakásokat ők kaphatnák vissza. Az az interjúpartner, aki megpróbálta ezt kérni, így nyilatkozott: „Áááá, mondtuk mi [az ügyintézőnek], mi mondtuk. Azt mondta, szó sem lehet róla!” Mindezek a tapasztalatok jól példázzák, hogyan zárhatja ki a tulajdonosi szerepben lévő helyi állam a bérlőit a megélt terükről (otthonukról) szóló érdemi döntésekből is a középosztálybeli városiak, a tőke és az állam szükségleteit beteljesítő dzsentrifikáció megvalósításáért szervezett térbeli kiszorítás segítségével.

Összegző következtetések

A győri újvárosi szociális városrehabilitáció társadalmi-térbeli kiszorítást eredményező gyakorlatának feltárása révén jelen tanulmány is a kritikai városkutatók

érveléséhez csatlakozik. A dzsentrifikáció pozitív és negatív hatásairól vitatkozó nemzetközi diskurzusban (Berényi 2016) az ide vonatkozó szakirodalmat áttekintve Atkinson (2004, idézi Lees et al. 2008) azt találta, hogy a dzsentrifikációt túlnyomó többségben „negatív szomszédsági” folyamatként értékelték a kutatók. Miközben egyetértek azokkal, akik szerint a kiszorítottak egyébként rendkívül nehéz számszerűsítése segíthetne rámutatni a kiszorítást eredményező dzsentrifikációs politikák tarthatatlanságára (Lees et al. 2008, Easton et al. 2019), meggyőződésem, hogy a kvalitatív módszerekkel megismerhető lakossági tapasztalatok is rámutathatnak a kiszorítási gyakorlatok működési módjára.

Lefebvre (1991) trialektikus térfelfogása kiváló eszköz arra, hogy a tértermelés szereplőit akár egy városrész átalakítása kapcsán „szembesítsük egymással”. Ebben a tanulmányban mindezt a kiszorításnak kitett embereket középpontba helyezve, s az ő megélt tereiket – többek között – az önkormányzat elgondolt térével együtt vizsgálva igyekeztem megérteni. A 2010-es évektől kiépített centralizált állami rendszerben az EU-s források elérését megcélzó, a központi állam által szabályozott tervezési gyakorlat lehetőséget adott a helyi önkormányzatoknak az absztrakt térben megjelenített társadalom valós térbeli mobilitási folyamatainak, a kiszorításnak a leleplezésére.

Az esettanulmány olyan gyakorlatokat tárt fel, amelyekben egyértelműsítette a térbeli elidegenedés/elidegenítés mechanizmusát. A felújítandó önkormányzati lakásokban élők sem a városrészt, sem saját mikrotereiket nem érzik magukénak, az információhiány bizonytalanságban, „kívülálló” pozícióban tartja őket, a szociális rehabilitációs projektben „célcsoportnak” tűnő szereplőket. Az állami kontroll eközben behatol a magántereikbe is, folyamatosan fenntartva a függőség viszonyait. Ráadásul az államszocializmus maradványai, a rendszerváltás utáni lakásprivatizáció módja miatt vegyes tulajdonban maradt házakban is nagyobb az állami kontroll, mint az a privát szférában megszokott. Miközben a városrészt átalakító tértermelésben a nyugati kapitalizmusokhoz hasonlóan egyértelmű az állam- és a tőkeérdek összefonódása, a városrehabilitáció miatt kiszorítottak megélt tereinek átalakulási folyamata felől nézve, azt egyértelműen az állam uralja. Ezért az esettanulmány által feltárt általános mechanizmusokat figyelembe véve úgy gondolom, a jelenlegi magyarországi viszonyok között egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Jelinek (2019) különböző korszakokat elkülönítve a magyarországi városrehabilitáció történetében, a jelenlegi recentralizációs időszakban a „kettős kontroll” rendszerét írja le, amiben az egyik oldalon az önkormányzatoknak nő a központi (és az EU-) forrásoknak való kiszolgáltatottsága, míg a másik irányban erősödik a helyi társadalom feletti kontrollja. Úgy vélem, hogy az „államosított tértermelésben” megvalósuló kettősség a marginalizált társadalmi csoportok perspektívájából, egy hierarchikus rendszer végpontjáról nézve „dupla kontrollként” jelenik meg (melynek során a fentiekkel szemben ugyanaz a fél szenved el kétszeres ellenőrzést). Az önkormányzattól való függőség egyben a központi ál-

lamtól való függőséget jelenti, a városrehabilitációban részben indirekt módon (annak szabályozása, az EU-s források elérhetőségének kontrollja révén), részben a központosított állami ellátásokkal a „segélyezés” zónájában (Castel 1993) tartva a térbeli kizorításnak kitétteket.

A kapitalizmusban a térnek a tőke újratermelése érdekében a Lefebvre (2009) által leírt „állami termelési mód” segítségével történő kontroll alatt tartása – az ugyancsak lefebvre-i elgondolás szerint – csak autonóm decentralizációval változtatható meg. Ennek az általa elgondolt módszere, a neoliberais kapitalizmuson belüli realitása vitatható. Úgy gondolom azonban, hogy az állam jelenlegi magyarországi centralizált modellje, az „államosított tértermelés” biztosan nem ebbe az irányba tart.

Jegyzetek

- 1 A kutatás más részeinek néhány eredményét lásd Nagy, Nagy (2019) e folyóirat jelen számában megjelent tanulmányában.
- 2 Meg kell jegyezni, hogy Castel (1993) egy negyedik övezetet is megkülönböztetett, amelynek a „segélyezés zónája” nevet adta. Ezt az övezetet a munkaképtelenség okozta munka nélküli lét és a szociális lét erős kötésének együttesével jellemezte.
- 3 Erre vonatkozóan néhány részlet olvasható Jelinek (2019) ebben a tematikus számban megjelent írásában.
- 4 Hiába kapott ez a korábban a szülőikkel együtt élni kénytelen többgyermekes fiatal család modernizált önkormányzati lakást a rehabilitáció részeként már felújított egyik házban. A salétromos, vízesedő falak, folytonos penészedés miatt folyamatos betegségeikről panaszkodva így emlékszik vissza interjúpartnerem a lakáskiutalásuk pillanatára: *„Kérdezték, miért sírok. Egyrészt örültem, másrészt nagyon félttem, hogy miért pont oda. Az ember nem mert megszólalni, persze hogy elfogadta, mert akkor nem kaptam volna, de ez katasztrófa.”*
- 5 Sajnos nem állnak rendelkezésre adatok az újbúrosi társadalmi-térbeli kizorítás végállomásairól, de mivel több interjúpartner is említette a zártkerti részeket mint lehetséges célpontokat (a leromló lakótelepek mellett), feltehetően ezek lehetnek a slumosodás újratermelésének jellemző terei.
- 6 Azt, hogy ez a kontroll köztereken miként működhet, lásd Sági (2019) e tematikus számban közzétett tanulmányában.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” c. NKFIH (OTKA) K109269 szerződés számú projekt részét képezte, s a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával zajlott.

Köszönöm a KRTK RKI NYUTO kutatóinak, a Család- és Gyermekjóléti Központ Újbúrosi Iroda munkatársainak, illetve valamennyi interjúpartneremnek a terepmunkám során nyújtott segítségét, valamint kollégáimnak és a névtelen lektoroknak a tanulmány véglegesítéséhez nyújtott támogatását.

Irodalom

- Aczél G. (2011): *A Középső-Ferencváros rehabilitációjának értékelő tanulmánya*. Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Berényi B. E. (2016): Dzsentrifikációkutatás a poszt-szocialista városokban – merre tovább? *Földrajzi Közlemények*, 3., 204–215.
- Bodnar, J., Molnar, V. (2010): Reconfiguring private and public: State, capital and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789–812. <https://doi.org/10.1177/0042098009351188>
- Boros L., Hegedűs G., Pál V. (2008): A neoliberais településpolitika konfliktusai. In: Orosz Z., Fazekas I. (szerk.): *Települési Környezet*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 96–204.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3., 3–23. http://www.esely.org/kiadvanyok/1993_3/anelkulozestol.pdf
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2006): Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 1., 73–92. <https://doi.org/10.17649/TET.20.1.1040>
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2007): A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 93–118. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián.)
- Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.) (2014): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr
- Czirfusz M. (2019): Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom*, 4., 177–196. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3170>
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ie-ajsp.v1i4.104>
- Easton S., Lees, L., Hubbard, P., Tate, N. (2019): Measuring and mapping displacement: The problem of quantification in the battle against gentrification, *Urban Studies* <https://doi.org/10.1177/0042098019851953>
- Egedy T. (2007): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 261–292. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Fekete D., Polgári I. (2016): Szociális városrehabilitáció Győr-Újváros területén. *Falu, Város Régió*, 2., 76–81.
- Gregory, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Blackwell, Oxford
- Győr Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója 2014–2030*. (tervezők: Aczél G., Márton M., Szatmári Sz.) Győr, 2014.
- Győr Megyei Jogú Város Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája* (vezető: HHP Contact Tanácsadó Kft) Győr, 2008.
- Jelinek, Cs. (2011): *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. Central European University, Budapest http://www.etd.ceu.hu/2011/jelinek_csaba.pdf MA szakdolgozat
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Kovács Z. (2005): A városrehabilitáció eredményei és korlátai Budapesten. In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–174.

- Közösségi Beavatkozási Terv. „Győr-Újváros szociális városrehabilitációhoz kapcsolódó társadalmi együttműködést erősítő komplex program.” TOP-6.9.1-15-GY1-2016-00001
- Lees, L., Slater, T., Wylie, E. (2008): *Gentrification*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York, London
- Lefebvre, H. (1971): *Everyday Life in the Modern World*. Trans. Rabinovitch, S. Allen Lane, Harmondsworth
- Lefebvre, H. (1976): Reflections on the politics of space. *Antipode*, 2., 30-37. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.1976.tb00636.x>
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Trans. Nicholson-Smith, D. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Lefebvre, H. (2009): *State, space, world: selected essays*. Ed. Brenner, N., Elden, S. and Trans. Moore, G. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Marcuse, P. (1985): To control gentrification: Anti-displacement zoning and planning for stable residential districts. *Review of Law and Social Change*, 13., 931-945. <https://socialchangenyu.com/review/to-control-gentrification-anti-displacement-zoning-and-planning-for-stable-residential-districts/>
- Megalapozó vizsgálat. Győr Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiójához és Integrált Településfejlesztési Stratégiájához (2014-2020). Szakmai vezető: Rechnitzer János, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr, 2014. január.
- Nagy E., Timár J. (2008): A városmegújítás társadalmi következményei Európában. In: Szabó V., Orosz Z., Nagy R., Fazekas I. (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia*. Debrecen, 2008. november 14-15. Debreceni Egyetem, Debrecen, 307-313.
- Nagy E., Timár J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó T., Balogh, A. (szerk.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121-135. https://doi.org/10.1007/978-3-642-20314-5_9
- Nagy G., Nagy E., (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom* 4., 61-86. <https://10.17649/TET.33.4.3192>
- Nárai M. (1998): Bérletásokkal vagy nélkülük? Lehetőségek és igények felmérése Győrött. *Tér és Társadalom*, 4., 117-131. <https://doi.org/10.17649/TET.12.4.491>
- Pálné Kovács I. (2019): A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 2., 3-19. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3088>
- Páthy Á. (2014): A társadalmi szerkezet belső területi sajátosságai. A győri városrészek és lakóövezetek társadalmi tagozódása. In: Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Univeritas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 48-74.
- Rechnitzer J., Csizmadia Z., Grosz A. (2004): A magyar városállomány tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 2., 117-156. <https://doi.org/10.17649/TET.18.2.949>
- Sági M. (2019): Az állam és a köztérek hanyatlása, militarizációja történelmi perspektívában. *Tér és Társadalom*, 4., 87-103. <https://10.17649/TET.33.4.3202>
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. Routledge, London, New York
- Smith, N. (2002): New globalism, new urbanism: Gentrification as global urban strategy. *Antipode*, 3., 427-450. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00249>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell, Oxford
- Somogyi E., Szemző H., Tosics I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994-2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 69-92. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Terra Stúdió Kft. (2016): *Integrált városfejlesztések értékelése. Ex-post értékelés a 2007-13-as időszakról*, Projektvezető: Kukely Gy., Rácz A. Budapest
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt-szocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizáció Magyarországon: Településtudományi konferencia*, Savaria University Press, Szombathely, 35-51.
- Timár J., Nagy E. (2007): A középvárosi dszentifikáció és társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi*

- hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–317. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Tóth P., Ditrói Z. (2014): A helyi társadalom dimenziói. A lakosság lakópolgári attitűdjeinek különbségei. In Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 75–99.
- Velkey G. (2019): A térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapkú oktatás hazai rendszerében. *Tér és Társadalom* 4., 104-131. <https://doi.org/10.17649/TET.4.3179>
- Wacquant, L. (2011 [2007]): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13., 12–27. http://fordulat.net/pdf/13/F13_wacquant.pdf

Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”

State agency in the consumption-centred restructuring of urban spaces

NAGY GÁBOR, NAGY ERIKA

NAGY Gábor: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.gabor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9012-0676>

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KULCSSZAVAK: tértermelés; állam; fogyasztás; városi átalakulás

ABSZTRAKT: A városi terek fogyasztásközpontú átalakítása, a folyamat szereplői és viszonyrendszereik a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kritikai megközelítésű kutatásának fontos kérdéskörévé vált az utóbbi két évtizedben. A fogyasztás dinamikus társadalmi viszonyrendszerként történő értelmezéséből kiindulva – amellyel egyszerre ragadható meg a fennálló társadalmi struktúrák működése, kulturális logikája, és az egyén (mint fogyasztó) ezekre adott válasza – az állam piaci szabályozó-ellenőrző szerepét, pontosabban ennek és társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket „termelő” mechanizmusait mutatjuk be a magyarországi (poszt-szocialista) átmenet és „perifériás” kapitalizmus kontextusában. Konceptiónkban az állam a piaci szereplők közötti viszonyok alakítója szabályozók és intézményi gyakorlatok révén, amelyek lenyomatai az állam működését formáló társadalmi/hatalmi-térbeli viszonyoknak. Az állam fogyasztáshoz kapcsolódó, egyenlőtlenségeket „termelő” szerepe több térbeli léptékben és dimenzióban is megragadható, tanulmányunkban azonban a városi terekben zajló folyamatokra koncentrálnunk. Elemzésünk empirikus része győri esettanulmányra épül, amelynek során kvalitatív módszerekkel próbáltuk feltárni a helyi állam és a többi szereplő viszonyát. A tanulmányban a mellett érvelünk, hogy (i) a fogyasztás szervezeti és térbeli kereteit alakító szabályozás alapvetően a városi gazdaságok/terek fogyasztásközpontú átalakítása irányába hatott, az ebben résztvevők körét a piaci szelekcióra „bízva”; (ii) az előbbi folyamatok eredményeként kialakult konfliktusok egyrészt lassan és inkonzisztens módon formálódó állami szabályozás, és a mögötte húzódó, tőke/állam kapcsolatok metszetében, másrészt a központi állam/lokális állam változó viszonyrendszerében értelmezhetők; (iii) a városi terek fogyasztásközpontú átrendeződésében fölfedezhető a (perifériás kapitalizmusra jellemző) függőségi viszonyok bonyolult rendszere, ami a „sikeresnek” tekintett városok helyi szereplőinek mozgásterét is behatárolja.

Gábor NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy.gabor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9012-0676>

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KEYWORDS: production of space; state; consumption; urban restructuring

ABSTRACT: Consumption-oriented urban restructuring was a powerful process that redefined everyday life and the framework conditions for the production of social space. Moreover, it created the conditions for the emergence and development of new consumer cultures in the eastern periphery of Europe. Such processes were promoted not only by the post-shortage constellations of the CEE countries and the influx of capital into the urban real estate markets but also by neoliberal measures at various scales, i.e. EU, national and local.

In this paper, we focus on the state agency in the processes of local consumer-oriented urban restructuring in Győr, shaped by the massive influx of FDI. Győr is thus regarded as a model city for the export-driven economic upswing in post-socialist Hungary but also has multiple dependencies typical of re-industrialised enclaves in the (Eastern European) periphery as well as the problems and conflicts arising from the recent (re-)centralisation of state power in Hungary.

Starting from Lefebvre's critical concept of social space and the recent transdisciplinary debates about consumer spaces as theatres in which different strategies (representations of spaces) confront everyday life, we have attempted to reveal the role of the local state as regulator, owner, investor and manager in the rearrangement of urban space, social relations and practices. In particular, we tried to understand how changing state roles and practices concentrated, reflected and (re-)produced both class politics and the relationships of state/capital and local/central after the transition in the design of space for cultural and material consumption.

The analysis of the empirical results indicates that the neoliberal narrative of urban development promoted by the local state was discursively linked to control over post-socialist "redundant" (brown fields) and "chaotic" spaces (e.g. open markets) and also to the rise of the new model (consumer) citizen. The class-oriented policy, which manifested itself in urban development projects, was confronted with the daily consumption practices ("lived spaces" of the city dwellers) and also with the interests of the local retail trade which withered in the city centre due to urban redevelopment projects and large-scale shopping developments.

But even the increasing resistance did not hinder the plans of the local state, although the latter worked against the envisaged re-establishment of the local "petty bourgeoisie" and also against the concept of reorientation of urban life (and aspiring citizenship) in the inner city. The state-sponsored physical and visual transformation of the inner city - driven by the mega-event (European Youth Olympics, 2017) - and the resulting highly selective social-spatial consumption practices revealed the limits of the local state: Municipal actions and policies were embedded in a complex geometry of power and were defined by state rescaling (re-centralisation), the grip of national party politics and the agents of global capital - all in an opaque system of bargaining processes through which the relationships in this geometry function.

The authors encourage attention and further research on the multiple embedding of state agency in various local and national/institutional contexts and on state-capital relations in peripheral and non-metropolitan contexts. They also criticise place-based development policies by highlighting the power relations that keep local economies (and agents) on a definite track in the national, global and European context.

Bevezetés

A *Tér és Társadalom* jelen számának fókuszában az állam társadalmi tér alakításában („termelésében”) betöltött szerepének értelmezése áll – amelyet cikkünkben a kelet-közép-európai „perifériás” kapitalizmus(ok) kontextusában (is) megpróbálunk „elhelyezni”. A közös értelmezési keretül választott lefebvre-i koncepció egyik fontos felvetése szerint a modern állam specializált intézményi-térbeli struktúrákon

keresztül ellenőrzi és termeli újra a fennálló társadalmi viszonyokat. Ezek biztosítják a mindennapi élet racionális kereteit, meghatározzák térbeli akcióinkat és ezekről való gondolkodásunkat, ugyanakkor elrejtik a háttérben húzódó mechanizmusokat, érdek- és hatalmi viszonyokat (Lefebvre 1991). Ez utóbbiak megragadásához számunkra is a társadalmi tér – amely egyszerre a társadalmi struktúrák manifesztációja, termelőeszköz, a hatalom és dominancia közvetítője, a gondolkodás és a cselekvés eszköze – kritikai koncepciója a kiindulópont. Tanulmányunkban a fogyasztás átalakuló városi tereiben, az ezeket formáló kulcsszereplők stratégiáin, viszonyrendszerein, gyakorlatain keresztül vizsgáljuk, hogyan épülnek be a hatalmi struktúrák (a tér reprezentációi) a mindennapi életbe „megélt tereink” átformálásán keresztül.

Az elemzés középpontjában a *helyi állam* – elsősorban a városfejlesztésben kulcsszerepet betöltő önkormányzat és intézményei – szabályozó, ellenőrző, fejlesztő szerepe, ezek változásai és mozgatórugói, a többi szereplőhöz (ingatlanfejlesztőkhöz, kereskedőkhöz, fogyasztókhöz, helyi társadalomhoz stb.) fűződő viszonya, az állam térbeli szerveződésének átalakulásai, s ennek térbeli „lenyomatai” állnak. Az állam „tértermelő” szerepét a fogyasztás átalakuló struktúráin és gyakorlatain keresztül értelmezzük, amelyeket az utóbbi évtizedekben az erre fókuszáló kutatások a társadalom strukturális átrendeződéseit, az önazonosság keresését meghatározó folyamatként, illetve a gazdasági növekedés motorjaként azonosították a kapitalizmus jelen szakaszában (pl. Harvey 1995; Hetesi, Andics, Veres 2007; Jackson, Thrift 2005). Tanulmányunkban a *fogyasztást dinamikus társadalmi viszonyrendszerként* értelmezzük, amiben egyszerre megragadható a fennálló társadalmi struktúrák működése, a globális kapitalizmus kulturális logikája – ennek különböző, pl. kelet-közép-európai perifériára jellemző változatai – és az ezekre adott helyi, közösségi, egyéni válaszok. Ennek a viszonyrendszernek a térbeli kifejeződése a városi terek fogyasztásközpontú átalakítása is – a vásárlás, pihenés, szórakozás új tereinek kialakítása, a közterek átformálása, a város új elvei, szerepek mentén történő fizikai és vizuális „újratervezése” is (Jackson, Thrift 2005; Miles, Miles 2004; Zukin 1998). Jelen tanulmány is erre a *térbeli léptékre fókuszál* – győri esettanulmányon keresztül bemutatva a várospolitikák, s ezen keresztül az állam szelektív, egyes társadalmi (fogyasztói) csoportokat favorizáló mechanizmusait.

A tanulmányban tehát arra keressük a választ, hogy az állam hogyan formálta a társadalmi viszonyokat a fogyasztás tereinek alakításával, s ez a „tértermelő” szerep milyen érdekek, hatalmi viszonyok, stratégiák mentén változott:

- Kik (voltak) a városi terek átalakításának kulcsszereplői? A helyi állam szabályozó, ellenőrző, fejlesztő szerepein keresztül hogyan formálta át fogyasztás tereihez kötődő stratégiáikat? Ezek a folyamatok egységes (állami) „tértermelő” koncepcióba illeszkedtek-e?
- Hogyan érhetők tetten e folyamatokban a rendszerváltozás utáni osztálypolitikák, illetve az átalakuló tőke/állam, illetve központi/lokális állam viszonyrendszer – végső soron a kelet-közép-európai periféria bonyolult függőségi viszonyai?

Elemzésünkben egy városi esettanulmányra (Győr) támaszkodunk. A terep kiválasztása átfogó statisztikai vizsgálatra épült (Nagy, Nagy, Dudás 2016), amellyel meghatároztuk a város helyét a kereskedelem és fogyasztás hazai térstruktúráiban. Áttekintettük a fogyasztás tereit alakító szereplők (kereskedelmi tőke, ingatlanfejlesztők, központi és helyi állam) viszonyát meghatározó jogi-szabályozási kereteket és dokumentumokat, továbbá a helyi gazdaság és társadalom strukturális átrendeződését tükröző forrásokat is. Ez lehetővé tette, hogy a terepmunka során azonosítsuk és a vizsgált térbeli folyamatok kulcsszereplőit, akikkel szakértői interjúkat készítettünk. Az elemzés során a forrásokat egymással kiegészítve használtuk.¹ Az esettanulmány módszerrel az volt a célunk, hogy a társadalmi-térbeli átrendeződéseket saját kontextusukban értelmezzük, ugyanakkor az ezeket alakító mechanizmusok feltárásával a lokalitáson túlmutató következtetéseket fogalmazzunk meg az állam tértermelő szerepére vonatkozóan.

Az elemzés koncepcionális keretét az állam, mint térbeli szerveződés efebvre-i értelmezésének, illetve a fogyasztást társadalmi viszonyok kifejeződéseként és térbeli folyamatként megragadó kritikai gazdaságföldrajzi (politikai gazdaságtani, illetve a kritikai kultúrakutatásokhoz kötődő) érvelések – illetve az ezekből kiinduló, „posztoszocialista” városokra irányuló kutatások – összekapcsolása jelenti (második rész). Ebből kiindulva próbáljuk megragadni az állam által vezérelt strukturális átrendeződések csomópontjait, amelyek a városi terek átalakítását „keretezték” Magyarországon (harmadik rész). Az állam tértermelő szerepét győri esettanulmányunkból kiindulva próbáljuk megragadni, egyrészt a belváros átalakulásán keresztül, amelyben tetten érhetők a fogyasztás tereinek alapvető átrendeződései a kis tőkékre épülő vállalkozási boomtól a plázaépítésen és a városmegújítási projekteken át a piac átalakításáig (negyedik rész), másrészt egy, a várost átformáló megaprojekthez kötődő stratégiák, konfliktusok és térbeli következményeik bemutatásával (ötödik rész). Végül a kritikai város- illetve fogyasztáskutatásokhoz kapcsolódó kérdéseket vetünk fel a kiindulópontként használt koncepciók relevanciájával, és a tértermelés kelet-közép-európai „perifériás” hatalmi viszonyaival kapcsolatban (hatodik rész).

Állam, fogyasztás és a mindennapi élet tereinek átalakulása a „posztoszocialista” európai periférián – koncepcionális keretek

A kelet-közép-európai városok társadalmi-térbeli átalakulásának kutatása egyrészt az átmenet, a globális kapitalizmus periferizációs folyamatai, és az e keretek között kibontakozó neoliberális urbanizmus kritikai értelmezéseihez adott muníciót az elmúlt három évtizedben, másrészt (leginkább az utóbbi másfél évtizedben) kiindulópontot jelentett az értelmezési keretek felülvizsgálatára, a széles körben elfogadott koncepciók érvényességének megkérdőjelezésére. Az alábbiakban azokra az érvelésekre támaszkodunk, amelyek a városi tér átrendeződéseit nem csupán

az átmenet makrostrukturális folyamatainak lenyomataiként, hanem *e mechanizmusok részeként* értelmezték. Egyrészt a tőkefelhalmozás (új társadalmi osztályok kialakulása), a politikai öntudat és új identitások forrásaként, másrészt a változó állami szerepek hordozójaként – amelyek az államszocializmus és a korábbi korszakok urbanizmusának nagyon is valóságos (materiális és szimbolikus), „megörökölt” közegében bontakoztak ki (Grubbauer 2012; Harloe 1996; Light, Young 2010; Stenning et al. 2010). Az ennek az „örökségnek” a megőrzésére/megváltoztatására irányuló törekvések, s az ezek társadalmi (osztály-)tartalmát tükröző narratívák tetten érhetők a belváros mint fogyasztási tér presztízsének helyreállításáról folyó diskurzusokban, a piacok (az átmenet velejárójának tekintett informalitás színtereinek) erősödő ellenőrzésében, és a nagyléptékű projektek megvalósításában, amelyek az újonnan formálódó szimbolikus gazdaság részeivé váltak, és gyökeres szakítást jelentettek a múlttal (Müller, Pickles 2015; Sik, Wallace 1999; Sulima 2012). A fogyasztás városi tereinek kutatása tehát közelebb visz a kelet-közép-európai perifériás urbanizmus társadalmi viszonyainak, kapcsolódó ideológiáinak, és mindennapi „megélt” valóságának megértéshez – és az állam ezekben betöltött szerepének (európai perifériáról kiinduló) konceptualizálásához is (ld. még: Grubbauer 2012; Hristova 2010; Stenning et al. 2010).

A folyamatokat, amelyek a városi tereket a hierarchikus állami elosztási rendszer színtereiből az egyént fogyasztóként középpontba állító struktúrák médiumává formálták, a társadalmi tér kritikai koncepciójából (Lefebvre 1991) kiindulva tárgyaljuk. (i) *Utóbbit átfogó értelmezési keretként* használjuk, amellyel megragadhatók egy-egy korszak társadalmi viszonyai: a térbeli átrendeződések háttérében álló érdekek, stratégiák, ideológiák, technológiák, amelyek kijelölik a cselekvés és gondolkodás kereteit, miközben elrejtik a „tértermelés” valódi viszonyait a szabad cselekvés (pl. a fogyasztói döntésekhez kapcsolt) illúziója mögé (Ritzer, Goodman, Wiedenhof 2001). (ii) Lefebvre koncepciójában *az államnak kulcsszerep jut a társadalmi tér termelésében*: a társadalmi viszonyok ellenőrzésében az ezt szolgáló hierarchikus intézményi-térbeli struktúrák működtetése révén, továbbá a tér reprezentációinak formálásában, amely a társadalmi gyakorlatok és a térrel kapcsolatos tudás specializált intézményi keretek közötti újratermelésére épül (Lefebvre 2009). Ebből kiindulva kísérelték meg többen is feltárni az állam változó szerepeit és térbeli szerveződését, s ezen keresztül a társadalmi viszonyok átrendeződését a kapitalizmus rezsimváltásaihoz, elsősorban jelen (neoliberális/globális) korszakához kötődően.

Elemzésünkben alapvetően Brenner (2004) értelmezésére építkezünk, amely szerint az állam polimorf szerveződés: intézményi gyakorlatai ugyan nagyrészt térbeli hierarchiákhoz, ezek pontosan definiált tereihez kötődnek, azonban társadalmi viszonyokat ellenőrző-alakító szerepe sokkal átfogóbb, és a tértermelési folyamatokban is sokféle módon jelenik meg (a lokális terek átalakításában, hálózati szerveződésekben, transzlokális kapcsolatokban stb.). Ezek a különböző stratégiák, társadalmi csoportok közötti küzdelmek eredményeként formálódnak, és alapvető

átrendeződésekhez vezetnek a hatalom és az erőforrások (állami) elosztásában, a tértermelési folyamatok irányításában (Brenner 2004; Brenner, Elden 2009). Jessop (2002), illetve Peck, Theodore és Brenner (2009) szerint az állam tértermelő szerepét a *kapitalizmus jelen szakaszában* a gazdasági versenyképesség erősítése, a társadalompolitikák piaci logikának történő alárendelése, az újraelosztási rendszerek ennek megfelelő átalakítása határozza meg. Ez kifejeződik például az európai és nemzeti fejlesztéspolitikák és forráselosztás kilencvenes évek elejétől változó súlypontjaiban, amelyek a gazdasági növekedést, a helyek (városok) közötti versengést állítják középpontba, illetve az újraelosztás rendszereinek a közszolgáltatások és a társadalmi transferek rovására történő „áthangolásában” – amelyek a társadalmi-térbeli polarizáció folyamatait tartják fenn (Brenner 2009; Vastagh 2017). A fenti érvelés szerint az állam városi tereket átformáló szerepében is a kapitalizmus jelenlegi (globális/neoliberális) szakaszának térbeli logikája jelenik meg. A fogyasztás különböző terei köré szerveződő projektek, a tőkefelhalmozás, a befektetőkért folyó versengés, az új szimbolikus városi gazdaság formálódásának folyamataiba illeszkednek, és szerves részét alkotják a lokális fejlesztési programoknak, amelyekben az állam összetett (szabályozó, fejlesztő, finanszírozó stb.) szerepet tölt be, egyszerre több (helyi, regionális, nemzeti, európai/EU) léptékhez kötődően (Harvey 2002; Smith 1996; Zukin 1998). A fogyasztáshoz kötődő városi projekteket a posztzocialista átmenet kritikai értelmezései is a társadalmi átalakulás, így a változó állami szerepek manifesztációiként jelenítették meg, rámutatva a fogyasztás szerepére a neoliberális kapitalizmus régióbeli beágyazásában („domesztikálásában”), a társadalmi-térbeli gyakorlatokat – lefebvre-i értelemben vett „megélt” tereinket – alakító normák, értékek közvetítőjeként (Coe 2004; Hristova 2010; Stanilov 2007; Stenning et al. 2010).

Az állam tértermelő szerepét boncolgató diskurzusokat a *fogyasztás kritikai szemléletű tanulmányozásával* – a városkutatások mellett – a *kritikai gazdaságföldrajzi* vizsgálatok kapcsolták össze explicit módon (Goss 2004; Lowe, Wrigley 1996; Zukin 1998). Utóbbiak részben a politikai gazdaságtani érveléseket és a kritikai kultúrakutatásokat összekapcsoló *kritikai-strukturalista áramlatban* gyökereztek. Érvrendszerükben a fogyasztás a társadalmi viszonyok (így az állam ezek alakításában betöltött szerepének) manifesztációja, e viszonyok újratermelésének eszköze. A fogyasztás új tereinek létrehozásában, a városi terek ezzel összekapcsolódó „privatizációjában”, és az e folyamatok eredőjeként formálódó városi szimbolikus gazdaság(ok) alakításában tehát a kapitalizmus jelen szakaszának kulturális logikája jelenik meg (Goss 2004; Harvey 1995; Zukin 1998). A társadalmi gyakorlatokat középpontba állító *kritikai antropológiai értelmezések* ugyanakkor a társadalmi viszonyokat/helyzeteket újratermelő szerepe mellett az egyén (fogyasztó) életébe illeszkedő folyamatként is tekintettek a fogyasztás folyamatára. (Ritzer, Goodman, Wiedenhof 2001). Ebben a megközelítésben a fogyasztás terei a társadalmi normák, elvárások közvetítői, amelyek egyszerre csábítanak és fegyelmeznek (pl. fizikai korlátok és vizuálisan kódolt szabályok révén, vagy a fogyasztási rituálék

elfogadtatásával) (Appadurai 1996; Domosh 1996). A fenti érvelések és az áramlatok közötti viták vezettek a fogyasztói gyakorlatok és terek (s az ezek háttérében álló „tértermelő” stratégiák) bonyolult, egymást kölcsönösen meghatározó viszonyának új értelmezéséhez a gazdaságföldrajzban (lásd pl. Clarke 1996; Crewe, Lowe 2000; Wrigley, Coe, Currah 2005). Ezekből kiindulva egyrészt úgy tekintünk a fogyasztásra, mint összetett térbeli folyamatra, amely i) egyszerre jeleníti meg a termeléshez kapcsolódó társadalmi viszonyokat és azokat a struktúrákat, ideológiákat, stratégiákat, amelyek a megteremtik a fogyasztás kontextusát – a városi terek reprezentációit, az állami szabályozóktól és fejlesztéspolitikáktól a kereskedelmi tőke változó térbeli preferenciáit; ii) a mindennapi élet (a „megélt terek”) része, amelyben „találkoznak”, ütköznek a társadalmi teret formáló gyakorlatok és érdekek; iii) az ellenőrzés és kizorítás eszköze, amellyel szabályozható a társadalom működése. A városi tereket átformáló, fogyasztást középpontba állító projekteken keresztül tehát képet alkothatunk az állam társadalmi viszonyokat alakító, változó szerepéről (szabályozóként, befektetőként, tulajdonosként, közvetítőként stb.), amelyben megragadhatók a kapitalizmus jelen korszakára jellemző tértermelési folyamatok, az átmenet sajátosságai, és az európai periféria külső és belső függőségi viszonyai.

A kelet-közép-európai posztoszocialista országokban a fogyasztás intézményi-szabályozási és térbeli kereteinek átalakítása fontos társadalompolitikai és ideológiai eszköz volt a rendszerváltó elit kezében. A (materiális) javakhoz való hozzáférés a szabad döntés, a jólét és a formálódó új társadalomhoz tartozás illúzióját keltették a rendszerváltás vesztesei számára is. A gyorsan gyarapodó kereskedelmi kisvállalkozások a formálódó polgárságot erősítették – miközben a piaci nyitás és a privatizáció következményeként növekedett a külföldi tőke súlya az ágazatban. A kilencvenes évekre jellemző átmeneti formák eltűnése, a fogyasztás terei fölötti ellenőrzés kiterjesztése a formálódó kelet-közép-európai kapitalizmusok konszolidációjának folyamatába illeszkedtek, s ebben meghatározó szerep jutott a központi és helyi állam intézményeinek (Hristova 2010; Nagy 2001; Sulima 2012).

Változó szabályozási-intézményi keretek – a fogyasztásközpontú városi projektek magyarországi kontextusa

A fogyasztás tereinek átalakulásában az állam közvetve és közvetlenül is fontos – az utóbbi évtizedben növekvő – szerepet töltött be *Magyarországon* (is), amellyel, úgy gondoljuk, végső soron a neoliberális/globális kapitalizmus társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket termelő mechanizmusait erősítette. Ez a szerep sokrétű, sok elemében és intézményi-térbeli kereteiben is átalakult a rendszerváltás óta, ezért itt csak azokat a folyamatokat említjük meg, amelyek az általunk vizsgált terekben a társadalmi szereplők viszonyát alakították.

(a) A kereskedelem működése átfogó szabályozásának (2005-ig tartó) hiánya – a belső piacot befektetők és az áruk áramlása számára megnyitó liberalizációs lépé-

sekkel együtt – a városi tereket átformáló ágazati szereplők közötti erőviszonyokat alapvetően a nagytőke, illetve a nemzetközi befektetők javára billentette. Utóbbi csoportok a termelési folyamatokban (tehát a tőke más formáival szemben) is megerősítették pozícióikat, amelynek fontos szerepe volt abban, hogy a hazai/nemzetközi kereskedelmi tőke közötti erőviszonyokat sem az új kereskedelmi törvénnyel (2005), sem a 2010 utáni újraszabályozási lépésekkel (plázatörvény, nyitvatartáskorlátozás, különadók stb.) sem sikerült alapvetően átrendezni (Nagy, Nagy, Dudás 2016).

(b) A fogyasztók (tőkével szembeni) védelme lassan és hektikusan formálódott – a többi posztzocialista országhoz hasonlóan csak az EU-csatlakozás után kapott nagyobb figyelmet és konzisztens szabályozási kereteket. A fogyasztók többsége saját kárán tanult és alkalmazkodott; stratégiáik és térbeli gyakorlataik kialakításában ezért – különösen a rendszerváltozás utáni másfél évtizedben – a (kereskedelmi) tőke által közvetített normák, minták meghatározó szerepet töltek be. Ez önmagában szelekciós mechanizmusként működött, a tanulási folyamatok – a kockázatok és előnyök felismerése és kiaknázása, a térbeli gyakorlatok kialakítása stb. – a jövedelem, az iskolázottság és a lakóhely függvényében alakultak (Kovách, Kristóf, Szabó 2015; Matheika 2008; Nagy 2012).

(c) A lokális állam a rendszerváltozás óta a városi terek fogyasztásközpontú átalakításának kulcsszereplője fejlesztőként, tulajdonosként, szabályozóként és közvetítőként, a napi társadalmi gyakorlatok és ezek térbeli kereteit formáló stratégiák (a tér különböző reprezentációinak) hangolásával, konfliktusaik kezelésével. Bár a helyi társadalom mindennapi („megélt”) tereit érintő döntésekről van szó, ezeket – a helyi társadalom viszonyai és a belső intézményi tanulási-átalakulási folyamatok mellett – külső függőségek és kényszerek alakították/alakítják, amelyek egyszerre gyökereznek (európai) perifériahelyzetünkben és az állam változó térbeli szerveződésének hazai folyamataiban. Ennek egyik manifesztációja a rendszerváltozás óta újratermelő (működési és fejlesztési) forráshiány, amely a városi terek átalakításával kapcsolatos döntéseket a globális pénzügyi folyamatok, a külső befektetői döntések, az uniós regionális politikák és az állami forráselosztás változó erőterei-be helyezte. Előbbiek az önkormányzati gazdálkodás finanszírozását és eladósodását, a spekulatív fejlesztések gyarapodását, és új fogyasztói terek létrejöttét – ezzel a térbeli fogyasztói gyakorlatok szelekcióját – eredményezték (Hegedűs, Novoszáth 2018; Pósfai 2018). Az uniós területi politikák által támogatott városmegújítási programok társadalmi hatásait – elsősorban a fizikai megújítással járó társadalmi szelekciót és az alacsony jövedelmű csoportok kiszorítását – a kritikai városkutatók közül többen is elemezték és bírálták (pl. Bodnár, Molnár 2009; Czirfusz et al. 2015; Jelínek 2019; Nagy, Timár 2012). Itt ezért csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a beavatkozások sok esetben a tőke vezérelte, új fogyasztói terek kialakítására irányuló projektek összekapcsolására, átfogó koncepcióba illesztésére szolgáltak, fenntartva a városfejlesztés neoliberais narratíváját és gyakorlatait. Végül az elmúlt évtized centralizációs folyamatai, amelyek alapvetően

átrendezték a központi és helyi állam közötti viszonyt (Pálné Kovács 2016a) a fejlesztési források és a szabályozók oldaláról is előbbi lokális terek fölötti kontrollját erősítette, a befektetőkkel kötött különalkuk (pl. plázatorvény), az önkormányzatok kompetenciáinak gyengítése és a forráshiány folyamatos újratermelése (költségvetési megszorítások), illetve a fejlesztési források elosztásának szoros ellenőrzése (pl. állami beruházások) révén.

(d) A lokális terek átalakításának folyamatai és az ezekhez kapcsolódó szelekciós mechanizmusok nem választhatók el a jövedelemelosztást alakító az állami politikáktól. Utóbbiak alapvetően – ám távolról sem konzisztens módon – a társadalmi polarizációt erősítették a rendszerváltozás után. Ez tetten érhető a tőkejövedelemmel rendelkezők előnyben részesítésében a munkajövedelemmel rendelkezőkkel szemben, a közszolgáltatások rendszereinek tartós alulfinanszírozásában, és a társadalmi transferek rendszerének átalakításában, ami alapvetően (különösen az elmúlt évtizedben) a szegénységben élők szociális jogainak felszámolása felé mutatott (Szalai E. 2006; Szalai J. 2007; Vastagh 2017). Az e folyamatokhoz kapcsolódó konfliktusok alapvetően a lokális terekben – így a helyi állami intézményi gyakorlatokban jelennek meg –, miközben a problémák kezeléséhez szükséges helyi (önkormányzati) hatáskörök és források is szűkültek a centralizációs folyamatok eredményeként (Pálné Kovács 2016b).

Úgy véljük, az általunk vizsgált városi terekben zajló folyamatok tükrözik a fenti társadalompolitikai váltásokat, az intézményi átrendeződések és gyakorlatok mögött húzódo hatalmi viszonyokat és függőségeket. Esettanulmányunkban rámutatunk arra, hogyan vált a fogyasztás tereinek alakítása az osztálypolitika eszközévé az állam szabályozó–fejlesztő beavatkozásai mellett, és utóbbi milyen módon formálta a tőke különböző csoportjai közötti erőviszonyokat az európai periféria egyik prosperáló városi centrumában.

Fogyasztás, megújulás, ellenőrzés és társadalmi szelekció – a városfejlesztés narratívái és helyi gyakorlatai Győrben

Győr terepi kutatásunkban² a hazai mércével mért „sikeres” város archetípusa (Rechnitzer 2016). A rendszerváltást követő transzformációs válságból – bár hagyományos ipari struktúrájának csak töredékét sikerült megőriznie – gyorsan kilábal, és fejlődését a külföldi tőkebefektetésekre és újraiparosodásra alapozta. Új húzóágazata, az autóipar, 1994 óta domináns a helyi gazdaság szerkezetében, bár a meghatározó szerepet betöltő Audi Hungariához kapcsolódva sikeres helyi közép-vállalati háttér erősödött meg más ágazatokban is (Czakó 2014). A fejlődést a globális válság csak rövid időre fékezte le, ugyanakkor 2008 után a város a helyi adókból jelentős többletforrásokhoz jutott több fontos fejlesztés finanszírozására (Geróházi, Tosics 2019). A város helyiadó-bevételei országos összehasonlításban kiemelkedőek, ám így sem elégségesek az „örökölt” városszerkezeti problémák, a

gazdasági növekedésből fakadó fejlesztési kényszerek kezeléséhez, és a helyi gazdaságfejlesztési célok (diverzifikálás) megvalósításához. Győr ugyanakkor történelmi város is, ami egyszerre jelenik meg turisztikai potenciálként (Honvári 2014) és a (polgári) identitás forrásaként a helyiek térrepresentációiban (Csizmadia, Páthy 2010; Csizmadia, Tóth 2014).

A város „újramarkázása” – belváros-megújítási projektek és helyi konfliktusok

A városi terek átalakításával kapcsolatos célok, s ebben az állam szerepe a rendszerváltozás után egyrészt a neoliberális urbanizmus narratívája mentén (versengés, innováció, helyi erőforrásokra és külföldi befektetésekre épülő növekedés és „felzárkózás”), másrészt a poszt szocialista átmenet sajátos helyi kontextusára reflektálva (ipari szerkezetváltás, vállalkozásösztönzés, polgárosodás) fogalmazódtak meg a helyi dokumentumokban³ és közbeszédben is. A belváros gyors átalakulása és felértékelődése – egészében véve, újraértelmezett centrumszerepe –, ugyanakkor a városrész polgári eszményt hordozó (a konzervatív kormányzati politika által támogatott) értékei, szimbolikus terei okán is az állam beavatkozásainak, ugyanakkor egyre összetettebb társadalmi konfliktusok színterévé vált már a kilencvenes évek elejétől kezdve.

A helyi állam (ezen belül alapvetően az önkormányzat és intézményei) a belváros folyamatos fizikai megújításának és ezzel összekapcsolódó gazdasági-társadalmi átalakulásának fontos szereplője volt, működése azonban sajátos ellentmondást hordozott – így konfliktusok forrása – a rendszerváltozás óta.

(i) Egyrészt a stratégiai tervezés és a várospolitikák megvalósításának letéteményeseként, továbbá fejlesztőként/beruházóként formálta a tér új reprezentációinak és az ehhez kapcsolódó társadalmi-térbeli gyakorlatok kialakítását. Ez megnyilvánult az épített környezet – hagyományokat megőrző – fizikai-vizuális megújításában, az intézményi-szolgáltató szerepkörök hatékonyabb szervezésében (közlekedési kapcsolatok javítása, intézményfelújítások és azokhoz kapcsolódó parkolóhely-bővítések), és új, a fogyasztáshoz – részben turizmushoz – kapcsolódó funkciók szisztematikus fejlesztésében (pl. a fürdő bővítésében, a Tourinform Iroda/2011-től Győr Látogatóközpont megnyitásában, a rendezvényterek kialakításában). A városfejlesztési lépések egyszerre tükrözték a neoliberális urbanizmus logikáját (a városi tér tökefelhalmozás eszközeként történő értelmezését) és ennek perifériás kontextusát (Filep 2014; Harvey 2002; Nagy E. 2012): az önkormányzati interjúpartnereink által explicit módon megfogalmazott törekvést a függőségek mérséklésére a nem ipari szerepkörök erősítésével és a városi bevételek diverzifikálásával.

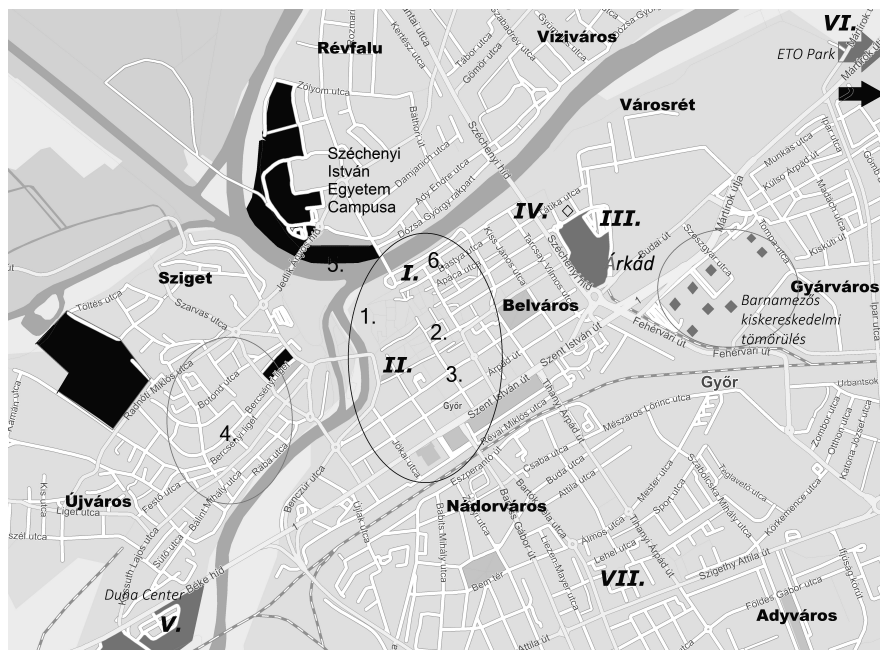
Az elmúlt évtizedben a városmegújítási projektek felgyorsulásával és összekapcsolásával⁴ egységesen megújított, materiális és kulturális javak fogyasztására fókuszált belvárosi tér formálódott (Egedy 2007). Ez világosan illeszkedett a városi vezetés hosszú távú terveibe (Győr MJV Középtávú IVS 2008; Győr MJV ITS 2014; Győr MJV Településfejlesztési Konceptiója 2014). A megvalósítás pénzügyi kereteit

a 2007-től pályázható uniós (ROP) források, továbbá a 2008-tól – az Audi Hungaria helyiadó-mentességének lejártával – megnövekedett önkormányzati bevételek jelentették (Czakó 2014); majd 2013-tól a növekvő központi kormányzati források (Modern Városok Program) (Fekete 2018, 2019). Utóbbi szerepe fontos volt az önkormányzati gazdálkodás nemzetközi pénzpiaci kitettségének mérséklésében, amit – a válság előtt felhalmozott adósság részleges (40%) központi kormányzati átvállalásával együtt – a 2010-ben új pályára állított intézményi-térbeli centralizációs folyamatok részeként értelmezhetünk (Pálné Kovács 2016a; Somlyódyné Pfeil 2014a, 2014b).

(ii) A helyi önkormányzat tulajdonosként és szabályozóként is aktívan formálhatta a belvárost mint fogyasztói teret, még ha kompetenciái (elsősorban a 2011-es „plázastop törvény”⁵ elfogadásával) erősen csorbultak is az elmúlt évtizedben. Intézményi gyakorlataiban alapvetően a közvetett, szabályozó szerep érvényesült, amellyel egyrészt a materiális javak és a szolgáltatások elérhetőségének biztosítása („jobb ellátottság és életminőség”) volt a cél, másrészt a leromló (zömmel ipari) városrészek megújítása.⁶ Tehát, míg a belváros-megújítási projektekben kezdettől fogva számoltak a helyi kis tőkéek által működtetett kereskedelem vonzerejével (ez tükrözték az önkormányzatnál készített szakértői interjúink), a helyi kereskedelempolitika végül a piac szelektációs mechanizmusaira bízta a tőke különböző csoportjai közötti versengést – végső soron a fogyasztás tereinek átrendeződését. Márpedig Győr a nemzetközi kereskedelmi tőke fontos kísérleti terepévé vált már a kilencvenes években (pl. a Tesco belépése a kelet-közép-európai piacra, az első vidéki hipermarket és pláza megnyitása is itt történt), majd az EU-csatlakozás utáni – nemzetközi ingatlanpiaci boom által is erősített – második nagy beruházási hullám tovább növelte a szereplők számát és erősítette a versenyt a helyi piacon (Gerőházi, Tosics 2019). Utóbbi többek között a belvárost keleten határoló ipari zóna (Rába-ipartelep) kereskedelmicentrum-szerepét erősítette elsősorban (illeszkedve a városfejlesztési tervekbe). A terület vezető projektje a német befektető (Real I.S.) és menedzsment (ECE Group) által megvalósított és működtetett Árkád bevásárló központ volt⁷ (1. ábra) – amelynek megnyitása (2006) nyílt konfliktushoz vezetett a helyi kereskedelem szereplői között.

A konfliktus szereplőinek egyik csoportja a belvárosi kereskedőké; ők korántsem alkottak/alkotnak egységes csoportot, hiszen már a kilencvenes évek elején érezhető feszültség volt a rendszerváltozás előtt is működő kereskedők és az „újjak”, majd a helyiek és a kívülről érkezők (elsősorban a kínai befektetők) között. A rendszerváltozást követően a többnyire kis tőkével, családi vállalkozás keretében működtetett üzletek az átalakulás motorját jelentették, az utóbbi két évtizedben azonban a város átrendeződő, bővülő kereskedelmében jelentőségüket egyre kevésbé forgalmuk, inkább földrajzi helyzetük és az általuk képviselt hagyományok adták. A helyi állam a belváros gyors átalakulását tulajdonosként a bérleti díjak egységesítésével, illetve övezetes kialakításával igyekezett irányítani – kevés sikerrel, ami jórészt a helyi kereskedők ellenállásán múltott (1991-ben). Napjainkban is

1. ábra: Győr belső városrészei – a kereskedelmi térszerkezet és az Európai Ifjúsági Olimpiai Játékokhoz (EYOF) kapcsolódó fejlesztések
Inner city area of Győr with retail centres/markets and urban development actions related to EYOF

Forrás: RegioGraph alaptérkép alapján saját szerkesztés
 Jelmagyarázat:

Piacok: I. – Dunakapu-téri piac; II. – Virágpiac; III. – Átmeneti piac az Árkád parkolóban; IV. – Tarsay utcai piac; V. – Piac a Duna Center parkolóban; VI. – Piac az ETO Park parkolóban; VII. – Vásárcsarnok.

Kiemelt városrehabilitációs elemek: 1. – Káptalandomb; 2. – Széchenyi tér; 3. – Baross utca (bevásárló-utca); 4. – Újváros szociális városrehabilitáció területe; 5. – Rakpart revitalizáció; 6. – Dunakapu tér.

Fekete szín: EYOF elsődleges rendezvényterületei.

Sötétszürke szín: bevásárlóközpontok, új kiskereskedelmi elemek a város terében.

több, (időtartamukat, és a díjszabást tekintve is) eltérő bérleti konstrukció létezik párhuzamosan – a poszt-szocialista térség sok városához hasonlóan –, ami még ma is megnehezíti bármilyen átfogó kereskedelem-politikai koncepció érvényesítését. Utóbbit az önkormányzat (interjúink tanúsága szerint) fel is adta; a városmegújítási projektek és a kereskedelmi fejlesztések következményeit a helyi szakpolitikusok a kereskedőkre hárítják, a túléléshez segítséget városi rendezvények formájában vélnek nyújtani, s az új, tehető középosztálybeli fogyasztóra fókuszált belváros-narratívára reagálni szerintük a kereskedők feladata. Az egyik vezető városi tisztviselő véleménye szerint

„... a Város [a Polgármesteri Hivatal] márpedig mindent megtesz, hogy vonzóvá tegye a belvárost a rendezvényekkel. A belvárosi séta ma már egy önálló családi program. A kereskedőknek meg kellene érteniük, hogy az igényes vásárlókat kellene kiszolgálniuk, és este is nyitva tartaniuk, ha pótolni akarják az Árkád megnyitásával elvesztett vevőiket”.

A helyi állam és a belvárosi kereskedők viszonya az Árkád építésének engedélyezésével (2005) minőségileg új szakaszba lépett. A helyi boltosok bécsi mintára közös szervezetet hoztak létre (Győri Bevásárló Utcák Alapítvány, 2005) – ennek intézményi hátterét a Győr-Moson-Sopron Megyei Kereskedelmi és Iparkamara adta –, azonban legfontosabb céljukat, az Árkád-projekt blokkolását nem sikerült elérniük, a 35 000 m²-es eladóterű, ma már 130 üzlettel működő fejlesztés 2006-ban megvalósult. Ennek egyik oka kétségtelenül a projekt városfejlesztési jelentősége, ami egy felhagyott iparterület újrahasznosításában, majd az új közlekedési összeköttetésekkel (észak felé a Széchenyi-híd – 14-es főút, déli irányban a Nádorváros felé a Tihanyi Árpád úti új aluljáró) a terjeszkedő-átalakuló városrészek ellátásának javításában állt. Interjúink szerint ma is a város javát szolgáló döntésnek tartják az Árkád megnyitását a helyi döntéshozók; a fentiekén túl a bevásárló központ mellett érvként említették az ahhoz tartozó 1150 (kutatásunk időpontjában még ingyenes) parkolóhelyet, amelyek éppen az önkormányzat által támogatott rendezvényturizmus infrastrukturális hátterét támogatják meg a helyszűkével küzdő belvárosban. Ugyanakkor a szakmabeliek becslése szerint a belváros kereskedelmi forgalma 20-25%-kal csökkent a megnyitás után, a belvárosi kereskedelemben pedig szerkezeti átrendeződés indult meg. A tulajdonosok egy része (hat vállalkozás) az Árkád-ban (is) nyitott üzletet, őket szigorú szelekciós folyamat során választotta ki (pl. tartós nyereségességet elvárva) a menedzsment. A belvárosi üzletek egy része ezután bezárt, a kereskedelmi térhasználat rovására pedig a vendéglátóhelyek gyarapodtak. Az önkormányzat belváros átalakulásával kapcsolatos várakozásai (specializált üzletek, minőségi termékek) nem valósultak meg, az Alapítvány pedig mára konzultatív fórummá vált a kereskedők, illetve utóbbiak és a városháza között.

A helyi kiskereskedők győrihez hasonló szerveződésére kevés példát találunk a rendszerváltozás utáni Magyarországon; létrejöttében interjúink szerint fontos szerepe volt a helyi kereskedelmi kultúrának, a személyes kapcsolatoknak, és a Kamara vezetői nyitottságának. Érdekérvényesítő szerepét azonban egyszerre korlátozta a kereskedelem makroszintű szabályozása (a döntési kompetenciák centralizációja, a piaci monopóliumok központi újraelosztása, az újraszabályozás költségeinek áthárítása a kereskedőkre stb.), a helyi állam külső függőségekben (kényszerekben) gyökerező városfejlesztési stratégiája és gyakorlatai, a kereskedelmi ágazat (globális, kelet-közép-európai és hazai) centralizációs folyamatai. Az állam pedig a makrofolyamatok szabályozásával és a helyi fejlesztéspolitikákon keresztül végső soron inkább erősítette a város terek fogyasztásközpontú átalakításának piaci szereplői (kis tőkék/nagyvállalatok; hazai/külföldi befektetők) között fennálló egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, a konfliktusok kezelését pedig – a Kamara (GYMKIK) pozíciójának megerősítésével – korporatív keretek közé terelte.

A tőke különböző csoportjai közötti konfliktusokban a fentieknél is aktívabb szerepet vállalt a helyi állam a belvárosban működő, vegyes funkciójú szabadterei piac áthelyezésével (2. és 3. ábra). A piacok ellenőrzése a poszt szocialista átmenet egyik fontos városfejlesztési- és rendezési kérdése volt Kelet-Közép-Európában. A

2. ábra: A Dunakapu téri piac a rendszerváltás környékén
Open-air market in Dunakapu square in the late 1980s

Forrás: Régi Győr fotógyűjtemény

piac az átmenetiséget, az informálisitást, az ellenőrzés hiányát testesítette meg a szabályozó állam számára, az itt működő kereskedők és vásárlók számára viszont olyan társadalmi gyakorlatok színtere, amelyekben a felhalmozás/fogyasztás folyamata összekapcsolódott a kapcsolatteremtéssel, a kommunikációval, az identitás kifejezésével (Sik, Wallace 1998; Sulima 2012). Győrben a Dunakapu tér hetipiac-funkciója történetileg alakult ki,⁸ s ezt az államszocializmus korszakában is megőrizte (1. kép). A tér turisztikai-kulturális célú átalakítása (2016) indokoltta a városi vezetők számára a piac áthelyezését (2. kép). Ennek a lépésnek voltak előzményei mind a helyi tervdokumentumokban (a tér beillesztése az új, materiális és kulturális fogyasztást középpontba állító belváros-konceptióba⁹), mind a helyi közbeszédben – középpontban a közlekedési és parkolási problémákkal, a zsúfoltsággal, a „kaotikus viszonyokkal”.

A piac áthelyezése – különösen annak módja – ugyanakkor ismét nyílt konfliktusokhoz vezetett a helyi állam, a kereskedők és a fogyasztók között. A belvárosi kereskedők – bár fontosnak tartották a piac fizikai rendezését és ellenőrzését – nem támogatták az áthelyezést a piac számukra is fontos, kiegészítő (sokféle fogyasztói csoportot vonzó) szerepe miatt, amit nem helyettesítenek sem az új rendezvények, sem a Dunakapu téren 2016 óta működő hétfői termelői piac.

3. ábra: A Dunakapu tér az átalakítást követően
Dunakapu square after the urban rehabilitation project

Forrás: Saját fotó

Ugyanakkor a piaci árusok adták a helyi KISOSZ-szervezet bázisát, amely (a külföldi befektetők által dominált OKSZ-szel szemben is)¹⁰ alapvetően a hazai kiskereskedők érdekeit képviseli. A piac többszöri áthelyezése az árusok többségét ellehetetlenítette, számuk kb. harmadára csökkent, így végül a kiskereskedők érdekképviselése (a KISOSZ megszűnésével) jelentős mértékben csorbult. A szervezet egyik (egykori) tagja szerint „... a piac áthelyezése és ezzel végső soron a helyi kiskereskedők érdekeinek aláásása egyértelműen a helyi szabályozás következménye, és ez elég világosan összekapcsolódott a kereskedők kiszorításával a helyi politikából, a fontos döntésekből.”

A klasszikus szabadtéri piac szerepét az önkormányzat által kialakított új terület (Tartsay utca, 1. ábra) lényegében nem tölti be az infrastruktúra hiányosságai, a közlekedési/parkolási problémák és az árusok emiatt csökkenő száma miatt. A helyi állam által kínált alternatíva (a Vásárcsarnok) lakótelepi, nehezen megközelíthető környezetben található (1. ábra), és erősen zsúfolt – ám kétségtelenül ellenőrzött keretek között működik.¹¹ A helyi állam intézkedési nyomán támadt úrt a magántőke által ellenőrzött terekben működő, vegyes funkciójú piacok töltik be – ezek a Duna Center, illetve az ETO Park bevásárlóközpont mellett található, utóbbi szombatoként tízezres vásárlói tömeget vonz bolha- és frissáru-piacával (1. ábra). A belváros pedig végül – a helyi kereskedők szerint – aprócska specializált piacával (Virágpiac) és a Dunakapu téri termelői piaccal ma már nem a helyi lakos-

ság ellátásnak színtere. Az átrendezés szokatlanul élénk vitát váltott ki a helyi médiában. Az online felületeken megjelenő hírek és kommentek szerint a győriek többségét kifejezetten zavarja, hogy a piac mint kereskedelmi forma kiszorult a belvárosból, fogyasztói pedig ezzel marginalizálódtak – a rosszabb körülmények és/vagy a közlekedési nehézségek miatt.¹² A projekt azonban politikai presztízs kérdéssé vált a városvezetés számára, így a tiltakozások ellenére az eredeti, városháza által preferált – osztálypolitikai tartalommal is bíró – koncepciót valósították meg.

A piac áthelyezése, az Árkád megépítésének engedélyezése, a városrehabilitációs projektek illeszkednek az önkormányzat (és a polgármesteri hivatal) új belváros-koncepciójába, amelynek célja rendezett, ellenőrzött, kulturális és materiális fogyasztás összekapcsolására épülő, prosperáló városközpont kialakítása, ami hozzájárul a helyi gazdaság diverzifikálásához is. A folyamat része volt a kevésbé tehető fogyasztók szisztematikus kiszorítása a belvárosból, s egyidejűleg a fogyasztás informális elemeket sem nélkülöző tereinek megszüntetése – illetve a fogyasztók „átterelése” a magántőke, vagy a város által hatékonyabban ellenőrzött keretek közé. Ma már leginkább a belvárosban és tágabb környékén egyre gyarapodó (városházához kötődő/vagy általa engedélyezett) rendezvények, továbbá a magántőke (pl. az Árkád) folyamatos akciói tematizálják a (tágabb) belvároshoz kapcsolódó társadalmi-térbeli gyakorlatokat, így a fogyasztás időbeli-térbeli kereteit a városban és szűkebb térségében élők számára. Ezekben a folyamatokban az önkormányzat, illetve a Polgármesteri Hivatal szabályozó, tulajdonosi, intézményfenntartói és közvetítői funkcióiban, illetve ezek összekapcsolásával meghatározó szerepet töltött be, miközben egyensúlyozni volt kénytelen a lokális és nemzetközi tőkeérdekek, továbbá a helyi társadalom elvárásai, illetve az állami-centralizációs folyamatokból következő korlátok és a növekedés-központú uniós területi (város-)politika elvárásai között. A helyi állam kulcsszereplőinek (elsősorban a polgármesteri hivatal) szerepe a városi tér átalakításában új dimenzióba lépett a 2017-ben – rávilágítva ennek a szerepnek a korlátaira is.

Növekedés, szerkezetváltás és változó állami szerepek – egy megarendezvény tanulmányai

A helyi fejlesztési dokumentumokban¹³ a rendszerváltozás óta visszatérő – és önkormányzati interjúpartnereink által is világosan megfogalmazott – cél a városi gazdaság ágazati struktúrájának átalakítása, ágazati (és szervezeti) függőségének mérséklése, amelybe illeszkedett a belváros fizikai, funkcionális és szimbolikus átformálásának folyamata is (pl. Csizmadia, Páthy 2010; Dusek 2014; Rechnitzer 2016). A távlati célok és az (ipari) növekedési pálya fenntartásához kapcsolódó kényszerek azonban állandó forrásszűkítést teremtenek az önkormányzat számára (Fekete 2018). Ennek oldására az intézményi-pénzügyi centralizációs folyamatok közepette (Pálné Kovács 2016b) a központi kormányzat gazdaság- és társadalompolitikai céljaihoz igazodó projektek és kapcsolódó beruházások jelentették az egyik választ. Ilyen, a

helyi stratégiai célokhoz – és a fent tárgyalt beavatkozásokhoz – illeszkedő „megaprojekt” volt az Európai Ifjúsági Olimpiai Játékok (EYOF) megrendezése 2017-ben.

A nagy nemzetközi rendezvények a kritikai városkutatók fontos témakörévé váltak az utóbbi években, mint a neoliberális urbanizmus alapvetően tőkeérdekeket szolgáló, pénzügyi és társadalmi (városirányítási-hatalmi) szempontból sem transzparens eszközei. A „megarendezvények” kelet- és kelet-közép-európai kontextusait kutatók¹⁴ a régió sajátosságaként az állam (a központi és helyi kormányzat) kiemelkedően fontos szerepét hangsúlyozzák, mint a közpénzek becsatornázásnak, így a költségek helyi társadalomra történő áthárításának ágenseit (közvetlen és járulékos infrastruktúra-beruházásokkal, marketinggel, ingatlanokkal, intézményi kapacitásokkal stb.) (pl. Cope 2015; Müller, Pickles 2015; Preuss 2015). A győri rendezvény jó példa az állami szerepvállalás és az európai (keleti) periféria forrás- és kapacitásgondokkal küzdő önkormányzatai működési kényszereinek és függőségeinek megértéséhez.

A sport mint gazdasági ágazat hosszú ideje a városfejlesztés kiemelt területe Győrben, de a szisztematikus állami szerepvállalás – amely részét képezte az új kormányzati sportpolitikának, ugyanakkor alapvetően átalakuló helyi/központi állam viszonyrendszerbe ágyazódott – 2010 után bontakozott ki (Csizmadia, Tóth 2014; Gyurcsik 2017; Kundi 2014; Molnár, Remenyik, 2019). Az EYOF, amelyre a város 2011-ben adta be a pályázatát, egyszerre volt „nemzeti” sportdiplomáciai (olimpiai játékok rendezésével kapcsolatos ambíciókat támogató), helyi (városfejlesztési, ill. a helyi cégek társaságiadó/tao-bevételeiből támogatott, a sokszínű helyi sportélet elismerését hozó) és személyes (az olimpiai bajnok, NOB-ban vezető posztot betöltő polgármester által képviselt) ügy. Önkormányzati interjúink szerint a projekt explicit módon összekapcsolódott a város számos problémájának remélt megoldásával, amelyekre nemcsak ígéretet, hanem jelentős központi kormányzati forrásokat is kaptak, miután 2012-ben elnyerték a rendezés jogát. A rendezvényhez közvetlenül kapcsolódó beruházások részben a város (pl. Audi Aréna, Aqua Sportcentrum), részben a Széchenyi Egyetem (sporttelep, kollégium) tulajdonát érintették; emellett azonban – helyi forrásokkal kiegészítve – lezajlott a folyópartok rekonstrukciója, több nagyléptékű közlekedésfejlesztési projekt (pl. a keleti elkerülő útszakasz megépítése), illetve lökést kapott az olimpiai helyszínnek tőzsomszédságában fekvő régóta „problematikusnak” tekintett Sziget és Újváros rehabilitációja (1. ábra).¹⁵ A központi állami források jelentős részét a Modern Városok Program keretében, de az EYOF szempontjait figyelembe véve használták fel. A fejlesztésekbe a helyi magántőke is bekapcsolódott – a legnagyobb léptékű projekt az Olajgyár egykori területén, olimpiai szálláshelyként felépített kétszáz lakás volt, amelyeket a rendezvény után gyorsan értékesítettek a (keresleti) ingatlanpiacon; értéküket emelték a közterek uniós, önkormányzati és helyi tao-forrásokból történő (sport- és rekreációs célú) megújítása – az olimpiai létesítmények megépítésével együtt – ami felgyorsította a terület dzsentrifikációját (Timár 2019).

A rendezvény a városhoz mérten nagyszabású volt (130 számban versenyző, mintegy 2000 sportoló, és további kb. 4000 delegált elhelyezését kellett megoldani). Az esemény szervezését a Polgármesteri Hivatal tartotta kézben mindvégig; ez felgyorsította azokat a szervezeti változásokat, amelyek az új (nem ipari) hangsúlyváltást is jelezték a városfejlesztésben: főosztály-besorolást kapott a hivatali hierarchiában a sport (Kulturális és Sport Főosztály), továbbá (átmenetileg) a szervezési feladatokat ellátó Városmarketing Osztály. A Hivatal és a NOB közös szervezőbizottságát vezető polgármester számára szakmai és politikai presztízs-kérdés volt a rendezvény; városházi interjúink szerint a kormány részéről *„rendkívül magasak voltak az elvárások”*, elsősorban sportdiplomáciai (politikai) szempontból – ezzel is magyarázható a modern Városok Program Keretében a Győrnek folyósított kiemelkedő összegű központi állami támogatás (a TOP-ban garantált 21 Mrd Ft-on felül további, mintegy 122 Mrd Ft). Az előkészítés és a lebonyolítás során a város és tágabb környéke cégeinek, önkormányzatainak, civil szervezeteinek minden korábbinál szélesebb koalícióját sikerült létrehozni, és azt a Polgármesteri Hivatal új szervezeti keretei között viszonylag hatékonyan irányítani (Reisinger, Kecskés, Czákó 2017). A szoros (helyi) állami ellenőrzés és a szervezés bürokratikus módszerei azonban ellenérzést és kritikát váltottak ki az érintettekől – elsősorban a magántőke részéről, amelynek helyi képviselői hatékony kommunikációt, *„élelszerű”* pályázati feltételeket, és partneri viszonyt vártak volna el a városháza szervezőitől. Mint egy helyi, turizmusban érdekelt vállalkozó fogalmazott, *„a magántulajdon tiszteletét és köszönetet vártunk volna azért, hogy beleálltunk az ügybe, a bizonytalan várható haszon mellett is.”*

Az EYOF a városháza kommunikációjában alapvetően sikertörténet, a város (egyetlen interjúpartnerünk által sem vitatott) megnövekedett presztízse, imázsának változása, és a nagyléptékű infrastrukturális beruházások miatt – amelyekkel tovább léptek a belváros és tágabb környéke (előző fejezetben jelzett, osztályalapú, ill. turisztikai célokat szolgáló) megújításában. A piaci szereplők, illetve a szakmai és civil szervezetek által levont tanulságok ellentmondásosabbak. Egyrészt megkérdőjelezték a szoros állami ellenőrzés hatékonyságát, és az intenzív állami szerepvállalás fenntarthatóságát – ehhez alapot adott a polgármesteri hivatal EYOF utáni *„kivonulása”* a nagy sportrendezvények lebonyolításából, amelyeket az utóbbi években a magántőke, illetve az önkormányzati tulajdonú sportlétesítményeket igazgató cégek vettek kézbe. Az intézményi tanulás folyamata (interjúpartnereink szerint) alapvetően az utóbbiakra korlátozódott, a szélesebb kooperációra épülő városfejlesztés eszméje elhalványult, s a városháza visszatért a korábbi, bürokratikus irányítási gyakorlatokhoz.

A rendezvény tanulságai szerint a helyi gazdaság szerkezeti átalakulását ösztönző lépésekhez – még a sikeres gazdasági szerkezetváltás modelljének tekintett vidéki városokban is – központi állami források bevonása szükséges, ami a fejlesztő állam centralizált modelljében az aktuális gazdaság- és társadalompolitikai célok felvállalása nélkül elképzelhetetlennek tűnik (Pálné Kovács 2016b;

Rechnitzer 2019; Somlyódy Péter 2014b; Veres 2017). Ezzel a helyi gazdaság külföldi tőkétől való függőségét (helyiadó-bevételek; az önkormányzati gazdálkodás finanszírozása/eladásodás) próbálták oldani a városi vezetők, részben formális/bürokratikus, részben nem transzparens módon, személyes kapcsolatrendszereiket kihasználva. Mindez terepi eredményeink szerint nem vezetett új városfejlesztési-irányítási modell kialakításához, és egyelőre a külső függőségek mérsékléséhez sem. A rendezvény előkészítése és lebonyolítása a központi, illetve a helyi állam (alapvetően az önkormányzat) közötti viszony kiegyensúlyozatlanságára, utóbbi kiszolgáltatottságára világított rá, illetve az ebből fakadó helyi konfliktusokra, amelyekkel a helyi döntéshozók (így a városfejlesztés) függősége tovább mélyülhet. Ezt tükrözi az egyik helyi turisztikai iparban működő vállalkozás vezetőjének megjegyzése:

„... tény, hogy sok állami pénz érkezett EYOF kapcsán, de [utóbbit] végül háttérbe szorította a FINA vizes vb-kampánya a kormány médiában,¹⁶ mert ezt fontosabban találták a nagy cél, egy későbbi olimpia megrendezése szempontjából... és hát alapvetően ez utóbbi a fontos.”

Következtetések

Terepi eredményeink, és ezeknek az európai (keleti) periféria, illetve a magyarországi hatalmi/intézményi struktúrák átalakulási folyamatok részeként történő értelmezése rávilágított a neoliberalis urbanizmus kibontakozásának sajátos régióbeli, hazai és lokális mechanizmusaira, amelyek jól megragadhatók az állam változó tértermelő szerepében, viszonyrendszereiben, és szerveződésében. Olyan lokális folyamatokra – a fogyasztás tereinek átalakulására, bővülésére, ezek új városi szimbolikus gazdaság kialakulásához vezető összekapcsolására – fókuszáltunk, amelyek a városi átalakulás fontos mozzanatai Kelet-Közép-Európa-szerte, az ezeket alakító makrofolyamatokban pedig egyszerre jelennek meg a makrorégió „perifériás” – lokális kereteken túlmutató, bonyolult függőségi viszonyokkal jellemezhető – városi átalakulási folyamatai, és a nemzeti/lokális intézményi keretek sajátosságai. Mindezt olyan lokális (győri) kontextusban vizsgáltuk, amelyet már az átmenet első éveitől kezdődően formált a globális tőkeáramlás térbeli logikája (ipari szerkezetváltás, nagyléptékű kereskedelmi fejlesztések), a helyi állam kulcsszereplői – alapvetően az önkormányzat és intézményei – pedig évtizedek óta tartó intézményi tanulási-alkalmazkodási folyamat részesei (az ipari „örökség” kezelése; a tőke, az állam és a helyi társadalom viszonyát alakító különalkuk rendszerének működtetése; alkalmazkodás a változó makrogazdasági keretekhez stb.). Ugyanakkor a növekvő jövedelmek és a polgári hagyományok (pl. az élénk civil élet) eredőjeként a fogyasztás terei a helyi társadalompolitika és a közbeszéd középpontjába kerültek, a helyi kontextuson túlmutató konfliktusokat felszínre hozva.

A terepmunka tanulságai több ponton egybevágnak a kritikai városkutatások kelet-európai perifériákra vonatkozó eredményeivel: a gazdasági-társadalmi átalakulás makrofolyamatainak lokális terekben jelentkező következményeinek, konfliktusainak kezelése a helyi államra, alapvetően az újonnan formálódó önkormányzatokra és intézményeikre hárult; az új térbeli rend – a tér új reprezentációinak – kialakítását egyrészt a (város-)verseny, a növekedés, a hatékonyság, tehát az urbanizmus neoliberális narratívái, másrészt az újonnan formálódó helyi autonómiában gyökerező demokratikus átalakulás határozta meg (Bohle, Greskovits 2006; Borén, Gentile 2007; Harloe 1996). A lokális terek gyors átalakulása, az ezeket formáló érdekek, konfliktusok – az átmenettel járó „káosz” – kezelésében a fogyasztás tereinek, ezek ellenőrzésének fontos szerepe volt. Egyrészt fontos terepeivé (kiindulópontjaivá) váltak a hatalmi (terepünkön pl. a hazai és külföldi tőke közötti) küzdelmeknek és az önkormányzatok új, formálódó, ellenőrző szerepének (pl. a piac áthelyezése esetében), másrészt az ezekhez kapcsolódó diskurzusok lehetőséget adtak az új városlakó-ideál (fogyasztót és politikai szubjektumot összemósó) megteremtéséhez, és a fogyasztásfókuszú városfejlesztési célok középpontba állításához. Utóbbiak osztálytartalma megragadható a piac áthelyezésében, az Árkád megépítésének engedélyezésében, és a belváros-megújítási projektek fogyasztást és köztéri funkciókat összekapcsoló logikájában, továbbá az átfogó társadalmi vitákat kiküszöbölő intézményi gyakorlatokban is. A belváros átalakítása ugyanakkor terepünkön explicit módon összekapcsolódott a „polgár(i)ság” étoszával is – az államszocializmus előtti társadalmi-térbeli narratívák és gyakorlatok újjáélesztésével, továbbá az átmenet utáni új, „siker”, „nyugatos” fejlődési pályához kapcsolt „igényes” fogyasztó-polgár (elképzel) szükségleteivel. Ez rávilágít a regionális/lokális fejlődési pályák és ezek városfejlesztési/-fejlesztési narratívaként történő megfogalmazásának jelentőségére, amelyek a források elosztását (állami beruházások, nagyléptékű tőkebefektetések) is eldönthetik a különalkukban. Ezek a neoliberális városi rezsimek, s különösen ezek kelet-európai perifériás változatai működési mechanizmusainak fontos pillérei (Stanilov 2007; Swyngedouw, Moulaert, Rodriguez 2002), ám eddig kevés figyelmet kaptak a régió kritikai városkutatásaiban.

A helyi állam törekvései a tér új reprezentációinak, és az új (ellenőrzött) térbeli rend kialakítására nyilvánvalóvá tették egyrészt (európai) periféria-helyzetükből, másrészt az állam hierarchikus szerveződéséből következő függőségi viszonyokat, amelyek a lokális terek átalakulására és az ezekhez kötődő napi társadalmi-térbeli gyakorlatokra (lefebvre-i értelemben „megélt” terekre) is komoly hatással voltak terepünkön. A periféria kényszerei/függőségei tükröződnek a városi vezetők gazdasági szerkezet átalakítására tett, ismétlődő erőfeszítéseiben (amelynek korlátaira utal, hogy az új „sikerágazatok”, pl. a sportturizmus sem működhetnek a legnagyobb helyi befektetők támogatása, illetve a központi állam által biztosított adókedvezmények nélkül); a fogyasztás új, nagyléptékű, „minőségi” szolgáltatásokat nyújtó tereinek külföldi befektetők vezérelte kialakításában

és ellenőrzésében (Árkád projekt), illetve az önkormányzati finanszírozás korlátaiban és nemzetközi pénzpiaci kitettségekben (eladósodás, Quaestor-botrány). E függőségek, korlátok oldásában az alternatívát az állami (nemzeti és uniós) fejlesztési források bevonása jelentette, amelyek jelentősége az elmúlt bő évtizedben gyorsan növekedett. Ezzel ugyanakkor tovább nőtt a különalkuk jelentősége, ami új (intézményi és személyes) függőségek kialakuláshoz vezetett, s ugyanakkor romlott a városfejlesztés mechanizmusainak átláthatósága is. Mindez a neoliberalis urbanizmus sajátja is (Jelinek, Pósfai 2013), ám az állami centralizáció folyamatai és a helyi autonómiák adminisztratív szűkítése mellett (Pálné Kovács 2016b) nálunk éppen ez utóbbi társadalmi bázisa fogyatkozik (mint pl. a belváros és a piac kereskedői esetében), és ebbe az irányba hat a demokrácia térbeli-fizikai kereteit jelentő köztereknek az új szimbolikus városi gazdaságba történő beillesztése is. Ezért úgy gondoljuk, hogy az állam hierarchikus-térbeli (át)szerveződésének, és a háttérben álló hatalmi viszonyok átrendeződésének explicit összekapcsolása a városi terek átalakításának irányításával-ellenőrzésével figyelmet érdemel – különösen az európai (keleti) periférián, ahol az állam az átmenet időszakában, illetve a globális (európai) térbeli munkamegosztásba történő beilleszkedésben is központi szerepet játszott, illetve ahol a válság után fölerősödtek a centralizációs folyamatok (Bohle, Greskovits 2006; Müller, Pickles 2015; Szalai E. 2006). Ezért (is) fontos a városi terek átalakulási mechanizmusaira fókuszáló – esettanulmányokra épülő – kutatások folytatása.

Jegyzetek

- 1 Az elemzés során elsősorban a terepen (Győrben [46] és Győrújbaráton [6]) készített interjúkra támaszkodtunk. Ezek előre egyeztetett szakértői interjúk voltak, amelyeket a belvárost és tágabb környékét érintő átalakításokra, az ezek háttérben álló stratégiákra, társadalmi viszonyokra, konfliktusokra fókuszáltunk, előre megfogalmazott kérdésekre építkezve – ugyanakkor teret hagyva a személyes történeteknek is, amelyekben tetten érhetőek voltak a városi teret formáló különböző szakmai, intézményi stb. narratívák. A módszer érvényességét (a félig strukturált interjúk konkrét esteken és intézményi kontextusokon túlmutató tartalmát/jelentőségét) igyekeztünk erősíteni azzal, hogy az interjúpartnereket saját szervezeti (többnyire munkahelyi) közegükben kérdeztük. A terepmunka során azokra a csoportokra koncentráltunk, amelyek aktív, cselekvő részesei lehettek (voltak) a városi tér fogyasztásközpontú átformálásának. A kutatási témából fakadóan a lokális állam döntéshozói pozícióban levő, ugyanakkor napi intézményi gyakorlatokat jól ismerő (alakító) tisztviselőit kerestük meg először, majd kiterjesztettük a kutatást a helyi és külföldi tőke kulcsszereplőire (kereskedőkre, ingatlan-befektetőkre és -üzemeltetőkre, szolgáltatókra) és érdekképviselőikre, a helyi településfejlesztési szakemberekre és szakmai szervezetekre, továbbá azokra a civil szereplőkre, akik/amelyek valamilyen módon részesévé váltak a városi térhez kötődő konfliktusoknak az elmúlt másfél évtizedben. A szereplők megkereséséhez és a terepmunka eredményeinek értelmezéséhez is felhasználtuk a helyi és térségi fejlesztési dokumentumokat (a kilencvenes évek végéig visszamenőleg); áttekintettük a kereskedelem és a fogyasztás jogi-intézményi kereteit, illetve a helyi és központi állam viszonyát alakító jogszabályokat, továbbá az interjúk során felkeresett intézmények, szervezetek működését szabályozó törvényeket, dokumentumokat – valamennyit online forrásokból. A módszertan kétségkívül gyenge

- pontja a belváros és tágabb környékének átalakulása által (többnyire negatívan) érintett helyi lakosok (fogyasztók) alulreprezentáltsága a terepi kutatásban. Ezt úgy próbáltuk orvosolni, hogy a belvárosához kötődő konfliktusok helyi sajtóban (Kisalföld online) történő megjelenését és az azokhoz kapcsolódó lakossági hozzászólásokat (kommenteket) is áttekintettük a 2003. április – 2018. szeptember közötti időszakra vonatkozóan; kulcsszavas kereséssel és a találatokon elvégzett tartalomelemzéssel (városfejlesztés, konfliktusok, kulcsszereplők megnyilvánulásai, lakossági reakciók a változásokra stb.); ilyen módon végül száznál több érdemi hír és ezek „utóéletének” feldolgozása történt meg.
- 2 A terepkutatást „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című K109269 kódszámú NKFIH-kutatás keretében végeztük (témavezető: Timár Judit).
 - 3 Arrabona 2000... (1993); Győr távlati fejlesztése... (1994); Győr a vonzó város (2005)
 - 4 2010-ben átadták a felújított Széchenyi teret (korábban piactér, új formájában a városi rendezvények egyik központja); 2016-ban a Dunakapu teret, a két időpont között az ezeket összekötő utcákat és egyes (kulturális, ill. kereskedelmi-vendéglátó funkciójú épületeket), majd 2018-ban a Bécsi kapu teret újították meg.
 - 5 Az 1997. évi LXXVII. törvény III/A. fejezetének 2011-es módosítása, majd újabb változtatása 2015 február 1-től, amellyel először minisztériumi, majd területi kormányhivatali hatáskörbe utalták a 300 m²-nél nagyobb alapterületű kereskedelmi célú fejlesztések engedélyezését.
 - 6 Pl.: Győr MJV településrendezési eszközeinek felülvizsgálata (2002); Győr MJV Stratégiai Programja (2008); Győr MJV Középtávú IVS (2008); Győr MJV ITS (2014); Győr MJV Településfejlesztési Konceptiója (2014).
 - 7 Az Árkádot követte az Interspar, a Lidl, az Obi, a Jysk, a Diego, és még jó néhány szakáruház megnyitása a területen.
 - 8 Várostörténeti források alapján az 1930-as évek végétől vett át piaci funkciókat az addigra túltelt Széchenyi tértől.
 - 9 Kiemelten: Győr a vonzó város (2005); Győr és térsége turizmusfejlesztési koncepciója (2007); Pályázat az EKF 2010 címért (2005); Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program (2011); Győr MJV EKF 2023 Pályázat (2017).
 - 10 KISOSZ: Kereskedők és Vendéglátók Országos Érdekképviseleti Szövetsége; országos lefedettségű szervezet, jelen jogi keretek között 1947 óta működik; deklaráltan a kis tőkével működő vállalkozásokat képviselik, győri szervezetének vezetője egy, már az államszocializmus idején is magánkereskedelemmel foglalkozó vállalkozó volt. OKSz: Országos Kereskedelmi Szövetség; 1997-ben alakult, tisztségviselői a hazai piac meghatározó piaci szereplői közül kerülnek ki, tagjai között kezdettől jelen vannak a nemzetközi kereskedelmi cégek hazai leányvállalatai.
 - 11 A Vásárcsarnok felújítására és bővítésére az önkormányzat állami, illetve uniós forrást pályázott és nyert el (2019-20).
 - 12 A forrás a Kisalföld c. megyei napilap online felületéről történő adatgyűjtés és -elemzés (2003. április és 2018. szeptember közötti időszakra vonatkozóan); módszertani beágyazásáról ld. az 1. sz. végjegyzetet.
 - 13 Intelligens Győr város stratégiai és operatív programja, 2001-2005 (2001); Autopolis – A Nyugat-Magyarországi fejlesztési pólus stratégiája, 2004-2014 (2006); Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program (2011).
 - 14 Lásd pl. a European Urban and Regional Studies 2015/2. tematikus számát.
 - 15 A két városrészt a fejlesztési dokumentumok és az önkormányzat tisztviselői is problematikusnak minősítették társadalmi és fizikai-környezeti szempontból. Ugyanakkor a győri IVS (2009 – a 2001-es népszámlálási adatok alapján), az Antiszegregációs Program (2009), vagy a Helyi Esélyegyenlőségi Program (2011) nem mutatott ki szegregátumokat a városban – bár Újváros értékei a határon mozogtak –, a 2014-es ITS pedig a szegregációs mutatók javulását jelezte a területen. A felkeresett városi vezetők a piaci alapú átalakulás felgyorsítását tartották kívánatosnak, s végül a 2013-ban elindult újvárosi rehabilitációs programok és az EYOF fejlesztései egymást erősítve gyorsították az átalakulást.
 - 16 A két rendezvény időben párhuzamosan zajlott.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az NKFIH és a Volkswagen Stiftung támogatásával valósult meg „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” (2013-2017) című (K109269 kódszámú), valamint az „Agents of change in old-industrial regions Europe” –ACORE (Támogatási kódszám: 94757) projekthez kapcsolódva.

Köszönjük az MTA KRTK RKI NYUTO munkatársainak, illetve interjúpartnereink segítségét és támogatását a terepkutatás mindkét fázisában.

A helyi sajtó elemzése során végzett munkájukért köszönet illeti Enyedi Fruzsina (SZTE TTIK) és Baroch Csaba (ELTE TTK) geográfus hallgatókat is a cikkek legyűjtéséért és az elsődleges tartalom-elemzésért.

Irodalom

- Appadurai, A. (1996): Fogyasztás, időtartam, történelem. *Replika*, 21–22., 81–97.
- Bodnar, J., Molnar, V. (2009): Reconfiguring Private and Public: State, Capital and New Housing Developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789–812. <https://doi.org/bt7qts>
- Bohle, D., Greskovits, B. (2006): The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. *Competition and Change*, 2., 89–115. <https://doi.org/ftxq8h>
- Borén, T., Gentile, M. (2007): Metropolitan processes in post-communist states: An introduction. *Geografiska Annaler: B* 2., 95–110. <https://doi.org/d62dt9>
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford
- Brenner, N., Elden, S. (2009): Henri Lefebvre on State, Space, Territory. *International Political Sociology*, 3., 353–377. <https://doi.org/bqzpg7>
- Brenner, N. (2009): Open questions on state rescaling. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 123–139. <https://doi.org/dhnpqts>
- Clarke, D. B. (1996): The limits to retail capital. In: Wrigley, N., Lowe M. (eds.): *Retailing, Consumption and Capital*. Longman, Harlow: 284–301.
- Coe, N. M. (2004): The Internationalisation/Globalisation of Retailing: Towards an Economic – Geographical Research Agenda. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 9., 1571–1594. <https://doi.org/c8zrc8>
- Cope, B. (2015): Euro 2012 in Poland: Recalibrations of statehood in Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies*, 2., 161–175. <https://doi.org/dc22>
- Crewe, L., Lowe, M. (2002): Gap on the map? Towards a geography of consumption and identity. In: Findlay, A. M., Sparks, L. (eds.): *Retailing – Critical Concepts*. Routledge, London, 174–197.
- Czakó K. (2014): Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra. *Tér és Társadalom*, 1., 18–36. <https://doi.org/dc23>
- Czifrusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/dc24>
- Csizmadia Z., Páthy Á. (2010): Győri elit és a városfejlődés – a gazdasági és társadalmi folyamatok megítélése. *Tér és Társadalom*, 2., 63–93. <https://doi.org/c4cd>
- Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): (2014): *A helyi társadalom és intézményrendszere Győrben*. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 4. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Domosh, M. (1996): Feminized retail landscape: gender, ideology and consumer culture in the nineteenth-century New York City. In: Wrigley, N., Lowe, M. (eds.): *Retailing, Consumption And Capital*. Longman, Harlow, 257–270.
- Dusek T. (szerk.) (2014): *A városi rendszer működése. Közösségi szféra, oktatás és Győr jövőképe*. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 3. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.

- Egedy T. (2007): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 261–292. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Fekete D. (2018): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 6., 638–658. <https://doi.org/czm9>
- Fekete D. (2019): A Modern Városok Program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/dc25>
- Filep B. (2014): *A nagyvárosok az európai és a magyar területi politikában*. Publikon Kiadó, Pécs, Győr
- Gerőházi É., Tosics I. (2019): *Egy átforgalmazott város – Győr. Hogyan vegyük fel a versenyt fővárosokkal?* Európai Beruházási Bank, Budapest.
- Goss, J. (2004): Geography of consumption I., *Progress in Human Geography*, 3., 369–380. <https://doi.org/cjrfbx>
- Grubbauer, M. (2012): Towards a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-socialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics Of Urban Change Since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York: 35–61.
- Gyurcsik F. (2014): *Igazi turisztikai attrakciók lehetnek a nagy sportesemények*. http://turizmusonline.hu/aktualis/cikk/a_nemzetkozi_sporteseemenyek_turisztikaja (letöltve: 2019. jún. 2.)
- Harloe, M. (1996): Cities in the Transition. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (eds.): *Cities After Socialism*. Blackwell, Oxford, 1–29.
- Harvey, D. (1995): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into Origins of Cultural Change*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (2002): The Art of Rent: Globalization, Monopoly and Commodification of Culture. *Socialist Register*, <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5778>
- Hegedűs Sz., Novoszáth P. (2018): Az önkormányzati rendszer átalakításának okai és az adósságkonszolidáció. *Területi Statisztika*, 6., 595–609. <https://doi.org/dc26>
- Hetesi E., Andics J., Veres Z. (2007): Az életstílus kutatási eredmények fogyasztásszociológiai interpretációs dilemmái. *Szociológiai Szemle*, 3–4., 115–134.
- Honvári J. (szerk.) (2014): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas Győr Nonprofit Kft., Győr
- Hristova, S. (2010): Imagining the city as a space for cultural policy. *Sociological Problems*, 2., 199–221.
- Jackson, P., Thrift, N. (2005): Geographies of consumption. In: Miller, D. (eds.): *Acknowledging Consumption*. Routledge, London, 203–236.
- Jelinek Cs., Pósfai Zs. (2013): Bevezetés. A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. In: Bodnár J., Jelinek Cs., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 145–154.
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek újratemelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Jessop, B. (2002): Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective. *Antipode*, 3., 452–472. <https://doi.org/dc27>
- Kovács I., Kristóf L., Szabó A. (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. [socio.hu. 2015. 3., 63–83.] http://real.mtak.hu/33592/1/kov_kris_szab63.pdf, <https://doi.org/dc6d>
- Kundi V. (2014): *Fesztiválok jellemzői és jelentésük napjaink turizmusában*. Publikon Kiadó, Pécs, Győr. (Regionális- és Gazdaságtudományi Kismonográfiák)
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (2009): *State, Space, World: Selected Essays*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 210–254.
- Light, D., Young, C. (2010): Reconfiguring socialist urban landscapes: The 'left-over' spaces of state-socialism in Bucharest. *Human Geographies*, 1., 5–16.
- Lowe, M., Wrigley, N. (1996) Toward the new retail geography. In: Wrigley, N., Lowe M. (eds.): *Retailing, Consumption and Capital*. Longman, Harlow, 116–136.
- Matheika Z. (2008): Megtakarítások, jövedelmek, fogyasztás. In: Kolosi T., Tóth I. J.: (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 226–238.
- Miles, S., Miles, M. (2004): *Consuming Cities*. Palgrave Macmillan, New York

- Molnár Cs., Remenyik B. (2019): A megasportesemények turisztikai hatásai Magyarországon. *Területi Statisztika*, 3., 300–327. <https://doi.org/dc28>
- Müller, M., Pickles, J. (2015): Global games, local rules: Mega-events in the post-socialist World. *European Urban and Regional Studies*, 2., 121–127. <https://doi.org/dc29>
- Nagy, E. (2001): Winners and losers in the transformation of city centre retailing in East Central Europe. *European Urban and Regional Studies*, 4., 340–348. <https://doi.org/cdjqr7>
- Nagy, E. (2012): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. *Europa Regional*, 1., 42–54.
- Nagy, E., Timár, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe, In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121–135.
- Nagy, E., Nagy, G., Dudás, G. (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary. *Regional Statistics*, 2., 149–172. <https://doi.org/dc3b>
- Pálné Kovács I. (2016a): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A., Gajduschek Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016b): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Peck, J., Theodore, N., Brenner, N. (2009): Neoliberal urbanism: Models, moments, mutations. *SAIS Review of International Affairs*, 1., 49–66. <https://doi.org/dc3c>
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. Doktori értekezés. SZTE, Szeged; <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/>
- Preuss, H. (2015): A framework for identifying the legacies of mega sport events. *Leisure Studies*, 6., 643–664. <https://doi.org/dc3d>
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Rechnitzer J. (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszer-változástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 1., 3–26. <https://doi.org/c85m>
- Ritzer, G., Goodman, D., Wiedenhof, W. (2001): Theories of consumption. In: Ritzer, G., Smart, B. (eds.): *Handbook of Social Theory*. SAGE, London, 410–427.
- Reisinger, A., Kecskés, P., Czákó, K. (2017): Services of economic development organisations in Győr. *DEUROPE*, 3., 85–100.
- Sik, E., Wallace, C. (1999): The development of open air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 697–714. <https://doi.org/bcj96s>
- Smith, N. (1996): *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city*. Routledge, London, New York.
- Somlyódyne Pfeil E. (2014a): A városkérdés a módosult állami szerepfelfogás keretei között. In: Hardi T., Somlyódyne Pfeil E. (szerk.): *Városfejlesztési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 103–111. (A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 2)
- Somlyódyne Pfeil E. (2014b): Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya. *Tér és Társadalom*, 2., 31–44. <https://doi.org/cznd>
- Stanilov, K. (2007): Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation. In: Stanilov, K. (ed.): *The Post-socialist City*. Springer, Berlin, 3–17.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., Swiatek, D. (2010): *Domesticating Neoliberalism. Spaces of Economic Practices and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Sulima, R. (2012): The laboratory of Polish postmodernity: An ethnographic report from the stadium-bazaar. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-material Dynamics of Urban Change Since 1990*, Campus Verlag, Frankfurt, New York, 241–268.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A. (2002): Neoliberal urbanization in Europe: Large-scale urban development projects and the new urban policy. *Antipode*, 3., 542–577. <https://doi.org/cfgv4>
- Szalai E. (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami újraelosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Timár J. (2019): „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben. *Tér és Társadalom*, 4., 38-60. <https://10.17649/TET.33.4.3204>
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Veres L. (2017): Az állam gazdasági szerepvállalásának felértékelődése. *Polgári Szemle*, 1-3., 116-132. <https://doi.org/c2bs>
- Wrigley, N., Coe, N. M., Currah, A. (2005): Globalizing retail: Conceptualizing the distribution-based TNC. *Progress in Human Geography*, 29., 437-457. <https://doi.org/ds9zk8>
- Wrigley, N., Lowe, M. (2014): *Reading Retail. A Geographical Perspective on Retailing and Consumption Spaces*. Routledge, London, New York
- Zukin, S. (1998): Urban lifestyles: Diversity and standardization in spaces of consumption. *Urban Studies*, 5-6., 825-839. <https://doi.org/c6gqxb>

Felhasznált dokumentumok

- Arrabona 2000 – Győr város fejlődésének megalapozása városfejlesztési programokkal.* – Budapest, Quo Vadis Group, Budapest, (1993)
- Autopolis – A Nyugat-Magyarországi fejlesztési pólus stratégiája 2004-2014.* (készült: 2004) – Győr (2006)
- GYMJV Anti-szegregációs Programja* – Győr (2009)
- GYMJV Európa Kulturális Fővárosa 2023 Pályázat*, – Győr (2017).
- GYMJV Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014-2020* – Győr (2014), Aczél Városcéplétrehozó Bt.
- GYMJV Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2007-2013* – Győr (2008), HHP Contact Tanácsadó Kft. (konzorciumvezető)
- GYMJV Stratégiai Programja* (készült: 2003-2004, vezető tervező: Németh Iván, Városcéplétrehozó Bt., GYMJV PM. Hiv.) – Győr (2008)
- GYMJV Településfejlesztési Koncepciója 2014-2030* – Győr (2014)
- GYMJV településrendezési eszközeinek felülvizsgálata 2003-2005* – Győr (2002)
- Győr a vonzó város. Városkonceptió.* (szerk.: Jancsó P.) Győri Fészek Klub, Győr (2004-2005).
- Győr és térsége turizmusfejlesztési koncepciója* – Győr (2007)
- Győr rendezési terv felülvizsgálat öt szakági munka* – Településfejlesztési koncepció munkarész felülvizsgálat. (2004) – Győr (MTA RKK NYUTI)
- Győr távlati fejlesztése és rendezése – Stratégiai alapelvek* (1994), *Rendezési Terv* (1998) – Győr, Mű-Hely Területi Elemző, Tervező és Informatikai Kft.
- Helyi Esélyegyenlőségi Program* – Győr (2011)
- Intelligens Győr város stratégiai és operatív programja 2001-2005* – Győr, MTA RKK NYUTI – Stratégiai Kutató Intézet Kht., Győr (2001)
- Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program* – Győr (2011), Ceurina Kft.
- Pályázat az Európa Kulturális Fővárosa 2010 címért* – Győr (2010)

Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában

The role of the state in the decline of public space – a historical perspective

SÁGI MIRJAM

SÁGI Mirjam: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; mirjam.sagi@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9819-5616>

KULCSSZAVAK: köztér; militarizáció; Budapest; államszocializmus

ABSZTRAKT: A tanulmány a kritikai földrajz által koncepcionalizált városmilitarizáció következtében kialakult köztérhanyatlás jelenségét vizsgálja történeti perspektívában, kiemelve az állam szerepét, Magyarország és elsősorban Budapest kontextusában. A történetiség azért kapott itt fontos hangsúlyt, mert bár az angolszász irodalom által tárgyalt városmilitarizációs tendenciák jellemzik Budapest utcáit is, a köztér hanyatlásának elmélete azt feltételezi, hogy valaha létezett olyan köztér, ami korábban demokratikusabb volt.

A nemzetközi irodalom áttekintése során a köztér jelentésével, és a városmilitarizációval, a közterek hanyatlásával foglalkozom. Ezt követően a második fejezet első részében elsősorban magyar kontextusban vizsgálom az állam szerepét a köztér és a magántér vonatkozásában, majd a második és a harmadik alfejezetben a vonatkozó szakirodalom mellett Papp Gábor Zsigmond (1998) archív videófelvételeket tartalmazó összeállítását, a Budapest Retrót és a Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveit használom az elemzéshez. A tanulmány fő következtetése az, hogy a Davis által leírt városmilitarizáció – amit a tőke és a piaci érdekeket kiszolgáló állam és a neoliberális városvezetés együttesen eredményez –, jelen van Budapesten is, és a 2000-es évektől egyre inkább jellemző. Azonban a történeti áttekintés azt mutatja, hogy Budapest esetében a köztér demokratikus jellege hiányának távolabbra visszanyúló helyi sajátossága is van, hiszen a gyökerei már az államszocializmusban is jelen voltak, olyan – a köztér használatát szükítő és abban bizonyos csoportokat privilegizáló – politikák formájában, melyek háttérben az állam állt.

Mirjam SÁGI: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c, H-1117 Budapest, Hungary; mirjam.sagi@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9819-5616>

KEYWORDS: public space; militarisation; Budapest; state socialism

ABSTRACT: According to Mike Davis, the militarisation of urban space is a process that builds a city around securitisation, leading to an urban space made exclusive through surveillance and disciplining strategies. The end or decline of public space is described as the result of such militarisation processes by critical theorists who linked it to capitalist, neoliberal city governance. Thus understood, urban space is formed by capital to achieve an economically more competitive city, leading to the displacement of the poor and homeless. As a result, public space ceases to exist as the epitome of democracy, as a place where different social groups can mingle and voice their discontent.

While such processes of militarisation increasingly characterise the urban spaces of Budapest, too, it is not necessarily the case that the discourse on the “decline” or “end of public space” also applies to Budapest when it is analysed from a local and historical perspective. In addition, the question arises as to whether there has ever actually been a more democratic public space in Budapest.

This article focuses on the changing role of the state through its interpretation of the meaning and use of public space, starting from Lefebvre's argument that power is mediated through space. In addition to Lefebvre's theories on the production of space, this study is informed by Susan Gal's paper on the semiotics of public/private distinction, as it is helpful for a deeper understanding of the relationship between the state and public space. Based on feminist theory, Gal argues that the difference between public and private is ideologically defined. Therefore, the relation between public and private cannot alone describe society, it rather acts as a tool for argument or discussion of value systems.

The aim is to understand from a historical perspective the decline of public space and the militarisation of urban space as discussed by critical theorists in the case of Budapest. For such urban tendencies should be seen not only with regard to capital(ism) but also in the context of (central and local) governments. The basis is provided by analyses of both the minutes of the Budapest Metropolitan Council of 1978 and archive footage (news and advertisements) from the 1960s to the 1970s.

The article concludes that although the militarisation of urban space described by Davis also characterises Budapest, especially since the 2000s, the author's historical research suggests that in the case of Budapest the lack of democratic public space has a longer history than neoliberal urban planning, rooted in the period of state socialism when other policies of exclusion privileged certain social groups.

Bevezetés

A városi tér militarizációján Davis (1999-2000, 2006) azokat a folyamatokat, városkormányzási stratégiákat érti, amelyeknek központi eleme a város rendjének és biztonságának megfigyeléseken és szabályozásokon alapuló elősegítése. A kritikai elmélet e politikát a kapitalista, neoliberális városvezetésnek tulajdonítja, és a (demokratikus) közterek hanyatlását ezeknek a militarizációs folyamatoknak következményeként írja le (Davis 1999-2000, 2006; Harvey 2012). Ebben az értelmezésben a városi teret a tőke formálja egy gazdaságilag versenyképesebb városi tér létrehozásának érdekében, ami a szegényebb rétegek, elsősorban a hajléktalannak kiszorításához vezet. Így a köztér megszűnik a demokrácia megtestesítőjeként létezni, ahol különböző társadalmi csoportok találkozhatnak vagy szükség esetén hangot adhatnak elégedetlenségüknek.

Míg az említett militarizációs folyamatok jellemzik napjaink Budapestjét is, a köztér nyugati értelemben vett „hanyatlása” történeti és helyi perspektívába helyezve korántsem biztos, hogy pontosan írja le ezeket a változásokat. Sőt, felveti a kérdést, hogy létezett-e korábban demokratikus(abb) köztér Budapesten?

Jelen cikkben az állam változó szerepét a köztereinek értelmezésén, használatán keresztül vizsgálom. Ebben Lefebvre elmélete segít, miszerint a (társadalmi) tér a hatalom egyik fő közvetítője (Lefebvre 1991; Timár, Nagy 2019). Az állam és a közterek viszonyának mélyebb megértéséhez – Lefebvre tértermeléssel foglal-

kozó elméletei mellett – nagy segítséget nyújt Susan Gal (2002) írása, amely a nyilvános és privát közti szemiotikai különbségeket vizsgálja. Gal (2002) a feminista irodalmat követve amellet érvel, hogy a nyilvános és a privát közti különbség ideológiailag meghatározott. Tehát a *nyilvános és a privát* közti viszony önmagában nem írja le a társadalmat, hanem sokkal inkább érvek, érvrendszerek eszközeiként funkcionál.

A céloom az, hogy a demokratikus közterek hanyatlását és a városi tér militarizációját – elsősorban angolszász kritikai irodalom tanulságainak alapján – Budapest kontextusában, történeti perspektívában vizsgáljam. Arra szeretnék rámutatni, hogy a jelenlegi, militarizáló várospolitikát nem csak a nyugati, neoliberais tendenciák fényében érdemes kutatni. A központi, illetve helyi állam szerepének megértéséhez magyarországi viszonylatban fontos adalékokat szolgáltathat az államszocializmus időszakának tanulmányozása. Mivel a cikk fókuszában az államszocialista időszak áll, nem volt céloom, hogy az államszocialista időszakot az azt követővel szisztematikusan hasonlítsam össze. Tágabb értelemben tehát a cikk néhány példán keresztül arról gondolkodik, hogy miként formálja a történelmi perspektíva a helyi, köztérről alkotott képünket, és mennyire torzítja a lokális értelmezést a nemzetközi diskurzus: jelen esetben a közterek hanyatlásáról szóló vita kapcsán.

Ennek megfelelően két nagyobb részre osztottam a tanulmányt, melyben először a nemzetközi irodalom feldolgozásával, majd annak magyarországi, budapesti vonatkozásával foglalkozom. A második fejezet első részében elsősorban magyar összefüggésben vizsgálom az állam szerepét a köztér és a magántér vonatkozásában, majd a második és a harmadik alfejezetben a vonatkozó szakirodalom mellett Papp Gábor Zsigmond archív felvételeket tartalmazó összeállítását, a *Budapest Retro* című filmet, valamint a Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek egyikét használom az elemzéshez.

Közterek hanyatlása és az állam a nemzetközi tudományos diskurzusokban

A város közttereinek tanulmányozása jó eszköz a város társadalmi rendszerének megértéséhez. A köztér megjeleníti használóinak a társadalmi, gazdasági és politikai helyzetét. Nemcsak azt figyelhetjük meg, hogy a városi vezetés (ill. az állam, a globális viszonyok) hogyan alakítják a várost, de azt is, hogyan alakulnak a hatalmi viszonyok: mennyi beleszólása van a város lakóinak a közterek alakításába, és mely társadalmi csoportok érdekei dominálnak a köztér formálásában (Czirfusz et al. 2018; Sági 2018). Nem véletlen tehát, hogy a közteret (*public space*) és közszférát (*public sphere*) sokszor szinte felcserélhető módon használja a szakirodalom. Ehhez kapcsolódik a nyugati marxista irodalomban fellelhető azon elgépzelés is, miszerint a kapitalizmus hatásainak következtében a demokrácia,

mint a nyugati társadalmakat évtizedek óta meghatározó társadalmi-politikai rendszer (azaz közszféra), a hanyatlásával a fizikai közterek hanyatlásához is vezet. Ahogy azt néhányan hangsúlyozzák, a köztér nem univerzális tartalmú, statikus fogalom, hanem térben és időben is folyamatosan változik a jelentéstartalma (Bodnár, Molnár 2010; Mitchell 2003). Nem elhanyagolható tehát a közterek tanulmányozása során a történeti, földrajzi kontextus ahhoz, hogy a köztér militarizációjáról vagy hanyatlásáról beszélhessünk. Ebben a fejezetben a köztér definíciójával, majd annak (vélt) hanyatlásával foglalkozom.

A köztér értelmezése

Annak érdekében, hogy a közteret a jelen tematikában (hanyatlás történeti elemzése) tárgyalhassuk, érdemes két (de egymástól nem elválasztható) irányból megközelíteni annak definícióját, részben Habermasnak (1991) a „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásáról” írt könyvére támaszkodva. Az egyik megközelítésben a közszféra és a fizikai köztér viszonyát, a másik megközelítésben pedig a magán- és a köztér kapcsolatát hangsúlyozza. Mindkét megközelítésnek megvan a maga relevanciája: míg az előbbi a demokratikus berendezkedést mint a köztér feltételét tárgyalja (így tehát központi kérdéseket vet fel pl. az államszocialista köztér kapcsán), a második nézőpont a magán- és a köztér (vagy -szféra) kapcsolatának korántsem egyértelmű viszonyára mutat rá, amelynek segítségével az állam változó szerepét vizsgálhatjuk meg.

Habermas (1991) társadalomtörténeti elemzésében arról olvashatunk, hogy a 18-19. században megjelenik a közszféra (ill. a nyilvánosság) egy újabb formája, a nyilvános viták és a hozzájuk kötődő terek (például kávéházak) elterjedésével, magával hozva egy kritikusabb hangot a tradicionális autoritásokkal szemben. Azonban, ahogy azt Habermas is megjegyezte, a közszférának ez a formája korántsem volt ideális, hiszen alapvetően burzsoá volt és ennek megfelelően képtelen a társadalom valamennyi tagjának a képviselőjére. Ugyanakkor ezek a politikai, társadalmi viták kezdetleges modellként szolgáltak arra, hogyan is működhet a nyilvános diskurzus („*publicity*”).

Habermas szerint ezt a modellt azonban, kiteljesedése előtt, ellehetetlenítette a korai kapitalizmus, mivel lényegében kisajátította, instrumentalizálta és ezáltal depolitizálta ezeket a tereket, középpontba helyezve a fogyasztást. Ezek a gondolatok alapozták meg azokat a neomarxista elméleteket, amelyek a városhoz való jogot mint alapvető emberi jogot határozzák meg. Henri Lefebvre (1996) értelmezésében a köztér jogi definíciója önmagában meghatározza, hogy egy város és annak társadalma mennyire tudja képviselni és befogadni a különböző társadalmi csoportokat. A fentiekből kiindulva, ahogy Lefebvre (1967/1996) is írja, a demokráciában való részvétel, illetve a városhoz való jog, a tőke által meghatározott érdekek hatására háttérbe szorul, ami többek között a városi terek privatizációjában nyilvánul meg, bizonyos tereket teljesen vagy feltételesen elzárva

lakóitól. Ez mind fizikailag, mind törvényileg, mind pedig szimbolikusan korlátozza az explicit vagy implicit politikai megnyilvánulásokat. Ezzel az érvelésével Lefebvre megalapozta azt a későbbi álláspontot, miszerint napjainkban (illetve az elmúlt 20-25 évben) a közterek hanyatlásával szembesülünk. Ezt bővebben a következő fejezetben fogom kifejteni.

Az előző gondolatmenet elvezet a második megközelítéshez, amely a magán- és a közszféra viszonyát helyezi a középpontba. Ebben a megközelítésben a nyilvánost (illetve a közszférát, köztér) az ellentétpárja határozza meg, tehát leegyszerűsítve: ami nem magántér, az köztér. Ennek a dichotómiának a kritikáján alapszik a feminista (város-)földrajzi megközelítés, miszerint a magánszféra és a privátszféra drasztikus elkülönülése felerősíti a hagyományos nemi szerepeket, mivel a nők lakóterekhez kötöttsége megnehezíti a nők számára a „maszkulin” (bel)városi térben való mindennapi jelenlétet (Saegart 1981; Sági 2018; Timár 1993, 2018). Nem meglepő, hogy ezek az elméletek az 1980-as évek amerikai szuburbanizációs folyamatai kapcsán kezdtek elterjedni, melyekből kiindulva a feminista városkutatók azt állították, hogy a kapitalizmus következtében a termelés és a reprodukció terei elkülönültek (McDowell 1983; Saegart 1981). Későbbi írások azonban jelentős kritikával illették ezt a markáns elkülönítést, mondván: ez az életvitel csak a középosztálybeli nemi viszonyokat jellemzi (Timár 2018; Wilson 1995). A feminista felvetésekkel gyakran szorosan összekapcsolódva, a városi tereket kutató marxista tanulmányokban is fontos szerepet kap a magán- és a köztér viszonyának tárgyalása. Ez a megközelítés azonban a tőke eloszlását helyezi központi szerepbe, és arra fókuszál, hogy bizonyos (városi) terek, területek magán- vagy köztulajdonban vannak-e, illetve, hogy mely csoportok érdekeit, kényelmét szolgálják, és hogy mennyire határozzák meg a teret a tőke által definiált érdekek. A tulajdonrendszer vizsgálata tehát önmagában nem nyújt kielégítő analitikai keretet. Ahogy az a jogi definíciókból és a tudományos diskurzusokból is kiderül, a hozzáférhetőség / látogathatóság legalább annyira meghatározó. Ezek alapján a következő négy általánosabb kategóriát különítettem el: Az első kategóriába tartozik az a *köztér, amely köztulajdonban* (központi állami / önkormányzati tulajdonban) van, a fenntartója is állami vagy önkormányzati szerv, és mindenki számára hozzáférhető. A következő kategóriába azok a területek tartoznak, amelyek ugyan *köztulajdonban vannak, de privát fenntartójuk van*. A harmadik kategória, a „kvázi” köztér, amely magántulajdonban van, de alapvetően mindenki azonos (de a tulajdonos által meghatározott) feltételek mellett használhatja. Megemlíthetők továbbá a *köztulajdonú, de korlátozott hozzáféréssű területek*, mint például a parlament, minisztériumok, múzeumok vagy egyéb állami intézmények, amelyek csak korlátozottan látogathatók. Lefebvre (1996) (és őt követve a kritikai geográfusok) a *tulajdonviszonyt és a hozzáférhetőséget* kiegészítették a *kisajátíthatóság, birtokbavétel* (appropriation) lehetőségével, azaz, hogy a köztér akkor lesz igazán köztér, ha nemcsak szabadon látogatható mindenki számára, de mindenkinek egyformán van lehetősége alakítani, illetve visszavezetve az előző megközelítés-

hez, ott (arról) politikai véleményt nyilvánítani, megmozdulásokat szervezni. Ebben az írásban ezt, a Lefebvre által is meghatározott köztér definíciót tartom irányadónak.

A fentiek alapján elmondható, hogy mind a demokrácia és a köztér, mind a magán- és a köztér viszonya olyan változó és ambivalens kapcsolatok, amelyek segítenek megérteni a tágabb értelemben vett társadalmi berendezkedéseket és azok változásait, illetve a jelen tanulmányban a köztér hanyatlásának és a város militarizációjának relevanciáját Budapesten.

A köztér militarizációja és hanyatlása

Mindezek alapján tehát a (városi) közttereket egyre nagyobb mértékben határozták és határozzák meg a fogyasztás, illetve a fogyasztóképes társadalom igényei (mint a magán- és állami befektetők elsődleges célközönségei). A fogyasztók számára vonzó városi tér azonban komplex erőfeszítések eredménye. Olyan erőfeszítések, amelyekhez különböző stratégiákra és technológiákra van szükség (Davis 1992, 1998/2006). Ide tartoznak például a biztonságot (vagy esetleg biztonságérzetet) nyújtó térfelügyelő kamerák, a rendőri vagy magáncégek által biztosított felügyelet, illetve általában a megtisztított, vonzó külsejű köztér. Ez azonban a köztérnek a politikában betöltött, demokráciát erősítő szerepét veszélyezteti, hiszen alapból kirekeszti a fogyasztásképtelen rétegeket, leszűkíti és szabályozza a megengedett viselkedési normákat, mintegy megfigyelés alatt tartja a térhasználókat (Bancroft 2000).

Foucault (1991) metaforája a panoptikum típusú börtönökhöz hasonlítja ezt a megfigyelés alatt tartott teret, ahol az elmélet szerint az állandó megfigyeltség tudata önmagában biztosítja a rendet. Davis (1999-2000) hasonlóan érvelt a *Los Angeles, az erődváros: a városi tér militarizációja* című írásában, kiemelve az épített környezet meghatározó szerepét, amire az 1980–1990-es évek Amerikájában elszaporodó bevásárlóközpontokat hozza fel példának, melyek ugyancsak a panoptikum elvén alapulnak.

Két évtizeddel később Madden (2010) arról ír, hogy a különböző autoritások felülről jövő megfigyelési stratégiáit felerősítik a társadalmi elvárások. Ezt pedig Bauman (2000) szinoptikum (*synopticon*) modelljének segítségével írja le, amit a fent említett foucault-i fogalomra épít. Míg Foucault panoptikusság-konceptiójában a megfigyeltségtől való félelmet különböző autoritások generálják, addig Bauman szinoptikumjában a társadalmi elvárások generálják ezt a szorongást. Bauman (1998) ennek kapcsán definiálja a fogyasztói társadalom kirekesztettjeit, akik „alkalmatlan fogyasztóként” (*flawed consumers*), kulturális és/vagy gazdasági tőke hiányában, nem képesek „megfelelő” fogyasztóként a közösség részesei lenni.

Ahogy Iveson (2007) is írja, a helyzetet komplikálja, hogy mások szerint viszont éppen a fent említett, kirekesztőként jellemzett biztonsági intézkedések és morális kontrollok teszik sokak számára elérhetővé a közttereket. Ez alapján a

„rendes polgárok” számára a rendezett és biztonságos köztér biztosításához olyan intézkedésekre van szükség, amelyek megóvják a járókelőket attól, hogy „kéregetők félemlítsék meg, graffitik vagy kamaszok csoportjai fenyegetessék őket, megóvják a hajléktalanok látványától vagy attól, hogy húgy szag terjengjen” (Iveson 2007, 6.). Iveson hangsúlyozza azonban, hogy ezek már mind csak a tüneteik egy adott társadalmi berendezkedésnek. Hubbard (2001) határozottabban érvel a *kritikusan kizárólagos* terek mellett a *radikálisan befogadó* terekkel szemben, mondván, az ilyen, védelmet biztosító terek alkalmasak csak arra, hogy kompenzálják azokat a hátrányokat, amelyeket különböző (marginalizált) társadalmi csoportok (pl. idősek, nők, vallási kisebbségek, melegek, mozgássérültek) tapasztalnak a domináns társadalmi csoportok számára kényelmessé tett tereken. Míg nyugat-európai kontextusban már egyre több olyan *kritikusan kizárólagos* teret találunk, amely valóban egyes marginalizált csoportoknak hivatott a városi térhez való jogát biztosítani, többségében azonban a kizárólagosság továbbra is a domináns csoportok érdekeit védi, illetve fennáll a kérdés, hogy hosszútávon segítik-e a társadalmi integrációt (Sági 2018).

Mindenesetre, ahogy Madden (2010) és Atkinson (2003) is írja, nem minden biztonsági intézkedés káros, és vélhetően megoldható, hogy a biztonság és a sokszínűség megférjen egymás mellett, és nem kell, hogy a köztér vagy a piac által diktált fogyasztás, vagy a bűnözés határozza meg (Madden 2010).

Összefoglalva tehát fontos, hogy a nyugati kritikai irodalom, amikor a „túl-ellenőrzött” városokról ír, akkor nem a városi terek „farkastörvényei” mellett érvel, hanem a tőke dominánsan meghatározó, térformáló szerepét kritizálja, amely a fogyasztókat és a fogyasztást, illetve a fogyasztói társadalom által meghatározott viselkedési normákat helyezi előtérbe, részesíti előnyben.

Az állam szerepe a köztér változásában Magyarországon

A fent említett tendenciák többé-kevésbé jellemzik Budapest, illetve Magyarország köztereit is: egyre gyakoribbak, és az utóbbi 5-10 évben különösen felerősödtek a hajléktalanokat kriminalizáló intézkedések¹, elterjedtek a térfigyelő kamerák² és megszorodtak a privát cégek biztonsági őrei³ is (Ivanics 2013; Misetics 2010, 2017; Sági 2016; Udvarhelyi 2014, 2019). Azonban érdemes kitérni azokra a kérdésekre, amelyek itt más jelentést adhatnak a köztérnek, illetve a köztér militarizációjának. Ezek új szempontokkal szolgálnak az állam változó szerepének megértéséhez az 1950-es évektől napjainkig. A következő fejezetekben a nyilvános és a privát tér viszonyának alakulását, majd a köztér körül kialakult állami diskurzusokat vizsgálom archív, hivatalos állami dokumentumok és állami médiában megjelenő diskurzusok segítségével. A hosszú időszakot felölelő történeti áttekintésnek a célja a különböző tendenciák bemutatása Budapest esetében. Ehhez egyrészt a Budapest Főváros

Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek egyikét, másrésről pedig Papp Gábor Zsigmond (1998) kizárólag archív filmfelvételeket tartalmazó összeállításának, a *Budapest Retro*-nak a részleteit használom. A *Budapest Retro* egy 1960–1970-es évek reklámfilmjeiből, és híradórészleteiből készült összeállítás, ami öt fejezetből áll (a pesti utca; a pesti lakás; a pesti bisztró; a pesti divat; a pesti autó). Ebben az írásban a tematikus válogatás „Budapest utcái” című fejezetét emelem ki. A film leírása szerint, az összeállításban

„nem a fővárossal kapcsolatos történelmi és politikai eseményeké a főszerep, még csak nem is az építészeti arculatváltásokat követik nyomon. Sokkal inkább a „város lelkét” kívánják megragadni és feltárni. Azt, hogy miként éltek a fővárosiak a hatvanas, hetvenes években.”

A jegyzőkönyvek közül pedig itt elsősorban egy 1978-as jegyzőkönyvet emelek ki. Egyrésről azért ezt a jegyzőkönyvet, mert a HUNGARICANA⁴ online felületén végzett kulcsszavas keresés alapján az derült ki, hogy ez az első nagyobb léptékű, köztterekkel foglalkozó hivatalos dokumentum (ahol a köztér nem kizárólag helymegjelölésként vagy emlékműállítás, utcátábla csere kapcsán jelenik meg)⁵. Másrésről pedig a dokumentum szimbolikus fontossága miatt: A Budapest Főváros Tanácsának 1978-as tanácsülési jegyzőkönyve meghatározó dokumentum volt a későbbiekre nézve is, mivel „A főváros rendje és tisztasága” című fejezet alapozta meg a ma is működő Budapest Főváros Közterület-felügyelet alapelveit, illetve ez a dokumentum vezetett annak 1983-as megalakulásához is.⁶

„A magánügy közügy” – az állam hatása a magán- és a köztér viszonyára

A nyilvános és a privát terek közti különbségek és a kettő között húzódó határvonalak kérdése nemcsak a 19. századi gondolkodóknak, tudósoknak volt egyik központi témája. A szovjet és a kelet-közép-európai országok kommunista pártjai is alapvető társadalomtervezési (social engineering) eszköznek tekintették ezt a térrendezési technikát a burzsoá, kapitalista társadalmak átalakításának céljából (Gal 2002). Ennek az egyik legalapvetőbb formája a privátszféra megszüntetése volt, illetve az állami kontrol „privát” térbe és tevékenységekbe való kiterjesztése, aminek ideológiai alapot az egyenlőtlenségek megszüntetésének elve adott, többek között a nők elnyomásával szemben való fellépés érdekében, a nők privát és a férfiak nyilvános térre korlátozásával szemben (Gal 2002). Az egyes államszocialista országok között és a különböző történelmi időszakokban jelentős különbségek jellemezték a társadalomszervezés formáit. Magyarország esetében 1956-nak különös jelentősége volt ilyen szempontból is, hiszen ahogy Gal (2002) is írja, a rendszer enyhülésének következtében az állam kevésbé ellenőrizte a munkán kívüli tevékenységeket.

Az alcímben használt („a magánügy közügy”) jelszó mindenestre szemléletesen ábrázolja a magán- és a közügy egyáltalán nem egyértelmű viszonyát, továbbá, hogy miként élik meg különböző társadalmak a kettő elválasztását vagy

éppen összeolvadását. Jelen esetben kifejezi a „két tér közötti fal elvékonyodását” a rendszerváltozás előtti időkből, ahogy Reszler is írja:

„A hatalom folyamatosan szem előtt kívánta tartani alattvalóit, ezért a munkahelyen, köztereken, sőt még az otthoni életkeretekben is figyelemmel kísérte őket. Ezen utóbbi megfigyelői szerepkört többek között a városok lakótömbjeiben a házfelügyelők, házbizalmik látták el. A totalitárius hatalom fürkésző tekintetei voltak ők, akik lesték, ki kivel találkozik, kihallgatták, ki hogyan vélekedik politikai kérdésekről” (Reszler 2014, 237).

A magán és a nyilvános közötti határvonal zavarosságát csak felerősítette az a tulajdonviszony-rendszer, amelyben tulajdonképpen minden tér köztulajdonnak volt mondható. Az állam szigorú felügyelete alatt álló területeken a hatalom határozta meg a társadalmi szerveződések szinte minden formáját (Tyshchenko 2014). Ebben az értelemben tehát ezek a terek inkább voltak „közösségi” terek, mint közterek, és a politikai jellegű események is felülről szerveződtek. A köztereken a hatalom által szervezett ünnepek, felvonulások, tömegdemonstrációk sora zajlott, a nyilvános teret szinte kizárólagosan csak az államilag szervezett tömegrendezvényekre lehetett igénybe venni. „Ezeknek az eseményeknek a térhasználata tükrözte a hatalom természetét: az emelvényen, tribünön a vezetők, a felvonulási téren a tömeg” (Reszler 2014, 238.; Tyshchenko 2014).

Az állam által politikailag meghatározott közterekkel szemben részben a magánszféra lett az a terület, ahol a központilag meghatározott ideológiától eltérő gondolatokat lehetett megfogalmazni, és ezáltal bizonyos szempontból a magántér a köztér szerepét is betöltötte. Gal (2002) úgy írja le ezt a jelenséget, hogy a magánszféra gyakorlatilag két részre oszlott: egyrészt a reprodukcióra és a családra fókuszáló, hagyományos értelemben vett magánszférára, másrészt pedig a magánszférába beleágyazott nyilvános szférára. Ez a rejtett nyilvános tér tulajdonképpen két fő tevékenységet fedett le. A hivatalos munka mellett folytatott egyéb termelési folyamatokat (maszekolás), amelyek az 1980-as évekre az országos termelés 30 százalékát teheték ki nagyjából (részben az állam támogatásával), illetve a már fent említett privátszférába húzódo politikai tevékenységeket (szemben az állam politikájával).

Azonban az állam „füle” a házfelügyelőkön, családtagokon, barátokon keresztül beférkőzött ezekbe a terekbe is, még zavarosabbá téve, nemcsak a magán- és a köztér vagy a magán- és a közügy határát, de a különböző emberi kapcsolatok, tevékenységek személyes, illetve publikus terekhez köthetőségét is. Egyes államszocialista országokban más-más mértékben. Ezen a ponton fontos visszacsatolni az alfejezet felütéséhez és hangsúlyozni, hogy ezeknek a határoknak, falaknak az elvékonyodása, definiálhatatlansága nem feltétlenül csak az autoriter hatalmak számára ideális. Erre példa, amikor a határok közti elvékonyodás nem kizárólag a hatalom fenntartását szolgálja, illetve a hatalom számára teszi az ellenőrzést és megfigyelést lehetővé (pl. családon belüli erőszak ellen való fellépés érdekében a demokratikusabb állam is ellenőrzi a privát szférát).

A hatalom kontrollja alól fellélegzést jelentettek azok a mikroterek (Gyáni 2007), amelyeket mai értelmezés szerint kvázi-nyilvános térként vagy időszakosan köztérfunkciójú terekként definiálhatunk. Idetartoznak például az olyan alternatív szórakozóhelyek, mint az államszocialista időszak vége fele megnyitott, VIII. kerületi Fekete Lyuk. Illetve idetartoznak a magánlakásokban tartott politikai töltetű események, közös tanulások is, amik a hatalmat bírálták. Azonban fontos tudni, hogy ezek a helyek/események nem kerültek el a hatalom figyelmét, hanem a hatalom – a saját korlátait felismerve – engedélyezte működésüket. (Így, a többségi társadalomtól elzártnan, a hatalmat még nem veszélyeztető mértékben, kontrolláltan vannak jelen.)

Az állami ideológia direkt és indirekt megnyilvánulása a köztereken

Az elmúlt 70-80 évet áttekintve, az állam és az önkormányzatok közttereket érintő diskurzusait, intézkedéseit két nagyobb csoportra osztva vizsgálom. Egyrésztől, úgy tekintek a közterekre, mint a hatalmi ideológia direkt kommunikálásának színtereire (pl. szobrok, emlékművek, politikai beszédek, utcanevek, felvonulások), másrészt mint a hatalmi ideológia közvetett megnyilvánulására, ami sokszor technokrata intézkedések mögé bújtatott (pl. rendészeti, turisztikai célú) térrendezési stratégia. Rövid kitekintést leszámítva, most elsősorban az utóbbival foglalkozom.

Az államszocialista időszak köztereit meghatározták a hatalomra és annak ideológiájára emlékeztető monumentális szobrok, utcanevek, és fontos szerepet játszottak a rendszer fenntartásában, majd később a lebontásában, a rendszer szimbolikus leépítésében és az új politikai diskurzus kialakításában. Magyarországon minden jelentősebb politikai rendszerváltozással a város-szöveget (city-text) újraírják: a hitelét veszített (történelmi) alakok épített tájból való törlésével és az új „hivatalos történelem” szimbolikus kiépítésével (Palonen 2008; Eröss 2018). A mindenkori hatalom számára tehát fontos eszköz a városi tér ellenőrzése azért, hogy a saját „elképzelt közösségét” (Anderson 1983) egy saját szimbólumrendszeren keresztül a fizikai térbe is belevesse (Palonen 2008). A tanácsülési jegyzőkönyvekben található költségvetési tervekben is megjelenik az emlékművek fontos szerepe. Az egyik 1952-es Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvben például azt láthatjuk, hogy míg a tisztasági mozgalom⁸ tervezett költségvetése 520 000⁹ forint, addig az Emlékműfelügyelőség számára 2 879 000¹⁰ forintot tervez elkülöníteni a Főváros.

Míg a jegyzőkönyvek alapján nem lehet kijelenteni, hogy az emlékművek és a tisztaság relációja változott volna, és a direkt ideológiai megnyilvánulásokat leváltották volna a technokrata köntösbe öltöztetett indirekt ideológiai indoktrinációk, az egyértelműen kiderül, hogy egyre jelentősebb szerephez jut a rend és a tisztaság, amit legjobban az 1978. februári jegyzőkönyv fémjelez „A főváros rendje és tisztasága” című fejezetével. A fejezet, addig példátlan alapossággal tárgyalja Budapest rendjének és a tisztaságának kérdését.

Feltűnő összhangot lehet felfedezni Papp Gábor Zsigmond 1998-as, archív felvételekből összeállított dokumentumfilmjének, a Budapest Retró-nak a „*Budapest utcái*” című fejezete és az 1978-as Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvének „*A főváros rendje és tisztasága*” része között. Ez utóbbi a VI. ötéves terv összeállítására készülve gyűjtötte össze a tennivalókat, a filmrészletek szereplői pedig néhol oktató jellegűen, néhol elismerően méltatják Budapest fejlődését ezen a területen. A szemetelés központi témaként szerepel, és antiszociális viselkedési formaként van feltüntetve, amin a tanácsülés szerint különböző oktatófilmekkel és kiadványokkal lehet javítani: „Növelni kell az emberi magatartás formálása érdekében a különböző kiadványok, kis-filmek stb. számát.”¹¹ Papp filmösszeállításában már egy 1960-ban készült televízióműsorban találkozhatunk ilyen típusú, oktató jellegű összeállítással, amiben a műsorvezető Ambrus Jánossal, a Fővárosi Tanács elnökével beszélget, aki először arról számol be, hogy rengeteget fejlődött a város tisztaság terén egy év alatt, amiért köszönetet mond a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának és a város lakosságának is. Továbbá a rendőrökkel készített interjú mellett, amiben az interjúalany a büntetés eszközét hangsúlyozza, megjelenik a társadalmi nyomás fontossága is: „Ma már nem ritka látvány, hogy az utca egyszerű embere inti rendre a magáról megfélemezőt, és ha arra szükség van, a közhangulat erejével kényszerítik a szemetelőt a jobb belátásra.” (Budapest Retro 1998, 9:30.).

1. ábra: Polgárok egy csoportja egy fiatal férfit a szemét felvételére inti: „Minden fáradozás ellenére vannak még, akik nem méltóak arra, hogy városunk lakói legyenek” (Budapest Retro 9:30.)

A group of people telling off a young man for littering: „Despite all the troubles, there are still people who are not worthy of being a resident of our city.” (Budapest Retro 9:30)

2. ábra: Turisták útbaigazítása: „A legtöbb pesti ember minden nyelven tud mutogatni.”
(Budapest Retro 14:05)
Giving directions to tourists: “There is not a single language a Pestian couldn’t mime”.
(Budapest Retro 14:05)

A vizsgált forrásokban, a közterek tekintetében kiemelt szerepe van a tisztaság (szemetelés) mellett a turizmusnak. Nem csak a belföldi és a más szocialista államokból érkező turisták kerülnek szóba: a rövid filmrészletekből is is kiderül, hogy a nyugati turisták látogatása különös büszkeséggel tölti el a műsorvezetőt, aki hangsúlyozza, hogy: „míg az ’50-es években csak 30 ezer jól ellenőrzött külföldi jöhetett Budapestre, 1962-ben már 200 ezer valódi turista látogat a fővárosba, köztük sokan Nyugat-Európából” (Budapest Retro 1998, 1:50.).

A prioritásokat és a felújítások, befektetések szempontjából rangsorolt helyszíneket is meghatározta ez a szemlélet: Különös gondot kell fordítani azon közterületek tisztaságára és rendjére, melyeket nagy tömegek – bel- és külföldiek látogatnak. Nevezetesen: főterek, közlekedési csomópontok, protokoll-útvonalak, a városba be- és kivezető főútvonalak, sportlétesítmények környéke, zöld- és üdülőtérületek stb. (Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyve 1978, 5.).¹²

A beállított, szerkesztett jelentekből egyértelműen kitűnik az állam „jelenléte” a felvételek során (1. és 2. ábra). Az összeállított interjúválaszokból és a sokszor nyilvánvalóan betanult mondatokból egyértelműen kitűnik, hogy nem az „utca emberét” hallgatjuk. Ahogy Papp (2018 NMHH) fogalmaz egy interjúban „[a]zt szoktam mondani, hogy ezek a dokumentumfilmek nem is a Kádár-korszakról, hanem a korszak propagandájáról szólnak, arról, hogy a politika milyennek akarta a rendszert bemutatni”.

A direkt és az indirekt ideológiai alapú állami köztértermelés is meghatározó a közterek demokratikussága, hanyatlása szempontjából. A nemzetközi irodalomban leírt várositér-militarizációnak, köztérhanyatlásnak is az egyik meghatározó elemét jelentik azok az intézkedések, amelyek a rendteremtés segítségével helyeznek előtérbe privilegizáltabb csoportokat és az általuk látogatott tereket.

A budapesti városi terek militarizációja és a közterek hanyatlása

A hazai kritikai irodalomban a 2000-es évek végén, és leginkább 2012 után kezdtek megjelenni az első tanulmányok a köztér hanyatlásával, és a városi tér militarizációjával kapcsolatban (sokszor közvetve utalva ezekre a folyamatokra). Mind a budapesti kerületekben (Boros 2017; Ivanics 2013; Udvarhelyi 2010), mind a vidéki (nagy)városokban (Boros 2007, 2018; Vedrédi 2014) ekkor kezdtek felerősödni azok a neoliberais városvezetési stratégiák, amelyek a versenyképes (bel-)város érdekében leplezetlenül kriminalizálják a szegénységet és elsősorban a hajléktalanságot. Azonban, ahogy a forrásokból is kiderül, nem húzható markáns vonal a rendszerváltozás előtti és azt követő tendenciák közé. Az előző fejezet alapján arra következtethetünk, hogy a turizmus és általában a „megtisztított” eladható város elképzelése nem állt távol a város köztérpolitikájától az államszocializmus idején sem. De a szegénységet stigmatizáló „közveszélyes munkakerülők” kategóriája vagy a tanácsi jegyzőkönyv erre utaló részei is azt sugallják, hogy a szegénység kriminalizálásának korábbi időszakokra visszanyúló, helyi hagyományai is vannak: „A program [ami Budapest rendjét és tisztaságát hivatott javítani] teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a társadalmi szervek, a sajtó, a Rádió, Televízió, a budapesti és kerületi rendőrkapitányságok hathatós támogatást nyújtsanak: A Rendőrség a helyszíni ellenőrzéssel, a fokozott helyszíni bírságotlással, a jogosulatlan utcai árusítás felszámolásával, a tilosban parkoló kocsik eltávolításával, az utcai kéregetők visszaszorításával”. (Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyve 1978, 20.).¹³

Nagy Terézia (2009) írásában részletesebben olvashatunk a szocializmus rejtett hajléktalanságáról, és arról, hogy a szegénység egyszerre volt tabusítva, stigmatizálva és kriminalizálva, amiket az olyan állandó jelzők erősítettek fel, mint a „csöves”, „csavargó” vagy a „közveszélyes munkakerülő”.

Elmondható tehát a budapesti (késő) államszocialista közterek kapcsán, hogy már akkor megjelentek azok az elképzelések, melyek szerint a szegények nem egyszerűen a társadalom áldozatai vagy vesztesei, hanem – saját sorsuk kiváltképpen – elkövetők. Tehát a szegénység bűncselekményként jelenik meg.

A szegénység ilyen típusú stigmatizálása mellett jelen voltak azok a rendszert sokkal jobban meghatározó ideológiai normák is, amelyek korlátozták, hogy a köztereken a megszokottól eltérő csoportok hirdessék identitású-

kat, legyen az például szexuális, vallási vagy politikai. Kosztolányi Gusztáv (1999) úgy ír a szocializmus kései időszakáról, hogy amíg valaki nem keveredett bele politikai kérdésekbe, addig viselhetett farmert és hordhatta hosszan a haját. A rendszerváltozással ez utóbbi jelentősen megváltozott és az utcákon jogilag engedélyezetté váltak például a felvonulások és a tüntetések, ugyanakkor a szegénység kirekesztése radikalizálódott. Ez tulajdonképpen le is írja azt a ket-tősséget, ami a (neo)liberalizmus/ piackapitalizmus és a demokrácia szimultán megjelenéséből fakadt.

Konklúzió

Írásom célja az volt, hogy a kritikai földrajz által meghatározott városmilitarizáció és az ezáltal köztérhanyaglás jelenségét – az állam szerepét kiemelve – történeti perspektívában vizsgáljam Magyarország és elsősorban Budapest kontextusában. A történetiséget azért találtam fontosnak, mert bár az angolszász irodalom által tárgyalt városmilitarizációs tendenciák jellemzik Budapest utcáit is, a köztér hanyatlásának elmélete azt feltételezi, hogy valaha (valahol) létezett köztér, ami korábban demokratikusabb volt.

Nem egyértelmű tehát a válasz, hogy beszélhetünk-e a demokratikus köztér hanyatlásáról, ha azon olyan folyamatot értünk, amit egy előzőleg demokratikus(abb) köztér felváltása jellemez. Phillips (2006) hasonló kérdést vet fel a centurumországokkal kapcsolatban. Véleménye szerint legfeljebb a demokratikus közterekért folytatott harcról és annak kiépítéséről beszélhetünk, és semmiképp sem azok újjáélesztéséről és visszaszerzéséről. Ez az elképzelés Budapest poszt-szocialista kontextusában talán még inkább elmondható.

A vizsgált szakirodalmakból és az archív dokumentumokból mindenesetre az derül ki, hogy nem beszélhetünk egyértelmű tendenciáról (és egyértelmű határvonalakról sem). A rendszerváltozást követő időszakhoz, és a közelmúlthoz hasonlóan, az államszocializmus idején is kiemelt szerepet kapott a turisztikailag fontos területek esztétikája (és azoknak a nemzetközi piacon való értékesíthetősége), aminek része nemcsak a szegénység látszólagos eltüntetése, de az egyéni felelősségre vonás és a kriminalizálás is.

Mindezek alapján elmondható, hogy a Davis által leírt városmilitarizáció – amit a tőke és a piaci érdekeket kiszolgáló állam és a neoliberális városvezetés együttesen eredményez –, jelen van Budapesten is, és a 2000-es évektől egyre inkább jellemző. Azonban a történeti áttekintés azt mutatja, hogy Budapest esetében a köztér demokratikus jellege hiányának távolabbra visszanyúló helyi sajátossága is van, hiszen a gyökerei már az államszocializmusban is jelen voltak, olyan – a köztér használatát szűkítő és abban bizonyos csoportokat privilegizáló – politikák formájában, melyek háttérben az állam állt.

Végezetül pedig fontos hangsúlyozni, hogy a cikk alapvetően a lefebvre-i trialektikának (Berki 2015; Lefebvre 1991) csak az egyik pillérével, az elgondolt térrel (*conceived space*) foglalkozott, és azon belül is a központi és a helyi állam elgondolt terével. Ahhoz, hogy a köztér hanyatlását komplexebben megértsük helyi kontextusban, szükséges a megélt tér (*lived space*) és az érzékelt tér (*percieved space*) vizsgálata is empirikus kutatáson keresztül.

Jegyzetek

- 1 Pl. közterületen való „életvitelszerű tartózkodás” tiltása: 2013. évi CXLIX. törvény, és a 2018-as módosítása.
- 2 Látványos példa erre a VIII. kerületben elhelyezett 230 db térfigyelő kamera (http://jkf.hu/doks/_08_kerulet_kamera_terkep_honlapra_1603_red_k.jpg).
- 3 Pl. Erzsébet tér (Sági 2016)
- 4 Közgyűjteményi portál: <https://hungaricana.hu/>
- 5 A keresés során a „köztér” és a „közterület” voltak a fő kulcsszavak, melyeknek a szöveggörnyezetét vizsgáltam.
- 6 <http://www.kozterulet-felugyelet.hu>
- 7 Palonen (2008) írását követve a „város-szövegben” elsősorban az utcanevekre és köztéri szobrokra utalok és nem a tágabb értelemben vett szimbolikus városi tájra.
- 8 A tisztasági mozgalom az 1950-es években indult a főváros rendjének és a tisztaságának növelése érdekében.
- 9 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)31
- 10 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)63
- 11 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)11
- 12 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)169
- 13 1978. február 1. - Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.102.a.1)94

Köszönetnyilvánítás

A cikk elkészülésében sokat segítettek az oslói nyári egyetemen, Don Mitchell által vezetett „Public Space” kurzus és Timár Judit kommentjei, javaslatai. Továbbá szeretném megköszönni a lektoroktól kapott építő kritikákat, amelyeket, ha nem is sikerült maradéktalanul beépíteni ebbe az írásba, a későbbi munkáimhoz (a köztérkutatás továbbgondolásához) inspiratív segítséget adtak.

Irodalom

- Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*. Verso, London
- Atkinson, R. (2003): Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces. *Urban Studies*, 9., 1829–1843. <https://doi.org/10.1080/0042098032000106627>
- Bancroft, A. (2000): Closed spaces, restricted places: The resurgence of politics in the work of

- Zygmunt Bauman. *Contemporary Politics*, 3., 283-288. <https://doi.org/10.1080/713658364>
- Bauman, Z. (1998): *Work, consumerism and the new poor*. Open University Press, London
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Polity, Cambridge
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bodnár, J., Molnár, V. (2010): Reconfiguring public and private: Capital, state and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789-812. <https://doi.org/10.1177/0042098009351188>
- Boros, L. (2007): ...But some are less equal - spatial exclusion in Szeged. In: Kovács Cs. (szerk.): *From villages to cyberspace - Falvaktól a kibertérig*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 151-160.
- Boros L. (2017): A közterek átalakulása és a turizmus. In: Régi T., Rázt T., Michalkó G. (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. Kodolányi János Főiskola, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Magyar Földrajzi Társaság, Orosháza, Budapest 131-149.
- Boros L. (2018): A közterek áruvá válása a magyar városokban. *Településföldrajzi tanulmányok*, 1., 18-37.
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143-164.
- Davis, M. (1992 / 1999-2000): Los Angeles, az erődváros. A városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed*, 26-27., 27-50.
- Davis, M. (1998 / 2006): Fortress L.A. In: *City of Quartz: Excavating the future in Los Angeles*. Verso, London, 221-264.
- Erőss Á. (2018): *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. PhD-értekezés. ELTE, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Foucault, M. (1975 / 1991): *Discipline and punish: The birth of the prison*. Penguin Books, London
- Gal, S. (2002): A semiotics of the public/private distinction. *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies*, 1., 77-95.
- Gyáni G. (2007): A városi mikroterek társadalomtörténete. In: A. Gergely A., Bali J. (szerk.): *Városantropológiai vázlatok és változatok: A város-megismerés kérdőjeleiből*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 266-276.
- Habermas, J. (1962 / 1991): *The structural transformation of the public sphere*. MIT Press, Cambridge
- Harvey, D. (2012): *From the right to the city to the urban revolution*. Verso, London
- Hubbard, P. (2001): Sex zones: Intimacy, citizenship and public space. *Sexualities*, 4., 51-71. <https://doi.org/10.1177/136346001004001003>
- Ivanics Zs. (2013): Bevezetés: Város és biztonság. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 335-344.
- Iveson, K. (2007): *Publics and the city*. Wiley, London
- Kosztolányi, G. (1999): Consumerism: Shop till You Drop. *Central Europe Review*, 16 August, 8.
- Lefebvre, H. (1967 / 1996): *Writings on cities*. Wiley, London
- Lefebvre, H. (1974/1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Madden, D. J. (2010): Revisiting the end of public space: Assembling the public in an urban park. *City & Community*, 2., 187-205. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6040.2010.01321.x>
- McDowell, L. (1983): Towards an understanding of the gender division of urban space. *Environment Planning D: Society and Space*, 1., 59-73. <https://doi.org/10.1068/d010059>
- Misetics B. (2010): Otthontalan, csupa-csosz világ. *Replika*, 2., 29-44.
- Misetics, B. (2017): Homelessness, citizenship and need interpretation: reflections on organizing with homeless people in Hungary. *Interface: A journal for and about social movements*, 1., 389 - 423.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to The City: Social Justice and the Fight for the City*. Guilford Press, Guilford
- Nagy T. (2009): Átmenet a szocializmus rejtett hajléktalan világából a kvázi jóléti szociális vetőhálóba. *Tér és Társadalom*, 3., 79-96. <https://doi.org/10.17649/TET.23.3.1258>
- NMHH (2018): *Szabó Magda mondatai évtizedekre beleragadnak az emberbe - Interjú Papp Gábor Zsigmond rendezővel* https://mediatanacs.blog.hu/2018/08/28/szabo_magda_mondatai_evtizedekre_be

- leragadnak_az_emberbe_interju_papp_gabor_zsigmond_rendezovel (Letöltés: 2019. szept. 14.)
- Palonen, E. (2008): The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 3., 219–230. <https://doi.org/10.1007/s10708-008-9204-2>
- Phillips, D. (2006): Parallel lives? Challenging discourses of British Muslim self-segregation. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1., 25–40. <https://doi.org/10.1068/d60j>
- Reszler G. (2014): A totalitárius rendszerek és a társadalmi tér választóvonalai. In: Buhály A., Reszler G., Szoboszlai G. (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete, Nyíregyháza, 131–240.
- Saegart, S. (1981): Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarised Ideas, Contradictory Realities. In: Stimpson, C. R., Dixler, E., Nelson, M. J., Yatrakis, K. B. (eds.): *Women in the American city*. University of Chicago, Chicago, S96–S111.
- Sági, M. (2016): Public space ‘development’ in the city centre of Budapest. In: Árpási Z., Bodnár G., Gurzó I. (szerk.): *A magyar gazdaság és társadalom a 21. század globalizálódó világában 1. kötet*. Szent István University, Békéscsaba, 80–86.
- Sági M. (2018): Test és tér: Patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 205–218.
- Timár J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 1–2., 1–18. <https://doi.org/10.17649/TET.7.1-2.267>
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187–203.
- Timár J., Nagy E. (2019): Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban. *Tér és Társadalom*, 4., 3–16. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>
- Tyshchenko, I. (2017): *A Return to public space*. https://www.academia.edu/20319192/Challenges_of_Public_Space
- Udvarhelyi, T. É. (2010): Man on the street. Anthropology, citizenship and the fight for housing rights in Hungary. *Practicing Anthropology*, 2., 17–20.
- Udvarhelyi, T. É. (2014): “If we don’t push homeless people out, we will end up being pushed out by them”: The criminalization of homelessness as state strategy in Hungary. *Antipode*, 3., 816–834. <https://doi.org/10.1111/anti.12068>
- Udvarhelyi, T. É. (2019): Building a movement for the right to housing in Hungary. *Urban Research & Practice*, 2., 192–200. <https://doi.org/10.1080/17535069.2018.1532714>
- Vedrédi, K. (2014): Social perception of public space developments - The case of Saint Stephen square, Szeged, Hungary. *European Journal of Geography*, 3., 60–72.
- Wilson, E. (1995): The rhetoric of urban space. *New Left Review*, 209., 146–160.

Felhasznált források

- Papp Gábor Zsigmond (1998): Budapest Retro
 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)
 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)

Térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében

Spatial-social inequalities and their reproduction in the Hungarian primary school system

VELKEY GÁBOR

VELKEY Gábor: tudományos munkatárs, csoportvezető, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.; velkey.gabor@krtk.mta.hu; <http://orcid.org/0000-0002-4677-0743>

KULCSSZAVAK: oktatási rendszer; társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek; oktatási szelekció; intézményi szegregáció

ABSZTRAKT: A tanulmányban a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek alakulását és újratermelését az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerén keresztül vizsgálom. Kiemelt figyelmet fordítok az állam szerepére és szerepkörváltozásainak következményeire. Munkám során tudatosan „alulnézetből” közelítek, ahogy a jelenségek érzékelhetővé válnak az emberek számára, és ahogy helyben alakítják tevékenységüket. Megközelítem szerint ugyanis, a globális gazdaság térbeli leképeződései, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térségi társadalmi hatások egymással szorosan összefonódva jelennek meg a konkrét szereplők konkrét helyekhez kötődő mindennapi cselekvéseiben. Elemzésem háttérét 2014-2018 között, három magyarországi településen folytatott empirikus kutatás tapasztalatai adják. Feltárva a legfontosabb okokat és következményeket az iskolai szelekció és szegregáció jelenségét igyekszem megérteni. Munkám során az intézményes oktatást bürokratikus szervezett nagyszisztemként értelmezem, melyben az állam az általa elfogadott szabályozókon keresztül, az általa irányított mechanizmusok révén osztja el a szolgáltatásokat. Ezek az igénybe vevők számára „elérhető szolgáltatásként” jelennek meg, de a különböző helyzetű egyének és csoportok számára eltérő mintázatokat mutatnak. Lefebvre társadalmi tér koncepcióját és Soja térbeliség értelmezését felhasználva az „elérhető szolgáltatásokon” belül elkülönítem a „felkínált” és az emberek számára „ténylegesen igénybe vehető” szolgáltatásokat. Ezt a differenciált megközelítést alkalmazva értelmezem az állam, a helyi hatalom, a helyi elitek szerepét az oktatási szolgáltatások alakításában és az iskolai szelekció, szegregáció egyre markánsabban megjelenő folyamataiban. A szelekcióban, szegregációban a tanulók családi háttere, társadalmi státusza, szociális helyzete és származása döntő szerepet játszik, nagyban hozzájárulva a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek újratermeléséhez, növekedéséhez.

Gábor VELKEY: *research fellow, head of unit, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; velkey.gabor@krtk.mta.hu; <http://orcid.org/0000-0002-4677-0743>*

KEYWORDS: *education system; spatial and education inequalities; selection; segregation*

ABSTRACT: In the study, I examine the development and reproduction of socio-spatial inequalities through the system of education, learning and training, with particular emphasis on the role of the state (central and local) and the consequences of changes in its roles. In my work, I consciously approach phenomena from a “bottom-up” perspective as they become perceptible to people and their communities and shape and influence their activities locally. Thus, in my analysis, spatial representations of the world economy, regional and national institutional frameworks, practices and local-regional social influences are closely intertwined with the everyday behaviour of certain actors in certain places. The background to my analyses is the experience of empirical research in three Hungarian settlements between 2014 and 2018, in which I tried to investigate the phenomena of school selection and pupil segregation and their main causes and consequences.

In my work, I interpret institutional education as a large, bureaucratically organised system in which the state distributes services through the regulatory authorities it accepts and through the mechanisms it controls and supervises, which consequently appear to users as “accessible services”, but with different patterns for individuals and groups in different situations. Using the concept of Lefebvre’s social space and the interpretation of Soja’s spatiality, I distinguish within the (theoretically) “available services” between services that are “offered” and those that are “actually available” to people. With this differentiated approach, I interpret the role of the state, local government and local elites in shaping educational provision and in the ever-increasing processes of pupil selection and segregation, in which the family background, social and economic status and ethnicity of pupils play a crucial role and contribute significantly to the reproduction and growth of social and spatial inequalities.

Bevezetés

A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek a tartós leszakadás, marginalizálódás erősödésével, a kapcsolódó egyre súlyosabb szociális és demográfiai problémák halmozódásával napjainkra nemcsak a tudományos, hanem a társadalmpolitikai diskurzusokban is az egyik leggyakrabban hivatkozott témakörre váltak. A tartóssá váló és mélyülő egyenlőtlenségek okait és mechanizmusait elemző nemzetközi és hazai tudományos megközelítések mellett egyre szélesebb körben jelennek meg a konkrét beavatkozást sürgető közösségi kezdeményezések, civil akciók – válaszra, lépésre kényszerítve ezzel a politikum szereplőit és az államot is.

Az egyenlőtlenségek értelmezésében az alakító folyamatok komplexitására hivatkozások, a gazdaságon túli jelenségek, köztük a társadalmi reprodukció mechanizmusainak, intézményi kereteinek és napi gyakorlatainak hangsúlyozása, illetve azok helyi-térbeli viszonyokba ágyazottsága jelentenek új irányt (Hadjimichalis, Hudson 2014; Lang et al. 2015; Soja 2010). E megközelítések alapján a globális gazdaság térbeli leképeződései, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térbeli társadalmi hatások egymással szorosan összefonódva jelennek meg a konkrét szereplők konkrét helyekhez kötődő mindennapi cselekvéseiben és az azokat alakító viszonyokban (Hudson 2016; Peck 2016). A lokális terek jelenségei egyrészt a helyi kereteken túlmutató hierarchiák, hálózatok, kapcsolatok részeként és komplex leképeződéseként értelmezhetők, másrészt vizsgálatuk lehetőséget teremt a makrofolyamatok mindennapi életet befolyásoló hatásainak, a társadalmi szereplők konkrét válaszainak, a kapcsolódó konfliktusok

tusoknak és intézményi keretekre történő visszahatásaiknak megértésére. Elemzésem során ezért tudatosan „alulnézetből” közelítem a jelenségeket, ahogy azok érzékelhetővé válnak az emberek és közösségeik számára, és ahogy helyben alakítják, befolyásolják tevékenységüket.

A közszolgáltatások kiemelt szerepet töltenek be a társadalmi reprodukció intézményes struktúrái között, így a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek alakításában, újratermelésében is. Különösen igaz e megállapítás az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerére, melynek megszervezésében és működtetésében az államnak meghatározó szerepe van. A tanulmány egy 2014-2018 között végzett empirikus kutatás eredményeit összefoglalva az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerén keresztül közelíti a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek alakulását, újratermelését, kiemelt figyelmet fordítva a központi és helyi állam szerepére, illetve szerepkör-változásainak következményeire.

Az elemzést megalapozó kutatás három mintaterületen, kvalitatív módszerek segítségével vizsgálta az alapfokú oktatás intézményrendszerét, az iskolaválasztás folyamatát és jellemzőit az iskolakezdés időszakában, illetve a négy- és hatosztályos gimnáziumokban, a szelekciót erősítő és gyengítő tényezőket, az iskolai szegregáció alakulását, valamint az iskolákon belüli szelekció jellemzőit és következményeit. A vizsgálat kiterjedt az iskolai teljesítmények mérhető adataira (kompetenciamérések), a tanulók társadalmi helyzetére, az akadályozottság következményeire, a tanulási képességekben, figyelemben, magatartásban megfigyelhető zavarokra és a kulturális, etnikai jellemzőkre, különbségekre. Mindhárom mintatelepülésen a fenntartók képviselőivel, települési vezetőkkel, intézményi dolgozókkal, pedagógiai szakszolgálatok szakembereivel, továbbá a szolgáltatásokat igénybe vevő gyerekekkel készített interjúk, egy-egy intézményben pedig tanárokkal és szülőkkel készített fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, illetve az iskolák legfontosabb dokumentumainak és az országos kompetenciamérés telephelyi adatainak elemzése alapozták meg az empirikus kutatásokat.

Bár az elemzés háttérét jelentő empirikus kutatás 2014-2018 között folyt, én lényegesen hosszabb időtávot átfogva vizsgálom az oktatási rendszer működését és szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében. A hosszabb időtáv és az a tény, hogy ezalatt az oktatási rendszert alapjaiban megváltoztató több radikális átalakítás is történt Magyarországon, teszi lehetővé, hogy értelmezzük az állam szerepének és szerepkör-változásainak következményeit, illetve megértsük azokat a mechanizmusokat, melyek e változások hatására formáltak és napjainkban is formálják az egyes emberek és csoportjaik lehetőségeit az oktatáshoz, oktatási intézményekhez és szolgáltatásokhoz történő hozzáférésben.

Megközelítés, elméleti háttér

A kötelező népoktatás bevezetése óta, vagyis Európa legtöbb országában legalább bő száz éve, az alapfokú oktatás az állam egyik legfontosabb intézményes köz-

szolgáltatása. Az igénybe vevők felől (alulnézetből) közelítve ez azt jelenti, hogy a tanulás intézményes, szervezett formáinak kialakításában és működtetésében az állam meghatározó szerepet tölt be, amiből értelemszerűen következik, hogy az oktatási rendszerek szervezésében a bürokratikus koordináció és a közfinanszírozás a domináns mechanizmus. Ez annak ellenére igaz, hogy az egyes országok, országcsoportok lényegesen eltérő társadalomfejlődés és tradíciók után jutottak el a mai, az állami mellett – különböző arányban és formában – magán (piaci) szolgáltatásokat is lehetővé tevő oktatási rendszereikhez. Az egyes országok oktatási rendszerei azonban nemcsak az állami és magán szolgáltatások arányában, illetve az ezekkel kapcsolatos szabályozásban, hanem az oktatási rendszerek működését alapvetően meghatározó kérdésekben is lényeges eltéréseket mutatnak:

- a tankötelezettség meghatározásában,
- az állam központi és területi szervei közötti feladatmegosztásban, az önkormányzatok szerepében és felelősségében,
- az intézményi szolgáltatások kiterjedtségében; az alapszolgáltatások, egyéb szakmai szolgáltatások és a kapcsolódó kiegészítő (szociális, mentális, közösségi, egészségügyi, étkeztetési) szolgáltatások körében,
- a magán-, civil és egyházi szolgáltatók lehetőségeiben,
- az intézményrendszer szerkezetében (méret, elhelyezkedés, tagoltság) és finanszírozásában (köz- és magánforrások, központi és helyi adóbevételek, piaci kiegészítő források),
- a szakmai és társadalmi kontroll megszervezésében, az érintett szereplők (pedagógusok, szülők, diákok, helyi közösségek, gazdasági szereplők) döntésekbe történő bevonásában és annak intézményesítésében.

Az intézményes oktatás tehát bürokratikus szervezett nagyrendszer, melyben az állam az általa elfogadott szabályozókon keresztül és az általa irányított (felügyelt) mechanizmusok révén szervezi és elosztja a szolgáltatásokat, amelyek így az igénybe vevők számára „elérhető szolgáltatásként” jelennek meg. Az elérhető szolgáltatások pedig nemcsak térhez és időhöz kötöttek, hanem eltérő mintázatokat is mutatnak a különböző helyzetű egyének és csoportok számára. Lefebvre (1991) társadalmi tér-konceptiója és Soja (1996) térbeliségértelmezése – megítélésem szerint – alkalmas elméleti keretet jelent ezen eltérő mintázatok értelmezésére.

Az intézményes oktatást nyújtó szolgáltatások konkrét helyeken lévő szolgáltató egységeket jelentenek. Ezekhez egyúttal képzetek, koncepciók, konstrukciók is kapcsolódnak, amelyek valamiként lecsapódnak az egyes emberekben és csoportjaikban. Másként fogalmazva, valahogyan megjelennek, láthatóvá, érzékelhetővé válnak számukra. Az oktatási szolgáltatások esetén is beszélhetünk tehát a tér termeléséről: elkülöníthetjük az érzékelt teret (első tér), az elgondolt teret (második tér) és a megélt teret (harmadik tér) (Lefebvre 1991; Soja 1996). A térbeliség e hármas, dinamikus felfogását (Berki 2015) továbbgondolva, az objektív, mérhető és elvileg mindenki számára azonos módon érzékelhető tér analógiájaként értelmezett „elérhető szolgáltatásokon” belül megkülönböztethetjük az

igénybe vevők számára valódi lehetőségeket jelentő „felkínált szolgáltatások terét”, valamint ennek konkrét megjelenését az igénybe vevőkben, vagyis a szolgáltatásoknak azt a körét (terét), amely számukra „egyszerre ismert és ténylegesen igénybe is vehető”.

Az igénybe vevő számára ugyanis nem a fizikai valóságában megjelenő oktatási intézmény vagy a kilométerben mérhető távolság az érdekes, hanem az elérhetőség valóságos lehetőségei, amit az úthálózat, a tömegközlekedés, a kollégiumi férőhelyek is befolyásolnak. De önmagában egy fizikailag elérhető iskolaépület sem jelent reális (csak formális) szolgáltatási lehetőséget, ha annak képzési profilkja, programja, felvételi eljárási gyakorlata kizárja, korlátozza a szolgáltatást keresők valamely csoportját. Sőt, külső korlátok, akadályok nélkül is lehetnek olyan szolgáltatások, amelyek valamilyen belső indíttatás, szemlélet, esetleg tájékoztat-lanság, kishitűség miatt fel sem merülnek valakik számára.

Az oktatási szolgáltatások terét egyrészt közvetlenül, az oktatási rendszeren keresztül, az intézmények térbeli elhelyez(ked)ésével, a képzési profilok, irányok meghatározásával, a hozzáférés, működés szabályozásával, másrészt pedig közvetve, az elérhetőséget befolyásoló egyéb feltételek biztosítása révén (úthálózat, tömegközlekedés stb.) alapvetően az állam kínálja fel. Mindkét összetevő esetében fontos kiemelni, hogy a szolgáltatások felkínálása mindig „valakik” számára történik. A „felkínálás” önmagában hordozza a kedvezményezettekre vonatkozó szándékot; tudatosan célozhat tágabb vagy szűkebb (meghatározott) kört. Az állam tehát nemcsak létrehozza, hanem egyúttal az igénybe vevők számára értelmezi is (konstruálja) az oktatás szolgáltatási terét. A térnek ez az értelmezése állami döntésekben nyilvánul meg, ezért az állami döntéshozatal folyamatában, vagyis a hatalmi-politikai mező működésében ragadhatók meg a felkínált szolgáltatások körét formáló tényezők.

A felkínált szolgáltatások alakítása, módosítása az intézményes oktatás esetében közvetlenül az oktatáspolitikán, közvetve pedig az egyéb politikákon (társadalompolitika, településpolitika, gazdaságpolitika, költségvetési politika stb.) keresztül történhet, mely döntéseknek a hatás- és feladatkörök elosztásától füg-gően lehetnek központi szinten és decentralizáltan érvényesülő elemei.

A különböző érdekcsoportok, közösségek – kihasználva a hatalmi politikai mező által kínált lehetőségeket – az általuk igényelt szolgáltatások elérését célözva próbálják befolyásolni a rendszer működését, vagyis igényeiknek megfelelő irányba alakítani az oktatási szolgáltatások (számukra) felkínált terét. Ilyen kezdeményezésnek tekinthetők a hiányzó vagy korlátozottan rendelkezésre álló szolgáltatások kikényszerítésére irányuló törekvések, akár közfinanszírozott formában, akár magánszolgáltatások megszervezésével, vagy helyi szinten az adott képzési hálózat egészét, illetve egyes részegységeit érintő konkrét döntések befolyásolására irányuló akciók (tagozatok, speciális programok, kiegészítő szolgáltatások indítása, infrastruktúra korszerűsítése, személyi feltételek javítása, kapcsolódó szolgáltatások – büfé, étkeztetés, sport és közösségi programok – fejlesztése).

Az oktatási rendszerekbe illeszkedő (piaci) magánszolgáltatási elemek aránya és formái így szintén rendkívül sokszínűek lehetnek, miként létrejöttük háttere is. Egészen másként alakul a magán- és állami (önkormányzati) oktatási szolgáltatások egymásra épülése, közös (állami) oktatási rendszerbe illeszkedése a tisztán piaci szolgáltatási, az egyházi szolgáltatási és az autonóm helyi közösségi (települési) szolgáltatási tradíciókra alapozódó rendszerekben, vagy a magán- és egyházi szolgáltatásokat kizáró (erősen korlátozó) államosított (államszocialista) szolgáltatási előzmények esetén. Amikor az oktatási szolgáltatások felkínált teréről beszélünk, az összes felkínált szolgáltatási elemet beleértjük, így a differenciáltan elérhető magánszolgáltatások valamennyi típusát, a magániskolától kezdve, az alapítványi képzési formákon, fizetett szervezett tanfolyamokon, magántanulói státuszt kihasználó formális vagy informálisan szervezett képzéseken át egészen a szülők által megvásárolt egyéni különórákig.

Az oktatási szolgáltatások felkínált tere – „második térként” – „a valóságot interpretálja a térbeliség reprezentációinak segítségével” (Berki 2014, 96.) a fogyasztók számára. Másként megfogalmazva: ez a hatalom által formált és irányított tér. Az állam jogszabályokban, koncepciókban, tervekben fogalmazza meg az oktatási rendszerrel kapcsolatos céljait, valódi arcát azonban az eltérő helyzetű emberek számára biztosított reális lehetőségekkel teszi láthatóvá. A térben élő ember pedig igazodik ezekhez a lehetőségekhez: saját maga számára lefordítja, értelmezi azokat. A szolgáltatást igénybe vevők saját megközelítésük, mentalitásuk, helyzetük alapján a felkínált szolgáltatások eltérő mintázatait látják; a megélt tér (harmadik tér) középpontjában a mindennapjait „itt és most” átélő szubjektum áll (Carman 1999). Fizikailag benne élve a térben, annak az általa értelmezhető (számára konstruált, felkínált) szegmensei alakítják cselekedeteit, döntéseit, választásait, melyek így a külső kényszerekhez történő igazodásnak, a saját határok értelmezésének és az e tényezőkhöz viszonyulásnak (beletörődés, elfogadás, határok tágítása) az egyvelege. E döntései eredményeként éli meg a szubjektum a mindennapjait, így azon részleteket is, melyek kapcsolatban vannak az oktatási rendszerrel: a megélt tér a mindennapokban itt és most élő szubjektum számára a realitás maga.

Fő kutatási kérdések, vizsgálati keretek

A kutatás a mindennapjaikat élő emberek lokális terekben meghozott konkrét döntései alapján – „alulnézetből” – közelíti az oktatási rendszert. Az emberek döntéseiből próbál következtetni a számukra „felkínált” lehetőségekre, vagyis a hatalom által formált és irányított térre (második tér) és annak jellemzőire, felépítésére, működésére; vizsgálja:

- a központi és helyi hatalom szerepét, befolyását, a különböző érdekcsoportok lehetőségeit a felkínált szolgáltatások alakításában;

- azt, hogy kiknek, hol, milyen tartalmú és színvonalú szolgáltatást kínálnak fel, és hogyan történik a szolgáltatást igénylők közül az igénybe vevők kiválasztása;
- azt, hogy a közfinanszírozott szolgáltatások mennyiben fedik le az igényeket, megjelennek-e (és ha igen, milyen finanszírozási háttérrel) a magán-, egyházi vagy egyéb közösségi szolgáltatások (intézményesült vagy nem intézményesült formában).

Az elérhető és felkínált oktatási szolgáltatások tere csak helyben ragadható meg, még ha a lokális terek magukon viselik is a helyi kereteken túlmutató hierarchiák, hálózatok hatásait: utóbbiak ugyanis a konkrét helyi viszonyokon, adottságokon, örökségeken, a lokális társadalom jellemzőin (összetétel, egyenlőtlenségek, együttműködések, megosztottságok) és a helyi hatalom működésén (érdekkörök, aktivitás) átszűrve jelennek meg. A „hely” fontos jellemzője, hogy másként jelenhet meg a különböző helyzetű, kultúrájú emberek és csoportok számára. A három kiválasztott mintatelepülésen közös vonás a cigány népesség jelenléte. Térbeli elhelyezkedésük, települési kapcsolataik és méretük alapján azonban lényegesen eltérő jellemzőkkel írhatók le. Az iskolai szelekció és szegregáció alakulásában a szakirodalom alapján megkérdőjelezhetetlen az etnikai különbségek és azok helyi társadalmi viszonyokat alakító szerepének, továbbá az „oktatási piac” egyéb jellemzőinek (helyi iskolák száma, jellegzetességeik, adottságaik, környező településeken elérhető szolgáltatások) fontossága (Havas, Kemény, Liskó 2002; Kertesi, Kézdi 2014; Ladányi 2009; Fejes, Szűcs 2018; Zolnay 2018). Az esettanulmányok helyszínének kiválasztásakor e szempontok mind egyikét igyekeztem érvényesíteni, így a vizsgált települések egyike központi szerepkörrel rendelkező, hagyományos ipari övezetben fekvő kisváros (X), a másik egy hátrányos helyzetű, határ menti zónában fekvő kisebb város (Y), melynek környezetében található az adott megye egyik legfontosabb, széles körű közszolgáltatásokkal rendelkező városa, a harmadik pedig e kisváros térségébe tartozó periférikus fekvésű, kedvezőtlen közlekedési kapcsolatokkal jellemezhető község (Z). A települések lélekszáma, húsz-, tíz- és egyezer fő körüli, a 2011-es népszámlálási adatok alapján a magukat cigány/roma nemzetiségűnek nevezők aránya sorban 15, 10 és 30%, a foglalkoztatottak nélküli háztartások aránya pedig 40, 50 és 60% körüli értéket mutat.

Az elmúlt közel fél évszázadban Magyarországon három, alapvetően eltérő oktatási rendszert működtetett az állam. Az államszocializmus hierarchikusan felépített, mégis részben decentralizált „tanácsi” oktatási rendszerét 1990 után egy központi keretszabályozásra, önkormányzati fenntartásra és finanszírozási felelősségre, továbbá széles körű intézményi autonómiára alapozott, szélsőségesen decentralizált rendszer követte, melyet 2011-től egy finanszírozásában, fenntartásában, irányításában és ellenőrzésében is egységesített, végletesen centralizált állami rendszer váltott fel.

Az elemzés háttérét jelentő empirikus kutatásaim mindhárom mintaterületen 2014–2018 között folytak, ám ennél hosszabb időtávot átfogva, a 2011. évi változások előtti időszak jellemzőit is figyelembe véve vizsgálom az oktatási rendszer működését és szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában, újratermelésében. E hosszabb időtáv és a rendszer minden lényeges elemét (finanszírozás, fenntartás, irányítás, szabályozás, ellenőrzés, társadalmi kontroll) érintő 2011. évi radikális átalakítás teszi igazán lehetővé, hogy értelmezzük az állam szerepének és szerepkör-változásainak következményeit, továbbá azokat a mechanizmusokat, amelyek a helyi társadalmi viszonyokat alakítva meghatározzák az egyes emberek és csoportjaik lehetőségeit, esélyeit az oktatási rendszerben történő sikeres előrehaladásra.

A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek újratermelése az oktatási rendszer esetében ugyanis – értelmezésünk szerint – az előrehaladási esélyek alakulásában ragadható meg. Abban tehát, hogy az érintettek számára lakóhelyüktől és jövedelmi helyzetüktől, társadalmi státuszuktól, családi háttérüktől, származásuktól, kapcsolatrendszerüktől függetlenül biztosított-e a lehetősége annak, hogy képességeiket, adottságaikat figyelembe véve magas szintű teljesítményt érjenek el. Másként fogalmazva: kimutathatók-e érdemi különbségek a különböző helyeken élő, eltérő társadalmi helyzetű egyének számára elérhető és felkínált szolgáltatások körében és minőségében. Vagyis mennyiben/miben térnek el az elérhető (első) és felkínált (második) szolgáltatások terei. És végül, ezek alapján hogyan „választanak iskolát” (harmadik tér) a különböző helyeken élő, eltérő társadalmi helyzetű csoportok tagjai.

A tanulók az intézményes szolgáltatásokat szervezett keretek között iskolákban, azokon belül pedig tanulócsoportokban veszik igénybe. A szolgáltatásban megfigyelhető különbségek így lehetnek intézmények közöttiek és intézményen belüliek. Szinte minden ország oktatási rendszerében létezik olyan szelekciós mechanizmus, mely különböző intézménytípusokat kínál fel a tanulók számára, választásra is kényszerítve őket. E szelekció abban az értelemben mindenhol általánosnak tekinthető, hogy az összes tanulót érinti valamikor. Az országok többségében azonban nem 14 éves korban vagy azt megelőzően (miként hazánkban), hanem később, és nem egy, hanem több lépésben kerül rá sor. Ráadásul, többnyire biztosított a téves vagy hibás választás korrekciójának lehetősége is. A középiskolai intézménytípus kiválasztásában mindenhol fontos szempont a tanulási teljesítmény, ám azokban az országokban, ahol például a felsőoktatásba történő továbblépésre a középfokú szakképzés is széles körű lehetőséget biztosít, e döntés szerepe lényegesen kisebb.

Magyarországon a szelekció a középiskolába történő belépéssel (14 éves kora) minden tanuló esetében megtörténik. És bár az átjárhatóságra hivatkozva voltak kezdeményezések arra, hogy akár a képzési szint, akár a szakmai kimenetel tekintetében lehetőség legyen a választás korrigálására, a szakirodalomban nincs vita arról, hogy a magyar rendszer túl korán és kellő megalapozottság nélkül

kényszeríti ki a tanulók intézményváltását (pályaválasztását), továbbá kevés lehetőséget biztosít a korrekcióra. Ebből egyértelműen következik, hogy a középiskolai továbbtanulásban Magyarországon a tanulási eredményeknek döntő szerepe van (Csapó 2008; Herman 2008; Velkey 2013), amit megerősítenek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is. A 2015-ös PISA-mérés szerint (mely a 15 éves tanulók teljesítményét méri, tehát középiskolába lépés után történik) az iskolák közötti különbségek természettudományi eredmények szórását magyarázó ereje Magyarország esetében kiemelkedően magas (Radó 2018). Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar oktatási rendszer tanulói teljesítményben megfigyelhető érdemi egyenlőtlenségei 14 éves kor előtt, vagyis az alapfokú képzési rendszerben alapozódnak meg. Kutatásunk során ezért az alapfokú oktatási szolgáltatásokat vizsgáljuk.

Előzmények – A fokozatosan erősödő általános iskolai szelekció és szegregáció okai, összetevői és következményei 2011 előtt

A 2011 előtti folyamatok jellemzőinek áttekintése nélkülözhetetlen az esettanulmányokban feltárt jelenségek értelmezéséhez, ezért ezt az időszakot – korábbi kutatásaimra és a szakirodalomra támaszkodva – az országosan érvényesülő legfontosabb, iskolaválasztást befolyásoló tendenciákra koncentrálni foglalom össze.

A rendszerváltás utáni időszak (általános iskolai) „beiskolázási” gyakorlatát az 1990-es évek elején az államszocializmus alulnézetből változatlan, egységes, előírt körzeti ellátási logikát követő intézményszervezési és intézményhasználati tradícióinak továbbélése jellemezte. A jogszabályokban meglehetősen hamar (1985) megjelent a szabad iskolaválasztás lehetősége, ám ennek ellenére jellemző maradt a körzeti iskolába történő beiratkozás. Az iskolák tanulóinak társadalmi összetétele nagyrészt követte a társadalom térbeli elrendeződését: az iskolai szegregáció azokban a terekben jelent meg, ahol a település vagy településrész is szegregátum volt. Az elemzések egyértelműen kiemelik, hogy e szegregátumok iskolái, iskolai telephelyei a tárgyi, szakmai feltételek és egyéb szolgáltatások tekintetében már az 1980-as években is alacsonyabb színvonalon teljesítettek (Forray 1986), ami a következő két évtizedben erősödött.

Az 1980-as évek elejének hazai oktatási rendszerét elemezve egy vizsgálat országosan mindösszesen százötven olyan tanulócsoportot említ, ahol többségben vannak a cigány tanulók (Havas, Kemény, Liskó 2002). 2005-re a helyzet radikálisan megváltozott: miközben a cigány tanulók aránya közel kétszeresre nőtt, a homogén cigány osztályok száma a korábbi érték nyolcszorosára emelkedett, és ennek háromszorosa volt azoknak az osztályoknak a száma, ahol többségben voltak a cigány tanulók (Havas, Liskó 2006). Ráadásul, a tudatos elkülönítés burkolt technikájaként egyre szélesebb körben vált jellemzővé a nehezen kezelhető, főképp cigány tanulók kiségitő iskolákba szorítása is (Ladányi 2009). A szakiroda-

lom által tehát már az 1990-es évek elején feltárt erősödő szegregáció mellett egyre szélesebb körben érvényesült az intézményesített belső szelekció is. A több párhuzamos osztállyal működő iskolákban a szakrendszerű oktatás (felső tagozat) megkezdésekor újraszervezett osztályokba a tanulási teljesítmény, érdeklődés, tehetség alapján sorolták be a tanulókat (tagozatok). Ez egyszerre szolgálta a tanulók előmenetelében érdekelt szülők igényeit és az iskolák szakmai presztízsét segítő pedagógiai innovációkat. Ráadásul, összhangban volt a korábbi évtizedek deklaráltan egyenlősítő oktatáspolitikáját háttérbe szorító, decentralizációra, piacosításra hivatkozó késő kádárizmus oktatáspolitikájával (Kovai, Neumann 2015), amely a korábbi „egységesítéssel” szemben tudatosan támogatta a pluralizmust, az autonómiát és az alternativitást. A körzeti iskola választását természetesnek tekintő szemlélet éppen az alternatív, kísérleti pedagógiai innovációkra, tehetséggondozó programokra hivatkozva kezdett előbb szűkebb, majd egyre tágabb körben megkérdőjeleződni. Ebben – az 1990-es évek közepétől – három, egymással szorosan összefüggő tényező játszott meghatározó szerepet:

- a demográfiai folyamatokból is következő többletkapacitások tartós fennmaradása,
- a szolgáltatások gyorsuló differenciálódása
- és a szülői szemlélet változása.

Az általános iskolai férőhelyek és a tanulói létszám alakulása

Az 1980-as évek elején általános iskolába lépő nagy létszámú évfolyamokhoz igazított képzési kapacitások fenntarthatatlanságával 1990-es évek első felében szembesülő önkormányzatok – pénzügyi ösztönzők hatására, eltérő intenzitással – hozzáfogtak a felesleges férőhelyek kivezetéséhez. A tanulók létszámának csökkenését kis késéssel, ütemesen követte a tanulócsoportok számának fogyása, miközben az iskolák számának csökkenési üteme mindvégig elmaradt attól. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az egy iskolát működtető önkormányzatok településpolitikai okok miatt erőn felüli áldozatokat vállalva próbálták megtartani iskolájukat,¹ másrészt az önkormányzatok megfelelő beiskolázási szabályozókkal érdemi viták nélkül is képesek voltak a tanulócsoportok számát a csökkenő tanulólétszámhoz igazítani, de nehezen vállalták a súlyos konfliktusokat jelentő iskola-bezárásokat.

Az iskolák számában 2007-2008-ban hullámszerű csökkenést figyelhetünk meg, melyet az elemzések a kistérségi társulások pénzügyi támogatásához és adminisztratív szabályaihoz kapcsolódó szigorításokkal összefüggő iskola-összevonásokkal, illetve a tovább romló költségvetési helyzet miatt erősödő racionalizálási kényszerrel magyaráznak (Hajdú, Hermann, Horn, Varga 2016; Radó 2018). Megítélésem szerint azonban, fontos szerepe volt ebben a helyi konfliktuskezelési gyakorlatban érzékelhető változásoknak is, mely összefügg a megváltozott országos politikai környezettel, és a korábbi években már szinte minden nagyobb várost

elérő, súlyosabb konfliktusok nélkül lezajló iskola- és intézmény-összevonási hullámmal is.²

A túlkínálat kialakulásában kezdettől fogva szerepet játszottak a rendszer-váltás után létrehozott új egyházi általános iskolák. Bár számuk és arányuk 2010-ig nem volt jelentős,³ és főképp a nagyobb városokban jöttek létre, szerepük mégis kiemelendő: a kedvezőbb finanszírozási feltételek (kiegészítő normatíva) és a körzeti ellátási kötelezettség hiánya miatt ugyanis a gyermekekért folyó versenyben egyértelmű előnyt élveztek. Számuk lassú növekedésében e két tényező játszotta a legfontosabb szerepet. Az önkormányzatokkal konfliktusba kerülő iskolák, illetve a finanszírozási problémák miatt kényszerhelyzetbe kerülő önkormányzatok kezdeményezték leggyakrabban az iskola egyházi fenntartásba adását (Velkey 2013).

Összefoglalva elmondható tehát, hogy az 1990-es évek elejére elsősorban a demográfiai változások következtében kialakuló általános iskolai többletkapacitások az ország szinte minden szegletében tartósan fennmaradtak, lehetővé téve ezzel a tanulók iskolák és települések közötti mozgását, vándorlását már az általános iskola megkezdésének időszakában.

A szolgáltatások gyorsuló differenciálódása

A szolgáltatások differenciálódása a fenntartó önkormányzatok költségvetési pozíciójával függ össze: az 1990-es évek közepétől hullámmódon, de folyamatosan romló, majd a 2000-es évek második felétől drámaivá váló helyzet felgyorsította a folyamatot. A kedvezőtlenebb helyzetű, saját bevételekkel alig rendelkező kisebb települések számára egyre nehezebbé vált az iskolák fenntartási költségeit csökkenő arányban fedező állami normatíva⁴ saját forrásokkal (fenntartói hozzájárulás) történő kiegészítése. Iskoláik fenntartását tovább nehezítette az alacsony gyermeklétszámból következő magasabb fajlagos költség, mely egyszerre vezetett az oktatási infrastruktúra és eszközállomány leromlásához, a szükséges szakemberek biztosításának nehézségeihez, a felzárkóztatás és tehetséggondozás feltételeinek ellehetetlenüléséhez.

Ez a kézzel fogható, mindennapokban is érzékelhető folyamat lényegében visszatartotta mindazokat a helyi iskola választásától (illetve ösztönözte az iskola rendhagyó szerkezetű gimnáziumok felé történő elhagyására a negyedik vagy hatodik évfolyam után), akik számára megvolt a lehetőség arra, hogy gyermeküket máshova járassák. E jelenséget ugyanakkor érdemben befolyásolták a helyi társadalom belső viszonyai, például az erős helyi szolidaritás, az összetartó közösség, a helyi elit példamutatása (akár a helyben maradás, akár az eljárás mellett), a helyi társadalom megosztottsága, családok közötti konfliktusok, etnikai feszültségek.

A nagyobb községeket és kisebb városokat a romló tendencia a magasabb gyermeklétszámból következő nagyobb személyzet és racionálisabb csoportszervezés lehetősége miatt kevésbé sújtotta, ráadásul a magasabb helyi adóbevételek

eleve nagyobb költségvetési mozgásteret biztosítottak számukra. A normatív finanszírozásból következő pénzügyi érdekeltség pedig nyitottá tette őket a „bejáró tanulók”⁵ fogadására is, hiszen a már elindított osztályok feltöltése kívülről jött tanulókkal többletnormatívát hozott. E települések tehát örömmel fogadták a romló feltételek elől „menekülő”, kistelepülésen lakó, jellemzően mobilabb, magasabb státuszú, a tanulást, tudást értékelő, gyermekük iskolai előmenetelére érzékeny, így beilleszkedési konfliktust sem okozó családok bejáró gyermekeit. A nagyobb városok, megyeszékhelyek gyermekelszívó hatása azonban egyértelműen erősebb volt, így a településszerkezeti jellemzők, közlekedési kapcsolatok érdemben befolyásolták a tanulók bejárási irányait. A nagyobb városok szélesebb körű szolgáltatási kínálata, a tartósan meglévő többletkapacitások és az e településeken jellemző, körzeti ellátási kötelezettséggel nem terhelt egyházi vagy magániskolák már az általános iskola megkezdésekor⁶ éles versenyhelyzetet teremtettek, melyet a szintén nagyobb városokban működő, többségükben egyházi fenntartású, rendhagyó szerkezetű (nyolc- és hatosztályos) gimnáziumok tovább erősítettek. A verseny okát a többletkapacitások, lehetőségét pedig a szabad intézményválasztás alapozta meg: ráadásul két párhuzamosan zajló, mégis egy irányba mutató versenyről beszélhetünk. Élesedő verseny alakult ki egyrészt a szülők (tanulók) között a magasabb színvonalú ellátáshoz való hozzáférésért, másrészt az intézmények között a gyermekek beiskolázásáért, elsősorban a megmaradás (férőhelyek feltöltése, álláshelyek megtartása, iskola megmaradása), másodsorban pedig a könnyen kezelhető, kevesebb problémát jelentő, magasabb szintű eredmények elérését ígérő tanulók megszerzése érdekében (Balázs 2007; Velkey 2013).

Az általános iskolák közötti verseny településen belül alakult ki, amibe legfeljebb a könnyen elérhető települések iskolái léphettek még be. A versenyfeltételeket az önkormányzati iskolák esetében a fenntartó határozta meg:

- a beiskolázási körzetek lehatárolásával,
- az indítható osztályok számának rögzítésével,
- a tagozatok, esetleg városi beiskolázású tagozatos osztályok indításának lehetőségével,
- az infrastrukturális feltételek, eszközök biztosításával,
- az iskola szolgáltatásait rögzítő pedagógiai program elfogadásával, a vonzó képzési elemek (kéttannyelvű képzés, emelt nyelvi óraszámok, művészeti képzés, drámapedagógiai képzés, sporttevékenység, informatikai képzés) engedélyezésével,
- valamint az iskola mozgásterét, lehetőségeit (személyzet kiválasztása, juttatásai) meghatározó, működtetéshez szükséges források biztosításával.

A nem önkormányzati fenntartású iskolákra és a környező települések iskoláira értelemszerűen nem vonatkoztak a helyi versenyfeltételek, így jelenlétük (különösen, ha több ilyen iskola is működött a településen vagy volt elérhető a közvetlen környezetében) általában még élesebbé tette a versenyt. A fenntartói

döntéseket az önkormányzati testületek hozták meg. Így abban, hogy e döntések milyen általános versenyfeltételeket alakítottak ki, milyen lehetőségeket biztosítottak az intézményeknek, hogyan viszonyultak az egyházi és magánintézményekhez, illetve a közeli másik településhez, a helyi politikának, a helyi hatalom működési gyakorlatának, a tradícióknak, a helyi érdekcsoportoknak, a kialakult érdekegyeztetési mechanizmusoknak és a helyi elit szemléletének volt meghatározó szerepe. Az ezekből következő sokszínű gyakorlat ellenére valamilyen formában a nagyobb városok mindegyikében megjelentek az elitiskolák és a hátrányos helyzetű vagy cigány tanulókat magasabb arányban ellátó, többnyire permkerületi szegregált iskolák.

A szervezett magán szolgáltatások szerepe – a fővárost leszámítva – ekkor még mellékes volt. A magas státuszú, tanulás- és tudásorientált, kimagasló teljesítményre képes tanulók képzését, a tehetségek differenciált gondozását képesek voltak színvonalasan ellátni az elitiskolák, köztük a rendhagyó szerkezetű gimnáziumok. A kiegészítő (fizetős) magán szolgáltatások (nyelviskolák, tehetség gondozó programok, érdeklődési körök), illetve a magántanárok szerepe az egyre élesedő verseny miatt folyamatosan nőtt. E bővülő kiegészítő piaci szolgáltatás azonban szintén a nagyobb városokban összpontosult. A magánforrások bevonása a kiegészítő oktatásba főként az élesebb versenyhelyzetet jelentő rendhagyó szerkezetű, de hagyományos gimnáziumokba történő felvétel időszakában vált intenzívebbé (Velkey 2013).

A szülői szemlélet változása

E folyamatok alakulásában fontos szerepet játszott a szülői szemlélet már ekkor is érzékelhető változása, mely a verseny helyeslésében, a saját érdek határozott megfogalmazásában és érvényesítésében, a tudatos döntéshozatalban és a tájékozódás igényében, egyúttal a „verseny társadalom” elfogadásában, a társadalmi egyenlőtlenségek, polarizáció tudomásul vételében és a jobb pozíció elérését célzó egyéni stratégiák követésében foglalható össze. Az iskola elkezdésének időszakában ez a „jó iskola” kiválasztását jelenti és a szükséges különórák (idegen nyelv, zene, mozgás, sport, ifjúsági közösség, érdeklődési csoport) iránti keresletben jelenik meg. A jó iskola kiválasztásában az iskola felszereltségének, épületállományának, eszközparkjának, szakmai személyzetének, hírének, elfogadottságának és – nem mellékesen – a tanulók összetételének van meghatározó szerepe. A magas iskolai végzettségű szülők iskolaválasztását már az általános iskolába történő belépéskor is a továbbtanulás esélye motiválja. E szempontok már az iskolakezdés időszakában erősítik a szelektivitást (Radó 2018; Velkey 2013).

A tartósan meglévő többletkapacitások miatt tehát az iskolaválasztás elvi lehetősége széles körben biztosított volt, vagyis az elérhető (elvileg választható) szolgáltatások köre lényegesen kibővült. Ám az elérhetőségben a településközi mozgás (bejárás) reális lehetőségét a társadalmi helyzet érdemben befolyásolhat-

ta (iskolabusz hiánya, helyközi tömegközlekedés állapota, szülők bejárása, gépkocsi használata stb.), ami már önmagában leszűkítette azok körét, akik valóban igénybe is vehették a távolabbi szolgáltatásokat. A szolgáltatások gyorsuló differenciálódása és a szülői szemlélet változása pedig egyrészt hihetetlen módon megnövelte a választási hajlandóságot (amit a szülők nem ritkán szinte kényszerként éltek meg), másrészt a felkínált szolgáltatásokban egyre élesebben érvényesítette a társadalmi helyzettel, származással összefüggő szempontokat. A keresett „gyűjtőiskolákat” (elitiskolákat) lényegében a társadalmi és az iskolai elit jelölte ki, egymással szoros összjátékban. Bár a fenntartó önkormányzatok rendelkeztek (közvetett – korlátozott) eszközökkel a folyamatok befolyásolására, többnyire nem vállalták a helyi elit érdekeivel és a szakmai közvéleménnyel szembeni fellépést.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy a magyarországi közoktatásban az általános iskolai oktatás szintjén már az 1990-es évek elejére egyértelműen megjelent a képességszelekció, mely a továbbiakban egyre szélesebb körben erősödő szociális és etnikai alapú szelekcióval egészült ki. A szelekció alapjává a 2000-es évek közepére a szociális helyzet és az azzal szorosan összefüggő, feltételezett iskolai teljesítmény vált, ami egyszerre jelentette a „megfelelő” tanulók támogatását, és a „nem megfelelők” kiszorítását, kizárását. A felkínált szolgáltatások társadalmi helyzettel összefüggő differenciálódása tehát ekkor már nemcsak érzékelhető, hanem egyre markánsabban és szélesebb körben megfigyelhető jelenség volt, melynek térbeli szerkezete szorosan követte a településszerkezeti jellemzőket és a hátrányos helyzetű lakosság ennek megfelelő térbeli elhelyezkedését.

Állami kezdeményezések a halmozódó problémák kezelésére a 2000-es évek elején

A halmozódó problémák orvoslásával az önkormányzati rendszer alapproblémáinak kezelhetetlensége és az intézményrendszer önkormányzati fenntartása miatt a kormányzat a 2000-es évek elejétől három irányban is próbálkozott:

- a hátrányok kezelését, kompenzálását segítő integrált oktatás támogatásával,
- a szétaprózott intézményrendszer nagyobb területi egységekbe szervezésével,
- az iskolai szegregációt korlátozó szabályok bevezetésével.

A pedagógiai szakszolgálatok megerősítése, az utazó gyógypedagógiai szolgálatok, gyógytestnevelés rendszerbe illesztése, a korai fejlesztés és diagnosztizálás feltételeinek megteremtése, a hátrányos, halmozottan hátrányos helyzet részletes szabályozása, a tanulói teljesítmények rendszeres mérésének támogatása, az országos mérési rendszer kiépítése önmagában is komoly előrelépést eredményezett. Az SNI-s (sajátos nevelési igényű) tanulók pénzügyi ösztönzőkkel megtámogatott integrált oktatása például igazi sikertörténetnek tekinthető, de érdemben bővült a különböző fogyatékossgal élők integrált oktatásban való részvétele is, még ha e tekintetben lényeges területi különbségek alakultak is ki.

A szétaprózott intézményrendszer problémáira elsősorban a társulási hajlandóság erősítését segítő pénzügyi ösztönzők (kényszerek) bevezetésével próbálták választ adni. A társulásban fenntartott intézményeknek járó, létszámhatárhoz kötött normatíva, a többcélú kistérségi társulások szabályozása és normatívája, illetve a konkrét feladatokhoz kapcsolt (szolgáltatások valódi költségeit jobban megközelítő), kötött felhasználású egyedi normatívák számának és szerepének növekedése⁷ adatok szintjén is kimutatható akkumulációs folyamatokat indított el, miközben javultak az infrastrukturális, eszköz- és szakember- ellátottsági mutatók is (Kovács, Koós 2018). Az elemzések a pedagógiai szakszolgáltatásokban (korai diagnosztizálás, fejlesztés, gyógypedagógia, logopédia, fogyatékossgal élők ellátása) és a kapcsolódó szociális jellegű szolgáltatásokban (étkeztetés, gyermekjóléti szolgálatok) is előrelépésekről számolnak be, ugyanakkor a kistérségeken belüli különbségeket csak kismértékben, vagy nem is csökkentő gyakorlatokra is felhívják a figyelmet (Balázs, Kovács 2012).

Az iskolai szegregáció egyre több helyen előforduló jelenségére válaszul – összhangban a szakmai közvélemény javaslataival (Kertesi, Kézdi 2004) – több deszegregációs szabályt léptettek életbe, melyeknek két típusát különböztethetjük meg:

- az iskolai beiratkozás, felvétel rendjét, a körzeti ellátási kötelezettség részletszabályait, a körzetalakítás elveit, a túljelentkezésre vonatkozó eljárás szabályozásokat,
- illetve a nyolc évfolyamnál kevesebb évfolyammal rendelkező iskolák tanulóinak továbbléptetését garantáló szabályozást.

Az első típusba sorolható szabályok az előforduló szegregációs csatornák lezárását célozták, egyre bonyolultabb és egyre bürokratikusabb eljárásokkal. A második típusba sorolható szabályokra azért volt szükség, mert felgyorsuló iskolai szegregáció esetén, ha a hátrányos helyzetű kistélepülés intézménye nyolc évfolyamnál kevesebbel működött, egyszerűen egyik közeli település nagyobb intézménye sem akarta felvenni a nehezen kezelhető, problémás, többségében roma tanulókat. E kezdeményezések szándékában és a tapasztalatok megítélésében nincs vita a szakemberek között (Havas 2008): egyöntetű vélemény, hogy ott, ahol a helyi társadalom szegregálni akar, és az intézmény irányítása a helyi társadalom által választott – attól újraválasztásában függő – önkormányzati testület hatáskörében van, az amúgy támogatandó deszegregációs szabályokra azok közös kijátszása lesz a válasz, különösen akkor, ha az ellenőrzés, büntetés rendszere nem működik megfelelően.

Az empirikus kutatás eredményei – az általános iskolai szelekció és szegregáció jellemzői az oktatási rendszer 2011. évi átalakítása előtt és után

Empirikus kutatásom mintaterületeit úgy választottam ki, hogy az iskolai szelekció és szegregáció fentebb részletezett, vizsgálatot megelőző időszakban jellem-

zövé váló folyamatait a helyi adottságokat tekintve eltérő típusba sorolható, ám a jelenségcsoport által egyértelműen érintett településeken elemezhessem.

A vizsgált legnagyobb településen (X város) a 2000-es évek első évtizedének közepén öt önkormányzati fenntartású, önálló iskola működött, közülük négy a település központjához viszonylag közel, a város szinte minden részéből jól megközelíthető helyen. A külterületi iskola a város peremzónájában, egy korábban a városhoz csatolt, hagyományos falusias szerkezetű, vegyes lakosságú településrész saját iskolája (volt és ma is az). Ezeken kívül a településen egy közvetlenül a rendszerváltás után alapított egyházi és egy kisebbségi önkormányzat által fenntartott nemzetiségi általános iskola működött. Utóbbiak az önkormányzati iskolákban jellemző 20-25 fős induló osztályokhoz képest lényegesen kisebb létszámú (évfolyamonként egy-egy 12-15 fős) osztályokkal biztosították a felmerülő egyházi, illetve nemzetiségi képzési oktatási igényeket (1. táblázat). Az értelmi képességeikben enyhén akadályozott tanulókat oktató megyei önkormányzati fenntartású iskolában dolgozó szakemberek látták el magas szinten a korai diagnosztizálással, fejlesztéssel, utazó gyógypedagógiai szolgáltatással, gyógytestneveléssel kapcsolatban felmerülő városi igényeket. Az önkormányzati iskolák közül a belvárosban található (C iskola) német nemzetiségi kisebbségi nyelvet oktató képzéssel, a nagyobb és újabb épületben működő (D iskola) pedig testnevelési tagozattal rendelkezett. Lényegében ez volt a település iskolarendszerének (helyi általános iskolai oktatási piac) hagyományos és több évtizeden át jellemző felépítése, amit csupán minimális mértékben alakított át a szomszéd kisváros nyolc osztályos egyházi gimnáziuma.

A tanulók létszámának csökkenését kezdetben az indított osztályok számának csökkentésével oldották meg, ám 2006-ban, az országos folyamatokkal összhangban, itt is megtörtént az önkormányzati iskolák egy igazgatási egységbe szervezése. A további létszámcsökkenés miatt – előre tervezett, ütemezett módon – a belvárosi kisebb és régebbi iskolaépületből 2009-ben áthelyezték az osztályokat a nagyobb új épületbe. Közben, 2008-ban az összevont iskola központi épületében (D iskola) a magasabb évfolyamok angol nyelvi képzésének megerősítése mellett felmenő rendszerben elindítottak egy angol kéttannyelvű osztályt, továbbá megtartották a korábban is népszerű testnevelési tagozatot. Mindez azal a céllal történt, hogy a szomszéd városban működő nyolcosztályos egyházi gimnázium elszívó hatását ellensúlyozzák, és a szintén ott működő, hagyományos szerkezetű két tanítási nyelvű, az X városban is keresett gimnáziumba történő bejutás esélyét növeljék. Az iskolák egy igazgatási egységbe szervezése, majd az egyik épület kivonása a romló pénzügyi, költségvetési helyzet következménye, a kéttannyelvű tagozat pedig a szülők nyomására adott intézményi és önkormányzati válasz volt. Az összevont intézmény kisebb és régebbi épületeiben (E és F iskolák) így csak normál osztályok indultak (1. táblázat).

2005-ben a város hét iskolája közül az öt önkormányzati fenntartású intézmény körzeti beiskolázással működött: a német nemzetiségi nyelvet oktató osz-

tály és a testnevelés tagozat is. Az egyházi és a kisebbségi önkormányzati iskola – figyelembe véve az osztályok létszámait is – a tanulók alig 15%-át vette fel. Az iskolakezdekéskor nem, a negyedik osztály után azonban már ekkor is érzékelhető volt a szomszéd város nyolcosztályos gimnáziumának elszívó hatása.

Ebben az időszakban tehát az iskolai szelekció még korlátozott volt a városban az általános iskola megkezdésekor, az etnikai alapú szegregáció a cigány tanulók magas létszáma ellenére sem gyorsult fel. Az iskolák összetétele követte a település belső szerkezetét, a magasabb státuszú családok gyermekeinek aránya a belvárosi, a kisebbségi és az egyházi iskolában volt csak enyhén magasabb az átlagosnál. A cigány tanulók a lakóhelyi elhelyezkedést követve viszonylag egyenletesen oszlottak el az iskolák között (1. táblázat).

Az évtized végére az erősödő szelekciós nyomás és az önkormányzat iskolaszerkezeti változtatásainak hatására jelentősen csökkent a körzeti beiskolázás szerepe. A korábbi 15%-kal szemben ekkor már a férőhelyek közel 40%-át tették ki a városi beiskolázást lehetővé tevő tagozatok és a nem önkormányzati iskolák osztályai. Ez a magas arány és a szabad intézményválasztásban érintett szolgáltatások széles köre lényegesen eltér a nemzetközi gyakorlattól. Más országokban is

1. táblázat A cigány tanulók becsült aránya 2005-ben és 2016-ban X város általános iskoláiban
Estimated proportion of Gypsy students in 2005 and 2016 in elementary schools in City X.

2005			2016		
Intézmény	Iskolai osztályok száma	Cigány tanulók aránya (% becsült)	Intézmény	Iskolai osztályok száma	Cigány tanulók aránya (% becsült)
A (egyházi)	8/1	5	A (egyházi)	8/1	5
B (nemzetiségi)	8/1	10	B (nemzetiségi)	8/1	15
C (önk. – belváros – német kisebbségi nyelvet oktató)	8/1	10	C (egyházi – belváros)	8/1	0
D (önk. – nagy, új épület)	16/2	30	D (állami – német tagozat)	8/1	10
			D (állami – angol kéttannyelvű)	8/1	5
E (önk. – kisebb épület)	16/2	20	D/E (állami – kisebb)	8/1	100
F (önk. – régebbi épület)	16/2	15	D/F (állami – régebbi)	8/1	25
G (önk. – külterületi)	8/1	15	D/G (állami – külterületi)	8/1	30
Összes osztály/évfolyam	10		Összes osztály/évfolyam	8	
Első évf./cigány tanulók %		17	Első évf./cigány tanulók %		28

Forrás: saját adatgyűjtés

nő már az iskolakezdés időszakában a szabad választás lehetősége, de ez csak az intézmények 10-15%-át érinti, amelyek magániskolák vagy egyházi szereplők:⁸ az állami (önkormányzati) intézmények körzeti ellátást nyújtanak, és ezek adják a férőhelyek túlnyomó többségét (Berényi 2018). Természetesen, családi okokból (munkahely, testvér, nagyszülők) előfordulhat, hogy egy gyermek nem a körzeti, hanem másik állami (önkormányzati) iskolába jár, de ennek gyakorisága rendkívül csekély.

A növekvő szelekciós nyomást a helyiek négy okra vezetik vissza:

- a szülői szemlélet változására, amely az egyházi és a kisebbségi önkormányzati iskolák, illetve a tagozatos képzések keresettségének növekedésében mutatkozik meg,
- a szomszéd város nyolcosztályos gimnáziumi képzésének erősödő elszívó hatására,
- a középiskolai továbbtanulási verseny élesedésére és a leszakadástól való félelemre,
- valamint a cigány tanulók arányának növekedésére.

E hivatkozások inkább az elitizálódás gyorsuló folyamatát jelzik, ami ekkor már egyértelműen érzékelhető volt, ám az erősödő szegregációs nyomás ellenére alig változott a cigány tanulók iskolák közötti eloszlása. Ezt az érdekeltek a hátrányok kompenzálását segítő intézkedések eredményességének, a központilag előírt deszegregációs szabályokkal való intézményi azonosulásnak tulajdonítják. Ez utóbbi tényező összhangban van a helyi társadalmi tradíciókkal, amelyek immár évtizedek óta biztosították a cigányok, nemzetiségiek és magyarok, illetve a különböző vallásúak együttélését. A város minden iskolájában működött ugyanis a fejlesztő pedagógia, az utazó gyógypedagógiai szolgálat, elérhetőek voltak a szükséges szakemberek, az osztályok csökkenő létszáma ellenére arányosan bontották a csoportokat, így biztosított volt a lehetőség a differenciált oktatásra és a tehetségek gondozására. A szeparációs nyomás sem a tanárok, sem a szülők részéről nem billent át arra a színtre, ami a problémás tanulók már szélesedő körének kizárásához vezetett volna. A helyi elit keresett iskolái tehát nemcsak elérhetőek voltak, de fel is kínálták ezeket a nehezebb szociális helyzetben élő családok gyermekei számára.

2011 után azonban gyökeresen megváltozott az országos helyzet, s ez X városban is felgyorsította az iskolai szelekciót és szegregációt.

- Az új oktatáspolitikai kiemelten preferált szolgáltatói lettek az egyházi intézmények. Ez egyrészt az állami iskolák forrásait érdemben meghaladó költségvetési támogatásban (Radó 2019), másrészt a lényegesen nagyobb mozgástérben, helyi döntési szabadságban jelenik meg. Az egyházi iskolák száma és tanulói aránya e politika következményeként már a 2010. évi kormányváltás után érzékelhető növekedésnek indul, s az expanzió azóta is folyik. A korábban kiürített belvárosi iskola épületének felújítása és egy új egyházi iskola létrehozása (2012-ben) e folyamat fontos helyi eredmé-

nye. Az iskolai férőhelyek száma így a csökkenő tanulói létszám ellenére tovább nőtt, a helyi iskolák közötti, jobb képességű, magasabb státuszú, tudás- és tanulásorientált családok gyermekeiért folyó verseny még élesebb lett. Ez növelte az állami iskolákra nehezedő, tagozatok indítására és a belső szelekció erősítésére irányuló nyomást. A körzeti ellátást nyújtó férőhelyek aránya a városban 40% alá csökkent, miközben a nem állami intézményfenntartók férőhelyei az országos átlagot közel 10%-kal meghaladva 25%-ra növekedtek.

- Az önkormányzati intézmények államosítása után hamar szétestek azok az intézmények közötti szolgáltatási kapcsolatok, melyeknek különleges szerepük volt a halmozódó hátrányok kezelésében. Az iskolai oktatáson kívüli alapszolgáltatásokat elvileg továbbra is térségi szinten, de immár az állami intézménynek számító tankerületek (járás) szervezésében biztosították. Az egyes iskolákban csak a szociális alapellátásokat (gyermekfelügyelet, étkeztetés, iskolaorvos) oldották meg. A gyógytestnevelés, gyógypedagógiai ellátás, korai diagnosztizálás és fejlesztés a szükséges szakszemélyzet biztosításának nehézségei miatt szinte azonnal drasztikusan visszaesett.
- A kötelező óraszám növekedése, a merev tartalmi előírások, az önálló kezdeményezések korlátozása, a túlmunka ellentételezésének megszűnése és a centralizációból következő függőségek nemcsak nehezebbé tették a minőségi pedagógiai munkát, hanem érzékelhető módon erősítették a korábban is meglévő szeparációs nyomást (Radó 2018). Megfelelő külső segítség és eszközök nélkül a pedagógusok képtelenek voltak a halmozódó problémák kezelésére, így partnerré váltak a homogén csoportok szervezésében, az iskolák közötti és iskolán belüli szelekció erősítésében, vagyis a tanulók családi háttér szerinti szétválogatásában.
- Bár hatályban maradtak egyes szegregációellenes rendelkezések, a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók besorolására vonatkozó szabályok megváltoztatása (Ferge 2017) lényegében az adminisztráció szintjén szüntette meg a szegregációt. E szabály életbe lépése előtt az E épületben lévő, csak cigány tanulókból álló osztály közel 90%-a halmozottan hátrányos helyzetű volt. A szabályok változása után ugyanabban az osztályban, ugyanazon gyerekek közül kevesebb, mint 50% lett halmozottan hátrányos helyzetű, vagyis adminisztratív értelemben az osztály nem szegregált, így nincs is szükség szegregáció elleni intézkedésekre és a halmozott hátrányok többteleforrásokot igénylő kezelésére.

Mindezek hatására a két egyházi iskola, illetve az állami iskola német tagozata és angol kéttannyelvű képzése váltak a helyi társadalmi, politikai és gazdasági elit iskoláivá. Ezekbe az osztályokba lényegében ma már nem juthat be hátrányos helyzetű, alacsony státuszú és (különösen) cigány tanuló, számukra ezek az iskolák, bár elérhetőek, mégsem jelentenek felkínált képzést. A kompe-

tenciamérések alapján 2010 előtt a belvárosi és a nemzetiségi iskola teljesítménye volt a legmagasabb a városban: ezek az iskolák a hatodikos és nyolcadikos matematika és szövegértési feladatokban is az ország legjobb általános iskolái között (felső 5%) foglaltak helyet. 2012 után (ekkor lettek hatodikosok az iskolák átszervezésekor belépő tanulók) eredményeik érzékelhetően romlottak, majd az utóbbi néhány évben a nemzetiségi iskolában enyhén javuló tendenciát mutatnak. Ezt magyarázhatja, hogy a nemzetiségi iskola a gyorsuló elkülönülés időszakában a jobb anyagi helyzetű cigány családok menekülő útjává vált. Az átlagos cigány tanulók számára az elérhető iskolák közül elvileg választhatók (felkínáltak) maradtak a D/E-F-G állami fenntartású intézmények, melyek közül – az elérhetőség miatt – a közelben lakókat leszámítva kiesik a külterületi (D/G) és a város másik felében lévő D/F iskola. Utóbbi körzetében hagyományosan alacsonyabb a cigány tanulók aránya. A városban élő nehezebb helyzetű diákok és a cigány tanulók többsége számára az E iskola választása a realitás. Ide szorul vissza a cigány tanulók többsége, leszámítva azokat, akik kockáztatva az erősödő társadalmi előítéletekből következő beilleszkedési nehézségeket, menekülési utakat keresnek (korlátozottan látnak más lehetőségeket), például a B (nemzetiségi) iskolát (1. táblázat).

Napjainkban a legjobb kompetenciamérési eredményeket a 2012-ben alakult egyházi iskola tanulói produkálják (különösen matematikából). Ez nemcsak a szülői háttérnek, hanem a pedagógiai munkának is köszönhető. Mind a hozzáadott érték, mind a családi háttérindex alapján kimondottan jól teljesít az iskola. A hagyományos egyházi iskolában az angol és a német képzés országos összevetésben az átlagosnál kissé jobb, az idősorokat tekintve enyhén javuló eredményeket mutat. A cigány tanulók intézményévé váló iskola 2012-2013-ig az átlaghoz illeszkedő, majd érzékelhetően romló eredményeket mutat. A méréseken résztvevő tanulók alacsony száma miatt a családi háttérindex adatok nem állnak rendelkezésre. A külterületi és a régebbi épületben működő, körzeti feladatokat ellátó iskolák eredményei szintén enyhén romló tendenciát mutatnak, a jelen felé közeledve – illeszkedve az országos adatokhoz – a családok szociális helyzetéhez képest is alulteljesítenek.

A vizsgált másik (Y) városban hagyományosan három általános iskola működött. Az 1990-es években a belvárosban található modern, jól felszerelt iskola a megyei tanulmányi versenyek egyik legsikeresebb kisvárosi intézménye volt. A másik két iskola a város peremzónájában helyezkedett el. Az egyik az ipartelep közelében: ide jártak az ipari (élelmiszeripari nagyüzem) munkások gyermekei. A másik pedig a cigányok által nagyobb arányban lakott övezetben elhelyezkedő régi iskola volt. A településen sem egyházi, sem nemzetiségi iskola nem jött létre és jelenleg sem működik.

X városhoz hasonlóan a 2000-es évek első évtizedének közepéig az iskolák tanulói – a körzeti ellátás logikáját követve – a lakóhelyükhöz legközelebbi iskolát választották. Az iskolák társadalmi összetétele követte a lakosság térbeli elhelyezkedését: a magasabb státuszú családok gyermekei a belső iskolába, az

alacsonyabb státuszú magyar gyerekek az ipartelepibe, a peremzónában lakó cigány tanulók pedig a legkevésbé felszerelt régi iskolába jártak nagyobb arányban. A belső iskola minden évfolyamon meglévő két osztályát az akkor elfogadott gyakorlat szerint a negyedik osztály elvégzése után a tanulmányi eredmények alapján – homogén csoportok kialakítására törekedve – válogatták szét, sorolták be a felsős osztályokba. A kompetenciamérések egyértelműen mutatják az eredmények osztályok szerinti lényeges eltérését. A belső iskola jobb osztálya a kisvárosi átlagot lényegesen meghaladó, a másik pedig az ipartelepi iskola osztályaival együtt átlagos szintű eredményeket mutatott.

2006 után ebben a városban is megtörtént az iskolák egy intézménybe történő összevonása, majd második lépésként a régi épület kivonása is. Ezt a gyermeklétszám csökkenésére, a régi épület felújítási kényszerére és az ekkor már hatályba lépő deszegregációs szabályokra hivatkozva lépte meg az önkormányzat. A régi iskola épületének kiürítése egy ütemben történt, a korábban három párhuzamos osztállyal rendelkező belső iskola két működő normál osztálya mellé helyezték el a régi iskola egyben tartott osztályait. Külön csoportban maradtak a belső iskola kis létszámú, értelmi képességeikben enyhén akadályozott tanulói. Az összevonás utáni, 2008–2010. évi kompetenciamérések alapján a régi iskola áthelyezett, belső iskola harmadik, leggyengébb normál osztályaként működő csoportja hatodikos matematikából – messze elmaradva az országos átlagtól – a legjobb osztály átlagának 57, szövegértésben 63%-át érte el.

Az összevonás és épületkivonás a belső iskolába bekerülő jelentős számú cigány tanuló miatt gyorsan kifejlődő láncreakciót indított el. A létszámadatok alapján az összevonást követően szinte azonnal elindult a belső iskola felső tagozatán egy fokozatos elszivárgás, egyrészt az ipartelepi iskola felső tagozatának alacsonyabb létszámú osztályaiba, másrészt a közeli nagyváros nyolcosztályos egyházi gimnáziumába. Ezzel párhuzamosan, a negyedik osztály után is egyre nagyobb arányban léptek ki a tanulók a környező városokban elérhető nyolcosztályos gimnáziumokat keresve. Az első osztályos beiskolázáskor a város belső területeiről többen választották ekkor már az ipartelepi iskolát és a könnyen elérhető nagyváros jól szervezett, többletkapacitásokkal rendelkező általános iskoláit. Míg tehát korábban a helyi általános iskolai oktatási piacra az első osztályos beiskolázáskor egyáltalán nem volt hatása a környező települések szolgáltatásainak és az elérhető nyolcosztályos gimnáziumi képzések is csak keveseket szívtak el a városból, ez a helyzet az összevonás után drasztikusan megváltozott. Miután a város iskolái leértékelődtek a helyi elit szemében, az érintettek többletköltséget, kényelmetlenséget vállalva egy szélesebb oktatási piacon kerestek maguk számára megfelelő szolgáltatást.

A kevesebb belépő és az elszivárgók miatt a belső iskola osztályait elkezdték átszervezni, ami tovább gyorsította a „kimenekülést” – ahogy az iskola egyik dolgozója megfogalmazta a jelenséget. A helyiek szerint napjainkban legalább két busznyi általános iskolás korú tanuló jár be minden nap a szomszéd városba.

A kompetenciamérések adatai egyértelműen visszaigazolják az iskolák közötti vándorlást és a gyorsuló szegregációt. A belső iskola mára megmaradó két párhuzamos normál osztálya a kisebb létszámok ellenére (15-20 tanuló) az utóbbi három évben a hatodikos matematikamérések szerint az ország leggyengébbjei között van, közel 300 ponttal elmaradva az országos átlagtól és 200 ponttal elmaradva az ipartelepi iskola átlagától.

A helyi szakemberek véleménye szerint súlyos hiba volt a régi épület kivonása. A szakirodalomban részletesen leírt és elemzett „hódmezővásárhelyi modell” (Szűcs 2018) a cigányok magasabb aránya és a kevesebb iskolai osztály miatt nem is működhetett a településen. A lakosság elhelyezkedését követő szegregációt tudomásul véve, a pedagógiai munka megerősítésével, eszközök és szakemberek biztosításával kellett volna a régi iskolában halmozódó problémákat kezelni, amivel elkerülhető lett volna a város iskolarendszerének összeomlása és egyre többek menekülése a nagyvárosba.

Véleményük szerint a kedvezőtlen folyamatokat elindító döntés politikai alapú volt és kívülről kezdeményezték, úgy érzik, hogy az iskolák államosítása immár lehetetlenné teszi a szélesen értelmezett helyi közösség érdekeinek képviselését. *„Az állam elvitte az iskolát és ezzel átvette a felelősséget is, majd azt mondta, hogy mindenki boldoguljon, ahogy tud. Aki tud, boldogul is, aki meg nem tud, az marad...”* – mondta egy elkeseredett iskolai dolgozó. Lényegében tehát a helyi szolgáltatók leromlásával, szétesésével a jó érdekérvényesítő képességekkel rendelkező, mobil, magas státuszú családok az elérhetőség kibővítésével, egy szélesebb, nagyobb oktatási piac értelmezésével teremtették meg maguknak a megfelelő (felkínált) szolgáltatásokat. Ez a lehetőség azok számára, akik elől sokan a szomszéd városba menekülnek, nem biztosított, nekik nem kínálták fel. Ők választhatják korlátozott számban az ipartelepi iskolát, a többi pedig marad, visszaszorul a számukra egyedülként adott belvárosiba.

Az iskolai szelekció és szegregáció drámai gyorsulásában minden érintett fontos szerepet tulajdonít a tanárok leterheltségének, az elismerés hiányának és a pedagógiai szakszolgálati tevékenység háttérbe szorulásának. A helyiek véleménye szerint a társadalmi polarizáció erősödése szinte automatikusan vonja maga után a szegregációt, a tanulók iskolai csoportokba szerveződéését családi hátterük szerint, különösen ott, ahol a cigányság aránya magasabb és társadalmi integrációjuk is nehézségekbe ütközik.

A vizsgált harmadik település (Z) története az előbbiektől merőben eltérő képet mutat. Itt egyetlen iskola található, amelyben minden évfolyamon egy kis létszámú osztály működik. A település földrajzi elhelyezkedése és közlekedési kapcsolatai miatt csak nehezen érhető el valamely nagyobb, magasabb szintű szolgáltatást nyújtó város. A középiskolába járó diákokon kívül munka miatt naponta alig egy tucatnyi ember hagyja el a települést, így szülőkkel együtt ingázó tanulók sincsenek. Minden helyben lakó gyermek a helyi iskolába jár, a cigányok magas települési aránya miatt az osztályok mindegyike cigány többségű, az intéz-

mény kívülről nézve szegregált, ún. gettóiskola. A helyi (elérhető) oktatási szolgáltatási piac tehát lényegében egyetlen iskolát jelent: alternatívaként a szomszéd falvak kisebb iskolái jöhetnének szóba, ám ezek egyikének sem kedvezőbbek a tárgyi adottságai. Egy kisebb közeli falu iskolája lehetne vonzó, hiszen ott egyetlen cigány tanuló sincs, mégsem keresik a helyiek. Lényegében az elérhető szolgáltatások beszűkülése hozta létre azt a helyzetet, amelyben a helyi közösség számára a megmaradás egyik kiemelt szimbóluma az iskola lett. A helyi közösség ezért az önkormányzati fenntartás időszakában és azt követően is erőn felül áldozott az iskolára: mindenki szívügyének tekintette az iskola megmaradását, működését, fejlődését. Ennek eredményeként – EU-források bevonásával – néhány éve sikerült teljesen felújítani az épületet és építeni egy új tornatermet, mellyel az infrastruktúra és eszközpark valóban eléri a napjainkban joggal elvárhatót. Az iskola tanári kara helyben él, az önkormányzati vezetők, helyi gazdák gyermekei szintén ide járatják gyerekeiket, miként a közmunkából élők, vagy a szociálisan segélyezettek is.

A kompetenciamérés adatai szerint 2008-tól napjainkig a tanulók hatodikos matematika és szövegértési eredményei kisebb hullámzásokkal mindvégig a községi átlag szintjén álltak. A nyolcadikos eredmények szövegértésből továbbra is a községek átlaga körül alakulnak, matematikából azonban több évfolyam esetében is meghaladják azokat, mutatva az összefogás, odafigyelés eredményét, tovább erősítve a fejlődés, előrelépés lehetőségét.

Elszabaduló egyenlőtlenségek, újratermelő területei és társadalmi hátrányok 2011 után a hazai alapfokú iskolarendszerben – összefoglalás

Az oktatási rendszer 2011 utáni radikális átalakítása több ok miatt is lényegesen gyorsította az iskolai szelekciót és szegregációt. Az új állami oktatáspolitikai nyíltan preferált intézményei az egyházi iskolák lettek. Ez egyrészt az állami iskolák forrásait érdemben meghaladó költségvetési támogatásban, másrészt a lényegesen nagyobb mozgástérben, helyi döntési szabadságban jelenik meg. Az egyházi iskolákba járó tanulók száma országos szinten 2006-2016 között több mint kétszeresére növekedett, az általános iskolák esetében részarányuk a 2000. évi 4,5% és a 2009. évi 8% után mára megközelíti a 15%-ot. Az állami iskolák mellett működő, körzeti ellátási teher alól mentesülő egyházi iskolák számának gyors növekedése nemcsak önmagában, hanem az állami iskolákban jelentkező szelekciós nyomás miatt is már az általános iskola megkezdésekor érdemben gyorsította az iskolai szelekciót. A jelentkezők közötti válogatás „szabadságával” rendelkező iskolák (férőhelyek) számának érdemi bővülése szélesre nyitotta annak lehetőségét, hogy az elérhető szolgáltatásokon belül elkülönülhessenek a különböző társadalmi csoportba tartozó, eltérő társadalmi helyzetű és etnikumú családok számára felkínált szolgáltatások.

Az önkormányzati intézmények államosítása az iskoláztatás megszervezését egyértelmű állami feladatként definiálta, így mentesítette a helyi politikai, társadalmi, gazdasági elitet a helyi oktatási rendszer kiegyensúlyozott, minden helyi érdeket figyelembe vevő megszervezésének felelőssége alól. A helyi elit így az iskoláztatással kapcsolatos érdekérvényesítő (közéleti) tevékenysége során szabadban koncentrálhat a saját érdek érvényesítésére, a színvonalában, tartalmában neki tetsző intézményi szolgáltatások kikényszerítésére, majd annak kisajátítására. Ez a helyi viszonyok, tradíciók alapján jelentheti az egyházi iskolai képzés megszervezésének támogatását, tagozatok indítását az állami iskolákban (X település), vagy jobb szolgáltatást nyújtó képzési helyek választását egy másik településen (Y település) az iskola megkezdésekor vagy a negyedik, hatodik évfolyam elvégzése után. Persze, egyúttal elvileg lehetővé teszi a helyi iskola (iskolák) minden helyben élő érdekeit szolgáló fejlesztését is, tovább erősítve a helyi közösség egészéért (Z település) vállalt felelősséget. Az államosítás utáni időszakban tehát rendhagyó módon nem beszűkült, hanem kiszélesedett a helyi elit lehetősége az önérdék megfogalmazására és érvényesítésére a helyi oktatási rendszer alakításában.

Az elérhető szolgáltatások gyorsuló differenciálódása kutatási tapasztalataim szerint a társadalmi helyzettől, illetve az iskoláztatáshoz, tudáshoz, tanulás-hoz való viszonyulástól függően eltérő döntési lehetőségeket és válaszokat eredményez. A jó érdekérvényesítő, magas státuszú csoportok igyekeznek a maguk számára megszervezni vagy más településen elérni a jó szolgáltatásokat. Ez együtt jár a családok társadalmi háttér szerinti szétválogatásával, az elitizálódás erősödésével, ami magába foglalja az alacsonyabb státuszúak kizárását, bejutásuk korlátozását ezekben a magasabb státuszúak számára felkínált „kiválasztott” intézményekben. A tudás és tanulás iránt kevésbé érzékeny szülők jellemzően továbbra is a körzeti iskolát preferálják,⁹ ha azonban annak társadalmi összetételét, felszereltségét már problémásnak vagy veszélyesnek vélik, menekülési utakat keresnek, és az elit által kevésbé preferált, számukra is felkínált, számukra is választható iskolákba viszik gyermekeiket (Hricsovinyi, Józsa 2018). Az elitizálódó és menekülési utat jelentő iskolák értelemszerűen mereven bezáródnak a legrosszabb helyzetű családok gyermekei előtt, akik így visszaszorulnak a legrosszabb körzeti iskolákba. Mindez tovább gyorsítja a szolgáltatás differenciálódását és a társadalmi háttér szerint osztja el az iskolák (telephelyek, osztályok) között a tanulókat. Ez a folyamat különösen érzékenyen reagál az etnikai különbségekre: ahol nagy számban élnek cigányok, ez élesedő társadalmi polarizációt eredményez, a folyamat sokkal gyorsabb és drámai hatású.

A kötelező óraszám növekedése, a merev tartalmi előírások, az önálló kezdeményezések korlátozása, a túlmunka ellentételezésének megszűnése és a centralizációból következő függőségek nemcsak nehezebbé teszik a minőségi pedagógiai munkát, hanem erősítik az ún. szeparációs nyomást is. Az iskolák megfelelő eszközök és segítő szakemberek nélkül partnerré válnak a homogén csoportok szervezésében, a problémák elkerülésében, „lerúgásában”, például a „ne buktas-

suk meg, mert akkor itt marad a nyakunkon” érvelés alapján. Ugyanazok a tanárok, akik évekkal korábban elkötelezetten képviselték az integrált oktatást és a szegregáció elleni fellépést, mára belefáradtak a mindennapi küzdelembe és fátsultan veszik tudomásul, vagy hallgatólagosan támogatják is a szelekciót és a szegregációt.

A korábbi állami oktatásirányítás szemérmes integrációpárti, a spontán szegregációt adminisztratív eszközökkel korlátozni akaró megközelítését a társadalmi polarizációt természetesnek tekintő, az iskolai szelekciót és a szegregációt tudomásul vevő álláspont váltotta fel. Mi sem bizonyítja ezt szemléletesebben, mint a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók besorolásának fentebb hivatkozott megváltoztatása és a hátrányok kompenzálását szolgáló, korábban kiépült ellátási rendszerek szétesése, lassú eróziója. Az állam ezzel lemondott arról a korábban hangoztatott oktatáspolitikai célról, amely a társadalomban lévő tudáspotenciál minél szélesebb körű kiteljesítését tartotta fő feladatának, vagyis arról, hogy „lehetőleg mindenkit eljuttasson oda (arra a szintre), ahova a képességei szerint eljuttatható”. Azt a megközelítést tehát, amely az állam felelősségét hangsúlyozza minden tanuló szervezett intézményes oktatásában, a megfogalmazott oktatáspolitikai célok és tettek mögött meghúzódó azon szemlélet váltotta föl, mely a szülő és a család felelősségét hangsúlyozza a gyermek taníttatásának megszervezésében. Így azon családok számára, akik igénylik a tudást, akik fontosnak tartják a tanulást, biztosítja az ehhez szükséges „királyi utakat” (felkínált magasabb szintű szolgáltatások). Engedi az iskolai szelekciót (a gyerekek társadalmi háttér szerinti szétválogatását) és erőforrásokat csoportosít át az „igényesebb” szülők iskolái számára. Akik azonban ezt nem igénylik, megkapják a romló színvonalú normál állami, akiknek pedig úgyszintsem a sehová sem vezető szegregált állami oktatást. Az elérhető szolgáltatások differenciált felkínálása (és egyúttal korlátozása) teremti meg ennek lehetőségét, melynek konkrét „tartalommal” történő megtöltésében, helyi megjelenésében a fentebb leírtak alapján meghatározó szerepe van a helyi elitnek és az iskoláknak.

Az állami és egyházi intézményeket is érintő egységesítés és szűk mozgásteret adó tartalomszabályozás, továbbá a teljes közfinanszírozott rendszert sújtó kedvezőtlen munkafeltételek (magas kötelező óraszám, alacsony bérszínvonal, hiányzó vagy nagyon szűk körű segítő személyzet, bürokratikus előmeneteli rendszer) az elmúlt időszakban érzékelhetően megnövelték a keresletet az alternatív program szerint működő magániskolák iránt. A magánintézmények száma a fővárosban és a nagyobb városokban gyors növekedésnek indult, és immár a közepes vagy kisebb városokban is megjelentek a magántanulói státuszt kihasználó alternatív, magánforrásból finanszírozott, gyakran informális intézmények. A közfinanszírozott oktatás egyre szélesebb körben jelentkező zavarai tehát a piaci szolgáltatások fokozatos bővülését eredményezik, ami a felsőoktatási verseny élesedése miatt válaszkényszeríti a teljes rendszert. Tovább gyorsul például a rendhagyó szerkezetű gimnáziumok differenciálódása és a kimagaslóan jó iskolákért folyó verseny. A ver-

senyben pedig csak azok tudnak sikeresen részt venni, akik túllépnek a közfinanszírozott oktatás által nyújtott szolgáltatásokon, igénybe veszik a piaci kiegészítő szolgáltatásokat, vagyis az ehhez szükséges anyagi erőforrásokkal rendelkező családok. Ha csak a lejtő két végét emeljük ki: az államosítás jelenlegi formája az államon túli, piaci megoldások irányába löki a tudás és tanulás iránt érzékeny, jó jövedelmi helyzetű családokat, illetve a továbblépés esélyétől is megfosztja a hátrányos helyzetű térségekben élő alacsony státuszú családok gyermekeit.

Jegyzetek

- 1 A rendszerváltáskor az önállóságukat visszanyerő volt társközségek, kisebb települések, helyi közösségek némelyike új iskolák létesítésére is vállalkozott.
- 2 Az önkormányzatok ekkor a kétlépcsős iskolabezárás gyakorlatát alkalmazták: pénzügyi okokra hivatkozva első lépésben összevonták az intézményeket, csökkentve az adminisztratív költségeket és a fejlesztési, felújítási kényszereket, optimalizálva az infrastruktúra használatát (tornaterem, szaktantermek), majd második lépésben kivonták az ellátásból a lerobbant, kevésbé keresett, egyéb célra is hasznosítható épületeket.
- 3 Az egyházi fenntartású általános iskolába járó tanulók aránya 2002-2010 között 3,9%-ról 6,3%-ra nőtt.
- 4 Racionálisan szervezett iskolai osztályok esetén az 1990-es évek közepén a normatíva 80-85%-ban fedte le a valós költségeket, mely arányszám folyamatosan csökkenő tendenciát mutatva a válsághoz kapcsolódó megszorítások eredményeként 2009-re 45%-ra csökkent.
- 5 Az általános iskolai korosztály esetében a lakóhelyen kívüli iskolát választó szülők egyértelműen a napi ingázással elérhető iskolákat preferálják a kollégiumi elhelyezéssel szemben.
- 6 A jobb ellátásért folyó, szülők közötti, illetve a megmaradásért (gyermekekért) zajló intézmények közötti verseny a nagyobb városokban már az óvodák szintjén is egyértelműen kimutatható (Velkey 2013).
- 7 Az 1995. évi tizenhatról 2004-re hatvan fölé emelkedett a közoktatási normatívák száma (Varga 2008), ami nemcsak a rendszer bonyolultságát növelte, hanem tovább erősítette a pénzügyi szempontok fontosságát az iskolafenntartók oktatási döntéseiben.
- 8 Ezek a körzeti ellátási kötelezettséggel terhelt közfinanszírozott állami (önkormányzati) iskolákkal szemben tandíjat számolnak fel, vagy ha közfinanszírozásban részesülnek, akkor (vallási értelemben) elkötelezett képzést nyújtanak, tehát az ideológiai, vallási értelemben semleges állami szolgáltatás kiegészítéseként értelmezhetők.
- 9 Miért is keresnének mást, ha nem tartják a tanulást annyira fontosnak...

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretném megköszönni Velkeyné Palócz Erikának a kompetenciamérések adatainak összegyűjtésében és elemzésében nyújtott segítségét, továbbá a kiadónak szerkesztőinek (Timár Juditnak és Nagy Erikának), illetve lektoraimnak az értékes észrevételeket és javaslatokat.

A tanulmányt megalapozó kutatások részben az NKFI-6 (OTKA) 109269. számú, „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című kutatás (2013-2018), részben pedig NKFI_(OTKA)-6-K-125110 „A szakképzés munkapiaci illeszkedésének területi és ágazati jellemzői, kiemelt figyelemmel a periférikus térségekre és a korai iskolaelhagyás problémájára” című kutatás (2017-2021) keretében folytak.

Irodalom

- Balázs É. (2007): A versenyképesség területi és társadalmi összefüggései. In: Simon M., Kósa B. (szerk.): *Közoktatás és versenyképesség. Hatékonyság és minőség: aktuális kérdések a hazai közoktatásban*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 29–43.
- Balázs É., Kovács K. (szerk.) (2012): *Többcélú küzdelem – Helyzetképek a kistérségi oktatásról*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
- Berényi E. (2018): Szabad választás és szegregáció. In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 57–66.
- Berki M. (2014): *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt szocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban*. PhD-értekezés. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Carman, T. (1999): The body in Husserl and Merleau-Ponty. *Philosophical Topics*, 2., 205–226. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927210>
- Csapó B. (2008): A magyar iskolarendszer adaptációs problémái. A tudás minősége. In: Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 113–130.
- Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.) (2018): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatáskutató Egyesület, Szeged
- Ferge Zs. (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990-2015)*. Osiris Kiadó, Budapest
- Forray R. K. (1986): Általános iskolai sikertelenség aprófalvas térségekben. In: Forray R. K., Kozma T. (szerk.): *Oktatásökológia*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 307–328.
- Hadjimichalis, C., Hudson, R. (2014): Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories. *Regional Studies*, 1., 208–218. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Hajdu T., Hermann Z., Horn D., Varga J. (2016): *A közoktatás indikátorrendszere 2015*. MTA KRITK, Budapest
- Havas G. (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. ECOSTAT, Budapest, 121–138.
- Havas G., Kemény I., Liskó I. (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Havas G., Liskó I. (2006): *Óvodától a szakmáig*. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Hermann Z. (2008): Hogyan értelmezzük az iskolarendszer minőségi mutatóit nemzetközi összehasonlításban? In: Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 43–72.
- Hricsovinyi J., Józsa K. (2018): Iskolaválasztás és szelekció. In: Fejes J., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 129–146.
- Hudson, R. (2016): Rising Powers and the Drivers of Uneven Global Development. *Area Development and Policy*, 3., 279–94. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1227271>
- Kertesi G., Kézdi G. (2004): *Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények*. Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, . <https://mek.oszk.hu/02500/02510/02510.pdf> (Letöltés: 2019. október 22.) (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 7.)
- Kertesi G., Kézdi G. (2014): *Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban*. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf> (Letöltés: 2019. október 22.) (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek; 6.)
- Kovai M., Neumann E. (2015): Hova lett az egyenlősítő közoktatás? *Educatio* 6., 65–78.
- Kovács K., Koós B. (2018): A település-állomány jólléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3., 13–30.
- Ladányi J. (2009): *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig. Párbeszéd a vidékért*. MTA Történettudományi Intézet, MTA Társadalomkutató Intézet, Budapest

- Lang, T., Henn, S., Ehrlich, K., Sgibnev, W. (2015): Understanding New Geographies of Central and Eastern Europe. In: Lang, T., Henn, S., Ehrlich, K., Sgibnev, W (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization. Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan UK
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>
- Radó P. (2018): A közoktatás szelektivitása, mint a roma szegregáció általános kontextusa In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 31–56.
- Radó P. (2019): *Market reforms in the Hungarian school system: impact of changes in the ownership structure*. NESET ad hoc question No. 2/2019. https://nesetweb.eu/wp-content/uploads/2019/07/NESET_AHQ2_2019_Market-reforms-in-the-Hungarian-school-system_Impact-of-changes-in-the-ownership-structure-2.pdf (Letöltés: 2019. október 14.)
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real and imagined places*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. (2010): *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Szűcs N. (2018): A hódmezővásárhelyi deszegregációs intézkedés: az oktatási rendszer esélyegyenlőség-fókuszú komplex átszervezése In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 343–354.
- Varga J. (2008): Az iskolaügy intézményrendszere, finanszírozása. In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. ECOSTAT, Budapest, 235–258.
- Velkey G. (2013): *Dinamikus egyensúlytalanság. A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye*. MTA KRTK RKI, Budapest, Pécs, Békéscsaba
- Zolnay, J. (2018): Commuting to segregation. The role of pupil commuting in a Hungarian city: between school segregation and inequality. *Review of Sociology*, 4., 133–151.

Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepelesen

Reproducing “ghettos”? – Development in a village undergoing advanced peripheralisation

MIHÁLY MELINDA

MIHÁLY Melinda: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; mihaly.melinda@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4436-5282>

KULCSSZAVAK: helyi fejlesztés; gettósodás; autonómia; képessé tétel; társadalmi-térbeli marginalizáció; „ellenállás tere”

ABSZTRAKT: A szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció eredményeként a társadalomilag kirekesztett csoportok területileg is koncentrálódnak, vidéki „gettókba” „záródnak”. A szegregátumokban kialakuló, a többségi társadalomtól elzárt párhuzamos intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt, közmunka) tovább nehezíti a helyiek számára a marginalizált helyzetből, terekből való kitérést. Ha a (társadalmi) teret Lefebvre nyomán a cselekvő forrásának is tekintjük, akkor a gettósodó kistelepelesek lakóit is képesnek kell tekintenünk arra, hogy tevélegesen alakítsák a helyzetüket. A szélsőségesen marginalizált teret Henri Lefebvre és Edward Soja után „az ellenállás térének” is tekintem. A helyi szereplők cselekvőképességét elméletileg az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti (politikai) értelmezéseivel igyekszem megragadni, empirikusan pedig etnografikus módszerekkel. Az esettanulmányomként szolgáló gettósodó településen létrejött civilalapú helyi fejlesztés megmutatta, hogy a strukturális elnyomás ellenére a szélsőségesen marginalizált csoportoknak is van cselekvő ereje. Azonban éppen a strukturális elnyomás miatt van külső segítségre szüksége a gettósodó falvakba záródott lakosságnak a helyi fejlesztés során. A helyi fejlesztést a hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezem. A hatalmi egyenlőtlenségek megjelennek a fejlesztő szervezet és az állam viszonyában, a helyi fejlesztés döntéshozatalában is leképeződő centrum-periféria viszonyokban (kistelepelelés és főváros, helyi elit és marginalizált helyiek), beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” közti hatalmi egyenlőtlenségeket. A patriarchális és rasszizáló struktúrák leépítése érdekében fontos, hogy az alapítvány nem roma munkatársai is reflektáljanak „fehér privilégiumaikra” („white privilege”) és a társadalmi nemükből adódó kiváltságokra. A helyi fejlesztés intézményi kereteit illetően Magyarországon egyre inkább az állami kontroll és klientalizmus határozza meg a civilek és az állam viszonyát. Ennek következtében a szakpolitikákkal és az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek számára egyre nehezebbé válik a pénzügyi erőforrásokhoz való hozzáférés.

Melinda MIHÁLY: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; mihaly.melinda@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4436-5282>

KEYWORDS: local development; ghettoisation, autonomy; empowerment; socio-spatial marginalisation; spaces of resistance

ABSTRACT: *High socio-spatial marginalisation has the consequence that socially excluded people and groups are spatially concentrated (spatialisation according to Vincze), or in other words “locked-up” in “rural ghettos”. Socio-spatial marginalisation has an ethnic dimension. The institutional system of ghettos sealed off by the mainstream society and existing in parallel (e.g. separate schools, illegal shops, public work) prevents locals from breaking out of their ghettoisation.*

If we regard (social) space as a space for action, we must go beyond the idea that people in villages live as powerless victims of ghettoisation. Based on the works of Henri Lefebvre and Edward Soja, I consider spaces that are in an advanced state of peripheralisation (advanced peripheralisation, advanced socio-spatial marginalisation or ghettoisation) as “spaces of resistance”. I characterise local agency theoretically in terms of their individual, collective and organisational (political) autonomy and, empirically, through ethnographic methods.

The case study of a civic local development initiative in a ghettoised village showed that individuals and groups have an agency despite advanced marginalisation and structural oppression. Due to structural oppression, however, they need outside help (local development).

Local development can be interpreted in the context of power asymmetries. Power asymmetries characterise multiple relationships: between development organisations and the state, between the various decision-makers involved in local development (centre-periphery relationships typical of the relationship between small settlements and the capital or local elite and marginalised locals). However, power asymmetries also exist between the development organisation and the “beneficiaries”.

In order to deconstruct patriarchal and racialising structures within which development organisations and their “beneficiaries” exist, it is important that the members of the development organisation are aware of their “white privilege” or gender-specific advantage. As far as the relationship between state and development organisations is concerned, state control and clientelism increasingly determine the relationship between the state and civil society. As a result, it is becoming increasingly difficult for those civil organisations that formulate criticisms of social policy or the institutional system to gain access to financial resources.

Bevezetés

A regionális egyenlőtlenségek növekedése globális tendencia, ez alól Magyarország sem kivétel. A zsáktelepülések és az aprófalvak periferizálódása már a szocializmusban megkezdődött (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007), a rendszerváltás után azonban tovább folytatódott, és a folyamatot Magyarország EU-hoz való csatlakozása sem törte meg (Timár 2007). A hazai településfejlődés végletes történeti egyenlőtlenségeinek eredményeként a 2000-es évekre szükségessé vált az aprófalvakat (is) érintő szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció (gettósodás) folyamatának megértése (Várad, Virág 2015; Virág 2010).

A szélsőséges marginalizáció vagy más néven gettósodás (Várad, Virág 2015) olyan társadalmi-térbeli folyamat, amelynek eredményeként a társadalmilag kirekesztett csoportok strukturálisan hátrányos helyzetű („*structurally disadvantaged*”) terekbe „szorulnak” (Mihály 2019a, b). A szegregátumokban kialakuló, a többségi társadalomtól elzárt párhuzamos intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt, közmunka) tovább nehezíti a helyiek számára a marginalizált helyzetből, terekből való kitörést. Ha a (társadalmi) teret a cselek-

vés forrásának is tekintjük (Lefebvre 1991 [1974]), akkor a gettósodó kistelepülések lakóit is képesnek kell tekintenünk arra, hogy tevőlegesen alakítsák a helyzetüket (Mihály 2019a). A szélsőségesen marginalizált teret Henri Lefebvre és Edward Soja után „az ellenállás terének” is tekintem. A helyi szereplők cselekvőképességét az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti értelmezéseivel igyekszem megragadni.

Az elméleti keretezést követően a kutatásom módszertanával kapcsolatos reflexióimra térek ki. Szó lesz a fogalomhasználathoz kapcsolódó dilemmáimról és a kutatásban alkalmazott kritikai realista etnográfiairól. Esettanulmányként egy szélsőségesen marginalizált települést, Tarnótot választottam, ahol az Egyenlőség Alapítvány helyi fejlesztési projektet szervezett. A kutatásban alkalmazott résztvevő megfigyelés, dokumentumelemzés és a félig strukturált interjúk abban segítettek, hogy több szempontból (az alapítvány munkatársai, helyi lakosok, kedvezményezettek) ismerjem meg a helyi fejlesztési kezdeményezést. Kutatás-etikai okból a település, a helyi kezdeményezés és az összes érintett nevét megváltoztattam.

Az aprófalvakban történő gettósodás intézményi kereteinek felvázolása után a helyiek egyéni stratégiáit az intézményrendszer és a szakpolitikák kontextusában értelmezem. A helyben elérhető oktatás és a munka sokszor újratermeli a marginalizációt és sérti a helyi cselekvők egyéni autonómiáját. A tarnóti tapasztalatok megmutatják, hogy milyen egyéni stratégiák alakulhatnak ki válaszul a strukturális egyenlőtlenségekre, és hogy ezek a stratégiák mennyiben termelhetik újra a helyiek marginalizált helyzetét, marginalizált tereit és ezáltal hogyan hatnak a helyiek egyéni és kollektív autonómiájára.

Az egyéni stratégiákon túl, a tarnóti terepen lehetőség nyílt a helyiek közös stratégiáinak vizsgálatára is. Mivel a helyiek mozgásterét meghatározza az intézményrendszer, ezért először azt tekintettem át, hogy az állam hogyan alakította a civilek és a helyi lakosok azon lehetőségét, amellyel ők maguk képessé válnának a térbeli egyenlőtlenségek negatív következményeinek mérséklésére (szervezeti autonómia). A marginalizált csoportok számára sokszor nehézséget jelent a tágabb értelemben vett politikai döntéshozatalban való részvétel, mivel ennek lehetőségétől a kulturális, oktatási, nyelvi és fizikai korlátok is elzárják őket (Amin, Cameron, Hudson 2002). Ezeknek a korlátoknak egy része tudatos fejlesztéssel leépíthető. Az egyéni és kollektív autonómia fejlesztéséhez fontos, hogy tudatossá váljon a nemi vagy etnikai alapon történő strukturális elnyomás. Ezért az esettanulmányban azt is vizsgálom, hogy erre a helyzetre milyen módon válaszol az Egyenlőség Alapítvány. A helyi kezdeményezésekben alkalmazott döntéshozatalban potenciálisan fejleszthetők a marginalizált csoportok demokratikus részvételéhez szükséges készségei. Ebből a szempontból vizsgálom a döntéshozatal módját az Egyenlőség Alapítvány tarnóti fejlesztési projektjében (egyéni és kollektív autonómia). A helyi stratégiák elemzésére építve tehát azt a kérdést járom körbe, hogy figyelembe véve az intézményi korlátokat, milyen módon lehet kutatást találni a gettósodásból.

A gettósodó vidéki terek mint az „ellenállás terei”

Lefebvre (1991 [1974]) elmélete szerint a (társadalmi) tér, így a gettósodó tér is tekinthető a cselekvés forrásának, azaz a hatalommal szembeni „ellenállás térének” (Soja 1999). Soja harmadik tere, a megélt tér (így az „ellenállás tere” is), az a tér, amelyben az embereknek lehetőségük nyílik szembe szállni a hatalommal, amely mind az első térben (azaz az épített környezetben), mind a második térben (a mindenkor hatalom által formált és irányított tér) is markánsan jelen van (Berki 2015).

A gettósodó vidéki terek, a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció színterei

A szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció eredményeként a társadalmilag kirekesztett csoportok területileg is koncentrálnak, vidéki „gettókba” „záródnak” (Mihály 2019a). A szélsőségesen marginalizált terekben párhuzamosan létező intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt) segíti a többségi társadalom és a társadalmilag kirekesztett csoportok elkülönülését (Szalai 2002). A gettósodó falvakban élő emberek társadalmilag és területileg is olyan távol kerülnek más társadalmi rétegektől, hogy a „gettóból” való elmozdulás ténylegesen és szimbolikusan is lehetetlenné válik (Ladányi et al. 2004; Várad, Virág 2015).

A társadalmi-térbeli marginalizációnak van etnikai dimenziója is, hiszen a romák felülreprezentáltak a gettósodó területeken (Vincze 2014a). Vincze Enikő (2014b, 2019) a rasszizálódás és a romák „gettókba záródása” közötti kapcsolatra mutat rá. A rasszizálódást¹ Kóczé (2016b) olyan folyamatnak tekinti, amelyben a különböző testi jegyek alapján hátrányosan megkülönböztetnek személyeket és csoportokat. A romák „segélyből élőként” történő megbélyegzése a szegénység rasszizálásának tekinthető (Vincze 2014b). A rasszizálás ebben az értelemben arra a gyakorlatra utal, amikor a romát, mint „más rasszhoz/etnikumhoz tartozót” („*racial other*”) társítják a „szegénnyel”, és a „roma szegénységet” olyan „természetes folyamatként” értelmezik, amelynek eredményeként az „alsóbbrendű rassz/etnikum” a premodern („nem civilizált”) csapdában ragad. A szegénység rasszizálásaként a szegény romákat kirekesztik a „fejlett” városokból és országokból, olyan „elmaradó” területekbe szorítva őket, amelyekben az anyagi depriváció (az anyagi javaktól való megfosztottság), a függőség és megaláztatás újratermelődik. Ezek a helyek radikálisan csökkentik a szélesebb körű társadalmi életben való részvételt és fenntartják a kizsákmányoló és fegyelmező-ellenőrző viszonyrendszeret (Vincze 2014b).

A gettósodás során a nemkívánatosnak tartott lakosságot nem csak „fejletlen” („*underdeveloped*”) területekre „szorítják” vissza. A gettósodó területek arra is szolgálnak, hogy a hatalmon lévők kontrollt gyakoroljanak a „gettókba” szorított lakosság felett, és ha szükséges, olcsó informális munkaerőként vagy politikai

szavazóbázisként használják ki őket. A „gettókban” élő lakosságot rasszizálva azért teszik felelőssé, mert a vélt egyéni, természetes vagy kulturális hiányosságuk miatt „feketemunkában vesznek részt”, „segélyekből élnek” és „bűncselekményt követnek el” (Vincze 2019). A gettósodó területeken a szegénység folyamatosan újratermelődik, nyomorrá alakul át. A helyiek képtelenné válnak arra, hogy hosszú távon tervezzenek, hiszen a mindennapi túlélés felemészti az összes energiájukat (Ladányi, Szelényi 2004; Durst 2008, idézi Váradi, Virág 2015, 103.). A gettósodó területekbe „szorult” lakosság azonban ebben a közegben is képessé válhat arra, hogy tevőlegesen alakítsa a helyzetét. A helyi szereplők cselekvőképességét az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti értelmezéseivel igyekszem megragadni.

Alternatív autonómia koncepciók: hogyan válhatnak a gettósodó vidéki terek az „ellenállás tereivé”?

Egyéni autonómia. Szemben az autonómia libertáriánus megközelítésével – amely az egyén felelősségét hangsúlyozza és vak a strukturális elnyomás mechanizmusaira – az autonómiát a relacionális elméletekből kiindulva definiálom. Az autonómia a relacionális megközelítésben nemcsak kapacitás/képesség (*capacity*), hanem állapot (*status*) fogalom is (Mackenzie 2014a). Az autonómia státusz és képesség dimenziói összefüggnek egymással. Mackenzie szerint a társadalmi elismerés hiánya csökkenti az egyén képességét arra, hogy bízzon saját magában, vagyis, ha egy egyént nem ismer el a társadalom bizonyos szerepekben, akkor az alááshatja az egyén önmagáról mint autonóm szereplőről alkotott képét. Ahhoz, hogy valaki független (*self-determining*) életet élhessen, nemcsak képességekre és lehetőségekre van szüksége, hanem arra is, hogy ő önmagát és a társadalom is őt autonóm cselekvőnek tekintse (státusz) (Mackenzie 2014a). Az önálló cselekvőként való elismerés hiánya igen jellemző a dominancia és az egyenlőtlen hatalmi viszonyok esetén, különösen akkor, amikor e viszonyok a társadalmi nemhez, rasszhoz, etnicitáshoz és a fogyatékkal éléshez kapcsolódnak (Mackenzie 2014a). A társadalmi igazságosságból adódó morális kötelesség, hogy az egyének marginalizált helyzetére autonómiájuk fejlesztésével reagáljunk (Mackenzie 2014b). A sebezhető/marginalizált csoportok megerősítését a képességszemlélet segítheti. A képességszemléletben a marginalizált csoportok is cselekvőként jelennek meg (Sen 1999). A cselekvőképességet azonban fel kell építeni, hiszen „a társadalmi környezet és a társadalmi, politikai és jogi intézményrendszer segítheti vagy korlátozhatja az egyén szabadságát” (Mackenzie 2014a, 51.). Fontos, hogy a helyi fejlesztési projektek a helyiek stratégiáira építsenek, és a képességszemlélet alapján támogassák őket abban, hogy változtassák meg a saját helyzetüket és éljenek a lehetőségeikkel (Gébert et al. 2016).

A *kollektív autonómia* összefonódik a tágabb értelemben vett politikával és politizálással (politika mint a közügyekről való véleményformálás). Cornelius Castoriadis szerint a kollektív autonómia nemcsak a törvények megalkotásáról

szól, hanem – ahogyan azt Serge Latouche (a nemnövekedés mozgalom egyik kiemelkedő gondolkodója) megfogalmazza – ugyanennyire fontos, hogy a társadalom képes legyen folyamatosan megkérdőjelezni ezeket a törvényeket és szabályokat (Asara, Profumi, Kallis 2013). Ennek értelmében a politizálás értelmezhető a kollektív autonómia termékeként is, mivel az ideális intézményeket explicit módon kérdőjelezi meg. Castoriadis a társadalom önszerveződésre való képességét tekinti demokráciának, azaz azt a társadalmi berendezkedést, amely lehetővé teszi a döntéshozatalban való közvetlen részvételt (Asara, Profumi, Kallis 2013).

Szervezeti (politikai) autonómia. Összhangban az autonómia relacionális megközelítésével a társadalmi vállalkozást kutatók egy jelentős csoportja azt vallja, hogy a társadalmi vállalkozásoknak akkor is meg kellene tudniuk őrizni a szervezeti (politikai) autonómiájukat, ha állami, alapítványi vagy egyházi támogatást kapnak. Coraggio és szerzőtársai (2015) szerint a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezéseinek nem lenne szabad a kormányzati programok vagy a magán-alapítványok egyszerű végrehajtóivá válniuk. A létező intézményi keretek azonban befolyásolják, hogy egy társadalmi vállalkozás milyen mértékben képes megőrizni szervezeti autonómiáját.

A helyi fejlesztésben fontos az egyén szintjén elismerni a helyi fejlesztés „kedvezményezettjeinek” autonómiáját (státusz), ezen felül reflektálni azokra a strukturális mechanizmusokra, amelyek az egyéni autonómiakapacitást vagy cselekvőképességet korlátozhatják. A helyi fejlesztés értelmezhető olyan politikai folyamatként, amelynek célja a helyiek kollektív autonómiájának, azaz az önszerveződésre való képességének és a közügyekkel kapcsolatos véleményformálásának fejlesztése. A helyi fejlesztést megvalósító szervezetek szempontjából ki kell emelni a szervezeti (politikai) autonómia fontosságát, amit a helyi fejlesztés intézményrendszere tud biztosítani.

A „gettókból” elérhető intézményrendszer (pl. iskola, munka) negatívan hat az egyéni autonómia kapacitás és státusz dimenzióira. Azonban a gettósodó vidéki terek is az „ellenállás tereivé” alakíthatóak a helyi fejlesztés olyan kezdeményezéseivel, amelyek reflektálnak a nemi vagy etnikai alapú strukturális elnyomásra.

Módszertani reflexiók

Tudatában vagyok a „gettó” és „gettósodás” kifejezés stigmatizáló² hatásának és különböző jelentéstartalmainak – amelyek mást jelentenek az Egyesült Államokban, ahol a fogalomhasználat gyökerezik –, mégis használom e kifejezést, mert alkalmas a társadalmi és területi mobilitást akadályozó etnikai alapú térbeli izoláció megragadására (Kóczé 2011). A gettósodás szinonimája a szélsőséges marginalizáció, melyet egyaránt tekintek területi és társadalmi folyamatnak (Nagy et al. 2015). A gettósodást a térben kiterjesztve, olyan folyamatnak értelmezem, amely nem kizárólag városokban valósulhat meg, hanem akár aprófalvakat is érinthet.

Egy gettósodó aprófaluban lezajló helyi kezdeményezés példáján igyekszem megérteni, hogyan alakíthatóak a gettósodó vidéki terek az „ellenállás tereivé”. A kutatást kritikai realista megközelítéssel és etnografikus módszerekkel végeztem. A kritikai realista megközelítés (Bhaskar 1989a, 1989b) lehetővé teszi, hogy a struktúra-ágencia viszonyára fókuszáljak, azaz hogy a helyiek cselekvőképességének lehetőségeit a marginalizált helyzetet és teret termelő strukturális folyamatokra reflektálva vizsgáljam. Az etnografikus módszerek (résztevő megfigyelés, félig strukturált interjúk³ és dokumentumelemzés) abban segítettek, hogy a helyi lakosok és a civil szervezet perspektíváján keresztül érthessem meg a marginalitást és az autonómiát befolyásoló strukturális folyamatokat.

Tarnót szélsőségesen marginalizált (gettósodó) település az Észak-Alföldön, ahol egy politikailag független civil szervezet, az Egyenlőség Alapítvány – amelynek az eredeti profilja a művészetalapú oktatás – komplex fejlesztési programot indított 2009-ben. Tarnótot az alapítvány tudatosan választotta annak érdekében, hogy bebizonyítsa, hogy képességszemléletű egyéni és közösségfejlesztéssel még a leghátrányosabb helyzetű falvak felzárkóztatása is megvalósítható. Az alapítvány 2016-ban állandó munkát biztosított 7 tarnóti lakosnak a közösségi kertjükben és a gyümölcsfeldolgozó manufaktúrájukban, amit a Norvég és Svájci Civil Alap és nemzetközi alapítványok támogatásával építettek fel. A 7 állandó foglalkoztatottn felül hozzávetőleg 15 helyi asszonynak biztosítanak jövedelemszerzési lehetőséget, és a helyiek „önkéntesként”, adományokért cserébe is vállalhatnak munkát az alapítványnál.

A helyi fejlesztés kulcsszereplőivel készített félig strukturált interjúkat (összesen 6 interjú) egy egyhetes terepi látogatással és dokumentumelemzéssel (az alapítvány Facebook oldala, a helyi asszonyok által létrehozott Facebook csoport, az alapítvány pénzügyi jelentései és projekteket leíró dokumentumai, illetve az alapítvány munkatársainak blogbejegyzései) egészítettem ki. A terepi látogatás célja az volt, hogy informális keretek között tudjak beszélgetni az Egyenlőség Alapítvány helyi munkavállalóival és egyéb „kedvezményezettjeivel”, illetve azokkal a helyiekkel, akik nem tartoznak közvetlenül az Egyenlőség Alapítvány szűkebb kedvezményezetti körébe.

A terepi látogatás alatt volt alkalmam beszélgetni és többször meglátogatni az alapítvány helyi oláh cigány kulcsszereplőjét és családját, beszélgettem a helyi Roma Önkormányzat oláh cigány vezetőjével,⁴ több idősebb helyi nem roma asszonnyal, akik nyugdíj melletti keresetkiegészítésként hímeznek az alapítvány megbízásából. Azzal az idős asszonnyal is volt lehetőségem beszélgetni, akiről a településen azt mondták, hogy uzsorakölcsönököt ad a helyieknek. Beszélgettem egy korombeli anyával és az ő édesanyjával. Mindketten mélyszegénységben élnek gyermekeikkel a település „cigánysorán”, az alapítvány által szervezett babamama klub rendszeres látogatói, illetve hímeznek alkalmi munkában az alapítvány részére. Egy romungro roma asszonnyal is volt alkalmam beszélgetni, aki az alapítvány munkatársa. A település polgármestere, aki mezőgazdasági vállalkozó

is egyben, nem volt elérhető a terepi bejárás idején. A palyazat.gov.hu adatbázisa alapján a település önkormányzata 2007 és 2019 között nem tudott uniós forrást vonzani a település fejlesztésére. A polgármester és az alapítvány közötti viszony nem mentes a súrlódásoktól.

A helyi fejlesztés folyamatát többszörösen hierarchikus viszonyrendszerben értelmeztem, amely kiterjedt a fejlesztő szervezet és az állam, a fejlesztő szervezet és a fejlesztést finanszírozó NGO-k, valamint a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” viszonyrendszerének vizsgálatára. A helyi fejlesztés értelmezését az autonómia különböző megközelítései segítették.

A helyi fejlesztés kihívásai

Az aprófalvakban történő gettósodás intézményi keretei

Tarnót népessége 301 fő (KSH 2011), 1980 óta aprófalunak számít. A település mérete miatt is marginalizálódott Magyarország településhálózatán belül. Ennek eredményeként lakosságcsere ment végbe a településen. Az aprófalvak jelentős részében történő lakosságcsere a romák rasszizálódásához és társadalmi-területi marginalizálódásához köthető.

Az államszocializmus regionális fejlesztési szakpolitikái a 3000 főnél kevesebb lakost számláló településeket, azaz a teljes aprófalvas állományt, a „feudalizmus örökségének”, „életképtelennek” minősítették (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007; G. Fekete 2005, 2015; OTK 1971). Ennek eredményeként a 3000 főnél kisebb településeken élőknek infrastrukturális ellátatlansággal, rossz életkörülményekkel, a munkalehetőségek hiányával, gyenge tömegközlekedési kapcsolatokkal kellett szembenézniük. A területfejlesztési szakpolitikákban stigmatizált településeken lakosságcsere zajlott le. A jobb társadalmi-gazdasági helyzetű lakosok tömegével hagyták el ezeket a településeket (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007; Kulcsár 1976) már a szocializmus idején, míg helyükre az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státuszú lakosok „szorultak”, akik között a romák felülreprezentáltak (Lennert et al. 2014). A szocialista állam, nem feltétlenül szándékolta, de felerősítette ezt a folyamatot. Az MSZMP 1961-es határozata (Kocsis, Kovács 1999) annak ellenére, hogy az a „cigánytelepek” felszámolására irányult, hozzájárult ahhoz, hogy a romák a strukturálisan hátrányos helyzetű régiókban koncentráldjanak. A határozat értelmében a romák az állam által épített, csökkentett minőségű ún. „Cs”- házakba kényszerültek, vagy hitelt vehettek fel házvásárlásra (Csalog 1984). A hitel azonban csupán arra volt elegendő, hogy földrajzilag periférikus, a középosztály számára nem vonzó, ezért szelektív elvándorlásban érintett aprófalvakban vásároljanak ingatlanokat (Lennert et al. 2014). Számos észak- (Cserehát) és délnyugat-magyarországi (Ormánság) település ekkor ért el roma többséget (Kovács 2005).⁵

A rendszerváltozás után egyes régiók településein a népességcsere (szukcессиója) újra kitermelte az egyszer már felszámolt szegregátumokat (Lennert et al. 2014). 2004-re a roma családok 72 százaléka újra szegregátumokban élt (Kemény, Janky 2004). A romák társadalmi-térbeli marginalizációját az is jól mutatja, hogy a roma lakosság felülreprezentált az alacsony életszínvonalal, szegénységgel és halmozottan hátrányos helyzettel jellemezhető vidéki településeken. A teljes roma lakosság 49,5 százaléka „szorult” deprivált terekbe (Koós 2015).

Az állam által is támogatott társadalmi-térbeli átrendeződés (a jobb társadalmi-gazdasági helyzetben lévők szelektív elvándorlása és a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetben lévők szelektív bevándorlása) már a szocializmusban elkezdődött Tarnóton. Ez folytatódott a rendszerváltozás után, például az olcsóbb lakhatás miatt a 2000-es évek elején költözött a budapesti 8. kerületből Tarnóra egy nagyobb oláhcigány család (Interjú_H2_I4; Egyenlőség Alapítvány 2016). A településen tősgyökeresnek számító romungró romákkal való kapcsolatuk konfliktusos. Az alacsony lakhatási költségek miatt több nem roma család is Tarnóra költözött Romániából.

A gettósodás „megélt” dimenziói

Az oktatás és a munka kiutat jelenthetne a marginalizált helyzetből, azonban a gettósodó falvakban élők számára más minőségben érhető el a munkaerőpiac vagy az oktatás, mint az ezeken a falvakon kívül élő lakosság számára.

Munka. A helyi téesz bezárásával Tarnót gazdasága összeomlott 1989 után. A rendszerváltozást követő foglalkoztatási válság (tartós munkanélküliség, foglalkoztatás a szürke- és feketegazdaság keretein belül) után a település fő foglalkoztatója a közmunkaprogram térhódításának köszönhetően a helyi önkormányzat lett, a 301 főt számláló településen (KSH 2011) 70 főt foglalkoztattak. A közmunka ugyan állandó jövedelmet jelent a családoknak, viszont a szegénységből való kitörésre nem elegendő, és a polgármestertől való függést, a patrónus-kliens viszonyt is erősíti. Az egyéb jövedelemszerzési lehetőségek sokszor a szürkegazdaságban érhetőek csak el. Vannak olyan családok, akik az erdőben és mezőkön található termények, virágok (pl. bodzavirág, galagonya, csipkebogyó) gyűjtésével egészítik ki a jövedelmüket. (A csipkebogyó-átvételt 80 Ft/kg-os áron hirdette egy helyi vállalkozó a faluban). Mezőgazdasági idénymunka is elérhető, azonban a vállalkozók sokszor nem jelentik be az alkalmi munkavállalókat. A nem bejelentett jövedelem következtében elesnek a szürke- és feketegazdaságba kényszerült munkavállalók a társadalom- és nyugdíjbiztosítástól. Rozi, az Egyenlőség Alapítvány romungro roma munkatársa korábban maga is mezőgazdasági idénymunkából keresett pénzzel egészítette ki a családi költségvetést. Számára kitörési lehetőséget biztosított az alapítványnál elérhető állandó, bejelentett munka.

A hiányos tömegközlekedés mellett (napi két buszjárat a szomszédos településre) az egy főre jutó gépkocsik száma is alacsony, ami tovább nehezíti a munka-

helyekre járást, és ez erősíti a helyi lakosok „bezáródását” az egyre inkább magára hagyott vidéki térbe. A szélsőséges marginalizáció folyamatai sokszor választás elé állítják a „vidéki gettók” lakóit a külföldi munkavállalás vagy a helyben maradás és a különböző mértékű illegális gyakorlatok között: „(...) én tudtam aztat, hogyha én nem megyek el távolra dolgozni, akkor nincs értelme. Tudtam azt, hogyha itt maradok, akkor lehet, hogy viszem tovább azt a bűnözői életmódot.” (Interjú_H2_I4)

A nők gazdasági kényszer vagy egyéb kényszerítő erő hatására vállaltak szexmunkát, akár külföldön is. Ilyen németországi munkavállalásról szereztem tudomást (Terepi jegyzet_H2). Jól ismert, hogy az 1990-es évek óta kerülnek ki nők és lányok közép- és dél-európai országokból, hogy kényszerített szexmunkásként dolgozzanak az Európai Unió gazdagabb országaiban (Kóczé 2011). Fontos megértenünk, hogy miért bizonyos országok bizonyos régióiból érkező nők teszik ki a kényszerített szexmunkások többségét (Kóczé 2011). A gettósodó falvakban élő roma nők elleni erőszak komplex természetének megértéséhez a különböző társadalmi egyenlőtlenségek, hierarchiák és hatalmi relációk (társadalmi nem, etnicitás, lakóhely, geopolitikai-gazdasági és osztályhelydimenziók) dinamikus kölcsönhatásának (interszekcionalitásának) vizsgálatára van szükség.

A férfiaknál is felmerült a külföldi vendégmunka (főként Németországban és Ausztriában) mint a nyomorból való kitörés „tisztesleges” lehetősége. „Tisztesleges”, összehasonlítva a lopással vagy a betöréssel (Interjú_H2_I4). A közmunka mint a helyben elérhető „tisztesleges munka” nem nyújt elegendő jövedelmet a család fenntartásához: „ötvenezerből nem tudom eltartani őket” (Interjú_H2_I4). A külföldi munkavállalás egyik fő motivációja a gyermekek materiális szükségleteinek „tisztesleges” úton történő kielégítése és példamutatás a „tisztesleges” életre (Interjú_H2_I4), amelynek során azonban sérül a szülő-gyermek kapcsolat: „az első 4 évben a fiam nem nekem mondta, hogy apu, hanem a nagybátyámnak. [A feleségem] édes bátyjának mondta, hogy apu. Nem bántott engemet, nem zavart tudod egyáltalán, de belegondoltam sokszor, hogy volt-e ennek értelme. (...) nem bántott, mert áldozatot kell azért hozni, hogy jobb lehessen, tudod?” (Interjú_H2_I4).

Oktatás. Az oktatás segíthetné a szélsőségesen marginalizált terekből való kitörést, azonban a gettósodó településeken élő gyerekeknek nem sok esélye van nem szegregált iskolába vagy óvodába járni. Az oktatásban jelenlévő etnikai alapú szegregáció miatt képtelen a magyar oktatási rendszer a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére. Az oktatási szegregációt részben az is magyarázza, hogy a nem roma szülők olyan iskolákba íratják be a gyermekeiket, ahol a roma tanulók aránya alacsony. Másrészt az egyházi iskolák szabadon dönthetnek arról, hogy melyik gyermeket veszik fel, ez is erősítheti az etnikai alapú szegregációt. A Tarnót melletti településen működő egyházi iskola csupán kevés hátrányos helyzetű roma gyermek számára biztosít oktatást, így a helyi állami iskolában koncentrálnának a hátrányos helyzetű roma gyermekek (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9). Anikó, egy Tarnóton élő oláh cigány asszony nem szeretné a gyermekeit a

helyi állami iskolába beíratni, hiszen „*az szinte teli van cigány gyermekekkel*” (Terepi jegyzet_H2). Az egyházi iskolák az állami iskolákkal megegyező mértékű normatív alapú állami támogatást kapnak személyi kiadások esetén, viszont a működési kiadásokra az állami iskolák az egyházi iskoláknak járó normatív támogatások csupán 36%-át kapták 2017-ben. Ezen felül az állami iskolákkal ellentétben az egyház is mögöttük áll a vagyonával (Ercse 2018; Kövér 2015).⁶ Azzal, hogy az egyéni autonómia fejlesztéséhez szükséges intézményrendszer elérhetetlenné válik a gettósodó vidéki terekbe „szorult” lakosság számára, az állam hozzájárul a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció újratermelődéséhez.

Az oktatási rendszerhez és a munkerőpiachoz való hozzáférés egyenlőtlen Magyarországon. A szélsőségesen marginalizált terekben élő lakosság számára nem jelent kiutat a szegénységből és többszörösen marginalizált helyzetből a szegregált oktatásban vagy a patrónus-kliens viszonytal jellemezhető közmunkában és alkalmi munkákban való részvétel. A külföldi munkavállalás a nyomorból való kitörés egyéni stratégiájaként azonban sokszor új függőségi viszonyokba ágyazza a helyi cselekvőket, így nem jelent tényleges kitörési lehetőséget a marginalizált helyzetből.

A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai Tarnóton

A gettósodó terekben élők alulról szerveződésének lehetőségeit az egyéni, kollektív és szervezeti autonómia fogalma magyarázza. A szervezeti autonómia és az intézményi keretek mutatják, hogy milyen lehetőségei vannak a civil kezdeményezéseknek arra, hogy a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt helyi szintről mérsékeljék. A kollektív és egyéni autonómiát befolyásolja, hogy az adott helyi fejlesztési kezdeményezés döntéshozatalában mennyire ismerik el a helyiek képességeit, illetve hogy mennyire reflektálnak az etnikai és nemi alapú strukturális elnyomásra.

A helyi fejlesztés intézményi keretei

A helyi fejlesztés főbb narratívái. Egy demokratikus és társadalmilag igazságos állam olyan társadalmi, politikai és jogi intézményeket fejleszt, amelyek segítik az állampolgárok autonómiáját (Mackenzie 2014a, b). Magyarországon azonban az állampolgárok autonómiáját segítő intézményrendszer hiányzik. A civil szféra és az állam viszonyát inkább az állami kontroll, mintsem a partnerség határozza meg (Mihály 2019a, b). Az államszocializmus összeomlását követő demokratikus fordulat (lásd Kövér 2015) után az 1990-es évek második fele óta polarizálódás zajlik a magyar nonprofit szektorban, amelynek eredményeképpen a politikailag kevésbé autonóm nagy nonprofit szervezetek az erőforrások jelentős részével rendelkeznek, míg az alulról szerveződő, „klasszikus értelemben vett” civil szervezetek erőforrásokhoz való hozzáférése egyre inkább marginális (Bocz 2009). A nonprofit

szervezetek polarizálódásának folyamatába illeszkedik, hogy a kisebb helyi civil szervezetek sorvadásnak indultak a 2000-es évek elején a jóléti szolgáltatások finanszírozásának centralizációja⁷ következtében (Kövér 2015). A helyi civil szervezetek finanszírozásának kiszámíthatatlanná válása mellett az egyházhoz kötődő szervezetek finanszírozása megerősödött.⁸ Az egyenlőtlen finanszírozás eredményeképpen a kisebb humanitárius szolgáltatásokat nyújtó civil szervezetek tönkrementek vagy összeolvadtak a helyi egyházi szervezetekkel (Kövér 2015).

A közfoglalkoztatási program 2010-et követő térnyerésével a helyi szereplők közül elsősorban az önkormányzatokra hárul a munkaerőpiacról tartósan kiszorult helyiek foglalkoztatása. A közfoglalkoztatási program térnyerését a szociálpolitikában bekövetkezett radikális fordulat előzte meg. Az ideológiai fordulatot a 2000-es évek elején bekövetkező társadalmi feszültségek eredményezték. Az állam az állampolgárok munkaerőpiaci aktiválásában látta új szerepét, véget vetve ezzel a „jóléti függőségnek”, amit az 1989-et követő politikai átmenet szociálpolitikájának tekintettek (Vidra 2018). A 2000-es évek elejétől Magyarország mind jobb-, mind baloldali kormányai a jóléti („*welfare*”) állam színlelése helyett a „munkaalapúnak”, illetve „munkaközpontúnak” nevezett – valójában inkább munkakényszeren („*workfare*”) alapuló – modellt építik (Csoba 2010; Éber 2018; Vidra 2018), a „képessé tételt” munkára való szocializálásként értelmezik. Hangsúlyozzák az egyén felelősségét a munkanélküliség felszámolásában („*responsibilization*”), figyelmen kívül hagyják a munkanélküliség strukturális okait⁹ és támogatják az államot a jóléti szolgáltatások leépítésében (van Baar 2012; Keller et al. 2016). A társadalmilag és térben is marginalizált romák felülreprezentáltak a közfoglalkoztatási programokban (van Baar 2012). A közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódóan gyakran jelenik meg a „segély helyett közmunka” narratíva. Ez a narratíva azért vitatható, mert azáltal, hogy a szegényeket „érdemes” és „érdemtelen” szegényekre osztja, rasszizálja a szegénységet. „Érdemtelen” szegények ebben a narratívában azok, akik „önhibájukból élnek szegénységben” („a romák, akik nem szeretnek dolgozni”), és az „érdemes” szegények azok, akiknek „jár segítség”, hiszen „önhibájukon kívül” élnek szegénységben („a nemromák, akik a gazdasági szerkezetváltás vagy a pénzügyi válság áldozataivá váltak”) (Vincze 2014b). Az Egyenlőség Alapítvány narratívája nem illik a közfoglalkoztatási programok mögött álló, az egyén felelősségét hangsúlyozó narratívákba. Ezzel összhangban nem is tudott az alapítvány a közfoglalkoztatás keretein belül foglalkoztatni. Az alapítvány perspektívájából a faluban működő közfoglalkoztatási program elszívta az alapítvány potenciális munkavállalóit (lásd Mihály 2019a). Míg az alapítvány (állami támogatások hiányában) kevéssel tudott több pénzt ajánlani, mint a közfoglalkoztatott bér, addig a közmunkához képest magasabb volt a munkavégzés természetével kapcsolatos elvárás (Blogbejegyzés 2016; H2_D5). A munkavégzés szempontjából a közfoglalkoztatási programban gyakran jelenlévő ellenőrzés-központúsággal szemben az alapítványnál a munkavállalók

belső motivációját kívánják erősíteni (Blogbejegyzés 2017; H2_D26). Terepi látogatásom alkalmával én is azt láttam, hogy az alapítványnál a munkafeladatok megszervezése kevésbé a munkáltatói kontrollra, mint a munkavállalók belső motivációjára épít (Terepi jegyzet_H2). Mint több más közfoglalkoztatási programban (Váradí 2016), Tarnóton is hiányzik a munkavállalói kompetenciák fejlesztését célzó szemlélet és az ahhoz szükséges szakmai (pl. szociális munkás, mint közfoglalkoztatás-szervező) tudás. A faluban azt beszéltek, hogy a polgármesteri hivatal által szervezett közmunkában elég csak „*aláírni bemenni*” (Terepi jegyzet_H2).

A civil szektorban a képessé tétel neoliberális és részvételi diskurzusokon¹⁰ keresztül definiálódik (Ivasiuc 2018). Több roma civil szervezet is versenyez a fejlesztési forrásokért, aktivista elköteleződésüket azonban gyakran eltérítik a neoliberális szakpolitikák, diskurzusok vagy a finanszírozó szervezetek által rájuk erőltetett témák (Acton, Rostas, Ryder 2014). Kóczé szerint Kelet-Közép-Európában bizonyos NGO programok olyan neoliberális állam logikájára építenek, amely a szociális szolgáltatásokat privatizálja vagy filantropizálja. Ezekben az NGO programokban a roma nők „képessé tétele” gyakran a neoliberális állam logikájába illeszkedik, azaz a „jóléti szolgáltatásoktól való függés” megszüntetése kódolódik „képessé tételként” (Kóczé 2016b). A roma közösség és az egyének kizárólagos felelősségének hangsúlyozása azonban nem lehet társadalmilag fenntartható stratégia, hiszen az figyelmen kívül hagyja a nemi és rasszizált strukturális elnyomást. Ahelyett, hogy az önmagáért felelős roma anya képét alkotjuk meg, fontos lenne az állam szerepét is meghatározni (Kóczé 2016b). Az Egyenlőség Alapítvány narratívája nem illeszkedik a romák társadalmi integrációját érintő domináns neoliberális narratívákba, amelyek a romákat teszik felelőssé a társadalmi kirekesztés magyarázatában, és figyelmen kívül hagyják a többségi társadalom és az intézményi közeg felelősségét a romák elnyomásában.

A civil szektor intézményesülése során azok a civil kezdeményezések, amelyek nem illeszkednek a neoliberális (pl. „segély helyett közmunka”) vagy a többségi társadalom-központú diskurzusokba, egyre inkább elzáródnak a pénzügyi erőforrásoktól és azoktól platformoktól, amelyeken keresztül a különböző állami intézményekkel, minisztériumokkal párbeszédet alakíthatnának ki (hasonló folyamatokat dokumentált Spanyolországban Caro Maya, Werner Boada 2019). Az Egyenlőség Alapítvány a képessé tétel a részvételiség erősítésén keresztül értelmezi, és a marginalitást újratermelő mechanizmusai miatt kritizálja a helyi fejlesztés intézményi kereteit. Ennek következtében egyre kevésbé fér uniós vagy állami forrásokhoz, illetve szűkül a lehetősége, hogy párbeszédet folytasson a szakpolitikai döntéshozókkal.

Pénzügyi erőforrásokhoz való hozzáférés. 2014 óta az állami beavatkozások egyre kisebb teret biztosítanak a politikailag autonóm (sok esetben rendszerkritikus) civil kezdeményezések számára. A Norvég Civil Alap kapcsán (Kelemen-Varga et al. 2017) a Norvégia és Magyarország között kialakult diplomáciai konfliktus

arra mutat rá, hogy a magyar állam egyre inkább igyekszik kiterjeszteni az ellenőrzést a civilek számára elérhető erőforrások felett. Az Egyenlőség Alapítvány számára fontos bevételi forrást jelentettek a Norvég és Svájci Civil Alapnál megpályázható források. 2013 és 2016 között az Egyenlőség Alapítvány 43 000 000 Ft pályázati támogatáshoz jutott hozzá (Egyenlőség Alapítvány, pénzügyi kimutatások; H2_D27). A pályázatokból származó összegeket a tarnóti integrációs modell továbbfejlesztésére költötték, azaz a digitális analfabetizmus felszámolására, háztartási és gyermeknevelési ismeretek átadására, közösségfejlesztésre, a közösségi ház bevezetésére a falu életébe és a kiskert programra, amellyel a helyiek önfenntartási készségeit igyekeznek fejleszteni (Egyenlőség Alapítvány; pénzügyi kimutatások; H2_D27). A kieső forrásokat (Norvég és Svájci Civil Alap) az alapítvány vállalatoktól származó megrendelésekből, a vállalatokhoz vagy más nemzetközi alapítványokhoz kötődő pályázati nyereményekből és kisebb magánadományokból igyekszik fedezni.

Az alulról szerveződő kisebb civil szervezetek közpénzekhez való hozzáférése országszerte gyengül. Ez a folyamat az Egyenlőség Alapítványnál is azonosítható. Míg az alapítvány 2012 és 2015 között összesen 55 000 000 Ft uniós pályázati forrást tudott vonzani Tarnót településére a TÁMOP keretein belül (mindkét esetben tanoda megnyitására és fenntartására),¹¹ 2015 után nem volt sikeres EU-s pályázatuk. A 2016-ban kiírt EFOP-3.3.1-15 tanodapályázaton annak ellenére nem nyertek, hogy szakmailag elismert, tapasztalt szervezetnek számítottak. A TanodaPlatform¹² tanodákat tömörítő érdekérvényesítő szervezet kutatása szerint a legtöbb civilekhez kötődő tanoda nem nyert az EFOP 2016-os pályázatán. A bizonytalan finanszírozási környezet következtében több tanoda is tönkrement. Más tanodák túlélési stratégiája az volt, hogy alternatív, a központi költségvetésen kívüli finanszírozási forrásokat kerestek, miközben továbbra is közfeladatokat láttak el. A tarnóti tanoda stratégiája ez utóbbi volt:

„Azzal, hogy nem nyertünk, kaptunk egy új, nem könnyű, de szép és kreativitást igénylő feladatot, ugyanis meg kell teremteni a működésünk feltételeit. És ez jó. Azért jó, mert régóta látszik, hogy amennyiben nem vagyunk képesek több lábon állni – leginkább sajátokon –, akkor megette a fene az egészet. És itt hibáztunk óriásit, mert hagytuk magunkat megvezetni. Amikor 2015 végén beadtuk a pályázatunkat, azt gondoltuk, hogy legkésőbb márciusban megtudjuk, hogy kapunk-e támogatást vagy sem. Aztán elhittük a harminc napos haladékot. Aztán teltek a napok, hetek, hónapok és 2016.09.21. lett. (...) nem kellett volna abban hinni, hogy holnap lesz lista [a tanodapályázat nyerteseiről] és akár még nyerhetünk is.” (az Egyenlőség Alapítványhoz tartozó tanoda program vezetőjének blogbejegyzése; 2016, H2_D23).

A szakpolitikákkal vagy az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek elnémitása a jóléti szolgáltatásokból való kiszorításukon túl (a központi költségvetésből érkező források megvonása) a „külföldről finanszírozott szervezetként” történő megbélyegzésükkel is elérhető. A külföldről finanszírozott

szervezetek átláthatóságáról szóló törvény (elfogadva 2017. június 13-án) értelmében, regisztrálniuk kell, illetve a weboldalukon fel kell tüntetniük azoknak a civil szervezeteknek „a külföldről finanszírozott szervezet” megnevezést, melyek évente 7 millió Ft-nál nagyobb összegű támogatást kapnak (G. Fekete et al. 2017, 2018). Az Egyenlőség Alapítvány is e törvény hatálya alá esik.¹³

Párbeszéd szakpolitikai döntéshozókkal. Az oktatási szegregációban az intézményrendszer felelősségét firtató Egyenlőség Alapítvány vezetőjét sem hívják már meg szakértői előadást tartani minisztériumi rendezvényeken (Interjú_H2_I6). Ezen felül az alapítvány vezetője tagja volt a 2013-ban Balog Zoltán, korábbi emberi erőforrások minisztere által létrehozott antiszegregációs kerekasztalnak. Mivel az alapítvány vezetője a romák marginalizációját újratermelő intézményi mechanizmusokra világított rá, és ezzel a nézetével egyre inkább kisebbségben maradt, úgy döntött, önként lép ki az antiszegregációs kerekasztalból:

„Én, aki mindig azt hangoztatom, hogy mennyire fontosnak tartom a munkánk beépítését az állami rendszerbe, ezen a vonalon feladom. Többször eljutottam már erre a pontra, főleg, mert úgy éreztem, annyira nem egy nyelven beszélünk, annyira másképp látjuk, de mindig vártam, reméltem, hogy változik valami, és legalább mérsékelni, fékezni tudok dolgokat. (...) Az utóbbi időben már nagyon rosszul éreztem magam a pozitívumokat hangsúlyozó megbeszéléseken, miközben én a terepen pont az ellenkezőjét tapasztalom.” (az alapítvány vezetőjének Facebook bejegyzése 2016).

A civil szektor működését tekintve a rendszerkritikusabb hangok „elnémítása” – a pénzügyi erőforrások korlátozásával és a döntéshozatali mechanizmusokból való kiszorítással – inkább felerősíti, mintsem hogy ellene hatna a nonprofit szektorban jelen lévő patriarchális és rasszizáló diskurzusoknak (Spanyolországban lásd: Caro Maya, Werner Boada 2019).

Az Egyenlőség Alapítvány és a tarnótiak: képességétél etnikai és gender szempontokból

A tarnóti roma nők többszörösen marginalizált helyzetben vannak. Az interszekcionalitás elmélete segíthet abban, hogy megértsük azoknak a roma nőknek a helyzetét, akik az előrehaladott periferizálódás (gettósodás) körülményei között élnek. A nemi és etnicizált kirekesztés egybeesését (interszekcionalitását) „dupla kirekesztésnek”, azaz a roma (és nem roma) patriarchális társadalom illetve a nem roma politikai és gazdasági rezsím kettős dominanciájának nevezik az emberi jogi aktivisták. A feminista interszekcionalitás-elméletek – harmadik új kategóriaként – az osztályhelyzetet is belefoglalják elemzésükbe. Ezáltal a „rasszosztályhelyzet-nem” megközelítés egyre inkább hangsúlyos a nemi egyenlőség diskurzusaiban (Kóczé 2011, 54.). A „roma nők” kategóriája azonban nem homogén. Azoknál a roma nőknél, akik alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, fiatal korukban házasodnak, több mint egy gyermekük születik, munkanélküliek

és vidéki területeken élnek, magasabb a szegénység és szociális kirekesztettség kockázata, mint azoknál a roma nőknél, akiknek magasabb iskolai végzettsége, munkahelye van és városban élnek (Kóczé 2011). „Ennek következtében érthető, hogy az abszolút szegénység legmagasabb szintjét elszenvadó roma nőknek magasabb a saját közösségeikben a nemükből adódó sebezhetősége (*gender-related vulnerability*)” (Kóczé 2011, 74.).

Az Egyenlőség Alapítvány azon szervezetek között van, amelyek elismerik a roma nők rasszizált és nemi eredetű (gendered) strukturális elnyomását. A szervezet tematizálja az állam felelősségét, és érintettjei, köztük a mélyszegénységben élő roma nők képességszemléletű fejlesztésére törekszik. Anélkül, hogy roma feminista szervezetként definiálná magát, az alapítvány tudatosan fókuszál a tarnóti nőkre mint a helyi fejlesztés partnereire. Az alapítvány célját a nők társadalmi reprodukcióban játszott szerepe is befolyásolta.

„(...) a gyerekek érdekében az anyukák könnyebben partnerré tehetőek, másrészt, mert a krízisek kezelését a családon belül nekik kell végezni, nekik kell enni adni a családnak, biztosítani az életük mindennapi szervezési részét. Másrészt az egymással való kapcsolattartásban is erősebbek, és kompromisszumkésebbek, érzelmileg jobban befolyásolhatóak, mint a férfiak.” (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9).¹⁴

Az előzetesen kitűzött stratégiai prioritáshoz kapcsolódóan (a nők képessé tétele) sikerült az alapítványnak forrást szereznie olyan közösségfejlesztési projektekre, amelyek középpontjában a tarnóti nők állnak, kortól, státusztól és etnicitástól függetlenül. A Norvég Civil Alap által támogatott (2014–2017) célzott közösségfejlesztési projekt keretein belül az alapítvány 30 nőt, fiatal, idős, „gyüttment”, „tősgyökeres”, romungro, oláh cigány és nem roma helyi lakost választott ki a településen. A két éves közösségfejlesztést egy évig tartó helyzetfeltárás és hét éves terepi jelenlét előzte meg. A közösségfejlesztés egy problématerkép megalkotásával indult, amely a helyi asszonyok kollektív bölcsességére építve olyan területeket azonosított, amelyek a pozitív változásokat leginkább akadályozzák a faluban. A 30 különböző társadalmi háttérű tarnóti nővel közösen három közösségfejlesztési modult dolgoztak ki az alapítvány munkatársai. A modulok egymásra épülnek és – ahogyan azt az alapítvány munkatársa fogalmazza – a „könnyebbtől” haladnak a „leginkább kihívást jelentő” felé: (1) háztartási ismeretek, (2) tudatos családtervezés és gyermeknevelés és (3) képességfejlesztés, tudásátadás és segítő együttműködés a családon belüli erőszak területén (Egyenlőség Alapítvány 2016, 33; H2_D9).

Míg a háztartási ismeretek modul leginkább a különböző etnikai és társadalmi-gazdasági háttérű nők közösségét (kollektív autonómiáját) törekedett erősíteni, addig a tudatos családtervezés és a családon belüli erőszak modul az érintettek egyéni autonómiáját igyekezett fejleszteni (Mihály 2019a). A tudatos gyermeknevelés és családon belüli erőszak modul hozott fel traumákat, amelyek feldolgozását pszichológus segítette (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9). Mivel

nem volt lehetőségem a közösségfejlesztési projektet végigkövetni, ezért nem vállalkoznék annak hatásainak az értékelésére, csupán néhány, a programhoz kapcsolódó reflexiómat osztanám meg.

A legnagyobb kihívást a családon belüli erőszak témája jelentette. A programban résztvevő nők közül többek számára nehéz volt erről a témáról beszélni (Egyenlőség Alapítvány 2016, 75–76.; H2_D9). Ennek lehetséges oka az is lehetett, hogy az alapítvány nem roma munkatársai vezették a közösségfejlesztési alkalmakat, valószínűleg olyan közeget teremtve, amelyben a roma nőknek választaniuk kellett roma vagy női identitásuk védelme között. Patricia Caro Maya és Sarah Werner Boada abban látja a nem romák részvételének előnyét a roma nők egyenjogúságáért folytatott harcban, hogy a domináns csoportok (nem roma nők és nem roma férfiak) lebonthatják azokat a struktúrákat, amelyek többlethatalommal ruházzák fel őket. Így a férfi-nő, roma-nem roma közötti falak leépítése érdekében érdemes lehet az alapítvány nem roma munkatársainak is reflektálniuk „fehér privilégiumaikra” („*white privilege*”) és a társadalmi nemükből adódó kiváltságaikra. A nők elleni erőszak nem csökkenthető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kisebbségi csoportokhoz tartozó nők elleni strukturális elnyomást, amely felerősíti a párkapcsolati erőszakot is (Caro Maya, Werner Boada 2019).

Az Egyenlőség Alapítvány, szemben sok más romákat célzó helyi fejlesztési kezdeményezéssel, igyekszik túlmutatni a filantropikus segítségnyújtáson (ami az érintetteket a „segítő”-„segített” szerepekbe betonozza), narratíváiban a részvételiséget hangsúlyozza, és a gyakorlatban igyekszik helyzetbe hozni a roma nőket. A roma nők egyenjogúságáért folytatott harcban azonban fontos lenne, hogy az alapítvány nem roma női és férfi érintettjei tudatosan figyeljenek azokra a struktúrákra, amelyek többlethatalommal ruházzák fel őket.

Képessé tétel a döntéshozatal tükrében

A civil szervezetek mérsékelhetik helyi szinten a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt, azonban ezeknek a kezdeményezéseknek kritikusan figyelniük kell a centrum-periféria viszonyokból adódó hatalmi különbségekre (Kühn 2014). Mészáros szerint kétséges társadalmi tőkéről vagy egymás közötti bizalomról beszélni olyan helyzetben, amelyben a „döntéshozók egyértelműen nem bíznak meg a helyiek kompetenciájában” (Mészáros 2013, 93.). Tarnót is a függőségek viszonyrendszerébe ágyazódik bele, többszörösen periférikus helyzetben van: a globális gazdaság félperifériáján lévő Magyarország egy periferizált településén élő romákat marginalizálja a helyi elit. Az Egyenlőség Alapítvány ebben a kontextusban tűzte ki célul a helyiek részvételi kompetenciáinak fejlesztését.

A helyiek önszerveződésre való képességének erősítése érdekében az Egyenlőség Alapítvány tudatosan vonja be a tarnótiakat a helyi fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatalba. Az alapítvány célja, hogy lépésről lépésre fejlessze a tarnótiak ezirányú képességét. A részvételiség fejlesztése kihívásokkal teli egy olyan közeg-

ben, ahol a helyiek arra szocializálódtak, hogy őket nem kérdezik döntéshozatali helyzetekben. A tarnóti romák alárendelt viszonyokban való szocializálódását az is jól mutatja, hogy bár az alapítvány a hierarchikus működés leépítésére törekszik, Rozi, az alapítvány romungro roma munkatársa mégis főnöknek hívja az alapítvány alapítóját egy kávé melletti beszélgetésünkben (Terepi jegyzet_H2). Szemben a projektalapú finanszírozás logikájával, a helyiek részvételi kapacitásának fejlesztését hosszú távon, minimum húszéves projektként képzelem el az alapítvány vezetője:

„Az alapítványunknak ez a legfontosabb célja. Hogy egy olyan társadalmi csoportot, akit sem a tanulás, sem a munka világa nem érintett meg generációk óta, képessé tegyünk önmaguk megszervezésére. Az életük, közösségük képviselőire, a gondok megoldására, az egymással való kommunikálásra, a tervezésre, az önértékelésre, a lehetőségek kihasználására.” (Blogbejegyzés 2016; H2_D5)

A helyiek döntéshozatalba való bevonását a „semmit róluk nélkülük” (Terepi jegyzet_H2) elv alapján igyekeznek megvalósítani az alapítvány. A döntéshozatalba történő bevonás fő módja a munkahelyi értekezlet, amely 2013-ban vált gyakorlattá az alapítványnál. Az alapítvány minden tarnóti munkatársa (kivéve azokat, akik „önkéntes” pozícióban dolgoznak) részt vehet a munkahelyi értekezleten. Ezek abban különböznek egy átlagos munkahelyi értekezlettől, hogy nem kizárólag munkahelyi ügyeket vitatnak meg a résztvevők, a munkahelyi értekezlettel az is a cél, hogy azok fejlesszék a tarnótiak készségét a döntéshozatalban való részvételre. Minden munkavállaló jegyzetet készít arról, hogy mi történt vele az előző héten (Terepi jegyzet_H2). Az alapítvány alapítója a következőképpen írja le a munkahelyi értekezletet:

„Ma volt a munkaértekezletünk. Minden pénteken délután leülünk és átbeszéljük a hetet. Már megy ez is, gördülékenyen, szervesen. Nézem őket. Ahogy már rutinosan előveszik a kis keményfedelű füzetet, és elmondják, napról napra, ki mit csinált. Nagyon jó látni, mennyit fejlődtek ebben. Néha belekérdezek és megdicsérek egy-egy sikeres területet. Büszkék. Örülnek, velem együtt. Van, aki felolvassa, amit írt. Más csak belenéz, úgy meséli a napokat. És van, aki otthon minden nap lediktálja a gyerekeknek, és most engem kér meg, hogy olvassam fel, amit egyébként fejből is tud. Senki sem cikizni érte, megbeszéltük már korábban a többiekkel. És a szabály az szabály. A füzetet vezetni kell, annak is, akinek nem megy az írás. Mert a munkakör kötelez. Ilyenkor annyira érzem, hogy van értelme. Érzem, ahogy egyre erősebbek lesznek lelkileg. Ahogy a feladat, a munkakör felelőssége fejleszti őket. Mindenben. Céltudatosságban, kommunikációban, együttműködésben. Ahogy közösségként egyre jobban működnek. Már nem arról szól a gyűlés, hogy egymást piszkálják. Sőt, amin csak lehet, azon jókat nevetnek.” (Blogbejegyzés 2016; H2_D5)

Ezzel az alapítvány olyan normarendszert hozott létre, ami egymás pozitív megerősítésén és kölcsönös elfogadásán alapszik. Az alapítvány tarnóti munkatársai megjegyzik egy beszélgetésünk kapcsán, hogy azért szeretnek az alapítványnál dolgozni, mert itt jó a hangulat és „senki nem nézi le” őket (Terepi jegyzet_H2).

Ahogy azt a tarnóti példa mutatja, még a szélsőséges marginalizáció kontextusában is van lehetőség a részvételi demokrácia fejlesztésére. A munkavállalói pozíciókhoz tartozó kötelezettségek definiálásával az alapítvány igyekszik megelőzni azt, hogy bebetonozza az érintetteit a segítő-segített pozíciókba. Az alapítvány igyekszik elismerni az összes tarnóti érintett autonómiáját (státusz), azonban tisztában vannak azzal is, hogy az autonómia gyakorlásához szükséges kompetenciákat a társadalmi, politikai, gazdasági és oktatási hátrányok, vagy a bántalmazás, kényszerítés, erőszak, illetve a tisztelet hiányával jellemezhető társadalmi viszonyok negatívan befolyásolják (Mackenzie 2014a). Azáltal, hogy az alapítvány a tarnótiak részvételi kompetenciáit igyekszik fejleszteni, *fejlesztési alternatívát* valósít meg. Filantropikus helyett demokratikus szolidaritáson alapszik a fejlesztési stratégiájuk. Sok helyi fejlesztési projekt naív optimizmusával szemben az alapítvány reflektál a tarnótiak strukturális elnyomására (oktatás, munka, egészségügy, lakóhely) és hosszú távú célkitűzéseket fogalmaz meg, az érintettek autonómiájának lépésről lépésre történő fejlesztésével.

Az Egyenlőség Alapítványban rejlő helyi fejlesztési potenciált, az alapítvány és a tarnótiak közötti viszony mélyebb megértését egy hosszabb és rendszeresebb terepi vizsgálat segítené.

Van kiút a gettósodásból? A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai

A romák hosszú távú strukturális elnyomását fenntartja, hogy olyan terekbe szorította őket a társadalom, amelyeket elavultnak, funkcióját veszítettnek tekint (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007). A szélsőségesen marginalizált vidéki terek más életlehetőségeket kínálnak lakóiknak, megnehezítve a gettósodó kistelepüléseken élők lehetőségét a nyomorból való kitörésre, és mentesítve egyben a többségi társadalmat a mélyszegénységgel való mindennapos konfrontációtól.

Az egyéni stratégiák sokszor újratermelik a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt. A gyermekek szegregált oktatásból való kimenekítése sokszor túl nagy terhet ró a szülőkre. A patrónus-kliens viszonyal jellemezhető közfoglalkoztatásból vagy az alulfizetett alkalmi munkákból való kitörést segítheti a külföldi munkavállalás, azonban a külföldön elérhető munkák sokszor szintén kizsákmányolóak és nem biztosítanak tényleges lehetőséget a marginalizált helyzetből való kitörésre.

Az esettanulmányomul szolgáló gettósodó településen létrejött civilalapú helyi fejlesztés megmutatta, hogy a strukturális elnyomás ellenére a szélsőségesen marginalizált csoportoknak is van cselekvő ereje. Azonban éppen a strukturális elnyomás az, ami miatt szüksége van a gettósodó falvakba záródott lakoságnak a külső segítségre. A helyi fejlesztés a hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezhető. A hatalmi egyenlőtlenségek megjelennek a fejlesztő szervezet és az állam viszonyában. Magyarországon egyre inkább az állami kontroll és

klientalizmus az, ami meghatározza a civilek és az állam viszonyát (Ferreira et al. 2019; Kövér 2015) és ezáltal a helyi fejlesztés lehetőségeit is. Ennek következtében a szakpolitikákkal vagy az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek kiszorulnak a jóléti szolgáltatásokból (Európai Bizottság 2019). Azon felül, hogy egyre kevesebb közpénzhez jutnak a politikailag autonóm civil szervezetek, a külföldi alapítványoktól érkező támogatás elfogadása miatt stigmatizálódhatnak is (az Egyenlőség Alapítványnak is fel kellett tüntetnie a weboldalaán a megbélyegző „külföldről finanszírozott szervezet” megnevezést).

A hatalmi egyenlőtlenségek a helyi fejlesztés döntéshozatalában leképeződő centrum-periféria viszonyokban (kistelepülés és főváros, helyi elit és marginalizált helyiek) is megmutatkoznak, beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” közti hatalmi egyenlőtlenségeket. A helyi fejlesztési projektek társadalmi fenntarthatóságának szempontjából fontos, hogy az érintettek autonómiáját növeljék olyan módon, hogy képessé tegyék őket a támogató segítségtől egyre inkább független működésre. Egy fejlesztő szervezet több módon is hozzájárulhat a helyiek autonómiájának növeléséhez. A helyiek autonómiakapacitása lépésről lépésre fejleszhető, ha a fejlesztő szervezet kritikusan kezeli a hatalmi egyenlőtlenségeket (beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „célcsoportjai” közti hatalmi egyenlőtlenségeket is, lásd Mosse 2005), bevonja a marginalizált csoportokat is a döntéshozatalba, illetve fejleszti az érintettek részvételi demokráciához szükséges készségeit. A helyiek autonómiakapacitása azzal is fejleszhető, ha a fejlesztő szervezet reflektál a nemi alapú és rasszizált strukturális elnyomásra. A roma nők megerősítését célzó Egyenlőség Alapítvány több tagja nem roma férfi vagy nő. A patriarchális és rasszizáló struktúrák leépítése érdekében érdemes lehet az alapítvány nem roma munkatársainak is kritikusan figyelembe venniük a „fehér privilégiumaikat” vagy a társadalmi nemükből adódó kiváltságait. A nők elleni erőszak nem csökkenthető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kisebbségi csoportokhoz tartozó nők elleni strukturális elnyomást, amely felerősíti a párkapcsolati erőszakot is (Caro Maya, Werner Boada 2019).

A gettósodó vidéki terekben történő „ellenállást” számos strukturális mechanizmus nehezíti. A civil szervezeteket érintő intézményi keretek egyre kevésbé segítik az állampolgárok autonóm szerveződését, a civil szervezetek politikai autonómiájának megőrzését. Az egyre inkább szegregálódó oktatási rendszer és a patrónus-kliens viszonyrendszert felerősítő közfoglalkoztatás és alkalmi munka tovább korlátozza az egyéni és kollektív autonómiájukban egyébként is meggyengített, vidéki „gettókba” szorított lakosságot, a képességszemléletű fejlesztést megvalósító szervezetek legfontosabb szövetségeseit. A civilelles kormányzati intézkedések kontextusában a részvételi demokrácia elvein alapuló fejlesztést megvalósító Egyenlőség Alapítvány a túlélésért küzd.

Jegyzetek

- 1 A „critical race theory” (kritikai faji elmélet, lásd Hooks 1982; Crenshaw 1991) képviselői szerint a rasszizálódás nemcsak egyéni, hanem strukturális szinten is megjelenik, ami a legmarkánsabban a strukturális kirekesztésben nyilvánul meg. A rasszizálódás olyan hatalmi folyamat, amelyben az erősebb rasszizálja, elnyomja és leértékeli az adott ember értékeit és tulajdonságait (a normatív fehér bőrszíntől eltérő) a fekete, barna, sárga stb. bőrszíne alapján. Az egyén aktuális pozícióját tovább bonyolítja a bőrszínnel összekapcsolódó nemi és osztályhelyzete is (Kóczé 2016a).
- 2 A „gettó” mellett a „cigány” megnevezés is stigmatizáló lehet. Roma vagy szegény emberek gyakran stigmatizál a társadalom „cigányként”. A '90-es években a „cigány” megnevezés, negatív konnotációja miatt kerüendő volt és a politikailag korrekt „roma” megnevezés vált általánosan elfogadottá (Kovai 2018). A többségi társadalom a „roma” megnevezést a „cigány közösség” sajátjaként értékeli, annak ellenére, hogy annak csupán a romák egyik alcsoportja – a lovári nyelvet beszélő oláh-cigányok – számára van jelentése. Lovári nyelven a roma „embert”, „férfit” jelent (Kovai 2018), a Magyarországon élő roma népesség 70-80 %-a azonban romungro roma, akik nem beszélik a lovári nyelvet. A romungrók, azaz magyar cigányok azoknak a leszármazottai, akik a középkori bevándorlás után nem folytatták útjukat Nyugat-Európába. A romungrók cigány kultúrájának és identitásának elvesztésében a Mária Terézia idején történő kényszerletelepítés is szerepet játszott (Csalog 1984).
- 3 A félig strukturált interjú a strukturált interjú és a mélyinterjú között található: a kutatónak vannak kérdései, de van lehetőség a kötetlen beszélgetésre is, illetve közbülső kérdések feltevésére. Az interjúfajtákról bővebben: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0021_21_kutatastervezes/623_az_interj_fajti.html, letöltve: 2019. 10. 30.
- 4 A Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke egy középkori oláh-cigány férfi, a „Lungo Drom” Országos Cigány Érdekvédelmi és Polgári Szövetség jelöltje. A Lungo Drom elnöke Farkas Flórián, fideszes politikus, az Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) elnöke, aki az Európai Unió társfinanszírozásával megvalósulni tervezett „Híd a munka világába” munkaerőpiaci integrációs program kapcsán korrupciógyanúba keveredett. A projekt célja az ország leghátrányosabb területein élő, főként roma származású munkavállalók megsegítése lett volna foglalkoztatási szövetkezetek létrehozásával. Az EMMI 2016 márciusában elállt a „Híd a munka világába” projekttől. (Lásd: <https://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/hirek/az-emmi-elall-az-oro-hid-a-munka-vilagaba-projektrol>, letöltve: 2019.10.28). A Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke terepi látogatásom idején közmunkásként dolgozott a településen, de volt már korábban belföldön és külföldön is vendégmunkás, illetve fél évet ő is dolgozott az alapítványnál, felesége látogatásom idején is az alapítvány munkatársa volt.
- 5 A szocializmus roma politikája ugyan az asszimilációs ígéletbe illeszkedett (Kovai 2018), annak voltak a romákra nézve pozitív eredményei is, mint például a lakáshoz jutás, a diszkrimináció mérséklődése és a teljes foglalkoztatás.
- 6 A dologi (működési) kiadásokra az egyházi iskolák 2017-ben tanulónként 160 000 forint normatívát kapnak, mely összeggel szabadon gazdálkodhatnak. Az állami iskolákban az éves dologi kiadási keret 2017-ben tanulónként 57 651 forint, ami az egyházi iskoláknak járó normatív keret 36%-a. A törvényi rendelkezés alapján 2018-ra a KLIK dologi kiadási kerete – ami alapján egyáltalán kalkulálható az egy gyermekre jutó költség – 51%-kal csökkent, azaz csökkent az egy tanulóra jutó éves összeg is, míg az egyházi iskolák működési normatívája 200 000 forintra emelkedett (Ercse 2018).
- 7 A kormány a 2000-es évek elején rögzítette és éves szinten allokálta a helyi önkormányzatok részére a humanitárius szolgáltatások után járó normatív hozzájárulásokat (lásd Kövér 2015).
- 8 Az államszocializmus alatt meggyengült történelmi egyházakat kompenzálандó, 1997-ben a Magyar Kormány és a Vatikán egy együttműködést írt alá. 2007-ben (127. áfa tv.) törvénybe foglalták, majd 2013-ban megújították a megállapodást. A pénzügyi támogatáson felül a Magyarországon működő történelmi egyházak jelentős pénzügyi jóvátételt kaptak a Magyar

- Kormánytól a rendszerváltozás után, és 1998-tól az SZJA 1% -a felajánlható egyházak számára (Kövér 2015).
- 9 A munkanélküliség strukturális okai közé tartozik például az 1989 után következő gazdasági szerkezetváltás, ami arányaiban negatívabban érintette a vidéki perifériákat (Leibert 2013), romákat (Kertesi, Kézi 2010) és roma nőket (Kóczé 2016b).
 - 10 A képesség tételek részvételi diskurzusai igyekeznek a több léptékben jelenlévő hatalmi egyenlőtlenségekre, valamint a nemi és rasszizált strukturális elnyomásra reflektálni.
 - 11 TÁMOP-5.2.5/B-10/2. Gyermek és fiatalok társadalmi integrációját segítő programok és TÁMOP-3.1.4.C-14. Innovatív iskolák fejlesztése 2. ütem.
 - 12 37 <http://tanodaplatform.hu/>, letöltve: 2018.12.17
 - 13 Magyarországon kívül Oroszországban létezik még olyan törvény, ami lehetővé teszi a civil szervezetek „külföldről finanszírozott” szervezatként való megjelölését (Ferreira et al. 2019).
 - 14 Azon a közösségfejlesztési alkalmon, amin részt vettem, 15-20 helyi volt jelen (romungro roma és oláh cigány, nem roma, fiatal és idős egyaránt). A közösségfejlesztő alkalmat, az alapítvány munkatársa, egy 40 körüli nem roma férfi tartotta. A település történeti fejlődéséről volt szó, azonban annak ellenére, hogy a facilitátor igyekezett megszólítani a roma résztvevőket is, a nem roma résztvevők lényegesen többet szóltak a témához.

Köszönetnyilvánítás

Ezt a kutatást nem tudtam volna elvégezni a tarnótiak és az Egyenlőség Alapítvány nyitottsága és befogadása nélkül, ezt ezúton is szeretném megköszönni nekik. Köszönettel tartozom még munkatársaimnak, Nagy Erikának és Timár Juditnak (KRTK RKI Békéscsaba), illetve a két anonim bírálómnak konstruktív kritikáikért. Az Európai Unió adófizetőinek is szeretnék köszönetet mondani, hiszen a doktori kutatásomat, amelyre a tanulmány épít, a Marie Curie ITN RegPol² projekt (People Programme, European Union's Seventh Framework Programme FP7/2007-2013/, REA grant agreement n° 607022) keretein belül tudtam elvégezni.

Irodalom

- Acton, T., Rostas, I., Ryder, A. (2014): The roma in Europe: The debate over the possibilities of empowerment to seek social justice. In: Ryder, A., Cemlyn, S., Acton, T. (eds.): *Hearing the voice of gypsies, roma and travellers: Inclusive community development*. Policy Press, Bristol, 177-196.
- Amin, A., Cameron, A., Hudson, R. (2002): *Placing the social economy*. Routledge, London, New York (Contemporary political economy series)
- Asara, V., Profumi, E., Kallis, G. (2013): Degrowth, democracy and autonomy. *Environmental Values*, 2., 217-239. <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725239>
- Bajmóczy P., Józsa K., Pócsi G. (2007): Szélsőséges aprófalvak. Aprófalvak a településlisták végein néhány társadalmi gazdasági mutató alapján. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. [III. Településföldrajzi Konferencia]*. Savaria Univ. Press, Szombathely, 24-37.
- hooks, b. (1982): *Ain't I a woman. Black women and feminism*. Pluto Press, London
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bhaskar, R. (1989a): *Reclaiming reality: a critical introduction to contemporary philosophy*. Verso, London
- Bhaskar, R. (1989b): *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences* (second edition). Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead

- Bocz J. (2009): „Jéghegyek”. Tévhittek, avagy a magyar non-profit szektor mélyrétegei. *Civil Szemle*, 4., 24–50.
- Caro Maya, P., Werner Boada, S. (2019): The challenges of Kalí NGOization after francoism: Rethinking activism in and beyond Spain. In: Kóczé, A., Zentai, V., Jovanovic, J., Vincze, E. (eds.): *The Romani women's movement*. Routledge, London, New York, 227–247.
- Coraggio, J., Eynaud, P., Ferrarini, A., Filho, G. F., Gaiger, L. I., Hillenkamp, I., Kitajima, K., Laville, J.-L., Lemaître, A., Sadik, Y., Veronese, M., Vanderley, F. (2015): The theory of social enterprise and pluralism: solidarity-type social enterprise. In: Laville, J.-L., Young, D. R., Eynaud, P. (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise. Governance and democracy*. Routledge, London, New York, NY, 234–249. (Routledge frontiers of political economy 200)
- Crenshaw, K. (1991): Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 6., 1241–1300.
- Csalog Zs. (1984): A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. *Magyar Füzetek*, 14–15., 93–137. http://epa.oszk.hu/02200/02201/00013/pdf/EPA02201_Ma-gyar_Fuzetek_1984_1415_093-137.pdf (Letöltés ideje: 2019.06.10.)
- Csoba J. (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély* 1., 4–24.
- Európai Bizottság (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary*. (Szerzők: Kiss, J., Mihály, M.) Publications Office of the European Union, Luxembourg, Elérhető: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?advSearchKey=socenterfiches&mode=advancedSubmit&catid=22> Magyar fordításban elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ercse K.: Az állam által ösztönzött, egyházasszisztált szegregáció mechanizmusa. In: Fejes J. B. Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület: Szeged 177–199.
- Éber M. Á. (2018): Osztályszerkezet és állami újraelosztás blogbejegyzés. *Új Egyenlőség* <http://ujegyenloseg.hu/osztalyszerkezet-es-allami-ujraelosztas/> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ferreira, S., Mihály, M., Nogales, R., Pongo, T. (2019): *The multi-dimensional reality of social enterprise in Central and Eastern Europe*. Stakeholder Brief No. 1. EMPOWER-SE COST Action 16206 <http://www.empower-se.eu/wp-content/uploads/2019/03/SB1-WG1-Stakeholder-brief-Lisbon.pdf> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Gébert J., Bajmócy Z., Málóvics Gy., Pataki Gy. (2016): Eszközöktől a jóllétig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben. *Tér és Társadalom*, 2., 23–44. <https://doi.org/10.17649/TET.30.2.2752>
- G. Fekete, É. (2005): Small villages undergoing transformation. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szőrényiné Kulkorelli, I., Timár, J. (eds.). *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 483–500.
- G. Fekete É. (2015): Csereháti diagnózisok – átfogó térségi helyzetbemutató. G. Fekete É. (szerk.): *Társadalmi innovációk a felzárkózás szolgálatában. Dél-Cserehát - Nyitás a jövőre*. Miskolc, 5–51.
- G. Fekete, É., Hubai, L., Kiss, J., Mihály, M. (2017): Social enterprise in Hungary, *ICSEM Working Papers*, No. 47, The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project, Liege
- G. Fekete É., Hubai L., Kiss J., Mihály M. (2018): Társadalmi vállalkozások Magyarországon. In: G. Fekete É., Nagy Z., Lipták K., Kiss J. (szerk.): *Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon*. Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Miskolc 117–146. http://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/13250/OTKA_k%C3%B6nyv.pdf (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ivasiuc, A. (2018): Alter-narratives: Seeing ordinary agency. In: Beck, S., Ivasiuc, A. (eds.): *Roma activism: Reimagining power and knowledge*. Berghahn, Oxford, New York, 129–153.
- Kelemen-Varga, R., Kiss, J., Oravec, Á., Száraz, A., Várnagy, E., Bukovics, I. (2017): *4 years, 448 projects. Evaluation of the EEA Grants NGO Programme strengthening civil society in Hungary*. NCTA, Budapest
- Keller, J., Kovács, K., Rácz, K., Swain, N. Váradi, M. (2016): Workfare schemes as a tool for preventing the further impoverishment of the rural poor. *Eastern European Countryside* 1., 5–26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Kemény I., Janky B. (2004): Települési és lakásvizonyok. *Beszélő*, 4., 96–111. <http://beszelo.c3.hu/04/04/13kemeny.htm> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)

- Kertesi, G., Kézdi, G. (2010): *Roma employment in Hungary after the post-communist transition*. BWP -2010/9, ISBN 978-615-5024-28-3, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Budapest (Budapest Working Papers on the Labour Market)
- Kocsis K., Kovács Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 163-204.
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 1., 53-68. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Kovai C. (2018): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest
- Kovács T. (2005): A sellyei (-siklósi) KSH-térség rövid leírása. In: Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 29-52. <http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/394.pdf> (Letöltés ideje: 2018.05.26.)
- Kóczé, A. (2011): *Gender, ethnicity and class: Romani women's political activism and social struggles*. Central European University, Budapest
- Kóczé A. (2016a): *Az elismerés politikája Neményi Mária munkáin keresztül*. <http://beszelo.c3.hu/online-cikk/az-elismeres-politikaja-nemenyi-maria-munkain-keresztul> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Kóczé, A. (2016b): Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: Kovács, E. (ed.). *Solidarity in struggle. Feminist perspectives on neoliberalism in East-Central Europe*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 42-53.
- Kövér, Á. (2015): Captured by state and church: Civil society in democratic Hungary. In: Krasztev, P., van Til, J. (eds.): *The Hungarian patient. Social opposition to an illiberal democracy*. Central European University Press, Budapest, New York, 81-90.
- KSH (2011): *Központi Statisztikai Hivatal/Népszámlálás*, www.teir.hu
- Kulcsár V. (1976): A város és a falu. In: Nagy K. (szerk.): *A változó falu*. Gondolat Kiadó, Budapest, 7-25.
- Kühn, M. (2014): Peripheralization. Theoretical concepts explaining socio-spatial inequalities. *European Planning Studies*, 2., 367-378. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.862518>
- Ladányi J., Szelényi I., Majoros V., Virág T. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of space*. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Leibert, T. (2013): The peripheralization of rural areas in post-socialist Central Europe: A case of fragmenting development? Lessons from rural Hungary. In Fischer-Tahir, A., Naumann, M. (eds.): *Peripheralization: The making of spatial dependencies and social injustice*. Springer Fachmedien, Wiesbaden, 101-120.
- Lennert J., Kovács A. D., Farkas J. Zs.; Bódi F. (2014): Lakóhelyi szegregáció a dél-alföldi mezővárosokban. *Esély*, 6., 3-19.
- Mihály, M. (2019a) (megjelenés alatt): *Autonomy and empowerment: Social and solidarity economy initiatives and local development in peripheralised areas of Germany and Hungary*. Disszertáció, Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet, Lipcse
- Mihály, M. (2019b): Opposing peripheralization? *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 2., 551-575. <https://acme-journal.org/index.php/acme/article/view/1559> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Mackenzie, C. (2014a): The importance of relational autonomy and capabilities for an ethics of vulnerability. In Mackenzie, C., Rogers, W., Dodds, S. (eds.): *Vulnerability. New essays in ethics and feminist philosophy*. Oxford University Press, New York, 33-59. (Studies in feminist philosophy)
- Mackenzie, C. (2014b): Three dimensions of autonomy: A relational analysis. In: Veltman, A., Piper, M. (eds.): *Autonomy, oppression, and gender*. Oxford University Press, Oxford, New York, 15-41.
- Mészáros Zs. (2013): Közösségi gazdaságfejlesztés a gyakorlatban. *ACTA MEDSOC*, 4, 91-106.
- Mosse, D. (2005): Introduction: The ethnography of policy and practice. In: *Cultivating development. An ethnography of policy and practice*. Pluto Press
- Nagy E., Timár J., Nagy G., Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1., 35-52. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2680>
- OTK. 1971. 1007/1971. (III. 6.) számú kormányhatározat az Országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról. *Építésügyi Értesítő*, 1971.04.07.

- Sen, A. K. (1999): *Development as freedom*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Soja, E. (1999): Thirdspace. Expanding the scope of the geographical imagination. In: Massey, D., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Blackwell Publishers, Oxford, 260–278.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. (Alapkérdések). *Szociológiai Szemle*, 4, 208–209.
- Timár, J. (2007): Different scales of uneven development - in a (no longer) post-socialist Hungary. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 64., 103–128.
- van Baar, H. (2012): Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe: Activation and the dehumanisation of the Roma. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 8., 1289–1304. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689189>
- Váradí M. M., Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. The patterns of spatial exclusion in rural spaces. *Szociológiai Szemle*, 1., 89–113.
- Váradí M. M. (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki térségekben. *Esély*, 1., 30–56.
- Vidra, Zs. (2018): Hungary's punitive turn: The shift from welfare to workfare. *Communist and Post-Communist Studies*, 1., 73–80. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.01.008>
- Vincze, E. (2014a): Romania. In: Szalai, J., Zentai, V. (eds.): *Faces and causes of Roma marginalization in local contexts*. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/cps-book-faces-and-causes-romania-2014.pdf>
- Vincze, E. (2014b): The racialization of Roma in the 'new' Europe and the political potential of Romani women. *European Journal of Women's Studies*, 4., 435–442. <https://doi.org/10.1177/1350506814548963>
- Vincze, E. (2019): Ghettoization: The production of marginal spaces of housing and the reproduction of racialized labour. In: Vincze, E., Petrovici, N., Rat, C., Picker, G. (eds.): *Racialized labour in Romania*. Palgrave Macmillan, Cham, 63–95. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9_3
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Interjúk

- Interjú_H2_I1 az Egyenlőség Alapítvány alapítója (alias Varga Anna), idősebb, nem roma nő, 2016.05.02, 60 min, jegyzetelt interjú
- Interjú_H2_I4 alias Zsiga, a helyi Roma Önkormányzat vezetője, középkorú, oláh cigány férfi, 2016.05.06, 60 min, transzkriptált
- Interjú_H2_I6 az Egyenlőség Alapítvány alapítója, idősebb, nem roma nő, 2017.09.29, 60 min, jegyzetelt interjú

Résztevő megfigyelés

Terepi jegyzet_H2: 2016.05.02 és 05.07. között 6 napot töltöttem Tarnóton, ahol az Egyenlőség Alapítvány által fenntartott közösségi házban laktam. A terepen töltött 6 nap jó lehetőséget biztosított arra, hogy együtt dolgozzak és beszélgessek az alapítvány tarnóti munkatársaival, és hogy a munka utáni látogatásaim alkalmával kötetlenebb beszélgetéseken keresztül megismerjem a tarnótiak véleményét az Egyenlőség Alapítványról. A terepen töltött napjaim vázlatos összefoglalása a disszertáciomban (Mihály 2019a) olvasható.

Dokumentumok

- Egyenlőség Alapítvány 2016, H2_D9: Módszertani füzet a közösségfejlesztésről. A dokumentum a Norvég Civil Alap támogatásával jött létre.
- H2_D5: Blogbejegyzés 2016. A blogbejegyzés, amit Varga Anna készített, kiter a képességszemlélet fontosságára a marginalizált településeket célzó fejlesztési projektek kapcsán.
- H2_D26: Blogbejegyzés. 2017. Varga Anna a roma integrációról és a közmunkáról.
- H2_D27: Az Egyenlőség Alapítvány pénzügyi jelentései, 2015, 2016.

Tájváltozások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon

Social driving factors of landscape changes in the Great Hungarian Plain

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT, FARKAS JENŐ ZSOLT

KOVÁCS András Donát: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; kovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7748-5945>

FARKAS Jenő Zsolt: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

KULCSSZAVAK: tájhasználati változások; tájtermelés; környezeti paradigma; természetvédelem – agrárium viszonya

ABSZTRAKT: Társadalmi életünk összetett mechanizmusok révén jelentős hatást gyakorol a tájakra. Úgy véljük, hogy ezen komplex földrajzi területi egységek állapotában az állami elkövetkezők, fejlesztési irányelvek, az intézményesült struktúrák, valamint a közösségi és egyéni érdekek és cselekvések is egyaránt megnyilvánulnak. Feltevéseink szerint a kultúrtájakban nyomon követhető események jól tükrözik az adott társadalom környezethez való viszonyát, így a tájak használatával összefüggő folyamatok, avagy a „tájtermelés” az „új környezeti paradigma” egyfajta indikátorának tekinthető. E folyamatok alaposabb megértéséhez – kritikai, strukturalista megközelítésekre, kvalitatív és kvantitatív, térinformatikai elemzésekre támaszkodva – a földhasználati módokban bekövetkezett változásokat és az ezek mögött rejlő társadalmi hajtóerőket vizsgáljuk meg. Az elmúlt fél évszázadra vonatkozóan megpróbáljuk érzékeltetni, hogy a tájgazdálkodásban jelentős szerepet játszó természetvédelem és a mezőgazdaság miként alakította a hazai, alföldi térségek jellegét, ehhez kapcsolódóan pedig melyek voltak az egyes korszakok meghatározó mozzanatai. Továbbá feltárjuk, hogy hogyan értékelik az említett ágazatok szereplői az ökológiai szempontokat és az agrárium jelentőségét, valamint az ezeket befolyásoló beavatkozásokat. Duna–Tisza közti mintaterületeinken – a természetvédelem által eltérő mértékben érintett kunsági, illetve bácskai példákon – bemutatjuk azt is, hogy milyen konfliktusok keletkeznek és milyen dilemmák feloldása lesz szükséges a természetközeli állapotok megőrzése és az ezzel gyakran ellentétesen ható mezőgazdálkodás között. Végül az eredmények alapján megállapítjuk, hogy az új paradigma megerősödését eltérő társadalmi érdekek akadályozzák. A környezettudatos elvek ugyan megjelentek, de a tájgazdálkodásban átfogó előrelépés, illetve a tájak állapotában javulás az elmúlt évtizedekben összességében nem történt.

András Donát KOVÁCS: research fellow, Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary, kovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7748-5945>

Jenő Zsolt FARKAS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary, farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

KEYWORDS: *land use change; production of landscape; environmental paradigm; relations of nature conservation and agriculture*

ABSTRACT: *Our social life has a significant impact on landscapes through complex mechanisms. The authors believe that governmental ideas, development policies, institutionalised structures, and our interests and activities manifest themselves in various units. Cultural landscapes reflect society's relationship with the environment. Thus, the processes related to the use of landscapes, i.e. "landscape production", can be seen as indicators of the "new environmental paradigm". (The new environmental paradigm represents a "worldview" and an era in which nature conservation and environmental protection become the ultimate goal.)*

To better understand these processes - based on critical, structuralist approaches, qualitative and quantitative GIS analyses - we focus on land use conversions and the social driving forces and responses behind land use patterns. We try to show how nature conservation and agriculture have played a major role in landscape management, shaping the character of the Hungarian lowland regions, and to identify what have been the decisive moments of each epoch in the last 50 years.

In addition, we examine how the actors in these sectors value the ecological aspects and the importance of agriculture, as well as the interventions affecting them. Using the examples of the areas of Kunság and Bácska (differently influenced by nature conservation), we also want to investigate the conflicts and dilemmas of nature conservation and agriculture in the Danube-Tisza interfluve.

The results show that efforts to strengthen the new paradigm are hampered by different social interests. Although environmental principles have emerged, there has been no comprehensive improvement in landscape management or landscape condition in recent decades. Based on the historical events studied using primary data and statistical analyses, it can be seen that the attitudes of society and the conflicting needs of land use play a crucial role in land use change and landscape production.

The new directions of ecological thinking and some elements of the new environmental paradigm appeared in the last five decades. These directions manifested themselves in the segments influencing land use, i.e. in both agriculture and nature conservation. It is also striking that ecological principles have been integrated late and inefficiently into decision-making mechanisms, landscape development practices and rural planning.

The agro-environmental and NATURA2000 schemes have facilitated cooperation between nature conservation and agriculture, but are based on subsidies rather than on producer awareness. Our views are in line with our respondents' comments that sustainable nature conservation should not be subordinated to economic objectives, but at the same time, national parks must also accept the rationalisation of farming practices.

Bevezetés és célkitűzés

Kutatásunk¹ elméleti kiindulópontját azok a kritikai-strukturalista megközelítések adják, amelyek a térre alapvetően úgy tekintenek, mint társadalmi interakciók leképeződésére, ahol az adott geográfiai körülmények között sajátos „helyi entitások” képződnek (Giddens 1984; Hillier, Hanson 1984; Lefebvre 1991; Massey 1991; Soja 1989). A tájakkal, mint önálló térbeli egységekkel kapcsolatosan ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy jelenkori alakításukban az emberi közösségeknek döntő szerepe van (Kauffman, Levin 1987; Konkoly-Gyuró et al. 2017; Sargolini 2013). Fazio és Modica (2018) megfogalmazásában a tájakat ma már nem is lehet másként értelmezni, mintsem természeti-ökológiai, valamint

historikus és kulturális evolúciójuk alapján. A kérdés sok esetben az, hogy vajon a természetes alapstruktúrákat az antropogén hatások mennyire változtatták meg végérvényesen és mennyire dominálnak a mesterségesen létrehozott állapotok (Fazio, Modica 2018). A mindenkori társadalom berendezkedése mindenesetre a tájváltozások tekintetében kulcsfontosságú tényező. Egyetértünk tehát azokkal a szerzőkkel, akik szerint a nemzetállamok stratégiai elvei, a területi tervezést érintő kormányzati megfontolások, az intézményi rendszerek irányítási mechanizmusai, valamint az adott társadalmi közösségek felfogása a táji folyamatokban is nyomon követhető (Antrop 1997; Ellis 2011; Foley et al. 2005; Muir 1998; Renes 2015; Solymosi 2011).

Gondolatmenetünk másik alapvetően fontos eleme az „új környezeti paradigma” nézőpontjának használata, amely alatt a 20. század második felében kibontakozó környezettudatos vezérelvek, értékek és cselekvési minták összességét értjük.² A fenntarthatóságra való törekvés, avagy ennek ellentétéként annak elodázása és figyelmen kívül hagyása - meglátásunk szerint - az antropogén behatásra módosuló földfelszínen is tetten érhető. Vagyis az új paradigma meglététől, elmélyültségétől függő tevékenységek egy része a táji rendszerek jellegében és végeredményben azok fenntarthatóságában is megmutatkozik. Ebben a kontextusban az ökológiai szempontú természetmegóvás és a mezőgazdálkodás egymásra hatásából adódó változások az új környezeti paradigma, valamint a környezettudatosság fokmérői lehetnek (Cosgrove 1997; Yu, Verburg, Wu 2018).

Elvi kiindulópontjainkra építve, kutatásunk célja a tájhasználatban bekövetkezett jól kivehető változások bemutatása és az ezeket befolyásoló, egyes társadalmi elgondolások és beavatkozások jellemzése egészen a rendszerváltást megelőző évtizedektől napjainkig. Munkánkban az Alföldre és annak két olyan mikrorégiójára koncentrálunk, ahol a tájgazdálkodás kérdései mögött az esetek többségében a természetvédelem és az agrárium „párharca” válik láthatóvá. Két mintaterületünkön - a Kiskunsági Nemzeti Parkhoz tartozó, illetve a parkhoz közel eső Felső-Kiskunságban, valamint a Bácskai löszhát térségében - a földhasználatban észlelhető váltásokra, és az ezek mögött fellelhető hajtóerőkre, illetve bizonyos intézményi és egyéni válaszreakciók feltárására és megértésére koncentráltunk.

A hazai és alföldi táji változások tendenciáit bemutató szakirodalom és saját tapasztalataink alapján alapvetésnek tekintjük, hogy az érintett kultúrtájak ma sokkal inkább a társadalmi igényeknek megfelelően átalakított struktúrákat mutatják, mint az eredeti karakterüket (Andrásfalvy, Vargyas 2009; Bíró 2011; Büttner 2010; Csorba, Csatári 2017; Duray, Keveiné 2010; Kerényi 2006; Kovács 2011; Kulcsár 2014; Szilassi 2015, 2017). Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy - az új környezeti paradigma megerősödése kapcsán - a területhasználatban megjelenő érdekellentétek és helyi konfliktusok további értelmezése, valamint a fenntartható tájgazdálkodásra³ vonatkozó javaslatok megfogalmazása fontos és sürgető feladat.

Elméleti kiindulópontok – az ember és a táj kapcsolatának kérdése

„A táj a vizuális képzelet és az anyagi világ együttes megjelenésére vonatkozó legáltalálhatóbb kifejezés”, ugyanakkor mindannyiunk számára mást jelenthet, hiszen képzeletünk egyéni percepciókból fakad (Cosgrove 2003 idézi Minca 2013, 55.). Ez a meglátás egyrészt a tájképről való absztrakcióink eltérőségére utal, ugyanakkor rámutat, hogy a szubjektivitás mellett mindvégig központi kérdés marad a táj és az ember kapcsolatrendszer (Cosgrove 1984; Wang, Liu, Chen 2013; Wylie 2007). Egyes szerzők (kutatási nézőpontoktól függetlenül) következetesen kiemelik, hogy a kultúrtájak létrehozása során (kvázi a „tájtermelésben”) legfőképpen azok a társadalmi tényezők érvényesülnek, amelyek egyébként is meghatározzák a közösségek értékrendjét, életformáit, szokásait (Boucher et al. 2014; Rössler 2006; Widgren 2012). A tájak kulturális identitásunk földrajzi keretét adják, ott van bennük az ember, „az előző nemzedékek munkája, ott van a történetiség” (Csemez, Salamin 2006, 7.), és ezzel együtt az adott közösségek természettel való kapcsolatát, életmódját is jól mutatják (Csorba 2010; Kerényi 2007). Ebből következik, hogy a körülöttünk lévő földfelszín mai arculatát leginkább az uralkodó tudományos paradigmákon, viselkedési formákon, attitűdökön keresztül lehet megérteni (Swanwick 2009). Vagyis a táj, (amennyiben azt dominánsan társadalmilag konstruált térként vesszük szemügyre) karakterében és változásaiban mutatja meg a benne élők szellemiségét, bizonyos értelemben az adott emberi közösség civilizációs fokát (Görg 2007; Greider, Garkovich 1994). Sőt, mint „egyedi térbeli minőség” az államnak és az egyéneknek a környezethez való viszonyát is tükrözi (Calvo-Iglesias et al. 2009; Kőszegi et al. 2015; Plieninger et al. 2006). Gailing és Leibenath (2015) úgy fogalmaz, hogy a geomorfológiai értelemben vett megjelenés és a fizikai, földrajzi valóság folytonos átalakulása mögött jól tipizálható struktúrákat, szemlélet- és életmódokat lehet beazonosítani. A felszínen zajló folyamatok ismeretében jobban érthetővé válnak egyes korszakok (melyek lehetnek akár kormányzati ciklusok is), bizonyos trendek, központi irányítási és működtetési módszerek is (Gailing 2012; Wöbse 2002).

Vannak, akik hozzáteszik ehhez, hogy a jelenlegi földhasználati változások az adott vidéki térségek, tájegységek átalakulásának markáns indikátorai (Cloke 2000; Marsden 1998; Newby 1985).⁴ Halfacree (2006) a Lefebvre- (1991) és Whatmore- (1993) féle konceptuális térbeli elméleti kereteket is „beemeli” a gondolatmenetébe, és azt vallja, hogy a táj nemcsak létezik, passzívan várva, hogy felfedezzék, feltérképezzék és kiaknázzák, hanem sokkal inkább folytonosan és dinamikusan változó, összetett és autonóm térrendszert képez. A kultúrtájak tehát az emberi igényeknek megfelelően alakított, tudatos cselekvési sorozatok által formálódó, társadalom által megtermelt térnek tekinthetők (Csorba 2000; Frisnyák 2001; Marosi 1981; Taylor, Lennon 2011; Thrift 1999). Például ilyen tereket képeznek hazánkban a folyószabályozások nyomán kialakult szántóföldek, a homokhátsági erdők, vagy a lakóhelyi, üdülési-pihenési funkciók bővülésével átlakult mezővárosi tanyás külterületek.

Buckwell és társai (2017) a tájakkal szemben támasztott eltérő társadalmi igények kapcsán több felszínformáló tényezőre és konfliktusra is rámutatnak. Többek közt megemlítik, hogy a központi, állami prioritások, illetve a valós helyi érdekek között jelentős eltérések lehetnek. Ez gyakran kedvezőtlen jelenségekhez vezet: romboló beruházásokhoz, pazarló intézkedésekhez, vagy éppen a környezetbiztonság figyelemen kívül hagyásához. Az Európai Unió tagállamaiban a tájak revitalizációjára költött források emelkedtek ugyan, de az eddig okozott károk helyrehozatalára nincs mindenütt lehetőség. A különböző mintázatú tájtypusok által nyújtott előnyökben is egyfajta térségi-társadalmi versenyhelyzet alakult ki, amely tovább fokozza a vidéki térségek differenciálódását, leszakadását. Az is érzékelhető, hogy a tájak sokoldalú használatával megteremthető dinamikus környezeti egyensúlyi helyzet nemcsak nagyon törekeny, de a lehetőségekhez és elvárásokhoz képest kevés olyan hatékony művelési alternatíva terjedt el, amely környezettudatos, lokális sajátosságokra építő tájhasználat-menedzsmentet biztosítana. A tájak fenntartása, megőrzése tehát továbbra is komoly kihívást jelentenek, mind a természetvédelem, az agrárium, mind a vidékfejlesztés számára (Buckwell et al. 2017).

Alkalmazott módszerek

A vizsgálati terület

A tájhasználati változások háttérében álló bizonyos társadalmi hajtóerők megvilágítására és a „tájtermeléssel” összefüggő, vidéki állapotokat befolyásoló szektorális ellentétek megértéséhez az országos szintű áttekintés mellett egy regionális és két kisebb térségi, alapvetően kistájakra szabott vizsgálatot végeztünk el. Korábbi eredményeink azt mutatták, hogy hazánkban a legintenzívebb felszínborítási változások a rendszerváltás után a Duna-Tisza közén, valamint a Nyírségben zajlottak le, így célszerű volt az Alföld nagytáját kiválasztani, mint regionális keretet (Farkas, Kovács 2017; Kovács, Farkas, Hoyk 2017). Kisebb léptékben pedig olyan konfliktusokkal terhelt „övezeteket” kerestünk, melyben a mezőgazdasági termelés és a földhasználat, valamint a természetvédelem érdekütközése szembeötlő. E szempontoknak a Felső-Kiskunság felelt meg legjobban. Itt egyedi helyzetet teremtett az 1970-es évek végétől működő, markáns tájvédelmi érdekeket képviselő Kiskunsági Nemzeti Park (KNP), ugyanakkor a mezőgazdasági ágazatok jelenléte is mindig erős volt. A táj használata mozaikos, környezeti szempontból pedig igen érzékeny a térség, a szárazodás jelentős kihívást jelent.

A Felső-Kiskunság mellett egy olyan kistájat igyekeztünk kiválasztani, ahol a természetvédelem pozíciói kevésbé erősek, és az egykori államszocialista rendszerben kialakított iparszerű, nagytáblás művelés – a tulajdonviszonyok átalakulása ellenére – továbbra is fennmaradt. Ilyen terület több is van az Alföldön

(pl. Békés megye, Nagykunság, Hajdúság), de a Duna-Tisza köze komplex áttekinthetősége okán Bácska mellett döntöttünk.

Módszerek és felhasznált adatbázisok

A kutatás során primer és szekunder adatokat egyaránt felhasználtunk, és azok feldolgozását kvantitatív és kvalitatív metódusok együttes alkalmazásával végeztük el. Az elsődleges adatgyűjtés elején a Felső-Kiskunságra és Bácska térségére vonatkozóan 30-30 strukturált mélyinterjú készítettünk el különböző szakemberekkel, prominens személyekkel. Egyes kérdezettek nem feltétlenül éltek az adott térségben, de életútjuk során rálátásuk volt mindkét térségre, mint például Rakonczay Zoltán, a magyar természetvédelem legendás alakja esetében. A válaszadók megbízható és sokoldalú kompetenciáját mutatja, hogy volt köztük nyugalmazott miniszter-helyettes, ex-államtitkár, intézményvezető, helyi döntéshozó, országosan ismert nagyvállalkozó, valamint agrár- természetvédelmi, környezetvédelmi, erdészeti, vízügyi szakember, gazdálkodó és őstermelő egyaránt. Az interjúalanyok vezetésével gyakran sor került terepbejárásokra, az elmondottakat pedig az általuk hozzáférhetővé tett, adott témához kapcsolódó dokumentumok elemzésével is kiegészítettük.

A kvalitatív tartalomelemzés során kapott eredmények alapján, második lépésben egy survey-jellegű kérdőívvezetésre is sor került, melyben véletlenszerű kiválasztással, random walk metódussal, 654 fő válaszait rögzítettük 4 településen. Ezek közül Kunszentmiklós esett a szűkebb kutatási területünkre (Felső-Kiskunság), és további kettő (Hortobágy és Mezőhegyes) az Alföldre.⁵ A kérdőíves felmérés nem tekinthető reprezentatívnak, de a minta nagysága feldolgozható elemszámot biztosít. Az adatokat Excel és SPSS segítségével rendszereztük és elemeztük.

A szekunder adatforrások közül a felszínborítási adatokat tartalmazó Corine Land Cover (1990 és 2018), valamint a változásokat összesítő Corine Land Cover Change-et (1990–2000, 2000–2006, 2006–2012 és 2012–2018) kell kiemelnünk, melyeket a Copernicus Land Monitoring Service oldaláról értük el. A védett és a Natura 2000 területek 2017-es referenciaévre vonatkozó térinformatikai adatállományát és az elmúlt 25 év kontinentális változásait mutató jelentést (EEA Report 2017) az Európai Környezetvédelmi Ügynökség honlapjáról töltöttük le. A felszínborítás-változások elemzéséhez felhasználtuk a KSH INSPIRE projektben elkészült 5×5 km-es referencia rácsot, melynek elemeire ArcGIS és Excel segítségével összesítettük a CLC Change adatbázisokban rögzített felszínborítás-változások adatait.

Az empirikus kutatások eredményei

A mezőgazdaság és a természetvédelem viszonyának változásai – interjúk és kérdőívek tapasztalatainak tükrében

Vizsgálataink során a megkérdezettek széles körű tudására, az interjúalanyok tapasztalataira támaszkodva olyan releváns és részletgazdag információkat kaptunk, amelyek egyértelmű következtetésekre, objektív megállapításokra adnak lehetőséget. Interjúalanyaink megerősítették elvi kiindulópontunkat és a hazai tájakkal kapcsolatos előzetes felvetéseinket; vagyis a történelmi események, szakpolitikai célok és irányváltások, intézményi átstrukturálódások olyan társadalmi, gazdasági változásokat, konkrét cselekményeket is előidéztek, amelyek az alföldi tájak környezeti viszonyaira és tájképére is jelentős hatással voltak. A rendszerváltást megelőző, majd az azt követő ágazati koncepcióváltások, az EU-csatlakozás után megjelenő ágazati szakpolitikák az elmúlt fél évszázadot különböző periódusokra tagolják. Az elmondottak és a kapcsolódó dokumentumok elemzése alapján a vizsgált időszakra vonatkozóan a földhasználatra ható, mezőgazdasággal és természetvédelemmel összefüggő legfontosabbnak ítélt eseményeket, fordulópontokat az alábbi idővonalon foglaltuk össze (1. ábra).

Az elmúlt fél évszázad tájhasználati változásai mögött a legtöbben a két legnagyobb „földhasználó szektor párharcát”, és az e mögött rejlő állami intézkedéseket és beavatkozásokat vélték a legfontosabbnak. *„A földhasználatra a mindenkori kormányzás és a makrogazdasági körülmények gyakorolják a legnagyobb nyomást. A gazdálkodók többsége igyekszik alkalmazkodni a szabályozásokhoz, de anyagi érdekeltségektől, szemlélettől függően nagy különbségek vannak a földhasználatban, a szűkebb táji környezet gondozásában”* – mondta ezzel kapcsolatban egy szakember.

A kiskunsági mintaterületen évtizedeken át nagy jelentőséget kapott a természetvédelem. Erősödő pozíciójában már az 1970-es évektől szerepet játszott az élőhelyek és kulturális értékek védelmének favorizálása és néhány karizmatikus (országos és helyi) vezető elhivatottsága. Itt a védett földterületek jelentős része fokozatosan állami tulajdonba került, amelyeket aztán a nemzeti park kezelésébe adtak át. 1975-ben a Kiskunsági Nemzeti Parkban a védett területek 37%-a volt parki kezelésben (és állami tulajdonban), míg 2003-ban ez az arány több mint 50%-ra növekedett (41 395 hektár a 76 000 hektáros összterületből). A védelem alá vont földterületek kapcsán az érdekeltek között ellentétek alakultak ki: amíg a természetvédelem egyre nagyobb művelhető területre terjesztette ki hatókörét (hatósági jogkörét), a TSZ-ek is igyekeztek birtokaikat növelni, pl. a szántóterületeiket a gyepek és a szikes tavak kárára. A vitáknak voltak enyhébb és drasztikusabb (perек) megnyilvánulásai, de végül a szembenállók többnyire belátták, hogy közös érdekről van szó; – a kiskunsági táj hosszú távú megőrzéséről. *„A megegyezést elősegítette az is, hogy a szocializmusban is léteztek magángazdálkodók, még ha kis számban is. A gazdálkodók földterületei beékelődve helyezkedtek el a szövetkezeti vagyoni-*

1.ábra: A mezőgazdaság és természetvédelem fő fordulópontjai az elmúlt évtizedek tükrében
Turning points in agriculture and nature conservation in recent decades

1960-as évek	1970-es évek	1980-as évek	1990-es évek	2000-es évek	2010-es évek
A nagyüzemi mezőgazdaság megszervezése, a szövetkezetesítési rendszer második hulláma, az ország újbóli élelmiszer-önellátásának biztosítása alapvető terményekből	Iparzerű mezőgazdaság kialakítása, technológia-import, kiemelkedő agrárexport, az ágazat kiemelt fontosságává vált a konvertibilis valuta szerzésben, háztáji gazdaságok és integrációjuk	A mezőgazdaság válságának kezdete, tőkehiány, beruházások visszaesése, piaci anomáliák technológiai lemaradás, környezeti problémák felerősödése	A mezőgazdasági tulajdonviszonyok teljes átalakulása, az ágazat válsága, a szövetkezetek felbomlása, a piacok elvesztése, kárpótlás - szétaprózott birtokstruktúra, környezeti terhelések csökkenése, ökológiai szemlélet megjelenése, Biokontroll Hungaria	Felkészülés az EU esatlakozásra, új hazai támogatási rendszerek bevezetése, az agrár-körművelésgazdálkodás megjelenése, 2004 után az EU KAP támogatási rendszerének átvétele, technológiai fejlődés, a birtokkoncentráció elindulása, duális mezőgazdaság	Az ökológizálkodás szerepének növekedése, (bár az AKG- területek nagysága stagnál), a monokultúra erősödik a birtokkoncentráció növekszik, az agrártársadalom erőteljesen polarizálódik
Nincs intézményesített természetvédelem, de Magyarország természeti, táji állapota európai viszonylatokban kifejezetten jó.	A természetvédelem "aranykora", az első nemzeti parkok megalapítása, gazdálkodókkal, településekkel való konfliktusok	A nemzeti parkok és a szövetkezeti szektor helyi meggyevezéseken alapuló partnersége, a két szektor közeledése, javuló pozíciók	A természetvédelem kedvezményezett helyzete a kárpótlás során (1996.évi LIII. Tv.), erős és kiterjedt országos jogkörök, hatósági jogkörök, örszolgálatok fejlesztése a nemzeti parkoknál, védett területek állami tulajdonba vétele, a tematikus parki funkciók fellendülésének kezdete	Kétarcú évtized: 2004-től LIFE programok, a zöld hatóságok megalakítása, 2008-tól NATURA2000, a parkok oktatási és idegenforgalmi funkcióinak bővítése, ugyanakkor 2005-ben a nemzeti parkok hatósági jogkörének elvétele	A természet- és környezetvédelem irányítási rendszerének meggyengülése, védett területek bérbeadása és elárverezése, ismét elképzelhetővé válik a nemzeti parkok összevonása.

Forrás: Interjúk és dokumentumelemzések alapján a szerzők összeállítása

ban. Ez a helyzet a Kiskunság egyes térségeiben háttérbe szorította az alkalmazott nagyüzemi technológiákat (pl. helikopteres növényvédelem), ezzel kedvezve a természetvédelemnek” – világított rá egy korábbi nemzeti parki vezető.

A rendszerváltást követő privatizációval azonban ismét felerősödtek a konfliktusok, a visszaélések és az abból fakadó területfelhagyások, amelyek alapvetően a táji állapotromlás irányába hatottak. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a nemzeti park területei nem voltak pontosan nyilvántartva (ekkor nem létezett a területekről pontos helyrajzszám-kataszter). Így a kárpótlás során létrehozott földalapkba (pl. a nemzeti park külön alapjába) nem lehetett egyértelműen besorolni az egyes táblákat, illetve a KNP olyan parcellákra is igény tartott, amelyeket korábban a TSZ kezelte, de szerették volna a természetvédelem számára megszerezni. Ezek a nézeteltérések később rendeződtek, elsősorban annak köszönhetően, hogy az állam forrásokat biztosított a KNP-nek a földvásárlásra. Ezért is nőtt jelentősen az állami tulajdon aránya a területből. Az 1990-es évek folyamán ezt a törekvést a Felső-Kiskunságban magáncégek is támogatták pl. a GlaxoSmithKline Magyarország gyógyszeripari cég, vagy a Magyar Telekom. A nemzeti park az 1990-es évek első felében nem volt felkészülve a megnövekedett terület – különösen a szántók – kezelésére, így azokat a megmaradt TSZ-eknek haszonbérbe adták. (Kölcsönös volt az egymásra utaltság, hiszen a szövetkezetek éppen elvesztették a földjeiket). A szerződésben pontosan szabályozták a termelés feltételeit, így ez az időszak volt az első alkalom, hogy napi szinten is bele tudtak szólni a termelési folyamatba.

Ezt követően az agrár-környezetgazdálkodás rendszere (2003-ban még nemzeti, de egy évvel később már uniós forrásból) hozott nyugodtabb időszakot a gazdálkodók és a KNP között. A park tájgazdálkodásban betöltött szerepe és funkcióbővülése egészen a kétezres évek közepéig töretlen volt. *„Úgy tűnt, hogy számos probléma rendeződött, és az érdekelt szereplők (térségektől is függően) több kérdésben kiegyeztek.”* *„Voltak visszatérően jelentkező konfliktusok, de ezek egy része a felek konszenzusával megoldódott.”* – fűzte hozzá egy gazdálkodó.

A jelenlegi állásfoglalások (amelyek a természetvédelmi szakma felől értelemszerűen élesebben fogalmazódnak meg) egy kiegyensúlyozatlan állapotra, a természetvédelem csökkenő erejére hívják fel a figyelmet. *„A visszaszorulás 2005 óta tart; az intézményrendszert érintő állami intézkedésekkel az agrárium és a természetvédelem pozíciói ismét kiegyenlíthetetlenek lettek, az előbbi javára”*. *„Ráadásul az agrártámogatások maximalizált lehívása, és a nemzeti parkok által kezelt területek Nemzeti Földalapkezelő Szervezethez való átkerülése a végletekig kielezi a tájhasználati érdekellentéteket, amin az AKG-rendszer nem képes segíteni”*. Így aztán az ökológiai szempontok mellett érvelők egyre kevésbé tudják a gyakorlatban is érvényesíteni elképzeléseiket, egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy az állam és az önkormányzatok nem értékelik megfelelő súllyal a környezeti értékek megőrzésének szerepét. Aggodalmaikat egy kerekasztal-beszélgetés résztvevői így foglalták össze:

„A természetvédelem és a gazdálkodás viszonyrendszerére nagyban ható nemzeti parki igazgatóság és az ökológikus szemlélet alapvetően a fenntarthatóság irányába terelte a tájak használatát, ugyanakkor ellentmondásos társadalmi reakciókat is kiváltott. 2005-től jelentősen megváltozott a helyzet; a parki hatósági jogkörök elvesztésével a természetvédelem komoly presztízsveszteséget szenvedett el a térségben, és ezt a Natura 2000 hálózat kialakításával járó körülmények sem tudták helyrebillenteni. Sőt! Sokan nem tudták megérteni a célokat, ami azt eredményezte, hogy a természetvédelem megítélése inkább romlott!”

Természetesen nemcsak ez képezte a negatív megítélés alapját, hanem több interjúalanyunk véleménye szerint az is, hogy korábban az igazgatóság a hatósági (pl. építéshatósági) jogköreinek alkalmazásakor csak saját ágazati érdekeit vette figyelembe indokolatlan korlátozásokat, tiltásokat előírva (e hibákat a már említett kerekasztal-beszélgetésben a KNP kollégái is elismerték).

A bácskai térséget a korábbiakban ismertetett folyamatok kevésbé érintették, hiszen ott a nagytáblás gazdálkodás túlsúlya mindvégig megmaradt. *„A természetvédelem jelentősége a monokultúrákon sosem volt erős, de az ökológiai folyosók és élőhelyek egészen jó állapotban megmaradtak”* – tette hozzá egy természetvédelmi szakember. A helyi válaszadók a társadalmi problémákat hangsúlyozták: *„a vidéki élet elértektelenedett, a térség mezőgazdasága nem fog többé megélhetést nyújtani”, „egy-két mágnás jelenléte meghatározó, akik a profitra való törekvés mellett még igyekeznek felkarolni az itt élőket, de ettől eltekintve a TSZ-ek megszűnése óta a helyi társadalom nem talált magára”*. A Duna menti erdős zónákban az erdőgazdálkodás-vadászat-természetvédelem oppozíciói miatt is felmerültek éles viták, s ezek táji kihatásairól a szakemberek véleménye ma is megoszlik. Egyesek *„visszaadnák a természetnek az ártereket”,* míg mások *„a végletekig kihasználják a helyi környezeti adottságokat”*. Többen is elmondták, hogy az ágazatok közötti *„feszültségeket”* *„a jelenlegi intézményrendszer struktúrája és funkcionális megosztása, a túlbürokratizált működés”* okozza. Ráadásul *„hiányoznak azok a szakmai kerekasztalok, amelyek korábban egyensúlyban tartották az eltérő érdekeket. Így válhatott a fakitermelés „rablógazdálkodássá”, vagy a vadászat „profitorientált sporttá”*. *„Ezek a zavarok jól láthatók a tájban; például az erdők tekintetében is az ültetvényjelleg, a gazdasági haszonszerzés dominál”*.

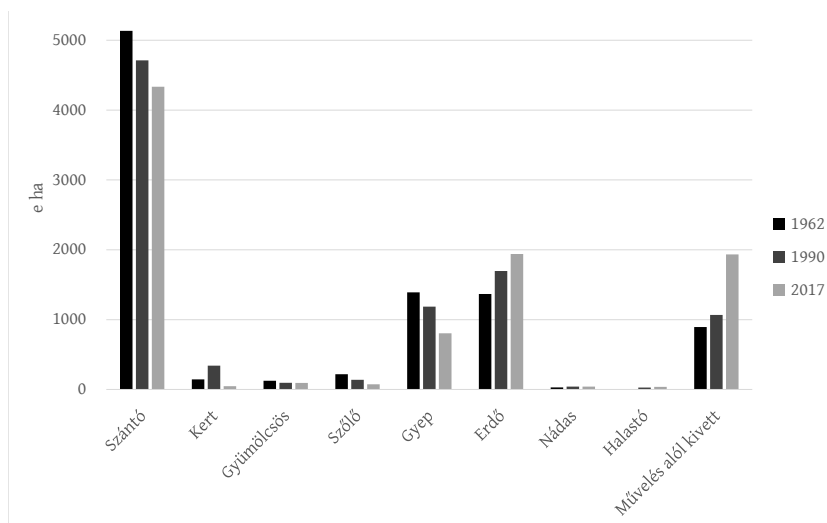
Az interjúkat kiegészítő kérdőív a lakosság ismereteire fókuszált. A felmérés három lényegretörő kérdést tartalmazott, ami alapján kijelenthető, hogy a helyiek viszonylag nagy csoportjai nem rendelkeznek kellő információval ahhoz, hogy megítéljék a közelmúlt és a jelen tájgazdálkodási gyakorlatát. Egyes kérdésekre feltűnően magas arányban, 28%-ban nem akartak, vagy nem tudtak válaszolni, ami véleményünk szerint arra is rámutat, hogy a vidéki lakosság mennyire bizonytalan a hazai agrártermelés környezeti hatásainak megítélését illetően. Ugyanakkor a válaszadók egy része pozitívan vélekedik közvetlen környezetének állapotáról: közel harmaduk úgy vélte, hogy a lakóhelyét övező tájak állapota javult, a mezőgazdasági tevékenységek a természeti adottságokhoz igazodtak, és a

külterületek állapota jó. 30%-uk úgy látja, hogy nem történt változás, illetve a mezőgazdasági tevékenységek a természeti adottságokhoz csak részben igazodtak, és csak 7%-uk gondolta azt, hogy „a tájak állapota jelentősen romlott”. Némi tájékozatlanságot fedezhetünk fel egy másik kérdésben is, ahol a szakembereknek ellentmondóan, a válaszadók közel kétharmada nem látja problémának a természetvédelmi ágazat érdekérvényesítésének gyengülését. A „természetvédelem háttérbe szorulását” a kérdezettek 3,4 pontra értékelték egy 1-től 4-ig terjedő skálán, ahol az 1-es azt jelenti, hogy súlyos problémát jelent-, míg a 4-es, hogy egyáltalán nem jelent problémát. Vagyis a természetvédelemnek tájgazálkodásban betöltött szerepét a lakosság nem ismeri fel, ezzel mintegy elfogadva annak leépítését.

A földhasználat átalakulása, statisztikai és térinformatikai elemzés

Statisztikai és térinformatikai elemzéseinkkel szeretnénk volna bemutatni a földhasználatban nyomon követhető változásokat, mégpedig oly módon, hogy közben reflektálni próbálunk a kvalitatív elemzés eredményeire is. A makrofolyamatok érzékeltetéséhez elsőként a KSH vonatkozó hosszú idősoros adatait tekintettük át, melyek segítségével általános trendeket határoztunk meg 1962-től (a 2. szövetkezesítés konszolidálásától) 2017-ig. Azt tapasztaltuk, hogy a legnagyobb területeket elfoglaló művelési ágak egyirányú trendek mentén változtak az elmúlt évtizedekben (2. ábra). 1962-től kezdődően a szántók és gyepek területe csökkent, míg az erdők és a művelés alól kivett területeké nőtt. A változások di-

2. ábra: A művelési ágak változása 1962-2017 között Magyarországon
Changes in land use categories between 1962-2017 in Hungary

Forrás: KSH adatai alapján a szerzők szerkesztése

namikája 1990 után megnőtt, főként a beépített területek növekedése esetében. E kategória a rendszerváltozást megelőzően éves szinten 4 550 ha-ral, míg 1990 után már 32 000 ha-ral bővült, jól kifejezve azt, hogy az államszocialista berendezkedésről a szociális piacgazdaságra történő átállás jelentősen megváltoztatta a földhasználati módok iránti igényt, és ezzel a tájak arculatát.

A Corine Land Cover Change (CLC) adatai ezzel összhangban, de már területi bontásban mutatnak hasonló eredményeket. Az adatbázis szerint Magyarországon 1990 és 2018 között a felszínborítás-változások által érintett területek nagysága 1,15 millió ha. A változások 56%-a az Alföldre, az ország legfontosabb mezőgazdasági területére esett, és 28 év alatt 646 000 ha-t tett ki. Az 5×5 km-es referencia-hálózat egységeire számolt adatok alapján kapott felszínborítás-változási arányokról az 1. táblázat, míg ennek térbeliségéről a 3. ábra ad képet.

Az Alföldet tehát az országoshoz hasonló trendek jellemzik, a beépített és az erdők területének növekedésével, a szántóterületek csökkenésével. Ugyanakkor a nagytáj természeti jellegzetességeiből, valamint társadalmi, gazdasági folyamataiból következően a művelési ágak átalakulásának üteme lassabb.

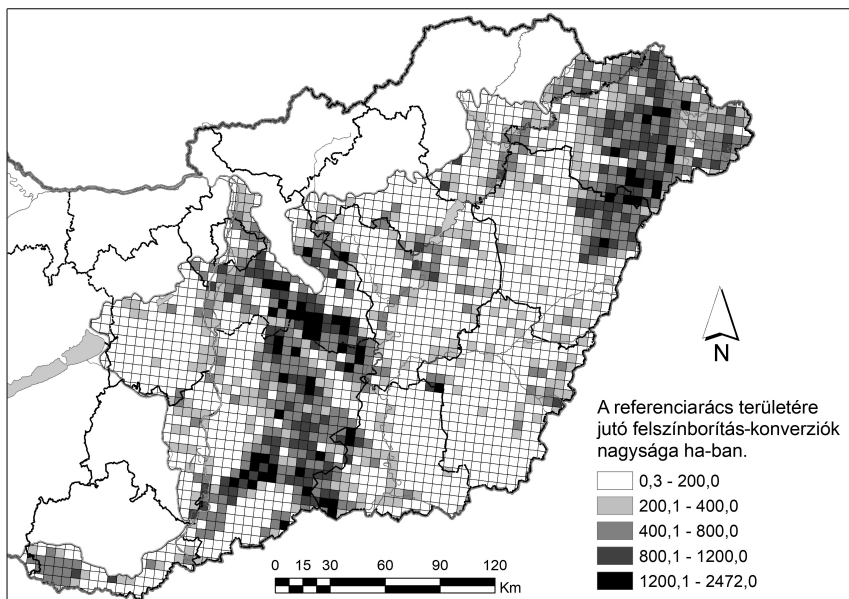
Az 1. táblázat adatai mellett célszerű megvizsgálni a CLC Change 44 felszínborítási kategóriára vonatkozó adatait is, amelyek összesítése részletesebb információt szolgáltat a felszínborítási konverziók irányairól. Ez alapján az derül ki, hogy a Homokhátságon és a Nyírségben jelentős a különböző mezőgazdasági földhasználatok közötti váltás (pl. szőlő vagy rét/legelő szántófölddé alakítása). E kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkező tájakon az agrárium jövedelemtermelő képessége mindig is alacsonyabb volt, és a rendszerváltás utáni kihívások; a tulajdonosi és üzemszerkezeti átalakulása, a piacvesztés tovább rontották helyzetét. Ebből következően az itteni termelők mind a piaci, mind az intézményi környezet átalakulásaira nagyon érzékenyen reagáltak, és akár 5-10 éves időtávlatban gon-

1. táblázat: A felszínborítás változása 1990 és 2018 között az Alföldön
Changes in land cover between 1990-2018 in the Great Hungarian Plain

Felszínborítás típusa	Területi arány, 1990 (%)	Területi arány, 2018 (%)	Változás (%)
Települési területek	5,5	6,4	0,9
Szántóföldek	62,4	59,5	-2,8
Szőlő	1,2	0,8	-0,5
Gyümölcsös	0,9	1,0	0,1
Rét/legelő	8,2	8,3	0,1
Egyéb mezőgazdasági területek	5,0	4,1	-0,8
Erdők	8,2	9,6	1,4
Egyéb természetközeli területek	5,9	7,7	1,8
Vizek és vizenyős területek	2,8	2,6	-0,2

Forrás: CLC 1990 és 2018 alapján a szerzők számításai és szerkesztése

3. ábra: A felszínborítás változásának térbeli mintázata 1990–2000, 2000–2006, 2006–2012, 2012–2018 között az 5×5 km-es referenciahálóra
Spatial pattern of land cover change between 1990–2000, 2000–2006, 2006–2012, 2012–2018 for 5×5 km reference grids

Forrás: CLC Change adatbázisok alapján a szerzők számításai és szerkesztése

dolgodva hajlandók voltak megváltoztatni területeik földhasználatát, melynek célja többnyire a megélhetés fenntartása, a bevételek lehetőség szerinti maximalizálása volt, még akkor is, ha ezek főként az agrártámogatásokból voltak realizálhatók. Vagyis a makrogazdasági körülmények és a szabályozási környezet változásai ebben az időszakban úgy hatottak a tájgazdálkodásra, hogy a földhasználók a környezeti szempontokat félretéve hozták meg döntéseiket, melyet számos interjúalanyunk véleménye is megerősít. Ennek a magatartásnak az okát a megkérdezettek alapvetően az európai agrárpolitikai rendszerrel hozták összefüggésbe, melynek célkitűzései és preferált eszközei költségvetési ciklusonként változnak, ebből következően sok esetben egymásnak ellentmondó intézkedéseket is tartalmaznak.

A CLC Change részletes adatai alapján az Alföldön legjellemzőbb folyamat az agrárterületek erdő- és egyéb természetközeli területekké való átalakulása (elsősorban átmeneti erdős-cserjés területté, amelyek alapvetően az új erdőtelepítéseket jelzik a CLC-ben), amelyek az összes változás 15%-át teszik ki (2. táblázat).

Az erdők területének növekedésével kapcsolatban a megkérdezett szakértők is több ízben kifejtették véleményüket. Az erdősítések által befolyásolt környezeti folyamatok és a jelenlegi erdőállomány minőségének megítélése régóta vita

2. táblázat: A felszínborítás-kategóriák közötti legnagyobb területű konverziók az Alföldön
Highest area conversions among the categories of land cover in the Great Hungarian Plain

<i>Kiindulás (mezg. ter.)</i>	<i>Végállapot (erdő és termközeli)</i>	<i>Konverzió (ha)</i>
Nem öntözött szántóföld	Átmeneti erdős-cserjés területek	62310
Rét/legelő	Átmeneti erdős-cserjés területek	15210
Nem öntözött szántóföld	Lomblevelű erdők	8279
Szőlők	Átmeneti erdős-cserjés területek	3146
Komplex művelési szerkezet	Átmeneti erdős-cserjés területek	2172

Forrás: CLC Change adatbázisok adatai alapján a szerzők számításai és szerkesztése

tárgyát képezi. A mutatószámok és a vélemények alapján az erdősültség egyértelműen összefüggésbe hozható mind az európai uniós csatlakozás előtti, mind az azutáni időszak támogatási politikájával. A kiváltó okok és hatások részletezése a cikknek nem feladata, az azonban kijelenthető, hogy az erdők aránya egyes térségekben tovább már nem növelhető, az őshonos fajok telepítése a klímaváltozás és a szárazodás miatt egyébként is nehézségekbe ütközik. Emellett társadalmi hatása is jelentős, hiszen a mezőgazdasági kultúrákhoz (pl. szőlő-gyümölcs, kertészet) képest kevésbé munkaintenzív, jövedelem csak hosszútávon realizálható belőle, így a vidéki területek munkaerőpiaci és szociális problémáinak megoldását inkább nehezíti, mint elősegíti.

Az Alföld nagytájának analízise mellett külön megvizsgáltuk az itt található 986 000 ha nagyságú Natura 2000 ökológiai hálózatot érintő felszínborítási átalakulásokat is, melynek számszerű eredményeit az 3. táblázat foglalja össze.

A korábban már ismertetett általános trendek a Natura 2000 térségek esetében is érvényesülnek, azonban a védett jelleg, valamint a kezelési tervek által szabályozott keretek miatt több eltérést tapasztalhatunk. Ezek az élőhelyeken

3. táblázat: A felszínborítás változása az alföldi Natura 2000 területeken
Land cover changes in Natura 2000 areas of the Great Plain

<i>Felszínborítás típusa</i>	<i>Területi arány, 1990 (%)</i>	<i>Területi arány, 2018 (%)</i>	<i>Változás (%)</i>
Települési területek	0,3	0,4	0,1
Szántóföldek	35,3	32,5	-2,7
Szőlő	0,2	0,1	-0,1
Gyümölcsös	0,1	0,2	0,1
Rét/legelő	17,6	18,6	1,0
Egyéb mezőgazdasági területek	1,9	1,5	-0,4
Erdők	13,9	14,7	0,7
Egyéb természetközeli területek	20,5	22,1	1,7
Vizek és vizenyős területek	10,3	9,9	-0,4

Forrás: CLC 1990 és 2018 adatai alapján a szerzők számításai és szerkesztése

a felszínborítás-változások nagysága 1990 és 2018 között 112.000 ha-t tett ki. A változások közül elsősorban a rét/legelő, valamint az egyéb természetközeli területek növekedését emelhetjük ki, melyet ez esetben egyúttal preferált konverziós irányoknak is tekinthetünk. A mezőgazdasági és egyéb természetközeli, valamint erdőterületek átalakulásának egyenlege 6500 ha volt az utóbbiak javára, melyben a meghatározó folyamat az átmeneti erdős-cserjés területek növekedése, és ezzel párhuzamosan a szántóföldek és rétek/legelők kiterjedésének csökkenése volt.

A Natura 2000 területek felszínborítás-változásának eredményei rámutatnak arra, hogy a vizsgált időszakban az alföldi tájak és védett élőhelyek állapotában jelentős minőségi változás nem történt. Ebben a tekintetben a természetvédelmi ágazat alapvetően a meglévő állapotok konzerválására volt képes.

Következtetések, összegző javaslatok

A primer adatgyűjtések és statisztikai elemzések segítségével áttekintett események alapján kijelenthető, hogy az alföldi térségekben lezajlott táji változásokban, tájtermelési folyamatokban a társadalom szemlélete és az eltérő területhasználati igények meghatározó szerepet töltenek be. A tapasztaltak szerint már a rendszerváltás előtt egy új típusú gondolkodásmód, azaz az új környezeti paradigma egyes elemei megjelentek, s ez a tájhasználatra ható szegmensekben, mind a gazdálkodásban, mind a természetvédelemben megnyilvánult. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a környezettudatos elvek késve és nem kellő hatékonysággal épültek be a tájgazálkodással, földhasználattal, terület- és vidéktervezéssel összefüggő döntéshozatali mechanizmusokba és a fejlesztési gyakorlatokba. A tájtermeléshez kapcsolódó területhasználati konfliktusok és a történeti fordulópontokhoz (a rendszerváltás és az EU-csatlakozás) köthető szemléleti váltások, valamint azok hatásai a térinformatikai elemzés eredményeiben is visszaköszönnek, megerősítve az interjú vizsgálatunk eredményeit. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy lakossági kérdőívünk alapján az emberek közel harmada nem rendelkezik megfelelő információval, vagy nem tudja megítélni a természeti környezet állapotát, vagy annak változásait. Ez nemcsak a kérdezettek tájékozatlanságát, de a vidéki társadalom természettől való eltávolodását is jelzi, sőt utal arra, hogy a környezettudatos gondolkodás nemcsak a gazdálkodók esetében, de szélesebb körben sem jellemzője az érintett települések lakosságának. Mindez az új környezeti paradigma kibontakozásának akadozására mutat rá.

Az áttekintett időszakban egyébiránt voltak pozitív hazai kezdeményezések – elsősorban stratégiák és fejlesztési koncepciók – amelyek kiemelt figyelmet fordítottak a kiskunsági és bácskai térségekre, azok településeire. Interjúalanyaink is alátámasztották, hogy a földhasználat ésszerű átalakítására vonatkozó elképzeléseket mind a szakirodalom, mind az országos dokumentumok részletesen taglalták (pl: Duna-Tisza közti Homokhátság fenntartható fejlesztése 2007; NÉS-2

2017; Nemzeti Tájstratégia 2017). Az 1990-es évektől központi kormányhatározatok sora született a Duna–Tisza közti tájakon szükséges intézkedésekről: (2087/1995.(IV.3.); 2286/1996.(X.25.); 2271/1999.(X.22.); 2095/2004.(IV.27.). A 97/2005.(XII.25.) OGY határozat által elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió (OTK) bemutatta a térség integrált fejlesztésének prioritásait, a természeti degradációs folyamatok megállításának, az agrárszerkezet-váltásnak a fontosságát. Az OFTK a „Speciális táji, környezeti problémákkal, adottságokkal rendelkező vidéki térségek fejlesztési feladatai” (3.1.5.2) között több ízben is utal az általunk vizsgált térségek gondjaira és a megoldási alternatívákra. Mindezek mellett megjelentek a korábbi kutatásokra épülő új szellemű tervezés-előkészítést igénylő programok is, mint például a tájrehabilitációt és a helyi társadalmat átfogóan támogató tanyafejlesztési pályázatok. Érzékelhető az állam szerepvállalása és a tájakról való környezetorientált gondolkodás, ugyanakkor az irányítási-intézményi rendszerekben megfigyelhető változtatások célja és eredményessége (legalábbis szakmai nézőpontok alapján) erősen vitatható. A primer adatgyűjtés során hallott szakirányú állásfoglalások egyaránt visszaigazolják, hogy az erőfeszítések nem hozták meg a kellő áttörést, és az antropogén tájhasználat, a helytelen földhasznosítás kedvezőtlen hatásai nem enyhültek. Az új paradigma tehát főként elvi szinten, „dokumentumok formájában van jelen”, a környezetorientált stratégiai elképzelések gyakorlati életben való rutinszerű megvalósítása egyelőre még várat magára. A régóta fennálló földhasználati konfliktusok, a természetvédelem és a gazdálkodás érdekellentétei, valamint az eltérő területhasznosítási igények azt mutatják, hogy a paradigmaváltásban mind döntéshozói, mind intézményi, mind lakossági szinteken elmaradás mutatkozik. Mindezt – a szakértői vélemények alapján – jelentősen befolyásolják az agrártámogatási gyakorlatok is, amelyek miatt a tájak használata és kezelése gyakran a pillanatnyi anyagi érdekek mentén történik.

Aggodalomra ad okot a természetvédelem „mozgásterének beszűkülése”, holott korábban ennek a szektornak alapvetően pozitív szerepe volt a tájhasználati változásokban. Ráadásul az interjúkban hallottak szerint, (legalábbis a mintaterületek vonatkozásában) mindezt tetézik az agrárágazat feszítő kérdései: a szakemberhiány, a modernizációs beruházások lelassulása, az agrártársadalom szétesése, polarizációja és a birtokkoncentrációval járó táji homogenizáció. A mezőgazdaság látszólagos pozícióelőnye meglehetősen ingatag. Meglátásunk egybevág az interjúalanyaink által elmondottakkal, vagyis a környezettudatos földhasználat kialakításában, ezekben az érzékeny tájakban a természetvédelmet nem lenne szabad alárendelni a gazdasági céloknak. Ugyanakkor a nemzeti parkoknak is el kell fogadniuk, hogy a gazdálkodás kiszorítása helyett annak ésszerűsítése és a kultúrtáji értékek megőrzése a cél. A természetvédelmi szakmának emellett nagy felelőssége van azon érdekek bemutatásában, amelyek a bürokratikus szabályozás helyett a táji problémák megértésére és az alföldi mozaikos adottságoknak megfelelő kezelésére hívják fel a figyelmet.

Mindent figyelembe véve, úgy véljük, hogy a tájak igénybevételét a hosszú távú, komplex környezeti fenntarthatóság jegyében kell megtervezni, amelyben a gazdálkodás, a természet- és tájvédelem összehangolása mindinkább fontossá válik. A vizsgálatokra kijelölt térségekben az évtizedek óta zajló negatív folyamatok eljutottak arra a pontra, ahol mindenképpen újra kell gondolni a tájhasználat lehetőségeit. Valamennyi ágazatnak és a központi döntéshozatalnak arra kell törekednie, hogy a tájak kulturális evolúciójára ható társadalmi erők és eltérő érdekeltségek mentén feszülő törésvonalak megszűnjenek. A kedvezőtlen táji és társadalmi folyamatok ugyanis csak akkor fordíthatók kedvező irányba, ha valamennyi szereplő – az állam, az agrár- és természetvédelmi szektor, valamint a települések és azok lakossága – között olyan, lokalitás-specifikus konszenzusok születnek, amelyek lehetővé teszik a kultúrtájak átgondolt használatát. Reményeink szerint a tanulmányunkban alkalmazott elméleti megközelítés és az ezt kiegészítő empirikus munka rávilágít a tájtermelés szereplőinek felelősségére, az új környezeti paradigma tájhasználatban is kifejeződő jelentőségére.

Jegyzetek

- 1 Vizsgálatainkat egyrészt „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című OTKA K109269 kutatáson belül (Az „Intézményi, társadalmi-közösségi és egyéni válaszok az állam átstrukturálódására a tájgazdálkodás szemszögéből” c. altémában), másrészt az „Új környezeti paradigma megjelenése Közép Európában” című Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében folytattuk.
- 2 A „New Environmental Paradigm” szóösszetételt elsőként két szociológus, Dunlap és Van Liere (1978) írták le azonos című módszertani tanulmányukban. A kezdetben attitűdök mérésére szolgáló metódus jelentésköre később kibővült, és mára a kifejezés a „növekedés határainak” felismeréséről, a termelés és a fogyasztás megfékezéséről szól. Egyszerre jelent „világnézetet” és egy olyan korszakot, amelyben a természet megóvása, a környezet védelme válik a legfőbb céllá (Kerényi 1995). A paradigma és a paradigmaváltás tudományelméleti koncepciója számos filozófiai, absztrakciós problémát is felvet, melynek kifejtése nem cikkünk feladata. Azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy értelmezésünkben az ember-környezet relációt érintő paradigmaváltás túlmutat a Kuhn (1962) által leírt „paradigmaváltás=tudományos forradalom” megközelítésen. Paradigma alatt az adott kor szellemiségét tükröző gondolkodásoknak, vezérelveknek, értékeknek és cselekvési mintáknak, egy adott társadalom vagy egy közösség által elfogadott összességét értjük.
- 3 Fenntartható tájgazdálkodás alatt azt a széles körű tájspecifikus tevékenységet értjük, amely biztosítja a társadalom számára szükséges környezeti javakat és megélhetést, ugyanakkor a fellelhető természeti és kultúrtáji értékek védelmét és hosszú távra szóló megőrzését.
- 4 Itt szeretnénk röviden utalni néhány alapvető fogalomra. Értelmezésünk szerint a földhasználat az adott felszín antropogén használati módja, amelynek meghatározása hosszabb idejű megfigyelést kíván, míg a felszínborítás egy adott időpontban, terepi vagy távérzékeléssel látható jellemző (vannak olyan felszínborítások, amelyek egyben jól tükrözik a földhasználatot is pl. szántóföldek esetében, de pl. a gyepeknél, erdőknel már nem ilyen egyértelmű a használati mód). A földhasználati módok adott tájban megnyilvánuló összetett rendszere maga a tájhasználat, mindezek tervezési alapú megközelítése pedig a tájhasználat-menedzsment.
- 5 Miután az OTKA kutatás több altémából állt, a kérdőívvezés lefolytatásakor komplex szempontrendszert kellett figyelembe venni. A tájhasználati hasonlóságok miatt úgy véljük, hogy a mintaterületeinken kívül eső, Kisalföldön található Győrújfaluban kapott eredmények is fontos tanulsággal szolgálnak.

Köszönetnyilvánítás

Kovács András Donát munkáját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

A kézirat korábbi változatához többen is fűztek megjegyzéseket, ezúton köszönjük Timár Judit, Nagy Erika és Csatári Bálint értékes segítségét.

Irodalom

- Andrásfalvy B., Vargyas G. (szerk.) (2009): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, Budapest
- Antrop, M. (1997): The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning; the example of Flanders. *Landscape and Urban Planning*, 1-2., 105–117. <https://doi.org/cf3xnk>
- Bíró M. (2011): Változástérképek használata tíz év alatt bekövetkezett élőhelypusztulási tendenciák kimutatására a Kiskunsági-homokhátság területén. *Tájökológiai Lapok*, 9., 357–374.
- Boucher, Y., Grondin, P., Auger, I. (2014): Land use history (1840–2005) and physiography as determinants of southern boreal forests. *Landscape Ecology*, 3., 437–450. <https://doi.org/f5thfx>
- Buckwell, A., Matthews, A., Baldock, D., Mathijs, E. (2017): *CAP: Thinking Out of the Box. Further Modernisation of the CAP - Why, What and How?* RISE Foundation, Brussels
- Büttner Gy. (2010): Magyarország 1990–2000 és a 2000–2006 közötti felszínborítás változásainak összehasonlítása. In: Lóki J., Demeter G. (szerk.): *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában konferencia kiadványa*. Universitas Alapítvány, Debrecen, 89–97.
- Calvo-Iglesias, M. S., Fra-Paleo, U., Diaz-Varela, R. A. (2009): Changes in farming systems and population as drivers of land cover and landscape dynamics: the case of enclosed and semi-openfield systems in Northern Galicia (Spain). *Landscape and Urban Planning*, 3-4., 168–177. <https://doi.org/bwpp9sf>
- Cloke, P. J. (2000): Rural geography. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, D., Watts, M. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Blackwell Publishing, Oxford, 718–719.
- Cosgrove, D. (1984): *Social Formation and Symbolic Landscape*. Croom Helm, Beckenham
- Cosgrove, D. E. (1997): Cultural landscapes. In: Unwin, T. (ed.): *Europe: A Modern Geography*. Longman, London, 65–81.
- Cosgrove, D. (2003): Landscape and the European sense of sight – eyeing nature. In: Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. and Thrift, N. (eds.): *Handbook of Cultural Geography*. Sage, London, 249–268.
- Csemez A., Salamin G. (2006): A táj esélye: vita a tervezésről, a fejlesztésről, a rendezésről. *Falu Város Régió*, 3., 2–12.
- Csorba P. (2000): A tájökológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Schweitzer F., Tiner T. (szerk.): *Tájkutatási irányzatok Magyarországon*. MTA FKI, Budapest, 25–35.
- Csorba P. (2010): A földrajzi tájakhoz fűződő identitástudat rétegei. *Tájökológiai lapok*, 1., 3–21.
- Csorba P. (2011): Az Alföld tájváltozásainak tendenciái. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetei 7*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 149–158.
- Csorba P., Csatári B. (2017): Tájföldrajz és táji önazonosság. *Magyar Tudomány*, 3., 284–292.
- Dunlap, R. B., Van Liere, K. D. (1978): The new environmental paradigm. *Journal of Environmental Psychology*, 9., 10–19. <https://doi.org/b2dx7g>
- Duray B., Keveiné Bárány I. (2010): Tájdinamikai vizsgálatok – Tájhasználat-változás, és regenerációs potenciál összefüggéseinek modellezése. In: Pál-Molnár E. (szerk.): *Geoszférák 2009. A Szegei Tudományegyetem Földtudományi Doktoriskolájának eredményei*. SZTE Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 99–151.
- EEA Report No 10/2017 *Landscapes in Transition An Account of 25 Years of Land Cover Change in Europe*. <https://www.eea.europa.eu/publications/landscapes-in-transition> (Letöltés: 2018. november 04.)

- Ellis, E. C. (2011): Anthropogenic transformation of the terrestrial biosphere. *Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Science*, 1938., 1010-1035. <https://doi.org/frg47d>
- Farkas J. Zs., Kovács A. D. (2017): Tájhasználatváltozás kiskunsági és bácskai példákön. In: Blanka V., Ladányi Zs (szerk.): *Interdiszciplináris táj kutatás a XXI. században: a VII. Magyar Tájökológiai Konferencia tanulmányai*. Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Szeged, 146-153.
- Fazio, S., Modica, G. (2018): Historic rural landscapes: Sustainable planning strategies and action criteria. The Italian experience in the global and European context. *Sustainability*, 10., 1-27. <https://doi.org/gfr2m8>
- Foley, J.A., DeFries, R., Asner, G.P., Barford, C., Bonan, G., Carpenter, S.R., Chapin, F.S., Coe, M.T., Daily, G.C., Gibbs, H.K., Helkowski, J.H., Holloway, T., Howard, E.A., Kucharik, C.J., Monfreda, C., Patz, J.A., Prentice, I.C., Ramankutty, N., Snyder, P.K. (2005): Global consequences of land use. *Science*, 309., 570-574. <https://doi.org/dqd2tm>
- Frisnyák S. (2001): A kultúrtáj kialakulása az Alföldön. In: Dormány G. et. al. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged, 213-223.
- Gailing, L., Leibenath, M. (2015): The social construction of landscapes: Two theoretical lenses and their empirical applications. *Landscape Research*, 2., 123-138. <https://doi.org/c8td>
- Gailing, L. (2012): Dimensions of the social construction of landscapes: Perspectives of new institutionalism. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences: A, Human and Social Sciences*, 66., 195-205.
- Greider, T., Garkovich, L. (1994): Landscapes: The social construction of nature and the environment. *Rural Sociology*, 1., 1-24. <https://doi.org/bpwvd6>
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley
- Görg, C. (2007): Landscape governance. The „politics of scale“and the „natural“ conditions of places. *Geoforum*, 5., 954-966. <https://doi.org/dk38j9>
- Halfacree, K (2006): Rural space: Constructing a three-fold architecture. In: Cloke, P., Marsden, T. Mooney, P. (eds.): *The Handbook of Rural Studies*. Sage, London, 44-62. <https://doi.org/c6zz>
- Hillier, B., Hanson, J. (1984): *The Social Logic of Space*. 5th edition. University Press, Cambridge
- Kauffman, S., Levin, S. (1987): Towards a general theory of adaptive walks on rugged landscapes. *Journal of Theoretical Biology*, 1., 11-45. [https://doi.org/10.1016/S0022-5193\(87\)80029-2](https://doi.org/10.1016/S0022-5193(87)80029-2)
- Kerényi A. (1995): *Általános környezetvédelem – Globális gondok, lehetséges megoldások*. Mozaik Kiadó, Szeged
- Kerényi A. (2006): Kényelmetlen, de alapvető: A táj eltérő értelmezései és azok tervezési-védelmi jelentősége. *Falu Város Régió*, 3., 18-22.
- Kerényi A. (2007): *Tájvédelem*. Pedellus Novitas Kft., Debrecen
- Konkoly-Gyuró, É., Király, G., Dezső, N., Balázs, P., Tirászi, Á. (2017): Overview of the 18th-20th century military surveys in the light of the land cover change assessment in Eastern Central Europe. *E-PERIMETRON*, 4., 142-180. <https://doi.org/cfx8dg>
- Kovács, A. D., Farkas, J. Zs., Hoyk, E. (2017): Homokhátság – a special rural area affected by aridification in the Carpathian basin, Hungary. *European Countryside*, 1., 29-50. <https://doi.org/dcpq>
- Kovács F. (2011): Az alföldi területhasználat és változásainak értékelése. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetei*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 149-159.
- Kőszegi, M., Bottlik, Zs., Telbisz, T., Mari, L. (2015): Human-environment relationships in modern and postmodern geography. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 87-99. <https://doi.org/dcph>
- Kuhn, T. (1984). *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kulcsár, L. (eds.) (2014): *Social and Economic Impact of Climate Change in Rural Hungary*. University of West Hungary Faculty of Economics Sopron, Sopron
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford, Cambridge
- Marosi S. (1981): *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájtípológiai eredmények*. MTA FKI, Budapest
- Marsden, T. (1998): New rural territories: Regulating the differentiated rural space. *Journal of Rural Studies*, 1., 107-117. <https://doi.org/cf2j4z>

- Masse, D. (1991): A global sense of place. *Marxism Today*, 38., 24–29.
- Minca, C. (2013): The cultural geographies of landscape. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 47–62.
- Muir, R. (1998): Reading the landscape, rejecting the present. *Landscape Research*, 1., 71–82. <https://doi.org/d94bkm>
- Newby, H. (1985): 25 years of rural sociology. *Sociologia Ruralis*, 3-4., 207–213. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1985.tb00762.x>
- OFTK Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció. (2014): Készült a területfejlesztési politika megújításáról, az új Országos Területfejlesztési és az új Országos Fejlesztési Koncepció kidolgozásáról szóló 1254/2012. (VII. 19.) Korm. határozat alapján. <https://regionalispolitika.kormany.hu/download/a/c9/e0000/MK14001.pdf> Letöltés: 2018. december 05.
- OTK Országos Területfejlesztési Koncepció. (2005): Országos Területfejlesztési Hivatal, Készült a VÁTI Kht. – Stratégiai Tervezési Igazgatóság közreműködésével. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/207#> (Letöltés: 2018. december 05.)
- Plieninger, T., Höchtl, F., Spek, T. (2006): Traditional land-use and nature conservation in European rural landscapes. *Environmental Science & Policy*, 9., 317–321. <https://doi.org/cjg7jn>
- Renes, H. (2015): Historic landscapes without history? A reconsideration of the concept of traditional landscapes. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 1. p.Art. 2. <https://doi.org/c8tr>
- Rössler, M. (2006): World Heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992–2006. *Landscape Research*, 4., 333–353. <https://doi.org/d96f89>
- Sargolini, M. (2013): *Urban Landscapes: Environmental Networks and the Quality of Life*. Springer Verlag <https://doi.org/c8tf>
- Soja, E. (1989): *Postmodern Geographies, The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso Press, London
- Solyosi K. (2011): Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe. *Landscape Research*, 1., 3–18. <https://doi.org/chv6c8>
- Swanwick, C. (2009): Society's attitudes to land and landscape. *Land Use Policy*, 1., 62–75. <https://doi.org/fwh6nh>
- Szilassi P. (2015): Felszínborítás és tájmintázat változása, mint az antropogén környezetváltozások indikátora In: Rakonczai J., Blanka V., Ladányi Zs. (szerk.): *Tovább egy zöldebb úton: A Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport részvétele a ZENFE programban (2013–2015)*. SZTE TTIK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 154–163.
- Szilassi P. (2017): Magyarországi kistájak felszínborítás változékonysága és felszínborítás mozaikosságuk változása. *Tájökológia Lapok*, 2., 131–138.
- Taylor, K., Lennon, J. (2011): Cultural landscapes: A bridge between culture and nature? *International Journal of Heritage Studies*, 6., 537–554. <https://doi.org/b9jtqh>
- Thrift, N. (1999): Steps to an ecology of place. In: Allen, J., Massey, D. (eds.): *Human Geography Today*. Polity Press, Cambridge, 295–321.
- Yu, Q., Verburg, P.H., Wu, W. (2018): Environmental cognitions mediate the causal explanation of land change. *Journal of Land Use Science*, 5., 535–548. <https://doi.org/c8tc>
- Wang, X., Liu, W., Chen, J. (2013): Theoretical evolution of modern land use planning. *Progress in Geography*, 10., 1490–1500. <https://doi.org/dcpj>
- Widgren, M. (2012): Resilience thinking versus political ecology; understanding the dynamics of small-scale, labour-intensive farming landscapes. In: Plieninger, T., Bieling, C. (eds.): *Resilience and the cultural landscape*. Cambridge, 95–110. <https://doi.org/f23mts>
- Whatmore, S. (1993): On doing rural research (or breaking the boundaries). *Environment and Planning A*, 5., 605–607.
- Wöbse, H. H. (2002): *Landschaftsästhetik*. Ulmer Verlag, Stuttgart
- Wylie, J.W. (2007): *Landscape*. Routledge, London

Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban

Unemployment and the production of state space in Hungary in two crisis periods

CZIRFUSZ MÁRTON

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

KULCSSZAVAK: tértermelés; materialista államelméletek; közmunka; Magyarország

ABSZTRAKT: A tanulmány az 1929–33-as és a 2008-as gazdasági válság során vizsgálja az állam munkahelyteremtő politikáit Magyarországon. A materialista államelméletek alapján az államot olyan gazdasági szereplőnek fogom fel, amely biztosítja a tőkefelhalmozást és a társadalmi újratermelés feltételeit. Ennek révén az állam tereket és léptékeket is termel, a tér- és léptéktermelésben pedig a válságidőszakok fordulópontot jelentenek. Mindkét válságidőszakban közös, hogy az állam aktívan igyekezett helyreállítani a tőkefelhalmozás folyamatát a gazdasági életbe való közvetlen beavatkozással, többek között a munkanélküliséget csökkentő közberuházások és a közfoglalkoztatási program segítségével. Szintén közös pont, hogy a beavatkozásoknak költségvetési korlátai voltak. Különbség, hogy az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosultak, míg a 2008 utáni válság során az állam a vidéki térségekben a közfoglalkoztatási program átszervezésével igyekezett a munkanélkülieket helyben tartani és számukra a társadalmi újratermelés minimumfeltételeit biztosítani.

Az állam léptéktermelésében azonosság a két válságidőszak során, hogy a központi állam szoros pénzügyi kontrollt gyakorolt a megyei és települési szint felett: a központi állam egyedi elbírálás alapján, a központi költségvetésből finanszírozott különböző beruházásokat vagy munkahelyeket teremtő programokat. A központi állam feletti lépték a programok lehetséges finanszírozásában játszott szerepet: a külföldi kölcsönökkel újabb beruházásokat lehetett beindítani az 1930-as években, míg 2008-at követően részben az európai uniós források szolgálták a munkahelyek megőrzését.

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

KEYWORDS: production of space; materialist state theory; public works programme; Hungary

ABSTRACT: This article compares the job-creation policies of the Hungarian state during the crisis periods of 1929–1933 and after 2008. The theoretical basis of the study is derived from Marxist historical-materialist state theories that argue that the primary role of the state as an economic actor is to facilitate capital accumulation and social reproduction. Geographers expanded this approach by pointing out that the state produces spaces and geographical scales during the process of controlling capital accumulation. Times of crisis are important turning points in which the accumulation of capital, the role of the state, and thus the production of state spaces and

scales change significantly. Historical-materialist state theories provide a useful analytical tool to systematically understand why the state pursues job-creation programmes in times of crisis and why these programmes unfold geographically unevenly across the country.

Common points in space production during the two periods of crisis analysed are, firstly, that the state actively sought to restore capital accumulation through direct actions, including the propagation of public investment in infrastructure works (roads, water management, etc.) and the construction of public buildings (schools, hospitals, police stations, military barracks, etc.), as well as employment in the field of public works in these actions. Secondly, since financial resources were distributed unevenly, the state created geographical inequalities. Thus, most construction projects in the 1930s were concentrated in southern Hungary and Budapest, while employment in public works after the 2011 reform concentrated on small villages in the country's least developed peripheral regions. Thirdly, we can see that the state budget was too limited for measures to combat unemployment.

With regard to the production of scales, both crisis periods showed a decline in the financial autonomy of local authorities as the central government took direct control of the distribution of resources for measures against unemployment. County authorities and local governments received most of the funds allocated for specific investment purposes according to individual government decisions, differentiating them according to the lobbying forces of the municipalities. The supranational scale provided credit for the expansion of investment programmes to create jobs in the 1930s and made it possible to increase EU transfers to maintain employment after 2008.

Bevezetés

Az 1929–33-as gazdasági válság és a 2008-as gazdasági válság Magyarországon a munkanélküliség növekedését is magával hozta. Az 1930-as népszámlálás 224 000 munkanélkülit írt össze Magyarország területén, a 2011-es népszámlálás 568 000 főt vett számba a munkanélküliek csoportjában (az adatok a számbavétel különbözőségei miatt közvetlenül nem összehasonlíthatók) (Központi Statisztikai Hivatal 2014; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941). A központi és helyi állam a munkanélküliség problematikájára többféle módon reagált, így közvetlen munkahelyteremtéssel (szükség-, ínség-, közmunkaprogramok), szociálpolitikai eszközökkel (segélyezés), valamint a „piaci” munkahelyeket bővítő eszközökkel (például a termelő vállalatok vagy az építőipar számára nyújtott adókedvezményekkel, állami beruházások indításával – ahol az építési munkákat magánvállalatok végezték).

E tanulmány megközelítése szerint mindezen eszközökben közös az a cél, hogy az állam a tőkefelhalmozást fenntartsa, ennek részeként pedig segítse a munkaerő rövid távú (napi) és hosszú távú (generációs) újratermelését egy olyan időszakban, amikor a tőkefelhalmozás „normális menetében” látszólag fennakadások vannak (bár az ebben az írásban is használt marxista elemzés szerint a kapitalizmus történetében a válságok a rendszer normál működésének részei). A tanulmány értelmezési keretében az állam e tevékenységeken keresztül tereket és léptékeket is termel (Brenner 2004), azaz a gazdaságba való állami beavatkozások figyelembe veszik a meglévő földrajzi egyenlőtlenségeket és újra is termelik ezeket az egyenlőtlenségeket.

Tanulmányomban e két válságidőszakban hasonlítom össze az állam tértermelésének jellegzetességeit a munkanélküliség kezelésében. Először a tereket és léptékeket termelő állammal foglalkozom a materialista államelméletek keretében, rámutatva arra, hogy ezen elméletek szerint az állam hogyan termeli újra a kapitalizmust és annak térbeli egyenlőtlenségeit. Az empirikus részben két témán keresztül hasonlítom össze a magyar állam munkanélküliséget csökkenteni szándékozó tevékenységeit az 1929-es és a 2008-as válságot követő időszakban: egyrészt az állam által termelt terekkel, másrészt pedig az állam által termelt léptékekkel foglalkozom. A cikk fő elméleti állítása szerint az állam válságidőszakokban történő munkahelyteremtésének térbeli egyenlőtlenségeit rendszerszerűen írhatjuk le azokkal a materialista államelméletekkel, amelyek földrajzi politikai gazdaságtani (Sheppard 2011) magyarázatokat javasolnak a kapitalizmus működés módjának megértésére.

A tanulmány elsődleges célja rámutatni arra, hogy az állam földrajzi politikai gazdaságtani elméletei hasznos kiindulópontot nyújthatnak jelenlegi és történeti gazdasági válságok megértésében, különösen pedig történeti összehasonlító vizsgálatokban. Az a kérdés, hogy az államot elméletileg hogyan ragadhatjuk meg mint a térbeli folyamatokat aktívan alakító gazdasági aktort, a hazai gazdaságföldrajzi irodalomban korábban is megjelent (lásd pl. Barta 2002), de az elmúlt évek hazai kutatásaiban hangsúlyos változás a kritikai politikai gazdaságtani elméletek beépítése a magyarázatokba (Nagy 2017). Ugyanakkor a részletes empiriák ez utóbbi megközelítésben még sok esetben hiányoznak. Így a tanulmányban nem törekedtem a két válságidőszak szisztematikus összehasonlítására, inkább a további kutatások lehetséges irányvonalait próbáltam meg kijelölni. Tehát nem próbálom meg empirikusan is teljes körűen bebizonyítani, hogy az állam a két válságidőszakban a munkahelyteremtő politikáin keresztül mekkora és milyen hatással volt a tőkefelhalmozás helyreállítására, vagy mennyiben növelte a területi egyenlőtlenségeket.

A tereket és léptékeket termelő állam

Ahhoz, hogy az állam aktív szerepét megértsük a gazdasági folyamatok irányításában a válságidőszakokban, így a munkanélküliség kezelésében, a tértermelő állam materialista államelméletekhez tartozó felfogása hasznos kiindulópontként szolgálhat. Ezért ebben a részben áttekintem a materialista államelméletek fő állításait, hangsúlyt helyezve az állam térbeliségével foglalkozó elméleti állításokra. Ezeket az államelméleteket különböző jelzőkkel illetik – például (neo)marxista, strukturalista vagy (történelmi) materialista –, amelyek egymást metsző, de nem teljesen átfedő kategóriák (lásd például Demirović 2011; Jessop 1982). A továbbiakban a materialista államelméletek kifejezést használom, amely jelenleg leginkább a német nyelvű kritikai politikatudományi irodalomban fordul elő. A térbeli szempon-

tok a német nyelvterület kortárs írásaiban viszont legalább annyira táplálkoznak az angolszász kritikai földrajz térszemléletéből, mint a német marxista nem földrajzi hagyományból. A materialista jelző szemléletesen kifejezi azt, hogy az állam konkrét anyagi tereket és léptékeket termel, ami ennek a tanulmánynak is a fókusza.

A jelenlegi fősodorbeli materialista államelméletek materializmusa a marxizmus elméletre vezethető vissza (Bayertz 2016). A 19. század második felének társadalmi változása Marx számára azt a gondolkodásmódot tette fontossá, amely a társadalmi valóságból indul ki. A marxista társadalomelméletben kitüntetett szerepe van annak, hogy az emberi munka biztosítja a társadalom anyagi szükségleteit, így a társadalmi cselekvés áll a magyarázatok középpontjában. Az emberi munka sajátos termelési viszonyokba szerveződik (mint például a kapitalista termelési mód), amely az állam sajátos formáival párosul. Marx nem dolgozott ki általános államelméletet, ami a marxista és engelszista gondolatok rekonstrukciójára és továbbgondolására ösztönözte a politikafilozófusokat (Deppe 2018). Szintén kevésbé vette figyelembe az ekkori elmélet a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeit és ennek összefüggéseit az állam különböző megjelenési formáival.

Az állam materialista elméletei szerint az állam szerepe a kapitalizmusban a tőkefelhalmozás és a társadalmi újratermelés feltételeinek megteremtése, az osztályviszonyok fenntartása (Kannankulam 2018). Az államnak sajátos materialitása van (pl. intézmények, rutinok), ami társadalmi cselekvéseket hoz létre és termel újra (Belina 2013). Válságidőszakokban az államnak ez a szerepe megbillen, ekkor új követelések, új feszültségek jelentkeznek osztályok és osztályfrakciók között. A gazdasági válságok során növekvő munkanélküliség ezen újonnan jelentkező feszültségforrások egyike, amelynek megoldását és kezelését többek között az államtól várják el a különböző érdekcsoportok (pl. az államapparátushoz általában a leginkább kapcsolódó tőkés csoportok). Az empirikus részben két magyarországi válságidőszakban mutatom be, hogy ez miként történik.

A válságidőszakokban új kihívások elé állított államot a politikatudományi irodalomban a materialista államelméleti viták újabb és újabb hullámai elemezték. Az 1930-as évek válságidőszakából Antonio Gramsci hegemoniaelmélete emelkedik ki, amely bemutatja, hogy a társadalmi konfliktusok időszakában az állam miként tölt be stabilizáló szerepet, többek között az értelmiség és a civil társadalom közvetítő szerepével, valamint a tőkefelhalmozás és a politikai uralom látszólagos szétválasztásával (Belina 2013; Gramsci 1970; Kannankulam 2018).

Az 1970-es évek válsága Nyugat-Európában a materialista államelméleti viták újabb hullámát hozta magával, amelynek során többek között azt vizsgálták, hogy a nyugat-európai jóléti állam miként válik elnyomóvá, a tőkés osztály az állami intézményrendszeren és a politikai rendszeren keresztül miként gyakorol hatalmat, illetve hogy ez a felfogás nem korlátozza-e túlságosan az állam szerepét a gazdasági (a kapitalizmus újratermelését biztosító) funkcióra (Deppe 2018). Poulantzas elemzései – a harmincas és a hetvenes évek válságáról – rámutattak arra, hogy a gazdasági válságokat a politikai és az ideológiai válságokkal együtte-

sen, azaz a kapitalizmus ellentmondásait (azon belül pedig az osztályellentmondásokat) az állam átalakulásával párhuzamosan kell vizsgálni; de e válságok között nincs egyértelmű, közvetlen megfeleltetés. Az állam a kapitalizmus különböző időszakában különböző módon avatkozik be a gazdaság működésébe (Poulantzas 2008). Az 1990-es években a kibontakozó neoliberális, majd a 2008-as gazdasági válság a materialista (azon belül a neogramsciánus) államelméletek továbbfejlesztését hozták magukkal, foglalkoztak például a nemzetközi osztályok és osztályfrakciók elemzésével a jelenkori globális kapitalizmusban (Bohle 2012; van der Pijl 2008), és többen érveltek a hegemoniaelmélet fontossága mellett is, beleértve a kortárs magyarországi viszonyok értelmezését (Böcskei 2018; Turai 2017).

A materialista államelméletek az utóbbi években újból felfedezték az állam térbeliségének jelentőségét is, a kritikai földrajzi kutatások pedig egyre többet foglalkoznak az állammal (Belina 2013; Nagy 2017). A jelenlegi területi kutatásokban – leggyakrabban Henri Lefebvre (az 1970-es évekbeli válságidőszakban kidolgozott) tértermelés-fogalmát használva – az állam és a kapitalista tőkefelhalmozás kapcsolatával foglalkoznak. A tértermelés fogalma az utóbbi évtized hazai irodalmában is elterjedt (Berki 2015; Boros 2010; Egyed 2018; Timár 2016), így a részletek bemutatásától ebben az írásban terjedelmi okokból eltekintek. Az elmélet fontos állítása, hogy az állam – mint határokkal rendelkező területi képződmény – egyaránt megjelenik a fizikai-materiális térben és a diszkurzív térben, mindkét szempontból hatalmi viszonyként is értelmezhető (Belina 2013; Varró 2018). A tér materialitása és a hozzá kapcsolódó jelentések nem állandók, az állam materialitása mindig társadalmi cselekvés terméke, eszköze és színtere (Belina 2013). Ezt a jellegzetességet a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi cselekvések példáján mutatom be a tanulmány empirikus részében.

Az állam a terek mellett földrajzi léptékeket is termel (Brenner 2004; Czirfusz, Jelinek, Berki 2018). A politikatudományi irodalom legnagyobb részét a központi állam léptékével foglalkozik, azzal, ahogyan a kapitalista állam a tőkefelhalmozás folyamatát a központi állami (nemzetállami) keretek között támogatja (Belina 2013). A kapitalista termelési mód hetvenes évek válsága után – amit a rugalmas felhalmozás és a neoliberális fogalmaival írtak le – egyre nagyobb figyelem irányult a tőkefelhalmozás globális léptékű megszerveződésére, valamint a helyi és regionális léptékek szerepének átalakulására, a különböző léptékek egymáshoz való viszonyának megváltozására és ezek hatására a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeire (Brenner 2013; Harvey 2009; Peck 2016; Swyngedouw 2004).

Az állami politikák és az állami intézmények a fenti érvelés értelmében térbelileg mindig szelektívek, azaz különböző helyeket és tereket különböző mértékben és módon érintenek. Brenner (2004) szerint a szelektivitás három elemre vezethető vissza: az állam térbeli formájára (az államiség a politikai hatalom területileg lehatárolt egységeiben szerveződik), az állam térbeli projektjeire (az állam saját intézményeit és közpolitikáit az államterület különböző helyein és

léptékein hozza létre és hajtja végre), valamint az állam térbeli stratégiáira (az állam cselekvése konkrétan hat az államterületen belül a tőkefelhalmozás folyamatának mikéntjére). Az állam térbeli projektjeinek (az államműködés átalakulása) és az állam térbeli stratégiáinak (ahogyan az állam a tőkefelhalmozásra hat) mint tereket és léptékeket termelő folyamatoknak analitikus szétválasztása sok esetben nem lehetséges, és ezek együttes megvalósulása, egymásra hatása a lényeges kutatási kérdés. Mindazonáltal ebben az írásban e két folyamatot két önálló részben tárgyalom, majd összekötésükre a tanulmány végén tesztek kísérletet.

Az állam tehát nem a gazdaság területi folyamatainak „ellenében” ható, azokat korrigáló vagy kiegyenlítő, a piaci folyamatokkal szemben álló, területfejlesztést vagy településfejlesztést végző, technokrata szereplő, amely a spontán módon kialakuló területi egyenlőtlenségekre reagál. A tértermelés kritikai fogalma az államot a tőkefelhalmozás aktív részeseként fogja fel, amely (elsősorban) a tőke érdekében hajtja végre közpolitikai intézkedéseit. Emiatt a munkanélküliség megoldását, csökkentését célzó központi vagy helyi állami intézkedések minden esetben a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeinek inherens létrehozói, céljuk a társadalmi reprodukció lehetőségfeltételeinek biztosítása. Ezek a társadalmi reprodukciót segítő intézkedések különböző formát ölthetnek: a pénzformát öltőket (segélyek, állami beruházások) könnyebben bemutathatjuk, teljes képet viszont értelemszerűen csak a nem pénzbeli formák (pl. önerős házépítés, önellátó mezőgazdaság) vizsgálatával nyerhetünk. E tanulmányban az állami beavatkozásoknak csak egy szeletével foglalkozom, részben terjedelmi korlátok, részben pedig a kutatás jelenlegi előrehaladottsága miatt.

A materialista államelméletek – a munkanélküliséget kezelő magyarországi közpolitikák szempontjából – olyan rugalmas értelmezési keretet biztosítanak, amely nem szorítja háttérbe az állam politikai-gazdasági racionalitását a magyarázatokban, mindemellett érzékeny a vizsgált történeti és földrajzi kontextusokra. Egyfelől a munkanélküliséget közvetlenül csökkentő állami munkahelyteremtő programok (amelyek hangsúlyosabbak a válságidőszakokban) alapvetően ellentmondanak a materialista államelméletek azon alaptételének, hogy az állam maga nem végez termelést annak árutermelési értelmében (Belina 2013). Ahogy látni fogjuk, az 1930-as évek válságakor például az infrastruktúra-fejlesztésekkel beavatkozó állam, illetve a 2008 utáni válság kezelésében a magyarországi közmunkaprogram sok szempontból termelő tevékenységet is magában foglal, így térbeli stratégiáival új és sajátos konfliktusokat hoz létre a kapitalista felhalmozást végző gazdasági szereplők szempontjából (ezt a főáramú irodalom például piaci kiszorító hatásként tárgyalja). Másfelől a munkanélküliség kezelésében az állam léptékei közül a globális szint jelentősége kisebb vagy áttételesebb lehet, mint más közpolitikáknál, főleg a közvetlenül munkahelyeket teremtő állami beavatkozások eseteiben. A globális folyamatok az események „háttérében”, a munkanélküliséget növelő vagy csökkentő strukturális adottságokként vannak jelen, amelyek közvetve befolyásolják az állam térbeli és léptékbeli cselekvéseit.

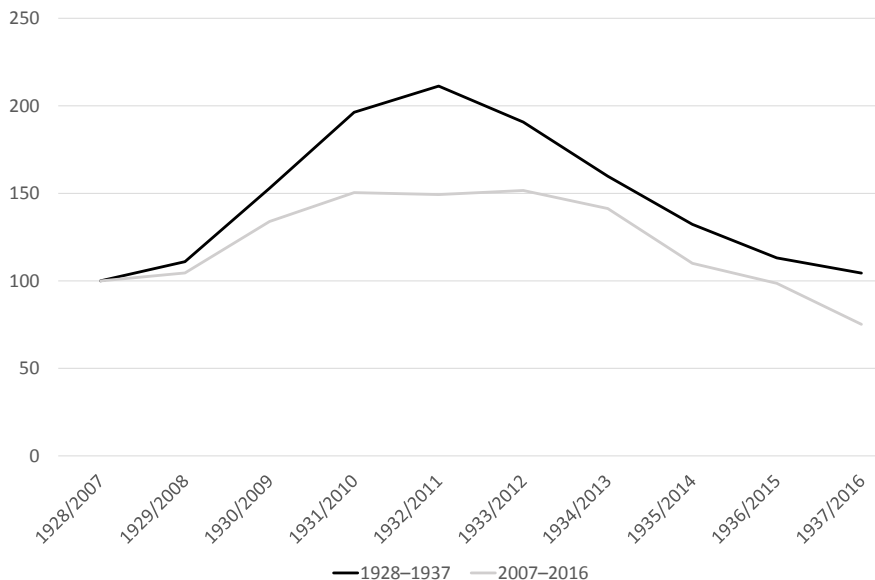
A tőkefelhalmozás állam által létrehozott terei két válságidőszakban

A válságidőszakokban megváltozik a terek szerepe a tőkefelhalmozásban: bizonyos térségeket a válság jobban érint, mint másokat. A két, általam vizsgált gazdasági válság során is a munkanélküliség térben egyenlőtlenül jelentkezett Magyarországon. Az 1930-as évek válságában a hivatalos statisztika alapvetően az ipari dolgozók fővárosi munkanélküliségét mérte: az 1930-as népszámlálás által összeírt 224 000 munkanélküli közül 71 000 fő (azaz 31,7%) Budapesten volt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941; Szigeti 1935). Ugyanakkor az adatok alulbecslik a mezőgazdasági munkások körében tapasztalható munkanélküliséget: a teljesen vagy részlegesen (kevesebb munkalehetőséghez jutó) munkanélküliek száma az agráriumban a válság éveiben elérte a 600 ezer főt (Berend T., Szuhay 1978). A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években csak lassan mérséklődött; a mezőgazdasági munkabérek csökkentek, és akik munkához jutottak, azok sem dolgoztak folyamatosan (Berend T., Ránki 1973). A 2011-es népszámlálás adatai alapján az 568,5 ezer munkanélküli közül 90,4 ezer fő (15,9%) volt budapesti lakos (Központi Statisztikai Hivatal 2014), a válság a „fejlettebb”, a külföldi működő tőke által dominált ipari térségekben jelentkezett hamarabb és nagyobb mértékben. A közmunkát végzők számára az állam alacsonyban (a minimálbérnél rosszabban) fizetett munkát teremtett, 2011-ben jelentős arányban részmunkaidős foglalkoztatásban (ezt a rövid időtartamú, négyórás közfoglalkoztatást később kivezették) (Czifrusz 2014).

A munkanélküliség lefutása a két válságidőszakban hasonló volt (1. ábra). A két munkanélküli-statisztika az abszolút számokat tekintve nem hasonlítható össze egymással közvetlenül (az 1930-as évek adatai a szervezett munkásság körében mutatják a munkanélküliséget, míg a 2000-es évek értékei a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal módszertana szerint készült KSH-adatok), a bázisindexek viszont szemléletesen mutatják a válságok párhuzamosságait. A korábbi vizsgált időszakban az 1931/32-es pénzügyi év volt a munkanélküliséget csökkentő közpolitikai intézkedések és a munkanélküliség csúcspontja (1932-től Gömbös Gyula kormányával alapvetően megváltoztak a kormányzati politikák: lásd pl. Vonyó 2011; illetve az 1930/32-es években alkalmazott leginkább a kormányzat anticiklikus közmunkaprogramokat: Macher 2019). A későbbi vizsgált korszakban, 2011-től, a közmunkaprogram új rendszere miatt stagnált a munkanélküliség az adatok alapján. Mindkét válságot konjunktúra-időszak zárta le.

Az állam tértermelésének megértéséhez a válságkezelő politikák területi elemzése adhat kiindulópontot. Elméleti probléma, hogy nehezen tudjuk meghatározni, mely közpolitikák köthetők kifejezetten a válsághoz, mely közpolitikák és hogyan hatnak kifejezetten a munkanélküliség csökkentésére, illetve melyeket gondolják el kifejezetten térbeli politikaként a döntéshozók. Az 1930-as évek válsága során a központi állam és a helyhatóságok különböző segélyek nyújtásával, szükség- és ínségmunkák megszervezésével, finanszírozásával és a közberuházások növelésével próbálták a növekvő munkanélküliség ellenében hatni (részlete-

1. ábra: A munkanélküliek számának bázisindexei két válságidőszakban
Number of unemployed people in two crisis periods (base year=100)

Adatok forrása: a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetei.

sebben lásd Gyáni 2011); a 2000-es évek válsága során a közmunkaprogram bővítése (majd 2011 utáni teljes újjászervezése) és a vállalatok számára nyújtott, munkahelyteremtést is támogató stratégiai megállapodások (Merényi 2019) voltak a legfontosabb intézkedések.

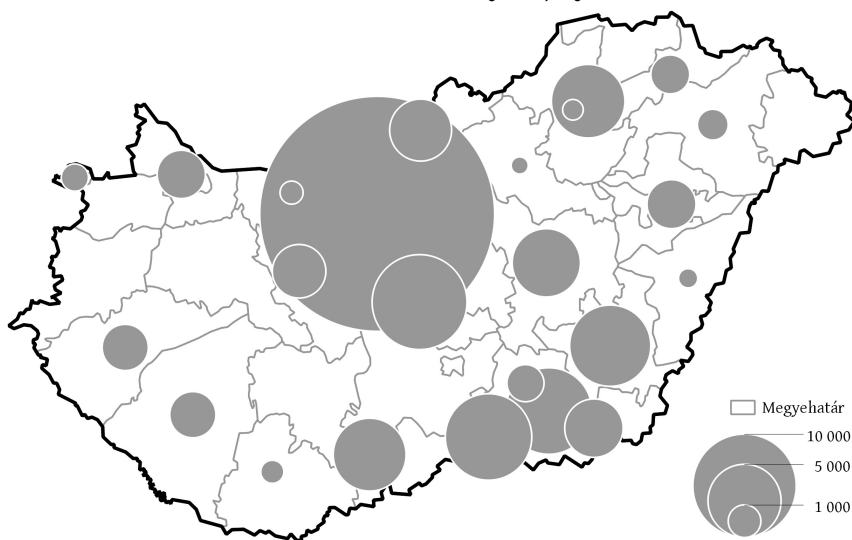
Az 1930-as évekből elsőként a központi költségvetés zárszámadásaiból származó adatokat mutatom be (a zárszámadások a https://library.hungaricana.hu/hu/collection/allami_zarszamas/ oldalon online is hozzáférhetők). Mindazokat az állami kiadásokat figyelembe vettem az 1929/30-as és az 1934/35-ös pénzügyi év között, amelyeknél az indoklásban a munkanélküliség enyhítésének célját jelölték meg. A válságkezelés csúcán, 1931/32-ben az összes állami közigazgatási kiadás 1,4%-át, 13,4 millió pengőt fordítottak a munkanélküliség enyhítésére, az ezt övező években szintén meghaladták a ráfordítások a 0,5%-ot; de ezeken felül is számos közberuházást végeztetett az állam a munkanélküliségre való hivatkozás nélkül.

Részletesen az 1930/31-es és az 1931/32-es pénzügyi év adatait vizsgáltam, mert ezeknél lehetett a ráfordításokat leginkább a földrajzi térhez rendelni (1932/33-tól a segélyezések és az utépítések eseteiben hivatkozott a zárszámadás a munkanélküliségre, ezeket viszont nem lehetett vármegyékhez vagy helyhatóságokhoz rendelni az általam vizsgált forrás alapján). Az 1930/31-es évben felaprózott szerkezetben támogattak kisebb-nagyobb beruházásokat (ezek közül kiemelkedtek a zárszámadásból földrajzilag nem beazonosítható utépítések, víz-

szabályozási munkák, törvényhatóságoknak közmunkákra adott államsegélyek), míg 1931/32-ben segélyezésekre (8,3 millió pengő, ezek egy részét a főváros, más részét törvényhatóságok és vármegyék kapták, nem konkrét beruházásra), útépitésekre, vízszabályozási munkákra és laktanyaépítésekre fordították. Az összesítésben nem vettem figyelembe a kölcsönöket, amelyeket a törvényhatóságoknak nyújtottak különböző közberuházásokhoz (ezeknél az indoklásban ritkán szerepel a munkanélküliségre való hivatkozás, de nyilvánvalóan közrejátszott bennük a gazdasági válság ellenében ható gazdaságpolitikai szándék) vagy a hitel típusú, egyéneknek nyújtott segélyezési programokat.

A két vizsgált évben a kiadások 62%-át lehetett egyértelműen földrajzi helyhez rendelni, az eredményeket a 2. ábra mutatja be. A földrajzilag beazonosítható források 43%-a jutott Budapestre, ezen belül is kiemelkedett az 1931/32-es évben segélyezésre a székesfővárosnak juttatott 5,2 millió pengő (felhasználásának mikéntjéről viszont a zárszámadás nem nyújt információt). A kiadások jelentős része áramlott Dél-Magyarországra, a Dunántúl alulreprezentált volt a források elosztásában, számos megye városai és községei a konkrét célokra elkülönített források elosztásából teljes mértékben kimaradtak; így az állam aktívan termelte a tőkefelhalmozás tereit beruházási politikájával. A beruházások egy része városi intézményfejlesztés volt, a vidéki térségekben a vízrendezési munkák voltak jelentősek, az útépitések pedig az elérhetőség javításával közvetlenül és közvetve, hosszú távon változtattak a tőkefelhalmozás térbeliségén. Azt, hogy mindezzel

2. ábra: A munkanélküliséget enyhítő közmunkák földrajzi megoszlása az 1930/31 és az 1931/32-es pénzügyi évben (pengő)
Geographical distribution of public works for tackling unemployment in financial years 1930/31 and 1931/32 (in Hungarian pengő)

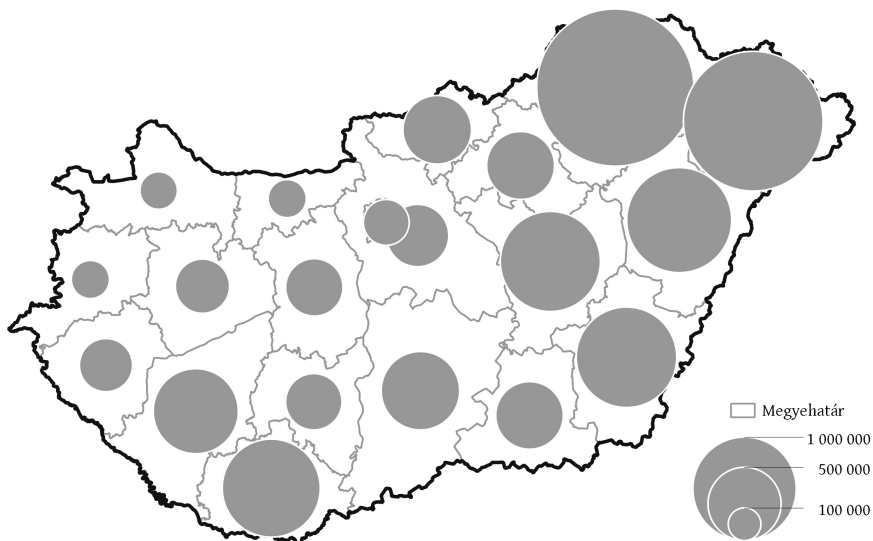
Adatok forrása: Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1932, 1933.

összefüggésben a léptékek viszonyát mindezek a beruházások hogyan befolyásolták, a következő részben mutatom be.

A 2008-as válság során a növekvő munkanélküliség átmeneti kezelésére az egymást követő kormányok számos intézkedést dolgoztak ki, melyek közül a 2011-től átalakított közfoglalkoztatási programot vizsgálom részletesen. Bár a közfoglalkoztatás ekkor kialakított új rendszere számos célt tűzött ki a munkahelyteremtés mellett (pl. településfejlesztés, szociális és társadalmi célok – összefoglalásukról lásd Koltai 2018), a kormány szerint a „közfoglalkoztatási intézményrendszer legfontosabb feladata a tartósan munka nélkül levők aktivizálása és annak megakadályozása, hogy a munkájukat újonnan elveszített állás-keresők tekintetében bekövetkezzen a munka világtól való elszakadás. (...) A kormány a nagy létszámú közfoglalkoztatást átmeneti intézkedésnek tekinti, melynek a következő 2-3 évben meghatározó szerepe lesz, amíg a gazdaság élénkülésével a versenyszférában megkezdődhet a foglalkoztatás dinamikus növekedése” (Hoffmann 2013, 173–174.).

A forrásokat és keretszámokat a megyék között (és a munkanélküliek számához képest is) egyenlőtlenül osztotta el a központi állam. A 3. ábra a 2013-as adatok alapján készült, ez az év a munkanélküliségi csúcsidőszak végét jelentette, egyúttal ekkorra tisztult le a 2011 utáni megreformált közfoglalkoztatási rendszer. Az ábrán látszik a kelet-magyarországi megyék felülreprezentáltsága, egyúttal Budapest alulreprezentáltsága (az összes munkanélküli személy 8,5%-a volt

3. ábra: A közfoglalkoztatottak havi átlagos állományi létszáma (2013)
Average monthly participants in the public works programme (2013)

Adatok forrása: TeIR.

budapesti, viszont csak a közfoglalkoztatottak 1,7%-a dolgozott itt). A megyéknél is jelentősebbek voltak a megyéken belüli és a településméret szerinti egyenlőtlenségek (részletes számításokról lásd Czirfusz 2014). A közfoglalkoztatási program így alapvetően Kelet-Magyarországot és kistelepüléseket megcélzó („vidéki”) intézkedés.

A közmunka is (mint minden munka) értéket termel, így hozzájárul a tőkefelhalmozáshoz, tereket és térbeli egyenlőtlenségeket hoz létre. A közfoglalkoztatási programok területi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásáról szóló tanulmányok közel egyöntetű állítása szerint a közfoglalkoztatás maga is területileg egyenlőtlenül van elosztva, illetve a közfoglalkoztatás rendszere közvetlenül és közvetve növelheti a területi különbségeket (Czirfusz 2014; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). A településeken (főleg a mezőgazdasági Start-mintaprogramoknak köszönhetően) termelő kapacitások épültek ki, az úgynevezett hosszabb közfoglalkoztatásban is eszközbeszerzések történtek, amelyek közvetlenül a tőkefelhalmozásba való állami beavatkozást jelentenek (hiszen konkrét termelő tevékenység végezhető velük, amely sok esetben áruként vagy árukat kiváltó szerepben jelenik meg). Kérdés ugyanakkor, hogy mennyiben vált ki a közfoglalkoztatás más keretekben történő értéktermelést, milyen térbeli gazdasági viszonyokat alakít át. Például a településüzemeltetést az önkormányzatok nem saját forrásból, hanem közfoglalkoztatás keretében végeztetik, az iskolai konyha nem a piacról szerzi be az alapanyagokat, hanem a Start-mintaprogramban megtermelt élelmiszereket veszi át, a magángazdaságban kizorító hatást is tapasztalnak egyes kutatások (ezekről lásd Koltai 2018; Koós 2016; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). Ezek pontos értékelése további adalékokkal szolgálhat az állam tőkefelhalmozásban játszott szerepéről.

Változó állami léptékek két válságidőszakban

A válságidőszakokban a földrajzi léptékek szerepe és egymáshoz való viszonya megváltozik, amelyre az állami politikák is hatnak, párhuzamosan azzal, ahogyan az állam tereket termel. Ebben a részben a két válságidőszakban vizsgálom a központi állam, a helyi állam (helyhatóságok, helyi önkormányzatok) és a központi állam feletti lépték szerepét a válságkezelés közvetítésében.

Az 1930-as évek válsága során a központi állam a közmunkák elosztásával aktívan befolyásolta a helyi önkormányzatok léptékének szerepét, valamint az egyes törvényhatóságok viszonyát egymáshoz képest. Szembetűnő a zárszámadások elemzésekor, hogy a legkülönbözőbb beruházásokat mint rendkívüli kiadásokat indokolták azzal, hogy a munkanélküliséget az adott településen enyhíteni kellett, ám ez az ok feltehetően a költségvetésben szereplő más beruházásra is igaz volt, illetve a munkanélküliség ténye más helyeken és más beruházások esetében is igaz lett volna. A költségvetés címrendjében ezek a tételek önálló soron

szerepeltek, néhol az általános megfogalmazások az indoklás alapján konkrét beruházásokat takarnak. Például: „325. tétel. 2. cím: Királyi bíróságok. Törvénykezési és járásbírói épületek és bírósági fogházak építésére, bővítésére, telek vételekre, első felszerelésekre és az ezekkel kapcsolatos költségekre. Túlkiadás 19 462 P 62 f. A túlkiadást az okozta, hogy Csongrádon a munkanélküliség enyhítése érdekében közmunkát kellett végeztetni s minthogy ott egy új járásbírói épület építése amúgy is tervbe volt véve, minisztertanácsi határozat alapján az építkezés megtörtént.” (Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1933, 124.). A címrendben tehát egy általános, többes számban megfogalmazott célt neveztek meg, amelyben viszont csak egyetlen város egyetlen építkezési tevékenysége szerepel. Ezt a gyakorlatot 1932 után a költségvetés alig alkalmazta; az állami beruházásoknál a munkanélküliség enyhítésére való hivatkozás lényegében megszűnt (ettől függetlenül egyedi beruházásokról szóló döntések továbbra is születtek). Természetesen az állam e térbelileg szelektív, a helyi léptéken egyenlőtlenségeket termelő politikájának voltak nyertes települései: például Hódmezővásárhely a két vizsgált évben (kórház-, rendőrség-, iskola-, laktanya-építés, vasútállomás-bővítés, háziipar támogatása, belvízrendezés, fásítás) legalább 8 különböző soron kapott támogatást (emellett feltehetően az „általános” törvényhatósági segélyezési soron is jutott forrásokhoz).

Az 1930 és 1933 közötti három pénzügyi évben folyamatosan változott a források decentralizáltságának mikéntje és mértéke. Az 1930/31-es évben a vizsgált források 80%-át decentralizáltan költötték el (konkrét célhoz, feladathoz kötve), 14%-ot a központi állam szervei használtak fel dekoncentrált módon (pl. iskola-építés, légügyi hivatal Debrecenben és Nyíregyházán), 6%-át pedig állami vállalatok kapták (pl. konkrét helyszíneken vasútállomás-építés). Ezzel szemben 1931/32-ben a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések decentralizált része volt 60% (ennek keretében élelmet, ruhát osztottak és szükségmunkákat végeztek a törvényhatóságok és a vármegyék), a konkrét célhoz kötött decentralizált (a törvényhatóságoknak, megyéknek, dekoncentrált szervezeteknek – pl. víztársulatok) juttatott források 16%-ot tettek ki, hasonlóan a központi állam szervei által felhasznált forrásokhoz. 1932/33-ban a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések (nagy részüket a törvényhatóságok és vármegyék használták fel), valamint a vármegyéknek és törvényhatóságoknak továbbosztott útépítési források adták a kiadások kb. fele-felét.

Kérdésként merülhet fel, hogy az állami programok mekkora súlyt képeznek a helyhatóságok által saját forrásból végrehajtott inségkezeléshez képest. Az 1931/32-es évben az általam a zárszámadásból kigyűjtött összes, a munkanélküliséget enyhítő állami kiadás 13,4 millió pengőt tett ki. Ugyanebben az évben a székesfehérvárosnak a Közjótékonyosság és szociálpolitika soron 15,7 millió pengő kiadása volt, a Szegényügy és népjólét kiadási soron a törvényhatósági jogú és a megyei városok 2,1-2,1, a községek 2,0 millió pengőt költöttek (Inántsyt-Pap 1937, 50.). A városok 1932-ben a központi államot kérték a munkanélküliség enyhítését szol-

gáló költségek biztosítására és egységes program végrehajtására, mert a helyhatóságoknak erre nem volt elegendő forrásuk (Inántsyt-Papp 1940). Pontosabb adatokkal szolgál Inántsyt-Pap (1937) az 1935/36-os évre vonatkozóan. A városokban a 6,9 millió pengős írásbeli szükségletből a központi állam 2,2 milliót finanszírozott (2,2 millió pengő volt a saját forrás, 2,5 millió pengő pedig írásbeli szükségletből származott); a községekben a 3,4 millió pengős kiadási szükségletből (a tényleges kiadások ennél magasabbak voltak) 1,9 millió pengőt nyújtott a központi állam (községekben írásbeli szükségletet csak pénzügyminiszteri külön engedéllyel lehetett kivetni). Összehasonlításképpen: ugyanebben az évben a helyhatóságok 639,4 millió pengőt fordítottak kölcsönök törlesztésére, ebből 366,8 millió pengő esett Budapestre.

A központi állam válságkezelő források elosztásán keresztül hatalmat gyakorló szerepe a 2000-es években is megismétlődött. A közfoglalkoztatás forráselosztása, valamint a helyi önkormányzatok finanszírozásának ezzel párhuzamos átalakítása elsősorban a kistelepülések számára vezetett a központi államtól való, korábbinál nagyobb függőséghez (lásd például Pálné Kovács 2016). Emellett a mai napig jellemző, hogy egyedi települési önkormányzati kiadásokat a központi költségvetés külön soron vagy programnak álcázott egyedi döntésekkel (vö. modern városok program – Fekete 2019) fedez, amely források megszerzésében a helyi vezetők kormányt célzó lobbizása fontos szerepet játszik – még ha a munkanélküliségre való hivatkozás a legritkább esetben is fordult elő e kiadások indoklásában a válságot követően. Hasonló módon az állami költségvetés a vállalatokkal kötött stratégiai megállapodásokkal vagy a nemzetgazdasági szempontból kiemelt beruházások címkéjével közvetlenül tud hatni a helyi lépték (a gazdasági és politikai értelemben vett helyi szint) szerepére (vö. Bajmócy et al. 2016).

A központi források ilyen elosztása a lobbizás mellett a „vállalkozóiség” felé tolja az önkormányzati rendszert, ahogyan az a közfoglalkoztatásban a 2009-ben indított Út a munkához programban vagy a 2011-től megreformált közfoglalkoztatásban (azon belül is főleg a Start-mintaprogramokban) történt és történik (Keller, Bódis 2012; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). Az elosztási mechanizmusokat nézve a közfoglalkoztatás jelenlegi rendszerében az ún. hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás az 1930-as években a vármegyéknek és törvényhatóságoknak juttatott dekoncentrált segélyezési forrásokkal rokonítható: a hosszabb időtartamú közfoglalkoztatásnál a megyéknek osztott keretszámokat töltik fel tartalommal a megyei és járási kormányhivatalok, figyelembe véve a települési igényeket is (az elosztási mechanizmust részletesen Molnár, Bazsalya, Bódis (2018) ismerteti). A Start-mintaprogramok konkrét célra (konkrét beruházásra és foglalkoztatásra) nyújtott támogatást jelentenek, 2017-ben a ráfordítások 40,5%-át adták (Ignits et al. 2018), az elosztásban a központi állam és a települési önkormányzat közötti tervalku döntő fontosságú. A 2017-ben a közfoglalkoztatotti ráfordítások 21,3%-át adó országos közfoglalkoztatási program leginkább az 1930-as években a központi állam szervei által végrehajtott munkanélküliséget enyhítő intézkedéseire ha-

sonlított. A 2017-es adatok alapján 13,5 ezer közfoglalkoztatott dolgozott vízügyi igazgatóságoknál és vízgazdálkodási társulatoknál, 4,5 ezren erdőgazdaságoknál, 2,9 ezren kulturális közfoglalkoztatottként (Nemzeti Művelődési Intézet), 2,6 ezren a rendészetben és büntetés-végrehajtásban, 1,8 ezren a Magyar Közútnál közútfenntartásban és a református szeretetszolgálatnál a szociális vagy oktatási tevékenységeket segítve (Ignits et al. 2018). A hosszabb közfoglalkoztatásra és az országos programra egyaránt igaz, hogy a közfoglalkoztatás keretében végzett számos tevékenység a települési önkormányzatok és az országos közfoglalkoztatásban részt vevő állami vállalatok és nonprofit szervezetek közfeladatai körébe tartozik, tehát a közfoglalkoztatás révén alacsony munkabéru dolgozókhöz és többletfinanszírozáshoz jutnak e munkaadók a központi költségvetésből.

A közfoglalkoztatás léptékeket termelő jellegzetessége szempontjából a központi államok feletti szint is fontos. Az 1930-as évek válsága során, a korábbi évekhez hasonlóan, a magyar gazdaságpolitikának folyamatos kapcsolata volt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal (ILO) (az 1931/32-es zárszámadás például a levélforgalom megnövekedése miatt újabb tisztviselők alkalmazásáról számol be). Az ILO 1931–33-ban a kelet-európai országokban felmérte a (munkahelyteremtési célból is) tervezett közmunkákat, azok finanszírozási lehetőségeit és hatását a munkanélküliség csökkentésére, illetve igyekezett közvetítőként fellépni az e munkák finanszírozására hitelező és a hitelt felvenni kívánó országok között (International Labour Office 1935). A központi költségvetés bevételeire és a közberuházásokra fordítható összegekre a válság negatívan hatott, így kézenfekvőnek tűnt pótlólagos forrásokat bevonni nemzetközi finanszírozáson keresztül. Ugyanakkor az államháztartás súlyos finanszírozási problémákkal küzdött, a költségvetés folyó hiányát rövid távú külföldi hitelekkel tudták csak pótolni (Ferber 1987–1988; Macher 2019).

Az értelmiségi érdekcsoportok közül például a mérnökök (erről lapjuk, a Közmunka többször beszámolt) vagy a nagyobb városok polgármesterei is amellett érveltek, hogy a kormány vegyen fel külföldi kölcsönt a szükségmunkák finanszírozására (Baksay 1987), illetve engedélyezze a törvényhatóságoknak hosszú lejáratú külföldi kölcsönök felvételét. A nemzetközi pénzpiacokról való forráshoz jutást a városok és a községek számára a központi állami szint csak a kormány hozzájárulásával tette lehetővé; a Speyer-bankház a központi állam koordinálásával a helyhatóságoknak bevételtermelő beruházásokra nyújtott kölcsönt (Fülöp 2017). A húszas évek második felének hitelboomja után (Ferber 1987–1988; Honvári 2011) a forráshoz jutás nehezebbé vált, illetve a Speyer-kölcsönök törlesztése a válság időszakában a csökkenő helyi bevételek miatt eleve nagyobb adósságterheket jelentett a helyhatóságoknak (Honvári 2004). További forrásfeltáró vizsgálatokat igényelne, hogy a városok és községek e külföldi hitel-felvételei során miként zajlottak a kormány és a helyi szint közötti tárgyalások, kinek sikerült és milyen célra pénzügyi forrásokhoz jutnia és kinek nem.

A központi költségvetés forráshiánya és eladósodása a 2008 utáni válság során is akut problémaként merült fel. Az IMF-től és az Európai Bizottságtól hitelt vett fel a kormány 2008-ban és 2009-ben, a 2010 utáni Orbán-kormányok a hitelforrások diverzifikálásával és a hazai fizetési mérleg többletének biztosításával stabilizálták a költségvetést, a külső forrásoktól való függőség megmaradt (Éber et al. 2019). A munkanélküliség enyhítését célzó központi költségvetési források biztosítása ugyanakkor a korábbi válságtól némileg különböző módon történt. Közös vonás a helyi önkormányzatok pénzügyi mozgásterének szűkítése (például csak kormányzati engedéllyel bocsáthatnak ki devizakötvényeket vagy vehetnek fel devizában hiteleket beruházásokra vagy működésre; a helyi önkormányzatok mozgásterének e korlátozását pedig az új alaptörvény 34. cikkében rögzítették). Különbség viszont, hogy a központi állam a közfoglalkoztatási programmal nagymértékű és közvetlenül finanszírozott megoldással szolgál a helyi önkormányzatok számára, azaz a települések elvileg nem hivatkozhatnak arra, hogy a munkanélküliség enyhítésére nem áll rendelkezésre központi forrás, ezért azt külföldi források terhére kívánják megoldani. Szintén különbség, hogy a 2008-as válságot követően a kormány részben az EU-s transferek átcsoportosításával tudta a vállalati munkahelyeket megőrző programokat finanszírozni (Bálint, Cseres-Gergely, Scharle 2010), amelyre az 1930-as évek válsága során nyilvánvalóan nem volt lehetőség, az államközi pénzügyi rendszer és a nemzetközi szervezetek akkori rendszere miatt.

Összefoglalás

A materialista államelméletek szerint a gazdaság működésébe történő állami beavatkozások tereket és léptékeket termelnek. Válságidőszakban az állam hatása a város és a vidék tőkefelhalmozásban játszott szerepében megváltozik; egyúttal megváltoznak a helyi önkormányzatok, a központi állam szintje és a központi államok feletti hatalmi viszonyai és szerepkörei egymáshoz képest (az egyesült államokbeli New Deal e szerepéről lásd Walker, Brechin 2010). Ebben a tanulmányban azt mutattam be, hogy mindez miként történt Magyarországon az 1929–33-as gazdasági válság és a 2008 utáni gazdasági válság során, a munkahelyteremtő állami programokban.

A történeti összehasonlító vizsgálatoknak bár számos korlátja van – az adatforrások változnak, az adatok nem összehasonlíthatók egymással, különbözik az állam berendezkedése stb. –, a terek és léptékek termelésének összehasonlításával ugyanakkor rá lehet mutatni a változatlan és változó tényezőkre a gazdaság állam általi, munkahelyteremtéssel történő kezelésében. Szintén fontos mozzanat a munkanélküliség kapcsán, hogy a társadalmi reprodukció áruvá válásának (kommodifikálódásának) és a bér munkaviszony kiterjedtségének hullámain hosszú időtávon, térbeli és időbeli változatosságában elemzés tárgyává tegyük,

mégpedig az ország világgazdaságon belüli pozíciójának figyelembevételével (vö. Zimmermann 2001).

Mindkét válságidőszakban közös, hogy az állam aktívan igyekezett helyreállítani a tőkefelhalmozás folyamatát a gazdasági életbe való beavatkozással. Szintén közös pont, hogy az ország félperifériás világgazdasági helyzetéből adódóan a beavatkozásoknak fiskális korlátai voltak: a pénzforrások szűkülése nem tette lehetővé tetszőleges mértékű gazdaságösztönző csomag bevezetését, vagy csak a külföld felé való eladósodás árán, amelyet a nemzetközi pénzpiacokon hozzáférhető források mértéke korlátozott. Különbséget jelent ugyanakkor, hogy a válságkezelés milyen tereket és léptékeket termelt. Az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosítottak, köszönhetően nem utolsósorban a városi polgármesterek ez irányú nyomásgyakorlásának és a városi proletariátus szerveződésétől való félelemnek. A vidéki terekben pedig más eszközökkel igyekeztek a válság hatásait enyhíteni, például házépítési hitelekkel (Hámori 2004) vagy az egyébként is a községek hatáskörébe rendelt szociális segélyezéssel (Pálos 1934). A 2008 utáni válság során az állam a városi munkanélküliség kérdését alapvetően a gazdaság gyors helyreállításával gondolta orvosolni, a hátrányos helyzetű falusi térségekben pedig a közfoglalkoztatási program 2011 utáni átszervezésével igyekezett a munkanélkülieket helyben tartani – a segélyezési rendszer átalakításával, munkavégzéshez kötve a minimális szintű létfenntartást (Cseres-Gergely, Molnár 2014).

A válságkezelési munkahelyteremtő források egyenlőtlen elosztásának empirikus vizsgálata elméleti kérdéseket is felvet. A források egyenlőtlen elosztását vajon olyan problémának tekintjük-e, amelyet a társadalmi igazságosság szempontjából elvetendőnek tartunk? Egyáltalán mit tekintünk egyenlőtlen elosztásnak? Az egyik kérdéskör az, hogy a központi állam milyen elvek alapján osztja el területileg a válságkezelő forrásokat, miért oda jutnak a források, ahova. Ebből a szempontból bizonyos rendszerszerűségeket láthatunk (például Start-mintaprogramok a 2011 utáni közfoglalkoztatási programokban csak a hátrányos helyzetű járáásokban és településeken indíthatók). Ez a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeire adott olyan állami válasz, amely szolgálhatná a területi egyenlőtlenségek csökkentését – bár az eredmény végül nem ez lett. A vállalatoknak 2008 után nyújtott munkahelyteremtő egyedi állami támogatások elosztásában vagy az 1929–33-as válság során a törvényhatóságoknak egyedi beruházási célokra nyújtott központi állami támogatásokban viszont már kevesebb tervszerűséget és rendszerszerűséget találhatunk. Ebben az esetben megmutatkozik, hogy a tőkefelhalmozást támogató állam hatalmi viszony, amely bizonyos érdekeket bizonyos módokon mozdít előre, míg más érdekeket nem hagy érvényesülni. Utóbbi körbe tartoznak például a jelenleg háttérbe szorított aktív munkaerőpiaci eszközök vagy a társadalmi egyenlőtlenségeket hosszú távon csökkenteni képes oktatásba való befektetés (amely viszont rövid távon kivonja a munkaerőt az értéktermelésből).

A másik kérdéskör a munkanélküliséget enyhítő állami támogatásokhoz és programokhoz való hozzáférés. A munkanélküli normatív ellátások (munkanélküli segély) a két válságidőszakban mérsékeltek voltak vagy egyáltalán nem léteztek, a munkanélküli tömegek más állami programokra voltak rászorulva. Mindkét válságidőszakban igaz volt, hogy a hozzáféréssel kapcsolatosan kritikák jelentek meg: az 1930-as években a törvényhatóságok által szervezett közmunkák sokszor csak a helyi lakosoknak voltak hozzáférhetőek, ami kifejezetten Budapest esetében vezetett feszültségekhez (a Budapestre beingázó vagy a válság miatt a budapesti lakhatásból kiszoruló munkanélküli tömegek például nem fértek hozzá a székesfőváros által 1932-ben kezdeményezett ínségmunkákhoz). A 2008 utáni válság közfoglalkoztatási programjaiban is sok függ a települési önkormányzatoktól és azok vezetőitől: egyrészt abból a szempontból, hogy mekkora közfoglalkoztatotti létszám van egyáltalán, másrészt hogy ezeket a helyeket a döntéshozók hogyan osztják el a rászorultak között (melyik munkanélküli lesz közmunkás, melyik nem).

Előbbieik értelmében az állam által finanszírozott közmunkák tőkefelhalmozás felől való vizsgálata szükségessé teszi a munkásokra fókuszáló kutatásokat is, hiszen a munkásság és az állam viszonya az állami foglalkoztatásban és az állami munkahelyteremtés során eltér attól, mint amelyet a „szokványos” tőke-munka viszonyban látunk (vö. Jordhus-Lier 2012). Továbbá a közfoglalkoztatottakban, az ínség- és szükségmunkásokban, az állami közberuházásokon dolgozóknak az állam osztálypolitikája is leképeződik, ahol az állam célja a városi ipari proletariátus vagy a vidéki alsóbb osztályok pacifikálása (Kovai 2016; Szőke 2015). Ezek a politikák a tér- és léptéktermelés módját és folyamatát, a terek és léptékek egymáshoz való viszonyát is megváltoztatják. A történeti összehasonlító vizsgálatok ezeknek a konkrét mechanizmusoknak a megértésében lehetnek segítségünkre, mint ahogy ebben a tanulmányban bemutattam.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap PD_16 pályázati programjának finanszírozásában valósult meg (szerződésszám: 120798).

Irodalom

- Bajmócy Z., Gébert J., Elekes Z., Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 2., 45–62. <https://doi.org/10.17649/tet.30.2.2753>
- Baksay Z. (1987): A munkanélküliség felszámolására irányuló hatósági elképzelések és intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon. *Századok*, 6., 1119–1175.

- Bálint M., Cseres-Gergely Zs., Scharle Á. (2010): A magyarországi munkapiac 2009–2010-ben. In: Fazekas K., Molnár Gy. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2010*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 15–36.
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Bayertz, K. (2016): Historischer Materialismus. In: Quante, M., Schweikard, D. P. (Hrsg.): *Marx-Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart, 194–208.
- Belina, B. (2013): Staat und Raum im Anschluss an Marx. Positionen in Radical Geography und Materialistischer Staatstheorie. In: Belina, B. (Hrsg.): *Staat und Raum*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 161–185.
- Berend T. I., Ránki Gy. (1973): A magyar társadalom a két világháború között. In: Berend T. I., Ránki Gy. (1974): *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről*. Magvető Kiadó, Budapest, 319–367.
- Berend T. I., Suhay M. (1978): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. 3. kiadás. Kossuth Könyvkiadó, KJK, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/tet.29.2.2658>
- Bohle, D. (2012): Neogramscianismus. In: Bieling, H. J., Lerch, M. (Hrsg.): *Theorien der europäischen Integration*. Springer VS, Wiesbaden, 165–185. https://doi.org/10.1007/978-3-531-19715-9_8
- Boros L. (2010): Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. In: Mészáros R., Nagy G., Nagy E., Boros L., Pál V.: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 38–54.
- Böcskei B. (2018): A hegemoniaelmélet Gramscitól a neoliberalis gyakorlatokig. In: Antal A., Földes Gy., Kiss V. (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 78–92.
- Brenner, N. (2004): *New state spaces. Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford University Press, Oxford
- Brenner, N. (2013): A globalizáció mint területi visszaagyazódás: a városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 182–213.
- Czirfusz M. (2014): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 126–138.
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143–164.
- Cseres-Gergely Zs., Molnár Gy. (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 204–225.
- Demirović, A. (2011): Materialist state theory and the transnationalization of the capitalist state. *Antipode*, 1., 38–59. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00810.x>
- Deppe, F. (2018): Der kapitalistische Staat. In: Voigt, R. (Hrsg.): *Handbuch Staat*. Springer VS, Wiesbaden, 485–496. https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_44
- Egyed I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 165–185.
- Éber M. Á., Gagyai Á., Gerócs T., Jelinek Cs. (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, 26., 28–75.
- Fekete D. (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/10.17649/tet.33.1.3066>
- Ferber K. (1987–1988): Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–31-ben. *Történelmi Szemle*, 2., 137–154.
- Fülöp T. (2017): „Erőtartalékok a nemzeti célok szolgálatában” – Az 1925. évi városi kölcsön és felhasználásának alternatívái. *Hitelintézet Szemle*, 3., 119–147. <https://doi.org/10.25201/HSZ.16.3.119147>
- Gramsci, A. (1970): *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gyáni G. (2011): Közmunka és Horthy-korban: Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. *História*, 7., 30–33.

- Hámori P. (2004): Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. *Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. Aetas*, 1., 49–73.
- Harvey, D. (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kismémmizés által. *Fordulat*, 7., 78–106.
- Hoffmann I. (2013): Hoffmann Imre közfoglalkoztatási helyettes államtitkár előadása. In: Zemplényi A. (szerk.): *A Munka Méltósága Projekt. Alapvető Jogok Biztosának Hivatala*, Budapest. 173–179. (AJB Projektfüzetek; 2013/4.)
- Honvári J. (2004): Győr és az egyesített városi kölcsönök 1925–1928. *Limes*, 4., 43–58.
- Honvári J. (2011): 20. századi magyar gazdasági válságok. In: Katona Cs. (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században*. Mediawave Közalapítvány, Vas Megeyi Levéltár, Szombathely, 93–116.
- Ignits Gy., Mód P., Nagy Á., Varga L. (2018): *Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról*. Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest. http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/c/7a/32000/Besz%C3%A1m%C3%B3_2017_20180621.pdf (Letöltés: 2019. március 28.)
- Inántszy-Pap E. (1937): Az önkormányzatok háztartása. *Városi Szemle*, 1., 1–52.
- Inántszy-Papp E. (1940): A magyar városok szociálpolitikai tevékenysége. *Városi Szemle*, 4., 494–526., 5., 655–688., 6., 801–832.
- International Labour Office (1935): *Public works policy*. International Labour Office, Geneva (Studies and Reports, Series C; 19.)
- Jessop, B. (1982): *The capitalist state. Marxist theories and methods*. Martin Robertson & Company, Oxford
- Jordhus-Lier, D. C. (2012): Public sector labour geographies and the contradictions of state employment. *Geography Compass*, 7., 423–438. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2012.00496.x>
- Kannankulam, J. (2018): Materialistische Staatstheorie. In: Voigt, R. (Hrsg.): *Handbuch Staat*. Springer VS, Wiesbaden, 199–209. https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_18
- Keller J., Bódis L. (2012): Települési önkormányzatok. In: Fazekas K., Scharle Á. (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, Budapest, 63–76.
- Koltai L. (2018) (szerk.): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. Hétfa Kutatóintézet*, Budapest. http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf (Letöltés: 2019. március 29.)
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 40–62. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2793>
- Kovai C. (2016): Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 180–196.
- Központi Statisztikai Hivatal (2014): *2011. évi népszámlálás. 13. A népesség gazdasági aktivitása*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Macher, F. (2019): The Hungarian twin crisis of 1931. *The Economic History Review*, 2., 641–668. <https://doi.org/10.1111/ehr.12659>
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1941): *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat; 114.)
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1932): *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1930/31. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1930/31. évben szerzett tapasztalatairól*. Budapest.
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1933): *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1931/32. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1931/32. évben szerzett tapasztalatairól*. Budapest.
- Merényi M. (2019): *Hol lett munkahely a multiknak kiosztott milliárdokból?* https://k.blog.hu/2019/01/23/ekd_terkep (Letöltés: 2019. március 26.)
- Molnár Gy., Bazsalya B., Bódis L. (2018): *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest (Műhelytanulmányok; MT-DP – 2018/27.)

- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – Gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226–234.
- Pálné Kovács I. (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A., Gajdoschek Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálos K. (1934): *Szegénység, szegénygondozás*. Martineum Nyomda, Szombathely
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>
- Poulantzas, N. (2008): The political crisis and the crisis of the state. In: Martin, J. (ed.): *The Poulantzas reader. Marxism, law and the state*. Verso, London, New York, 294–322.
- Sheppard, E. (2011): Geographical political economy. *Journal of Economic Geography*, 2., 319–331. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq049>
- Swyngedouw, E. (2004): Globalisation or 'glocalisation'? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 1., 25–48. <https://doi.org/10.1080/0955757042000203632>
- Szigeti Gy. (1935): *A gazdasági válság Budapest életében*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest (Budapesti Statisztikai Közlemények; 2.)
- Szőke, A. (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, 6–7., 734–750. <https://doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Timár J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 3., 106–112. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2806>
- Turai E. (2017): Hogyan politizáljunk a mai Magyarországon? 5 tipp Antonio Gramscitól. *Kettős Mércé*, május 30. https://merce.hu/2017/05/30/hogyan_politizaljunk_a_mai_magyarorszagon_5_tipp_antoni_o_gramscitol/ (Letöltés: 2019. március 23.)
- van der Pijl, K. (2008): A transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában. *Fordulat*, 1., 69–86.
- Varró K. (2018): Fókuszban a terek „politikai eredete”: a diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 249–268.
- Vonyó J. (2011): Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 1., 3–38.
- Walker, R. A., Brechin, G. (2010): *The living New Deal: The unsung benefits of the New Deal for the United States and California*. Institute for Research on Labor and Employment, University of California, Berkeley. <https://escholarship.org/uc/item/6c1115sm> (Letöltés: 2019. március 27.)
- Zimmermann, S. (2001): Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig. *Korall*, ősz-tél, 114–140.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

**Głódkowska, J., Gasik, J. M., Pağowska, M. (eds.) (2017):
Studies on Disability. International Theoretical,
Empirical and Didactics Experiences
(Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej,
Warszawa, 334 o.)**

FABULA SZABOLCS

FABULA Szabolcs: adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; fabula.szabolcs@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7152-8409>

Szabolcs FABULA: senior lecturer, Institute of Geography and Earth Sciences, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; fabula.szabolcs@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7152-8409>

A cím láttán sokakban felmerülhet a kérdés: miért szerepel egy, a fogyatékoság tudományos vizsgálatáról szóló tanulmánykötet ismertetője a Tér és Társadalom című folyóirat oldalain? A rövid válaszom erre a kérdésre két pontban foglalható össze: (1) a téma *társadalmi* vonatkozásai miatt; (2) a téma *térbeli* vonatkozásai miatt. Egyrészt számos nemzetközi szervezet szerint a fogyatékosággal élő emberek kirekesztésének megszüntetése a 21. század elejének egyik fontos, globális léptékű kihívása. Az elmúlt néhány évtized ugyanakkor sok országban jelentős előrelépést hozott a fogyatékosággal élő emberek társadalmi helyzetében, a pozitív változásokban pedig kiemelkedő szerepet játszottak az érintett emberek jogainak elismeréséért indult mozgalmak és a nyomukban megjelenő újfajta tudományos kutatási irányok. Ez utóbbiak közé sorolható a kritikai és interdiszciplináris szemléletű fogyatékoságtudomány (*Disability Studies*), amelyről tulajdonképpen a jelen ismertető tárgyát képező kötet is szól. Másrészt, ha elfogadjuk, hogy a (társadalmi) tér egy társadalmi termék, amely mindig bizonyos hatalmi viszonyokat tükröz, akkor nem nehéz belátni, hogy a fogyatékosággal élő emberek hátrányos helyzetének kialakulása elválaszthatatlan a társadalom térképző gyakorlataitól. A fogyatékoság tehát végső soron szintén egy társadalmi-térbeli képződmény (Park, Radford, Vickers 1998; Gleeson 1999; Imrie, Edwards 2007; Hall, Wilton 2016). Bár az alábbiakban ismertetett kötet összeállításakor a szerkesztők nem a fogyatékoság térbeli aspektusaira fókuszáltak, az egyes tanulmányok így is számos ponton kötődnek a társadalmi tér vizsgálatához.

A „*Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences*” című tanulmánykötet a varsói Maria Grzegorzewska Egyetem Gyógy-

pedagógiai Intézetének (Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej) gondozásában jelent meg 2017-ben. A kötet szerkesztői, Joanna Głodkowska, Justyna Maria Gasik és Marta Pağowska a fenti egyetem munkatársai és azon belül a fogyatékossggal kapcsolatos interdiszciplináris tudományos bizottság (*Chair of Interdisciplinary Studies on Disability*) tagjai. Maria Grzegorzewska, akit a fogyatékossggal élő emberek lengyelországi oktatásának megteremtőjeként ismernek, 1922-ben hozta létre Varsóban az első ilyen célra szolgáló intézetet, amely jelenleg az ő nevét viseli. A Maria Grzegorzewska Egyetem képzési programjai között kiemelt szerepet játszik a fogyatékossggal élő embereknek szóló speciális oktatás, és 2016-ban az egyetemen elindult az Interdiszciplináris Fogyatékossgtudományi Képzés (*Interdisciplinary Disability Studies*) is. Lengyelországban ez az első ilyen jellegű oktatási program, amelynek keretében a hallgatók már nemcsak a fogyatékossggal élő emberek és családtagjaik mindennapi életvitelének javításával kapcsolatos gyakorlati megoldásokat, hanem a fogyatékossg interdiszciplináris vizsgálatának alapjait is elsajátíthatják. A hagyományos klinikai szemléletet meghaladó, és a tudományos territóriumokon átívelő megközelítést jól szemlélteti a képzés néhány moduljának listája: a fogyatékossgkutatás alapjai; etikai és jogi aspektusok; történelmi és antropológiai megközelítés; pszichológiai és orvosi nézőpont; pedagógiai és stratégiai-szakpolitikai szempontok.

A kötet célja, hogy nemzetközi komparatív szemlélettel bemutassa a fogyatékossgtudomány és a fogyatékos embereket közvetlenül érintő felsőoktatási képzés fejlődési trendjeit, eddigi legfontosabb eredményeit és jövőbeli kilátásait. Az összehasonlítás tíz országra terjed ki (a kötetben lévő fejezetek sorrendjében): Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Lengyelország, Oroszország, Spanyolország, Tajvan, Ukrajna, Írország, Jamaica, Amerikai Egyesült Államok. A szerkesztők interdiszciplináris megközelítését tükrözi, hogy az egyes országokból felkért szakértők között számos tudományszak képviselői megtalálhatók, mint például földrajz, gyógypedagógia, pszichológia és szociológia.

A tanulmánykötet négy fő szerkezeti egységből áll, és a rövid bevezető és záró fejezeteket kivéve összesen 12 különálló fejezetre tagolóódik, amelyek mindegyike egy-egy ország fogyatékossgtudományi kutatásának és gyógypedagógiai oktatásának történetével és jelenlegi állapotával foglalkozó tanulmány. A tíz országból kettőnek (Lengyelország, Spanyolország) két-két fejezetet szenteltek a szerkesztők, amelyek között országonként van ugyan némi átfedés, de ez nem zavaró, hanem inkább segíti a megértést. A négy nagyobb szerkezeti egységből az első tulajdonképpen a bevezető fejezet (Part 1. Disability studies – introduction), amelyben a fogyatékossgtudomány legfontosabb jellemzőiről, így kialakulásának történetéről, definiálásának és tudomány-rendszer-tani meghatározásának lehetőségeiről, valamint elméleti alapjairól és szemléletmódjáról kaphatunk áttekintést. A második, nagyjából a kötet hosszának felét kitevő szerkezeti egységben (Part 2. Science) megismerhetjük a fogyatékossgtudomány történeti gyökereit és legfontosabb közelmúltbeli eredményeit az ebben a részben tárgyalt országok-

ban. A jobb összehasonlíthatóság érdekében az egyes szerzők a szerkesztők által készített vázlatot követve építették fel a tanulmányaikat, bár indokolt esetben eltérhettek az ajánlástól. A fő tematikus modulok az egyes tanulmányokban: (1) alapvető információk az adott országról, annak felsőoktatási és kutatási rendszeréről és fogyatékkal kapcsolatos szakpolitikáiról; (2) a fogyatékkal vizsgálatának története és jelenlegi trendjei, alkalmazott paradigmák; (3) a fogyatékkal interdiszciplináris vizsgálata – pozitivistá és humanisztikus irányzatok, módszertani sokféleség; (4) a fogyatékkal jelenségének társadalmi megítélési formái – egyén-központúság, normalizáció, kulturális konstrukciók. A harmadik, az előzőhöz hasonlóan hosszú szerkezeti egység (Part 3. Didactics) ugyancsak országokénti leírás, de az itt lévő tanulmányok mindegyikében a szerzők bemutatnak egy-egy, az adott országban működő, fogyatékkal tudományi vagy fogyatékkal kapcsolatos felsőoktatási intézményt, illetve képzési programot (pl. gyógypedagógia, speciális oktatás). A rövid záró szerkezeti egység (Part 4. Disability studies – important threads to comparative analyses) tulajdonképpen a kötetben szereplő tanulmányok legfontosabb megállapításait foglalja össze egy, a kötet fő témái szerint strukturált komparatív értelmezési keretben: a fogyatékkal értelmezésének története és fő paradigmái, a fogyatékkal kapcsolatos oktatási munka, a fogyatékkal tudományos vizsgálatának helyzete az egyes országokban, rövid szakpolitikai kitekintés.

Ami a tanulmánykötet fő eredményeit illeti, címéhez méltóan elméleti, empirikus és oktatástani szempontból is számos hasznos információval szolgál. A bevezetőből megtudhatjuk, hogy a fogyatékkal tudomány (*Disability Studies*) egy olyan diszciplína, amely a fogyatékkalot társadalmi képződménynek tekinti, és annak értelmezéseivel, kezelésével, megjelenési formáival és mindezek társadalmi következményeivel foglalkozik. Kritikai szemlélet jellemzi, amelynek értelmében képviselői a fogyatékkalot, hátrányos helyzetet eredményező hatalmi viszonyok feltárását és megkérdőjelezését alapvető feladatnak tartják. Szintén ebből az attitűdből következik, hogy a fogyatékkal tudomány a korábban domináns orvosi megközelítéssel szemben is ellensúlyra törekszik. További alapvető jellemzője, hogy inter- és multidiszciplináris, ezért számos tudomány elméleti és módszertani készletéből építkezik. A 14. oldalon a szerkesztők fel is sorolják az érintett diszciplínákat – történelem, szociológia, irodalom, politikatudomány, jogtudomány, közgazdaságtan, kritikai kultúrakutatás (*culture studies*), antropológia, földrajz, filozófia, teológia, társadalmi nemek tudománya (*gender studies*), kommunikáció- és médiatudomány, művészettudomány – bár a sort valószínűleg még lehetne bővíteni. A bevezetésből az is kiderül, hogy a fogyatékkal tudomány elméleti alapja a fogyatékkal társadalmi modellje (*social model of disability*), szemben a társadalmi gondolkodást még napjainkban is sok országban meghatározó medikális modellel (*medical model*). Utóbbi szerint a fogyatékkal egyéni jellemző, és akkor lesz valaki fogyatékkal élő, ha egészségkárosodása miatt a társadalom által normálisnak tekintett tevékenységeket nem tudja elvégezni. Kö-

vetkezésésképpen a fogyatékossggal élő emberek hátrányos helyzetének is az egyéni egészséggi állapot a forrása. A társadalmi modell ezzel szemben a fogyatékossggot társadalmi képződménynek tartja, élesen elválasztva egymástól az egészségkárosodást (egyéni, biológiai jellemző) és a fogyatékossggot (társadalmi termék). A modell szerint a fogyatékos emberek hátrányos helyzete nem testi és szellemi adottságaikból fakad, hanem a társadalom működése következtében keletkező akadályokból. A bevezetés tehát röviden és közérthetően magyarázza el a fogyatékossgtudomány szemléletét, amelyet a kötet valamennyi szerzője magának vall, így ez a fejezet megfelelő alapot is nyújt a többi tanulmánynak.

A kötetben szereplő tanulmányok fő eredményeit a könyv záró fejezetének struktúrája szerint ismertetem, az egyes fejezetek tételes bemutatása helyett. Az összefoglalásban ugyanis a szerkesztők a következő szempontok alapján hasonlítják össze a kötetben vizsgált országok fogyatékossgtudományi és gyógypedagógiai vívmányait: (1) a fogyatékossggal élő emberek helyzetének értékelése történelmi-kulturális szempontból; (2) a fogyatékossggal élő emberek oktatása; (3) a különleges nevelési igényű emberekkel foglalkozó tanítók képzése; (4) a fogyatékossgtudomány általános helyzete.

Ami az első pontot illeti, mindegyik vizsgált országban hasonló fejlődésen ment keresztül a fogyatékossggal élők társadalmi megítélése. A korai időszakokban a teljes elutasítás és társadalmi kirekesztés volt jellemző velük szemben, ami jobb esetben is a zárt intézetekben való elhelyezésüket és gondozásukat jelentette. Ezt a szemléletet fokozatosan felváltotta az akadálymentesítést, társadalmi befogadást és jogi egyenlőséget hangsúlyozó felfogás. Mindezzel párhuzamosan hasonló folyamat zajlott le a fogyatékossg tudományos meghatározásában. A 16. századig ugyanis szinte mindegyik vizsgált országban többnyire vallásos és természetfeletti magyarázatokat adtak a fogyatékossg kialakulására, később ezeket felváltotta a medikális modell dominanciája, a közelmúltban pedig a társadalmi modell szerepe is jelentősen megerősödött. Az általános trendek mögött azonban különbségek fedezhetők fel az egyes országok között, amely eltérések történelmi, kulturális és politikai okokra vezethetők vissza. A szerkesztők szerint két csoport különíthető el. Az egykori szocialista országokban a medikális modellen alapuló defektológia, vagyis az emberi szervezet tartósan kóros elváltozásainak kezelésével (lényegében az abnormálisnak tekintett állapot helyreállításával, javításával) foglalkozó tudományág egészen az 1980-as évekig meghatározta a fogyatékossgról való tudományos gondolkodást. Azokban az országokban viszont, ahol nem szocialista rendszerek jöttek létre a második világháború után, a társadalmi modell is hamarabb nyerhetett teret.

Az 1990-es évek eleje tehát több országban korszakhatárt jelentett. Jó példa erre az Oroszországról szóló fejezet (A. I. Akhmetzyanova, T. V. Artemyeva, N. Y. Kostyunina, R. A. Valeeva), amelyből megtudhatjuk, hogy a Szovjetunió felbomlása után viszonylag gyorsan lefektették egy befogadóbb jellegű fogyatékossgügyi szakpolitika kereteit, hiszen már 1992-ben programot indítottak a fogyatékossg-

gal élők integrációjáért, és 1990-től a gyógypedagógiában is teret nyertek a jogi és esélyegyenlőségi, valamint az integrált oktatási paradigmák. Ukrajnában (M. Leschenko, Y. Nosenko) szintén 1990-től számítják a speciális oktatás „modern” szakaszát, amely a társadalmi befogadás paradigmán alapul, míg a korábbi szakaszok az egyházak és szerzetesrendek jótékonyági és emberbaráti cselekedeteire (kb. 18. század közepéig), illetve a medikális és intézeti gondozásra (a 20. század végéig) épültek. Bosznia-Hercegovinában is érzékelhető a defektológia korábbi hatása, hiszen a tuzlai egyetemen a jelenlegi oktatási és rehabilitációs kart korábban defektológiai karnak hívták. A fejezetből (M. Halilovic) ráadásul kiderül, hogy Bosznia esetében a fogyatékoságkutatás és gyógypedagógia fejlődését nehezíti az ország viszonylag kis gazdasági teljesítménye és a szegénység, valamint a közigazgatási széttagoltság.

A második és harmadik pontok tárgyalásakor érdemes leszögezni, hogy jelenleg a kötetben bemutatott mindegyik országban az inkluzív oktatást igyekeznek erősíteni. Mindezt főként a normalizáció (e szerint tiszteletben kell tartani az emberi sokféleséget, és a fogyatékosággal élőknek is joguk van az emberhez méltó bánásmóddhoz) és társadalmi befogadás elvei alapján, amelyekhez az elméleti alapot a fogyatékoság szocio-ökológiai értelmezése, illetve a társadalmi modell jelentik. Az előző ponthoz hasonlóan itt is két csoportba sorolhatók a vizsgált országok, és jelentős az átfedés az előző kategorizálással. Az egyik csoportba azok az országok tartoznak, amelyekben hivatalosan lefektetett, egységes és átfogó elvek alapján folyik az inkluzív oktatás (Amerikai Egyesült Államok, Írország, Lengyelország, Spanyolország, Tajvan), míg a másik csoportba tartozó országokban még jelenleg is formálódóban vannak az inkluzív oktatás elméleti és módszertani keretei. A fogyatékosággal élő emberekkel foglalkozó szakemberek, például gyógypedagógusok képzését tekintve szintén konvergencia figyelhető meg az egyes országok között. Az érintett pedagógusoknak és más szakembereknek el kell végezniük a megfelelő felsőoktatási képzést, majd az adott ország rendszerétől függően egyéb speciális képzéseken vesznek részt, ami legtöbbször élethosszig tartó tanulást jelent. Spanyolország ebből a szempontból kivételt képez, hiszen a szerzők (A. M. A. González, M. Á. V. Alonso, P. N. Macho, L. E. G. Sánchez) leírása alapján jelenleg nincsen BSc-szintű gyógypedagógiai képzési program. Mindazonáltal a spanyolországi oktatási rendszer számos MSc-képzést kínál azoknak a pedagógusoknak, akik sajátos nevelési igényű gyermekekkel szeretnének foglalkozni.

A negyedik pontról, a fogyatékoságtudomány általános helyzetéről elmondható, hogy mindegyik országban elmozdulás figyelhető meg a korábban kizárólagosnak számító medikális modell szerinti fogyatékoság-kutatásról, de jelentős különbségek is találhatók. Egyes országokban (Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Oroszország, Ukrajna) a medikális modell hatása továbbra is erős, a fogyatékoságtudomány viszonylag gyenge akadémiai elismertséggel rendelkezik, és leginkább a gyógypedagógia keretein belül foglalkoznak vele. Más orszá-

gokban a fogyatékoságtudomány már előrébb tart abban a tekintetben, hogy interdiszciplináris tudományterületnek ismerjük el (Lengyelország, Tajvan), míg megint más országokban (Amerikai Egyesült Államok, Írország, Jamaica, Spanyolország) már szilárd alapokon nyugvó, elismert tudományterületnek számít. Az utóbbiak esetében érdemes kiemelni, hogy míg az Egyesült Államokban (M. A. Conway) és Írországban (S. Carton, P. Kearns) a fogyatékoságtudomány jelentős részben a 20. század második felének polgárjogi mozgalmában gyökerezik, Jamaicában (F. Morris) és Spanyolországban főként külföldi hatásra a tudományos szférából terjedtek el az újfajta paradigmák. Tajvan (S.-J. Lin, C.-C. Cheng) példája szintén tanulságos: a szerzők többek között arra hívják fel a figyelmet, hogy az Észak-Amerikából és Nyugat-Európából származó tudományos modellek átvétele hasznos, ám azokat érdemes a helyi társadalmi-kulturális viszonyok figyelembe vételével alkalmazni.

Bár felmerülhet kritika az összefoglalásban szereplő csoportosítások önkényes jellegét illetően, a kötet szerkesztői igyekeznek objektív ismérvekkel is alátámasztani ezeket (pl. van-e akkreditált BSc-, MSc-, PhD-szintű fogyatékoságtudományi képzési program az adott országban; van-e interdiszciplináris fogyatékoságtudományi kutatóközpont). Lengyelország (J. Głodkowska, J. M. Gasik, M. Pağowska) és Magyarország (Sz. Fabula) összevetése segít érzékeltetni a különbséget az egyes csoportok között. A két fejezetből kiderül, hogy bár a fogyatékoságtudomány egyik országban sem számít akadémiai szinten elismert oktatási és kutatási ágazatnak, előbbiben a 2016-2017-es tanévtől interdiszciplináris jellegű, MSc-szintű fogyatékoságtudományi képzés működik (Varsó), míg utóbbiban nincs ilyen önálló képzés (bár a fejlődésnek vannak jelei: pl. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karon van fogyatékoságtudományi doktori műhely és a gyógypedagógiai alapképzés társadalomtudományi moduljának része a fogyatékoságtudományi alapismeretek is).

Összegzésként, úgy vélem, hogy a „*Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences*” című tanulmánykötet rendkívül értékes információkkal gazdagíthatja olvasóit. Bár az ismertető elején azt írtam, hogy a benne szereplő tanulmányok nem kifejezetten a fogyatékoság térbeli aspektusaival foglalkoznak, mégis – „földrajzos szemmel” – három ilyen tényezőt emelnék ki. Először is, a kritikai fogyatékoságtudomány interdiszciplináris jellegű, amely nem nélkülözheti az olyan szakterületek nézőpontjait sem, mint például a földrajz vagy a regionális tudomány. Másodsor, a nemzetközi komparatív szemlélet különösen érdekessé teheti a kiadványt azok számára, akik a tudományos fejlődés területiségével, országok közötti különbségeivel foglalkoznak. Harmadszor, véleményem szerint a felsőoktatás befogadóvá, akadálymentessé tétele kiemelt szempont kell, hogy legyen, amiért a hétről hétre órákat tartó pedagógusok, oktatók is sokat tehetnek, és ehhez a tanulmánykötetből ötleteket is meríthetnek. A fenti tényezőkre való tekintettel, a kötetet szívesen ajánlom az érdeklődők figyelmébe, diszciplináris háttértől függetlenül.

Irodalom

- Gleeson, B. J. (1999): *Geographies of Disability*. Routledge, London.
- Hall, E., Wilton, R. (2016): Towards a relational geography of disability. *Progress in Human Geography*, 6., 727-744. <https://doi.org/10.1177/0309132516659705>
- Imrie, R., Edwards, C. (2007): The Geographies of Disability: Reflections on the Development of a Sub-Discipline. *Geography Compass*, 3., 623-640. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00032.x>
- Park, D. C., Radford, J. P., Vickers, M. H. (1998): Disability studies in human geography. *Progress in Human Geography*, 2., 208-233. <https://doi.org/10.1191/030913298672928786>

Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok). (Corvina Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 339 o.)

BERTALAN LAURA

BERTALAN Laura: adjunktus, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Laura BERTALAN: lecturer, Institute for International and Regional Economics, Alexandre Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9, H-9400 Sopron, Hungary; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Szirmai Viktória, a hazai városszociológia meghatározó kutatóprofesszora 2019 tavaszán megjelent legújabb monográfiájában a modern európai nagyvárosi társadalmak átstrukturálódását elemzi, azt a főként globális urbanizációs trendek által meghatározott átalakulást, amely egyre markánsabban rajzolódik ki nemcsak a nyugat-európai, hanem a poszt szocialista nagyvárosok térbeli, társadalmi mintázataiban is.

A könyv impozáns külső megjelenésével, sokat sejtető alcímével izgalmas tartalmat, érdekes kérdésfeltevést ígér. Ahogy a könyv borítóján a hundertwassereri, hasonló című kép is sugallja, a városok a folytonos változás és a sokféleség megtestesítői: az épített környezet és benne az ember, a különböző társadalmi csoportok és kultúrák, a befogadók és kirekesztők (avagy a befogadottak és kirekesztettek) együttélésének szinterei, egyúttal állami és piaci szereplők által meghatározott rendszerek. Mindezt jól tükrözi a könyv, mely 339 oldal terjedelemben, 10 önálló tartalmi egységben, részletesen és szemléletesen ábrázolja a mai európai, köztük a nyugat- és kelet-közép-európai városok elmúlt évtizedekben zajló térbeli társadalmi változásait, közelebbről a globális tőke belvárosokat, új városokat, várostérségeket átalakító hatását.

Szirmai Viktória új könyvében az alábbi kérdésekre keresi a választ: Miként megy végbe a globális urbanizáció az európai nagyvárosokban? Melyek a főbb hasonlóságok és különbségek a nyugat- és a kelet-közép-európai nagyvárosok térbeli társadalmi átrendeződésében, illetve az azt kiváltó dzsentrifikációban? A szerző részben városszociológiai, részben regionális tudományi megközelítéssel fogalmazza meg a választ, és összehasonlítva elemzi a városok dzsentrifikációs és szegregációs folyamatait, felhívva a figyelmet a fejlődésükben tetten érhető hasonlóságokra, és az erősödő társadalmi polarizációra. A művet és a mögötte rejlő munkát a szerző méltán ajánlja Enyedi György professzor emlékének, megerősítve és esettanulmányokkal alátámasztva a globális urbanizáció elméletét (Enyedi

2011), a globalizáció városokra gyakorolt hatásainak és a nyugati minták időben később jelentkező posztszocialista lecsapódásainak részletes vizsgálatával.

A kapitalista és szocialista városfejlődés összevetése, a posztszocialista városok komparatív vizsgálata a rendszerváltás óta kedvelt téma a szociológusok, urbanisták és geográfusok körében (lásd Szelényi Iván, Kovács Zoltán, Enyedi György, Bodnár Judit vonatkozó műveit). Míg a nyugat-kelet összevetésben az állami szerepvállalás, a városfejlesztési ideológiák és mindezeknek a társadalom térbeli mintázataira gyakorolt hatása, addig a posztszocialista városokra koncentrálva a globális hálózatokba való beágyazottság, az új regionális szerepkörök és az átalakulás folyamatai álltak az elemzések fókuszában (lásd Kovács Zoltán, Luděk Sýkora, Martin Ouředníček, Jiří Musil, Grzegorz Węclawowicz vonatkozó kutatásait).

Szirmai Viktória a meghatározó szakirodalmakat felsorakoztatva, azokat rendszerbe szedve, tényszerűen tárja fel a városszociológia ökológiai és történeti irányzatainak eszköztárával a két modell városainak fejlődését, a települések térbeli, társadalmi átrendeződését, mindvégig szem előtt tartva a történeti meghatározottságokból következő sajátosságokat és a globális városfejlődés, a dzsentrifikáció által kiváltott hatásokat. A szerző alapvetésnek tekinti Enyedi globális urbanizációs elméletét (Enyedi 2011), de a kérdések feltevésében Mollenkopf, Castells és Sassen globális városok fejlődését vizsgáló megállapításai is megjelennek, így a globális tőke térszervező ereje, a duális városi társadalmak, a nemzetközi szinten újrafogalmazódó városi funkciók hatásai (Mollenkopf, Castells 1991; Sassen 1991, 2014). A globális városok a mai világgazdaság kiemelkedő irányító szerepű központjai, egyben különböző szintű gazdasági és társadalmi csoportok találkozási helyei (*frontier space*), differenciált társadalmi igények kielégítői (Sassen 2014).

A nyugati városfejlődés modelljét Szirmai Viktória négy nyugat-európai főváros, Párizs, Berlin, Bécs és Brüsszel metropolisztérségeinek térbeli, társadalmi szerkezeti jellemzőinek feltárásával szemlélteti. E várostérségek az európai centrum meghatározó gazdasági, pénzügyi, igazgatási és kulturális központjai, koncentrálnak a tőke, a pénzügyi szektor és a bürokrácia elitjeit. A kelet-közép-európai elemzésben a visegrádi országok fővárosainak fejlődését, térbeli-társadalmi átrendeződését ismerhetjük meg, amely városok a rendszerváltás után ugyancsak a globális tőke célpontjaivá váltak.

A modern urbanizáció fejlődéstörténetének és a globális város főbb társadalmi jellemzőinek részletezését követően a nyugat- és kelet-közép-európai nagyvárosok társadalmában zajló változásokat követhetjük nyomon, szemléletes városi esettanulmányok és informatív térképes illusztrációk segítségével. Bár a szakirodalomban több tanulmány is foglalkozik a posztszocialista városok fejlődésének összehasonlításával, mégis újszerű a négy-négy nyugati és közép-kelet-európai nagyváros térbeli-társadalmi átrétegződésének együttes bemutatása. A két modell között eltérőek és meghatározóak a történelmi, gazdasági, társadalmi

és urbanizációs adottságok, azonban közeledés tapasztalható a térbeli társadalmi elhelyezkedés alakulásában: a felső osztályok a városközpontokban és a jobb státuszú elővárosokban, míg az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek a városközpontok egyes részeiben, illetve a városkörnyéken élnek. A szerző kiemeli, hogy bár sok a hasonlóság, a szegénység és kirekesztődés felerősödésének kockázatában markánsabb az eltérés. Statisztikai adatokkal világít rá arra a különbségre, hogy míg a fejlett nyugat-európai országokban a szegénységi kockázat főként a nagyvárosokban jellemző, addig az elemzett kelet-közép-európai országokban épp fordítva, a kisebb városokban és a vidéki térségekben erősebb a kirekesztődés folyamata. Ennek okaiként a globális rendszerekbe történő alacsonyabb szintű integrációt, a tőke túlkonzentráltságát, a nyugatihoz képest kisebb arányú felső- és középosztálybeli lakosságszámot, a történeti meghatározottságokat, valamint a nyugati nagyvárosokhoz képest kisebb léptékű bevándorlást említi.

Párizs, Berlin, Bécs és Brüsszel esetében főként az 1980-as évektől, a városrehabilitációs törekvések eredményeként erősödött fel a polarizáció és a szegregáció. A felső- és felsőközéposztály tehetősebb rétegei egyre nagyobb arányban vannak jelen a belvárosi negyedekben és az előnyös külvárosi részeken, miközben a szakképzetlen és az alsóbb munkásrétegek képviselői, illetve a bevándorlók egyre inkább a külső területekre szorulnak. A fokozódó kirekesztést az ingatlanpiac, a „citysedési” folyamatok, a jómódú és kreatív népesség fogyasztási igényeit kielégítő kereskedelmi és szolgáltató funkciók bővülése tovább erősítik.

A kelet-közép-európai városfejlődés ezzel szemben a szerző érvelése szerint történetileg eltérő módon zajlik. Ezekben az országokban a szocialista lakáspolitikai, a megkésített városrehabilitációk, a sajátos, homogénebb társadalmi csoportok városon belüli elhelyezkedése határozza meg a rendszerváltozások utáni fejlődési lehetőségeket. Az V. részben elemzett négy város és térsége a politikai átalakulást követően koncentrálna a régió működő tőkéjét, e folyamat pedig csak erősítette az egyes nemzetgazdaságokon belüli egyenlőtlenségeket. A posztzocialista városok társadalmi átalakulása a szerző megállapításai szerint sok hasonlósággal bír: a rendszerváltást követő munkanélküliség, a külföldi tőke megjelenését és a gazdasági fellendülést követő erőteljes lakosságszámnövekedés, a szuburbanizációs folyamatok beindulása, a tehetősebb rétegek külvárosi, elővárosi területek felé áramlása, a belvárosi rehabilitációk és dzsentifikációs folyamatok kibontakozása, a társadalmi polarizáció felerősödése és ezzel a szegényebb rétegek kirekesztődése mindegyik elemzett település esetében megfigyelhető. A szerző korábbi empirikus kutatásaira építve részletesen ismerteti Budapest és térsége szuburbanizációs folyamatait, a városkörnyék társadalmának differenciáltságát, illetve megnevezi azt a kettős struktúrájú térbeli-társadalmi hierarchiát, amelyben egyszerre van jelen a fejlett centrum alacsonyabb státuszú perifériával, illetve a magas státuszú periféria alacsony státuszú centrummal.

A nyugati és kelet-közép-európai városokban látott trendek összegzése (VII. rész), a tulajdonképpeni modellalkotás alkotja a könyv lényegi részét, a fel-

tett kérdésekre adott válaszok, a levont következtetések rendszerezését. Itt fény derül többek között arra is, hogy a nyugati városok esetében is számottevő különbség van a dzsentrifikáció irányai és mértéke, az állami és a piaci szereplők részvételének arányai, és a társadalmi szerkezet alakulását alapjaiban meghatározó lakáspolitikák között. A kelet-közép-európai városok esetében ezzel szemben sokkal inkább hasonlóan zajlottak a beavatkozások, főként a felülről vezéreltségből, illetve a gyenge civil társadalmi és lakossági érdekérvényesítő képességből következően.

A szerzőtől megszokott módon, az európai új városok, köztük a szocialista új városok is önálló fejezeteket kapnak (a VIII. részben), amelyből kiderül, hogy a szocialista új városokban zajló folyamatok is hasonlóak, főként ott, ahol a város részesévé vált a globális gazdasági körforgásnak, és ahol megvetette lábát az ingatlanfejlesztő tőke, és megindulhatott a dzsentrifikáció.

Az ezt követő rész – mintegy az eddigieket kiegészítve – tárja fel az egyes városrészek társadalmi átalakulását a belvárostól az átmeneti térségeken keresztül az eltérő fejlettségű városkörnyékig, városperemig. Részleteiben ismerhetjük meg mind a nyugati, mind a keleti típusú városfejlődés során végbemenő társadalmi változásokat és még pontosabb képet kapunk a gazdagabb és szegényebb csoportok térbeli mozgásáról. A nyugat-európai belvárosokban a nyolcvanas, kilencvenes évek belvárosi rehabilitációs beavatkozásai globális gazdasághoz kapcsolódó társadalmi rétegek lakóhelyi törekvéseit elégtették ki, és ezzel a belvárosi negyedek nagypolgárosodása mellett új szegregációs trendeket is elindítottak. A kilencvenes évektől a marginalizáció felerősödött, új társadalmi egyenlőtlenséget eredményezve a rosszabb státusú elővárosokban és városkörnyékeken. A nagyvárosok szélén az alsóbb osztályok, bevándorlók koncentrációja eredményeként ma is jelentős a szegénység, a munkanélküliség. A közép- és felsőosztályok magasabb státusú, szuburbanizáció révén létrejött elővárosi modelljeinek jelentősége a belvárosi fejlesztések következtében csökkent. A poszt-szocialista belvárosok átalakulásában az állami lakásépítési mechanizmusok voltak meghatározóak, amelyek révén a hetvenes évektől egyre inkább romlásnak induló, slumosodó belvárosi negyedekből a középosztályok, magasabb pozíciójú csoportok új lakótelepekre költöztek. Ezen városokban, a nyugatihoz képest kevésbé volt dinamikus a szuburbanizáció. A belvárosok megújítása a kilencvenes évektől kezdődött, melynek üteme a globális gazdaság terjedésétől, annak lokális hatásaitól is függött, fokozva a társadalmi polarizációt és a dzsentrifikációt a keleti modell nagyvárosaiban is.

Az összességben a szerző részben a jelen elemzésen is túlmutató kérdések mentén foglalja össze főbb megállapításait és vonja le következtetéseket. A modern városok nemzetközi szinten is jelentős hatalmi pozíciókkal rendelkeznek, a piaci szerepkörök felerősödésével az állami szerepvállalás háttérbe szorulásával duális szerkezetű városokká alakultak. Ez a dualitás talán a keleti fővárosok esetében erősebbnek tűnik, az egyes városrészek társadalmilag kevertebbek, a

dzsentrifikáció kirekesztő hatásai még erősebbek. A korábbi városokhoz hasonlítva a mai modern nagyvárosok nyitottabbak és lakóik befogadóbbak, könnyebb a városokba integrálódni, amely főként a globalizáció hatásainak köszönhető. Ugyanakkor a szerző kiemeli, hogy ez a nyitottság és befogadókészség az egyes országok eltérő politikai kultúrája és gazdasági fejlettsége mentén nagyon differenciált. A befogadás és kirekesztés jelenségei egy időben vannak jelen a városokban, e jelenségek főként a társadalm szerkezeti jellemzők, a társadalmi távolságok térbeli kifejeződései.

A könyv egészen végigvonuló kérdésre, vagyis hogy „Milyen a viszony a nyugat-európai és a kelet-közép-európai városfejlődés között?” (302. oldal) a szerző Enyedi megállapításaival egybehangzóan megállapítja, hogy a két modell urbanizációja között „inkább a hasonlóságok, mint a különbségek a jellemzők” (302. oldal), így az egyes városfejlődési szakaszokban a követő jelleg a meghatározó. A hasonlóság mellett a makro- és mikroszintű különbségek megkérdőjelezhetetlenek, csakúgy, mint az egyes társadalmi csoportok szintjén meglévő különbözőségek. Az utolsó kérdés a keleti modell késleltetett felzárkózásából adódó hátrányok leküzdésének lehetőségeire vonatkozik, amelyre komolyabb léptékű állami szerepvállalás, erősebb piaci kontroll, határozottabb szociálpolitika, a városrészek kiegyenlített fejlesztése, a kirekesztődés kockázatának csökkentése a lehetséges válasz.

Lezárásként kijelenthetjük, hogy a térbeli-társadalmi átalakulások ilyen jellegű, empiriára támaszkodó összehasonlító elemzésére nagy szükség van a fenn tartható, inkluzív városi társadalmak megteremtését szorgalmazó várospolitikák megfogalmazásának időszakában. Meggyőződésem, hogy Szirmai Viktória mind tartalmában, mind minőségi megjelenésében magas színvonalú szakkönyve nemcsak a hazai városfejlődést kutatók és az egyetemi és doktori képzésben résztvevők, hanem a várospolitikusok és döntéshozó szakemberek számára is hasznos és élvezetes olvasmány.

Irodalom

- Enyedi Gy. (2011): A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 1., 5–19. <https://doi.org/10.17649/TET.25.1.1770>
- Mollenkopf, J. H., Castells, M. (1991): *Dual City. Restructuring New York*. Russel Sage Foundation, New York
- Sassen, S. (1991): *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, New Jersey
- Sassen, S. (2014): The city: today's frontier zone. *Glocalisms: Journal of culture, politics and innovation*, 3., 1–4. <https://doi.org/10.12893/gjpci.2014.3.1>

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Egészségyenlőtlenségek Magyarországon – Beszámoló a Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely szakmai találkozásjáról

Health Inequalities in Hungary – Report on the Workshop of the Social Inequalities Horizontal Research Network

UZZOLI ANNAMÁRIA

UZZOLI Annamária: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-145>

Annamária UZZOLI: senior research fellow, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; uzzoliannamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-145>

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének (MTA KRTK RKI) Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelye szakmai találkozót szervezett 2019. április 1-én az MTA Humán Tudományok Kutatóházában, amelynek fókuszában az egészségyenlőtlenségek társadalmi-térbeli vonatkozásai álltak. A rendezvény célja az volt, hogy bemutassa a hazai egészségyenlőtlenség-kutatások releváns eredményeit, valamint mindezek nyomán interdiszciplináris diskurzust alakítson ki a szakértők, a kutatók és az érdeklődők között. A program összeállításában elsődleges szempont volt, hogy lehetőséget adjunk és nyilvánosságot teremtsünk a témában aktuális vizsgálati eredmények megvitatásához, amelyek adalékul szolgálnak a térbeli-társadalmi és az egészségyenlőtlenségek között fennálló összefüggések, kölcsönös egymásra hatások megértéséhez. A rendezvény moderátora Nagy Erika (MTA KRTK RKI) volt.

Magyarországon a népesség nemzetközi viszonylatban is kedvezőtlen egészségi állapota, valamint az egészségügyi ellátórendszer strukturális és finanszírozási problémái miatt is aktuális feladat az egészségyenlőtlenségekkel, azok kiváltó okaival, valamint társadalmi-gazdasági következményeivel foglalkozni. Egyre nagyobb különbségek tapasztalhatók az egyének és a különböző társadalmi csoportok, valamint az ország egyes területein élők egészségi állapotában, illetve az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésük esélyeiben. Az egészségügyi ellátásokhoz köthető esélyegyenlőtlenségek nagyobb része az egészségügyi rendszer működtetéséhez (is) hozzájáruló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre vezet-

hető vissza. Ebből következik, hogy az egészségügyenlétlenségek csökkentése nemcsak az egészségügyi rendszer működtetési modelljétől függ, hanem az egészségügyön és egészségpolitikán kívüli egyéb ágazati szakpolitikák – például oktatáspolitikai, szociálpolitika, gazdaságpolitika stb. – hatékonyságától is.

A műhelytalálkozó első részének címe „A hozzáférés szerepe az egészségügyenlétlenségekben – Egy kutatási projekt tapasztalatai” volt, amelynek során a kutatás résztvevői interpretálták a legfontosabb eredményeket. „Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségügyenlétlenségekben Magyarországon” címmel zajló kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg 2016. október 1. és 2019. szeptember 30. között (K 119574 sz. projekt), Bán Attila, Beke Szilvia, Kovai Cecília, Pál Viktor, Uzzoli Annamária és Vitrai József részvételével. A kutatási projekttel kapcsolatos további információk, részletek, érdekességek itt érhetők el: egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com

A bevezető előadásban Uzzoli Annamária (MTA KRTK RKI) kutatásvezető ismertette a kutatás céljait és feladatait, felvázolta az elméleti és módszertani kereteket, valamint az empirikus vizsgálatok egy-egy részterületét is bemutatta. A hároméves kutatási projekt a hazai egészségügyenlétlenségek területi különbségeit tanulmányozza, elsősorban a hozzáférés szerepének értelmezésén keresztül. A szakirodalmi előzmények alapján megállapítható, hogy az elmúlt másfél évtizedben fokozódó figyelem irányul a hozzáférés akadályai által okozott egészségügyenlétlenségekre, elsősorban azok területi vonatkozásaira. A hozzáféréssel összefüggő esélyegyenlétlenség háttérében a meglévő egészségügyenlétlenségek állnak. Lényegében ezek kiváltó okainak egy része is az egészségügy igénybevételehez és a hozzáférés esélyeihez kötődik. A kutatás elméleti háttére az ún. „5A” modellre épül, amelynek lényege, hogy a hozzáférés (*Accessibility*), az elérhetőség (*Availability*), az elfogadhatóság (*Acceptability*), a megfizethetőség (*Affordability*), és az elfogadhatóság (*Appropriateness*) összetevői több egyidejűleg ható tényezőn keresztül befolyásolhatják az egészségügyi ellátás minőségét. Az egészségügyi szolgáltatásokhoz, a szolgáltatókhoz és/vagy az intézményekhez való hozzáférés feltételei függenek az ellátási szükséglettől, az igénybevételi hajlandóságtól, a meglévő szolgáltatásoktól és azok elérhetőségétől, valamint az ellátás körülményeitől.

Uzzoli Annamária az ezt követő két előadásban a statisztikai elemzések és az interjúk alapvető eredményeit összegezte. A hozzáférés egyenlétlenség alapú megközelítése determinálta, hogy az empirikus vizsgálatokban a kvantitatív és a kvalitatív technikák együttes használata, azaz az ún. kevert módszertan adaptálása történt meg. Az egészségügyenlétlenségek mérésére és a hozzáférés feltételeinek értelmezésére a népbetegségnek számító az ún. akut miokardiális infarktus (heveny szívizominfarktus) hazai megbetegedési és halálozási helyzetének, illetve területi különbségeinek feltárásával és az ellátás körülményeinek értékelésével került sor. A statisztikai vizsgálatok fő eredményei bizonyították, hogy ugyan a szívinfarktus-halálozás jelentős csökkenése Magyarországon a 2000-es évek közepe óta tart, mégis számottevő lemaradás tapasztalható Nyugat-Európához ké-

pest. A halálozás csökkenése azonban nem járt együtt a megbetegedések nagyarányú csökkenésével. Ráadásul a javuló helyzet mögött számottevő területi különbségek figyelhetők meg, amelyek az elmúlt években mérsékelten növekedtek, főleg a nők körében. Kiemelendő, hogy a 2000-es évek elejétől folyamatosan nőtt a szívkatéteres beavatkozásra alkalmas központok száma Magyarországon, ami az akut ellátáshoz való hozzáférés feltételeit javította. A területi egyenlőtlenségek elmúlt években tapasztalt növekedése azonban felveti a kérdést, hogy milyen egyéb társadalmi-gazdasági tényezők korlátozhatják a hozzáférés esélyeit.

A statisztikai elemzések során felmerült újabb vizsgálati kérdéseket egy Békés megyei esettanulmány válaszolta meg. 2018. első félévében az egészségügyi ellátás minden szintjéről kiválasztott helyi intézményekben készültek félig strukturált interjúk az ellátáshoz való hozzáférés intézményi és egyéni befolyásoló tényezőiről. Az egészségügyi szakdolgozókkal (orvosok, nővérek, terapeuták, mentőtisztek, háziorvosok stb.) és a betegekkel készült interjúk rávilágítottak az infrastrukturális fejlesztések jelentőségére, hisz 2013-ban Gyulán az új szívkatéteres központ átadásával jelentősen javultak az ellátáshoz való hozzáférés esélyei. Ugyanakkor ez a fejlesztés a betegek oldalán a betegségtudat és az egyéni felelősségérzet csökkenésével járt együtt. A gyors és hatékony beavatkozás nagymértékben javította a túlélési esélyeket, s ez részben „elfeledtette” a betegekkel egészségi állapotuk súlyos romlását, és a tartós életmódváltás szükségességét. Szintén az interjútapasztalatok hívták fel a figyelmet a szívinfarktus megbetegedések prehospitális – kórházi ellátást megelőző – jellemzőire. Egyrészt általában megfigyelhető, hogy a szívinfarktust elszenvedő betegek nagy része viszonylag későn fordul orvosi segítségért, vagyis a hezitálási idő hosszabbodásával csökkennek a túlélési esélyeik. Másrészt az interjúk egy része egyértelművé tette, hogy a nőknél gyakoribbak a szívinfarktus atipikus tünetei, ami miatt a női betegek egy része még inkább az orvosi segítségkérés elhalasztása mellett dönt.

Beke Szilvia (Gál Ferenc Főiskola Egészség- és Szociális Tudományi Kar) előadásában folytatta a Békés megyei esettanulmány tapasztalatainak részletezését, elsősorban az életmódváltás tényezőinek áttekintésével a rehabilitáció és a gondozás-megelőzés tekintetében. Legfontosabb eredményeinek egyike, hogy az infarktuson átesett betegek számára nagy nehézségeket jelent a tartós életmódváltás megvalósítása, amely viszont a hosszú távú túlélési esélyek egyik meghatározó tényezője. A *compliance*, a megfelelő beteg-együttműködés a rehabilitáció sikerének záloga. Ez leginkább a gyógyszeres terápia betartásában tapasztalható, amelynek fő oka, hogy az egyén részéről nem követeli meg a mindennapi rutinok megváltoztatását. Ugyanakkor a dohányzásról való lemondás, amely pedig a szívinfarktus egyik meghatározó kockázati tényezője, sokkal nagyobb kihívást jelent a betegek számára, és általában kisebb arányban sikerül számukra elkerülni, feladni a kockázati magatartást. Az egészségügyi szakdolgozókkal és a betegekkel készült interjúkból pedig az derült ki, hogy az infarktusel-

látás gondozás-megelőzés szakaszában főként a kapacitáshiányok és az integrált ellátás gyengeségei jelenthetik az ellátáshoz való hozzáférés akadályait.

A *desk research* (másodelemzés) részét képezte a Pál Viktor (Szegei Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, SZTE TTIK GTF TSZ) által elvégzett dokumentum- és tartalomelemzés, amely a hazai egészségügyenélőtlenségek csökkentésével és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés javításával kapcsolatos szakpolitikai döntéshozatal megismerésére irányult. Kvalitatív vizsgálataiban a magyar egészségügy átalakításával kapcsolatos jogszabályokat, szakpolitikai tervezeteket, fejlesztési koncepciókat, stratégiai terveket, és részben az ezekhez kötődő média-hírek feldolgozását végezte el. Értékelésük során olyan szempontrendszert alakított ki, amely alkalmas volt annak megítélésére, hogy 1990 után a magyar egészségpolitikát milyen mértékben foglalkoztatta az egészségügy átalakítása során a térbeli esélyegyenlőség kérdése, ezzel összefüggésben milyen tervezetek és intézkedések születtek, illetve ezeket milyen viták kísérték. A legfontosabb eredmények rávilágítottak a térbeli egészségügyi esélyegyenlőség diskurzusaiban meglévő ellentmondásokra. Ezek egyike az az alapvető egészségpolitikai dilemma, hogy a gazdasági racionalizálás és a progresszivitással együtt járó térbeli koncentráció, illetve az esélyegyenlőség elvét szem előtt tartó, méltányos, mindenki számára területileg is hozzáférhető egészségügy kialakítása mennyire valósítható meg egyszerre, hogy az ezzel kapcsolatos törekvések nem ellentétesek-e egymással. Pál néhány esettanulmány segítségével áttekintést adott arról is, hogy az elmúlt években a területi ellátás átszervezései, illetve új szempontok szerinti átalakításai hosszú távon hogyan szolgálhatják az ellátáshoz való hozzáférés javítását. Az előadó végső következtetése, hogy a hazai egészségpolitikai törekvésekben továbbra is nyitott maradt az a kérdés, hogy az egészségügyi szakellátásnak egyáltalán lehet-e olyan területi szerkezete, amely területileg igazságos, de gazdaságilag racionális is?

A szakirodalmi feldolgozást egészítette ki Kovai Cecília (MTA KRTK RKI), aki a kutatási előzmények összegzésének és értékelésének segítségével az ellátáshoz való hozzáférés néhány társadalmi kérdését érintette, elsősorban az esélyek/esélytelenségek vonatkozásában. Előadása végeredményben az etnicitás, a kultúra és a strukturális helyzet összefüggéseinek és hatásainak értelmezésére épült az egészségügyenélőtlenségek alakulásában, magyarországi példán keresztül. Felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi igazságosság érvényesülése az egészségügyi ellátásban különösen fontos szempont a hátrányos helyzetű, főként etnikai csoportok egészségi állapotának javításában. Kiemelte, hogy a szakirodalom legtöbbször a rendkívül előnytelen társadalmi helyzettel, a súlyos deprivációval magyarázza a kedvezőtlen egészségi állapotot, miközben az etnicitás szerepe ebben mindig kérdéses marad. Az etnikai pozíció, főként a vidéki terekben, meghatározza az osztályhelyzetet, a szolidaritás lehetséges köreit, a mozgósítható erőforrásokat, az ellátáshoz való hozzáférés lehetőségeit, amelyek együttesen hatnak az

egészségi állapot alakulására. Ez az oka annak, hogy a hátrányos helyzetű területeken nemcsak a hozzáférés feltételeinek széles körű megteremtése járulhat hozzá az egészségügyenlőtlenségek csökkentéséhez, hanem az egyének és csoportok szociokulturális sajátosságainak figyelembe vétele is.

A kutatási projekt eredményeinek részletes áttekintése után Uzzoli Annamária összegezte az elméleti és az empirikus tapasztalatokat, amelyek felhasználhatók hasonló vizsgálatok módszertani keretének kidolgozásához is. A releváns következtetések egyike az volt, hogy a fejlett országokban meghatározó népességügyi betegségek ellátási jellemzőinek komplex értelmezése hozzájárulhat az egészségügyenlőtlenségekkel kapcsolatos tudás bővüléséhez. A kutatás végső célja, hogy az összes rendelkezésre álló eredmény és tapasztalat birtokában olyan javaslatokat fogalmazzon meg, amelyek támogathatják a bizonyítékokon alapuló szakpolitikai döntéshozatalt. A kutatás résztvevői egyetértettek abban, hogy a hazai egészségügyenlőtlenségek megléte és fokozódása hatással van a társadalmi haladásra és a gazdasági teljesítményre, ezért mérséklésük jelentős kihívás és feladat lesz a jövőben is a nemzeti szakpolitikák számára.

A műhelytalálkozó második felének címe *„Egészségügyenlőtlenségek - okok, következmények, magyarázatok, megoldások”* volt, amelynek keretében különböző tudományterületek és egészségügyi szakterületek képviselői tartottak előadást az egészségügyenlőtlenségek és a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseiről.

Kiss Norbert (Budapesti Corvinus Egyetem) előadásában a teljesítményvolumen-korlát (TVK) hatását tanulmányozta a szívkatéteres beavatkozások alkalmazási gyakoriságára, s ezzel számos releváns információval egészítette ki a szakmai találkozó első részében bemutatott kutatási eredményeket. Kiss szerzőtársai a kvantitatív vizsgálatokban Kiss András (University of Amsterdam) és Váradi Balázs (Budapesti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem) voltak. 2012. július óta a szívinfarktus korszerű ellátásfajtaját, a szívkatéteres beavatkozást kivonták a TVK alól: azóta a Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK) teljes egészében kifizeti e beavatkozás díját a kórházak számára. A szakirodalmi előzmények alapján az elvégzett hatásvizsgálat arra a megállapításra épült, hogy a különféle pénzügyi korlátok csak enyhén befolyásolják az orvosi szakmai döntéseket. A hatásvizsgálat több hasznos módszertani lehetőséget ismertetett, ugyanakkor felhívta a figyelmet a hasonló vizsgálatok korlátaira is. A kutatás legfontosabb eredménye, hogy TVK megszüntetése után összességében nőtt az elvégzett szívkatéteres beavatkozások volumene az országban, amely abból adódott, hogy több beteget szállítottak azokba a kórházakba, ahol ilyen beavatkozást el tudnak végezni. Ugyanakkor az orvosok egyedi döntéshozatali mintája nem változott, ugyanolyan arányban végeztek katéterezést, vagyis a katéterlaborokba beszállított több beteg miatt nőtt meg országos szinten a beavatkozás aránya. Elsősorban a szívkatéteres központoktól távolabb lakók számára javultak a hozzáférés esélyei, ők részesültek nagyobb arányban szívkatéteres ellátásban. A szakpolitikai

intézkedés, vagyis a TVK eltörlésének egészségi állapotra vonatkozó kedvező hatásai – például kórházi halálozási arány vagy a kórházba való visszavételi arány csökkenése – egyelőre nem láthatóak az adatok alapján.

A társadalmi helyzet, amely a különböző erőforrásokhoz való hozzáférést is befolyásolja, alapvető módon hat az egészségesélyekre, s így önmagában az egészség egyenlőtlenségek okának tekinthető – hangsúlyozta a szakirodalmi előzményekre hivatkozva Csizmadia Péter (Nemzeti Népegészségügyi Központ, NNK). Kiemelte, hogy azok az egészségkülönbségek, amelyek megelőzhetőek és szükségtelenek, megfelelő szakpolitikai eszközök alkalmazásával elkerülhetőek lennének, társadalmilag igazságtalan, méltánytalan helyzetre utalnak, ezért megnevezésükben indokolt az egészségben megnyilvánuló esélyegyenlőtlenség fogalom használata. Az előadás egyúttal áttekintést nyújtott az egészség egyenlőtlenségek alapvető társadalmi okairól, azok magyarázatával foglalkozó legfontosabb elméletekről, valamint csökkentésük nehézségeiről és lehetőségeiről. Az előadó, egyéb más között, interpretálta a kulturális tőke vagy az innováció szerepét az egyenlőtlenségek kialakulásában, valamint az egészségben tapasztalható különbségeket a pszichoszociális elmélet és az életút-megközelítés alapján is magyarázta. A kutatási előzmények ismertetése során leginkább az egyenlőtlenségek alapvető társadalmi okairól szóló elmélet került előtérbe. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy az a szakpolitika lehet sikeres az egészség egyenlőtlenségek mérséklésében, amely a személyes, pszichoszociális és kulturális tényezők közvetlen befolyásolásával tud hatni az egyén környezetét és életkörülményeit alakító társadalmi szereplők tevékenységére. Egyik fontos következtetése az volt, hogy az egészség egyenlőtlenségek megváltoztatása is csak radikálisabb újraelosztással lehetséges.

Az egészség egyenlőtlenségek csökkentésének egyik hatásos szakpolitikai beavatkozása lehet az egészségfejlesztési irodák (EFI) hazai hálózatának fejlesztése, amelyek lényegében új vagy inkább újszerű szereplői a népegészségügynek – emelte ki előadásában Szőke Katalin (NNK). A hálózat létrehozásának célja azt volt 2012-ben, hogy javítsa az egészségmagatartást befolyásoló szokásokat, növelje a lakosság egészségtudatosságát, támogassa a keringési rendszeri és a daganatos megbetegedések prevencióját, illetve csökkentse a korai és elkerülhető halálozás arányát. Az EFI feladatai között szerepel a közösségi szintű egészségfejlesztési programok támogatása, a járási és települési egészségtervezésben való részvétel, az egészségkommunikáció, az egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezetek közötti együttműködés javítása, valamint partnerségi munkacsoport működtetése. A 117 működő EFI többsége a jelenlegi támogatási rendszerben elsősorban a mentális egészség fejlesztésével foglalkozik, vagy azzal bővítette szolgáltatásait. Egy jelenleg zajló népegészségügyi projekt négy olyan pillér kidolgozására épül, amelyek hozzájárulhatnak az EFI hálózat szakmai módszertani fejlesztéséhez 1) a megfelelő működési modell kialakításán, 2) a 6 éves kor előtti és 3) a 7-18 éves kor közötti egészségtudatosság növelésén, valamint 4) a lakossági mentális egészségtudatosságot támogató hálózatának fejlesztésén ke-

resztül. Az egészségfejlesztési irodák tevékenységének hosszú távú stratégiai célja az egészségi állapot javítása, és így az egészségegyenlőtlenségek mérséklése Magyarországon.

Bíró Anikó (MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet Egészség és Társadalom Lendület-csoport) a hazai egészségügyi kiadásokban megjelenő egyenlőtlenségeket vizsgálta adminisztratív adatok alapján. A kutatásban társszerzője volt Prinz Dániel (Harvard University). A statisztikai vizsgálatokban a járó- és fekvőbeteg-ellátás kiadásai, illetve a vényköteles gyógyszer-támogatás 2003-2011 közötti adatainak segítségével elemezte a munkapiacra aktív lakosság körében a jövedelmi helyzet és az egészségügyi kiadások közti kapcsolatot és annak területi különbségeit. Az eredmények bizonyították, hogy:

- akár 77% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb kiadással rendelkező megye között az egy főre jutó járóbeteg-szakellátási kiadásban,
- akár 37% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb támogatással rendelkező megye között az egy főre jutó vényköteles gyógyszer-támogatásban,
- akár 27% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb kiadással rendelkező megye között az egy főre jutó fekvőbeteg-ellátási kiadásban.

Szintén megállapítható, hogy a jövedelem növekedésével nő az egészségügyi kiadások finanszírozása, ami országosan, megyék között és megyéken belül is megfigyelhető.

Az eredmények alapján feltételezhető összefüggések bizonyítása a jövő feladata, így további részletes kvantitatív vizsgálatokra van szükség annak eldöntéséhez, hogy például az ellátáshoz való hozzáférés milyen mértékben befolyásolja a jövedelmi helyzet és az egészségügyi kiadások közti kapcsolatot.

Az orvosok és az egészségügyi dolgozók (egészségügyi szakemberek) nemzetközi vándorlása egyre nagyobb mértékben érinti a poszt-szocialista országokat, így az „egészségügyi agyelszívás” Magyarországon is megfigyelhető. Ilcsikné Makra Zsófia (SZTE TTIK GTF TSZ) előadásában tartalomelemzés módszerével vizsgálta a 2004 óta az online médiában megjelent beszámolókat, elemzéseket, interjúkat, és arra kereste a választ, hogy hogyan értelmezi a média az egészségügyi szakdolgozók elvándorlását, és hogy a médiatartalmakban egyáltalán megjelenik-e a földrajzi tér és a hely szerepe. A vizsgálati eredmények részét képezik egy kutatási projektnek, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásával, „*A magyar egészségügyi szakemberek migrációjának földrajzi vonatkozásai*” címmel valósul meg 2017. szeptember 1. és 2020. augusztus 31. között (K 124938 sz. projekt). Az előadó egyik fontos megállapítása az volt, hogy ugyan az egészségügyi szakemberek migrációja gyakori téma az online médiában, mégis annak magyarázatában a térbeliség háttérbe szorul. A vizsgált médiatartalmak nyomán kirajzolódó diskurzusokban elsősorban a hagyományos megközelítés jelenik meg, vagyis az elvándorlást veszélyforrásként ábrázolják, hangsúlyozva a hátrányosan érintett egészségügyi szakterületeket és földrajzi régiókat. Lényegében a lokalitás sze-

repe elenyésző magyarázó tényezőként kerül elő az elvándorlással kapcsolatos narratívákban.

A műhelytalálkozó számos kérdést felvetett az egészségegyenlőtlenség „természetével” kapcsolatban, de általános vélemény volt, hogy komplexitásából fakadón mindenféleképpen indokolt többtényezős, sokdimenziós megközelítése. A résztvevők közötti párbeszéd megerősítése és a kapcsolati háló kiszélesítése a jövőben hozzájárulhat a hazai egészségegyenlőtlenség-kutatások eredményes folytatásához és társadalmi elismertségének növeléséhez.

Felhívás

Call for thematic issue

A Tér és Társadalom szerkesztősége lehetőséget kínál egy 2020-ban (4. számként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehetnek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő témát kínálnak,
- a felkínált téma a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál,
- a tanulmányok máshol még nem jelentek meg, de lehetőleg már végéhez közeledő vagy lezárt kutatás eredményeiről számolnak be,
- a szerzők betartják a TÉT tudományos, etikai és formai követelményeit,
- a pályázat beadója egyben vállalja a vendégszerkesztői megbízatást.

A pályázat tartalmazza a téma kb. 2 oldalas színopszisát, a tervezett cikkek szerzőinek és az írások címeinek felsorolását, valamint azok rövid tartalmának bemutatását 1-1 bekezdésben. A tematikus lapszámok kb. 7-10 tanulmányból állnak, de a lektorálás során tapasztalt elutasítási arányok alapján kérjük, hogy a pályázatok legalább 10 tanulmányt javasoljanak a tematikus lapszámba. Az ideális pályázat megtölti a folyóirat egyéb rovatait, azaz recenziókat és a Tudományos élet rovatba szánt írásokat is ajánl.

A TÉT szerkesztősége választja ki a pályázat győztesét, amelyben a döntő kritérium a pályázat szakmai tartalmának minősége. Mivel kb. évi 4 millió Ft-ba kerül a lap fenntartása, így a lapszám megjelenését részben vagy egészében finanszírozni képes pályázatokat azonos szakmai színvonal esetén előnyben részesítjük.

A kéziratok leadásának várható időpontja: 2020. június 30. A szerkesztőség vállalja, hogy elvégzi a szükséges szerkesztői munkálatokat (a vendégszerkesztővel együtt részt vesz a lektorálás megszervezésében, a lektorálási folyamat lebonyolításában, valamint a nyomdai előkészítés, a nyomdai munkálatok és a terjesztés szervezésében).

A pályázatokat a tet@rkk.hu címre várjuk elektronikus formában.

A pályázat beadási határideje: 2020. január 31.

Eredményhirdetés: 2020. február 28.

A Tér és Társadalom szerkesztősége

Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban

Szerkesztői előszó

State and production of space: „new” approaches in spatial sciences

Editorial

TIMÁR JUDIT, NAGY ERIKA

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KULCSSZAVAK: Henri Lefebvre; tértermelés; társadalmi tér; államkonceptió

ABSZTRAKT: Henri Lefebvre „tértermelésről” szóló elmélete, miközben a *Tér és Társadalom*-ban meglehetősen gyorsan visszhangra talált, átfogóbb interpretálására, analitikus keretként történő alkalmazására csak egy évtizede vállalkoznak a magyarországi területi kutatásokban. Ez a tematikus szám e későn indult hazai diskurzus erősítésének szándékával született. Olyan tanulmányokat gyűjt egybe, amelyek szerzői azonos módon gondolkodnak a térről mint társadalmilag termelt folyamatról. Itt közölt írásaik fókuszában egyaránt az állam mint tértermelő szereplő áll. Eredményeik több ponton kapcsolódnak/kapcsolhatók a térről és az államról, főként ezek viszonyáról szóló nemzetközi vitákhoz, akár azok lefebvre-i gyökeréig visszanyúlva, és a térkutatások egykor megalkotott elméleti kereteinek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit felvillantva.

E bevezető tanulmány első része a lefebvre-i (ill. általában a relacionális) térfelfogásnak azokat a csomópontjait villantja fel, amelyekhez az itt közölt cikkek is kapcsolódnak. Ezek között van a társadalmi tér társadalom által termelt jellegének (valamint ezen összefüggés fordítottjának) elfogadása, a térről való trialektikus gondolkodás, a történelmi materialista megközelítés kérdésfelvetéseit is használó történelmi perspektíva. A tanulmányok fókusza miatt kiemelt szerepet kap maga az a mód, ahogy Lefebvre az államot a tértermeléssel összefüggésben koncepcionalizálja. Ennek az államkonceptiónak a lényegét, majd az ebből kinövő nemzetközi tudományos diskurzusok fontos mozzanatait emeli ki a bevezető további része, és kitér a magyarországi területi kutatások néhány csomópontjára, áramlatára is, amelyekben tetten érhetőek e nemzetközi viták hatásai. Végül, a tematikus szám tanulmányainak azok a lényegi elemei kerülnek kiemelésre, melyek világhosszá teszik a közös gondolkodás lehetőségeit.

Judit TIMÁR: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KEYWORDS: Henri Lefebvre; production of space; social space; state concepts

ABSTRACT: Henri Lefebvre's critical theory of space and relational thinking about state and space has been slowly making itself felt in academic thought in Hungary since the late 1980s, but has only been widely discussed and recognised as an interpretative-analytical framework for spatial research in the last ten years. By bringing together critical scholars for this special issue, we wanted to contribute to this unfolding academic discourse on the production of space. We also intended to reflect on the state as a social entity that is inherently spatial. Therefore, the contributions collected in this issue share a common focus on certain elements, such as the spatial organisation and practice of the state as well as the assumption that space is socially produced.

In this editorial we emphasize some powerful ideas in Lefebvre's theory of social space and the related international debates which inform the authors, such as the mutually constitutive nature of space and society, the manifestation and reproduction of social relations (and thus, the conditions of the actual mode of production) in, and created through, spatial processes, the conceptualisation of the fluidity of social processes in the dialectics of perceived, conceived and lived space, as well as the spatial nature of social justice. In line with this train of thought, we expound some of Lefebvre's ideas about the state which inspired the debates and critical interpretations of the spatiality of power, its changing technologies, related social practices, and the variegated nature of state spaces in the current system of capitalism. These ideas shaped domestic academic discourse, emerging critical studies and theoretical reflections on the state as an agent and as the structural condition for the production of space in a Hungarian (European, semi-peripheral and transitory) context. By discussing the predominant themes, spatial and scalar foci and approaches in Hungarian spatial research against the backdrop of „real-world” structural processes and the academic environment described above, we also emphasize the role of spatial studies in deepening our knowledge and in critically depicting state roles in transition, peripherality, European integration and (re-)production of inequalities. Finally, we give an overview of the ideas and key arguments that connect the papers collected in this issue with the core concept of state space in Lefebvre.

Henri Lefebvre-nek, a „*tértermelésről*” szóló elmélet megalkotójának neve már a *Tér és Társadalom* első évfolyamának számaiban feltűnt (Baráth 1987; Kiss 1987), ha másként nem, egy-egy rövid hivatkozás erejéig. Jelen tematikus szám előkészítése során számunkra mégis meglepő felismerést jelentett, hogy az 1974-ben írt, 1991-ben angolra lefordított, s azóta a tértudományok művelői számára minden bizonnyal egyik legismertebb műről, a „*Production of space*”-ről (Lefebvre 1991) rendkívül gyorsan, még 1991-ben megjelent („*A tér képzése*” címmel) egy kiadói katalógus alapján összeállított rövid ismertetés szerkesztői fordításban a *TÉT*-ben. Ez a naprakész reagálás ma azért is hathatott a meglepetés erejével, mert miközben a társadalomtudományokat érintő, többek között épp Lefebvre munkásságára alapozott térfordulatnak (Berger 2018) Magyarországon is felismerhető nyomai voltak, a tértudományokban egy évtizedes kihagyással láttak csak napvilágot a lefebvre-i relacionális térfelfogás legalább rövid interpretációi (pl. Benedek 2000, 2002; Timár 2003; Faragó 2004; Varró 2004). Komolyabb értékeléseket csak a 2010-es évektől olvashatunk (pl. Berki 2012, 2015; Berger 2018;

Egyed 2018), empirikus kutatások elméleti, elemzési keretétől pedig mind a mai napig kifejezetten ritkán használják (pl. Timár 2006; Berki 2014, 2017a).

Úgy gondoljuk, e későn indult hazai diskurzus erősítésének továbbra is fontos terepe lehet a *Tér és Társadalom*. E tematikus számban ezért olyan tanulmányokat szedtünk csokorba, melyek szerzői, ha nem is feltétlenül elemzési keretként alkalmazzák a tértermelés elméletét, de valamennyien azonos módon gondolkodnak a térről mint társadalmilag termelt folyamatról. Itt közölt írásaik fókuszában az állam mint tértermelő szereplő áll.¹ Eredményeik több ponton kapcsolódnak/kapcsolhatók a térről és az államról, főként ezek viszonyáról szóló nemzetközi vitákhoz, akár azok lefebvre-i gyökeréig is visszanyúlva, és a térkutatások egykor megalkotott elméleti kereteinek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit is felvillantják.

A lefebvre-i gondolkodás, illetve általában a relacionális térfelfogás átvételének kiindulópontja a társadalmi tér társadalom által termelt jellegének elfogadása. Amit ebben a nézetben a legtöbb elemző újszerűnek tart, az a társadalmi meghatározottság kiemelése mellett a folyamatban való gondolkodás. Neil Smith, azon kevesek egyike, aki már a „*Production of space*” eredeti francia szövegéhez utat talált, arra is felhívta a figyelmet, hogy „Lefebvre kevésbé a termelési folyamatra, mint inkább a termelés társadalmi viszonyainak újratermelésére fókuszál” (Smith 1990: 90.). Nem véletlen, hogy Lefebvre (1991) a társadalmi teret termelési eszköznek, egyben a kontroll és a hatalom eszközének tartja, ami ezért a társadalom tanulmányozásának is eszköze. Ezek a gondolatok pedig nemcsak a társadalomkutatás főntebb már említett térfordulatához, de a területi kutatások társadalmasításához is elvezettek. Olyan új irányzatokban kaptak fontos szerepet, melyek képviselői erőteljesen kritizálták az abszolút tér koncepcióját, s hozzájárultak ahhoz, hogy a területi kutatások a politikai gazdaságtan mellett számos társadalomelméletet is befogadjanak.

Többek között az ilyen elméletek terjesztéséhez igyekszünk hozzájárulni a magyarországi térkutatásokban a jelen tematikus számmal is, amiben természetesen helyet kap a lefebvre-i koncepció másik gyakran középpontba állított pillére, a térről való trialektikus gondolkodás (Soja 1996) is. A tér megértésének három módja, a térbeli gyakorlatok, a terek reprezentációi és a reprezentáció terei (érezkelt, elgondolt, megélt tér) Lefebvre (1991) interpretációjában egyben a térbeliség komplexitását fejezi ki. A térbeli gyakorlatokat és a terek reprezentációit azonban szerinte nem lineáris értelemben vett dialektikus viszonyban állóknak kell elképzelnünk. Vagyis a reprezentáció terei nem ezek ellentétéből születnek, hanem velük folyamatosan együtt léteznek (Elden 2009). Ez a térfelfogás utat nyitott olyan ellentétpárok destabilizálásához, a dualitásokban gondolkodás kritikáihoz, melyekben fontos érveket fogalmaztak meg pl. a feminista vagy a posztmodern társadalomelméleteket alkalmazó földrajzi irányzatok képviselői. Az abszolút és a relatív, a valós/materiális és az elképzelt/szimbolikus tér szembeállításával a tér és az idő dualizmusa kapott számos bírálatot (Gregory

2000). Itt csupán az utóbbit érintő, s jelen összeállításunkban is helyet kapott feminista kritikák egyikét kiemelve, Massey (1992, 1994) például a mellett teszi le a voksát, hogy a tér csak az idővel integráltnak, mint „tér-idő” koncepcionalizálható. Érvelését Lefebvre (1991) tértermelésről alkotott felfogása által is megerősítettnek véelve, egyrészt hangsúlyozza, hogy nemcsak a teret hozzák létre a társadalmi viszonyok és materiális társadalmi gyakorlatok, de a társadalmi is térbelileg konstruált. Márpedig, ha a térbeli szerveződés a társadalom működésében és változásaiban különbségeket hoz létre, akkor a tér/térbeli nem lehet statikus, történelmen és politikán kívüli. Másrészt a tér/idő dichotómiaként való felfogását azért bírálja, mert az – hasonlóan a férfi-nő szembeállításal – a változás, mozgás, történelem, dinamizmus jellemzőivel leírt időt a privilegizált jelölő pozíciójába helyezi, szemben a mindezek hiányával jellemzett térrel. A feministák dualizmus-hoz való viszonyával összhangban nem azért emel szót, hogy a „maszkulin” látásmódot egy „femininnel” helyettesítsük, hanem azért, hogy mutassunk rá ennek a gondolkodási módnak a problémáira (Timár 2018).

E tematikus szám néhány szerzője az idő térhez való viszonyának egy másik, Lefebvre (1991) elméletében fellelhető aspektusát ragadja meg. Sokoldalú kritikával alkalmazott marxizmusának egyik megnyilvánulása a térkonceptiójába épült történelmi materialista megközelítés. Az a megállapítás, hogy a tértermelés az egyes termelési módok által meghatározott sajátosságokat hordoz, talán a mai magyarországi viszonyok között, egy rendszerváltáson túli társadalomban még nagyobb relevanciával bír, mint a nyugati tudományos diskurzusokban, s az itt közölt tanulmányok egy részében is kiemelt szerepet kap.

Végül, Lefebvre olyan elgondolásaihoz való kapcsolódáson túl, mint aminek a tárgya a mindennapi élet vagy a városhoz való jog, ennek a Tét-összeállításnak megkerülhetetlen kérdése maga az a mód, ahogy az államot a tértermeléssel összefüggésben koncepcionalizálja.

Lefebvre *államkonceptiója* a hatvanas-hetvenes évek pezsgő párizsi baloldali intellektuális közegében, vitáiban formálódott, amelyek – többek között – a korszak politikai rendszereinek, az állam működtetésükben-fenntartásukban betöltött szerepének szisztematikus kritikáját adták (Gottdiener 1993). Az állam térbeli szerveződésének és „tértermelésben” betöltött akkori szerepének („*state mode of production*”) megragadásával a kapitalizmus társadalmi viszonyainak, ezek változásainak vizsgálatához állított fel olyan elemzési keretet, amely túlmutatott a korszakon, és ma is vitákat ösztönöz (Brenner, Elden 2009). A lefebvre-i megközelítésben állam és tér elválaszthatatlan. Az állam territorialis szerveződésként (az államhatárokon belüli jogalkotói, -gyakorló és védelmi szerepben) és hierarchikusan szerveződő intézményei révén (amelyek a fennálló hatalmi viszonyok manifesztációi, ugyanakkor közös normák, értékek hordozói is), a tudomány és a technológia eredményeire támaszkodva megteremti saját racionális „térbeli rendjét”, amelyen keresztül ellenőrzést gyakorol a „kaotikus” magánérdekek vezérelte társadalmi folyamatok és a természet fölött. Ez a rend homogénizál,

strukturálja társadalmi (-térbeli) gyakorlatainkat/mindennapi életünket, és ezzel (átmenetileg) stabil kereteket biztosít a fennálló viszonyok újratermeléséhez. A kapitalizmus társadalmi viszonyai között az állam szerepe alapvetően a tőkefelhalmozás kereteinek fenntartásában és bővítésében, a tőkésosztály dominanciájának fenntartásában ragadható meg, amihez funkciók, intézmények, helyek hierarchikus térbeli rendjét alakítja ki (Lefebvre 2009). Ennek megértése a társadalmi tér átfogó kritikai koncepcióján keresztül, a teret létrehozó-formáló társadalmi viszonyok, ideológiák, technológiák működési mechanizmusainak feltárásával lehetséges – túllépve hatalmi struktúrákat fenntartó, az állam által működtetett fragmentált intézményi kereteken és tudáskészleteken (Lefebvre 1991; Brenner, Elden 2009).

Az állam tértermelési folyamat részeként történő megragadása új értelmezések, viták kiindulópontjává vált, amelyek áttekintése túlmutat e bevezető keretein. Ezért az alábbiakban csupán röviden utalunk azokra a csomópontokra és (több ponton is összekapcsolódó) áramlatokra, amelyek a hazai területi kutatásokra – így e tematikus szám szerzőire is – hatottak:

- A kapitalizmus hetvenes években kibontakozó válságának okait, mechanizmusait vizsgáló, alapvetően a városi terek átalakulásából kiinduló kritikai politikai gazdaságtani áramlat az államot (szemben az uralkodó neoklasszikus gazdaságtani értelmezéssel) nem gazdaságon kívüli szereplőként értelmezte. Az új tőkefelhalmozási folyamatok aktív részesének tekintette, amelynek szerepe a termelés (felhalmozás) új térbeli kereteinek kialakításában, a növekedés mind bonyolultabb és költségesebb feltételeinek megteremtésében, a kapitalizmus egyenlőtlenségeket újratermelő térbeli logikájából következő konfliktusok kezelésében ragadható meg (Harvey 1989, 1999; Smith 2011). Az értelmezés túlmutatott a városkutatásokon, és hozzájárult ahhoz, hogy a kibontakozó új (neoliberális-globális) térbeli rend és a változó állami szerepek összekapcsolódó kutatása új vitákat indítson el.
- Többek között ezt a problémát boncolgatta a kilencvenes évek végétől kibontakozó léptékdiskurzus is, amelyben az állam (társadalmi-) térbeli léptékek közötti hatalmi-intézményi átrendeződések kulcsszereplőjeként jelent meg a területi (és a térbeliség jelentőségét fölismerő más társadalomtudományi) kutatásokban. A viták egyik csomópontja az állam térbeli szerveződésének és (intézményi) gyakorlatainak léptékek/hierarchiák mentén történő értelmezése és annak érvényessége volt. A lépték társadalmi konstrukcióként történő értelmezéséből (Smith 1988) és Jessop (2001), stratégiai-relációs megközelítéséből kiindulva Brenner (2004) a vitát kritikai-strukturalista nézőpontból összegző művében az állam intézményi gyakorlatait („térbeli projektjeit”) alapvetően léptékekhez és lehatárolt terekhez („territories”) kötődően értelmezte. Ugyanakkor (Lefebvre-re hivatkozva) hangsúlyozta, hogy az állam társadalmi viszo-

nyokat ellenőrző-alakító szerepe sokkal átfogóbb, különböző tértermelési folyamatokban – így egyes tértermelési folyamatok, pl. a verseny és koncentráció kiegyenlítésével szembeni dominanciájában – jelenik meg, amelyek lenyomatai az intézményi kereteket és gyakorlatokat formáló stratégiáknak, társadalmi küzdelmeknek. Ezzel az állam térbeli „projektjeinek” eltérő társadalmi-térbeli kontextusaira irányította a figyelmet (Brenner 2004; Brenner et al. 2010), ami az európai (fél)periféria állami tértermelési folyamatainak értelmezésére is hatott (ld. pl. Varró 2010; Pósfai 2018).

- Az állam tértermelő szerepét értelmező viták, illetve a 2008/11-es válság – s az erre elsősorban nemzetállami keretek között adott válaszok – az intézményi gyakorlatokra, az állam működésére irányították a figyelmet. A vizsgálódások hazai kutatókat is inspiráló kritikai-strukturalista áramlata (amely Lefebvre mellett Foucault-ra is építkezett) a kormányzás („governance”) új technológiáiban – a hagyományos hierarchiák mellett a horizontális szerveződések és a hálózatok növekvő szerepében, külső, elsősorban piaci szereplők politikai döntéseket alakító, növekvő befolyásában, a projektalapú működésben – és ezek egyenlőtlenségeket erősítő következményeiben ragadta meg a neoliberais állam térbeli logikáját (Swyngedouw 2005; Jessop 2010; Peck et al. 2010).
- Az állam térbeli szerveződését és gyakorlatait a szemiotika eszközeivel közelítő kulturális politikai gazdaságtani áramlat a válságokat, az ezekre adott intézményi válaszokat (a struktúrák átrendeződését) és ezek nyelvi folyamatait állította középpontba. Ezzel előtérbe került az állami tértermelés diszkurzív dimenziója is, amellyel egyszerre ragadhatók meg a globális kapitalizmus sokszínűsége mögött húzódó hatalmi viszonyok (pl. a magterületek dominanciája a periféria intézményi gyakorlatai fölött), és értelmezhetők a szociokulturális kontextusokhoz kötődő, eltérő intézményi gyakorlatok, valamint az ezeket formáló társadalmi (hatalmi) mechanizmusok (Jessop, Oosterlynck 2008; Jessop, Sum 2017).
- Ez a megközelítés, továbbá azok az érvelések, amelyek a napi intézményi gyakorlatokra fókuszáltak, és a különböző, lokális terekhez kötődő politikai aktorok stratégiáinak, viszonyának, akcióinak eredőjeként értelmezték az állam működését – megkérdőjelezve pl. a hierarchikus térstruktúrák dominanciáját (Allen, Cochrane 2010) –, az állam térbeli projektjeinek „megélést”, napi társadalmi (térbeli) gyakorlatokba történő beépülését is problematizálták (pl. Rose 1995; Mountz 2004).

Az utóbbi évtizedekben kibontakozó kutatások és viták tehát az állami tértermelés új aspektusainak, illetve totalitásának megragadásával kísérleteztek – amihez többen is Lefebvre eredeti koncepcióját használták kiindulópontként (ld. pl. Brenner et al. 2003; Brenner, Elden 2009). E diskurzusok hatása tetten érhető a hazai területi kutatásokban is, amelyek az államszocializmus lebontása, az Európa keleti felén

kibontakozó perifériás kapitalizmus és ennek egymást követő válságai, a geopolitikai átrendeződések (uniós csatlakozás, euroatlanti integráció stb.) kontextusában formálódó-változó állami szerepeket és térbeli gyakorlatokat értelmezték. Sajátos fókuszukból következően az állam működésének térbeli aspektusait problematizálták, amivel elmélyítették az átmenettel, a (fél)periféria társadalmi egyenlőtlenségeivel, az európai integrációval kapcsolatos vitákat, koncepciókat.

- Ez megragadható a nemzetállam mint a társadalmi folyamatok domináns – ugyanakkor territorialitásra fókuszált, leegyszerűsítő – értelmezési keretének kritikájában és „lebontásában”. Ez a nézőpont megjelenik a határkutatásokban, amelyek az államhatárt napi gyakorlatok lokális te-reiben értelmezik, összekapcsolva ezzel a különböző (társadalmi-térbeli) léptékek szereplőit, folyamatait, ezek változó viszonyrendszereit, történelmi perspektívában értelmezve azokat (pl. Rechnitzer 2005; Hardi et al. 2009; Hajdú 2017). A nemzetállam értelmezési keretként történő „lebontása”, illetve nemzetközi lépték-vitákhoz kapcsolása explicit módon is megjelent az utóbbi évek (kritikai) területi kutatásaiban (Berki 2017b; Czirfusz 2017; Nagy 2017).
- A hatalommegosztás térbeli problémaként történő értelmezése a rendszerváltozás óta fontos csomópontja a tudományterületi vitáknak. Utóbbiak a regionalizmus és az átalakuló területi igazgatás gyakorlati kérdései mellett a centralizáció/decentralizáció mechanizmusai, a lokális autonómiák és ezek korlátai, az állam térbeli-hatalmi viszonyokat alakító szerepei köré szerveződtek (pl. Somlyódy Pheil 2005; Pálné Kovács 2016a), megvilágítva az intézményi-strukturális (igazgatási) keretek magyarázó erejét a társadalmi-térbeli folyamatok alakításában. A regionalizmus és a területi középszint kérdésköréhez kapcsolódóan bontakozott ki az állam térbeli szerveződésének és gyakorlatainak konstruktivista megközelítése is, amelyben az állam intézményrendszerei és az állami politikák diszkurzív folyamatok és az azok háttérében álló stratégiák, hatalmi viszonyok manifesztációi. Az áramlat a társadalmi tér kritikai koncepciójából kiindulva bírálta a korábbi értelmezések normatív, EU-alapelveket kiindulópontként elfogadó megközelítését. Továbbá az uniós belüli és a nemzetállami keretek között zajló diskurzusok, intézményesülési folyamatok, a háttérben húzódó hatalmi küzdelmek eredőjeként értelmezte a hazai területi politikákat és ezek kereteinek alakulását (lásd pl. Faragó 2005; Varró, Faragó 2016). Az európai (fél)periféria folyamataiból kiindulva ugyanakkor az állami tértermelés domináns (pl. kritikai-strukturalista) koncepcióinak kritikája is megjelenik; a kutatók a mellett érvelnek, hogy a gazdaságfókuszú államértelmezéseken túllépve kell feltárni azokat a struktúrákat, viszonyokat, ezek rekurzív-reflexív dialektikáját, amelyek az állam térbeli szerveződését és gyakorlatait formálják az európai „magterületen” kívül (Varró 2010).

- A lokális terekre (léptékre) fókuszáló vizsgálódások során az állami intézmények gyakorlatainak, az ezeket alakító normáknak a mindennapi élet kereteit alakító szerepét közvetlenül, „testközelben” tapasztalták meg a kutatók; a terepi munka ezért is vált az állami intézményi gyakorlatok és az ezeket alakító normák szisztematikus kritikájának forrásává. Ennek egyik fontos terepuma a kritikai városkutatás, amelynek tematikájában az állam osztályérdekeket érvényesítő (pl. lakáspolitikák), külső függőségeket közvetítő (pl. finanszírozás, megszorítások, EU-fejlesztési projektek) politikái/gyakorlatai és ezek térbeli következményei (kiszorítás, szegregáció, polarizáció) kerültek középpontba (pl. Nagy, Timár 2012; Czirfusz et al. 2015; Pósfai, Jelinek 2019). Ugyanakkor a vidékkutatások az állam diszfunkciói (közszolgáltatások, szociálpolitika), a „munkaalapú” társadalomhoz kötődő gyakorlatai, a zsugorodó helyi autonómiák és a vidéki terek polarizációja, gettósodási folyamatai, a helyi és térbeli-hierarchikus (lokális/központi állami) függőségek újratermelő rendszerei közötti kapcsolatokat tárták fel (pl. Kovács 2010; Virág 2010). Ezek a kutatások egyre több ponton kapcsolódtak a helyi kormányzásra, a hatalom-megosztás és autonómia kérdésére, az uniós várospolitikák kritikájára irányuló, közigazgatási fókuszú vizsgálatokhoz is (pl. Keller 2011; Pálné Kovács 2016b), és hatást gyakoroltak más tudományterületek kapcsolódó kutatásaira is (pl. Vastagh 2017).

Az állam térbeli szerveződésének és gyakorlatainak tehát különböző megközelítései, koncepciói, léptékei vannak jelen a hazai területi kutatásokban. A *Tér és Társadalom* e számával a további vitákhoz szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy az itt összegyűjtött tanulmányok a különböző állami szerepeket, tértermelési folyamatokat eltérő térbeli (lépték-) fókusszal, ám vállaltan kritikai nézőpontból értelmezik.

Az itt közölt írások első felében a szerzők valamennyien a városi tér termelését tekintik kutatási tárgyuknak, azonban különböző állami szereplők megismerését, illetve megismertetését helyezik középpontba. Jelinek Csaba (2019) a magyarországi városrehabilitáció 1970-es évektől máig tartó változásait vizsgálva az állami döntéshozatal különböző léptékeit és intézményeit a globális kapitalizmus folyamataiba ágyazottan tanulmányozza. E mintegy fél évszázados történetben négy korszakot különít el, amivel újat hoz a szocializmus-posztiszocializmus kétosztatúságának logikájához képest. A tértermelés kritikai gazdaságtanának a fejlesztési projektek kritikai szociológiájával és antropológiájával párosított elméleti keretezése segítségével jut arra a következtetésre, hogy a magyarországi városrehabilitációk nem tudtak olyan rendszerszerű változást hozni, ami kiküszöböli az egyenlőtlen térbeli fejlődés negatív társadalmi hatásait, sőt, mint azt több eset példázza, érzékelhető szerepük van a marginális terek újratermelésében.

Akárcsak ő, Timár Judit (2019) is tértermelésként értelmezi a városrehabilitációt, a dzsentifikációt és az ezekhez kapcsolódó társadalmi-térbeli kiszorítást. Éppen ezzel a lefebvre-i megközelítéssel mutat túl tanulmánya annak a győri em-

pirikus kutatásnak az eredményein, melyben e tértermelési folyamatokat azzal a céllal vizsgálja, hogy az állam és a városrehabilitáció/dzsentrifikáció miatt bekövetkező térbeli kiszorításnak kitett lakók viszonyát megértse. Ennek a megközelítés módjának köszönhetően tudja a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló teret a városkutatásokban megszokottól tágabb „tér-időben” vizsgálni, az abban élő korábbi és mai lakók megélt tereit az önkormányzat elgondolt tereivel összevetve tanulmányozni. Timár a mellett érvel, hogy a kiszorítottak és az állam viszonya felől szemlélve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban – a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Nagy Erika és Nagy Gábor (2019) közös tanulmányukban az állam tértermelő szerepét a fogyasztás átalakuló struktúráin és gyakorlatain keresztül vizsgálják, szintén egy győri esettanulmány segítségével. A mellett érvelnek, hogy a városi tereket fizikailag és jelentéstartalmukban/szimbolikusan átformáló projektek (a belváros megújítása, a mega-rendezvények, a poszt-szocialista átmenet utolsó „szürke” zónáinak felszámolása) új térbeli rend kialakítása irányába mutattak, amelyben tetten érhetők a neoliborális urbanizmus jellemzői, a periféria függőségi viszonyai, és a polgár(i)ság helyi narratívái. Lefebvre társadalmi tér-konceptiójából kiindulva ragadják meg a szerzők az „új rend” formálásában kulcsszerepet betöltő helyi állam intézményi gyakorlatait, az ezek háttérében álló mechanizmusokat – a centralizált állami struktúrák és a tőkeérdekek bonyolult hatalmi geometriáját –, ezek helyi autonómiákat meggyengítő hatását.

Sági Mirjam (2019) a nemzetközi kritikai földrajzban „városmilitarizációként” és a „demokratikus közterek hanyatlásaként” koncepcionalizált jelenségeket/folyamatokat vizsgálja magyarországi és budapesti kontextusban, történeti perspektívában. Fókuszában az állam e folyamatok alakításában betöltött szerepe áll, amit alapvetően a közterek állami értelmezésén és használatán keresztül ragad meg. Ehhez részben Lefebvre térértelmezése és Gál (2002) nyilvános és privát közti szemiotikai különbségeket tárgyaló feminista megközelítésű írása nyújt számára elméleti kapaszkodót. Az államszocializmus időszakára visszanyúló, tudományos viták és konkrét politikákba betekintést adó dokumentumok elemzésére épülő eredményei jó alapot adnak a nemzetközi akadémiai diskurzusokba való bekapcsolódásra. Bemutatja azokat a köztérhasználatot szűkítő és bizonyos csoportokat privilegizáló politikákat, amelyek korántsem csak a nyugati, neoliborális viszonyok között, hanem már a szocializmusban is érvényesültek.

A tanulmányok másik csoportja az állam intézményi gyakorlataira – szabályozó-szolgáltató szerepeire (vagy ezek hiányára) – fókuszál, ezeken keresztül vizsgálva a különböző társadalmi csoportokhoz fűződő viszonyát. Velkey Gábor (2019) az állam társadalmi reprodukcióban betöltött szerepét, ennek változó intézményi kereteit és társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket fenntartó-újratermelő mechanizmusait boncolgatja tanulmányában. Az intézményi gyakorlatokat, ezek „megélését” és a (mind)ezekre adott válaszokat „alulnézetből”, lokális te-

rekben végzett kutatásaira építve, a közoktatás állam által ellenőrzött-fenntartott rendszerében elemzi. Ennek kereteit a lefebvre-i térkoncepciónak a közszolgáltatások rendszereire történő adaptációjával; az „elérhető”, a „felkínált” és az „egyszerre ismert és igénybe is vehető” szolgáltatások körei/terei fogalmak bevezetésével definiálja a szerző. Ebből kiindulva ragadja meg az oktatási rendszerben újratermelődő, s az utóbbi évtized centralizációs mechanizmusai hatására erősödő szelektációs és szegregációs folyamatokat, az ezeket formáló társadalmi viszonyokat – stratégiákat, konfliktusokat, küzdelmeket – különböző, de minden esetben összetett, sokféle problémát hordozó helyi (periférikus-vidéki) kontextusokban.

Mihály Melinda (2019) az állam tértermelési folyamatainak eredményeként is újratermelődő társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekre a marginalizálódó vidéki teremben adott válaszokat, a helyi szereplők, illetve az állami szabályozás és intézményi gyakorlatok bonyolult, konfliktusokkal terhelt viszonyát mutatja be tanulmányában. Érvelésében explicit módon a társadalmi tér lefebvre-i és Soja-féle koncepcióját használja értelmezési keretként: a mindennapi élet lokális tereit az ellenállás, a cselekvés, az egyéni és közösségi autonómia forrásának tekinti. Ebből kiindulva ragadja meg a vidéki gettósodás folyamatainak strukturális és „megélt” dimenzióit, elemzi egy helyi közösségi szerveződés ezekre adott válaszait, feltárja a közösségi és egyéni autonómiák ellentmondásos viszonyát, továbbá a lokális, illetve központi állam helyi cselekvést meghatározó (korlátozó-ellenőrző-elbizonytalanító) szerepét.

Kovács András Donát és Farkas Jenő Zsolt (2019) tanulmányában a tértermelés egy formájának, a „tájtermelésnek” a gondolata merül fel. Ebben a közösségi és egyéni érdekek és cselekvések mellett megragadhatónak tartják az állami fejlesztési elképzeléseket és beavatkozásokat, illetve mindezek hatását, ezért az „új környezeti paradigma” (20-21. századi környezettudatos vezérelvek, értékek és cselekvési minták) egyfajta indikátorának is tekintik a szerzők. A tájhasználatban bekövetkező változásokat, a természetvédelem és a mezőgazdaság tájalakító tevékenységének eredményeit fél évszázados távlatban elemzik kvalitatív és kvantitatív módszerekkel kunsági és bácskai mintaterületeken. A vizsgált ágazatok aktorainak értékeléseit is felhasználva, az 1960-as évektől a mezőgazdaság és természetvédelem hat korszakát különítik el. Megállapítják, hogy bár megjelentek a környezettudatos elvek, de az új paradigma megerősödését eltérő társadalmi érdekek akadályozzák, a tájgazdálkodás helyzetében, a tájak állapotában összességében nem történt javulás az elmúlt évtizedekben.

Czirfusz Márton (2019) az állam munkahelyteremtő politikáit, s ezeken keresztül a tőkefelhalmozás kereteit a munkaerő rövid és hosszú távú újratermelésébe történő beavatkozással biztosító szerepét tárgyalja tanulmányában. Az elmúlt évszázad két nagy krízisére fókuszál, történelmi perspektívába helyezve az államnak a piac ciklikus válságaihoz kötődően kiterjesztett szerepét a kapitalizmus tértermelési folyamataiban. Az államot a (kapitalista) társadalmi viszonyok megtestesítőjeként-újratermelőjeként értelmező kritikai felfogásból – a materia-

lista államelméletből – kiindulva rámutat a munkapiaci beavatkozások egyenlőt-lenségeket (újra)termelő mechanizmusaira (intézményi-térbeli szerveződéseire, az ezek keretei között megvalósított térbeli projektekre) és az ezeket alakító ha-talmi viszonyokra. Ugyanakkor, túllépve vizsgálatai magyarországi-perifériás kontextusán, a materialista államelmélet magyarázó ereje, így az e tematikus szám keretétül választott állami „tértermelésnek”, a társadalmi tér kritikai kon-cepciójának léptékeken átívelő és történelmi perspektívában is értelmezhető ér-vényessége mellett is érvel.

Jegyzet

- 1 A kutatások nagy része s maga ez a bevezető tanulmány is „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” c. NKFIH (OTKA) K109269 szerződés számú projekt részeként született a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával.

Irodalom

- Allen, J., Cochrane, A. (2010): Assemblages of State Power: Topological Shifts in the Organization of Government and Politics. *Antipode*, 5., 1071-1089. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00794.x>
- Baráth E. (1987): Egy térszerkezeti modell. *Tér és Társadalom*, 3., 23-44. <https://doi.org/10.17649/TET.1.3.3008>
- Benedek J. (2000): *A társadalom térbelisége és térszervezése*, RISOPRINT, Kolozsvár
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2, 21-39. <https://doi.org/10.17649/TET.16.2.847>
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan, Budapest
- Berki, M. (2012): Post-1990 Urban Brownfield Regeneration in Central and Eastern Europe: A Theoretical Concept. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 137-144.
- Berki M. (2014): A városi barnaövezetek funkcióváltása a poszt-szocialista városokban: Térrelméleti megközelítés. In: Dúll A., Izsák É. (szerk.): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest, 120-133.
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Berki M. (2017a): Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján. *Tér és Társadalom*, 2., 23-43. <https://doi.org/10.17649/TET.31.2.2844>
- Berki M. (2017b): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203-215.
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford.
- Brenner, N., Elden, S: (2009): Henri Lefebvre on State, Space, Territory. *International Political Sociology*, 3., 353-377. <https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2009.00081.x>

- Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G. (2003): State Space in Question. In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G. (eds.): *State/Space: A Reader*. Blackwell, Oxford, 1–26.
- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. *Global Networks*, 2., 182–222. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2009.00277.x>
- Czirfusz M. (2017): A gazdaságföldrajz elméletei a térről és a gazdaságról. *Földrajzi Közlemények*, 3., 192–202.
- Czirfusz, M. (2019): Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom*, 4, 177–196. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3170>
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest–Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.vi4.104>
- Egyed I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térrepresentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép európai kontextusban*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs, 165–185.
- Elden, S. (2009): Production of space. In: Gregory, D., Johnston, R.J., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 5th Edition. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 590–592.
- Faragó L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3., 1–23. <https://doi.org/10.17649/TET.18.3.955>
- Faragó, L. (2005): The driving forces of regionalism in Hungary. In: Timár, J., Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 73–91.
- Gal, S. (2002): A Semiotics of the Public/Private Distinction. *Difference: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 1., Spring, 77–95.
- Gottdiener, M. (1993): The Marx of our time: Henri Lefebvre and the production of space. *Sociological Theory*, 1., 129–134.
- Gregory, D. (2000): Space, human geography and. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 767–773.
- Hajdú Z. (2017): Állam vagy/és ország? Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 3–4., 1–21.
- Hardi, T., Hajdú, Z., Mezei, I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA RKK, Győr, Pécs
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (1999): *The limits of capital*. Verso, London
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Jessop, B. (2001): Insitutional re(turns) and the strategic-relational approach. *Environment and Planning A*, 7., 1213–1235. <https://doi.org/10.1068/a32183>
- Jessop, B. (2010): The „return” of the national-state in the current crisis of the world market. *Capital and Class*, 1., 38–43.
- Jessop, B., Oosterlynck, S. (2008): Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology. *Geoforum*, 3., 1155–1169. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2008.05.001>
- Jessop, B., Sum, N. (2017): Putting the ‘Amsterdam School’ in its Rightful Place: A Reply to Juan Ignacio Staricco’s Critique of Cultural Political Economy. *New Political Economy*, 3., 342–354.
- Keller J. (2011): Heterarchia és fejlődési pályaváltás. Új elméleti megközelítés a kistérségkutatásban. *Tér és Társadalom*, 3., 3–26. <https://doi.org/10.17649/TET.25.3.1877>
- Kiss R. (1987): „Milyen várost, milyen teret? Manuel Castells és a francia városszociológia néhány aspektusa. *Tér és Társadalom*, 4., 103–109. <https://doi.org/10.17649/TET.1.4.48>
- Kovács A. D., Farkas J. Zs. (2019): Tájváltások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon. *Tér és Társadalom*, 4., 157–176. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3169>
- Kovács K. (2010): Vidéki változások a rendszerváltás után. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 73–104.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Trans. Nicholso-Smith, D. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Lefebvre, H. (2009): *State, Space, World: Selected Essays* (edited by Brenner, N; Elden, S.). Minnesota Press, Minneapolis

- Massej, D. (1992): Politics and space/time. *New Left Review*, 196., 65–84.
- Massej, D. (1994): *Space, Place and Gender*. Polity Press, Cambridge
- Mihály M. (2019): Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepülésen. *Tér és Társadalom*, 4., 132-156. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3179>
- Mountz, A. (2004): Embodying the nation-state: Canada's response to human smuggling. *Political Geography*, 3., 323-345. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2003.12.017>
- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226-234.
- Nagy E., Nagy G. (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom*, 4., 61-86. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3192>
- Nagy, E., Timár, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121-135.
- Pálné Kovács I. (2016a): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab, A., Gajdoschek, Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583-599.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016b): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Peck, J., Brenner, N., Theodore, N. (2010): Postneoliberalism and its malcontents. *Antipode*, 1., 94-116. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2009.00718.x>.
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. PhD dissertation. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/>
- Pósfai, Zs., Jelínek Cs. (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: Lang, T., Goermar, F. (eds): *Regional and Local Development in Times of Polarisation*. Palgrave Macmillan, London, 197-223.
- Rechnitzer, J. (2005): Az osztrák-magyar határmenti együttműködés múltja, jelene, jövője. *Tér és Társadalom*, 2., 7-29. <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.997>
- Rose, G. (1995): Geography and gender, cartographies and corporealities. *Progress in Human Geography*, 4., 544-548. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030913259501900407>
- Sági M. (2019): Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában. *Tér és Társadalom*, 4., 87-103. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3202>
- Smith, N (1988): Regional adjustment or restructuring? *Urban Geography*, 3., 318-324. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.9.3.318>
- Smith, N. (1990 [1984]): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. Second edition. Basil Blackwell, Cambridge
- Smith, N. (2011): Uneven development redux. *New Political Economy*, 2., 261-265. <https://doi.org/10.1080/13563467.2011.542804>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford.
- Somlyódyiné Pfeil, E. (2005): Balancing between transition and modernity: Principles and institutions of regional planning in Hungary. In: Timár, J., Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli I. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 106-123.
- Swyngedouw, E. (2005): Governance innovation and the citizen: The Janus-face of governance-beyond-the-state. *Urban Studies*, 11., 1991-2006. <https://doi.org/10.1080/00420980500279869>
- Timár J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 2., 53-65. <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.891>
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon: Településtudományi konferencia*. Savaria University Press, Szombathely, 35-51.
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187-203.
- Timár J. (2019): „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifkálódó

- városrészben. *Tér és Társadalom*, 4., 38-60. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3204>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91. <https://doi.org/10.17649/TET.18.1.932>
- Varró, K. (2010): Re-Politicising the Analysis of „New State Spaces” in Hungary and beyond: Towards an Effective Engagement with „Actually Existing Neoliberalism”. *Antipode*, 5., 1253–1278. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00801.x>
- Varró, K., Faragó, L. (2016): The Politics of Spatial Policy and Governance in post-1990 Hungary: The Interplay between European and National Discourses of Space. *European Planning Studies*, 1., 39–60. <https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1066760>
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Velkey G. (2019): A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek és újratermelésük a hazai alapfokú oktatási rendszerben. *Tér és Társadalom*, 4, 104–130. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3191>
- Virág T. (2010): *Kirekesztve: falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében

Four waves of urban regeneration in Hungary: The role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces

JELINEK CSABA

JELINEK Csaba: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; jelinek.csaba@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7240-2402>

KULCSSZAVAK: városrehabilitáció; dzsentrifikáció; tértermelés

ABSZTRAKT: A városrehabilitációnak nevezett közpolitikai eszköz 1970-es évek végi megjelenése óta növekvő súllyal van jelen a hazai városfejlesztés eszköztárában. Bár maga a fogalom az elmúlt öt évtized során nem változott, a városrehabilitációs gyakorlat jelentős mértékben átalakult. Jelen cikk ezt az átalakulást vizsgálja négy jelentős korszakon keresztül: az államszocializmus 1970-es évektől kezdődő kései szakaszában; az 1990-es évtizedre és a 2000-es évek elejére jellemző, vállalkozói ethoszra épülő „liberális” korszakban; a 2000-es évek közepétől kialakuló, EU-források által fémjelzett periódusban; illetve a 2010 óta jellemző „autoriter” korszakban. Egy rövid, a városrehabilitáció kialakulását, definícióját, és más fogalmakhoz való viszonyát tisztázó elméleti bevezető részt követően két szempontból elemzem az állam marginális terek (újra)termelésében betöltött változó szerepét a különböző korszakokban. Az első szempont az állami döntéshozatal léptékeinek, illetve az állami intézményeknek a szerkezetváltozása a globális folyamatok függvényében. A második szempont a városrehabilitáció eszközének változó funkciói a fenti szempont kontextusában. Végezetül, a cikk konklúziójában a két szempont viszonyának, azaz az állam városrehabilitáción keresztül zajló tértermelő funkciójának különböző korszakokon átvélő változásait mutatom be.

Csaba JELINEK: research fellow, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; jelinek.csaba@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7240-2402>

KEYWORDS: urban regeneration; urban renewal; gentrification; production of space

ABSTRACT: Since its first appearance in the 1970s, urban regeneration has played an increasingly important role among the Hungarian instruments of urban policy. Although the concept (városrehabilitáció) has remained unchanged over the last five decades, urban regeneration practices have changed significantly. The article traces these changes in four different epochs.

The concept was first introduced in opposition to urban reconstruction in late Hungarian state socialism in the 1970s, in the context of a global economic crisis and selective decentralisation. During the liberal era, which was based on the entrepreneurial spirit of the 1990s and early 2000s, urban regeneration became the vehicle of gentrification, owing mainly to the radical decentralisation and privatisation measures of the early 1990s. After the mid-2000s, in the period of Eu-

ropeanisation dominated by EU funds, “social urban regenerations” were introduced, and many cities started experimenting with the policy. Finally, in the authoritarian era after 2010, urban regeneration is carried out through specific controlling measures, in the context of recentralisation.

After a brief introduction describing the assemblage, definition, theoretical significance and relationship to other similar policy instruments of urban regeneration, the article analyses the changing role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces during the four historical periods. The first analytical dimension is how the mechanisms of decision-making and the institutions of governance have been rescaled in the context of global structural changes in subsequent periods. The second dimension describes the variable functions of urban regeneration in relation to these institutional and structural changes in the same periods.

Finally, the interplay of these two dimensions is explored to show how the role of the state in the production of space has been changed by the mechanism of urban regeneration and how a professional field of urban regeneration experts has been created and expanded at the same time.

Throughout, the article builds on the cases of the 7th District of Budapest (Block 15), on the so-called “block regeneration” measures of Middle-Ferencváros, the 9th District of Budapest, on the Magdolna Quarter Programme executed in three waves in the 8th District of Budapest, and on the social urban regenerations implemented in Salgótarján. The study used a mix of methods and is informed by interviews, participant observation, document analysis and statistical analysis.

Bevezetés

Míg az 1970-es évekig gyakorlatilag ismeretlen fogalom volt a hazai közpolitikai palettán a „városrehabilitáció” mint urbanisztikai eszköz, az azóta eltelt fél évszázad alatt több száz városrehabilitációs beavatkozás zajlott Magyarországon. Bár a városrehabilitáció fogalma különböző időszakokban eltérő gyakorlatokat jelentett, kiindulásképpen városrehabilitációnak nevezhetünk minden olyan urbanisztikai beavatkozást, amely az állam valamilyen aktív szerepe mellett egy „elavultnak” tekintett helyzeten szeretne változtatni a területre történő beruházással és fizikai fejlesztéssel. Ilyen lehet egy területen a lakás- vagy épületállomány megújítása, egy közterület fejlesztése vagy egy városnegyed átfogó, komplex megújítása.

A városrehabilitációt a „tér termelésének” egy specifikus aleseteként értelmezem (Lefebvre 1991). Lefebvre munkája az utóbbi évtizedekben fontos hivatkozási alap lett a városkutatásban, filozófiai megközelítése miatt azonban az általa nyújtott inspiráló elméleti keret sokszor nehezen operacionalizálható egy konkrét kutatási programban, hiszen sok esetben tudatosan nem vállalkozott fogalmainak konkretizálására (Belina 2017). Ezért jelen tanulmányban Lefebvre megközelítéséből leginkább a módszertani alapvetésekre, a tér és társadalom dialektikájára, illetve a hatalmi mozzanat kiemelésére építke (Czirfusz, Jelinek, Berki 2018). Emellett két másik elméleti irányzat adja a tanulmány analitikus keretét: egyrészt a tér termelésének kritikai politikai gazdaságtana, másrészt a fejlesztési projektek kritikai szociológiája és antropológiája.

A tér termelésének kritikai politikai gazdaságtanában megkerülhetetlen az egyenlőtlen fejlődés koncepciója (Smith 1990). A tőkés termelés egyik meghatá-

rozó jellemzője, hogy a felhalmozási és termelési ciklusok során egyszerre hozza létre a tőkebefektetéseket és beruházásokat koncentráló „fejlett” területeket, illetve ezzel egy időben a tőke kivonás és „alulfejlettség” terét. Ebből a szémszögből nézve a városrehabilitációt úgy is definiálhatjuk, mint a mindenkori államhatalom beavatkozását a társadalmi-térbeli marginalitás termelésének folyamatába, ami tulajdonképpen az egyenlőtlen fejlődés negatív hatásainak kezelésére tett kísérlet. A szakirodalom egyik fontos állítása, hogy az egyenlőtlen fejlődés vizsgálatában kulcsfontosságú az összefonódó léptékek politikai gazdaságtana, a léptékek termelése, illetve a léptékekkel kapcsolatos politikák (Brenner 1998; Smith 1996; Swyngedouw 1997). Bár a városrehabilitációs beavatkozások tipikusan egy szűkebb városrészt céloznak, ahogy azt a továbbiakban bemutatom, egy-egy lokális folyamat vizsgálata során is kulcsfontosságú kérdés a teljes léptékhierarchia szerkezetváltásának megértése (Czirfusz et al. 2015).

A fejlesztési projektek kritikai szociológiájának és antropológiájának szakirodalmát egy olyan lazán kapcsolódó irányzatnak tekintem, amely a fejlesztés folyamatát a kritikai politikai gazdaságtanhoz hasonlóan a helyi és globális folyamatok dialektikájában értelmezi, illetve amely – a fősodorbeli fejlesztési szakirodalommal ellentétben – a fejlesztési projekteket a kapitalista termelési mód integráns részeként kezeli (Jelinek 2017). Módszertanilag ebből egyrészt a tágabb strukturális folyamatok és a fejlesztés szereplőinek együttes vizsgálata következik, másrészt a fejlesztési folyamat során sokkal nagyobb figyelem irányul a fejlesztői projektek világának és a fejlesztők bourdieu-i értelemben vett szakmai mezőjének megismerésére (vö. Calhoun, LiPuma, Postone 1993). Ennek az irodalomnak az egyik fontos alapvetése, hogy egy-egy fejlesztési gyakorlat továbbélésének és elterjedésének nem feltétlenül a fejlesztés valós sikere a záloga, hanem sokkal inkább a fejlesztésben érdekelt szereplők által működtetett projektvilág (Ferguson 1997; Ferguson, Lohmann 1994). Ez a projektvilág abban is érdekelt, hogy a tevékenységét semleges, technikai jellegű munkának állítsa be, elleplezve annak politikai jellegét és következményeit (vö. Escobar 1994; Mitchell 2002; Mosse 2005). Ebből a perspektívából nézve, a városrehabilitációra mint egy fél évszázad alatt egyre inkább elterjedő és intézményesülő fejlesztési gyakorlatra is tekinthetünk, amely körül kialakult a városrehabilitáció szakértői mezője.

Összességében, a városrehabilitációt ebben a tanulmányban úgy definiálom mint a mindenkori államhatalom beavatkozását az egyenlőtlen városi fejlődés során negatívan érintett területekre, melynek keretében kiemelt szerepe van a szakértőiségnek és a városfejlesztés projektvilágának.

Fogalmi keretek

Kelet-Európa esetében a történeti elemzések tipikusan két fő korszakot, a szocializmust és a posztoszocializmust, illetve a köztük lévő töréspontot, a rendszervál-

tást mint a kettő közötti „átmenetet” vizsgálják (lásd pl. Sykora, Bouzarovski 2012). Többen is megállapították, hogy ez a történeti korszakolás sok esetben nem megfelelő a hosszabb távú folyamatok megértéséhez, illetve nem segíti elő a hazai gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás globális kapitalizmus történetébe beágyazott értelmezését (vö. Grubbauer 2012). Emiatt a tanulmány négy nagyobb korszakot azonosít be: az 1970-es évek globális gazdasági válságától induló kései államszocializmus időszakát, a döntően az 1990-es évekre jellemző „liberális” érárt, a 2004-es EU-csatlakozáshoz köthető „európaizációs” korszakot, illetve a 2010 után jellemző „autoriter” szakaszt. Ebben a korszakolásban a különböző időszakokat egymástól nem élesen elkülönülő egységekként kezeltem, hanem a társadalomtörténet és a tértermelés történetének olyan rétegeiként, melyek logikái az idő során egymásra rakódva határozzák meg a vizsgált folyamatokat (vö. Golubchikov, Badyina, Makhrova 2013). Egy adott időszakban tehát a megelőző korszakok logikái is nyomon követhetőek. Terjedelmi korlátokból fakadóan e cikkben minden korszak esetében kizárólag az arra legjellemzőbb folyamatok bemutatására szorítkozom.

A tanulmány szerkezetét a négy korszak határozza meg, az elemzés minden korszak esetében két fő szempont mentén történik. Az első szempont az állami döntéshozatal lépték-, illetve az állami intézmények szerkezetváltozása a globális folyamatok függvényében. A második szempont pedig a városrehabilitáció eszközének változó funkciói a fenti szempont kontextusában. Végezetül, a cikk konklúziójában a két szempont viszonyának, az állam városrehabilitáción keresztül zajló tértermelő funkciójának különböző korszakokon átívelő változásait mutatom be.

A tanulmány alapját az MA diplomamunkám (Jelinek 2011) és a doktori disszertációm (Jelinek 2017) megírása során gyűjtött empiria adja. A 2009-2017 között, főleg Budapesten és Salgótarjánban végzett terepmunkák keretében félig strukturált interjúkat készítettem szakértőkkel és hivatalnokokkal, résztvevő megfigyelést végeztem több városrehabilitáció tervezése és megvalósítása során, közpolitikai dokumentumokat elemeztem, illetve levéltári és más archív anyagokat dolgoztam fel.

A városrehabilitáció gyökerei a kései államszocializmusban

Az 1970-es évekig a városrehabilitáció fogalmát nem használta a szakma. A második világháborút követő három évtizedben leginkább a városrekonstrukció fogalma és gyakorlata volt elterjedt, amely alatt épületek elbontását és a terület modernista elvek alapján történő beépítését értették, tipikusan egy-egy „elavultnak” tekintett városrészben. Az 1970-es évek azonban a hazai és globális társadalom- és gazdaságtörténetben is nagy változást hoztak. A hazai diskurzusban egyre többen beszéltek a városrehabilitációról mint a városrekonstrukció történelmileg és társadalmilag érzékenyebb ellenpontjáról. Ez a szemantikai és közpolitikai változás nemcsak Magyarországon zajlott le, hanem ezzel egy időben az

NDK vagy Csehszlovákia esetében is hasonló trendeket írtak le a terület kutatói (Ladd 2001; Roubal megjelenés alatt; Urban 2009). Bár a szakirodalom eddig leginkább szakmatörténeti és tudásszociológiai magyarázatokat adott e változások egyidejűségére (Urban 2009), én amellet érvelek, hogy az említett folyamatok mélyrétegei sokkal inkább érthetővé válnak a globális gazdaság 1970-es évekbeli válságának a perspektívájából.

A második világháború utáni európai jóléti fordulatban a lakáspolitikai – a tömeges lakásépítés, az állami bérlakások számának növelése, a modernista urbanisztikai beavatkozások – kulcsfontosságú terület volt a vasfüggöny mindkét oldalán. Magyarországon 1960-ban indult az első 15 éves lakásépítési program, melynek keretében egymillió lakás épült fel. 1975-ben azonban megtorpant a lakásépítés fellendülése, és az 1990-es évek végéig a legtöbb építőipari és lakásépítési statisztikai mutató mélyrepülésbe kezdett. Bármennyire is tagadta a korabeli politikai vezetés, a begyűrűző adósságválság miatt komoly pénzügyi problémákkal küzdött a magyar állam ebben az időszakban (Mong 2012; Éber 2014), ami kihatott az építőipari beruházásokra is. Azt is mondhatjuk, hogy a „rendszerátalakítás az építőiparban előbb zajlott le, mint más nemzetgazdasági ágakban” (Gyöngyösi 1999, 734.).

Nem véletlen tehát, hogy amikor az 1970-es évek közepétől a strukturális problémák egyre érezhetőbbekké váltak a tömeges lakásépítés területén, akkor nagyobb tér nyílt a korábbi urbanisztikai eszközök – így a városrekonstrukció – kritikájára és alternatíváinak kialakítására. A városrehabilitáció esetében három fontos szakmai csoport segítette a koncepció elterjedését. A szociológiában Szelényi Iván és Konrád György úttörő munkássága révén korán megfogalmazódott a tömeges lakásépítés kritikája. Amellett, hogy az átmeneti övezetben épülő lakótelepek beruházásai miatt nem fordított az állam érdemi forrást a belső, történelmi városnegyedek felújítására és karbantartására, az újonnan épülő lakások elosztása sem a munkásosztálynak, hanem az értelmiségnek kedvezett (Szelényi, Konrád 1969; Konrád, Szelényi 1979). Szelényi és Konrád a hazai városszociológia alapjainak lerakásával tehát az urbanisztikai beavatkozásokkal szembeni nagyobb szociális érzékenység ügyét is becsatornázták a szakmai közbeszédbe. Néhány évvel később az építészet területén is egyre inkább teret nyert a tömeges lakásépítés és a városrekonstrukciók kritikája (Molnár 2013). A fiatal építészgenerációból egyre többen voltak elégedetlenek a házgyári technológia nyújtotta szakmai perspektívával. Ahogy egy interjúalany fogalmazott: *„az egyetem alatt megcsömöröltem a szocialista építőipar kilátásaitól, és akkor azt mondtam, hogy olyan helyre szeretnék menni, ahol a legnagyobb előre gyártott elem a téglá”*. Ez a generációváltás egyfajta történelmi érzékenység kialakulásával is együtt járt, amely egyre nagyobb figyelmet fordított azon történelmi városnegyedek megújítására, melyeket a tömeges lakásépítés időszakában elkerültek az állami beruházások.

A szociológiában kialakuló szociális, és az építészetben éledező történelmi érzékenység tehát egyaránt az egyenlőtlen fejlődés korábbi időszakában lepusz-

tuló belvárosi, történelmi negyedekre és ezek egyre több társadalmi problémával küzdő lakóira irányította a figyelmet az 1970-es és 1980-as években (Csorba 1997). Ez azonban önmagában nem vezetett volna a városrehabilitáció fogalmának meggyökeresedéséhez, még a legsúlyosabb válság időszakában sem. A harmadik fontos társadalmi csoport, akik részesei voltak a városrekonstrukció korszakából a városrehabilitáció korszakába történő átmenetnek, az állami bürokráciában dolgozó hivatalnokok voltak. Kezdetben a VÁTI (Várostervező Intézet) és a BUVÁTI (Budapesti Várostervező Intézet) kutatói és tervezői, majd később az ÉVM (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium), illetve a Fővárosi Tanács egyes munkatársai voltak láthatatlan katalizátorai annak a folyamatnak, mely az 1970-es évektől itthon is meghonosította a történelmi örökségre és társadalmi problémákra érzékenyebb városrehabilitációs gondolkodást.

1978-ban az MSZMP PB, majd 1982-ban az MSZMP KB fogadott el olyan határozatokat, amelyek magas szintű politikai támogatást biztosítottak az első budapesti városrehabilitációk elindítására (Szívós 2010). Ekkor már több hazai városban is zajlottak hasonló szellemiségű beavatkozások (pl. Egerben és Pécsen, lásd. pl. *A Pécs-Belvárosi rehabilitáció néhány jellemzője* 1983; Hajdu, Kistelegdy, Radó 1984). A kezdeti tapasztalatokról 1984-ben országos konferenciát szerveztek (ÉVM 1984). A Budapesten kívüli, 1980-as évekbeli városrehabilitációs programokról alapos összefoglalót nyújt a *Magyar Építőipar* 1986. évi 9-10. száma, ahol a pécsi, győri, miskolci, szegedi, veszprémi, székesfehérvári, egri és soproni példákról is beszámolnak egy-egy cikkben. Ami a fővárost illeti, 1986-ban, egy két évig tartó, a BUVÁTI által végzett alapos felmérés után, a Minisztertanács elfogadta Budapest Rehabilitációs Koncepcióját, és a tanulmány alapján a felmért 999 belvárosi épülettömbből 394-ben javasolt rehabilitációt, ami összesen 104 000 lakást, és 260 000 lakót érintett volna. Bár a rendszerváltás előtti évek súlyos pénzügyi problémái miatt jelentős elmaradás volt a tervekhez képest,¹ 1990-re összesen 11 budapesti tömb rehabilitációja fejeződött be, míg 33 további tömb tervezése volt folyamatban (Lichtenberger, Cséfalvay, Paal 1995).

Talán a legismertebb és legtöbbet elemzett példa az erzsébetvárosi 15-ös tömb 1982-ben induló rehabilitációja (Bodnár 2001; Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991; Szívós 2010). Társadalmi hatásait tekintve több szerző is az angolszász országokban ekkor már évtizedek óta leírt dzsentrifikációhoz hasonlította a 15-ös tömb esetét, amennyiben az eredeti lakók egy része a területről kiszorult, az új, felújított lakásokba költöző családok jelentős része pedig az eredeti lakóknál magasabb státuszú család volt (Bodnár 2001; Cséfalvay, Pomázi 1990).

Összességében tehát az államszocialista időszak második felében alakult ki és intézményesült a városrehabilitáció fogalma és gyakorlata, a korábbi városrekonstrukciók ellenpontjaként. Az új urbanisztikai gyakorlat – más európai országokhoz hasonlóan – a globális gazdasági válság építőiparra és lakáspolitikákra gyakorolt hatásainak indirekt következménye. A fogalom meggyökeresedése szakmaszociológiai szempontból az újonnan létrejött városszociológia társadalmi

érzékenységének, a tömeges lakástermelésből kiábrándult új építészgeneráció történelmi örökség iránti fogékonyságának, illetve az államigazgatás központi és helyi szintjein dolgozó hivatalnokok egy-egy, újításokra nyitott csoportjának, e három cselekvő kör egyidejű szakmai törekvésének köszönhető. Ez a törekvés vezetett oda, hogy a későkádári államapparátus erőforrásokat kezdett dedikálni a társadalmi marginalizálódás és fizikai leromlás útjára lépett belvárosi, történelmi városnegyedek megújítására.

Vállalkozói városrehabilitáció?

Az 1990-es évek elején a legtöbb korábbi helyszínen megálltak a városrehabilitációs beavatkozások. A lakásügy és építésügy politikai befolyása jelentősen csökkent, a lakhatás kérdésével kapcsolatos szakpolitikákat különböző minisztériumok hatáskörébe rendelték, és a területnek azóta sincs magas szintű, egységes politikai képviselője. Az urbanisztikai beruházásokra dedikált állami források elapadtak, a városrehabilitáció formálódóban lévő szakmai mezőjének korábbi intézményes szinterei megszűntek vagy radikálisan átalakultak. Az ezt követő liberális korszaknak az ideálképe leginkább ahhoz állt közel, amit David Harvey – az üzemeltetői városvezetéssel szembeállítva – vállalkozói városnak nevezett (Harvey 1989): egy olyan városé, amely az újraintézményesülő piaci viszonyok közepette a profitlogika mentén képes az elapadó állami források helyére tőkét vonzani. Ennek az elképzelt modellnek az ellentmondásai azonban néhány év elteltével már érezhetőek voltak, valójában állami szerepvállalás nélkül sohasem sikerült városrehabilitációs projekteket megvalósítani.

A legnagyobb strukturális problémák kereteit az önkormányzati rendszer decentralizációja és a lakásprivatizációs törvény jelölte ki. A decentralizált önkormányzati rendszer ugyan politikai értelemben széles körű autonómiát biztosított az újonnan megalakuló önkormányzatoknak, azonban ezt az autonómiát erőteljesen korlátozta, hogy nem rendelkeztek megfelelő anyagi erőforrásokkal a különböző feladataik (pl. lakhatás, szociális és urbanisztikai problémák) kezelésére. Vigvári András ezt nevezte „szubszidiaritás nélküli decentralizációnak” (Vigvári 2008). Másképp fogalmazva: a központi állam áthelyezte néhány jelentős társadalmi probléma kezelésének felelősségét a települési önkormányzatok léptékére, így a fájdalmas megszorítások és költségvetési kiigazítások terhét ezek az új, immár demokratikusan választott képviselőtestületek kellett, hogy viseljék. Az 1968 óta különböző hullámokban jelentkező szelektív decentralizációra épülő,² radikálisan decentralizáló 1990. évi LXV. tv.-t hamarosan követte az 1993. évi LXXVIII. tv., ami az 1980-as évek második felétől érvényben lévő lakásprivatizációs lehetőségeket szabályozta és bővítette ki. Számos tanulmány elemezte ezt az ellentmondásos törvényt, ami szélsőségesen megnövelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, és a magántulajdonú ingatlanok arányának drasztikus megemelésével

egyenesen vezetett a mai lakhatási válsághoz (Bodnár 2001; Dániel 1996; Hegedüs et al. 1993).

Mindez a városrehabilitáció magyarországi történetére is rányomta a bélyegét. A legtöbb önkormányzat nagyon gyorsan értékesítette lakásvagyonának jó részét. A lakásprivatizációs törvény csak azokon a területeken engedte meg a lakók vásárlási igényének elutasítását, ahol az önkormányzat rendelkezett rehabilitációs tervvel. A legtöbbet hivatkozott mintapélda erre az esetre a középső-ferencvárosi rehabilitáció. A lakásprivatizáció és az önkormányzati decentralizáció ügyéhez hasonlóan a középső-ferencvárosi tömbrehabilitáció kapcsán is kimutathatóak az 1989 utáni változások 1980-as évekbe visszanyúló gyökerei. Ferencváros már a későkádári időszakban is élen járt a városrehabilitációs tervezésben, az 1990-es évekre gyakorlatilag egyedüli magyar önkormányzatként képes volt kidolgozni és fenntartani egy lépésről lépésre haladó, a keretfeltételek tekintetében alig változó modellt (Aczél 2009; Locsmáncsi 2005). A modell egyik sarokköve egy helyi városfejlesztő vegyesvállalat (SEM IX) megalapítása volt, amely kikerülve az önkormányzati bürokrácia lassúságát, külön gazdasági társaságban végezte a felújítási kívánt épületek kiürítését, szanálását, illetve értékesítését vagy felújítását.

A középső-ferencvárosi modellnek, illetve a modell 1990-es évek második felétől megfigyelhető felfutásának számos olyan jellemzője van, amely jól leírja a liberális korszak városrehabilitációval kapcsolatos logikáját. Először is, a SEM IX megalapításában és a ferencvárosi modell kidolgozásában kulcsszerepet játszottak a nyugati kapcsolatokkal rendelkező hazai szakemberek. Ferencváros esetében sikerült bevonni a francia állam tulajdonában lévő CDC-t mint befektetőt, a vállalat azonban még azelőtt kivonult az országból, hogy egy hasonló, városfejlesztő vegyesvállalatokból álló hálózat országos szinten is kiépülhetett volna (Aczél 2009). Másodsorban, a ferencvárosi rehabilitáció példáján is jól látható, hogy a „vállalkozói város” tisztán szabadpiaci ideálja működésképtelen volt, és állami beavatkozás nélkül, tisztán piaci alapon nem volt megvalósítható a városrehabilitáció kapitalizmusra adaptált modellje. A IX. kerület esetében például mind a helyi politika következetes támogatása, mind a hivatal egyes részlegeinek folyamatos munkája a rehabilitáció előrelendítésében, mind pedig a közpénzekből finanszírozott beruházások piaci forrásokat katalizáló szerepe kulcsfontosságú volt. Valódi befektetői aktivitás csak a 2000-es évektől vált meghatározóvá. Ezt megelőzően az állam szabályozói és beruházói szerepe megkerülhetetlen volt a „vállalkozóiság” alapjainak lerakásában (Jelinek 2011). Az 1990-es évek városfejlesztési tapasztalatai azt mutatják, hogy a vállalkozói város ideálképe olyan fikció volt, amelyet a gyakorlatban felülírt az állam által vezérelt vagy katalizált városfejlesztői aktivitás.

Harmadszor, a liberális korszakban a korábbi időszakhoz képest a városrehabilitáció gyakorlata elvesztette szociális érzékenységét, illetve explicit politikai jellegét. Ezt legjobban az a folyamat jelzi, melynek keretében a városrehabilitáció gyakorlata összefonódott a dzsentifikáció jelenségével. Bár már az 1980-as évek-

ben zajló erzsébetvárosi 15-ös tömbrehabilitáció kapcsán is jelentek meg elemzések, amelyek a városrehabilitáció társadalmi hatásai között leírták a térbeli kiszorulást (Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991), az 1990-es évektől kezdődő városrehabilitációs gyakorlatok kritikájában ez sokkal markánsabban öltött testet (Csanádi et al. 2007; Jelinek 2010, 2011; Tomay 2007a, 2007b). A ferencvárosi tömbrehabilitáció nyomán is számos kritika fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy bár egyes területek fizikailag megújultak, a területet korábban jellemző társadalmi problémákat a városrehabilitáció végrehajtói nem oldották meg, csak áthelyezték még periférikusabb terekbe. Ezzel szoros összefüggésben és párhuzamosan zajlott az a folyamat is, amelynek során a városrehabilitáció már nem politikai, hanem technikai, szakértői kérdésként jelenik meg. Ferencváros polgármestere például a SEM IX felállításáról a következőt mondta: *„az alapötlet az volt, hogy a politikusok helyett a szakértők hozzanak döntéseket”* (Saïssset 2014, 46.). Mindez jól tetten érhető a városrehabilitációs koncepciók szövegében is. 1997-ben készült el Budapest Városrehabilitációs Programja. Érdekes összevetni a városrehabilitáció definícióját az 1980-as évek végén elfogadott koncepciók után az 1990-es évek második felében elfogadott első magasabb szintű politikai dokumentummal, mely támogatta és szabályozta a rehabilitációs beavatkozásokat. Az 1986-os koncepció így fogalmaz: *„A rehabilitáció célkitűzései: A megvalósítás hatékonysága és a lakosság alapvető érdeke azt kívánja, hogy egy tömbön belül valamennyi szükséges munka koncentráltan, gyorsan és időtállóan, az ott lakók egyetértését megnyerve, részvételét igényelve valósuljon meg [...]”* (Budapest Főváros Tanácsa 1986, 3.; kiemelés utólag hozzáadva). Ezzel szemben az 1997-es programban ezt találjuk: *„[A] városrehabilitáció célja ma sem lehet más, mint az értékükön alul használt városi területek komplex feljavítása, újra értékére emelése. Ez a lakóterületek esetében azt a városfejlesztési célt jelenti, hogy a terület városszerkezeti pozíciójának és a beépítési karakterének megfelelő lakossági rétegek számára alkalmas/vonzó lakásminőség megteremtését kell biztosítani. [...] a korábbi helyzethez képest kiemelt szerepet kapnak az adott terület lakástulajdonosai, a vállalkozók és befektetők.”* (Erő et al. 1997, 4.; kiemelés utólag hozzáadva) Szembetűnő, hogy az „ott lakók egyetértése és részvétele” helyett az újra felértékelt terület értékének „megfelelő” lakosság, illetve a piaci szereplők (vállalkozók, befektetők) szempontjai lettek meghatározóak az új korszakban.

Az 1997-ben megalkotott Budapesti Városrehabilitációs Program a városrehabilitáció piacosítása mellett az állami újraelosztás perspektívájából szemlélve is hozzájárult a térbeli egyenlőtlenségek növeléséhez (Somogyi, Szemző, Tosics 2007). Azon túl, hogy a Fővárosi Rehabilitációs Alap (FRA) létrehozásával Ferencváros mellett több kerület is részesülhetett állami forrásokból, az Alapból való részesülés olyan mértékben volt egyenlőtlen (leginkább a IX. kerület önkormányzati bérházait és az V. kerület társasházait preferálva), hogy az egyik interjúalany beszámolója szerint a Városháza sokáig nem akarta publikálni az erről szóló, általuk megrendelt tanulmányt (Erő et al. 2002).

Mindezen változások mögött azonban érdekes módon hasonló szereplők álltak, mint akik az 1980-as évek végén letették a hazai városrehabilitáció alapjait. A legnagyobb változás tehát nem is feltétlenül a városrehabilitáció ügyét előmozdítók személyében, hanem intézményes pozícióikban érhető tetten. Kiemelt szerepet kaptak az újonnan alapult tanácsadó cégek (mint például a Városkutatás Kft., vagy a későbbi Városfejlesztés Zrt.), akiknek az alapítói az államszocialista időszakban közintézményeknél felhalmozott tudásuk és tapasztalataik privatizálásával tudták elősegíteni a városrehabilitációs szakértők szakmai mezőjének intézményesülését, illetve a városrehabilitáció gyakorlatának adaptálását a rendszerváltás utáni időszak intézményes keretei között. Az egyik interjúalanyom például kiemelte, hogy

„ezért volt nagyon érdekes a 90-es évek eleje [...] És akkor azt szoktuk mondani, [...] hogy árnyékvárosháza vagyunk. Mert itt egészen konkrétan ezeken a számítógépeken készült a Budapest Városfejlesztési Koncepció [...] Miért nem a Városháza csinálja ezt? Mi az, hogy a városrehabilitációs programot egy külső konzorcium csinálja? [...] És én szerintem ez a magyar történelemnek ilyen szempontból egy kihagyhatatlan része volt, hogy privatizálták a think-tankeket.”

További jellemzője még ennek a korszaknak, hogy sok esetben már nem pusztán építészekről, szociológusokról vagy urbanistákról beszélhetünk, hanem magának a városrehabilitációnak a szakértőiről, ami jelzi, hogy a kezdeti kilátások ellenére ez a közpolitikai eszköz (is) sikeresen helyet talált magának a neoliberais reformok kontextusában.

Városrehabilitációk és az Európai Unió

Történeti korszakolásomban a következő fordulópont Magyarország 2004-es csatlakozása az Európai Unióhoz, az új korszak pedig az EU-forrásokra épülő fejlesztések korszaka. A léptékbeli szerkezetváltás szempontjából úgy is fogalmazhatunk, hogy a helyi önkormányzatok kiemelkedő szerepét egyre inkább elkezdte kiegészíteni az EU léptékének tértermelő funkciója.

A változás jelentőségét napjainkból visszatekintve lehet igazán megérteni. Míg az 1990-es években és a 2000-es évek elején a kevés megvalósuló városrehabilitáció pénzügyi forrásait döntően a helyi önkormányzatok (Budapest esetében a FRA) és piaci szereplők biztosították, addig ma alig találunk olyan városrehabilitációs beavatkozást, amely ne EU-forrásokból lenne finanszírozva. Ez nem csupán magyarországi, hanem kelet-európai jelenség, illetve nemcsak a városrehabilitációk szempontjából, hanem tágabb makrogazdasági szempontból is releváns. 2007 és 2013 között a közszféra beruházásainak nagyjából 90%-ában az EU is társfinanszírozó volt, illetve a válság utáni időszak makrogazdasági felledülésének jelentős része a beáramló EU-transzferekkel magyarázható (Gerőcs, Pinkasz 2018; Investment 2014).

A városrehabilitációk magyarországi elterjedésében elsődleges szerepe volt az EU Kohéziós Politikájának. Az egyenlőtlen fejlődés elméleti kerete felől nézve szembeötlő jelenség a Kohéziós Politika kezdetektől meglévő kompenzációs funkciója. A Kohéziós Alapok relatív súlya ugyanis azért kezdett el növekedni az 1990-es évek elején, hogy a neoliberalizálódó EU növekvő területi egyenlőtlenségeit részben kompenzálja (Wallace, Wallace, Pollack 2005).

Ez a logika tetten érhető abban a szemantikai váltásban is, amely a városrehabilitáció fogalmával kapcsolatban történt a 2000-es évek elejétől. Erre az időszakra már egyértelművé vált a tisztán fizikai városrehabilitációs folyamatok kizorító és polarizáló hatása (Ladányi 2008). Egyes nyugat-európai példák által inspiráltan, egyre több szakember beszélt itthon a szociálisan érzékeny, azaz a fizikai beavatkozások mellett a társadalmi szöveggel is foglalkozó intézkedések fontosságáról. Egyre elterjedtebbé vált a „szociális városrehabilitáció” fogalma. E törekvés eredménye volt 2005-ben a főváros által indított szociális városrehabilitációs kísérleti pályázat, melynek keretében az azóta már a napi sajtóban is elhíresült kőbányai Bihari utca 8/c, illetve a Magdolna Negyed Program első hulláma kapott támogatást fővárosi forrásokból. Magyarországon komplexitása és volumene miatt a Magdolna Negyed Program volt az a kísérleti intézkedés, mely intézményesítette a „soft” és „hard” beavatkozások egységét, és amely újra közpolitikai prioritássá tette az eredeti lakók érdekeinek figyelembe vételét, illetve – lehetőség szerint – a felújított területről történő kizorításuk megakadályozását.

Ez a kísérleti pályázat volt az első és utolsó olyan hazai forrásból finanszírozott lehetőség, ami szociális városrehabilitációt támogatott. A Magdolna Negyed Programnak viszont olyan pozitív volt a szakmabeli visszhangja, hogy a 2007-2013-as EU költségvetési periódus programozási időszakában erre a példára építve különítette el az Irányító Hatóság (ebben az időszakban az NFÜ) az EU-forrásokból finanszírozott városrehabilitációs beavatkozásokon belül a „funkcióbővítő” és a „szociális” városrehabilitációs beavatkozásokat. Kötelező lett minden uniós városfejlesztési forrásra pályázó városnak Integrált Városfejlesztési Stratégiát, illetve ennek keretén belül Antiszegregációs Tervet készítenie, illetve minden megyei jogú városban kötelezővé próbálták tenni a szociális városrehabilitációk megvalósítását.³ Másrészt viszont, e szemantikai szétválasztás – véleményem szerint – implicit módon ahhoz is hozzájárult, hogy a kifejezetten szociális városrehabilitációkon kívüli egyéb városfejlesztési beavatkozásoknál legitim gyakorlattá vált, hogy nem kell figyelembe venni a társadalmi egyenlőtlenségek növelésével kapcsolatos szempontokat. Sokat mond például, hogy míg 2007-2013 között 48 milliárd forintot költöttek a mintegy 64 szociális városrehabilitációra, addig a „nem szociális” városrehabilitációkra összesen 140 milliárd forint jutott.

Tehát üdvözlendő, hogy egy jelentős léptékváltással fősodorbelivé vált a szociális érzékenység az EU-csatlakozás utáni városrehabilitációs gyakorlatban, ugyanakkor az egyes szociális városrehabilitációs projektek megvalósításával

kapcsolatban több ellentmondás is felmerült. Az egyik ilyen ellentmondásra talán a legismertebb és legtöbbet vitatott projekt, a Magdolna Negyed Program a legjobb példa. Bár a projektet elindító RÉV 8 munkatársai úttörő munkát végeztek a szociálisan érzékeny városfejlesztési beavatkozások területén, néhány strukturális tényező miatt mégsem tekinthetjük maradéktalanul sikeresnek a több hullámban megvalósuló programot. Először is, az idő előrehaladtával egyre inkább feszültté vált a viszony a projektet szakmailag irányító RÉV 8 és a kerületi önkormányzat között. Kocsis Máté 2009-es polgármesterré választásától fokozatosan lehetetlenült el a végrehajtók szakmai autonómiája, és ma már egyetlen kolléga sincs a RÉV 8 eredeti munkatársai közül a szervezetben. Másodszor, az első hullámhoz képest, amely jórészt fővárosi forrásból valósult meg, a másik két hullámban többször problémát jelentett az EU-projektek túlzottan bürokratizált jellege, illetve a projekt egyes hullámainak rövid (jellemzően 2-3 éves) időhorizontja. Harmadszor, bár a fejlesztés központi célja az eredeti lakosság életkörülményeinek javítása, és eközben térbeli kiszorulásuk megakadályozása volt, a 2008-as válság utáni ingatlanpiaci boom következményeként a terület dzsentifikációja felerősödött, s ez ellehetetlenítette a központi célkitűzést. Összességében tehát, a Magdolna Negyed Program (főleg annak első szakasza) egyszerre vált a hazai szociális városrehabilitációk egyértelmű pozitív referenciapontjává és számos kritika célpontjává.

Érdemes a fővároson kívüli gyakorlatokat is bevonni az elemzésbe, hiszen ennek a korszaknak az egyik legfontosabb jellemzője a városrehabilitációk országos elterjedése. Teljesen más strukturális tényezők mellett zajlott például az első szociális városrehabilitáció Salgótarjánban, az egyik legrosszabb társadalom- és gazdaságstatisztikai mutatókkal rendelkező megyei jogú városban, ahol a dzsentifikációs nyomás és az ingatlanpiaci boom kiszorító hatása elenyésző volt. Míg Salgótarján esetében a rendszerváltás óta rendkívül kevés fejlesztési forrás érkezett a központi kormányzattól a helyi önkormányzathoz, addig a területileg célzott uniós fejlesztési források relatív bősége a fejlesztési célok külső szereplők által történt meghatározásával is járt. Salgótarján esetében ez a beavatkozási akcióterület lehatárolásakor merült fel a legélesebben. Hiába volt a városban hivatalosan majdnem egy tucat szegregátum, egy rendkívül furcsa lehatárolás eredményeképp az akcióterület végül a leginkább központi helyen lévő szegregátum legjobb módú részét, illetve az eredetileg lehatárolt szegregátumokon kívül eső belváros két bérházát (Garzonház) foglalta magába. Bár nehéz lenne a városrehabilitáció bármelyik tervezett beruházása ellen elviekben érvelni, az azért nyilvánvaló, hogy végül az akcióterületnek nem a leginkább rászoruló csoportjai részesültek közvetlenül a fizikai beavatkozás pozitív hatásaiból. Analitikusan azt is mondhatjuk, hogy az újonnan kialakult projektosztály (IH és a fejlesztési tervek készítői), illetve a helyi politikai elit vitájából utóbbi került ki győztesen, és ezzel a pályázat által megengedett kereteken belül inkább a helyi alsó-középosztály és a „tisztes szegények” részesültek a fejlesztésekből, nem pedig az akcióterület

(más városnegyedek) sokkal stigmatizáltabb részein élő lakók. További ellentmondásokat okozott a „szoft” programok megvalósítása: Salgótarjánban – sok más városhoz hasonlóan – az EU által finanszírozott városrehabilitációk első hullámában sok esetben hiányzott a megvalósítók részéről az a know-how, ami a projektek tervezése során a központilag előírt „integráltságot” átültette volna a gyakorlatba.

Végül, érdemes kiemelni ennek a korszaknak azt a jellemzőjét, ahogyan az EU-lépték növekvő szerepével a városrehabilitáció szakértői mezője átalakult. Erre az időszakra tehető egy új technokrata generáció szakmai szocializációja, akik a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségnél (NFÜ), a Regionális Fejlesztési Ügynökségeknél, az újonnan alakuló tanácsadó és pályázatíró cégekben, illetve a szintén újonnan alapított helyi városfejlesztési társaságokban végezték a sok tucatnyi megvalósuló városrehabilitáció tervezését és lebonyolítását. A korábbi időszakokhoz képest a szükséges tudások kiegészültek az EU-fejlesztések világának ismeretével, és ezzel, ha lehet, még inkább technikaivá és összetettebbé tették a városrehabilitációk gyakorlatát. Bármennyire is elterjedt azonban ez a gyakorlat, illetve duzzadt fel és vált differenciáltabbá a városrehabilitációs szakértők mezője, erősen kérdéses, hogy az egyenlőtlen fejlődés negatív térbeli-társadalmi következményeit rendszerszerűen enyhíteni tudta volna (Jelinek, Pósfai 2019).

Városrehabilitáció az autoriter fordulat után⁴

A tárgyalt időszak utolsó szakaszának, az autoriter korszaknak a 2008-as globális gazdasági válság mellett a Fidesz 2010 óta tartó kétharmados kormányzása adja a politikai-gazdaságtani keretét. A létrehozói által Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) nevezett politikai rezsim az ország elmúlt fél évszázados történetében egy olyan új korszakot indított el, amely sok szempontból trendfordulót jelent. Ilyen évtizedeken átívelő trend megfordulásának tekinthetjük például a legalább fél évszázada beazonosítható decentralizációs törekvések után a recentralizáció időszakának kezdetét (Pálné Kovács 2016; Pálné Kovács et al. 2017). Tágabb perspektívából nézve a Fidesz hatalomra kerülése egyfajta elitváltást is jelent: a korábbi, dominánsan liberalizációra törekvő eliteket felváltja egy sok szempontból protekcionista és etatista elit (Éber et al. 2014).

Ez azonban – a többi tárgyalt korszakhatárhoz hasonlóan – nem jelenti azt, hogy a korábbi korszakok logikái automatikusan felülíródnának. Például az Európai Unió léptékének a fontossága továbbra is megmaradt, különösen a városrehabilitációk finanszírozásában, viszont a központi állam Európai Unióhoz való viszonya sok tekintetben változott (Gerőcs, Jelinek 2018). A témánk szempontjából legfontosabb változás az a törekvés, hogy az országba áramló EU-forrásoknak ne csupán makrogazdasági stabilizáló hatása legyen, hanem a források felhasználása is minél inkább állami kontroll alá kerüljön.

Ezt a törekvést a városrehabilitációk szempontjából két folyamatban érhetjük leginkább tetten. Az első az a páratlan intézmény-átalakítási hullám, amely az európai uniós fejlesztési források hazai elosztásához kötődik. Bár a 2010. évi kormányváltás után nagyjából egy évig befagytak az EU-pályázatok az NFÜ működésének felülvizsgálata miatt, az igazán radikális változás 2014-hez köthető. Ebben az évben szűnt meg a VÁTI, amely a városrehabilitációkkal kapcsolatos kutatások és tervezés egyik legfontosabb szakmai műhelye volt 1950-es évekbeli megalapítása óta. Ugyanebben az évben szűnt meg az NFÜ és kerültek az Irányító Hatóságok közvetlenül a minisztériumokba, a Miniszterelnökség politikai irányítása mellett. 2014-ben szűnt meg a rövidéletű Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal (NTH) is, amely Matolcsy György irányítása alatt felügyelte a 2014-2020-as időszak programozási munkáit. Ezek a nagy horderejű átalakítások jól illeszkednek a tágabb újraközpontosítási tendenciákba, és ahogy azt interjúalanyaim többsége megállapította, nagyrészt a politikai megfontolások dominanciáját növelte az EU-bürokráciában jártas szakértők tevékenysége fölött.

A második folyamat szorosan összefügg az elsővel: ez a 2014-2020-as EU-s költségvetési periódust megelőző programozási időszakra vonatkozó változások kérdése. Elmondható, hogy a 2014-2020 közötti időszak EU-s költségeit megalapozó tervezési dokumentumokban (operatív programok, Partnerségi Megállapodás stb.) volt először igazán tetten érhető, hogy a NER politikailag hogyan viszonyul a Kohéziós Alapokhoz. Egyik, a tervezésben kulcsfontosságú szerepet játszó interjúalanyom így foglalta össze a főbb változásokat:

„A VÁTI egy klasszikus think-tank volt, policy orientált munkát végeztek, szakmai alapon. Az NTH-nál már sokkal nagyobb volt a szorítás, iszonyú kötött volt a tervezési ciklus, minden ötlet a politikai szinttől jött, ilyen korábban nem volt még. A korábbi OTK-k [Országos Területfejlesztési Konceptió] tervezése például egyértelműen szakmai műhelyek produktuma volt, emiatt mondjuk a politikai szint nem is nagyon érezte magáénak. Most viszont felülről érkeznek alapprioritások, nagyobb a kötöttség, de cserébe elvileg a politikai szint inkább magáénak érzi az elkészült dokumentumokat.”

A városrehabilitációkkal kapcsolatban is számos, a fenti folyamatokhoz kötődő változást lehetett dokumentálni. Először is, a korábbi pályázati rendszer helyett tárgyalásos szisztémát vezettek be a döntéshozók, ahol a nagyobb városok már a fejlesztési időszak elején látták, hogy milyen célokra (pl. városrehabilitációra) mennyi területileg célzott forrásra számíthatnak. Ez az új hierarchikus elosztási rendszer növelte a kiszámíthatóságot, de egyben növelte a városi önkormányzatok függőségét is. Ugyanakkor, a korábbi ciklushoz képest nagy változás volt, hogy funkcióbővítő rehabilitációra nem allokáltak forrásokat, csak szociálisan érzékeny beavatkozásokra. Szimbolikus, hogy ezeket a fejlesztéseket hivatalosan már nem szociális városrehabilitációnak, hanem „leromlott városi területek rehabilitációjának” hívják. A „szociális” szó tehát politikai nyomásra kikerült a hivatalos szakzsargonból, bár tapasztalatom szerint a szakma továbbra is széles

körben használja. Egy harmadik változás, hogy a korábbi Integrált Városfejlesztési Stratégiákat (IVS) kötelező jelleggel meg kellett újítani, és a Belügyminisztérium támogatásából rövid idő alatt minden városnak ún. Integrált Településfejlesztési Stratégiát (ITS) kellett kidolgozni 2014-2015 során. Jól jelzi a városfejlesztési és városrehabilitációs szakmai mező kiterjedését ennek a vállalkozásnak a nagysága: nagyjából egy év alatt összesen 155 ITS készült körülbelül 70 000 oldal terjedelemben. Végül, a korábbi időszakhoz képest nagyjából 30%-os nominális emelkedést regisztrálhattunk a városrehabilitációkra költött összegek esetében. Bár ez a 66 milliárd forint nem éri el az összes EU-transzfer egy százalékát sem, mégis jelzi, hogy a városrehabilitáció ügye megmaradt a központilag támogatott közpolitikai beavatkozások között.

De hogyan csapódtak le mindezek a változások a megvalósuló projektek szintjén? Hogyan változott a városrehabilitációkon keresztül zajló tértermelés folyamata? Összességében azt mondhatjuk, hogy a korábbi időszakhoz képest kialakult a „kettős kontroll” rendszere. Egyrészt, a központi állam és a helyi önkormányzatok viszonylatában – az önkormányzati rendszer reformjának következményeképp – az önkormányzatok fiskális mozgástere leszűkült, feladataik csökkentek, sokkal kiszolgáltatottabbak lettek a központi forrásoknak, illetve az EU-s fejlesztési forrásoknak. A forráselosztás logikája hierarchikusabb és központosítottabb lett. Másrészt, az önkormányzatok és a helyi társadalom viszonylatában is erősödő kontrollmechanizmust figyelhetünk meg, melynek során a helyi önkormányzatok – és több esetben civil partnereik, akiknek kiszervezik a szociális szolgáltatások egy részét – egyre paternalistább eszközökkel kormányozzák a helyi marginális csoportokat és tereket. A legismertebb példa erre a közmunka (Váradi 2016), de a szociális városrehabilitációkat is ide sorolhatjuk.

Jól látszik mindez Józsefváros példáján. A mintaprojektként induló Magdolna Negyed Program második és (főleg) harmadik hullámára már erőteljesen rányomta a bélyegét, hogy a helyi politikai elit teljesen más elveket vallott a szociális problémák kezelésével kapcsolatban, mint a projekt ötletgazdái és megvalósítói. Ezt jól szimbolizálja, hogy a legkirekesztőbb, hajléktalanságot kriminalizáló országos intézkedéseknek Józsefváros volt az egyik kísérleti terepe (Czirfusz et al. 2015). Az MNP kapcsán ez azt jelentette, hogy az eredeti lakók kiköltöztetése, illetve a „szoft” projektek megvalósítása során egyre kevesebb mozgásteret hagyott az önkormányzat a RÉV 8 szociális érzékenységeinek.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy bár az autoriter korszakban a városrehabilitációk sokkal célzottabban és sokkal szélesebb körben érnek el a marginalizálódó társadalmi terekbe, ott mégis kevés eséllyel tudnak elérni rendszer szintű változásokat. Ugyanakkor az is tény, hogy egyre kevésbé látszik olyan döntéshozói szándék, amely a szociális városrehabilitációkat rendszerszintű változások elérésére használná. Sokkal fenntarthatóbbnak tűnik az az állítás, miszerint a szociális városrehabilitáció egyre inkább egyfajta „kozmetikai” beavatkozásként, illetve a társadalmi feszültségek lefojtásaként működik. Ezzel pár-

huzamosan bár a funkcióbővítő városrehabilitáció mint EU által finanszírozott urbanisztikai beavatkozási forma megszűnt, mégis 360 milliárd forint forrást dedikált a kormány 2014-2020 között a megyei jogú városok „integrált városfejlesztésére”. Ezeket a beavatkozásokat azonban a korábbiakhoz képest sokkal kevésbé átláthatóan és kevésbé rendszerszerűen finanszírozza az IH. A legjobb példa erre a Modern Városok Program, amelyről még a kevés kormányzati kommunikáció is önellentmondásos, és amely meglehetősen vontatottan halad (Fekete 2019).

Összegzés

A városrehabilitációk magyarországi történetének fél évszázados áttekintése során olyan történeti periodizációt használtam, amely túllép a bevett szocialista vs. poszt-szocialista felosztáson. A történeti korszakok meghatározásában azokat a nagy strukturális változásokat vettem alapul, amelyek alapjaiban szabták át a magyar társadalom politikai gazdaságtani és intézményi kereteit. A periodizáció használata – véleményem szerint – túlmutat a városrehabilitáció kérdésén, és akár alkalmas lehet egyéb közpolitikai változások elemzéséhez is. A korszakolást és az egyes periódusok legjellemzőbb vonásait az alábbi táblázat (1. táblázat) foglalja össze. Bár egy ehhez hasonló táblázat, illetve a táblázatokban alkalmazott tárgyiasítási aktus alapjaiban mond ellent a Lefebvre által használt dialektikus módszereknek, mégis az ő meglátásai alapján strukturáltam a politikai-gazdasági, léptékbeli és funkcionális változásokat leíró kulcsfogalmakat.

Végigtekintve a fél évszázados történeten, összegzésként három dolgot emelek ki. Egyrészt, érdekes tanulságokat vonhatunk le az állam szerepével kapcsolatban a városrehabilitációk magyarországi történetéből. A kutatásom során világossá vált az állam központi szerepe abban, hogy „elavult”, marginalizált terek megújuljanak. Bár ciklikusan érezhető a megújulásokra nehezedő piaci nyomás, nehéz olyan esetet találni, ahol az államnak ne lett volna katalizáló vagy szabályozó szerepe. Fontos kiemelni, hogy e katalizáló szerep adott korszakokban eltérő léptékstruktúrában tud megvalósulni. Míg az államszocialista időszakban a szelektív decentralizáció, majd 1989 után a radikális decentralizáció, addig a 2000-es évek elejétől az europaizáció, majd 2010 után a recentralizáció formálta azokat az intézményi kereteket, melyben a különböző léptékek döntéshozói egymás viszonylatában hatással tudtak lenni a városrehabilitációk történetére – és ezen keresztül a marginális terek (újra)termelésére.

Másrészt az látszik, hogy a városrehabilitációk rendszerszintű változást nem tudtak elérni az egyenlőtlen fejlődés negatív hatásainak kiküszöbölésében. Véleményem szerint ez leginkább azzal függ össze, hogy amennyiben a különböző országos és helyi ágazati politikák (pl. lakáspolitiká) a városrehabilitációk céljai ellen hatnak, úgy a városrehabilitációk csak a problémák időleges elleplezésére, vagy térbeli áthelyezésére alkalmasak. A kép azonban nem csak fekete-fehér. Egy

1. táblázat: A városrehabilitációk főbb jellemzői egyes korszakokban Magyarországon
Main characteristics of urban regenerations in different periods in Hungary

	<i>Politikai-gazdasági kontextus</i>	<i>Léptékbeli szerkezetváltás</i>	<i>Városrehabilitáció fogalmának változása</i>	<i>Városrehabilitáció funkciójának változása</i>
<i>Kései államszocializmus (1970-es és 1980-as évek)</i>	Globális válság, helyi adósságválság, liberalizáció	Szelektív decentralizáció	Városrehabilitáció vs. városrekonstrukció	Kísérleti beavatkozások a szocialista városfejlesztés válságának kontextusában, a korábban alulfejlesztett, marginalizálódó történelmi belvárosokban
<i>„Liberalis korszak” (1990-es és korai 2000-es évek)</i>	Rendszerváltás válsága, privatizáció, FDI beáramlás	Radikális decentralizáció szubszidiaritás nélkül	„Vállalkozói” városrehabilitáció ideálja	Belvárosi területek dzsentrifrikációja
<i>Európaizáció (2000-es évektől)</i>	EU transzferek beáramlása, finanszírozás, hitelvezérelt fejlődés	Az európai lépték növekvő szerepe	Szociális vs. funkcióbővítő városrehabilitáció	Periférikusabb területek dzsentrifrikációja + dzsentrifrikációt elvben mérséklő szociálisan érzékeny beavatkozások
<i>Autóriter korszak (2010-es évek)</i>	Globális válság, nacionalista-protektionista helyi hegemonia	Recentralizáció, anti-EU retorika	Szociális városrehabilitáció körülrása vs. expliciten nem szociális városfejlesztés	Helyi feszültségeket kezelni hivatott beavatkozások zömmel Budapesten kívül

szűkebb, helyi sajátosságokra fókuszáló perspektívában a területileg célzott városrehabilitációk sok esetben pozitív eredményeket tudtak elérni, melyek a szűkebb akcióterület vagy a célcsoport szempontjából nagyon is jelentősek voltak. A Magdolna negyed vagy Salgótarján komfort nélküli bérházainak felújítása, a munkaerőpiaci integrációt segítő programok, valamint az intenzív szociális munka több száz alacsony státuszú család életét segítette. Azonban, ha mindeközben a tágabb folyamatok a térbeli-társadalmi polarizáció irányába hatnak, akkor ezek a beavatkozások nem lehetnek mások, csak kozmetikai beavatkozások, melyek nehezen érik el az alapproblémák gyökereit.

Harmadrészt, a történeti áttekintés során fontosnak érzem kiemelni a folyamatok egyik nem szándékolt mellékhatását: a városrehabilitációval foglalkozó szakértők mezőjének megerősödését, differenciálódását és intézményesülését. Úgy tűnik, hogy a projektek valós hatásai helyett ennek a mezőnek az egyre robusztusabbá válása fontosabb tényező volt a városrehabilitáció gyakorlatának elterjedésében és intézményesülésében. James Ferguson ezt úgy fogalmazta meg, hogy egy projekt bukása még nem feltétlenül jelenti a projektosztály bukását (Ferguson 1997). Utóbbi elemi érdeke, hogy gyakorlatába mindig rugalmasan beépítse a megújulást, a reformokat, a még komplexebb, még integráltabb megközelítéseket. Ebből az is következik, hogy a városrehabilitációknak és a marginalizálódó terek kormányzásának a jövőjét jelentősen befolyásolhatja ennek a mezőnek működése, illetve a mező kiemelt pozícióit elfoglaló szakértők mindennapi gyakorlatai.

Jegyzetek

- 1 Az 1987. szeptember 28-i fővárosi MSZMP PB ülésen például elhangzott, hogy „[a] lakóház-felújításoknál és rehabilitációknál fokozott takarékossgot kell érvényesíteni, a műszaki tartalmat a szűkülő lehetőségekhez kell közelíteni”. 1988 január 11-én pedig már a rehabilitációkra szánt állami források 30%-os reálérték-csökkenéséről beszéltek a döntéshozók.
- 2 A kései államszocializmusban a centralizáció-decentralizáció kérdése az itt tárgyaltnál jóval összetettebb, attól függően, hogy minek a decentralizációját tekintjük – itt a városfejlesztés és területfejlesztés decentralizációs tendenciáira utalok.
- 3 Például az IH csak kivételes esetben engedélyezte a sokkal népszerűbb funkcióbővítő városrehabilitációk megvalósítását szociális városrehabilitáció nélkül.
- 4 Bár ennek az időszaknak az intézményi keretei már felsejlenek, de tértermelő hatásuk az eltelt idő rövidsége miatt nem elemezhető olyan mélységben, mint a korábbi időszakok esetében, így ez a szakasz leginkább a keretek felvázolására szorítkozik.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönet illeti Timár Juditot, Nagy Erikát, Czirfusz Márton, Pósfai Zsuzsannát, Ivanics Zsófiát és a kézirat bírálóit.

Irodalom

- A Pécs-Belvárosi rehabilitáció néhány jellemzője. 1983. Pécs.
- Aczél, G. (2009): *Kalandozások urbanisztikában*. Pallas Kiadó, Budapest
- Belina, B. (2017): *Raum. Zu den Grundlagen eines historisch-geographischen Materialismus*. Westfälisches Dampfboot, Münster
- Bodnár, J. (2001): *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Brenner, N. (1998): Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4., 459–481. <https://doi.org/10.1068/d160459>
- Budapest Főváros Tanácsa (1986): *Tájékoztató a Minisztertanács részére a Főváros hosszú távú és VII. öt-éves tervi rehabilitációs koncepciójáról*. Budapest
- Calhoun, C., LiPuma, E., Postone, M. (eds.) (1993): *Bourdieu: Critical Perspectives*. University of Chicago Press, Chicago
- Csanádi G., Csizmadya A., Kőszeghy L., Tomay K. (2007): A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 93–118.
- Cséfalvai, Z., Pomázi, I. (1990): Some problems of innercity revitalization (A case study of Budapest). *Regional Researches*, 9, 27–37.
- Csorba Z. (1997): *A budapesti lakóépület vagyon rehabilitációjának időszzerű kérdéseiről*. PhD disszertáció. BME, Budapest
- Czifrusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.104>
- Czifrusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143–164.
- Dániel Zs. (1996): A bérlakás-privatizáció paradoxona: Nemzeti ajándék vagy ráfizetés? *Közgazdasági Szemle*, 3., 204–230.
- Éber M. Á. (2014): A centrum hitele. *Fordulat*, 21., 64–86.
- Éber M. Á., Gagyai Á., Gerőcs T., Jelinek Cs., Pinkasz A. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21., 10–63.
- Erő Z., Koszorú L., Brenner J., Tosics I., Sárkány Cs., Locsmándi G., Iván A. (1997): *Budapest Városrehabilitációs Programja*. Budapest
- Erő, Z., Koszorú L., Locsmándi G., Tosics I., Szilágyi K., Somogyi E., Szabó J. (2002): *Városrehabilitációs program ismertető*. Budapest Főváros Önkormányzata, Főpolgármesteri Hivatal, Főépítész Iroda, Budapest
- Escobar, A. (1994): *Encountering Development. The making and unmaking of the Third World*. Princeton University Press, Princeton, NJ
- Fekete D. (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3066>
- Ferguson, J. (1997): *The Anti-Politics Machine*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Ferguson, J., Lohmann, L. (1994): The Anti-Politics Machine: »Development« and Bureaucratic Power in Lesotho. *The Ecologist*, 5., 176–181.
- Gerőcs T., Jelinek Cs. (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. *Eszmélet*, 118., 12–33.
- Gerőcs, T., Pinkasz, A. (2018): Debt-ridden development on Europe's Eastern Periphery. In: Boatca, M., Komlosy, A., Nolte, H. H. (eds.): *Global Inequalities in World-Systems Perspective. Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Routledge, London, New York, 131–153.
- Golubchikov, O., Badyina, A., Makhrova, A. (2013): The Hybrid Spatialities of Transition: Capitalism, Legacy and Uneven Urban Economic Restructuring. *Urban Studies*, 4., 617–633. <https://doi.org/10.1177/0042098013493022>

- Grubbauer, M. (2012): Toward a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-Socialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York, 35–60.
- Gyöngyösi I. (1999): Az építőipar a kilencvenes években nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*, 9., 732–746.
- Hajdu L., Kistelegdy I., Radó J. (1984): Tömbrehabilitációs tapasztalatok Pécsen. In: *Városi tömbrehabilitáció témakörű országos tapasztalatcsere előadásai*. ÉVM 5. számú Fenntartási Építés Fejlesztése Ágazati Célprogram Bizottság, ÉTE Épületfenntartási Szakosztálya, Budapest, 115–138.
- Harvey, D. (1989): From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 1., 3–17. <https://doi.org/10.1080/04353684.1989.11879583>
- Hegedüs J., Mark, K., Struyk, R., Tosics I. (1993): Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban. *Szociológiai Szemle*, 2., 45–69.
- Hegedüs J., Tosics I. (1991): Gentrification in Eastern Europe: The Case of Budapest. In: Van Weesep, J., Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht, 124–136.
- Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. Sixth report on economic, social and territorial cohesion*. (2014): Brussels. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion6/6cr_en.pdf (Letöltés: 2019. szept. 30.)
- Jelinek, Cs. (2010): The Phenomena of Displacement and Relocation during the Process of Gentrification in Budapest. *Studia Sociologia*, 2., 105–116.
- Jelinek, Cs. (2011): *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. MA szakdolgozat. Central European University, Budapest. http://www.etd.ceu.hu/2011/jelinek_csaba.pdf (Letöltés: 2019. szept. 30.)
- Jelinek Cs. (2017): *Uneven development, urban policy making and brokerage. Urban rehabilitation policies in Hungary since the 1970s*. PhD disszertáció. Central European University, Budapest.
- Jelinek, Cs., Pósfai, Zs. (2019): Reproducing socio-spatial unevenness through the dualization of policies in the domain of housing in Hungary. In: Lang, T., Görmar, F. (eds.): *Local and Regional Development in Times of Polarization. Re-thinking spatial policies in Europe*. Palgrave Macmillan, 197–223. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1190-1_9
- Konrád, Gy., Széleányi, I. (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. The Harvester Press, Brighton
- Ladányi J. (2008): *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Ladd, B. (2001): Socialist planning and the rediscovery of the old city in the German Democratic Republic. *Journal of Urban History*, 5., 584–603. <https://doi.org/10.1177/009614420102700502>
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford
- Lichtenberger, E., Cséfalvay, Z., Paal, M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten (Urban decay and redevelopment in Budapest)*. Magyar Trendkutató Központ, Budapest
- Locsmándi G. (2005): Városmegújítás a Ferencvárosban. In: Egedy T. (szerk.): *Városhabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 201–228.
- Mitchell, T. (2002): *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*. University of California Press, Berkely
- Molnár, V. (2013): *Building the State. Architecture, politics, and state formation in post-war Central Europe*. Routledge, London, New York
- Mong A. (2012): *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956-1990*. Libri, Budapest
- Mosse, D. (2005): *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. Pluto Press, London
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pálné Kovács, I., Bodor, Á., Finta, I., Grünhut, Z., Kacziba, P., Zongor, G. (2017): Farewell to decentralisation: The Hungarian Story and its General Implications. *Croatian and Comparative Public Administration*, 4., 789–816. <https://doi.org/10.31297/hkju.16.4.4>
- Roubal, P. (megjelenés alatt): *Zižkov Battle: Urban planners transition from heritage protection to neo-liberal discursive planning*.

- Saïssset, P. (2014): *La Hongrie post-communiste comme opportunité: de la diffusion à l'abandon des modèles d'interventions urbaines de la Caisse des Dépôts et Consignations. Le cas de l'arrondissement de Ferencváros à Budapest (1988-2014)*. MA szakdolgozat. EHESS.
- Smith, N. (1990): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford
- Smith, N. (1996): Spaces of Vulnerability: The space of flows and the politics of scale. *Critique of Anthropology*, 1., 63–77. <https://doi.org/10.1177/0308275X9601600107>
- Somogyi E., Szemző H., Tosics I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994-2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 69–92.
- Swyngedouw, E. (1997): Neither Global Nor Local: 'Glocalization' and the Politics of Scale. In: Cox, K. R. (ed.): *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Guilford, Longman, New York, London, 137–166.
- Sykora, L., Bouzarovski, S. (2012): Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition. *Urban Studies*, 1., 43–60. <https://doi.org/10.1177/0042098010397402>
- Szelényi I., Konrád Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szívós E. (2010): Terhes örökség: Budapest történelmi lakónegyedeinek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 5., 381–402.
- Tomay K. (2007a): Józsefváros és Ferencváros - Két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 2., 323–357.
- Tomay K. (2007b): Városrehabilitáció és dzsentrifikáció Budapesten - A rehabilitációs stratégiák szerepe a térbeli-társadalmi mintázat átalakulásában. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 119–150.
- Urban, F. (2009): *Neo-historical East Berlin. Architecture and Urban Design in the German Democratic Republic 1970-1990*. Ashgate, Surrey
- Váradai M. M. (2016): Értékkeremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, 1., 30–56.
- Városi tömbrehabilitáció témakörű országos tapasztalatcsere előadásai. 1984. szeptember 27-28. (1984): ÉVM 5. számú Fenntartási Építés Fejlesztése Ágazati Célprogram Bizottság, ÉTE Épületfenntartási Szakosztálya, Szeged
- Vigvári A. (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció: Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 2., 141–167. <https://doi.org/10.17649/TET.22.1.1161>
- Wallace, H., Wallace W., Pollack, M. A. (szerk.) (2005): *Policy-Making in the European Union*. Oxford University Press, Oxford

„Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben

The “nationalised production of space” from the perspective of displaced people in an urban district undergoing gentrification

TIMÁR JUDIT

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba Szabó D. u. 42.; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

KULCSSZAVAK: városrehabilitáció; dzsentrifikáció; térbeli kiszorítás; államosított tértermelés

ABSZTRAKT: Tanulmányom célja az, hogy a jelenlegi magyarországi városrehabilitáció/dzsentrifikáció által okozott társadalmi-térbeli kiszorítás tanulmányozásával hozzájáruljak a társadalmi viszonyok, elsősorban az állam és a kiszorításnak kitett csoportok viszonyának megértéséhez. Ennek érdekében a dzsentrifikációt, illetve kiszorítást a lefebvre-i felfogásban vett „tértermeléseként” értelmezem, e folyamatokat a tőke globális újratermelése, valamint a globális urbanizmus szerves részének tekintem, s egy győri esettanulmány segítségével vizsgálom. Az alkalmazott szemléletben a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló tér sokkal szélesebb értelmezést kap magánál a dzsentrifikálódó városrésznel, részévé válnak a kiszorítottak megélt terei is. E tértermelés megismerésének érdekében az aktuálisan zajló dzsentrifikáció tanulmányozása mellett fontos szerepet kap a tanulmányban egy korábbi termelési módban (az államszocializmusban) kezdődött, slumodásként leírható előzmények számbavétele, a kutatott terület korábbi és mai lakói megélt tereinek az önkormányzat elgondolt terével összevetett vizsgálata.

A tanulmányban Lefebvre térelméletének itt vázolt kérdések megértését segítő rövid áttekintéséből kiindulva, majd a Győr-Újváros dzsentrifikációját dokumentumok, szakértői és lakossági interjúk segítségével elemző empirikus vizsgálat eredményeinek bemutatásával jutok el a fő állításhoz. A mellett érvelek, hogy a városrehabilitáció/dzsentrifikáció által kiszorítottak és az állam viszonya perspektívájából nézve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban –, a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk. Ennek a fajta tértermelésnek a során a marginalizált társadalmi csoportok „dupla kontrollt” élnek meg. Az önkormányzattól való függőségük egyben a központi államtól való függőséget is jelent. A városrehabilitáció során a helyi, s indirekt módon a központi állam újratermeli azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek – Castel „szociális kohézió zónáit” leíró koncepciójának terminológiájával kifejezve – a „segélyezés” zónájában tartják a térbeli kiszorításnak kitett embereket.

Judit TIMÁR: senior research fellow; Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó D. u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

KEYWORDS: urban rehabilitation; gentrification; displacement; nationalised production of space

ABSTRACT: The paper aims to contribute to a better understanding of social relations, primarily the relationship between the state and those exposed to displacement, through the study of socio-spatial displacement caused by current urban rehabilitation/gentrification in Hungary. To this end, it interprets gentrification and displacement as the production of space in accordance with Lefebvre's theory (1991). It considers these processes as an integral part of the global reproduction of capital and global urbanism and examines them through a case study on Győr. According to the perspective applied, the space transformed by gentrification (urban rehabilitation) means more than just neighbourhoods being gentrified. It also includes the lived (concrete) spaces of the displaced. In order to understand this production of space, a two-pronged approach is essential: An investigation of recent gentrification, taking stock of past developments, which are best described as socialist disinvestment, must be complemented by a comparison of the lived spaces of the former and present inhabitants with the conceived space of local government.

After a brief theoretical overview of Lefebvre's theory of space to better understand the issues outlined in the study, the results of an empirical study on gentrification in Győr-Újváros are presented by means of documents and interviews with experts and the population. In essence, it is argued that in a new economic and state administrative context, which also influences Győr, production of space in Hungary has been "nationalised" from the perspective of the relationship between those displaced by urban rehabilitation/gentrification and the state. The marginalised social groups experience "double control" in this type of production of space. Their dependence on the local government also means dependence on the central state. Local governments and the central state - the latter partly indirectly through the former and partly directly - reproduce social conditions in the course of urban rehabilitation that keep those exposed to displacement in the zone of welfare recipients, as Castel (1993) suggested in his concept describing "the zones of social cohesion".

Bevezetés

„Az otthonról és szomszédságból történő kiszorítás megrázó tapasztalat lehet. Legrosszabb esetben hajléktalansághoz vezet, legjobb esetben gyengíti a közösségi érzést. A közpolitikának – általános megegyezés szerint – minimalizálnia kellene a kiszorítást. Mégis, úgy tűnik, a különböző közpolitikák, különösen a dzsentrifikációban érintettek, elősegítik azt.” (Marcuse 1985: 931.)

Marcuse 1985-ben megfogalmazott kritikája után közel két évtizeddel Smith (2002) már messzebbre ment annál, hogy a dzsentrifikációval járó társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek, konfliktusok kezelését kérje számon a helyi államtól. Arra világított rá, hogy az időközben a piac teljes értékű szereplőjévé vált neoliberais állam a globális tőke- és kultúraáramlás körforgásába kapcsolódó dzsentrifikációt általánosan alkalmazott városfejlesztési stratégiává tette. Ezt az állítást a több mint egy tucat nyugat- és kelet-közép-európai kis- és középváros kétezres évek elején zajló revitalizációs programjaiba bepillantást engedő kutatásunk tapasztalatai is igazolni látszottak (Nagy, Timár 2008, 2012). Ez a kritizált stratégia egybeszövi a globális pénzpiacokat, az ingatlanfejlesztőket, helyi kereskedőket stb. az önkormányzatokkal, melyek a kedvező társadalmi eredményeket már a piactól és nem annak szabályozásától remélik. A városfelújítás legfeljebb a retorika szintjén zajlik az egész „városért” (Timár, Nagy 2007; Boros et al. 2008; Nagy, Nagy 2019), az annak nevében cselekvő döntéshozók a város társadalmának diszkurzív teréből is kiszorítják az osztály- vagy etnikai hovatartozás miatt a társadalom periferiájára szorultakat.

A jelentős gazdasági potenciállal bíró Regensburgban például a helyi döntéshozók a neoliberális várospolitikával irányított városmegújítást a közpénzek és a magántőke együttműködése során felszínre kerülő új konfliktusok ellenére is kifejezetten sikeresnek értékelték, annak „társadalmi elfogadottságára”, „a résztvevők érdekeinek konszenzuson nyugvó beintegrálására” hivatkozva. Az általuk megnevezett „érdekeltek” (önkormányzat, befektetők, kisvállalkozók és érdekvelmi szervezetek, ingatlan tulajdonosok, bankok és helyi média) stratégiai szövetsége valóban jól működött. Kutatásunk során azonban az „érdekeltek” körébe egyszer sem sorolták be a revitalizált városrészekből lakókként és/vagy fogyasztókként kiszoruló alacsony társadalmi státuszú regensburgiakat, a bevándorlókat (Nagy, Timár 2008).

Ugyanekkor egy jóval kisebb és számottevően kevesebb fejlesztési forrással rendelkező városban, Veszprémben is azt találtuk, hogy az ezredforduló küszöbén a helyi városmegújítási/városrehabilitációs programban, mint számos más magyarországi városban is (Kovács 2005; Csanádi et al. 2007; Egedy 2007; Somogyi et al. 2007; Czirfusz et al. 2015), az „irányítást” a magántőke vette át (Timár, Nagy 2007). A várospolitikai – részben forráshiányra hivatkozva – szabad teret engedett a tőke térformáló szerepe érvényesülésének s alapvetően e tőke érdekeinek szolgálatába állt. A városfelújítás célja deklaráltan is a dzsentrifikáció lett. Az ennek következményeként kibontakozó, középvárosi viszonylatban nagyszabású dzsentrifikációt azonban több mint kétszáz hátrányos helyzetű – szinte kivétel nélkül roma – család önkormányzati programként végrehajtott kitelepítése kísérte. Az önkormányzat nem is próbált az ott lakók legalább részbeni helyben tartását eredményező „szociális rehabilitációt” szervezni. Sem a szociális irodát – illetve ellátó intézményeket –, sem a kiköltöztetni tervezett lakókat nem vonták be az előkészítési folyamatba (Timár, Nagy 2007).

Egy évtizeddel később olyan városban (Győrben) volt módunk az állam szerepét – többek között¹ – a város központi részén található Újvárosban zajló dzsentrifikációhoz kötődő kiszorításban kutatni, amely hazai viszonylatban különösen erős gazdasági potenciállal és innovációs adottságokkal rendelkezik (Rechnitzer et al. 2004). Ez a város ráadásul már egy időközben megváltozott politikai gazdasági térben, nemzet-, sőt szupranacionális (EU) állami közreműködéssel szociális rehabilitációt is megvalósított.

E tanulmányban – a jelzett korábbi kutatások és irodalmak ismeretében – a győri empirikus kutatás néhány új eredményét foglalom össze. Kevésbé szánom azonban e konkrét városra szorító elemzésnek, sokkal inkább egy olyan esettanulmánynak, aminek a segítségével a neoliberális kapitalizmus tértermelésben megtestesülő társadalmi viszonyairól olyan kontextusban tudhatunk meg többet, melyben a dzsentrifikáció és a térbeli kiszorítás egy immáron centralizált állam (Pálné Kovács 2019) irányításával zajlik, de gyökerei az államszocializmusig nyúlnak vissza. A tanulmány reményeim szerint azért mutathat túl a győri eseten, mert a dzsentrifikációt s az ehhez kapcsolódó társadalmi-térbeli kiszorítást a le-

febvre-i (1991) felfogásban vett tértermelésként értelmezve, azokat a tőke globális újratermelési folyamata (Smith 1996), valamint a globális urbanizmus (Smith 2002) szerves részének tekintem. A helyi szereplők sajátos konstellációban – kifejezetten Győrre jellemző módon – formálják a fizikai, a mentális, illetve a megélt/társadalmi teret, az önkormányzat lokális szerepe viszont csak a központi állammal kialakított kapcsolatában érthető meg. A dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló teret sokkal szélesebben értelmezem magánál a dzsentrifikálódó városrésznél. Abba, épp a lefebvre-i tértermelési folyamat komplexitásának ismeretében, beleértem a kiszorítottak megélt tereit is. E tértermelés megismeréséhez az aktuálisan zajló dzsentrifikáció tanulmányozása mellett fontosnak tartom annak egy korábbi termelési módban (az államszocializmusban) kezdődött, slumosodásként leírható előzményét is számba venni. Ezért, amikor e tanulmányban elsősorban az állam és a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) miatt bekövetkező térbeli kiszorításnak kitett lakók viszonyát igyekszem megérteni, akkor a vizsgált terület korábbi és mai lakóinak a megélt tereit is tanulmányozom. A mellett érvelek, hogy az ily módon érintett kiszorítottak és az állam viszonya felől szemlélve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban – a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Ezen állításom kifejtését megalapozandó, a tanulmány következő fejezetében egy rövid elméleti, módszertani áttekintést adok, alapvetően arra koncentrálni, hogy miben is segít e megértési folyamatban Lefebvre (1991) térelmélete. Felvázolom továbbá azt is, hogy a kiszorításnak kitett lakosságot sem homogén társadalmi csoportként kezelve, hogyan tudom hasznosítani Castel (1993) „szociális kohézió zónái” koncepcióját. Ezek után Győr-Újváros főleg Kossuth utca környéki dzsentrifikációjának kontextusát elemezve, a fizikai mellett elsősorban az állam (tőkével együtt formált) elgondolt (absztrakt) terének változásait igyekszem bemutatni fejlesztési dokumentumok és szakértői interjúk segítségével. Ezt követően pedig a kiszorításban érintettek megélt (konkrét) tereit, azok átalakulását az államtól való függőség különböző „fokán” álló interjúpartnerek tapasztalatait elemezve jellemzem. A győri esetből kibontható általános tanulságokat az „államosított tértermelésre” vonatkozó felvetés továbbgondolását segítő logikában igyekszem levonni az összegző fejezetben.

Elméleti, módszertani kérdések

Mivel Lefebvre (1991) koncepciója a térről nemcsak elméleti kerete, de – bizonyos értelemben – tárgya is az itt bemutatandó kutatásnak, ezért annak leginkább használt elemeit/állításait érdemes számba venni.

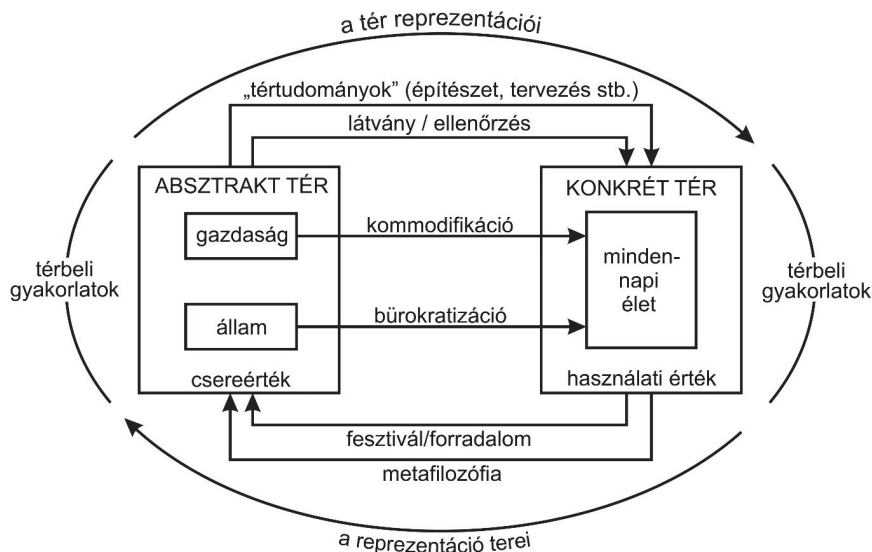
Lefebvre (2009, 186.) szerint a tér „folyamatosan termeli a társadalmi viszonyokat és a társadalmi viszonyok által termelt”. Az ő érdeklődésének középpontjában e társadalmi viszonyok állnak, s úgy véli, a társadalmi tér egy eszköz a

társadalom elemzéséhez (Lefebvre 1991, 34.). Mivel a jelenlegi magyarországi városrehabilitáció/dzsentrifikáció okozta társadalmi-térbeli kiszorítás tanulmányozásával magam is a társadalmi viszonyok, elsősorban az állam és a kiszorításnak kitettek viszonyát igyekszem megérteni, a dzsentrifikációt tértermelésként értelmezve úgy vélem, hogy érdemes visszanyúlni a koncepció megalkotójához, s akár több gondolatot is hasznosítani Lefebvre nézeteiből.

Az egyik ilyen a térről való *trialektikus gondolkodás*, amit az angolszász földrajzban Soja (1996) tett különösen ismertté, illetve fejlesztett tovább (lásd erről Berki 2015). A térbeliség mint érzékelt, elgondolt, megélt, vagy más megfogalmazásban, térbeli gyakorlatok, a terek reprezentációi és a reprezentáció terei, illetve még további kontextusban fizikai, mentális és társadalmi, nemcsak azt a három módot jelenti, ahogyan megérthetjük a teret. Lefebvre (1991) történelmi példái rávilágítanak a tér minden ágens számára létező komplexitására, ugyanakkor azt is megmutatják, hogy az elgondolt teret alapvetően a tőke és az állam uralja, a megélt teret a lakosság használja, formálja cselekedeteivel, ami egyben az ellenállás tere is lehet számukra. A neoliberais kapitalizmus körülményei között zajló dzsentrifikációban meghatározó szerepet kap a tőke és az állam, s ezek viszonyára egyre nagyobb figyelem irányul a hazai tértudományokban is (pl. Timár, Nagy 2007; Bodnar, Molnar 2010; Jelinek 2011; Czirfusz et al. 2015). Az állam és a dzsentrifikációban, különösen a kiszorításban érintettek viszonyának tanulmányozására viszont szinte alig találni példát (Csanádi et al. 2006; Jelinek 2011). Ahhoz, hogy e térfolyamatra „alulnézetből” tekintsünk, elengedhetetlen a kritikai szemlélet, például olyan, mint aminek képviselőjeként Lefebvre (1971) nagy hangsúlyt fektet a mindennapi élet tanulmányozására. A társadalmi-térbeli kiszorításnak kitettek helyzetét központi kérdésnek tekintve, számomra is egyértelmű, hogy a tértermelésként felfogott dzsentrifikációról nem választhatók le e kiszorítottak drasztikusan változó, illetve a hatalmi viszonyok miatt változni kényszerülő megélt terei sem.

Lefebvre (1991) a tértermelést *történelmi perspektívába* helyezve megmutatta, hogy annak jellemzői az egyes korszakokban szoros összefüggésben állnak a mindenkor adott termelési móddal. A kapitalizmus a tér sajátos politikai gazdaságtanát hozza létre, amelynek egyik legfontosabb ismérve az, hogy az „absztrakt tér” kolonizálja a mindennapi életet. A piac és az állam csereértékként „kezeli” a teret, s a kommodifikáció és a bürokratizáció révén (a tértudományok és a tervezés közreműködésével) a mindennapi élet használati értéként működő „konkrét teret” igyekszik uralma alá vonni, csereértékké formálni (1. ábra). A rendszerváltás utáni másfél évtized magyarországi szuburbanizációjának kutatása alátámasztotta az effajta kolonizációnak a jelenlétét (Timár 2006). A magyarországi dzsentrifikáció, városrehabilitáció kiszorításra is rámutató vizsgálatainak ismeretében (még ha ezek többnyire nem is ebben a koncepcionális keretben gondolkodnak, illetve nem ennek megfelelő retorikát használnak) úgy vélem, nem jelent nagy kockázatot hasonló következtetés levonása ezekre a térfolyamatokra vonatkozó-

1. ábra: A konkrét tér kolonizációja
The colonization of concrete space

Forrás: Gregory 1994, 401.

an sem. Csakhogy maga a kapitalizmus, s vele az állam és a tőke viszonya is folyamatosan változik, térben és időben egyaránt. Ráadásul a társadalmi viszonyok újratermelésében rejülő „rég” feloldásának és „új” létrehozásának feszültségeit, ellentmondásait kifejező absztrakt tér jellegzetességeinek megfelelően a magyarországi dszentrifikálódó városi terekben a régi és új kapitalizmusok rétegei közé az államszocializmusé is beékelődik, míg mindezekre a legutóbbi évtizedben az állam centralizált modelljének legújabb lenyomatai rakódnak rá. Lefebvre (1976) egykori „jóslatának” beteljesülését, miszerint egy politikai centralizáció, centralizált döntéshozatal esetén az várható, hogy a térpolitika a múltbélénél (jóval) nagyobb egyenlőtlenségeket teremt, akár e folyóiratban is több hazai kutatást bemutató tanulmány igazolja (Czirfusz 2019; Jelinek 2019, Nagy, Nagy 2019; Velkey 2019). Úgy vélem, s érvelésemet az itt következő győri esettanulmány tanulságainak levonásakor részletezem, hogy a kapitalizmus jelenlegi magyarországi közegében s a kiszorítottak „harmadik” (megélt) terének (Soja 1996) perspektívájából nézve, a Lefebvre által a mindennapi élet gyarmatosításaként leírt folyamatot „államosított tértermelésnek” is tekinthetjük.

Lefebvre (1991, 2009) egyik legrészletesebben kifejtett kritikáját épp az *állam szerepéről* fogalmazza meg. Többek között a mellett érvel, hogy a kapitalista gazdaságban minden, így a tér mint használati érték is csereértékké változik át a homogenizáló állam fennhatósága alatt. Az általa definiált „állami termelési mód” (*state mode of production*) segítségével kontrollálja az állam a teret, a tér politikai eszközzé válik e cél érdekében. „Az állam olyan módon használja a teret,

ami biztosítja a helyek feletti kontrollt, annak szigorú hierarchiájában, az egész homogenitását és a részek szegregációját [...]. A formális és kvantifikált absztrakt tér minden különbséget tagad, azt is, ami a természet vagy a történelem következménye, s azt is, ami a testből, életkorból, nemből és etnicitásból fakad.” (Lefebvre 2009, 188, 189.) Ezért is tartom fontosnak, hogy a társadalmi-térbeli kiszorításnak kitettek csoportját annak differenciáltságában vizsgáljam. Mivel pedig jelen kutatásban e csoport tagjainak az államhoz való viszonyára koncentrálok, különösen fontos ennek a relációnak a személyenkénti számbavétele is.

Hogy ezt megtehessem – módszertani megközelítésem második elemeként –, Castel (1993) „szociális kohézió zónáiról” alkotott koncepcióját hívtam segítségül. E szerint az egyes személyek, társadalmi csoportok a betagozás – legelőször társadalmi kohéziót biztosító – társadalmi teretől („zónájától”) a sebezhetőség zónáján át a kiilleszkedési zónáig, azaz a munka nélküli lét és szociális elszigetelődés összekapcsolódásának övezetéig helyezkedhetnek el.² Pozíciójukat két komponens, mint egy „koordináta-rendszer” két tengelye jelöli ki. Az egyik a munkához való viszony tengelye (a becsatlakozástól a kizártságig terjedő skálával), a másik a társadalmi-családi társas kötelek tengelye (a beilleszkedéstől az elszigetelődésig). Mindkét dimenzió menti kötelek (de a helyi és központi államhoz való konkrét személyes viszonyaik is) rendkívül fontosak lehetnek például akkor is, amikor a városrehabilitáció során kilakoltatandó személyek arról döntenek, hogy az önkormányzat által felkínált cserelakást vagy a lelépési pénzt válasszák, ha egyáltalán lehetővé teszi még a társadalmi helyzetük e választást.

Mindezek érdekében 18 félig strukturált interjút készítettem 2016–2018-ban Győr-Újváros rehabilitált/rehabilitálandó részén (mindenek előtt a Kossuth utcában) korábban élő emberekkel, vagy épp kiköltözésre várókkal régi és új lakásukról, térbeli mobilitásuk okairól, körülményeiről, a városrészeiről alkotott képükről, a városrehabilitációról szerzett információikról, véleményükről, s általában életmódjukról, életkörülményeikről kérdezve őket. Interjúpartnereim többségével saját lakókörnyezetében beszélgettem (volt, akinek a korábbi és az újabb lakását is láthattam).

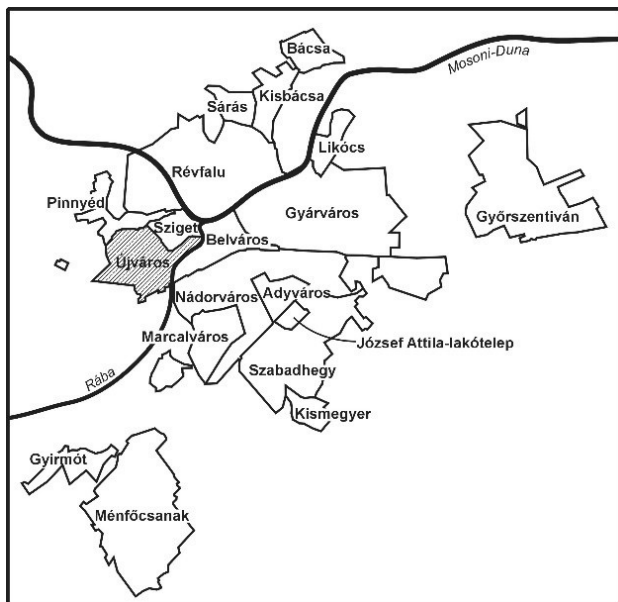
További 12 szakértővel is készítettem interjút, akik a kutatott városrész fizikai, mentális, társadalmi teréről, annak lakóiról adtak információkat, de alapvetően a hatalom által uralt Lefebvre-féle absztrakt tér megismerését segítették. Volt közöttük városi önkormányzati döntéshozó, hivatalnok, de főleg az adott városrészben, alapvetően annak szociális ellátó (családsegítő, gyermekjóléti, védőnői szolgálat, idősek klubja, családok átmeneti otthona) intézményében dolgozó, sőt akár Újvárosban lakó szakember. Az ő véleményük kontextusba helyezését, a fizikai tér változásainak, az állam elgondolt terének megértését segítette végül a Győr-Újváros városrehabilitációját előkészítő, befolyásoló önkormányzati tervek áttekintése.

Dzsentrifikáció és kiszorítás Győr-Újvárosban a helyi önkormányzat perspektívájából

Az esettanulmány színhelyéül választott Győr-Újváros jelenlegi városrehabilitációval, dzsentrifikációval és kiszorítással leírható tértermelésében kifejeződő – elsősorban a helyi állam és a lakosság közötti – társadalmi viszonyok megértéséhez először az önkormányzat perspektívájából közelítünk. Még ha ebben a kontextusban a szociális városrehabilitációs projektek miatt kulcsszereplőnek is tekintjük az önkormányzatot, nem hagyható figyelmen kívül a többi ágens sem, mint ahogy az sem, hogy a tőke, a nemzet- és a szupranacionális állam (EU) is olyan fizikai térben cselekszenek, illetve olyan térről „gondolkodnak”, amin korábbi történelmi korok aktorai, társadalmi viszonyai is nyomot hagytak.

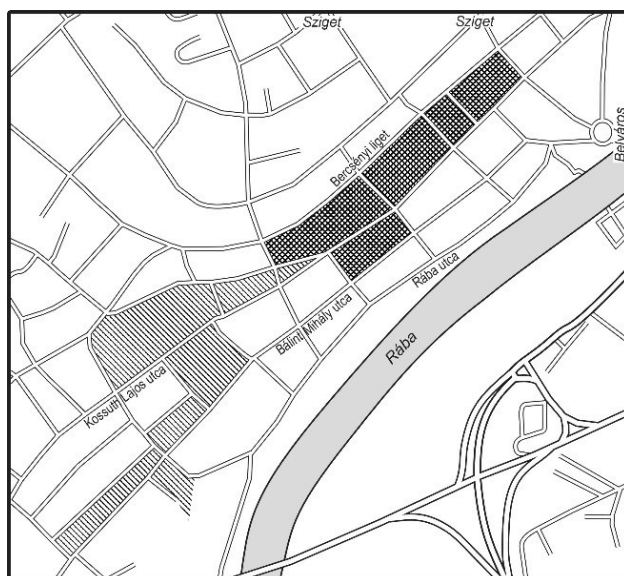
A belvárossal határos, attól nyugati irányban hosszan elnyúló, északon az egykori Rábca-meder (ma Bercsényi liget), délen a Rába által határolt terület fő tengelye a hajdani történelmi város nyugati kapujához vezető Bécsi út, mai Kossuth Lajos utca, egyrészt az itt letelepedett gazdaság térformáló erejének, másrészt a történelmi város főleg vallási alapú társadalmi kiszorító hatásának köszönhető a kiépülését (2.a,b ábra). A Kossuth Lajos utca belvároshoz közelebbi része, a főleg a 18–19. századi zártosított, egyemeletes lakóépületeivel az egykori polgári miliő emlékeit hordozza. Ezt a magterületet az I. világháború után telepészerűen beépített, kistelkes, családi házas övezet szegélyezi (Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Az 1940-es évektől az ipar fejlődése a polgárságot arra készítette, hogy más városrészekbe költözzön, az államszocializmus kezdetén pedig az üzemek, műhelyek, boltok, majd lakóházak államosítása bérlő státuszba kényszerítette az egykori háztulajdonosokat, s helyet adott a munkásoknak. Az elmaradt állagmegóvás (sőt, egy 1984-es terv elfogadásáig az 1960-as években még lebontással járó lakótelep-fejlesztési elképzelés miatti építési tilalom) következtében egyre csökkenő használati értékű lakásokból, akik tehették, az 1970-es, '80-as években Győr másutt épülő lakótelepeire költöztek. A városi tanács folyamatosan alacsonyabb társadalmi státuszú embereket, főleg romákat telepített a helyükre. (Megalapozó vizsgálat 2014). Ehhez a politikához a későbbi önkormányzatnak is maradtak eszközei, még ha az 1990-es évek újkapitalizmusának nemzetállama utat is nyitott a lakások privatizációjának. Győrben 1993-ban az összes lakás 30%-a volt önkormányzati bérlakás (14652), de 1997-ben ez az arány már csak 11,2%-ot (5558 bérlakás), 2011-ben 7,9%-ot ért el, ami azonban az országos átlagot még így is messze meghaladta (Nárai 1998; GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014). Nem véletlen, hogy Újváros szegregátumként lehatárolt, 2011-ben 384 lakosú részén (2b. ábra) a lakások többsége önkormányzati tulajdonban lévő, alacsony komfortfokozatú és alapterületű lakás (Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Azt, hogy ezek bevételei nem fedezték a fenntartási költségeket, indokként használták arra a beruházás-visszatartási politikára, amit a mindenkori városvezetés az államszocializmus idején kezdett el, s a rendszerváltás után is folytatott.

2.a ábra: Győr városrészei
Urban quarters of Győr

Forrás: Páthy 2014, 52. alapján

2.b ábra: Szegregátum és szegregációval veszélyeztetett terület Győr-Újvárosban
Segregated areas and areas threatened by segregation in Győr-Újváros

Forrás: Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 9., 10. alapján

A piaci viszonyok kialakulása, a szomszédos belváros felértékelődése az 1980-as években megindult városrehabilitációnak és infrastruktúrafejlesztéseknek köszönhetően, főleg a Rába part melletti Rába és Bálint utcában értelmiségiek, művészek lakásvásárlásaival kezdődő spontán dzsentifikációt hozott magával. A 2000-2010-es években az egyik oldalon lendületet vettek a beruházások, a Jedlik híd megépítése, a Zsinagóga felújítása, a közelben lévő termálfürdő építése, illetve turisztikai fejlesztések, melyeket hosszú távon állami szabályozások, így Újváros műemléki jelentőségű területté nyilvánítása is segített (Megalapozó vizsgálat 2014). A másikon folytatódott a Kossuth utca, Bercsényi liget, s a belsőbb újvárosi részek slumosodása, szegregálódása (2.b ábra). Ezek együtt sürgetővé tettek egy szociális rehabilitációt, amit az EU-s forrásokra építő központi állami politika (Jelinek 2019) és a város tőkeereje lehetővé is tett, sőt ösztönzött. Így 2012-13-ban a Bercsényi ligeti szabadidős célú területkialakítások, egy iskola és egy templom felújítása, a közvilágítás és az utcaburkolat megújítása és „soft projektek” mellett a Kossuth utcán 6 műemléki védettségű önkormányzati tulajdonú lakóépület felújítását, azokban 40 modern szociális bérlakás, 5 üzlethelyiség és 1 rendőrségi iroda kialakítását végezték el (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014; Közösségi Beavatkozási Terv 2016; Fekete, Polgári 2016). A többszintű állami részvétellel zajló felújítás következtében meginduló dzsentifikáció messze túlterjedt e projekt célterületén. 2012-ben ugyanis az önkormányzat megpályázta és kormányzati segítséggel sikerre vitte (Nagy, Nagy 2019) a 2017-es Európai Ifjúsági Olimpiai Fesztivál (EYOF) rendezését, melyet az infrastruktúrafejlesztések mellett az ingatlanberuházások részeként a rendezvény után értékesített lakások (Olimpiai sétány a szomszédos Sziget városrész területén) s az azóta odavonzott tőke segítségével folytatódó lakásépítések követtek (Megalapozó vizsgálat 2014). Ez tehát már egyértelműen a tőke és az állam összekapcsolódásával zajló tértermelés: dzsentifikáció. Ennek legújabb elemeként a 2016-2020 közötti időszakban Győr-Újváros szociális városrehabilitációjának II. üteme is elindulhatott a TOP 6.7.1 -15 program keretében, melynek segítségével a Kossuth utca további 4 épületében 30 lakóházat újítanak fel, s amit a TOP-6.9.1-15 program részeként „a társadalmi hátrányok kompenzálását célzó” szociális stb. fejlesztések egészítenek ki (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 89.).

Az önkormányzat városrehabilitációval kapcsolatos tervekben kirajzolódó „elgondolt térben” nincs írásos nyoma a dzsentifikációnak (még kevésbé a kiszorításnak). A társadalmi tér ezekben kettéválni látszik egy fizikai térre és a társadalomra. A Településfejlesztési Konceptióban (2014-2030) a „városrehabilitáció folytatása” (mint tömbrehabilitáció és -feltárás, műemléki területek megóvása és értékőrző megújítása) közterület-megújítással és a minőségi lakókörnyezet megteremtésével (így az önkormányzati bérlakás-állomány arányának növelése, egészséges lakókörnyezet biztosítása és slumosodás elleni harc) összekapcsolva jelenti az épített környezet fejlesztésének átfogó célját. A társadalomfejlesztés átfogó céljának elemeiből ugyanakkor e tanulmány szempontjából legfontosabb az,

hogy a helyi társadalom „legyen kiemelkedően aktív és egészséges” s „a városon belüli társadalmi különbségek maradjanak fenntartható és kezelhető mértékűek” (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014, 10.). Még ha a „különbségek” kezelhetőségének kívánalmába „jóindulatúan” egyenlőtlenségcsökkentést is látunk bele, az rejtve marad, hogy mi az önkormányzat szándéka a felújítandó épületek lakosaival. Bármily sikeresek az Újváros rehabilitálandó területén élők számára szervezett, társadalmi integrációt célzó „soft” programok, az elgondolt tér ilyen megformálása minden további nélkül lehetővé teszi azt, hogy a fizikai teret egészen más (magasabb státuszú) népesség uralja a rehabilitáció után, mint az előtt.

Ennek az írásnak a lehetőségeit meghaladja, de érdemes lenne alapos elemzés tárgyává tenni a központi és a helyi állam viszonyát a tervezési gyakorlatban,³ s megvizsgálni, hogy az önkormányzati tervek eltérő tartalma mennyiben függ a kormány rendeletalkotásban (tervezési útmutatókban) kifejeződő, változó szándékától, és mennyire a helyi döntésektől. A 2008-as győri IVS még rögzítette a „rehabilitációval, rekonstrukcióval kapcsolatos lakáscserék, lakásleürítések” mechanizmusával kapcsolatos elveket. Felvázolt egy „mobilizációs programot”, ami „az újvárosi célterületen élő és a rehabilitációs program által érintett alacsony státuszú lakosság kiköltözésének az integrációs alapelvet követő megoldását teszi lehetővé” (GYMJV IVS 2008, 299-300.). A tervezet szerint az újvárosi (ekkor még nem „szociális”) rehabilitáció programjával 72 bérlemény érintett, amiből „29 bérlő mobilizációja szükséges, a többi 43 bérlő részben visszaköltözik a fejlesztési programot követően, részben korábban megtörtént az elhelyezésük” (közülük 17 bérlőt – volt, akit 10 évvel korábban – elhelyeztek, s már üresen állt a lakás: GYMJV IVS 2008, 311.). A később megvalósult szociális városrehabilitáció I. ütemét (2013-14) illetően azonban már csupán a szakértői interjúk során szerzett információkból sikerült megtudni, hogy a 40 kialakítandó lakásból mindössze ötben vállalta fel a program az ott lakók visszaköltöztetését. A II. ütem kapcsán már ilyen kvótáról sem tudtak az általam megkérdezettek – meglehetősen nagy volt a bizonytalanság.

Az önkormányzatnak Újváros és azon belül a szegregálódott-rehabilitált területek átalakulására vonatkozó hivatalosan rögzített értékelései – objektivitást sugallva – számokban, statisztikákban kifejezve olvashatók. Ezek részben a lakások komfortfokozatában, részben az érintett városrészben lakók demográfiai mutatóiban, különösen az iskolai végzettségben láttatnak pozitív elmozdulást (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014; Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Csakhogy a számokból itt sem derül ki az azokkal jellemzett terület lakóinak cserélődése – az absztrakt térben absztrakttá merevedik a társadalom. Márpedig azok a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, melyekben Újváros szegregálódó/szegregált részének problémáiról, az ott felmerülő szükségletekről, fejlesztési lehetőségeiről kérdeztek meg 2016-ban (önkormányzati alkalmazotti) szakértőket, egyértelműen rávilágítottak az ország számos más rehabilitált helyén (Terra Stúdió Kft. 2016)

is tapasztalt kizorítási folyamatra. „A hátrányos helyzetű csoportok száma ugyan csökkent a korábbi rehabilitációs programok révén, de főként a városrészek külterületeire tolnak, így a problémák nem tűnnek el, csak a térben áthelyeződnek” (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 40.).

Magukat az önkormányzati lakások felújításához kapcsolódó kiköltöztetéseket, illetve ebben a folyamatban a helyi állam és az érintett lakók viszonyát az általam megkérdezett önkormányzati döntéshozók, alkalmazottak sikeresnek értékelik. Kétségtelen, hogy az IVS-ben lefektetett mobilizációs elvek, a személyenkénti egyeztetések, a bérleti jog pénzbeli megváltása és a cserelakás választhatósága, a korábbinál lehetőleg jobb lakásviszonyok biztosítása, a segítő-támogató intézmények bevonása és a „soft” programok nagyobb kompromisszumkésztségről tettek tanúbizonyságot, mint a másutt szerzett korábbi kutatási tapasztalataink mutatták (Timár, Nagy 2007). Ebben a város jelentősebb anyagi ereje, az EU-s források eléréséhez szükséges integrált városfejlesztés elveinek átvétele, a városrehabilitáció központi kormányzati szinten átalakult finanszírozási politikája (Jelinek 2019) éppen közrejátszhatott, mint egy toleránsabb attitűd. Arra a kérdésre viszont, hogy a kiköltöztetettek zöme miért nem tér(het) vissza bérelt lakásába a rehabilitáció után, meglehetősen jellemző (más városban is leírt, pl. Aczél 2011) válaszként adták: „nem is akarnak már visszajönni”. Ennek ellentmondani látszik az a 2013-ban a városban 3032 fővel készített, nemre, korra, városrészeire reprezentatív kérdőíves felmérés (Csizmadia, Tóth 2014), amely szerint az Újvárosban élők más városrészbe költözési szándéka (11,35%) a költözni nem akarókkal szemben (87,59%) nagyságrendileg kisebb, s a városi átlagnál sem sokkal erősebb (9,30%) (Tóth, Ditrói 2014). Azt, hogy a visszaköltözni nem akarás korántsem feltétlen szabad döntés eredménye, a polgármesteri hivatal egyik szakembere a „házleürítések” során szerinte egyébként együttműködő bérlőkkel sikeresen meghozott kompromisszumok ecsetelése végén maga is kimondta:

„... azért ezt tudni kell, hogy a felújított lakásoknak a bérleti díja, az jóval magasabb, mint az eredeti lakásoknak a bérleti díja, mert ezek a lakások már összkomfortosak lettek, és mivel olyan a lakbér-megállapítási rendszer, hogy több tényezőt vesz figyelembe, és ezek közül a tényezők közül az egyik az, hogy mikor volt felújítva az ingatlan, ezért lényegesen megemelkedtek a bérleti díjak. Szóval többszöröse. Ezt a többszörösét úgy kell értelmezni, hogy eddig fizetett négyet, most meg tizenhatot. Az nagyon sok. Nagyon sokan emiatt sem akartak visszaköltözni”.

Ez a társadalmi-térbeli kizorítás és dzsentrifikáció végeredményben annak a jövőképeknek a megvalósulását szolgálja, ami Újvárost újra be kívánja kapcsolni „Győr lüktető vérkeringésébe” (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 24.). Ez nyilvánvalóan a középosztállyal érhető el, akinek az idevonzására nagyon is reális esély van. Az egyik szakértő interjúpartner kiemelte a gazdasági fellendülés miatt a lakáspiacon folyamatosan jelenlevő kereslet fontosságát. Újváros Bercsényi ligetkez közeli részein egymás után épülnek a társasházak e réteg igényeit szem előtt tartva. Ez az ingatlanpiaci trend hozzájárul a város növekedési pályán tartá-

sához is, ami viszont összhangban van a kormány politikájával, a nagyobb városokra koncentrált fejlesztéssel (a Modern Városok Programmal), illetve az EU-hasonló törekvéseivel.

Az újjvárosi lakók megélt tereinek változásai

A Győr-Újváros rehabilitációját megelőző slumosodással, majd kiszorítással érintett, illetve veszélyeztetett, 2016 nyarán (és egy ismétlődő interjúban 2018-ban) megkérdezett, korábban vagy akkor a kerületben lakók (18 fő) között megtalálható volt az egykori lakásfoglalótól a lakásmaffia áldozatán át a rehabilitáció alatt lakást vásárolt s a városrészből már elköltözött, vagy épp ideköltöztetett interjúpartner is. Volt köztük idős, fiatal, fogyatékkal élő, férfi, nő, egy- vagy többszemélyes háztartásban élő személy is, de jellemzően alacsony társadalmi státuszúak, akik rövidebb vagy hosszabb ideig, sőt, akár egész eddigi életükben állami (önkormányzati) lakásban éltek. Nagy többségük életútjának ismeretében mindennapi életük konkrét terei összevethetővé váltak a helyi állam (nemzetállammal, EU-val, valamint a magántőkével összefonódva formálódó) absztrakt térével. E változó terek viszonyának megismerésén túl a kérdés az, hogy mennyire tudnak e városlakók aktív szereplőként részt venni megélt tereik termelésében, a lakásuk mikrotere és tágabb lakóköznyezetük, Győr-Újváros, illetve annak bizonyos részei alakításában.

Ami a városrészt illeti, az, aki több évtizede ismerte/használta, a lepusztulásáról panaszkodott (3. ábra), nosztalgiával gondolva vissza a többlelakásos régi házakra s a környékre: *„Ő, arany volt, virágágyással volt tele az udvar, aztán lejjebb ment/mentek el innét lakni; már utólag olyan lakók voltak - azok romboltak. Amikor az édesanyám megkapta [ezt a lakást], itt virágágy volt”*. A lakóköznyezet e több évtized távlatából visszaidézett múltja sokkal közelebb van az emlékezőkhöz, mint a fizikai térben már csak két-három háztömbnyire lévő, de hatalmas társadalmi távolságba került rehabilitált/dzsentrifikált Kossuth utcai környék (4. ábra). Ez a távolság még annak a – kivételesen egy felújított házba – betelepített, hátrányos helyzetű fiatal családjának a szavaiban is felismerhető volt, aki csupán az útlezárások miatt „keveredett” egyszer a pár utcányira lévő, beszélgetésünkkor még épülő „olimpiai faluba”, s bár azt igen szépnek találta, csalódott is lett, mivel azzal kellett szembesülnie, hogy bevásárlóközpontot ott sem építenek. A kiskereskedelmi ellátást ugyanis – mint más Kossuth utca környékiek is – rossznak, s a számukra nehezen megközelíthető bevásárlóközpontokhoz viszonyítva kifejezetten drágának tartja (Nagy, Nagy 2019). A fizikai tér folyamatos megszépülését ezen kívül csak egy interjúpartner észrevételezte. Ő, a megkérdezettek között az egyetlen középosztálybeli, a rehabilitáció után a korábban bérelt önkormányzati lakásába visszaköltözött értelmiségi lakó, ma is sokkal élhetőbbnek látja a környéket, mint a többiek. Dicsérte például a Rába és Bálint utcának azokat a magántulajdonú háza-

3. ábra: Győr-Újváros slumosodó utcácséje
Urban decay in Győr-Újváros

Forrás: saját fotó

it, amelyeket a beköltöző építészek újjátthattak fel. Mégis, a saját gyermekeit már az 1980-as években sem a – többek között szerinte is akkor még jobb közeget teremtő – Kossuth utcai általános iskolába járatta. Amíg tehát ő a lakóterét és a környező köztereket egyaránt „magáénak” érzi, addig gyermekeit nem akarta a legközelebbi állami nevelési tér részévé tenni (e jelenségről lásd általánosabban Velkey 2019).

4. ábra: Győr-Újváros egy rehabilitált része
Urban rehabilitation in Győr-Újváros

Forrás: saját fotó

A megkérdezettek az újjvárosi rehabilitációval, dzsentrifrikációval közvetlenül saját lakásuk (mikroterük) változásán keresztül érzékelnek kapcsolatot. Az ifjúsági olimpiához (EYOF) köthető beruházások miatt a szomszédos Sziget városrészben bekövetkezett rendkívül gyors ingatlanár-emelkedés például kifejezetten rosszul érintette az egyik interjúpartnert. Ennek következtében hiúsult meg ugyanis a számára az előző (önkormányzati) lakásából való kényszerű távozása idején még elérhetőnek tűnő egyik lakás megvásárlása a „lelépési pénzből”. Volt, aki bérlőből egy, a rehabilitációban nem érintett, viszonylag jó állapotban lévő épületben még a '90-es évek elején szerzett lakástulajdonosi pozíciója ellenére is aggódott a házfelújítások miatt. Arról szerzett ugyanis tudomást, hogy a kiürítés alatt álló többlakásos szomszéd házat el akarja adni az önkormányzat (majd szállodává alakítása után őket egy fallal akarják attól az épülettől elválasztani). Ráadásul 2015-ben a már érzékelhető ingatlanfelértékelődés hatására már az ő társasházukat is meg akarta tőlük venni a helyi elit egyik, önkormányzati fejlesztésekről és ingatlanpiaci folyamatokról információkkal bíró, befolyásos tagja. Mint elmondta, ők ennek hatására egy közgyűlésükön a saját közös költségük megemelését határozták el, hogy elegendő tartalékot képezzenek a szükségessé váló felújításokra, többek között ilyen érvekkel: *„Gondolkozzatok, ha nem lesz pénzünk a felújításra, elveszik tőlünk, kiszorítanak minket a lakásból. Hova mész, mit csinálsz, elmész hatvanezer forintot albérletbe?”* Úgy tűnik, hogy a központi és a helyi állam és az ingatlanfejlesztők, valamint a vállalkozók alkotta koalíció olyan, a város gazdasági növekedését fenntartó lakáspiaci folyamatokat indított el, melyek tovább polarizálják a lakosságot, s akár lakástulajdonosi rétegeket is hátrányosan érinthetnek.

A megkérdezettek számára a fizikai tér felértékelődésénél sokkal fontosabb Újjvárosnak a mindennapi életüket közvetlenül érintő, még nagyon is érzékelhető slumosodása. Megélt tereik ebben a léptékben leginkább azáltal formálódtak egységessé, hogy a városrészben (illetve a Kossuth utca környékén) a drogfogyasztást komoly problémaként írták le: elszaporodtak emiatt az éjszakai lakásfoglalások, szemetelések, hangoskodások, kéregetések, lopások. Ez az imázs pedig összhangban látszik állni a fentebb már említett, 2013-as győri kérdőíves felmérés eredményeivel. Akkor a lakosság a „szegény”, „zárkózott”, „iskolázatlan” problémák mellett a „rossz közbiztonságot” az egyes városrészek közül egyértelműen Újjvároshoz kötötte leginkább (Páthy 2014). Ennél a mi kutatásunk interjúpartnerei annyiban látják csak jobbnak a környezetüket, ha mérlegre teszik, hogy Adyvárosban rosszabbnak ítélik a közbiztonságot. Máshonnan ideköltözött interjúpartnerünk⁴ viszont már egyértelműen internalizálja a negatív imázst: *„mikor megkérdezik, hogy merre lakok, nem merem kimondani, hogy hol, mert egy kalap alá vesznek sajnos”*. Ez pedig már a Wacquant (2011) által a fejlett marginalizáció kapcsán azonosított lakóhely alapján történő megbélyegzésnek, a többi idézett vélemény pedig az otthon érzetét adó, ismerős „hely” eltűnésének, kiüresedett „térre” válásának állapotát írja le.

E városrészpusztulás magyarázatát legtöbbször a romák 1980-as évektől induló betelepítésében, a későbbi, korántsem csak a romákra érvényes elszegényedésben, az egyesek szerint „álszegény” betelepült romániai (nagy részt) romák életmódjában találják. Egymás „nevelése” még felnőtt-gyermek viszonylatban sem működik már a köztereken, épp a drogozáshoz kapcsolt agresszivitástól való félelem miatt, legalábbis ahogy azt néhány nő interjúpartnerem elpanaszolta. Megoldást az önkormányzattól, illetve a rendőrségtől várják. Sikeres intézkedésről azonban csak egyikük számolt be, akinek a másokkal közös udvarán befalazták a már kiürült lakások ablakait, ajtóit, hogy ne mehessenek be oda éjszakánként a „drogosok”. Azonban ezt is csak egy családsegítő munkatárs közvetítésével tudta elérni.

Azt feltételezhetnénk, hogy a személyes terek, az otthonok/lakások jelenthetnék azt a léptéket, ahol a mindennapi élet szabadsága megvalósulhatna, a megélt tér az ott élők meglegedésére, általuk volna formálható. A léptékek termelésének (Berki 2017) változó összefonódása, azaz a városrész és a lakás mint életterek sokféle egybefűződése miatt azonban ez az eredményesség a vizsgált hátrányos helyzetű csoport számára akkor sem feltétlenül valósul meg, ha a városrehabilitáció részeként kapott lelépési pénznek köszönhetően a bérlő jogviszonyt egy lakásvásárlás során tulajdonosira alakítják. Egyik interjúpartnerem arra a számos városban meg tapasztalható jelenségre nyújt példát, amikor a lelépéskor kapott összeg (esetében mindössze 2,5 millió Ft) csak arra volt elegendő, hogy a kerületperemi egykori zártkerti részen – mint a társadalmi-térbeli kizártság több más győri elszegényedője – egy hétfélig házat vegyen meg lakáshasználatra.⁵ Ezt a településrészt a megfelelő közszolgáltatások híján nem állandó lakásra tervezték, hiányzik pl. a közvilágítás, „*még az utcaneveket sem írták ki*”, „*a körzeti orvos se megy ki*”. Az önkormányzat elgondolt terében pedig ez a városrész nem szerepel a megújításra kijelöltek között, így a közszolgáltatásokkal kapcsolatos kérések nem találnak meghallgatásra – e városperem ellátási gondja a személyesen megélt tér kisebb léptékének, az otthonnak a használati értékét is erősen lerontja. Ugyanezek a mechanizmusok vezettek annak az interjúpartnernek a helyzetéhez is, aki nehezen, és saját bevallása szerint is a bürokrácia egy véletlen anomáliája miatt tudott a fentivel nagyságrenddel magasabb lelépési összeget kialkudni magának. Ebből sikerült Újváros belső részén egy földszintes épületben lakást vásárolnia, sőt, azt belül fel is újítania. A szomszéd ház viszont mintegy szeméttárolóként működve a teljes lepusztulás állapotában van; az egyik bank, mint hitelezőből lett új tulajdonos nem gondoskodik a megtisztításáról, az önkormányzat pedig nem segít a probléma megoldásában.

Azok az interjúpartnerek, akik önkormányzati lakásból másik önkormányzati kerületbe kerültek, vagy beszélgetésünk idején vártak cserelakásra, nemcsak azt élték meg, hogy minimális befolyásuk van térbeli mobilitásukra, de azt is, hogy a tulajdonos állam kontrollja a mindennapi életük szférájába hatol.⁶ Ami az önkormányzat részéről nehéz, de tárgyalásokkal elért kompromisszumnak látszik, az a

megkérdezett kitelepítendő bérlők perspektívájából döntően a helyi állammal folytatandó egyenlőtlen harcnak tűnik. Különösen azért, mert ők is eleve „kompromisszumosnak” gondolják az egyéni helyzetekből adódó kéréseiket: „nem nagyobb lakást, csak kétszobást” szeretne valaki, a gyermekeire hivatkozva, vagy olyat, amihez tartozik tároló, hogy a megélhetéséhez elengedhetetlen biciklit tudják hova tenni. Nehéz elfogadniuk az ellenérveket, ha például érthetetlen bürokratikus szabályozás áll mögöttük. Mint annak a mozgáskorlátozott érintettnek az esetében, aki szerette volna, ha az egyébként akkor felújított szép cserelakásba nem padlószőnyeget tesznek le, mivel azon nehezebb mozogni járókerettel, de a negatív választ jogszabályokkal indokolták neki. Nehéz a választásuk szabadságának korlátozását elfogadni akkor is, ha egyenlőtlen elbánást feltételeznek az eljárásban (alkukban). Ha valaki lelépési pénzt remélt, de helyette lakást kapott, biztosan ismer olyat, akit „bezzeg nagy összeggel fizettek ki”. Ha vele szigorúak abban, hogy a harmadik felkínált lakás után már nem válogathat, olyanra hivatkozik, akinek „már ötöt is ajánlottak”. A függőségi viszony bevésődik egy-egy valóban elhangzott vagy a rossz emlék által eltorzított mondatba: „mit gondol, építsünk magának házat?” Amit szinte egyöntetűen megtapasztaltak, az az információhiány. Nem tudják, hogy mikor, mi lesz az ő lakásukkal, velük, a szomszéd házzal, s ez a bérlők mellett akár a már tulajdonosi pozícióban lévőkre is igaz lehet. Utóbbiak egyike, egy társasházban lakástulajdonos elmondása szerint: „Engem az bosszant, az az egy, hogy most már itt működnek, itt is most már kb. egy éve járnak ide, de egy kukkot nem szólnak, hogy mit akarnak. Küldik az embereket ide, fényképeznek, rajzolnak, elmennek, holott, nyolcvan százalékban magántulajdonosok vagyunk.”

Végeredményben megállapítható, hogy az önkormányzat által uralt tértermelés jelenlegi gyakorlata az állammal leginkább kiszolgáltatott lakókat elidegeníti saját mikroterektől (otthonaiktól) is. Konkrét tereik – használati értéküket elveszítve – az állam elgondolt terének fizikai valóságává, csereértékké válnak. Ez ellen fellépni, az ellenállás mikrotereit létrehozni csak törvényszegéssel tudnak, amit eltitkolva még lehet esélyük ideig-óráig a bérlményeik megtartására (például műemlék jellegű épületben végzett, engedély nélküli olyan kisebb költségű átalakítás, mint egy gipszkartonfallal történő térleválasztás). Vagy épp az építési szabályok magas szintű ismeretével és kiváló kapcsolatrendszerrel kiharcolhatnak maguknak valamilyen átalakítást (természetesen saját költségen). A jelen kutatásban résztvevő csoport társadalmi helyzetében (az előbb is említett értelmiségi család kivételével) azonban ennél még az is reálisabb lehetőség, hogy úgy találjanak kiutat az önkormányzat által menedzselt rehabilitációban megélt alárendelt helyzetükből, hogy kimenekülnek mostani lakóhelyükről, beleértve magát a slumosodó városrészt is. Castel (1993) modelljét alapul véve, ebben a kutatásban erre egy olyan, már említett, „rossz helyen” lakást vásárolt interjúpartnernek látszott esélye, akit a családi-rokoni kapcsolatok erőssége még a „beilleszkedés” pozíciójában tartott. Korábban az ő anyagi segítségével voltak képesek a fiáék kiköltöztetésénél együtt olyan helyzetet teremteni, aminek köszönhetően azok a lelépési pénzt ki-

egészítve tudtak egy kis családi házat venni a városperemen. Most ő bízik abban, hogy ha végképp „menekülni” akar, akkor hozzájuk költözhet. A másik példa egy olyan család, amelyet a három együtt élő felnőtt változó összetételű, de folyamatos fizetett munkája a „betagolódás” pozíciójában tartott a társadalmi térben, legalább annyira, hogy ők is vásárolhattak egy házat Újváros családi házas övezetében. Annak a nagy többségnek viszont, akiknél egyik ilyen társadalmi kötelék sem elég szilárd, s a Castel (1993) által leírt modell szerint a társadalmi térben a „sebezhetőség” vagy már a „kiilleszkedés” zónájában helyezkednek el, semmi esélyük az efféle ellenállásra. Abban azonban vitatkoznék e társadalmi kohézió mértéke alapján osztályozó modell alkotójával, hogy szerinte a gazdasági rétegződés kevésbé fontos, mondván, hogy a társadalmi beavatkozásra szorulóknak szinte valamennyi szereplője „szegény”. Épp abban a körben ugyanis, ahol a fent említett térbeli mobilitás egyfajta menekülési út lehetne, már a családi kötelékek ereje sem segít, hiszen a rokonoknak sincs lakása. Hiányzik a hátország, ami a stigmatizáció mellett szintén fontos jellemzője a Wacquant (2011) által leírt, fentebb idézett fejlett marginalitásnak. A városrehabilitációban érintettek között jó néhányan lehetnek a „segélyezés zónájában”, melyben a munka nélkül való lét ellenére az állami ellátás által teremtett szoros kötelék miatt még betagolódnak a társadalomba. Az önkormányzati lakások (és más állami segítség) révén ide tartozók azonban, mint azt az itt bemutatott tértermelésben az aktivitásuktól megfosztottak államhoz fűződő viszonya is mutatja, a „magára nem hagyott függő kiszolgáltatottság” zónáját foglalják el a társadalmi térben, ami semmiképp sem hasonlítható a „munka révén kivívott autonóm becsatlakozás zónájához” (Castel 1993).

Végül, itt kell megjegyezni, hogy az „elmenekülés” szándéka nem azt jelenti, hogy a kiszorítással fenyegetettek ne szeretnének egy valóban „szociális” rehabilitáció részesei lenni, vagyis egy felújított városrész megfelelően felújított házába visszaköltözni a korábban bérelt lakásukba. Ez a szándék azonban azért nem kap hangot, mert egyrészt joggal feltételezik, hogy az ott megemelkedő lakbért és rezsit nem tudnák megfizetni, másrészt esélyt sem látnak arra, hogy ezeket a lakásokat ők kaphatnák vissza. Az az interjúpartner, aki megpróbálta ezt kérni, így nyilatkozott: „Áááá, mondtuk mi [az ügyintézőnek], mi mondtuk. Azt mondta, szó sem lehet róla!” Mindezek a tapasztalatok jól példázzák, hogyan zárhatja ki a tulajdonosi szerepben lévő helyi állam a bérlőit a megélt terükről (otthonukról) szóló érdemi döntésekből is a középosztálybeli városiak, a tőke és az állam szükségleteit beteljesítő dzsentrifikáció megvalósításáért szervezett térbeli kiszorítás segítségével.

Összegző következtetések

A győri újvárosi szociális városrehabilitáció társadalmi-térbeli kiszorítást eredményező gyakorlatának feltárása révén jelen tanulmány is a kritikai városkutatók

érveléséhez csatlakozik. A dzsentifikáció pozitív és negatív hatásairól vitatkozó nemzetközi diskurzusban (Berényi 2016) az ide vonatkozó szakirodalmat áttekintve Atkinson (2004, idézi Lees et al. 2008) azt találta, hogy a dzsentifikációt túlnyomó többségben „negatív szomszédsági” folyamatként értékelték a kutatók. Miközben egyetértek azokkal, akik szerint a kiszorítottak egyébként rendkívül nehéz számszerűsítése segíthetne rámutatni a kiszorítást eredményező dzsentifikációs politikák tarthatatlanságára (Lees et al. 2008, Easton et al. 2019), meggyőződésem, hogy a kvalitatív módszerekkel megismerhető lakossági tapasztalatok is rámutathatnak a kiszorítási gyakorlatok működési módjára.

Lefebvre (1991) trialektikus térfelfogása kiváló eszköz arra, hogy a tértermelés szereplőit akár egy városrész átalakítása kapcsán „szembesítsük egymással”. Ebben a tanulmányban mindezt a kiszorításnak kitett embereket középpontba helyezve, s az ő megélt tereiket – többek között – az önkormányzat elgondolt térével együtt vizsgálva igyekeztem megérteni. A 2010-es évektől kiépített centralizált állami rendszerben az EU-s források elérését megcélzó, a központi állam által szabályozott tervezési gyakorlat lehetőséget adott a helyi önkormányzatoknak az absztrakt térben megjelenített társadalom valós térbeli mobilitási folyamatainak, a kiszorításnak a leleplezésére.

Az esettanulmány olyan gyakorlatokat tárt fel, amelyekben egyértelműsítette a térbeli elidegenedés/elidegenítés mechanizmusát. A felújítandó önkormányzati lakásokban élők sem a városrészt, sem saját mikrotereiket nem érzik magukénak, az információhiány bizonytalanságban, „kívülálló” pozícióban tartja őket, a szociális rehabilitációs projektben „célcsoportnak” tűnő szereplőket. Az állami kontroll eközben behatol a magántereikbe is, folyamatosan fenntartva a függőség viszonyait. Ráadásul az államszocializmus maradványai, a rendszerváltás utáni lakásprivatizáció módja miatt vegyes tulajdonban maradt házakban is nagyobb az állami kontroll, mint az a privát szférában megszokott. Miközben a városrészt átalakító tértermelésben a nyugati kapitalizmusokhoz hasonlóan egyértelmű az állam- és a tőkeérdek összefonódása, a városrehabilitáció miatt kiszorítottak megélt tereinek átalakulási folyamata felől nézve, azt egyértelműen az állam uralja. Ezért az esettanulmány által feltárt általános mechanizmusokat figyelembe véve úgy gondolom, a jelenlegi magyarországi viszonyok között egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Jelinek (2019) különböző korszakokat elkülönítve a magyarországi városrehabilitáció történetében, a jelenlegi recentralizációs időszakban a „kettős kontroll” rendszerét írja le, amiben az egyik oldalon az önkormányzatoknak nő a központi (és az EU-) forrásoknak való kiszolgáltatottsága, míg a másik irányban erősödik a helyi társadalom feletti kontrollja. Úgy vélem, hogy az „államosított tértermelésben” megvalósuló kettősség a marginalizált társadalmi csoportok perspektívájából, egy hierarchikus rendszer végpontjáról nézve „dupla kontrollként” jelenik meg (melynek során a fentiekkel szemben ugyanaz a fél szenved el kétszeres ellenőrzést). Az önkormányzattól való függőség egyben a központi ál-

lamtól való függőséget jelenti, a városrehabilitációban részben indirekt módon (annak szabályozása, az EU-s források elérhetőségének kontrollja révén), részben a központosított állami ellátásokkal a „segélyezés” zónájában (Castel 1993) tartva a térbeli kizorításnak kitétteket.

A kapitalizmusban a térnek a tőke újratermelése érdekében a Lefebvre (2009) által leírt „állami termelési mód” segítségével történő kontroll alatt tartása – az ugyancsak lefebvre-i elgondolás szerint – csak autonóm decentralizációval változtatható meg. Ennek az általa elgondolt módszere, a neoliberais kapitalizmuson belüli realitása vitatható. Úgy gondolom azonban, hogy az állam jelenlegi magyarországi centralizált modellje, az „államosított tértermelés” biztosan nem ebbe az irányba tart.

Jegyzetek

- 1 A kutatás más részeinek néhány eredményét lásd Nagy, Nagy (2019) e folyóirat jelen számában megjelent tanulmányában.
- 2 Meg kell jegyezni, hogy Castel (1993) egy negyedik övezetet is megkülönböztetett, amelynek a „segélyezés zónája” nevet adta. Ezt az övezetet a munkaképtelenség okozta munka nélküli lét és a szociális lét erős kötésének együttesével jellemezte.
- 3 Erre vonatkozóan néhány részlet olvasható Jelinek (2019) ebben a tematikus számban megjelent írásában.
- 4 Hiába kapott ez a korábban a szülőikkel együtt élni kénytelen többgyermekes fiatal család modernizált önkormányzati lakást a rehabilitáció részeként már felújított egyik házban. A salétromos, vízesedő falak, folytonos penészedés miatt folyamatos betegségeikről panaszkodva így emlékszik vissza interjúpartnerem a lakáskiutalásuk pillanatára: *„Kérdezték, miért sírok. Egyrészt örültem, másrészt nagyon félttem, hogy miért pont oda. Az ember nem mert megszólalni, persze hogy elfogadta, mert akkor nem kaptam volna, de ez katasztrófa.”*
- 5 Sajnos nem állnak rendelkezésre adatok az újbórosi társadalmi-térbeli kizorítás végállomásairól, de mivel több interjúpartner is említette a zártkerti részeket mint lehetséges célpontokat (a leromló lakótelepek mellett), feltehetően ezek lehetnek a slumosodás újratermelésének jellemző terei.
- 6 Azt, hogy ez a kontroll köztereken miként működhet, lásd Sági (2019) e tematikus számban közzétett tanulmányában.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” c. NKFIH (OTKA) K109269 szerződés számú projekt részét képezte, s a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával zajlott.

Köszönöm a KRTK RKI NYUTO kutatóinak, a Család- és Gyermekejélési Központ Újbórosi Iroda munkatársainak, illetve valamennyi interjúpartneremnek a terepmunkám során nyújtott segítségét, valamint kollégáimnak és a névtelen lektoroknak a tanulmány véglegesítéséhez nyújtott támogatását.

Irodalom

- Aczél G. (2011): *A Középső-Ferencváros rehabilitációjának értékelő tanulmánya*. Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Berényi B. E. (2016): Dzsentrifikációkutatás a poszt-szocialista városokban – merre tovább? *Földrajzi Közlemények*, 3., 204–215.
- Bodnar, J., Molnar, V. (2010): Reconfiguring private and public: State, capital and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789–812. <https://doi.org/10.1177/0042098009351188>
- Boros L., Hegedűs G., Pál V. (2008): A neoliberais településpolitika konfliktusai. In: Orosz Z., Fazekas I. (szerk.): *Települési Környezet*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 96–204.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3., 3–23. http://www.esely.org/kiadvanyok/1993_3/anelkulozestol.pdf
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2006): Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 1., 73–92. <https://doi.org/10.17649/TET.20.1.1040>
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2007): A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 93–118. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián.)
- Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.) (2014): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr
- Czirfusz M. (2019): Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom*, 4., 177–196. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3170>
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest–Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ie-ajsp.v1i4.104>
- Easton S., Lees, L., Hubbard, P., Tate, N. (2019): Measuring and mapping displacement: The problem of quantification in the battle against gentrification, *Urban Studies* <https://doi.org/10.1177/0042098019851953>
- Egedy T. (2007): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 261–292. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Fekete D., Polgári I. (2016): Szociális városrehabilitáció Győr-Újváros területén. *Falu, Város Régió*, 2., 76–81.
- Gregory, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Blackwell, Oxford
- Győr Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója 2014–2030*. (tervezők: Aczél G., Márton M., Szatmári Sz.) Győr, 2014.
- Győr Megyei Jogú Város Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája* (vezető: HHP Contact Tanácsadó Kft) Győr, 2008.
- Jelinek, Cs. (2011): *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. Central European University, Budapest http://www.etd.ceu.hu/2011/jelinek_csaba.pdf MA szakdolgozat
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Kovács Z. (2005): A városrehabilitáció eredményei és korlátai Budapesten. In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–174.

- Közösségi Beavatkozási Terv. „Győr-Újváros szociális városrehabilitációhoz kapcsolódó társadalmi együttműködést erősítő komplex program.” TOP-6.9.1-15-GY1-2016-00001
- Lees, L., Slater, T., Wylie, E. (2008): *Gentrification*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York, London
- Lefebvre, H. (1971): *Everyday Life in the Modern World*. Trans. Rabinovitch, S. Allen Lane, Harmondsworth
- Lefebvre, H. (1976): Reflections on the politics of space. *Antipode*, 2., 30-37. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.1976.tb00636.x>
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Trans. Nicholson-Smith, D. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Lefebvre, H. (2009): *State, space, world: selected essays*. Ed. Brenner, N., Elden, S. and Trans. Moore, G. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Marcuse, P. (1985): To control gentrification: Anti-displacement zoning and planning for stable residential districts. *Review of Law and Social Change*, 13., 931-945. <https://socialchangenyu.com/review/to-control-gentrification-anti-displacement-zoning-and-planning-for-stable-residential-districts/>
- Megalapozó vizsgálat. Győr Megyei Jogú Város Településfejlesztési Koncepciójához és Integrált Településfejlesztési Stratégiájához (2014-2020). Szakmai vezető: Rechnitzer János, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr, 2014. január.
- Nagy E., Timár J. (2008): A városmegújítás társadalmi következményei Európában. In: Szabó V., Orosz Z., Nagy R., Fazekas I. (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia*. Debrecen, 2008. november 14-15. Debreceni Egyetem, Debrecen, 307-313.
- Nagy E., Timár J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó T., Balogh, A. (szerk.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121-135. https://doi.org/10.1007/978-3-642-20314-5_9
- Nagy G., Nagy E., (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom* 4., 61-86. <https://10.17649/TET.33.4.3192>
- Nárai M. (1998): Bérletkásokkal vagy nélkülük? Lehetőségek és igények felmérése Győrött. *Tér és Társadalom*, 4., 117-131. <https://doi.org/10.17649/TET.12.4.491>
- Pálné Kovács I. (2019): A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 2., 3-19. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3088>
- Páthy Á. (2014): A társadalmi szerkezet belső területi sajátosságai. A győri városrészek és lakóövezetek társadalmi tagozódása. In: Cszimadia Z., Tóth P. (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Univeritas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 48-74.
- Rechnitzer J., Cszimadia Z., Grosz A. (2004): A magyar városállomány tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 2., 117-156. <https://doi.org/10.17649/TET.18.2.949>
- Sági M. (2019): Az állam és a közterek hanyatlása, militarizációja történelmi perspektívában. *Tér és Társadalom*, 4., 87-103. <https://10.17649/TET.33.4.3202>
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. Routledge, London, New York
- Smith, N. (2002): New globalism, new urbanism: Gentrification as global urban strategy. *Antipode*, 3., 427-450. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00249>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell, Oxford
- Somogyi E., Szemző H., Tosics I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994-2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 69-92. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Terra Stúdió Kft. (2016): *Integrált városfejlesztések értékelése. Ex-post értékelés a 2007-13-as időszokról*, Projektvezető: Kukely Gy., Rácz A. Budapest
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt-szocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizáció Magyarországon: Településtudományi konferencia*, Savaria University Press, Szombathely, 35-51.
- Timár J., Nagy E. (2007): A középvárosi dszentifikáció és társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi*

- hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–317. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Tóth P., Ditrói Z. (2014): A helyi társadalom dimenziói. A lakosság lakópolgári attitűdjeinek különbségei. In Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 75–99.
- Velkey G. (2019): A térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapkú oktatás hazai rendszerében. *Tér és Társadalom* 4., 104-131. <https://doi.org/10.17649/TET.4.3179>
- Wacquant, L. (2011 [2007]): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13., 12–27. http://fordulat.net/pdf/13/F13_wacquant.pdf

Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”

State agency in the consumption-centred restructuring of urban spaces

NAGY GÁBOR, NAGY ERIKA

NAGY Gábor: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.gabor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9012-0676>

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KULCSSZAVAK: tértermelés; állam; fogyasztás; városi átalakulás

ABSZTRAKT: A városi terek fogyasztásközpontú átalakítása, a folyamat szereplői és viszonyrendszereik a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kritikai megközelítésű kutatásának fontos kérdéskörévé vált az utóbbi két évtizedben. A fogyasztás dinamikus társadalmi viszonyrendszerként történő értelmezéséből kiindulva – amellyel egyszerre ragadható meg a fennálló társadalmi struktúrák működése, kulturális logikája, és az egyén (mint fogyasztó) ezekre adott válasza – az állam piaci szabályozó-ellenőrző szerepét, pontosabban ennek és társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket „termelő” mechanizmusait mutatjuk be a magyarországi (poszt-szocialista) átmenet és „perifériás” kapitalizmus kontextusában. Konceptiónkban az állam a piaci szereplők közötti viszonyok alakítója szabályozók és intézményi gyakorlatok révén, amelyek lenyomatai az állam működését formáló társadalmi/hatalmi-térbeli viszonyoknak. Az állam fogyasztáshoz kapcsolódó, egyenlőtlenségeket „termelő” szerepe több térbeli léptékben és dimenzióban is megragadható, tanulmányunkban azonban a városi terekben zajló folyamatokra koncentrálnunk. Elemzésünk empirikus része győri esettanulmányra épül, amelynek során kvalitatív módszerekkel próbáltuk feltárni a helyi állam és a többi szereplő viszonyát. A tanulmányban a mellett érvelünk, hogy (i) a fogyasztás szervezeti és térbeli kereteit alakító szabályozás alapvetően a városi gazdaságok/terek fogyasztásközpontú átalakítása irányába hatott, az ebben résztvevők körét a piaci szelekcióra „bízva”; (ii) az előbbi folyamatok eredményeként kialakult konfliktusok egyrészt lassan és inkonzisztens módon formálódó állami szabályozás, és a mögötte húzódó, tőke/állam kapcsolatok metszetében, másrészt a központi állam/lokális állam változó viszonyrendszerében értelmezhetők; (iii) a városi terek fogyasztásközpontú átrendeződésében fölfedezhető a (perifériás kapitalizmusra jellemző) függőségi viszonyok bonyolult rendszere, ami a „sikeresnek” tekintett városok helyi szereplőinek mozgásterét is behatárolja.

Gábor NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy.gabor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9012-0676>

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KEYWORDS: production of space; state; consumption; urban restructuring

ABSTRACT: Consumption-oriented urban restructuring was a powerful process that redefined everyday life and the framework conditions for the production of social space. Moreover, it created the conditions for the emergence and development of new consumer cultures in the eastern periphery of Europe. Such processes were promoted not only by the post-shortage constellations of the CEE countries and the influx of capital into the urban real estate markets but also by neoliberal measures at various scales, i.e. EU, national and local.

In this paper, we focus on the state agency in the processes of local consumer-oriented urban restructuring in Győr, shaped by the massive influx of FDI. Győr is thus regarded as a model city for the export-driven economic upswing in post-socialist Hungary but also has multiple dependencies typical of re-industrialised enclaves in the (Eastern European) periphery as well as the problems and conflicts arising from the recent (re-)centralisation of state power in Hungary.

Starting from Lefebvre's critical concept of social space and the recent transdisciplinary debates about consumer spaces as theatres in which different strategies (representations of spaces) confront everyday life, we have attempted to reveal the role of the local state as regulator, owner, investor and manager in the rearrangement of urban space, social relations and practices. In particular, we tried to understand how changing state roles and practices concentrated, reflected and (re-)produced both class politics and the relationships of state/capital and local/central after the transition in the design of space for cultural and material consumption.

The analysis of the empirical results indicates that the neoliberal narrative of urban development promoted by the local state was discursively linked to control over post-socialist "redundant" (brown fields) and "chaotic" spaces (e.g. open markets) and also to the rise of the new model (consumer) citizen. The class-oriented policy, which manifested itself in urban development projects, was confronted with the daily consumption practices ("lived spaces" of the city dwellers) and also with the interests of the local retail trade which withered in the city centre due to urban redevelopment projects and large-scale shopping developments.

But even the increasing resistance did not hinder the plans of the local state, although the latter worked against the envisaged re-establishment of the local "petty bourgeoisie" and also against the concept of reorientation of urban life (and aspiring citizenship) in the inner city. The state-sponsored physical and visual transformation of the inner city - driven by the mega-event (European Youth Olympics, 2017) - and the resulting highly selective social-spatial consumption practices revealed the limits of the local state: Municipal actions and policies were embedded in a complex geometry of power and were defined by state rescaling (re-centralisation), the grip of national party politics and the agents of global capital - all in an opaque system of bargaining processes through which the relationships in this geometry function.

The authors encourage attention and further research on the multiple embedding of state agency in various local and national/institutional contexts and on state-capital relations in peripheral and non-metropolitan contexts. They also criticise place-based development policies by highlighting the power relations that keep local economies (and agents) on a definite track in the national, global and European context.

Bevezetés

A *Tér és Társadalom* jelen számának fókuszában az állam társadalmi tér alakításában („termelésében”) betöltött szerepének értelmezése áll – amelyet cikkünkben a kelet-közép-európai „perifériás” kapitalizmus(ok) kontextusában (is) megpróbálunk „elhelyezni”. A közös értelmezési keretül választott lefebvre-i koncepció egyik fontos felvetése szerint a modern állam specializált intézményi-térbeli struktúrákon

keresztül ellenőrzi és termeli újra a fennálló társadalmi viszonyokat. Ezek biztosítják a mindennapi élet racionális kereteit, meghatározzák térbeli akcióinkat és ezekről való gondolkodásunkat, ugyanakkor elrejtik a háttérben húzódozó mechanizmusokat, érdek- és hatalmi viszonyokat (Lefebvre 1991). Ez utóbbiak megragadásához számunkra is a társadalmi tér – amely egyszerre a társadalmi struktúrák manifesztációja, termelőeszköz, a hatalom és dominancia közvetítője, a gondolkodás és a cselekvés eszköze – kritikai koncepciója a kiindulópont. Tanulmányunkban a fogyasztás átalakuló városi tereiben, az ezeket formáló kulcsszereplők stratégiáin, viszonyrendszerain, gyakorlatain keresztül vizsgáljuk, hogyan épülnek be a hatalmi struktúrák (a tér reprezentációi) a mindennapi életbe „megélt tereink” átformálásán keresztül.

Az elemzés középpontjában a *helyi állam* – elsősorban a városfejlesztésben kulcsszerepet betöltő önkormányzat és intézményei – szabályozó, ellenőrző, fejlesztő szerepe, ezek változásai és mozgatórugói, a többi szereplőhöz (ingatlanfejlesztőkhöz, kereskedőkhöz, fogyasztókhöz, helyi társadalomhoz stb.) fűződő viszonya, az állam térbeli szerveződésének átalakulásai, s ennek térbeli „lenyomatai” állnak. Az állam „tértermelő” szerepét a fogyasztás átalakuló struktúráin és gyakorlatain keresztül értelmezzük, amelyeket az utóbbi évtizedekben az erre fókuszáló kutatások a társadalom strukturális átrendeződéseit, az önazonosság keresését meghatározó folyamatként, illetve a gazdasági növekedés motorjaként azonosították a kapitalizmus jelen szakaszában (pl. Harvey 1995; Hetesi, Andics, Veres 2007; Jackson, Thrift 2005). Tanulmányunkban a *fogyasztást dinamikus társadalmi viszonyrendszerként* értelmezzük, amiben egyszerre megragadható a fennálló társadalmi struktúrák működése, a globális kapitalizmus kulturális logikája – ennek különböző, pl. kelet-közép-európai perifériára jellemző változatai – és az ezekre adott helyi, közösségi, egyéni válaszok. Ennek a viszonyrendszernek a térbeli kifejeződése a városi terek fogyasztásközpontú átalakítása is – a vásárlás, pihenés, szórakozás új tereinek kialakítása, a közterek átformálása, a város új elvei, szerepek mentén történő fizikai és vizuális „újratervezése” is (Jackson, Thrift 2005; Miles, Miles 2004; Zukin 1998). Jelen tanulmány is *erre a térbeli léptékre fókuszál* – győri esettanulmányon keresztül bemutatva a várospolitikák, s ezen keresztül az állam szelektív, egyes társadalmi (fogyasztói) csoportokat favorizáló mechanizmusait.

A tanulmányban tehát arra keressük a választ, hogy az állam hogyan formálta a társadalmi viszonyokat a fogyasztás tereinek alakításával, s ez a „tértermelő” szerep milyen érdekek, hatalmi viszonyok, stratégiák mentén változott:

- Kik (voltak) a városi terek átalakításának kulcsszereplői? A helyi állam szabályozó, ellenőrző, fejlesztő szerepein keresztül hogyan formálta át fogyasztás tereihez kötődő stratégiáikat? Ezek a folyamatok egységes (állami) „tértermelő” koncepcióba illeszkedtek-e?
- Hogyan érhetőek tetten e folyamatokban a rendszerváltozás utáni osztálypolitikák, illetve az átalakuló tőke/állam, illetve központi/lokális állam viszonyrendszer – végső soron a kelet-közép-európai periféria bonyolult függőségi viszonyai?

Elemzésünkben egy városi esettanulmányra (Győr) támaszkodunk. A terep kiválasztása átfogó statisztikai vizsgálatra épült (Nagy, Nagy, Dudás 2016), amellyel meghatároztuk a város helyét a kereskedelem és fogyasztás hazai térstruktúráiban. Áttekintettük a fogyasztás tereit alakító szereplők (kereskedelmi tőke, ingatlanfejlesztők, központi és helyi állam) viszonyát meghatározó jogi-szabályozási kereteket és dokumentumokat, továbbá a helyi gazdaság és társadalom strukturális átrendeződését tükröző forrásokat is. Ez lehetővé tette, hogy a terepmunka során azonosítsuk és a vizsgált térbeli folyamatok kulcsszereplőit, akikkel szakértői interjúkat készítettünk. Az elemzés során a forrásokat egymással kiegészítve használtuk.¹ Az esettanulmány módszerrel az volt a célunk, hogy a társadalmi-térbeli átrendeződéseket saját kontextusukban értelmezzük, ugyanakkor az ezeket alakító mechanizmusok feltárásával a lokalitáson túlmutató következtetéseket fogalmazzunk meg az állam tértermelő szerepére vonatkozóan.

Az elemzés koncepcionális keretét az állam, mint térbeli szerveződés efebvre-i értelmezésének, illetve a fogyasztást társadalmi viszonyok kifejeződéseként és térbeli folyamatként megragadó kritikai gazdaságföldrajzi (politikai gazdaságtani, illetve a kritikai kultúrakutatásokhoz kötődő) érvelések – illetve az ezekből kiinduló, „posztoszocialista” városokra irányuló kutatások – összekapcsolása jelenti (második rész). Ebből kiindulva próbáljuk megragadni az állam által vezérelt strukturális átrendeződések csomópontjait, amelyek a városi terek átalakítását „keretezték” Magyarországon (harmadik rész). Az állam tértermelő szerepét győri esettanulmányunkból kiindulva próbáljuk megragadni, egyrészt a belváros átalakulásán keresztül, amelyben tetten érhetők a fogyasztás tereinek alapvető átrendeződései a kis tőkékre épülő vállalkozási boomtól a plázaépítésen és a városmegújítási projekteken át a piac átalakításáig (negyedik rész), másrészt egy, a várost átformáló megaprojekthez kötődő stratégiák, konfliktusok és térbeli következményeik bemutatásával (ötödik rész). Végül a kritikai város- illetve fogyasztáskutatásokhoz kapcsolódó kérdéseket vetünk fel a kiindulópontként használt koncepciók relevanciájával, és a tértermelés kelet-közép-európai „perifériás” hatalmi viszonyaival kapcsolatban (hatodik rész).

Állam, fogyasztás és a mindennapi élet tereinek átalakulása a „posztoszocialista” európai periférián – koncepcionális keretek

A kelet-közép-európai városok társadalmi-térbeli átalakulásának kutatása egyrészt az átmenet, a globális kapitalizmus periferizációs folyamatai, és az e keretek között kibontakozó neoliberális urbanizmus kritikai értelmezéseihez adott muníciót az elmúlt három évtizedben, másrészt (leginkább az utóbbi másfél évtizedben) kiindulópontot jelentett az értelmezési keretek felülvizsgálatára, a széles körben elfogadott koncepciók érvényességének megkérdőjelezésére. Az alábbiakban azokra az érvelésekre támaszkodunk, amelyek a városi tér átrendeződéseit nem csupán

az átmenet makrostrukturális folyamatainak lenyomataiként, hanem *e mechanizmusok részeként* értelmezték. Egyrészt a tőkefelhalmozás (új társadalmi osztályok kialakulása), a politikai öntudat és új identitások forrásaként, másrészt a változó állami szerepek hordozójaként – amelyek az államszocializmus és a korábbi korszakok urbanizmusának nagyon is valóságos (materiális és szimbolikus), „megörökölt” közegében bontakoztak ki (Grubbauer 2012; Harloe 1996; Light, Young 2010; Stenning et al. 2010). Az ennek az „örökségnek” a megőrzésére/megváltoztatására irányuló törekvések, s az ezek társadalmi (osztály-)tartalmát tükröző narratívák tetten érhetők a belváros mint fogyasztási tér presztízsének helyreállításáról folyó diskurzusokban, a piacok (az átmenet velejárójának tekintett informalitás színtereinek) erősödő ellenőrzésében, és a nagyléptékű projektek megvalósításában, amelyek az újonnan formálódó szimbolikus gazdaság részeivé váltak, és gyökeres szakítást jelentettek a múlttal (Müller, Pickles 2015; Sik, Wallace 1999; Sulima 2012). A fogyasztás városi tereinek kutatása tehát közelebb visz a kelet-közép-európai perifériás urbanizmus társadalmi viszonyainak, kapcsolódó ideológiáinak, és mindennapi „megélt” valóságának megértéshez – és az állam ezekben betöltött szerepének (európai perifériáról kiinduló) konceptualizálásához is (ld. még: Grubbauer 2012; Hristova 2010; Stenning et al. 2010).

A folyamatokat, amelyek a városi tereket a hierarchikus állami elosztási rendszer színtereiből az egyént fogyasztóként középpontba állító struktúrák médiumává formálták, a társadalmi tér kritikai koncepciójából (Lefebvre 1991) kiindulva tárgyaljuk. (i) *Utóbbit átfogó értelmezési keretként* használjuk, amellyel megragadhatók egy-egy korszak társadalmi viszonyai: a térbeli átrendeződések háttérében álló érdekek, stratégiák, ideológiák, technológiák, amelyek kijelölik a cselekvés és gondolkodás kereteit, miközben elrejtik a „tértermelés” valódi viszonyait a szabad cselekvés (pl. a fogyasztói döntésekhez kapcsolt) illúziója mögé (Ritzer, Goodman, Wiedenhof 2001). (ii) Lefebvre koncepciójában *az államnak kulcsszerep jut* a társadalmi tér termelésében: a társadalmi viszonyok ellenőrzésében az ezt szolgáló hierarchikus intézményi-térbeli struktúrák működtetése révén, továbbá a tér reprezentációinak formálásában, amely a társadalmi gyakorlatok és a térrel kapcsolatos tudás specializált intézményi keretek közötti újratermelésére épül (Lefebvre 2009). Ebből kiindulva kísérelték meg többen is feltárni az állam változó szerepeit és térbeli szerveződését, s ezen keresztül a társadalmi viszonyok átrendeződését a kapitalizmus rezsimváltásaihoz, elsősorban jelen (neoliberális/globális) korszakához kötődően.

Elemzésünkben alapvetően Brenner (2004) értelmezésére építkezünk, amely szerint az állam polimorf szerveződés: intézményi gyakorlatai ugyan nagyrészt térbeli hierarchiákhoz, ezek pontosan definiált tereihez kötődnek, azonban társadalmi viszonyokat ellenőrző-alakító szerepe sokkal átfogóbb, és a tértermelési folyamatokban is sokféle módon jelenik meg (a lokális terek átalakításában, hálózati szerveződésekben, transzlokális kapcsolatokban stb.). Ezek a különböző stratégiák, társadalmi csoportok közötti küzdelmek eredményeként formálódnak, és alapvető

átrendeződésekhez vezetnek a hatalom és az erőforrások (állami) elosztásában, a tértermelési folyamatok irányításában (Brenner 2004; Brenner, Elden 2009). Jessop (2002), illetve Peck, Theodore és Brenner (2009) szerint az állam tértermelő szerepét a *kapitalizmus jelen szakaszában* a gazdasági versenyképesség erősítése, a társadalompolitikák piaci logikának történő alárendelése, az újraelosztási rendszerek ennek megfelelő átalakítása határozza meg. Ez kifejeződik például az európai és nemzeti fejlesztéspolitikák és forráselosztás kilencvenes évek elejétől változó súlypontjaiban, amelyek a gazdasági növekedést, a helyek (városok) közötti versengést állítják középpontba, illetve az újraelosztás rendszereinek a közszolgáltatások és a társadalmi transferek rovására történő „áthangolásában” – amelyek a társadalmi-térbeli polarizáció folyamatait tartják fenn (Brenner 2009; Vastagh 2017). A fenti érvelés szerint az állam városi tereket átformáló szerepében is a kapitalizmus jelenlegi (globális/neoliberális) szakaszának térbeli logikája jelenik meg. A fogyasztás különböző terei köré szerveződő projektek, a tőkefelhalmozás, a befektetőkért folyó versengés, az új szimbolikus városi gazdaság formálódásának folyamataiba illeszkednek, és szerves részét alkotják a lokális fejlesztési programoknak, amelyekben az állam összetett (szabályozó, fejlesztő, finanszírozó stb.) szerepet tölt be, egyszerre több (helyi, regionális, nemzeti, európai/EU) léptékhez kötődően (Harvey 2002; Smith 1996; Zukin 1998). A fogyasztáshoz kötődő városi projekteket a posztzocialista átmenet kritikai értelmezései is a társadalmi átalakulás, így a változó állami szerepek manifesztációiként jelenítették meg, rámutatva a fogyasztás szerepére a neoliberális kapitalizmus régióbeli beágyazásában („domesztikálásában”), a társadalmi-térbeli gyakorlatokat – lefebvre-i értelemben vett „megélt” tereinket – alakító normák, értékek közvetítőjeként (Coe 2004; Hristova 2010; Stanilov 2007; Stenning et al. 2010).

Az állam tértermelő szerepét boncolgató diskurzusokat a *fogyasztás kritikai szemléletű tanulmányozásával* – a városkutatások mellett – a *kritikai gazdaságföldrajzi* vizsgálatok kapcsolták össze explicit módon (Goss 2004; Lowe, Wrigley 1996; Zukin 1998). Utóbbiak részben a politikai gazdaságtani érveléseket és a kritikai kultúrakutatásokat összekapcsoló *kritikai-strukturalista áramlatban* gyökereztek. Érvrendszerükben a fogyasztás a társadalmi viszonyok (így az állam ezek alakításában betöltött szerepének) manifesztációja, e viszonyok újratermelésének eszköze. A fogyasztás új tereinek létrehozásában, a városi terek ezzel összekapcsolódó „privatizációjában”, és az e folyamatok eredőjeként formálódó városi szimbolikus gazdaság(ok) alakításában tehát a kapitalizmus jelen szakaszának kulturális logikája jelenik meg (Goss 2004; Harvey 1995; Zukin 1998). A társadalmi gyakorlatokat középpontba állító *kritikai antropológiai értelmezések* ugyanakkor a társadalmi viszonyokat/helyzeteket újratermelő szerepe mellett az egyén (fogyasztó) életébe illeszkedő folyamatként is tekintettek a fogyasztás folyamatára. (Ritzer, Goodman, Wiedenhof 2001). Ebben a megközelítésben a fogyasztás terei a társadalmi normák, elvárások közvetítői, amelyek egyszerre csábítanak és fegyelmeznek (pl. fizikai korlátok és vizuálisan kódolt szabályok révén, vagy a fogyasztási rituálék

elfogadtatásával) (Appadurai 1996; Domosh 1996). A fenti érvelések és az áramlatok közötti viták vezettek a fogyasztói gyakorlatok és terek (s az ezek háttérében álló „tértermelő” stratégiák) bonyolult, egymást kölcsönösen meghatározó viszonyának új értelmezéséhez a gazdaságföldrajzban (lásd pl. Clarke 1996; Crewe, Lowe 2000; Wrigley, Coe, Currah 2005). Ezekből kiindulva egyrészt úgy tekintünk a fogyasztásra, mint összetett térbeli folyamatra, amely i) egyszerre jeleníti meg a termeléshez kapcsolódó társadalmi viszonyokat és azokat a struktúrákat, ideológiákat, stratégiákat, amelyek a megteremtik a fogyasztás kontextusát – a városi terek reprezentációit, az állami szabályozóktól és fejlesztéspolitikáktól a kereskedelmi tőke változó térbeli preferenciáit; ii) a mindennapi élet (a „megélt terek”) része, amelyben „találkoznak”, ütköznek a társadalmi teret formáló gyakorlatok és érdekek; iii) az ellenőrzés és kizorítás eszköze, amellyel szabályozható a társadalom működése. A városi tereket átformáló, fogyasztást középpontba állító projekteken keresztül tehát képet alkothatunk az állam társadalmi viszonyokat alakító, változó szerepéről (szabályozóként, befektetőként, tulajdonosként, közvetítőként stb.), amelyben megragadhatók a kapitalizmus jelen korszakára jellemző tértermelési folyamatok, az átmenet sajátosságai, és az európai periféria külső és belső függőségi viszonyai.

A kelet-közép-európai posztoszocialista országokban a fogyasztás intézményi-szabályozási és térbeli kereteinek átalakítása fontos társadalompolitikai és ideológiai eszköz volt a rendszerváltó elit kezében. A (materiális) javakhoz való hozzáférés a szabad döntés, a jólét és a formálódó új társadalomhoz tartozás illúzióját keltették a rendszerváltás vesztesei számára is. A gyorsan gyarapodó kereskedelmi kisvállalkozások a formálódó polgárságot erősítették – miközben a piaci nyitás és a privatizáció következményeként növekedett a külföldi tőke súlya az ágazatban. A kilencvenes évekre jellemző átmeneti formák eltűnése, a fogyasztás terei fölötti ellenőrzés kiterjesztése a formálódó kelet-közép-európai kapitalizmusok konszolidációjának folyamatába illeszkedtek, s ebben meghatározó szerep jutott a központi és helyi állam intézményeinek (Hristova 2010; Nagy 2001; Sulima 2012).

Változó szabályozási-intézményi keretek – a fogyasztásközpontú városi projektek magyarországi kontextusa

A fogyasztás tereinek átalakulásában az állam közvetve és közvetlenül is fontos – az utóbbi évtizedben növekvő – szerepet töltött be *Magyarországon* (is), amellyel, úgy gondoljuk, végső soron a neoliberális/globális kapitalizmus társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket termelő mechanizmusait erősítette. Ez a szerep sokrétű, sok elemében és intézményi-térbeli kereteiben is átalakult a rendszerváltás óta, ezért itt csak azokat a folyamatokat említjük meg, amelyek az általunk vizsgált terekben a társadalmi szereplők viszonyát alakították.

(a) A kereskedelem működése átfogó szabályozásának (2005-ig tartó) hiánya – a belső piacot befektetők és az áruk áramlása számára megnyitó liberalizációs lépé-

sekkel együtt – a városi tereket átformáló ágazati szereplők közötti erőviszonyokat alapvetően a nagytőke, illetve a nemzetközi befektetők javára billentette. Utóbbi csoportok a termelési folyamatokban (tehát a tőke más formáival szemben) is megerősítették pozícióikat, amelynek fontos szerepe volt abban, hogy a hazai/nemzetközi kereskedelmi tőke közötti erőviszonyokat sem az új kereskedelmi törvénnyel (2005), sem a 2010 utáni újraszabályozási lépésekkel (plázatörvény, nyitvatartáskorlátozás, különadók stb.) sem sikerült alapvetően átrendezni (Nagy, Nagy, Dudás 2016).

(b) A fogyasztók (tőkével szembeni) védelme lassan és hektikusan formálódott – a többi posztzocialista országhoz hasonlóan csak az EU-csatlakozás után kapott nagyobb figyelmet és konzisztens szabályozási kereteket. A fogyasztók többsége saját kárán tanult és alkalmazkodott; stratégiáik és térbeli gyakorlataik kialakításában ezért – különösen a rendszerváltozás utáni másfél évtizedben – a (kereskedelmi) tőke által közvetített normák, minták meghatározó szerepet töltek be. Ez önmagában szelekciós mechanizmusként működött, a tanulási folyamatok – a kockázatok és előnyök felismerése és kiaknázása, a térbeli gyakorlatok kialakítása stb. – a jövedelem, az iskolázottság és a lakóhely függvényében alakultak (Kovách, Kristóf, Szabó 2015; Matheika 2008; Nagy 2012).

(c) A lokális állam a rendszerváltozás óta a városi terek fogyasztásközpontú átalakításának kulcsszereplője fejlesztőként, tulajdonosként, szabályozóként és közvetítőként, a napi társadalmi gyakorlatok és ezek térbeli kereteit formáló stratégiák (a tér különböző reprezentációinak) hangolásával, konfliktusaik kezelésével. Bár a helyi társadalom mindennapi („megélt”) tereit érintő döntésekről van szó, ezeket – a helyi társadalom viszonyai és a belső intézményi tanulási-átalakulási folyamatok mellett – külső függőségek és kényszerek alakították/alakítják, amelyek egyszerre gyökereznek (európai) perifériahelyzetünkben és az állam változó térbeli szerveződésének hazai folyamataiban. Ennek egyik manifesztációja a rendszerváltozás óta újratermelő (működési és fejlesztési) forráshiány, amely a városi terek átalakításával kapcsolatos döntéseket a globális pénzügyi folyamatok, a külső befektetői döntések, az uniós regionális politikák és az állami forráselosztás változó erőterei-be helyezte. Előbbiek az önkormányzati gazdálkodás finanszírozását és eladósodását, a spekulatív fejlesztések gyarapodását, és új fogyasztói terek létrejöttét – ezzel a térbeli fogyasztói gyakorlatok szelekcióját – eredményezték (Hegedűs, Novoszáth 2018; Pósfai 2018). Az uniós területi politikák által támogatott városmegújítási programok társadalmi hatásait – elsősorban a fizikai megújítással járó társadalmi szelekciót és az alacsony jövedelmű csoportok kiszorítását – a kritikai városkutatók közül többen is elemezték és bírálták (pl. Bodnár, Molnár 2009; Czirfusz et al. 2015; Jelínek 2019; Nagy, Timár 2012). Itt ezért csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a beavatkozások sok esetben a tőke vezérelte, új fogyasztói terek kialakítására irányuló projektek összekapcsolására, átfogó koncepcióba illesztésére szolgáltak, fenntartva a városfejlesztés neoliberais narratíváját és gyakorlatait. Végül az elmúlt évtized centralizációs folyamatai, amelyek alapvetően

átrendezték a központi és helyi állam közötti viszonyt (Pálné Kovács 2016a) a fejlesztési források és a szabályozók oldaláról is előbbi lokális terek fölötti kontrollját erősítette, a befektetőkkel kötött különalkuk (pl. plázatörvény), az önkormányzatok kompetenciáinak gyengítése és a forráshiány folyamatos újratermelése (költségvetési megszorítások), illetve a fejlesztési források elosztásának szoros ellenőrzése (pl. állami beruházások) révén.

(d) A lokális terek átalakításának folyamatai és az ezekhez kapcsolódó szelekciós mechanizmusok nem választhatók el a jövedelemelosztást alakító az állami politikáktól. Utóbbiak alapvetően – ám távolról sem konzisztens módon – a társadalmi polarizációt erősítették a rendszerváltozás után. Ez tetten érhető a tőkejövedelemmel rendelkezők előnyben részesítésében a munkajövedelemmel rendelkezőkkel szemben, a közszolgáltatások rendszereinek tartós alulfinanszírozásában, és a társadalmi transferek rendszerének átalakításában, ami alapvetően (különösen az elmúlt évtizedben) a szegénységben élők szociális jogainak felszámolása felé mutatott (Szalai E. 2006; Szalai J. 2007; Vastagh 2017). Az e folyamatokhoz kapcsolódó konfliktusok alapvetően a lokális terekben – így a helyi állami intézményi gyakorlatokban jelennek meg –, miközben a problémák kezeléséhez szükséges helyi (önkormányzati) hatáskörök és források is szűkültek a centralizációs folyamatok eredményeként (Pálné Kovács 2016b).

Úgy véljük, az általunk vizsgált városi terekben zajló folyamatok tükrözik a fenti társadalompolitikai váltásokat, az intézményi átrendeződések és gyakorlatok mögött húzódó hatalmi viszonyokat és függőségeket. Esettanulmányunkban rámutatunk arra, hogyan vált a fogyasztás tereinek alakítása az osztálypolitika eszközévé az állam szabályozó–fejlesztő beavatkozásai mellett, és utóbbi milyen módon formálta a tőke különböző csoportjai közötti erőviszonyokat az európai periféria egyik prosperáló városi centrumában.

Fogyasztás, megújulás, ellenőrzés és társadalmi szelekció – a városfejlesztés narratívái és helyi gyakorlatai Győrben

Győr terepi kutatásunkban² a hazai mércével mért „sikeres” város archetípusa (Rechnitzer 2016). A rendszerváltást követő transzformációs válságból – bár hagyományos ipari struktúrájának csak töredékét sikerült megőriznie – gyorsan kilábal, és fejlődését a külföldi tőkebefektetésekre és újraiparosodásra alapozta. Új húzóágazata, az autóipar, 1994 óta domináns a helyi gazdaság szerkezetében, bár a meghatározó szerepet betöltő Audi Hungariához kapcsolódva sikeres helyi közép-vállalati háttér erősödött meg más ágazatokban is (Czakó 2014). A fejlődést a globális válság csak rövid időre fékezte le, ugyanakkor 2008 után a város a helyi adókból jelentős többletforrásokhoz jutott több fontos fejlesztés finanszírozására (Geróházi, Tosics 2019). A város helyiadó-bevételei országos összehasonlításban kiemelkedőek, ám így sem elégségesek az „örökölt” városszerkezeti problémák, a

gazdasági növekedésből fakadó fejlesztési kényszerek kezeléséhez, és a helyi gazdaságfejlesztési célok (diverzifikálás) megvalósításához. Győr ugyanakkor történelmi város is, ami egyszerre jelenik meg turisztikai potenciálként (Honvári 2014) és a (polgári) identitás forrásaként a helyiek térrepresentációiban (Csizmadia, Páthy 2010; Csizmadia, Tóth 2014).

A város „újramarkázása” – belváros-megújítási projektek és helyi konfliktusok

A városi terek átalakításával kapcsolatos célok, s ebben az állam szerepe a rendszerváltozás után egyrészt a neoliberális urbanizmus narratívája mentén (versengés, innováció, helyi erőforrásokra és külföldi befektetésekre épülő növekedés és „felzárkózás”), másrészt a poszt-socialista átmenet sajátos helyi kontextusára reflektálva (ipari szerkezetváltás, vállalkozásösztönzés, polgárosodás) fogalmazódtak meg a helyi dokumentumokban³ és közbeszédben is. A belváros gyors átalakulása és felértékelődése – egészében véve, újraértelmezett centrumszerepe –, ugyanakkor a városrész polgári eszményt hordozó (a konzervatív kormányzati politika által támogatott) értékei, szimbolikus terei okán is az állam beavatkozásainak, ugyanakkor egyre összetettebb társadalmi konfliktusok színterévé vált már a kilencvenes évek elejétől kezdve.

A helyi állam (ezen belül alapvetően az önkormányzat és intézményei) a belváros folyamatos fizikai megújításának és ezzel összekapcsolódó gazdasági-társadalmi átalakulásának fontos szereplője volt, működése azonban sajátos ellentmondást hordozott – így konfliktusok forrása – a rendszerváltozás óta.

(i) Egyrészt a stratégiai tervezés és a várospolitikák megvalósításának letéteményeseként, továbbá fejlesztőként/beruházóként formálta a tér új reprezentációinak és az ehhez kapcsolódó társadalmi-térbeli gyakorlatok kialakítását. Ez megnyilvánult az épített környezet – hagyományokat megőrző – fizikai-vizuális megújításában, az intézményi-szolgáltató szerepkörök hatékonyabb szervezésében (közlekedési kapcsolatok javítása, intézményfelújítások és azokhoz kapcsolódó parkolóhely-bővítések), és új, a fogyasztáshoz – részben turizmushoz – kapcsolódó funkciók szisztematikus fejlesztésében (pl. a fürdő bővítésében, a Tourinform Iroda/2011-től Győr Látogatóközpont megnyitásában, a rendezvényterek kialakításában). A városfejlesztési lépések egyszerre tükrözték a neoliberális urbanizmus logikáját (a városi tér tökefelhalmozás eszközeként történő értelmezését) és ennek perifériás kontextusát (Filep 2014; Harvey 2002; Nagy E. 2012): az önkormányzati interjúpartnereink által explicit módon megfogalmazott törekvést a függőségek mérséklésére a nem ipari szerepkörök erősítésével és a városi bevételek diverzifikálásával.

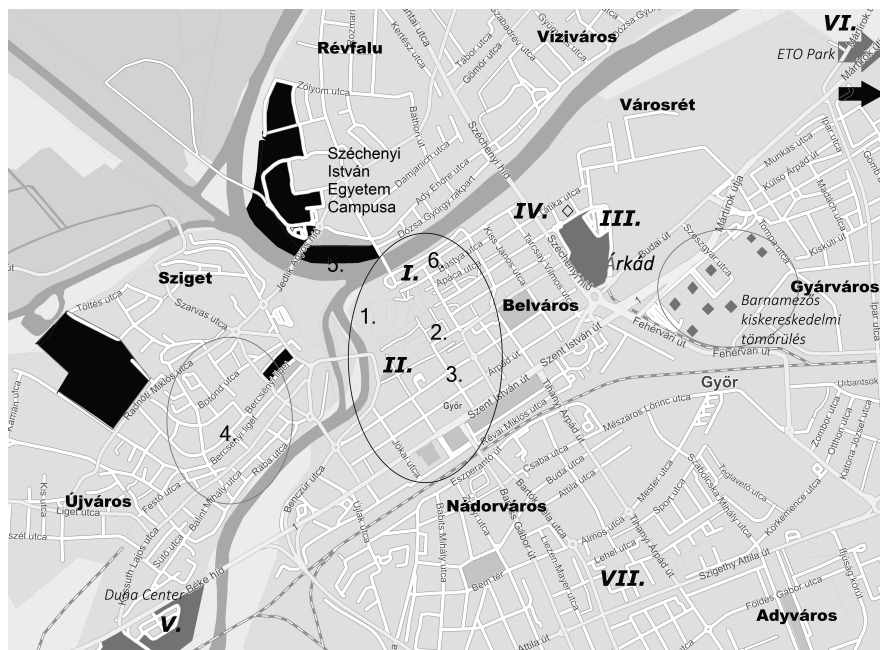
Az elmúlt évtizedben a városmegújítási projektek felgyorsulásával és összekapcsolásával⁴ egységesen megújított, materiális és kulturális javak fogyasztására fókuszált belvárosi tér formálódott (Egedy 2007). Ez világosan illeszkedett a városi vezetés hosszú távú terveibe (Győr MJV Középtávú IVS 2008; Győr MJV ITS 2014; Győr MJV Településfejlesztési Konceptiója 2014). A megvalósítás pénzügyi kereteit

a 2007-től pályázható uniós (ROP) források, továbbá a 2008-tól – az Audi Hungaria helyiadó-mentességének lejártával – megnövekedett önkormányzati bevételek jelentették (Czakó 2014); majd 2013-tól a növekvő központi kormányzati források (Modern Városok Program) (Fekete 2018, 2019). Utóbbi szerepe fontos volt az önkormányzati gazdálkodás nemzetközi pénzpiaci kitettségének mérséklésében, amit – a válság előtt felhalmozott adósság részleges (40%) központi kormányzati átvállalásával együtt – a 2010-ben új pályára állított intézményi-térbeli centralizációs folyamatok részeként értelmezhetünk (Pálné Kovács 2016a; Somlyódyné Pfeil 2014a, 2014b).

(ii) A helyi önkormányzat tulajdonosként és szabályozóként is aktívan formálhatta a belvárost mint fogyasztói teret, még ha kompetenciái (elsősorban a 2011-es „plázastop törvény”⁵ elfogadásával) erősen csorbultak is az elmúlt évtizedben. Intézményi gyakorlataiban alapvetően a közvetett, szabályozó szerep érvényesült, amellyel egyrészt a materiális javak és a szolgáltatások elérhetőségének biztosítása („jobb ellátottság és életminőség”) volt a cél, másrészt a leromló (zömmel ipari) városrészek megújítása.⁶ Tehát, míg a belváros-megújítási projekteknél kezdettől fogva számoltak a helyi kis tőkéek által működtetett kereskedelem vonzerejével (ez tükrözték az önkormányzatnál készített szakértői interjúink), a helyi kereskedelempolitika végül a piac szelektív mechanizmusaira bízta a tőke különböző csoportjai közötti versengést – végső soron a fogyasztás tereinek átrendeződését. Márpedig Győr a nemzetközi kereskedelmi tőke fontos kísérleti terepévé vált már a kilencvenes években (pl. a Tesco belépése a kelet-közép-európai piacra, az első vidéki hipermarket és pláza megnyitása is itt történt), majd az EU-csatlakozás utáni – nemzetközi ingatlanpiaci boom által is erősített – második nagy beruházási hullám tovább növelte a szereplők számát és erősítette a versenyt a helyi piacon (Gerőházi, Tosics 2019). Utóbbi többek között a belvárost keleten határoló ipari zóna (Rába-ipartelep) kereskedelmicentrum-szerepét erősítette elsősorban (illeszkedve a városfejlesztési tervekbe). A terület vezető projektje a német befektető (Real I.S.) és menedzsment (ECE Group) által megvalósított és működtetett Árkád bevásárló központ volt⁷ (1. ábra) – amelynek megnyitása (2006) nyílt konfliktushoz vezetett a helyi kereskedelem szereplői között.

A konfliktus szereplőinek egyik csoportja a belvárosi kereskedőké; ők korántsem alkottak/alkotnak egységes csoportot, hiszen már a kilencvenes évek elején érezhető feszültség volt a rendszerváltozás előtt is működő kereskedők és az „újjak”, majd a helyiek és a kívülről érkezők (elsősorban a kínai befektetők) között. A rendszerváltozást követően a többnyire kis tőkével, családi vállalkozás keretében működtetett üzletek az átalakulás motorját jelentették, az utóbbi két évtizedben azonban a város átrendeződő, bővülő kereskedelmében jelentőségüket egyre kevésbé forgalmuk, inkább földrajzi helyzetük és az általuk képviselt hagyományok adták. A helyi állam a belváros gyors átalakulását tulajdonosként a bérleti díjak egységesítésével, illetve övezetes kialakításával igyekezett irányítani – kevés sikerrel, ami jórészt a helyi kereskedők ellenállásán múltott (1991-ben). Napjainkban is

1. ábra: Győr belső városrészei – a kereskedelmi térszerkezet és az Európai Ifjúsági Olimpiai Játékokhoz (EYOF) kapcsolódó fejlesztések
Inner city area of Győr with retail centres/markets and urban development actions related to EYOF

Forrás: RegioGraph alaptérkép alapján saját szerkesztés
 Jelmagyarázat:

Piacok: I. – Dunakapu-téri piac; II. – Virágpiac; III. – Átmeneti piac az Árkád parkolóban; IV. – Tarsay utcai piac;
 V. – Piac a Duna Center parkolóban; VI. – Piac az ETO Park parkolóban; VII. – Vásárcsarnok.
 Kiemelt városrehabilitációs elemek: 1. – Káptalandomb; 2. – Széchenyi tér; 3. – Baross utca (bevásárló-utca);
 4. – Újváros szociális városrehabilitáció területe; 5. – Rakpart revitalizáció; 6. – Dunakapu tér.

Fekete szín: EYOF elsődleges rendezvényterületei.

Sötétszürke szín: bevásárlóközpontok, új kiskereskedelmi elemek a város terében.

több, (időtartamukat, és a díjszabást tekintve is) eltérő bérleti konstrukció létezik párhuzamosan – a poszt-szocialista térség sok városához hasonlóan –, ami még ma is megnehezíti bármilyen átfogó kereskedelem-politikai koncepció érvényesítését. Utóbbit az önkormányzat (interjúink tanúsága szerint) fel is adta; a városmegújítási projektek és a kereskedelmi fejlesztések következményeit a helyi szakpolitikusok a kereskedőkre hárítják, a túléléshez segítséget városi rendezvények formájában vélnek nyújtani, s az új, tehető középosztálybeli fogyasztóra fókuszált belváros-narratívára reagálni szerintük a kereskedők feladata. Az egyik vezető városi tisztviselő véleménye szerint

„... a Város [a Polgármesteri Hivatal] márpedig mindent megtesz, hogy vonzóvá tegye a belvárost a rendezvényekkel. A belvárosi séta ma már egy önálló családi program. A kereskedőknek meg kellene érteniük, hogy az igényes vásárlókat kellene kiszolgálniuk, és este is nyitva tartaniuk, ha pótolni akarják az Árkád megnyitásával elvesztett vevőiket”.

A helyi állam és a belvárosi kereskedők viszonya az Árkád építésének engedélyezésével (2005) minőségileg új szakaszba lépett. A helyi boltosok bécsi mintára közös szervezetet hoztak létre (Győri Bevásárló Utcák Alapítvány, 2005) – ennek intézményi hátterét a Győr-Moson-Sopron Megyei Kereskedelmi és Iparkamara adta –, azonban legfontosabb céljukat, az Árkád-projekt blokkolását nem sikerült elérniük, a 35 000 m²-es eladóterű, ma már 130 üzlettel működő fejlesztés 2006-ban megvalósult. Ennek egyik oka kétségtelenül a projekt városfejlesztési jelentősége, ami egy felhagyott iparterület újrahasznosításában, majd az új közlekedési összeköttetésekkel (észak felé a Széchenyi-híd – 14-es főút, déli irányban a Nádorváros felé a Tihanyi Árpád úti új aluljáró) a terjeszkedő-átalakuló városrészek ellátásának javításában állt. Interjúink szerint ma is a város javát szolgáló döntésnek tartják az Árkád megnyitását a helyi döntéshozók; a fentiekén túl a bevásárló központ mellett érvként említették az ahhoz tartozó 1150 (kutatásunk időpontjában még ingyenes) parkolóhelyet, amelyek éppen az önkormányzat által támogatott rendezvényturizmus infrastrukturális hátterét támogatják meg a helyszűkével küzdő belvárosban. Ugyanakkor a szakmabeliek becslése szerint a belváros kereskedelmi forgalma 20-25%-kal csökkent a megnyitás után, a belvárosi kereskedelemben pedig szerkezeti átrendeződés indult meg. A tulajdonosok egy része (hat vállalkozás) az Árkád-ban (is) nyitott üzletet, őket szigorú szelekciós folyamat során választotta ki (pl. tartós nyereségességet elvárva) a menedzsment. A belvárosi üzletek egy része ezután bezárt, a kereskedelmi térhasználat rovására pedig a vendéglátóhelyek gyarapodtak. Az önkormányzat belváros átalakulásával kapcsolatos várakozásai (specializált üzletek, minőségi termékek) nem valósultak meg, az Alapítvány pedig mára konzultatív fórummá vált a kereskedők, illetve utóbbiak és a városháza között.

A helyi kiskereskedők győrihez hasonló szerveződésére kevés példát találunk a rendszerváltozás utáni Magyarországon; létrejöttében interjúink szerint fontos szerepe volt a helyi kereskedelmi kultúrának, a személyes kapcsolatoknak, és a Kamara vezetői nyitottságának. Érdekérvényesítő szerepét azonban egyszerre korlátozta a kereskedelem makroszintű szabályozása (a döntési kompetenciák centralizációja, a piaci monopóliumok központi újraelosztása, az újraszabályozás költségeinek áthárítása a kereskedőkre stb.), a helyi állam külső függőségekben (kényszerekben) gyökerező városfejlesztési stratégiája és gyakorlatai, a kereskedelmi ágazat (globális, kelet-közép-európai és hazai) centralizációs folyamatai. Az állam pedig a makrofolyamatok szabályozásával és a helyi fejlesztéspolitikákon keresztül végső soron inkább erősítette a város terek fogyasztásközpontú átalakításának piaci szereplői (kis tőkék/nagyvállalatok; hazai/külföldi befektetők) között fennálló egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, a konfliktusok kezelését pedig – a Kamara (GYMKIK) pozíciójának megerősítésével – korporatív keretek közé terelte.

A tőke különböző csoportjai közötti konfliktusokban a fentieknél is aktívabb szerepet vállalt a helyi állam a belvárosban működő, vegyes funkciójú szabadterei piac áthelyezésével (2. és 3. ábra). A piacok ellenőrzése a posztoszocialista átmenet egyik fontos városfejlesztési- és rendezési kérdése volt Kelet-Közép-Európában. A

2. ábra: A Dunakapu téri piac a rendszerváltás környékén
Open-air market in Dunakapu square in the late 1980s

Forrás: Régi Győr fotógyűjtemény

piac az átmenetiséget, az informálisitást, az ellenőrzés hiányát testesítette meg a szabályozó állam számára, az itt működő kereskedők és vásárlók számára viszont olyan társadalmi gyakorlatok színtere, amelyekben a felhalmozás/fogyasztás folyamata összekapcsolódott a kapcsolatteremtéssel, a kommunikációval, az identitás kifejezésével (Sik, Wallace 1998; Sulima 2012). Győrben a Dunakapu tér hetipiac-funkciója történetileg alakult ki,⁸ s ezt az államszocializmus korszakában is megőrizte (1. kép). A tér turisztikai-kulturális célú átalakítása (2016) indokoltta a városi vezetők számára a piac áthelyezését (2. kép). Ennek a lépésnek voltak előzményei mind a helyi tervdokumentumokban (a tér beillesztése az új, materiális és kulturális fogyasztást középpontba állító belváros-konceptióba⁹), mind a helyi közbeszédben – középpontban a közlekedési és parkolási problémákkal, a zsúfoltsággal, a „kaotikus viszonyokkal”.

A piac áthelyezése – különösen annak módja – ugyanakkor ismét nyílt konfliktusokhoz vezetett a helyi állam, a kereskedők és a fogyasztók között. A belvárosi kereskedők – bár fontosnak tartották a piac fizikai rendezését és ellenőrzését – nem támogatták az áthelyezést a piac számukra is fontos, kiegészítő (sokféle fogyasztói csoportot vonzó) szerepe miatt, amit nem helyettesítenek sem az új rendezvények, sem a Dunakapu téren 2016 óta működő hétfői termelői piac.

3. ábra: A Dunakapu tér az átalakítást követően
Dunakapu square after the urban rehabilitation project

Forrás: Saját fotó

Ugyanakkor a piaci árusok adták a helyi KISOSZ-szervezet bázisát, amely (a külföldi befektetők által dominált OKSZ-szel szemben is)¹⁰ alapvetően a hazai kiskereskedők érdekeit képviseli. A piac többszöri áthelyezése az árusok többségét ellehetetlenítette, számuk kb. harmadára csökkent, így végül a kiskereskedők érdekképviselése (a KISOSZ megszűnésével) jelentős mértékben csorbult. A szervezet egyik (egykori) tagja szerint „... a piac áthelyezése és ezzel végső soron a helyi kiskereskedők érdekeinek aláásása egyértelműen a helyi szabályozás következménye, és ez elég világosan összekapcsolódott a kereskedők kiszorításával a helyi politikából, a fontos döntésekből.”

A klasszikus szabadtéri piac szerepét az önkormányzat által kialakított új terület (Tartsay utca, 1. ábra) lényegében nem tölti be az infrastruktúra hiányosságai, a közlekedési/parkolási problémák és az árusok emiatt csökkenő száma miatt. A helyi állam által kínált alternatíva (a Vásárcsarnok) lakótelepi, nehezen megközelíthető környezetben található (1. ábra), és erősen zsúfolt – ám kétségtelenül ellenőrzött keretek között működik.¹¹ A helyi állam intézkedési nyomán támadt úrt a magántőke által ellenőrzött terekben működő, vegyes funkciójú piacok töltik be – ezek a Duna Center, illetve az ETO Park bevásárlóközpont mellett található, utóbbi szombatoként tízezres vásárlói tömeget vonz bolha- és frissáru-piacával (1. ábra). A belváros pedig végül – a helyi kereskedők szerint – aprócska specializált piacával (Virágpiac) és a Dunakapu téri termelői piaccal ma már nem a helyi lakos-

ság ellátásnak színtere. Az átrendezés szokatlanul élénk vitát váltott ki a helyi médiában. Az online felületeken megjelenő hírek és kommentek szerint a győriek többségét kifejezetten zavarja, hogy a piac mint kereskedelmi forma kiszorult a belvárosból, fogyasztói pedig ezzel marginalizálódtak – a rosszabb körülmények és/vagy a közlekedési nehézségek miatt.¹² A projekt azonban politikai presztízs kérdése vált a városvezetés számára, így a tiltakozások ellenére az eredeti, városháza által preferált – osztálypolitikai tartalommal is bíró – koncepciót valósították meg.

A piac áthelyezése, az Árkád megépítésének engedélyezése, a városrehabilitációs projektek illeszkednek az önkormányzat (és a polgármesteri hivatal) új belváros-koncepciójába, amelynek célja rendezett, ellenőrzött, kulturális és materiális fogyasztás összekapcsolására épülő, prosperáló városközpont kialakítása, ami hozzájárul a helyi gazdaság diverzifikálásához is. A folyamat része volt a kevésbé tehető fogyasztók szisztematikus kiszorítása a belvárosból, s egyidejűleg a fogyasztás informális elemeket sem nélkülöző tereinek megszüntetése – illetve a fogyasztók „átterelése” a magántőke, vagy a város által hatékonyabban ellenőrzött keretek közé. Ma már leginkább a belvárosban és tágabb környékén egyre gyarapodó (városházához kötődő/vagy általa engedélyezett) rendezvények, továbbá a magántőke (pl. az Árkád) folyamatos akciói tematizálják a (tágabb) belvároshoz kapcsolódó társadalmi-térbeli gyakorlatokat, így a fogyasztás időbeli-térbeli kereteit a városban és szűkebb térségében élők számára. Ezekben a folyamatokban az önkormányzat, illetve a Polgármesteri Hivatal szabályozó, tulajdonosi, intézményfenntartói és közvetítői funkcióiban, illetve ezek összekapcsolásával meghatározó szerepet töltött be, miközben egyensúlyozni volt kénytelen a lokális és nemzetközi tőkeérdekek, továbbá a helyi társadalom elvárásai, illetve az állami-centralizációs folyamatokból következő korlátok és a növekedés-központú uniós területi (város-)politika elvárásai között. A helyi állam kulcsszereplőinek (elsősorban a polgármesteri hivatal) szerepe a városi tér átalakításában új dimenzióba lépett a 2017-ben – rávilágítva ennek a szerepnek a korlátaira is.

Növekedés, szerkezetváltás és változó állami szerepek – egy megarendezvény tanulmányai

A helyi fejlesztési dokumentumokban¹³ a rendszerváltozás óta visszatérő – és önkormányzati interjúpartnereink által is világosan megfogalmazott – cél a városi gazdaság ágazati struktúrájának átalakítása, ágazati (és szervezeti) függőségének mérséklése, amelybe illeszkedett a belváros fizikai, funkcionális és szimbolikus átfarmálásának folyamata is (pl. Csizmadia, Páthy 2010; Dusek 2014; Rechnitzer 2016). A távlati célok és az (ipari) növekedési pálya fenntartásához kapcsolódó kényszerek azonban állandó forrásszűkítést teremtenek az önkormányzat számára (Fekete 2018). Ennek oldására az intézményi-pénzügyi centralizációs folyamatok közepette (Pálné Kovács 2016b) a központi kormányzat gazdaság- és társadalompolitikai céljaihoz igazodó projektek és kapcsolódó beruházások jelentették az egyik választ. Ilyen, a

helyi stratégiai célokhoz – és a fent tárgyalt beavatkozásokhoz – illeszkedő „megaprojekt” volt az Európai Ifjúsági Olimpiai Játékok (EYOF) megrendezése 2017-ben.

A nagy nemzetközi rendezvények a kritikai városkutatók fontos témakörévé váltak az utóbbi években, mint a neoliberális urbanizmus alapvetően tőkeérdekeket szolgáló, pénzügyi és társadalmi (városirányítási-hatalmi) szempontból sem transzparens eszközei. A „megarendezvények” kelet- és kelet-közép-európai kontextusait kutatók¹⁴ a régió sajátosságaként az állam (a központi és helyi kormányzat) kiemelkedően fontos szerepét hangsúlyozzák, mint a közpénzek becsatornázásnak, így a költségek helyi társadalomra történő áthárításának ágenseit (közvetlen és járulékos infrastruktúra-beruházásokkal, marketinggel, ingatlanokkal, intézményi kapacitásokkal stb.) (pl. Cope 2015; Müller, Pickles 2015; Preuss 2015). A győri rendezvény jó példa az állami szerepvállalás és az európai (keleti) periféria forrás- és kapacitásgondokkal küzdő önkormányzatai működési kényszereinek és függőségeinek megértéséhez.

A sport mint gazdasági ágazat hosszú ideje a városfejlesztés kiemelt területe Győrben, de a szisztematikus állami szerepvállalás – amely részét képezte az új kormányzati sportpolitikának, ugyanakkor alapvetően átalakuló helyi/központi állam viszonyrendszerbe ágyazódott – 2010 után bontakozott ki (Csizmadia, Tóth 2014; Gyurcsik 2017; Kundi 2014; Molnár, Remenyik, 2019). Az EYOF, amelyre a város 2011-ben adta be a pályázatát, egyszerre volt „nemzeti” sportdiplomáciai (olimpiai játékok rendezésével kapcsolatos ambíciókat támogató), helyi (városfejlesztési, ill. a helyi cégek társaságiadó/tao-bevételeiből támogatott, a sokszínű helyi sportélet elismerését hozó) és személyes (az olimpiai bajnok, NOB-ban vezető posztot betöltő polgármester által képviselt) ügy. Önkormányzati interjúink szerint a projekt explicit módon összekapcsolódott a város számos problémájának remélt megoldásával, amelyekre nemcsak ígéretet, hanem jelentős központi kormányzati forrásokat is kaptak, miután 2012-ben elnyerték a rendezés jogát. A rendezvényhez közvetlenül kapcsolódó beruházások részben a város (pl. Audi Aréna, Aqua Sportcentrum), részben a Széchenyi Egyetem (sporttelep, kollégium) tulajdonát érintették; emellett azonban – helyi forrásokkal kiegészítve – lezajlott a folyópartok rekonstrukciója, több nagyléptékű közlekedésfejlesztési projekt (pl. a keleti elkerülő útszakasz megépítése), illetve lökést kapott az olimpiai helyszínnek tőzsomszédságában fekvő régóta „problematikusnak” tekintett Sziget és Újváros rehabilitációja (1. ábra).¹⁵ A központi állami források jelentős részét a Modern Városok Program keretében, de az EYOF szempontjait figyelembe véve használták fel. A fejlesztésekbe a helyi magántőke is bekapcsolódott – a legnagyobb léptékű projekt az Olajgyár egykori területén, olimpiai szálláshelyként felépített kétszáz lakás volt, amelyeket a rendezvény után gyorsan értékesítettek a (keresleti) ingatlanpiacon; értéküket emelték a közterek uniós, önkormányzati és helyi tao-forrásokból történő (sport- és rekreációs célú) megújítása – az olimpiai létesítmények megépítésével együtt – ami felgyorsította a terület dzsentrifikációját (Timár 2019).

A rendezvény a városhoz mérten nagyszabású volt (130 számban versenyző, mintegy 2000 sportoló, és további kb. 4000 delegált elhelyezését kellett megoldani). Az esemény szervezését a Polgármesteri Hivatal tartotta kézben mindvégig; ez felgyorsította azokat a szervezeti változásokat, amelyek az új (nem ipari) hangsúlyváltást is jelezték a városfejlesztésben: főosztály-besorolást kapott a hivatali hierarchiában a sport (Kulturális és Sport Főosztály), továbbá (átmenetileg) a szervezési feladatokat ellátó Városmarketing Osztály. A Hivatal és a NOB közös szervezőbizottságát vezető polgármester számára szakmai és politikai presztízs-kérdés volt a rendezvény; városházi interjúink szerint a kormány részéről *„rendkívül magasak voltak az elvárások”*, elsősorban sportdiplomáciai (politikai) szempontból – ezzel is magyarázható a modern Városok Program Keretében a Győrnek folyósított kiemelkedő összegű központi állami támogatás (a TOP-ban garantált 21 Mrd Ft-on felül további, mintegy 122 Mrd Ft). Az előkészítés és a lebonyolítás során a város és tágabb környéke cégeinek, önkormányzatainak, civil szervezeteinek minden korábbinál szélesebb koalícióját sikerült létrehozni, és azt a Polgármesteri Hivatal új szervezeti keretei között viszonylag hatékonyan irányítani (Reisinger, Kecskés, Czákó 2017). A szoros (helyi) állami ellenőrzés és a szervezés bürokratikus módszerei azonban ellenérzést és kritikát váltottak ki az érintettekől – elsősorban a magántőke részéről, amelynek helyi képviselői hatékony kommunikációt, *„élelszerű”* pályázati feltételeket, és partneri viszonyt vártak volna el a városháza szervezőitől. Mint egy helyi, turizmusban érdekelt vállalkozó fogalmazott, *„a magántulajdon tiszteletét és köszönetet vártunk volna azért, hogy beleálltunk az ügybe, a bizonytalan várható haszon mellett is.”*

Az EYOF a városháza kommunikációjában alapvetően sikertörténet, a város (egyetlen interjúpartnerünk által sem vitatott) megnövekedett presztízse, imázsának változása, és a nagyléptékű infrastrukturális beruházások miatt – amelyekkel tovább léptek a belváros és tágabb környéke (előző fejezetben jelzett, osztályalapú, ill. turisztikai célokat szolgáló) megújításában. A piaci szereplők, illetve a szakmai és civil szervezetek által levont tanulságok ellentmondásosabbak. Egyrészt megkérdőjelezték a szoros állami ellenőrzés hatékonyságát, és az intenzív állami szerepvállalás fenntarthatóságát – ehhez alapot adott a polgármesteri hivatal EYOF utáni *„kivonulása”* a nagy sportrendezvények lebonyolításából, amelyeket az utóbbi években a magántőke, illetve az önkormányzati tulajdonú sportlétesítményeket igazgató cégek vettek kézbe. Az intézményi tanulás folyamata (interjúpartnereink szerint) alapvetően az utóbbiakra korlátozódott, a szélesebb kooperációra épülő városfejlesztés eszméje elhalványult, s a városháza visszatért a korábbi, bürokratikus irányítási gyakorlatokhoz.

A rendezvény tanulságai szerint a helyi gazdaság szerkezeti átalakulását ösztönző lépésekhez – még a sikeres gazdasági szerkezetváltás modelljének tekintett vidéki városokban is – központi állami források bevonása szükséges, ami a fejlesztő állam centralizált modelljében az aktuális gazdaság- és társadalompolitikai célok felvállalása nélkül elképzelhetetlennek tűnik (Pálné Kovács 2016b;

Rechnitzer 2019; Somlyódyné Pfeil 2014b; Veres 2017). Ezzel a helyi gazdaság külföldi tőkétől való függőségét (helyiadó-bevételek; az önkormányzati gazdálkodás finanszírozása/eladásodás) próbálták oldani a városi vezetők, részben formális/bürokratikus, részben nem transzparens módon, személyes kapcsolatrendszereiket kihasználva. Mindez terepi eredményeink szerint nem vezetett új városfejlesztési-irányítási modell kialakításához, és egyelőre a külső függőségek mérsékléséhez sem. A rendezvény előkészítése és lebonyolítása a központi, illetve a helyi állam (alapvetően az önkormányzat) közötti viszony kiegyensúlyozatlanságára, utóbbi kiszolgáltatottságára világított rá, illetve az ebből fakadó helyi konfliktusokra, amelyekkel a helyi döntéshozók (így a városfejlesztés) függősége tovább mélyülhet. Ezt tükrözi az egyik helyi turisztikai iparban működő vállalkozás vezetőjének megjegyzése:

„... tény, hogy sok állami pénz érkezett EYOF kapcsán, de [utóbbit] végül háttérbe szorította a FINA vizes vb-kampánya a kormány médiában,¹⁶ mert ezt fontosabban találták a nagy cél, egy későbbi olimpia megrendezése szempontjából... és hát alapvetően ez utóbbi a fontos.”

Következtetések

Terepi eredményeink, és ezeknek az európai (keleti) periféria, illetve a magyarországi hatalmi/intézményi struktúrák átalakulási folyamatok részeként történő értelmezése rávilágított a neoliberais urbanizmus kibontakozásának sajátos régióbeli, hazai és lokális mechanizmusaira, amelyek jól megragadhatók az állam változó tértermelő szerepében, viszonyrendszereiben, és szerveződésében. Olyan lokális folyamatokra – a fogyasztás tereinek átalakulására, bővülésére, ezek új városi szimbolikus gazdaság kialakulásához vezető összekapcsolására – fókuszáltunk, amelyek a városi átalakulás fontos mozzanatai Kelet-Közép-Európa-szerte, az ezeket alakító makrofolyamatokban pedig egyszerre jelennek meg a makrorégió „perifériás” – lokális kereteken túlmutató, bonyolult függőségi viszonyokkal jellemezhető – városi átalakulási folyamatai, és a nemzeti/lokális intézményi keretek sajátosságai. Mindezt olyan lokális (győri) kontextusban vizsgáltuk, amelyet már az átmenet első éveitől kezdődően formált a globális tőkeáramlás térbeli logikája (ipari szerkezetváltás, nagyléptékű kereskedelmi fejlesztések), a helyi állam kulcsszereplői – alapvetően az önkormányzat és intézményei – pedig évtizedek óta tartó intézményi tanulási-alkalmazkodási folyamat részesei (az ipari „örökség” kezelése; a tőke, az állam és a helyi társadalom viszonyát alakító különalkuk rendszerének működtetése; alkalmazkodás a változó makrogazdasági keretekhez stb.). Ugyanakkor a növekvő jövedelmek és a polgári hagyományok (pl. az élénk civil élet) eredőjeként a fogyasztás terei a helyi társadalompolitika és a közbeszéd középpontjába kerültek, a helyi kontextuson túlmutató konfliktusokat felszínre hozva.

A terepmunka tanulságai több ponton egybevágnak a kritikai városkutatások kelet-európai perifériákra vonatkozó eredményeivel: a gazdasági-társadalmi átalakulás makrofolyamatainak lokális terekben jelentkező következményeinek, konfliktusainak kezelése a helyi államra, alapvetően az újonnan formálódó önkormányzatokra és intézményeikre hárult; az új térbeli rend – a tér új reprezentációinak – kialakítását egyrészt a (város-)verseny, a növekedés, a hatékonyság, tehát az urbanizmus neoliberális narratívái, másrészt az újonnan formálódó helyi autonómiában gyökerező demokratikus átalakulás határozta meg (Bohle, Greskovits 2006; Borén, Gentile 2007; Harloe 1996). A lokális terek gyors átalakulása, az ezeket formáló érdekek, konfliktusok – az átmenettel járó „káosz” – kezelésében a fogyasztás tereinek, ezek ellenőrzésének fontos szerepe volt. Egyrészt fontos terepeivé (kiindulópontjaivá) váltak a hatalmi (terepünkön pl. a hazai és külföldi tőke közötti) küzdelmeknek és az önkormányzatok új, formálódó, ellenőrző szerepének (pl. a piac áthelyezése esetében), másrészt az ezekhez kapcsolódó diskurzusok lehetőséget adtak az új városlakó-ideál (fogyasztót és politikai szubjektumot összemósó) megteremtéséhez, és a fogyasztásfókuszú városfejlesztési célok középpontba állításához. Utóbbiak osztálytartalma megragadható a piac áthelyezésében, az Árkád megépítésének engedélyezésében, és a belváros-megújítási projektek fogyasztást és köztéri funkciókat összekapcsoló logikájában, továbbá az átfogó társadalmi vitákat kiküszöbölő intézményi gyakorlatokban is. A belváros átalakítása ugyanakkor terepünkön explicit módon összekapcsolódott a „polgár(i)ság” étoszával is – az államszocializmus előtti társadalmi-térbeli narratívák és gyakorlatok újjáélesztésével, továbbá az átmenet utáni új, „siker”, „nyugatos” fejlődési pályához kapcsolt „igényes” fogyasztó-polgár (elképzel) szükségleteivel. Ez rávilágít a regionális/lokális fejlődési pályák és ezek városfejlesztési/-fejlesztési narratívaként történő megfogalmazásának jelentőségére, amelyek a források elosztását (állami beruházások, nagyléptékű tőkebefektetések) is eldönthetik a különalkukban. Ezek a neoliberális városi rezsimek, s különösen ezek kelet-európai perifériás változatai működési mechanizmusainak fontos pillérei (Stanilov 2007; Swyngedouw, Moulaert, Rodriguez 2002), ám eddig kevés figyelmet kaptak a régió kritikai városkutatásaiban.

A helyi állam törekvései a tér új reprezentációinak, és az új (ellenőrzött) térbeli rend kialakítására nyilvánvalóvá tették egyrészt (európai) periféria-helyzetükből, másrészt az állam hierarchikus szerveződéséből következő függőségi viszonyokat, amelyek a lokális terek átalakulására és az ezekhez kötődő napi társadalmi-térbeli gyakorlatokra (lefebvre-i értelemben „megélt” terekre) is komoly hatással voltak terepünkön. A periféria kényszerei/függőségei tükröződnek a városi vezetők gazdasági szerkezet átalakítására tett, ismétlődő erőfeszítéseiben (amelynek korlátaira utal, hogy az új „sikerágazatok”, pl. a sportturizmus sem működhetnek a legnagyobb helyi befektetők támogatása, illetve a központi állam által biztosított adókedvezmények nélkül); a fogyasztás új, nagyléptékű, „minőségi” szolgáltatásokat nyújtó tereinek külföldi befektetők vezérelte kialakításában

és ellenőrzésében (Árkád projekt), illetve az önkormányzati finanszírozás korlátaiban és nemzetközi pénzpiaci kitettségekben (eladósodás, Quaestor-botrány). E függőségek, korlátok oldásában az alternatívát az állami (nemzeti és uniós) fejlesztési források bevonása jelentette, amelyek jelentősége az elmúlt bő évtizedben gyorsan növekedett. Ezzel ugyanakkor tovább nőtt a különalkuk jelentősége, ami új (intézményi és személyes) függőségek kialakuláshoz vezetett, s ugyanakkor romlott a városfejlesztés mechanizmusainak átláthatósága is. Mindez a neoliberalis urbanizmus sajátja is (Jelinek, Pósfai 2013), ám az állami centralizáció folyamatai és a helyi autonómiák adminisztratív szűkítése mellett (Pálné Kovács 2016b) nálunk éppen ez utóbbi társadalmi bázisa fogyatkozik (mint pl. a belváros és a piac kereskedői esetében), és ebbe az irányba hat a demokrácia térbeli-fizikai kereteit jelentő köztereknek az új szimbolikus városi gazdaságba történő beillesztése is. Ezért úgy gondoljuk, hogy az állam hierarchikus-térbeli (át)szerveződésének, és a háttérben álló hatalmi viszonyok átrendeződésének explicit összekapcsolása a városi terek átalakításának irányításával-ellenőrzésével figyelmet érdemel – különösen az európai (keleti) periférián, ahol az állam az átmenet időszakában, illetve a globális (európai) térbeli munkamegosztásba történő beilleszkedésben is központi szerepet játszott, illetve ahol a válság után fölerősödtek a centralizációs folyamatok (Bohle, Greskovits 2006; Müller, Pickles 2015; Szalai E. 2006). Ezért (is) fontos a városi terek átalakulási mechanizmusaira fókuszáló – esettanulmányokra épülő – kutatások folytatása.

Jegyzetek

- 1 Az elemzés során elsősorban a terepen (Győrben [46] és Győrújbaráton [6]) készített interjúkra támaszkodtunk. Ezek előre egyeztetett szakértői interjúk voltak, amelyeket a belvárost és tágabb környékét érintő átalakításokra, az ezek háttérben álló stratégiákra, társadalmi viszonyokra, konfliktusokra fókuszáltunk, előre megfogalmazott kérdésekre építkezve – ugyanakkor teret hagyva a személyes történeteknek is, amelyekben tetten érhetőek voltak a városi teret formáló különböző szakmai, intézményi stb. narratívák. A módszer érvényességét (a félig strukturált interjúk konkrét esteken és intézményi kontextusokon túlmutató tartalmát/jelentőségét) igyekeztünk erősíteni azzal, hogy az interjúpartnereket saját szervezeti (többnyire munkahelyi) közegükben kérdeztük. A terepmunka során azokra a csoportokra koncentráltunk, amelyek aktív, cselekvő részesei lehettek (voltak) a városi tér fogyasztásközpontú átformálásának. A kutatási témából fakadóan a lokális állam döntéshozói pozícióban levő, ugyanakkor napi intézményi gyakorlatokat jól ismerő (alakító) tisztviselőit kerestük meg először, majd kiterjesztettük a kutatást a helyi és külföldi tőke kulcsszereplőire (kereskedőkre, ingatlan-befektetőkre és -üzemeltetőkre, szolgáltatókra) és érdekképviselőikre, a helyi településfejlesztési szakemberekre és szakmai szervezetekre, továbbá azokra a civil szereplőkre, akik/amelyek valamilyen módon részesévé váltak a városi térhez kötődő konfliktusoknak az elmúlt másfél évtizedben. A szereplők megkereséséhez és a terepmunka eredményeinek értelmezéséhez is felhasználtuk a helyi és térségi fejlesztési dokumentumokat (a kilencvenes évek végéig visszamenőleg); áttekintettük a kereskedelem és a fogyasztás jogi-intézményi kereteit, illetve a helyi és központi állam viszonyát alakító jogszabályokat, továbbá az interjúk során felkeresett intézmények, szervezetek működését szabályozó törvényeket, dokumentumokat – valamennyit online forrásokból. A módszertan kétségkívül gyenge

- pontja a belváros és tágabb környékének átalakulása által (többnyire negatívan) érintett helyi lakosok (fogyasztók) alulreprezentáltsága a terepi kutatásban. Ezt úgy próbáltuk orvosolni, hogy a belvárosához kötődő konfliktusok helyi sajtóban (Kisalföld online) történő megjelenését és az azokhoz kapcsolódó lakossági hozzászólásokat (kommenteket) is áttekintettük a 2003. április – 2018. szeptember közötti időszakra vonatkozóan; kulcsszavas kereséssel és a találatokon elvégzett tartalomelemzéssel (városfejlesztés, konfliktusok, kulcsszereplők megnyilvánulásai, lakossági reakciók a változásokra stb.); ilyen módon végül száznál több érdemi hír és ezek „utóéletének” feldolgozása történt meg.
- 2 A terepkutatást „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című K109269 kódszámú NKFIH-kutatás keretében végeztük (témavezető: Timár Judit).
 - 3 Arrabona 2000... (1993); Győr távlati fejlesztése... (1994); Győr a vonzó város (2005)
 - 4 2010-ben átadták a felújított Széchenyi teret (korábban piactér, új formájában a városi rendezvények egyik központja); 2016-ban a Dunakapu teret, a két időpont között az ezeket összekötő utcákat és egyes (kulturális, ill. kereskedelmi-vendéglátó funkciójú épületeket), majd 2018-ban a Bécsi kapu teret újították meg.
 - 5 Az 1997. évi LXXVII. törvény III/A. fejezetének 2011-es módosítása, majd újabb változtatása 2015 február 1-től, amellyel először minisztériumi, majd területi kormányhivatali hatáskörbe utalták a 300 m²-nél nagyobb alapterületű kereskedelmi célú fejlesztések engedélyezését.
 - 6 Pl.: Győr MJV településrendezési eszközeinek felülvizsgálata (2002); Győr MJV Stratégiai Programja (2008); Győr MJV Középtávú IVS (2008); Győr MJV ITS (2014); Győr MJV Településfejlesztési Konceptiója (2014).
 - 7 Az Árkádot követte az Interspar, a Lidl, az Obi, a Jysk, a Diego, és még jó néhány szakáruház megnyitása a területen.
 - 8 Várostörténeti források alapján az 1930-as évek végétől vett át piaci funkciókat az addigra túltelt Széchenyi tértől.
 - 9 Kiemelten: Győr a vonzó város (2005); Győr és térsége turizmusfejlesztési koncepciója (2007); Pályázat az EKF 2010 címért (2005); Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program (2011); Győr MJV EKF 2023 Pályázat (2017).
 - 10 KISOSZ: Kereskedők és Vendéglátók Országos Érdekképviseleti Szövetsége; országos lefedettségű szervezet, jelen jogi keretek között 1947 óta működik; deklaráltan a kis tőkével működő vállalkozásokat képviselik, győri szervezetének vezetője egy, már az államszocializmus idején is magánkereskedelemmel foglalkozó vállalkozó volt. OKSz: Országos Kereskedelmi Szövetség; 1997-ben alakult, tisztségviselői a hazai piac meghatározó piaci szereplői közül kerülnek ki, tagjai között kezdettől jelen vannak a nemzetközi kereskedelmi cégek hazai leányvállalatai.
 - 11 A Vásárcsarnok felújítására és bővítésére az önkormányzat állami, illetve uniós forrást pályázott és nyert el (2019-20).
 - 12 A forrás a Kisalföld c. megyei napilap online felületéről történő adatgyűjtés és -elemzés (2003. április és 2018. szeptember közötti időszakra vonatkozóan); módszertani beágyazásáról ld. az 1. sz. végjegyzetet.
 - 13 Intelligens Győr város stratégiai és operatív programja, 2001-2005 (2001); Autopolis – A Nyugat-Magyarországi fejlesztési pólus stratégiája, 2004-2014 (2006); Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program (2011).
 - 14 Lásd pl. a European Urban and Regional Studies 2015/2. tematikus számát.
 - 15 A két városrészt a fejlesztési dokumentumok és az önkormányzat tisztviselői is problematikusnak minősítették társadalmi és fizikai-környezeti szempontból. Ugyanakkor a győri IVS (2009 – a 2001-es népszámlálási adatok alapján), az Antiszegregációs Program (2009), vagy a Helyi Esélyegyenlőségi Program (2011) nem mutatott ki szegregátumokat a városban – bár Újváros értékei a határon mozogtak –, a 2014-es ITS pedig a szegregációs mutatók javulását jelezte a területen. A felkeresett városi vezetők a piaci alapú átalakulás felgyorsítását tartották kívánatosnak, s végül a 2013-ban elindult újvárosi rehabilitációs programok és az EYOF fejlesztései egymást erősítve gyorsították az átalakulást.
 - 16 A két rendezvény időben párhuzamosan zajlott.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az NKFIH és a Volkswagen Stiftung támogatásával valósult meg „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” (2013-2017) című (K109269 kódszámú), valamint az „Agents of change in old-industrial regions Europe” –ACORE (Támogatási kódszám: 94757) projekthez kapcsolódva.

Köszönjük az MTA KRTK RKI NYUTO munkatársainak, illetve interjúpartnereink segítségét és támogatását a terepkutatás mindkét fázisában.

A helyi sajtó elemzése során végzett munkájukért köszönet illeti Enyedi Fruzsina (SZTE TTIK) és Baroch Csaba (ELTE TTK) geográfus hallgatókat is a cikkek legyűjtéséért és az elsődleges tartalom-elemzésért.

Irodalom

- Appadurai, A. (1996): Fogyasztás, időtartam, történelem. *Replika*, 21–22., 81–97.
- Bodnar, J., Molnar, V. (2009): Reconfiguring Private and Public: State, Capital and New Housing Developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789–812. <https://doi.org/bt7qts>
- Bohle, D., Greskovits, B. (2006): The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. *Competition and Change*, 2., 89–115. <https://doi.org/ftxq8h>
- Borén, T., Gentile, M. (2007): Metropolitan processes in post-communist states: An introduction. *Geografiska Annaler: B* 2., 95–110. <https://doi.org/d62dt9>
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford
- Brenner, N., Elden, S. (2009): Henri Lefebvre on State, Space, Territory. *International Political Sociology*, 3., 353–377. <https://doi.org/bqzpg7>
- Brenner, N. (2009): Open questions on state rescaling. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 123–139. <https://doi.org/dhnpqts>
- Clarke, D. B. (1996): The limits to retail capital. In: Wrigley, N., Lowe M. (eds.): *Retailing, Consumption and Capital*. Longman, Harlow: 284–301.
- Coe, N. M. (2004): The Internationalisation/Globalisation of Retailing: Towards an Economic – Geographical Research Agenda. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 9., 1571–1594. <https://doi.org/c8zrc8>
- Cope, B. (2015): Euro 2012 in Poland: Recalibrations of statehood in Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies*, 2., 161–175. <https://doi.org/dc22>
- Crewe, L., Lowe, M. (2002): Gap on the map? Towards a geography of consumption and identity. In: Findlay, A. M., Sparks, L. (eds.): *Retailing – Critical Concepts*. Routledge, London, 174–197.
- Czakó K. (2014): Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra. *Tér és Társadalom*, 1., 18–36. <https://doi.org/dc23>
- Czifrusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/dc24>
- Csizmadia Z., Páthy Á. (2010): Győri elit és a városfejlődés – a gazdasági és társadalmi folyamatok megítélése. *Tér és Társadalom*, 2., 63–93. <https://doi.org/c4cd>
- Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): (2014): *A helyi társadalom és intézményrendszere Győrben*. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 4. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Domosh, M. (1996): Feminized retail landscape: gender, ideology and consumer culture in the nineteenth-century New York City. In: Wrigley, N., Lowe, M. (eds.): *Retailing, Consumption And Capital*. Longman, Harlow, 257–270.
- Dusek T. (szerk.) (2014): *A városi rendszer működése. Közösségi szféra, oktatás és Győr jövőképe*. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 3. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.

- Egedy T. (2007): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 261–292. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Fekete D. (2018): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 6., 638–658. <https://doi.org/czm9>
- Fekete D. (2019): A Modern Városok Program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/dc25>
- Filep B. (2014): *A nagyvárosok az európai és a magyar területi politikában*. Publikon Kiadó, Pécs, Győr
- Gerőházi É., Tosics I. (2019): *Egy átforgalmazott város – Győr. Hogyan vegyük fel a versenyt fővárosokkal?* Európai Beruházási Bank, Budapest.
- Goss, J. (2004): Geography of consumption I., *Progress in Human Geography*, 3., 369–380. <https://doi.org/cjrfbx>
- Grubbauer, M. (2012): Towards a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-socialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics Of Urban Change Since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York: 35–61.
- Gyurcsik F. (2014): *Igazi turisztikai attrakciók lehetnek a nagy sportesemények*. http://turizmusonline.hu/aktualis/cikk/a_nemzetkozi_sportesemenyek_turisztikaja (letöltve: 2019. jún. 2.)
- Harloe, M. (1996): Cities in the Transition. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (eds.): *Cities After Socialism*. Blackwell, Oxford, 1–29.
- Harvey, D. (1995): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into Origins of Cultural Change*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (2002): The Art of Rent: Globalization, Monopoly and Commodification of Culture. *Socialist Register*, <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5778>
- Hegedűs Sz., Novoszáth P. (2018): Az önkormányzati rendszer átalakításának okai és az adósságkonszolidáció. *Területi Statisztika*, 6., 595–609. <https://doi.org/dc26>
- Hetesi E., Andics J., Veres Z. (2007): Az életstílus kutatási eredmények fogyasztáscsontológiai interpretációs dilemmái. *Szociológiai Szemle*, 3–4., 115–134.
- Honvári J. (szerk.) (2014): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas Győr Nonprofit Kft., Győr
- Hristova, S. (2010): Imagining the city as a space for cultural policy. *Sociological Problems*, 2., 199–221.
- Jackson, P., Thrift, N. (2005): Geographies of consumption. In: Miller, D. (eds.): *Acknowledging Consumption*. Routledge, London, 203–236.
- Jelinek Cs., Pósfai Zs. (2013): Bevezetés. A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. In: Bodnár J., Jelinek Cs., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 145–154.
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek újratemelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Jessop, B. (2002): Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective. *Antipode*, 3., 452–472. <https://doi.org/dc27>
- Kovács I., Kristóf L., Szabó A. (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. [socio.hu. 2015. 3., 63–83.] http://real.mtak.hu/33592/1/kov_kris_szab63.pdf, <https://doi.org/dc6d>
- Kundi V. (2014): *Fesztiválok jellemzői és jelentésük napjaink turizmusában*. Publikon Kiadó, Pécs, Győr. (Regionális- és Gazdaságtudományi Kismonográfiák)
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (2009): *State, Space, World: Selected Essays*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 210–254.
- Light, D., Young, C. (2010): Reconfiguring socialist urban landscapes: The 'left-over' spaces of state-socialism in Bucharest. *Human Geographies*, 1., 5–16.
- Lowe, M., Wrigley, N. (1996) Toward the new retail geography. In: Wrigley, N., Lowe M. (eds.): *Retailing, Consumption and Capital*. Longman, Harlow, 116–136.
- Matheika Z. (2008): Megtakarítások, jövedelmek, fogyasztás. In: Kolosi T., Tóth I. J.: (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 226–238.
- Miles, S., Miles, M. (2004): *Consuming Cities*. Palgrave Macmillan, New York

- Molnár Cs., Remenyik B. (2019): A megasportesemények turisztikai hatásai Magyarországon. *Területi Statisztika*, 3., 300–327. <https://doi.org/dc28>
- Müller, M., Pickles, J. (2015): Global games, local rules: Mega-events in the post-socialist World. *European Urban and Regional Studies*, 2., 121–127. <https://doi.org/dc29>
- Nagy, E. (2001): Winners and losers in the transformation of city centre retailing in East Central Europe. *European Urban and Regional Studies*, 4., 340–348. <https://doi.org/cdjqr7>
- Nagy, E. (2012): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. *Europa Regional*, 1., 42–54.
- Nagy, E., Timár, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe, In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121–135.
- Nagy, E., Nagy, G., Dudás, G. (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary. *Regional Statistics*, 2., 149–172. <https://doi.org/dc3b>
- Pálné Kovács I. (2016a): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A., Gajduschek Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016b): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Peck, J., Theodore, N., Brenner, N. (2009): Neoliberal urbanism: Models, moments, mutations. *SAIS Review of International Affairs*, 1., 49–66. <https://doi.org/dc3c>
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. Doktori értekezés. SZTE, Szeged; <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/>
- Preuss, H. (2015): A framework for identifying the legacies of mega sport events. *Leisure Studies*, 6., 643–664. <https://doi.org/dc3d>
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Rechnitzer J. (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszer-változástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 1., 3–26. <https://doi.org/c85m>
- Ritzer, G., Goodman, D., Wiedenhof, W. (2001): Theories of consumption. In: Ritzer, G., Smart, B. (eds.): *Handbook of Social Theory*. SAGE, London, 410–427.
- Reisinger, A., Kecskés, P., Czákó, K. (2017): Services of economic development organisations in Győr. *DEUROPE*, 3., 85–100.
- Sik, E., Wallace, C. (1999): The development of open air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 697–714. <https://doi.org/bcj96s>
- Smith, N. (1996): *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city*. Routledge, London, New York.
- Somlyódyne Pfeil E. (2014a): A városkérdés a módosult állami szerepfelfogás keretei között. In: Hardi T., Somlyódyne Pfeil E. (szerk.): *Városfejlesztési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 103–111. (A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 2)
- Somlyódyne Pfeil E. (2014b): Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya. *Tér és Társadalom*, 2., 31–44. <https://doi.org/cznd>
- Stanilov, K. (2007): Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation. In: Stanilov, K. (ed.): *The Post-socialist City*. Springer, Berlin, 3–17.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., Swiatek, D. (2010): *Domesticating Neoliberalism. Spaces of Economic Practices and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Sulima, R. (2012): The laboratory of Polish postmodernity: An ethnographic report from the stadium-bazaar. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-material Dynamics of Urban Change Since 1990*, Campus Verlag, Frankfurt, New York, 241–268.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A. (2002): Neoliberal urbanization in Europe: Large-scale urban development projects and the new urban policy. *Antipode*, 3., 542–577. <https://doi.org/cfgv4>
- Szalai E. (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami újraelosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Timár J. (2019): „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben. *Tér és Társadalom*, 4., 38-60. <https://10.17649/TET.33.4.3204>
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Veres L. (2017): Az állam gazdasági szerepvállalásának felértékelődése. *Polgári Szemle*, 1-3., 116-132. <https://doi.org/c2bs>
- Wrigley, N., Coe, N. M., Currah, A. (2005): Globalizing retail: Conceptualizing the distribution-based TNC. *Progress in Human Geography*, 29., 437-457. <https://doi.org/ds9zk8>
- Wrigley, N., Lowe, M. (2014): *Reading Retail. A Geographical Perspective on Retailing and Consumption Spaces*. Routledge, London, New York
- Zukin, S. (1998): Urban lifestyles: Diversity and standardization in spaces of consumption. *Urban Studies*, 5-6., 825-839. <https://doi.org/c6gqxb>

Felhasznált dokumentumok

- Arrabona 2000 – Győr város fejlődésének megalapozása városfejlesztési programokkal.* – Budapest, Quo Vadis Group, Budapest, (1993)
- Autopolis – A Nyugat-Magyarországi fejlesztési pólus stratégiája 2004-2014.* (készült: 2004) – Győr (2006)
- GYMJV Anti-szegregációs Programja* – Győr (2009)
- GYMJV Európa Kulturális Fővárosa 2023 Pályázat*, – Győr (2017).
- GYMJV Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014-2020* – Győr (2014), Aczél Városcéplétrehozó Bt.
- GYMJV Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2007-2013* – Győr (2008), HHP Contact Tanácsadó Kft. (konzorciumvezető)
- GYMJV Stratégiai Programja* (készült: 2003-2004, vezető tervező: Németh Iván, Városcéplétrehozó Iroda, GYMJV PM. Hiv.) – Győr (2008)
- GYMJV Településfejlesztési Koncepciója 2014-2030* – Győr (2014)
- GYMJV településrendezési eszközeinek felülvizsgálata 2003-2005* – Győr (2002)
- Győr a vonzó város. Városcéplétrehozó.* (szerk.: Jancsó P.) Győri Fészek Klub, Győr (2004-2005).
- Győr és térsége turizmusfejlesztési koncepciója* – Győr (2007)
- Győr rendezési terv felülvizsgálat öt szakági munka* – Településfejlesztési koncepció munkarész felülvizsgálat. (2004) – Győr (MTA RKK NYUTI)
- Győr távlati fejlesztése és rendezése – Stratégiai alapelvek* (1994), *Rendezési Terv* (1998) – Győr, Mű-Hely Területi Elemző, Tervező és Informatikai Kft.
- Helyi Esélyegyenlőségi Program* – Győr (2011)
- Intelligens Győr város stratégiai és operatív programja 2001-2005* – Győr, MTA RKK NYUTI – Stratégiai Kutató Intézet Kht., Győr (2001)
- Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program* – Győr (2011), Ceurina Kft.
- Pályázat az Európa Kulturális Fővárosa 2010 címért* – Győr (2010)

Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában

The role of the state in the decline of public space – a historical perspective

SÁGI MIRJAM

SÁGI Mirjam: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; mirjam.sagi@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9819-5616>

KULCSSZAVAK: köztér; militarizáció; Budapest; államszocializmus

ABSZTRAKT: A tanulmány a kritikai földrajz által koncepcionalizált városmilitarizáció következtében kialakult köztérhanyatlás jelenségét vizsgálja történelmi perspektívában, kiemelve az állam szerepét, Magyarország és elsősorban Budapest kontextusában. A történetiség ezért kapott itt fontos hangsúlyt, mert bár az angolszász irodalom által tárgyalt városmilitarizációs tendenciák jellemzik Budapest utcáit is, a köztér hanyatlásának elmélete azt feltételezi, hogy valaha létezett olyan köztér, ami korábban demokratikusabb volt.

A nemzetközi irodalom áttekintése során a köztér jelentésével, és a városmilitarizációval, a közterek hanyatlásával foglalkozom. Ezt követően a második fejezet első részében elsősorban magyar kontextusban vizsgálom az állam szerepét a köztér és a magántér vonatkozásában, majd a második és a harmadik alfejezetben a vonatkozó szakirodalom mellett Papp Gábor Zsigmond (1998) archív videófelvételeket tartalmazó összeállítását, a Budapest Retrót és a Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveit használom az elemzéshez. A tanulmány fő következtetése az, hogy a Davis által leírt városmilitarizáció – amit a tőke és a piaci érdekeket kiszolgáló állam és a neoliberalis városvezetés együttesen eredményez –, jelen van Budapesten is, és a 2000-es évektől egyre inkább jellemző. Azonban a történelmi áttekintés azt mutatja, hogy Budapest esetében a köztér demokratikus jellege hiányának távolabbra visszanyúló helyi sajátossága is van, hiszen a gyökerei már az államszocializmusban is jelen voltak, olyan – a köztér használatát szükítő és abban bizonyos csoportokat privilegizáló – politikák formájában, melyek háttérben az állam állt.

Mirjam SÁGI: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c, H-1117 Budapest, Hungary; mirjam.sagi@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9819-5616>

KEYWORDS: public space; militarisation; Budapest; state socialism

ABSTRACT: According to Mike Davis, the militarisation of urban space is a process that builds a city around securitisation, leading to an urban space made exclusive through surveillance and disciplining strategies. The end or decline of public space is described as the result of such militarisation processes by critical theorists who linked it to capitalist, neoliberal city governance. Thus understood, urban space is formed by capital to achieve an economically more competitive city, leading to the displacement of the poor and homeless. As a result, public space ceases to exist as the epitome of democracy, as a place where different social groups can mingle and voice their discontent.

While such processes of militarisation increasingly characterise the urban spaces of Budapest, too, it is not necessarily the case that the discourse on the “decline” or “end of public space” also applies to Budapest when it is analysed from a local and historical perspective. In addition, the question arises as to whether there has ever actually been a more democratic public space in Budapest.

This article focuses on the changing role of the state through its interpretation of the meaning and use of public space, starting from Lefebvre's argument that power is mediated through space. In addition to Lefebvre's theories on the production of space, this study is informed by Susan Gal's paper on the semiotics of public/private distinction, as it is helpful for a deeper understanding of the relationship between the state and public space. Based on feminist theory, Gal argues that the difference between public and private is ideologically defined. Therefore, the relation between public and private cannot alone describe society, it rather acts as a tool for argument or discussion of value systems.

The aim is to understand from a historical perspective the decline of public space and the militarisation of urban space as discussed by critical theorists in the case of Budapest. For such urban tendencies should be seen not only with regard to capital(ism) but also in the context of (central and local) governments. The basis is provided by analyses of both the minutes of the Budapest Metropolitan Council of 1978 and archive footage (news and advertisements) from the 1960s to the 1970s.

The article concludes that although the militarisation of urban space described by Davis also characterises Budapest, especially since the 2000s, the author's historical research suggests that in the case of Budapest the lack of democratic public space has a longer history than neoliberal urban planning, rooted in the period of state socialism when other policies of exclusion privileged certain social groups.

Bevezetés

A városi tér militarizációján Davis (1999-2000, 2006) azokat a folyamatokat, városkormányzási stratégiákat érti, amelyeknek központi eleme a város rendjének és biztonságának megfigyeléseken és szabályozásokon alapuló elősegítése. A kritikai elmélet e politikát a kapitalista, neoliberális városvezetésnek tulajdonítja, és a (demokratikus) közterek hanyatlását ezeknek a militarizációs folyamatoknak következményeként írja le (Davis 1999-2000, 2006; Harvey 2012). Ebben az értelmezésben a városi teret a tőke formálja egy gazdaságilag versenyképesebb városi tér létrehozásának érdekében, ami a szegényebb rétegek, elsősorban a hajléktalannak kiszorításához vezet. Így a köztér megszűnik a demokrácia megtestesítőjeként létezni, ahol különböző társadalmi csoportok találkozhatnak vagy szükség esetén hangot adhatnak elégedetlenségüknek.

Míg az említett militarizációs folyamatok jellemzik napjaink Budapestjét is, a köztér nyugati értelemben vett „hanyatlása” történeti és helyi perspektívába helyezve korántsem biztos, hogy pontosan írja le ezeket a változásokat. Sőt, felveti a kérdést, hogy létezett-e korábban demokratikus(abb) köztér Budapesten?

Jelen cikkben az állam változó szerepét a köztereinek értelmezésén, használatán keresztül vizsgálom. Ebben Lefebvre elmélete segít, miszerint a (társadalmi) tér a hatalom egyik fő közvetítője (Lefebvre 1991; Timár, Nagy 2019). Az állam és a közterek viszonyának mélyebb megértéséhez – Lefebvre tértermeléssel foglal-

kozó elméletei mellett – nagy segítséget nyújt Susan Gal (2002) írása, amely a nyilvános és privát közti szemiotikai különbségeket vizsgálja. Gal (2002) a feminista irodalmat követve amellet érvel, hogy a nyilvános és a privát közti különbség ideológiailag meghatározott. Tehát a *nyilvános és a privát* közti viszony önmagában nem írja le a társadalmat, hanem sokkal inkább érvek, érvrendszerek eszközeiként funkcionál.

A céloom az, hogy a demokratikus közterek hanyatlását és a városi tér militarizációját – elsősorban angolszász kritikai irodalom tanulságainak alapján – Budapest kontextusában, történeti perspektívában vizsgáljam. Arra szeretnék rámutatni, hogy a jelenlegi, militarizáló várospolitikát nem csak a nyugati, neoliberais tendenciák fényében érdemes kutatni. A központi, illetve helyi állam szerepének megértéséhez magyarországi viszonylatban fontos adalékokat szolgáltathat az államszocializmus időszakának tanulmányozása. Mivel a cikk fókuszában az államszocialista időszak áll, nem volt céloom, hogy az államszocialista időszakot az azt követővel szisztematikusan hasonlítsam össze. Tágabb értelemben tehát a cikk néhány példán keresztül arról gondolkodik, hogy miként formálja a történelmi perspektíva a helyi, köztérről alkotott képünket, és mennyire torzítja a lokális értelmezést a nemzetközi diskurzus: jelen esetben a közterek hanyatlásáról szóló vita kapcsán.

Ennek megfelelően két nagyobb részre osztottam a tanulmányt, melyben először a nemzetközi irodalom feldolgozásával, majd annak magyarországi, budapesti vonatkozásával foglalkozom. A második fejezet első részében elsősorban magyar összefüggésben vizsgálom az állam szerepét a köztér és a magántér vonatkozásában, majd a második és a harmadik alfejezetben a vonatkozó szakirodalom mellett Papp Gábor Zsigmond archív felvételeket tartalmazó összeállítását, a *Budapest Retro* című filmet, valamint a Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek egyikét használom az elemzéshez.

Közterek hanyatlása és az állam a nemzetközi tudományos diskurzusokban

A város közttereinek tanulmányozása jó eszköz a város társadalmi rendszerének megértéséhez. A köztér megjeleníti használóinak a társadalmi, gazdasági és politikai helyzetét. Nemcsak azt figyelhetjük meg, hogy a városi vezetés (ill. az állam, a globális viszonyok) hogyan alakítják a várost, de azt is, hogyan alakulnak a hatalmi viszonyok: mennyi beleszólása van a város lakóinak a közterek alakításába, és mely társadalmi csoportok érdekei dominálnak a köztér formálásában (Czirfusz et al. 2018; Sági 2018). Nem véletlen tehát, hogy a közteret (*public space*) és közszférát (*public sphere*) sokszor szinte felcserélhető módon használja a szakirodalom. Ehhez kapcsolódik a nyugati marxista irodalomban fellelhető azon elgépzelés is, miszerint a kapitalizmus hatásainak következtében a demokrácia,

mint a nyugati társadalmakat évtizedek óta meghatározó társadalmi-politikai rendszer (azaz közszféra), a hanyatlásával a fizikai közterek hanyatlásához is vezet. Ahogy azt néhányan hangsúlyozzák, a köztér nem univerzális tartalmú, statikus fogalom, hanem térben és időben is folyamatosan változik a jelentéstartalma (Bodnár, Molnár 2010; Mitchell 2003). Nem elhanyagolható tehát a közterek tanulmányozása során a történeti, földrajzi kontextus ahhoz, hogy a köztér militarizációjáról vagy hanyatlásáról beszélhessünk. Ebben a fejezetben a köztér definíciójával, majd annak (vélt) hanyatlásával foglalkozom.

A köztér értelmezése

Annak érdekében, hogy a közteret a jelen tematikában (hanyatlás történeti elemzése) tárgyalhassuk, érdemes két (de egymástól nem elválasztható) irányból megközelíteni annak definícióját, részben Habermasnak (1991) a „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásáról” írt könyvére támaszkodva. Az egyik megközelítésben a közszféra és a fizikai köztér viszonyát, a másik megközelítésben pedig a magán- és a köztér kapcsolatát hangsúlyozza. Mindkét megközelítésnek megvan a maga relevanciája: míg az előbbi a demokratikus berendezkedést mint a köztér feltételét tárgyalja (így tehát központi kérdéseket vet fel pl. az államszocialista köztér kapcsán), a második nézőpont a magán- és a köztér (vagy -szféra) kapcsolatának korántsem egyértelmű viszonyára mutat rá, amelynek segítségével az állam változó szerepét vizsgálhatjuk meg.

Habermas (1991) társadalomtörténeti elemzésében arról olvashatunk, hogy a 18-19. században megjelenik a közszféra (ill. a nyilvánosság) egy újabb formája, a nyilvános viták és a hozzájuk kötődő terek (például kávéházak) elterjedésével, magával hozva egy kritikusabb hangot a tradicionális autoritásokkal szemben. Azonban, ahogy azt Habermas is megjegyezte, a közszférának ez a formája korántsem volt ideális, hiszen alapvetően burzsoá volt és ennek megfelelően képtelen a társadalom valamennyi tagjának a képviselőjére. Ugyanakkor ezek a politikai, társadalmi viták kezdetleges modellként szolgáltak arra, hogyan is működhet a nyilvános diskurzus („*publicity*”).

Habermas szerint ezt a modellt azonban, kiteljesedése előtt, ellehetetlenítette a korai kapitalizmus, mivel lényegében kisajátította, instrumentalizálta és ezáltal depolitizálta ezeket a tereket, középpontba helyezve a fogyasztást. Ezek a gondolatok alapozták meg azokat a neomarxista elméleteket, amelyek a városhoz való jogot mint alapvető emberi jogot határozzák meg. Henri Lefebvre (1996) értelmezésében a köztér jogi definíciója önmagában meghatározza, hogy egy város és annak társadalma mennyire tudja képviselni és befogadni a különböző társadalmi csoportokat. A fentiekből kiindulva, ahogy Lefebvre (1967/1996) is írja, a demokráciában való részvétel, illetve a városhoz való jog, a tőke által meghatározott érdekek hatására háttérbe szorul, ami többek között a városi terek privatizációjában nyilvánul meg, bizonyos tereket teljesen vagy feltételesen elzárva

lakóitól. Ez mind fizikailag, mind törvényileg, mind pedig szimbolikusan korlátozza az explicit vagy implicit politikai megnyilvánulásokat. Ezzel az érvelésével Lefebvre megalapozta azt a későbbi álláspontot, miszerint napjainkban (illetve az elmúlt 20-25 évben) a közterek hanyatlásával szembesülünk. Ezt bővebben a következő fejezetben fogom kifejteni.

Az előző gondolatmenet elvezet a második megközelítéshez, amely a magán- és a közszféra viszonyát helyezi a középpontba. Ebben a megközelítésben a nyilvánost (illetve a közszférát, köztér) az ellentétpárja határozza meg, tehát leegyszerűsítve: ami nem magántér, az köztér. Ennek a dichotómiának a kritikáján alapszik a feminista (város-)földrajzi megközelítés, miszerint a magánszféra és a privátszféra drasztikus elkülönülése felerősíti a hagyományos nemi szerepeket, mivel a nők lakóterekhez kötöttsége megnehezíti a nők számára a „maszkulin” (bel)városi térben való mindennapi jelenlétet (Saegart 1981; Sági 2018; Timár 1993, 2018). Nem meglepő, hogy ezek az elméletek az 1980-as évek amerikai szuburbanizációs folyamatai kapcsán kezdtek elterjedni, melyekből kiindulva a feminista városkutatók azt állították, hogy a kapitalizmus következtében a termelés és a reprodukció terei elkülönültek (McDowell 1983; Saegart 1981). Későbbi írások azonban jelentős kritikával illették ezt a markáns elkülönítést, mondván: ez az életvitel csak a középosztálybeli nemi viszonyokat jellemzi (Timár 2018; Wilson 1995). A feminista felvetésekkel gyakran szorosan összekapcsolódva, a városi tereket kutató marxista tanulmányokban is fontos szerepet kap a magán- és a köztér viszonyának tárgyalása. Ez a megközelítés azonban a tőke eloszlását helyezi központi szerepbe, és arra fókuszál, hogy bizonyos (városi) terek, területek magán- vagy köztulajdonban vannak-e, illetve, hogy mely csoportok érdekeit, kényelmét szolgálják, és hogy mennyire határozzák meg a teret a tőke által definiált érdekek. A tulajdonrendszer vizsgálata tehát önmagában nem nyújt kielégítő analitikai keretet. Ahogy az a jogi definíciókból és a tudományos diskurzusokból is kiderül, a hozzáférhetőség / látogathatóság legalább annyira meghatározó. Ezek alapján a következő négy általánosabb kategóriát különítettem el: Az első kategóriába tartozik az a *köztér, amely köztulajdonban* (központi állami / önkormányzati tulajdonban) van, a fenntartója is állami vagy önkormányzati szerv, és mindenki számára hozzáférhető. A következő kategóriába azok a területek tartoznak, amelyek ugyan *köztulajdonban vannak, de privát fenntartójuk van*. A harmadik kategória, a „kvázi” köztér, amely magántulajdonban van, de alapvetően mindenki azonos (de a tulajdonos által meghatározott) feltételek mellett használhatja. Megemlíthetők továbbá a *köztulajdonú, de korlátozott hozzáféréssű területek*, mint például a parlament, minisztériumok, múzeumok vagy egyéb állami intézmények, amelyek csak korlátozottan látogathatók. Lefebvre (1996) (és őt követve a kritikai geográfusok) a *tulajdonviszonyt és a hozzáférhetőséget* kiegészítették a *kisajátíthatóság, birtokbavétel* (appropriation) lehetőségével, azaz, hogy a köztér akkor lesz igazán köztér, ha nemcsak szabadon látogatható mindenki számára, de mindenkinek egyformán van lehetősége alakítani, illetve visszavezetve az előző megközelítés-

hez, ott (arról) politikai véleményt nyilvánítani, megmozdulásokat szervezni. Ebben az írásban ezt, a Lefebvre által is meghatározott köztér definíciót tartom irányadónak.

A fentiek alapján elmondható, hogy mind a demokrácia és a köztér, mind a magán- és a köztér viszonya olyan változó és ambivalens kapcsolatok, amelyek segítenek megérteni a tágabb értelemben vett társadalmi berendezkedéseket és azok változásait, illetve a jelen tanulmányban a köztér hanyatlásának és a város militarizációjának relevanciáját Budapesten.

A köztér militarizációja és hanyatlása

Mindezek alapján tehát a (városi) közttereket egyre nagyobb mértékben határozták és határozzák meg a fogyasztás, illetve a fogyasztóképes társadalom igényei (mint a magán- és állami befektetők elsődleges célközönségei). A fogyasztók számára vonzó városi tér azonban komplex erőfeszítések eredménye. Olyan erőfeszítések, amelyekhez különböző stratégiákra és technológiákra van szükség (Davis 1992, 1998/2006). Ide tartoznak például a biztonságot (vagy esetleg biztonságérzetet) nyújtó térfelügyelő kamerák, a rendőri vagy magáncégek által biztosított felügyelet, illetve általában a megtisztított, vonzó külsejű köztér. Ez azonban a köztérnek a politikában betöltött, demokráciát erősítő szerepét veszélyezteti, hiszen alapból kirekeszti a fogyasztásképtelen rétegeket, leszűkíti és szabályozza a megengedett viselkedési normákat, mintegy megfigyelés alatt tartja a térhasználókat (Bancroft 2000).

Foucault (1991) metaforája a panoptikum típusú börtönökhöz hasonlítja ezt a megfigyelés alatt tartott teret, ahol az elmélet szerint az állandó megfigyeltség tudata önmagában biztosítja a rendet. Davis (1999-2000) hasonlóan érvelt a *Los Angeles, az erődváros: a városi tér militarizációja* című írásában, kiemelve az épített környezet meghatározó szerepét, amire az 1980–1990-es évek Amerikájában elszaporodó bevásárlóközpontokat hozza fel példának, melyek ugyancsak a panoptikum elvén alapulnak.

Két évtizeddel később Madden (2010) arról ír, hogy a különböző autoritások felülről jövő megfigyelési stratégiáit felerősítik a társadalmi elvárások. Ezt pedig Bauman (2000) szinoptikum (*synopticon*) modelljének segítségével írja le, amit a fent említett foucault-i fogalomra épít. Míg Foucault panoptikusság-konceptiójában a megfigyeltségtől való félelmet különböző autoritások generálják, addig Bauman szinoptikumjában a társadalmi elvárások generálják ezt a szorongást. Bauman (1998) ennek kapcsán definiálja a fogyasztói társadalom kirekesztettjeit, akik „alkalmatlan fogyasztóként” (*flawed consumers*), kulturális és/vagy gazdasági tőke hiányában, nem képesek „megfelelő” fogyasztóként a közösség részesei lenni.

Ahogy Iveson (2007) is írja, a helyzetet komplikálja, hogy mások szerint viszont éppen a fent említett, kirekesztőként jellemzett biztonsági intézkedések és morális kontrollok teszik sokak számára elérhetővé a közttereket. Ez alapján a

„rendes polgárok” számára a rendezett és biztonságos köztér biztosításához olyan intézkedésekre van szükség, amelyek megóvják a járókelőket attól, hogy „kéregetők félemlítsék meg, graffitik vagy kamaszok csoportjai fenyegetessék őket, megóvják a hajléktalanok látványától vagy attól, hogy húgy szag terjengjen” (Iveson 2007, 6.). Iveson hangsúlyozza azonban, hogy ezek már mind csak a tüneteik egy adott társadalmi berendezkedésnek. Hubbard (2001) határozottabban érvel a *kritikusan kizárólagos* terek mellett a *radikálisan befogadó* terekkel szemben, mondván, az ilyen, védelmet biztosító terek alkalmasak csak arra, hogy kompenzálják azokat a hátrányokat, amelyeket különböző (marginalizált) társadalmi csoportok (pl. idősek, nők, vallási kisebbségek, melegek, mozgássérültek) tapasztalnak a domináns társadalmi csoportok számára kényelmessé tett tereken. Míg nyugat-európai kontextusban már egyre több olyan *kritikusan kizárólagos* teret találunk, amely valóban egyes marginalizált csoportoknak hivatott a városi térhez való jogát biztosítani, többségében azonban a kizárólagosság továbbra is a domináns csoportok érdekeit védi, illetve fennáll a kérdés, hogy hosszútávon segítik-e a társadalmi integrációt (Sági 2018).

Mindenesetre, ahogy Madden (2010) és Atkinson (2003) is írja, nem minden biztonsági intézkedés káros, és vélhetően megoldható, hogy a biztonság és a sokszínűség megférjen egymás mellett, és nem kell, hogy a köztér vagy a piac által diktált fogyasztás, vagy a bűnözés határozza meg (Madden 2010).

Összefoglalva tehát fontos, hogy a nyugati kritikai irodalom, amikor a „túl-ellenőrzött” városokról ír, akkor nem a városi terek „farkastörvényei” mellett érvel, hanem a tőke dominánsan meghatározó, térformáló szerepét kritizálja, amely a fogyasztókat és a fogyasztást, illetve a fogyasztói társadalom által meghatározott viselkedési normákat helyezi előtérbe, részesíti előnyben.

Az állam szerepe a köztér változásában Magyarországon

A fent említett tendenciák többé-kevésbé jellemzik Budapest, illetve Magyarország köztereit is: egyre gyakoribbak, és az utóbbi 5-10 évben különösen felerősödtek a hajléktalanokat kriminalizáló intézkedések¹, elterjedtek a térfigyelő kamerák² és megszorodtak a privát cégek biztonsági őrei³ is (Ivanics 2013; Misetics 2010, 2017; Sági 2016; Udvarhelyi 2014, 2019). Azonban érdemes kitérni azokra a kérdésekre, amelyek itt más jelentést adhatnak a köztérnek, illetve a köztér militarizációjának. Ezek új szempontokkal szolgálnak az állam változó szerepének megértéséhez az 1950-es évektől napjainkig. A következő fejezetekben a nyilvános és a privát tér viszonyának alakulását, majd a köztér körül kialakult állami diskurzusokat vizsgálom archív, hivatalos állami dokumentumok és állami médiában megjelenő diskurzusok segítségével. A hosszú időszakot felölelő történeti áttekintésnek a célja a különböző tendenciák bemutatása Budapest esetében. Ehhez egyrészt a Budapest Főváros

Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek egyikét, másrésről pedig Papp Gábor Zsigmond (1998) kizárólag archív filmfelvételeket tartalmazó összeállításának, a *Budapest Retro*-nak a részleteit használom. A *Budapest Retro* egy 1960–1970-es évek reklámfilmjeiből, és híradórészleteiből készült összeállítás, ami öt fejezetből áll (a pesti utca; a pesti lakás; a pesti bisztró; a pesti divat; a pesti autó). Ebben az írásban a tematikus válogatás „Budapest utcái” című fejezetét emelem ki. A film leírása szerint, az összeállításban

„nem a fővárossal kapcsolatos történelmi és politikai eseményeké a főszerep, még csak nem is az építészeti arculatváltásokat követik nyomon. Sokkal inkább a „város lelkét” kívánják megragadni és feltárni. Azt, hogy miként éltek a fővárosiak a hatvanas, hetvenes években.”

A jegyzőkönyvek közül pedig itt elsősorban egy 1978-as jegyzőkönyvet emelek ki. Egyrésztől azért ezt a jegyzőkönyvet, mert a HUNGARICANA⁴ online felületén végzett kulcsszavas keresés alapján az derült ki, hogy ez az első nagyobb léptékű, köztterekkel foglalkozó hivatalos dokumentum (ahol a köztér nem kizárólag helymegjelölésként vagy emlékműállítás, utcátábla csere kapcsán jelenik meg)⁵. Másrésztől pedig a dokumentum szimbolikus fontossága miatt: A Budapest Főváros Tanácsának 1978-as tanácsülési jegyzőkönyve meghatározó dokumentum volt a későbbiekre nézve is, mivel „A főváros rendje és tisztasága” című fejezet alapozta meg a ma is működő Budapest Főváros Közterület-felügyelet alapelveit, illetve ez a dokumentum vezetett annak 1983-as megalakulásához is.⁶

„A magánügy közügy” – az állam hatása a magán- és a köztér viszonyára

A nyilvános és a privát terek közti különbségek és a kettő között húzódó határvonalak kérdése nemcsak a 19. századi gondolkodóknak, tudósoknak volt egyik központi témája. A szovjet és a kelet-közép-európai országok kommunista pártjai is alapvető társadalomtervezési (social engineering) eszköznek tekintették ezt a térrendezési technikát a burzsoá, kapitalista társadalmak átalakításának céljából (Gal 2002). Ennek az egyik legalapvetőbb formája a privátszféra megszüntetése volt, illetve az állami kontrol „privát” térbe és tevékenységekbe való kiterjesztése, aminek ideológiai alapot az egyenlőtlenségek megszüntetésének elve adott, többek között a nők elnyomásával szemben való fellépés érdekében, a nők privát és a férfiak nyilvános térre korlátozásával szemben (Gal 2002). Az egyes államszocialista országok között és a különböző történelmi időszakokban jelentős különbségek jellemezték a társadalomszervezés formáit. Magyarország esetében 1956-nak különös jelentősége volt ilyen szempontból is, hiszen ahogy Gal (2002) is írja, a rendszer enyhülésének következtében az állam kevésbé ellenőrizte a munkán kívüli tevékenységeket.

Az alcímben használt („a magánügy közügy”) jelszó mindenestre szemléletesen ábrázolja a magán- és a közügy egyáltalán nem egyértelmű viszonyát, továbbá, hogy miként élik meg különböző társadalmak a kettő elválasztását vagy

éppen összeolvadását. Jelen esetben kifejezi a „két tér közötti fal elvékonyodását” a rendszerváltozás előtti időkben, ahogy Reszler is írja:

„A hatalom folyamatosan szem előtt kívánta tartani alattvalóit, ezért a munkahelyen, köztereken, sőt még az otthoni életkeretekben is figyelemmel kísérte őket. Ezen utóbbi megfigyelői szerepkört többek között a városok lakótömbjeiben a házfelügyelők, házbizalmik látták el. A totalitárius hatalom fürkésző tekintetei voltak ők, akik lesték, ki kivel találkozik, kihallgatták, ki hogyan vélekedik politikai kérdésekről” (Reszler 2014, 237).

A magán és a nyilvános közötti határvonal zavarosságát csak felerősítette az a tulajdonviszony-rendszer, amelyben tulajdonképpen minden tér köztulajdonnak volt mondható. Az állam szigorú felügyelete alatt álló területeken a hatalom határozta meg a társadalmi szerveződések szinte minden formáját (Tyshchenko 2014). Ebben az értelemben tehát ezek a terek inkább voltak „közösségi” terek, mint közterek, és a politikai jellegű események is felülről szerveződtek. A köztereken a hatalom által szervezett ünnepek, felvonulások, tömegdemonstrációk sora zajlott, a nyilvános teret szinte kizárólagosan csak az államilag szervezett tömegrendezvényekre lehetett igénybe venni. „Ezeknek az eseményeknek a térhasználata tükrözte a hatalom természetét: az emelvényen, tribünön a vezetők, a felvonulási téren a tömeg” (Reszler 2014, 238.; Tyshchenko 2014).

Az állam által politikailag meghatározott közterekkel szemben részben a magánszféra lett az a terület, ahol a központilag meghatározott ideológiától eltérő gondolatokat lehetett megfogalmazni, és ezáltal bizonyos szempontból a magántér a köztér szerepét is betöltötte. Gal (2002) úgy írja le ezt a jelenséget, hogy a magánszféra gyakorlatilag két részre oszlott: egyrészt a reprodukcióra és a családra fókuszáló, hagyományos értelemben vett magánszférára, másrészt pedig a magánszférába beleágyazott nyilvános szférára. Ez a rejtett nyilvános tér tulajdonképpen két fő tevékenységet fedett le. A hivatalos munka mellett folytatott egyéb termelési folyamatokat (maszekolás), amelyek az 1980-as évekre az országos termelés 30 százalékát teheték ki nagyjából (részben az állam támogatásával), illetve a már fent említett privátszférába húzódo politikai tevékenységeket (szemben az állam politikájával).

Azonban az állam „füle” a házfelügyelőkön, családtagokon, barátokon keresztül beférkőzött ezekbe a terekbe is, még zavarosabbá téve, nemcsak a magán- és a köztér vagy a magán- és a közügy határát, de a különböző emberi kapcsolatok, tevékenységek személyes, illetve publikus terekhez köthetőségét is. Egyes államszocialista országokban más-más mértékben. Ezen a ponton fontos visszacsatolni az alfejezet felütéséhez és hangsúlyozni, hogy ezeknek a határoknak, falaknak az elvékonyodása, definiálhatatlansága nem feltétlenül csak az autoriter hatalmak számára ideális. Erre példa, amikor a határok közti elvékonyodás nem kizárólag a hatalom fenntartását szolgálja, illetve a hatalom számára teszi az ellenőrzést és megfigyelést lehetővé (pl. családon belüli erőszak ellen való fellépés érdekében a demokratikusabb állam is ellenőrzi a privát szférát).

A hatalom kontrollja alól fellélegzést jelentettek azok a mikroterek (Gyáni 2007), amelyeket mai értelmezés szerint kvázi-nyilvános térként vagy időszakosan köztérfunkciójú terekként definiálhatunk. Idetartoznak például az olyan alternatív szórakozóhelyek, mint az államszocialista időszak vége fele megnyitott, VIII. kerületi Fekete Lyuk. Illetve idetartoznak a magánlakásokban tartott politikai töltetű események, közös tanulások is, amik a hatalmat bírálták. Azonban fontos tudni, hogy ezek a helyek/események nem kerültek el a hatalom figyelmét, hanem a hatalom – a saját korlátait felismerve – engedélyezte működésüket. (Így, a többségi társadalomtól elzártnan, a hatalmat még nem veszélyeztető mértékben, kontrolláltan vannak jelen.)

Az állami ideológia direkt és indirekt megnyilvánulása a köztereken

Az elmúlt 70-80 évet áttekintve, az állam és az önkormányzatok köztereket érintő diskurzusait, intézkedéseit két nagyobb csoportra osztva vizsgálom. Egyrésztől, úgy tekintek a közterekre, mint a hatalmi ideológia direkt kommunikálásának színtereire (pl. szobrok, emlékművek, politikai beszédek, utcanevek, felvonulások), másrészt mint a hatalmi ideológia közvetett megnyilvánulására, ami sokszor technokrata intézkedések mögé bújtatott (pl. rendészeti, turisztikai célú) térrendezési stratégia. Rövid kitekintést leszámítva, most elsősorban az utóbbival foglalkozom.

Az államszocialista időszak köztereit meghatározták a hatalomra és annak ideológiájára emlékeztető monumentális szobrok, utcanevek, és fontos szerepet játszottak a rendszer fenntartásában, majd később a lebontásában, a rendszer szimbolikus leépítésében és az új politikai diskurzus kialakításában. Magyarországon minden jelentősebb politikai rendszerváltozással a város-szöveget (city-text) újraírják: a hitelét veszített (történelmi) alakok épített tájból való törlésével és az új „hivatalos történelem” szimbolikus kiépítésével (Palonen 2008; Eröss 2018). A mindenkori hatalom számára tehát fontos eszköz a városi tér ellenőrzése azért, hogy a saját „elképzelt közösségét” (Anderson 1983) egy saját szimbólumrendszeren keresztül a fizikai térbe is belevesse (Palonen 2008). A tanácsülési jegyzőkönyvekben található költségvetési tervekben is megjelenik az emlékművek fontos szerepe. Az egyik 1952-es Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvben például azt láthatjuk, hogy míg a tisztasági mozgalom⁸ tervezett költségvetése 520 000⁹ forint, addig az Emlékműfelügyelőség számára 2 879 000¹⁰ forintot tervez elkülöníteni a Főváros.

Míg a jegyzőkönyvek alapján nem lehet kijelenteni, hogy az emlékművek és a tisztaság relációja változott volna, és a direkt ideológiai megnyilvánulásokat leváltották volna a technokrata köntösbe öltöztetett indirekt ideológiai indoktrinációk, az egyértelműen kiderül, hogy egyre jelentősebb szerephez jut a rend és a tisztaság, amit legjobban az 1978. februári jegyzőkönyv fémjelez „A főváros rendje és tisztasága” című fejezetével. A fejezet, addig példátlan alapossággal tárgyalja Budapest rendjének és a tisztaságának kérdését.

Feltűnő összhangot lehet felfedezni Papp Gábor Zsigmond 1998-as, archív felvételekből összeállított dokumentumfilmjének, a Budapest Retró-nak a „*Budapest utcái*” című fejezete és az 1978-as Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvének „*A főváros rendje és tisztasága*” része között. Ez utóbbi a VI. ötéves terv összeállítására készülve gyűjtötte össze a tennivalókat, a filmrészletek szereplői pedig néhol oktató jellegűen, néhol elismerően méltatják Budapest fejlődését ezen a területen. A szemetelés központi témaként szerepel, és antiszociális viselkedési formaként van feltüntetve, amin a tanácsülés szerint különböző oktatófilmekkel és kiadványokkal lehet javítani: „Növelni kell az emberi magatartás formálása érdekében a különböző kiadványok, kis-filmek stb. számát.”¹¹ Papp filmösszeállításában már egy 1960-ban készült televízióműsorban találkozhatunk ilyen típusú, oktató jellegű összeállítással, amiben a műsorvezető Ambrus Jánossal, a Fővárosi Tanács elnökével beszélget, aki először arról számol be, hogy rengeteget fejlődött a város tisztaság terén egy év alatt, amiért köszönetet mond a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának és a város lakosságának is. Továbbá a rendőrökkel készített interjú mellett, amiben az interjúalany a büntetés eszközét hangsúlyozza, megjelenik a társadalmi nyomás fontossága is: „Ma már nem ritka látvány, hogy az utca egyszerű embere inti rendre a magáról megfélemezőt, és ha arra szükség van, a közhangulat erejével kényszerítik a szemetelőt a jobb belátásra.” (Budapest Retro 1998, 9:30.).

1. ábra: Polgárok egy csoportja egy fiatal férfit a szemét felvételére inti: „Minden fáradozás ellenére vannak még, akik nem méltóak arra, hogy városunk lakói legyenek” (Budapest Retro 9:30.)

A group of people telling off a young man for littering: „Despite all the troubles, there are still people who are not worthy of being a resident of our city.” (Budapest Retro 9:30)

2. ábra: Turisták útbaigazítása: „A legtöbb pesti ember minden nyelven tud mutogatni.”
(Budapest Retro 14:05)
Giving directions to tourists: “There is not a single language a Pestian couldn’t mime”.
(Budapest Retro 14:05)

A vizsgált forrásokban, a közterek tekintetében kiemelt szerepe van a tisztaság (szemetelés) mellett a turizmusnak. Nem csak a belföldi és a más szocialista államokból érkező turisták kerülnek szóba: a rövid filmrészletekből is is kiderül, hogy a nyugati turisták látogatása különös büszkeséggel tölti el a műsorvezetőt, aki hangsúlyozza, hogy: „míg az ’50-es években csak 30 ezer jól ellenőrzött külföldi jöhetett Budapestre, 1962-ben már 200 ezer valódi turista látogat a fővárosba, köztük sokan Nyugat-Európából” (Budapest Retro 1998, 1:50).

A prioritásokat és a felújítások, befektetések szempontjából rangsorolt helyszíneket is meghatározta ez a szemlélet: Különös gondot kell fordítani azon közterületek tisztaságára és rendjére, melyeket nagy tömegek – bel- és külföldiek látogatnak. Nevezetesen: főterek, közlekedési csomópontok, protokoll-útvonalak, a városba be- és kivezető főútvonalak, sportlétesítmények környéke, zöld- és üdülőtérületek stb. (Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyve 1978, 5.).¹²

A beállított, szerkesztett jelentekből egyértelműen kitűnik az állam „jelenléte” a felvételek során (1. és 2. ábra). Az összeállított interjúválaszokból és a sokszor nyilvánvalóan betanult mondatokból egyértelműen kitűnik, hogy nem az „utca emberét” hallgatjuk. Ahogy Papp (2018 NMHH) fogalmaz egy interjúban „[a]zt szoktam mondani, hogy ezek a dokumentumfilmek nem is a Kádár-korszakról, hanem a korszak propagandájáról szólnak, arról, hogy a politika milyennek akarta a rendszert bemutatni”.

A direkt és az indirekt ideológiai alapú állami köztértermelés is meghatározó a közterek demokratikussága, hanyatlása szempontjából. A nemzetközi irodalomban leírt várositér-militarizációnak, köztérhanyatlásnak is az egyik meghatározó elemét jelentik azok az intézkedések, amelyek a rendteremtés segítségével helyeznek előtérbe privilegizáltabb csoportokat és az általuk látogatott tereket.

A budapesti városi terek militarizációja és a közterek hanyatlása

A hazai kritikai irodalomban a 2000-es évek végén, és leginkább 2012 után kezdtek megjelenni az első tanulmányok a köztér hanyatlásával, és a városi tér militarizációjával kapcsolatban (sokszor közvetve utalva ezekre a folyamatokra). Mind a budapesti kerületekben (Boros 2017; Ivanics 2013; Udvarhelyi 2010), mind a vidéki (nagy)városokban (Boros 2007, 2018; Vedrédi 2014) ekkor kezdtek felerősödni azok a neoliberais városvezetési stratégiák, amelyek a versenyképes (bel-)város érdekében leplezetlenül kriminalizálják a szegénységet és elsősorban a hajléktalanságot. Azonban, ahogy a forrásokból is kiderül, nem húzható markáns vonal a rendszerváltozás előtti és azt követő tendenciák közé. Az előző fejezet alapján arra következtethetünk, hogy a turizmus és általában a „megtisztított” eladható város elképzelése nem állt távol a város köztérpolitikájától az államszocializmus idején sem. De a szegénységet stigmatizáló „közveszélyes munkakerülők” kategóriája vagy a tanácsi jegyzőkönyv erre utaló részei is azt sugallják, hogy a szegénység kriminalizálásának korábbi időszakokra visszanyúló, helyi hagyományai is vannak: „A program [ami Budapest rendjét és tisztaságát hivatott javítani] teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a társadalmi szervek, a sajtó, a Rádió, Televízió, a budapesti és kerületi rendőrkapitányságok hathatós támogatást nyújtsanak: A Rendőrség a helyszíni ellenőrzéssel, a fokozott helyszíni bírságotlással, a jogosulatlan utcai árusítás felszámolásával, a tilosban parkoló kocsik eltávolításával, az utcai kéregetők visszaszorításával”. (Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyve 1978, 20.).¹³

Nagy Terézia (2009) írásában részletesebben olvashatunk a szocializmus rejtett hajléktalanságáról, és arról, hogy a szegénység egyszerre volt tabusítva, stigmatizálva és kriminalizálva, amiket az olyan állandó jelzők erősítettek fel, mint a „csöves”, „csavargó” vagy a „közveszélyes munkakerülő”.

Elmondható tehát a budapesti (késő) államszocialista közterek kapcsán, hogy már akkor megjelentek azok az elképzelések, melyek szerint a szegények nem egyszerűen a társadalom áldozatai vagy vesztesei, hanem – saját sorsuk kiváltképpen – elkövetők. Tehát a szegénység bűncselekményként jelenik meg.

A szegénység ilyen típusú stigmatizálása mellett jelen voltak azok a rendszert sokkal jobban meghatározó ideológiai normák is, amelyek korlátozták, hogy a köztereken a megszokottól eltérő csoportok hirdessék identitású-

kat, legyen az például szexuális, vallási vagy politikai. Kosztolányi Gusztáv (1999) úgy ír a szocializmus kései időszakáról, hogy amíg valaki nem keveredett bele politikai kérdésekbe, addig viselhetett farmert és hordhatta hosszan a haját. A rendszerváltozással ez utóbbi jelentősen megváltozott és az utcákon jogilag engedélyezetté váltak például a felvonulások és a tüntetések, ugyanakkor a szegénység kirekesztése radikalizálódott. Ez tulajdonképpen le is írja azt a ket-tősséget, ami a (neo)liberalizmus/ piackapitalizmus és a demokrácia szimultán megjelenéséből fakadt.

Konklúzió

Írásom célja az volt, hogy a kritikai földrajz által meghatározott városmilitarizáció és az ezáltal köztérhanyaglás jelenségét – az állam szerepét kiemelve – történeti perspektívában vizsgáljam Magyarország és elsősorban Budapest kontextusában. A történetiséget azért találtam fontosnak, mert bár az angolszász irodalom által tárgyalt városmilitarizációs tendenciák jellemzik Budapest utcáit is, a köztér hanyatlásának elmélete azt feltételezi, hogy valaha (valahol) létezett köztér, ami korábban demokratikusabb volt.

Nem egyértelmű tehát a válasz, hogy beszélhetünk-e a demokratikus köztér hanyatlásáról, ha azon olyan folyamatot értünk, amit egy előzőleg demokratikus(abb) köztér felváltása jellemez. Phillips (2006) hasonló kérdést vet fel a centurumországokkal kapcsolatban. Véleménye szerint legfeljebb a demokratikus közterekért folytatott harcról és annak kiépítéséről beszélhetünk, és semmiképp sem azok újjáélesztéséről és visszaszerzéséről. Ez az elképzelés Budapest poszt-szocialista kontextusában talán még inkább elmondható.

A vizsgált szakirodalmakból és az archív dokumentumokból mindenesetre az derül ki, hogy nem beszélhetünk egyértelmű tendenciáról (és egyértelmű határvonalakról sem). A rendszerváltozást követő időszakhoz, és a közelmúlthoz hasonlóan, az államszocializmus idején is kiemelt szerepet kapott a turisztikailag fontos területek esztétikája (és azoknak a nemzetközi piacon való értékesíthetősége), aminek része nemcsak a szegénység látszólagos eltüntetése, de az egyéni felelősségre vonás és a kriminalizálás is.

Mindezek alapján elmondható, hogy a Davis által leírt városmilitarizáció – amit a tőke és a piaci érdekeket kiszolgáló állam és a neoliberális városvezetés együttesen eredményez –, jelen van Budapesten is, és a 2000-es évektől egyre inkább jellemző. Azonban a történeti áttekintés azt mutatja, hogy Budapest esetében a köztér demokratikus jellege hiányának távolabbra visszanyúló helyi sajátossága is van, hiszen a gyökerei már az államszocializmusban is jelen voltak, olyan – a köztér használatát szűkítő és abban bizonyos csoportokat privilegizáló – politikák formájában, melyek háttérben az állam állt.

Végezetül pedig fontos hangsúlyozni, hogy a cikk alapvetően a lefebvre-i trialektikának (Berki 2015; Lefebvre 1991) csak az egyik pillérével, az elgondolt térrel (*conceived space*) foglalkozott, és azon belül is a központi és a helyi állam elgondolt terével. Ahhoz, hogy a köztér hanyatlását komplexebben megértsük helyi kontextusban, szükséges a megélt tér (*lived space*) és az érzékelt tér (*percieved space*) vizsgálata is empirikus kutatáson keresztül.

Jegyzetek

- 1 Pl. közterületen való „életvitelszerű tartózkodás” tiltása: 2013. évi CXLIX. törvény, és a 2018-as módosítása.
- 2 Látványos példa erre a VIII. kerületben elhelyezett 230 db térfigyelő kamera (http://jkf.hu/doks/_08_kerulet_kamera_terkep_honlapra_1603_red_k.jpg).
- 3 Pl. Erzsébet tér (Sági 2016)
- 4 Közgyűjteményi portál: <https://hungaricana.hu/>
- 5 A keresés során a „köztér” és a „közterület” voltak a fő kulcsszavak, melyeknek a szöveggörnyezetét vizsgáltam.
- 6 <http://www.kozterulet-felugyelet.hu>
- 7 Palonen (2008) írását követve a „város-szövegben” elsősorban az utcanevekre és köztéri szobrokra utalok és nem a tágabb értelemben vett szimbolikus városi tájra.
- 8 A tisztasági mozgalom az 1950-es években indult a főváros rendjének és a tisztaságának növelése érdekében.
- 9 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)31
- 10 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)63
- 11 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)11
- 12 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)169
- 13 1978. február 1. - Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.102.a.1)94

Köszönetnyilvánítás

A cikk elkészülésében sokat segítettek az oslói nyári egyetemen, Don Mitchell által vezetett „Public Space” kurzus és Timár Judit kommentjei, javaslatai. Továbbá szeretném megköszönni a lektoroktól kapott építő kritikákat, amelyeket, ha nem is sikerült maradéktalanul beépíteni ebbe az írásba, a későbbi munkáimhoz (a köztérkutatás továbbgondolásához) inspiratív segítséget adtak.

Irodalom

- Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*. Verso, London
- Atkinson, R. (2003): Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces. *Urban Studies*, 9., 1829–1843. <https://doi.org/10.1080/0042098032000106627>
- Bancroft, A. (2000): Closed spaces, restricted places: The resurgence of politics in the work of

- Zygmunt Bauman. *Contemporary Politics*, 3., 283-288. <https://doi.org/10.1080/713658364>
- Bauman, Z. (1998): *Work, consumerism and the new poor*. Open University Press, London
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Polity, Cambridge
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bodnár, J., Molnár, V. (2010): Reconfiguring public and private: Capital, state and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789-812. <https://doi.org/10.1177/0042098009351188>
- Boros, L. (2007): ...But some are less equal - spatial exclusion in Szeged. In: Kovács Cs. (szerk.): *From villages to cyberspace - Falvaktól a kibertérig*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 151-160.
- Boros L. (2017): A közterek átalakulása és a turizmus. In: Régi T., Rázt T., Michalkó G. (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. Kodolányi János Főiskola, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Magyar Földrajzi Társaság, Orosháza, Budapest 131-149.
- Boros L. (2018): A közterek áruvá válása a magyar városokban. *Településföldrajzi tanulmányok*, 1., 18-37.
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143-164.
- Davis, M. (1992 / 1999-2000): Los Angeles, az erődváros. A városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed*, 26-27., 27-50.
- Davis, M. (1998 / 2006): Fortress L.A. In: *City of Quartz: Excavating the future in Los Angeles*. Verso, London, 221-264.
- Erőss Á. (2018): *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. PhD-értekezés. ELTE, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Foucault, M. (1975 / 1991): *Discipline and punish: The birth of the prison*. Penguin Books, London
- Gal, S. (2002): A semiotics of the public/private distinction. *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies*, 1., 77-95.
- Gyáni G. (2007): A városi mikroterek társadalomtörténete. In: A. Gergely A., Bali J. (szerk.): *Városantropológiai vázlatok és változatok: A város-megismerés kérdőjeleiből*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 266-276.
- Habermas, J. (1962 / 1991): *The structural transformation of the public sphere*. MIT Press, Cambridge
- Harvey, D. (2012): *From the right to the city to the urban revolution*. Verso, London
- Hubbard, P. (2001): Sex zones: Intimacy, citizenship and public space. *Sexualities*, 4., 51-71. <https://doi.org/10.1177/136346001004001003>
- Ivanics Zs. (2013): Bevezetés: Város és biztonság. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 335-344.
- Iveson, K. (2007): *Publics and the city*. Wiley, London
- Kosztolányi, G. (1999): Consumerism: Shop till You Drop. *Central Europe Review*, 16 August, 8.
- Lefebvre, H. (1967 / 1996): *Writings on cities*. Wiley, London
- Lefebvre, H. (1974/1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Madden, D. J. (2010): Revisiting the end of public space: Assembling the public in an urban park. *City & Community*, 2., 187-205. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6040.2010.01321.x>
- McDowell, L. (1983): Towards an understanding of the gender division of urban space. *Environment Planning D: Society and Space*, 1., 59-73. <https://doi.org/10.1068/d010059>
- Misetics B. (2010): Otthontalan, csupa-csosz világ. *Replika*, 2., 29-44.
- Misetics, B. (2017): Homelessness, citizenship and need interpretation: reflections on organizing with homeless people in Hungary. *Interface: A journal for and about social movements*, 1., 389 - 423.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to The City: Social Justice and the Fight for the City*. Guilford Press, Guilford
- Nagy T. (2009): Átmenet a szocializmus rejtett hajléktalan világából a kvázi jóléti szociális vetőhálóba. *Tér és Társadalom*, 3., 79-96. <https://doi.org/10.17649/TET.23.3.1258>
- NMHH (2018): *Szabó Magda mondatai évtizedekre beleragadnak az emberbe - Interjú Papp Gábor Zsigmond rendezővel* https://mediatanacs.blog.hu/2018/08/28/szabo_magda_mondatai_evtizedekre_be

- leragadnak_az_emberbe_interju_papp_gabor_zsigmond_rendezovel (Letöltés: 2019. szept. 14.)
- Palonen, E. (2008): The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 3., 219–230. <https://doi.org/10.1007/s10708-008-9204-2>
- Phillips, D. (2006): Parallel lives? Challenging discourses of British Muslim self-segregation. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1., 25–40. <https://doi.org/10.1068/d60j>
- Reszler G. (2014): A totalitárius rendszerek és a társadalmi tér választóvonalai. In: Buhály A., Reszler G., Szoboszlai G. (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete, Nyíregyháza, 131–240.
- Saegart, S. (1981): Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarised Ideas, Contradictory Realities. In: Stimpson, C. R., Dixler, E., Nelson, M. J., Yatrakis, K. B. (eds.): *Women in the American city*. University of Chicago, Chicago, S96–S111.
- Sági, M. (2016): Public space ‘development’ in the city centre of Budapest. In: Árpási Z., Bodnár G., Gurzó I. (szerk.): *A magyar gazdaság és társadalom a 21. század globalizálódó világában 1. kötet*. Szent István University, Békéscsaba, 80–86.
- Sági M. (2018): Test és tér: Patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 205–218.
- Timár J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 1–2., 1–18. <https://doi.org/10.17649/TET.7.1-2.267>
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187–203.
- Timár J., Nagy E. (2019): Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban. *Tér és Társadalom*, 4., 3–16. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>
- Tyshchenko, I. (2017): *A Return to public space*. https://www.academia.edu/20319192/Challenges_of_Public_Space
- Udvarhelyi, T. É. (2010): Man on the street. Anthropology, citizenship and the fight for housing rights in Hungary. *Practicing Anthropology*, 2., 17–20.
- Udvarhelyi, T. É. (2014): “If we don’t push homeless people out, we will end up being pushed out by them”: The criminalization of homelessness as state strategy in Hungary. *Antipode*, 3., 816–834. <https://doi.org/10.1111/anti.12068>
- Udvarhelyi, T. É. (2019): Building a movement for the right to housing in Hungary. *Urban Research & Practice*, 2., 192–200. <https://doi.org/10.1080/17535069.2018.1532714>
- Vedrédi, K. (2014): Social perception of public space developments - The case of Saint Stephen square, Szeged, Hungary. *European Journal of Geography*, 3., 60–72.
- Wilson, E. (1995): The rhetoric of urban space. *New Left Review*, 209., 146–160.

Felhasznált források

- Papp Gábor Zsigmond (1998): Budapest Retro
 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)
 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)

Térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében

Spatial-social inequalities and their reproduction in the Hungarian primary school system

VELKEY GÁBOR

VELKEY Gábor: tudományos munkatárs, csoportvezető, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.; velkey.gabor@krtk.mta.hu; <http://orcid.org/0000-0002-4677-0743>

KULCSSZAVAK: oktatási rendszer; társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek; oktatási szelekció; intézményi szegregáció

ABSZTRAKT: A tanulmányban a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek alakulását és újratermelését az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerén keresztül vizsgálom. Kiemelt figyelmet fordítok az állam szerepére és szerepkörváltozásainak következményeire. Munkám során tudatosan „alulnézetből” közelítek, ahogy a jelenségek érzékelhetővé válnak az emberek számára, és ahogy helyben alakítják tevékenységüket. Megközelítem szerint ugyanis, a globális gazdaság térbeli leképeződései, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térségi társadalmi hatások egymással szorosan összefonódva jelennek meg a konkrét szereplők konkrét helyekhez kötődő mindennapi cselekvéseiben. Elemzésem háttérét 2014-2018 között, három magyarországi településen folytatott empirikus kutatás tapasztalatai adják. Feltárva a legfontosabb okokat és következményeket az iskolai szelekció és szegregáció jelenségét igyekszem megérteni. Munkám során az intézményes oktatást bürokratikus szervezett nagyszisztemként értelmezem, melyben az állam az általa elfogadott szabályozókon keresztül, az általa irányított mechanizmusok révén osztja el a szolgáltatásokat. Ezek az igénybe vevők számára „elérhető szolgáltatásként” jelennek meg, de a különböző helyzetű egyének és csoportok számára eltérő mintázatokat mutatnak. Lefebvre társadalmi tér koncepcióját és Soja térbeliség értelmezését felhasználva az „elérhető szolgáltatásokon” belül elkülönítem a „felkínált” és az emberek számára „ténylegesen igénybe vehető” szolgáltatásokat. Ezt a differenciált megközelítést alkalmazva értelmezem az állam, a helyi hatalom, a helyi elitek szerepét az oktatási szolgáltatások alakításában és az iskolai szelekció, szegregáció egyre markánsabban megjelenő folyamataiban. A szelekcióban, szegregációban a tanulók családi háttere, társadalmi státusza, szociális helyzete és származása döntő szerepet játszik, nagyban hozzájárulva a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek újratermeléséhez, növekedéséhez.

Gábor VELKEY: *research fellow, head of unit, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; velkey.gabor@krtk.mta.hu; <http://orcid.org/0000-0002-4677-0743>*

KEYWORDS: *education system; spatial and education inequalities; selection; segregation*

ABSTRACT: In the study, I examine the development and reproduction of socio-spatial inequalities through the system of education, learning and training, with particular emphasis on the role of the state (central and local) and the consequences of changes in its roles. In my work, I consciously approach phenomena from a “bottom-up” perspective as they become perceptible to people and their communities and shape and influence their activities locally. Thus, in my analysis, spatial representations of the world economy, regional and national institutional frameworks, practices and local-regional social influences are closely intertwined with the everyday behaviour of certain actors in certain places. The background to my analyses is the experience of empirical research in three Hungarian settlements between 2014 and 2018, in which I tried to investigate the phenomena of school selection and pupil segregation and their main causes and consequences.

In my work, I interpret institutional education as a large, bureaucratically organised system in which the state distributes services through the regulatory authorities it accepts and through the mechanisms it controls and supervises, which consequently appear to users as “accessible services”, but with different patterns for individuals and groups in different situations. Using the concept of Lefebvre’s social space and the interpretation of Soja’s spatiality, I distinguish within the (theoretically) “available services” between services that are “offered” and those that are “actually available” to people. With this differentiated approach, I interpret the role of the state, local government and local elites in shaping educational provision and in the ever-increasing processes of pupil selection and segregation, in which the family background, social and economic status and ethnicity of pupils play a crucial role and contribute significantly to the reproduction and growth of social and spatial inequalities.

Bevezetés

A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek a tartós leszakadás, marginalizálódás erősödésével, a kapcsolódó egyre súlyosabb szociális és demográfiai problémák halmozódásával napjainkra nemcsak a tudományos, hanem a társadalmpolitikai diskurzusokban is az egyik leggyakrabban hivatkozott témakörre váltak. A tartóssá váló és mélyülő egyenlőtlenségek okait és mechanizmusait elemző nemzetközi és hazai tudományos megközelítések mellett egyre szélesebb körben jelennek meg a konkrét beavatkozást sürgető közösségi kezdeményezések, civil akciók – válaszra, lépésre kényszerítve ezzel a politikum szereplőit és az államot is.

Az egyenlőtlenségek értelmezésében az alakító folyamatok komplexitására hivatkozások, a gazdaságon túli jelenségek, köztük a társadalmi reprodukció mechanizmusainak, intézményi kereteinek és napi gyakorlatainak hangsúlyozása, illetve azok helyi-térbeli viszonyokba ágyazottsága jelentenek új irányt (Hadjimichalis, Hudson 2014; Lang et al. 2015; Soja 2010). E megközelítések alapján a globális gazdaság térbeli leképeződései, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térbeli társadalmi hatások egymással szorosan összefonódva jelennek meg a konkrét szereplők konkrét helyekhez kötődő mindennapi cselekvéseiben és az azokat alakító viszonyokban (Hudson 2016; Peck 2016). A lokális terek jelenségei egyrészt a helyi kereteken túlmutató hierarchiák, hálózatok, kapcsolatok részeként és komplex leképeződéseként értelmezhetők, másrészt vizsgálatuk lehetőséget teremt a makrofolyamatok mindennapi életet befolyásoló hatásainak, a társadalmi szereplők konkrét válaszainak, a kapcsolódó konfliktusok

tusoknak és intézményi keretekre történő visszahatásaiknak megértésére. Elemzésem során ezért tudatosan „alulnézetből” közelítem a jelenségeket, ahogy azok érzékelhetővé válnak az emberek és közösségeik számára, és ahogy helyben alakítják, befolyásolják tevékenységüket.

A közszolgáltatások kiemelt szerepet töltenek be a társadalmi reprodukció intézményes struktúrái között, így a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek alakításában, újratermelésében is. Különösen igaz e megállapítás az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerére, melynek megszervezésében és működtetésében az államnak meghatározó szerepe van. A tanulmány egy 2014-2018 között végzett empirikus kutatás eredményeit összefoglalva az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerén keresztül közelíti a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek alakulását, újratermelését, kiemelt figyelmet fordítva a központi és helyi állam szerepére, illetve szerepkör-változásainak következményeire.

Az elemzést megalapozó kutatás három mintaterületen, kvalitatív módszerek segítségével vizsgálta az alapfokú oktatás intézményrendszerét, az iskolaválasztás folyamatát és jellemzőit az iskolakezdés időszakában, illetve a négy- és hatosztályos gimnáziumokban, a szelekciót erősítő és gyengítő tényezőket, az iskolai szegregáció alakulását, valamint az iskolákon belüli szelekció jellemzőit és következményeit. A vizsgálat kiterjedt az iskolai teljesítmények mérhető adataira (kompetenciamérések), a tanulók társadalmi helyzetére, az akadályozottság következményeire, a tanulási képességekben, figyelemben, magatartásban megfigyelhető zavarokra és a kulturális, etnikai jellemzőkre, különbségekre. Mindhárom mintatelepülésen a fenntartók képviselőivel, települési vezetőkkel, intézményi dolgozókkal, pedagógiai szakszolgálatok szakembereivel, továbbá a szolgáltatásokat igénybe vevő gyerekekkel készített interjúk, egy-egy intézményben pedig tanárokkal és szülőkkel készített fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, illetve az iskolák legfontosabb dokumentumainak és az országos kompetenciamérés telephelyi adatainak elemzése alapozták meg az empirikus kutatásokat.

Bár az elemzés háttérét jelentő empirikus kutatás 2014-2018 között folyt, én lényegesen hosszabb időtávot átfogva vizsgálom az oktatási rendszer működését és szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében. A hosszabb időtáv és az a tény, hogy ezalatt az oktatási rendszert alapjaiban megváltoztató több radikális átalakítás is történt Magyarországon, teszi lehetővé, hogy értelmezzük az állam szerepének és szerepkör-változásainak következményeit, illetve megértsük azokat a mechanizmusokat, melyek e változások hatására formáltak és napjainkban is formálják az egyes emberek és csoportjaik lehetőségeit az oktatáshoz, oktatási intézményekhez és szolgáltatásokhoz történő hozzáférésben.

Megközelítés, elméleti háttér

A kötelező népoktatás bevezetése óta, vagyis Európa legtöbb országában legalább bő száz éve, az alapfokú oktatás az állam egyik legfontosabb intézményes köz-

szolgáltatása. Az igénybe vevők felől (alulnézetből) közelítve ez azt jelenti, hogy a tanulás intézményes, szervezett formáinak kialakításában és működtetésében az állam meghatározó szerepet tölt be, amiből értelemszerűen következik, hogy az oktatási rendszerek szervezésében a bürokratikus koordináció és a közfinanszírozás a domináns mechanizmus. Ez annak ellenére igaz, hogy az egyes országok, országcsoportok lényegesen eltérő társadalomfejlődés és tradíciók után jutottak el a mai, az állami mellett – különböző arányban és formában – magán (piaci) szolgáltatásokat is lehetővé tevő oktatási rendszereikhez. Az egyes országok oktatási rendszerei azonban nemcsak az állami és magán szolgáltatások arányában, illetve az ezekkel kapcsolatos szabályozásban, hanem az oktatási rendszerek működését alapvetően meghatározó kérdésekben is lényeges eltéréseket mutatnak:

- a tankötelezettség meghatározásában,
- az állam központi és területi szervei közötti feladatmegosztásban, az önkormányzatok szerepében és felelősségében,
- az intézményi szolgáltatások kiterjedtségében; az alapszolgáltatások, egyéb szakmai szolgáltatások és a kapcsolódó kiegészítő (szociális, mentális, közösségi, egészségügyi, étkeztetési) szolgáltatások körében,
- a magán-, civil és egyházi szolgáltatók lehetőségeiben,
- az intézményrendszer szerkezetében (méret, elhelyezkedés, tagoltság) és finanszírozásában (köz- és magánforrások, központi és helyi adóbevételek, piaci kiegészítő források),
- a szakmai és társadalmi kontroll megszervezésében, az érintett szereplők (pedagógusok, szülők, diákok, helyi közösségek, gazdasági szereplők) döntésekbe történő bevonásában és annak intézményesítésében.

Az intézményes oktatás tehát bürokratikus szervezett nagyrendszer, melyben az állam az általa elfogadott szabályozókon keresztül és az általa irányított (felügyelt) mechanizmusok révén szervezi és elosztja a szolgáltatásokat, amelyek így az igénybe vevők számára „elérhető szolgáltatásként” jelennek meg. Az elérhető szolgáltatások pedig nemcsak térhez és időhöz kötöttek, hanem eltérő mintázatot is mutatnak a különböző helyzetű egyének és csoportok számára. Lefebvre (1991) társadalmi tér-konceptiója és Soja (1996) térbeliségértelmezése – megítélésem szerint – alkalmas elméleti keretet jelent ezen eltérő mintázatok értelmezésére.

Az intézményes oktatást nyújtó szolgáltatások konkrét helyeken lévő szolgáltató egységeket jelentenek. Ezekhez egyúttal képzetek, koncepciók, konstrukciók is kapcsolódnak, amelyek valamiként lecsapódnak az egyes emberekben és csoportjaikban. Másként fogalmazva, valahogyan megjelennek, láthatóvá, érzékelhetővé válnak számukra. Az oktatási szolgáltatások esetén is beszélhetünk tehát a tér termeléséről: elkülöníthetjük az érzékelt teret (első tér), az elgondolt teret (második tér) és a megélt teret (harmadik tér) (Lefebvre 1991; Soja 1996). A térbeliség e hármas, dinamikus felfogását (Berki 2015) továbbgondolva, az objektív, mérhető és elvileg mindenki számára azonos módon érzékelhető tér analógiájaként értelmezett „elérhető szolgáltatásokon” belül megkülönböztethetjük az

igénybe vevők számára valódi lehetőségeket jelentő „felkínált szolgáltatások terét”, valamint ennek konkrét megjelenését az igénybe vevőkben, vagyis a szolgáltatásoknak azt a körét (terét), amely számukra „egyszerre ismert és ténylegesen igénybe is vehető”.

Az igénybe vevő számára ugyanis nem a fizikai valóságában megjelenő oktatási intézmény vagy a kilométerben mérhető távolság az érdekes, hanem az elérhetőség valóságos lehetőségei, amit az úthálózat, a tömegközlekedés, a kollégiumi férőhelyek is befolyásolnak. De önmagában egy fizikailag elérhető iskolaépület sem jelent reális (csak formális) szolgáltatási lehetőséget, ha annak képzési profilja, programja, felvételi eljárási gyakorlata kizárja, korlátozza a szolgáltatást keresők valamely csoportját. Sőt, külső korlátok, akadályok nélkül is lehetnek olyan szolgáltatások, amelyek valamilyen belső indíttatás, szemlélet, esetleg tájékoztat-lanság, kishitűség miatt fel sem merülnek valakik számára.

Az oktatási szolgáltatások terét egyrészt közvetlenül, az oktatási rendszeren keresztül, az intézmények térbeli elhelyez(ked)ésével, a képzési profilok, irányok meghatározásával, a hozzáférés, működés szabályozásával, másrészt pedig közvetve, az elérhetőséget befolyásoló egyéb feltételek biztosítása révén (úthálózat, tömegközlekedés stb.) alapvetően az állam kínálja fel. Mindkét összetevő esetében fontos kiemelni, hogy a szolgáltatások felkínálása mindig „valakik” számára történik. A „felkínálás” önmagában hordozza a kedvezményezettekre vonatkozó szándékot; tudatosan célozhat tágabb vagy szűkebb (meghatározott) kört. Az állam tehát nemcsak létrehozza, hanem egyúttal az igénybe vevők számára értelmezi is (konstruálja) az oktatás szolgáltatási terét. A térnek ez az értelmezése állami döntésekben nyilvánul meg, ezért az állami döntéshozatal folyamatában, vagyis a hatalmi-politikai mező működésében ragadhatók meg a felkínált szolgáltatások körét formáló tényezők.

A felkínált szolgáltatások alakítása, módosítása az intézményes oktatás esetében közvetlenül az oktatáspolitikán, közvetve pedig az egyéb politikákon (társadalompolitika, településpolitika, gazdaságpolitika, költségvetési politika stb.) keresztül történhet, mely döntéseknek a hatás- és feladatkörök elosztásától füg-gően lehetnek központi szinten és decentralizáltan érvényesülő elemei.

A különböző érdekcsoportok, közösségek – kihasználva a hatalmi politikai mező által kínált lehetőségeket – az általuk igényelt szolgáltatások elérését célözva próbálják befolyásolni a rendszer működését, vagyis igényeiknek megfelelő irányba alakítani az oktatási szolgáltatások (számukra) felkínált terét. Ilyen kezdeményezésnek tekinthetők a hiányzó vagy korlátozottan rendelkezésre álló szolgáltatások kikényszerítésére irányuló törekvések, akár közfinanszírozott formában, akár magánszolgáltatások megszervezésével, vagy helyi szinten az adott képzési hálózat egészét, illetve egyes részegységeit érintő konkrét döntések befolyásolására irányuló akciók (tagozatok, speciális programok, kiegészítő szolgáltatások indítása, infrastruktúra korszerűsítése, személyi feltételek javítása, kapcsolódó szolgáltatások – büfé, étkeztetés, sport és közösségi programok – fejlesztése).

Az oktatási rendszerekbe illeszkedő (piaci) magánszolgáltatási elemek aránya és formái így szintén rendkívül sokszínűek lehetnek, miként létrejöttük háttere is. Egészen másként alakul a magán- és állami (önkormányzati) oktatási szolgáltatások egymásra épülése, közös (állami) oktatási rendszerbe illeszkedése a tisztán piaci szolgáltatási, az egyházi szolgáltatási és az autonóm helyi közösségi (települési) szolgáltatási tradíciókra alapozódó rendszerekben, vagy a magán- és egyházi szolgáltatásokat kizáró (erősen korlátozó) államosított (államszocialista) szolgáltatási előzmények esetén. Amikor az oktatási szolgáltatások felkínált teréről beszélünk, az összes felkínált szolgáltatási elemet beleértjük, így a differenciáltan elérhető magánszolgáltatások valamennyi típusát, a magániskolától kezdve, az alapítványi képzési formákon, fizetett szervezett tanfolyamokon, magántanulói státuszt kihasználó formális vagy informálisan szervezett képzéseken át egészen a szülők által megvásárolt egyéni különórákig.

Az oktatási szolgáltatások felkínált tere – „második térként” – „a valóságot interpretálja a térbeliség reprezentációinak segítségével” (Berki 2014, 96.) a fogyasztók számára. Másként megfogalmazva: ez a hatalom által formált és irányított tér. Az állam jogszabályokban, koncepciókban, tervekben fogalmazza meg az oktatási rendszerrel kapcsolatos céljait, valódi arcát azonban az eltérő helyzetű emberek számára biztosított reális lehetőségekkel teszi láthatóvá. A térben élő ember pedig igazodik ezekhez a lehetőségekhez: saját maga számára lefordítja, értelmezi azokat. A szolgáltatást igénybe vevők saját megközelítésük, mentalitásuk, helyzetük alapján a felkínált szolgáltatások eltérő mintázatait látják; a megélt tér (harmadik tér) középpontjában a mindennapjait „itt és most” átélő szubjektum áll (Carman 1999). Fizikailag benne élve a térben, annak az általa értelmezhető (számára konstruált, felkínált) szegmensei alakítják cselekedeteit, döntéseit, választásait, melyek így a külső kényszerekhez történő igazodásnak, a saját határok értelmezésének és az e tényezőkhöz viszonyulásnak (beletörődés, elfogadás, határok tágítása) az egyvelege. E döntései eredményeként éli meg a szubjektum a mindennapjait, így azon részleteket is, melyek kapcsolatban vannak az oktatási rendszerrel: a megélt tér a mindennapokban itt és most élő szubjektum számára a realitás maga.

Fő kutatási kérdések, vizsgálati keretek

A kutatás a mindennapjaikat élő emberek lokális terekben meghozott konkrét döntései alapján – „alulnézetből” – közelíti az oktatási rendszert. Az emberek döntéseiből próbál következtetni a számukra „felkínált” lehetőségekre, vagyis a hatalom által formált és irányított térre (második tér) és annak jellemzőire, felépítésére, működésére; vizsgálja:

- a központi és helyi hatalom szerepét, befolyását, a különböző érdekcsoportok lehetőségeit a felkínált szolgáltatások alakításában;

- azt, hogy kiknek, hol, milyen tartalmú és színvonalú szolgáltatást kínálnak fel, és hogyan történik a szolgáltatást igénylők közül az igénybe vevők kiválasztása;
- azt, hogy a közfinanszírozott szolgáltatások mennyiben fedik le az igényeket, megjelennek-e (és ha igen, milyen finanszírozási háttérrel) a magán-, egyházi vagy egyéb közösségi szolgáltatások (intézményesült vagy nem intézményesült formában).

Az elérhető és felkínált oktatási szolgáltatások tere csak helyben ragadható meg, még ha a lokális terek magukon viselik is a helyi kereteken túlmutató hierarchiák, hálózatok hatásait: utóbbiak ugyanis a konkrét helyi viszonyokon, adottságokon, örökségeken, a lokális társadalom jellemzőin (összetétel, egyenlőtlenségek, együttműködések, megosztottságok) és a helyi hatalom működésén (érdekkörök, aktivitás) átszűrve jelennek meg. A „hely” fontos jellemzője, hogy másként jelenhet meg a különböző helyzetű, kultúrájú emberek és csoportok számára. A három kiválasztott mintatelepülésen közös vonás a cigány népesség jelenléte. Térbeli elhelyezkedésük, települési kapcsolataik és méretük alapján azonban lényegesen eltérő jellemzőkkel írhatók le. Az iskolai szelekció és szegregáció alakulásában a szakirodalom alapján megkérdőjelezhetetlen az etnikai különbségek és azok helyi társadalmi viszonyokat alakító szerepének, továbbá az „oktatási piac” egyéb jellemzőinek (helyi iskolák száma, jellegzetességeik, adottságaik, környező településeken elérhető szolgáltatások) fontossága (Havas, Kemény, Liskó 2002; Kertesi, Kézdi 2014; Ladányi 2009; Fejes, Szűcs 2018; Zolnay 2018). Az esettanulmányok helyszínének kiválasztásakor e szempontok mind egyikét igyekeztem érvényesíteni, így a vizsgált települések egyike központi szerepkörrel rendelkező, hagyományos ipari övezetben fekvő kisváros (X), a másik egy hátrányos helyzetű, határ menti zónában fekvő kisebb város (Y), melynek környezetében található az adott megye egyik legfontosabb, széles körű közszolgáltatásokkal rendelkező városa, a harmadik pedig e kisváros térségébe tartozó periférikus fekvésű, kedvezőtlen közlekedési kapcsolatokkal jellemezhető község (Z). A települések lélekszáma, húsz-, tíz- és egyezer fő körüli, a 2011-es népszámlálási adatok alapján a magukat cigány/roma nemzetiségűnek nevezők aránya sorban 15, 10 és 30%, a foglalkoztatottak nélküli háztartások aránya pedig 40, 50 és 60% körüli értéket mutat.

Az elmúlt közel fél évszázadban Magyarországon három, alapvetően eltérő oktatási rendszert működtetett az állam. Az államszocializmus hierarchikusan felépített, mégis részben decentralizált „tanácsi” oktatási rendszerét 1990 után egy központi keretszabályozásra, önkormányzati fenntartásra és finanszírozási felelősségre, továbbá széles körű intézményi autonómiára alapozott, szélsőségesen decentralizált rendszer követte, melyet 2011-től egy finanszírozásában, fenntartásában, irányításában és ellenőrzésében is egységesített, végletesen centralizált állami rendszer váltott fel.

Az elemzés hátterét jelentő empirikus kutatásaim mindhárom mintaterületen 2014–2018 között folytak, ám ennél hosszabb időtávot átfogva, a 2011. évi változások előtti időszak jellemzőit is figyelembe véve vizsgálom az oktatási rendszer működését és szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában, újratermelésében. E hosszabb időtáv és a rendszer minden lényeges elemét (finanszírozás, fenntartás, irányítás, szabályozás, ellenőrzés, társadalmi kontroll) érintő 2011. évi radikális átalakítás teszi igazán lehetővé, hogy értelmezzük az állam szerepének és szerepkör-változásainak következményeit, továbbá azokat a mechanizmusokat, amelyek a helyi társadalmi viszonyokat alakítva meghatározzák az egyes emberek és csoportjaik lehetőségeit, esélyeit az oktatási rendszerben történő sikeres előrehaladásra.

A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek újratermelése az oktatási rendszer esetében ugyanis – értelmezésünk szerint – az előrehaladási esélyek alakulásában ragadható meg. Abban tehát, hogy az érintettek számára lakóhelyüktől és jövedelmi helyzetüktől, társadalmi státuszuktól, családi hátterüktől, származásuktól, kapcsolatrendszerüktől függetlenül biztosított-e a lehetősége annak, hogy képességeiket, adottságaikat figyelembe véve magas szintű teljesítményt érjenek el. Másként fogalmazva: kimutathatók-e érdemi különbségek a különböző helyeken élő, eltérő társadalmi helyzetű egyének számára elérhető és felkínált szolgáltatások körében és minőségében. Vagyis mennyiben/miben térnek el az elérhető (első) és felkínált (második) szolgáltatások terei. És végül, ezek alapján hogyan „választanak iskolát” (harmadik tér) a különböző helyeken élő, eltérő társadalmi helyzetű csoportok tagjai.

A tanulók az intézményes szolgáltatásokat szervezett keretek között iskolákban, azokon belül pedig tanulócsoportokban veszik igénybe. A szolgáltatásban megfigyelhető különbségek így lehetnek intézmények közöttiek és intézményen belüliek. Szinte minden ország oktatási rendszerében létezik olyan szelekciós mechanizmus, mely különböző intézménytípusokat kínál fel a tanulók számára, választásra is kényszerítve őket. E szelekció abban az értelemben mindenhol általánosnak tekinthető, hogy az összes tanulót érinti valamikor. Az országok többségében azonban nem 14 éves korban vagy azt megelőzően (miként hazánkban), hanem később, és nem egy, hanem több lépésben kerül rá sor. Ráadásul, többnyire biztosított a téves vagy hibás választás korrekciójának lehetősége is. A középiskolai intézménytípus kiválasztásában mindenhol fontos szempont a tanulási teljesítmény, ám azokban az országokban, ahol például a felsőoktatásba történő továbblépésre a középfokú szakképzés is széles körű lehetőséget biztosít, e döntés szerepe lényegesen kisebb.

Magyarországon a szelekció a középiskolába történő belépéssel (14 éves kora) minden tanuló esetében megtörténik. És bár az átjárhatóságra hivatkozva voltak kezdeményezések arra, hogy akár a képzési szint, akár a szakmai kimenetel tekintetében lehetőség legyen a választás korrigálására, a szakirodalomban nincs vita arról, hogy a magyar rendszer túl korán és kellő megalapozottság nélkül

kényszeríti ki a tanulók intézményváltását (pályaválasztását), továbbá kevés lehetőséget biztosít a korrekcióra. Ebből egyértelműen következik, hogy a középiskolai továbbtanulásban Magyarországon a tanulási eredményeknek döntő szerepe van (Csapó 2008; Herman 2008; Velkey 2013), amit megerősítenek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is. A 2015-ös PISA-mérés szerint (mely a 15 éves tanulók teljesítményét méri, tehát középiskolába lépés után történik) az iskolák közötti különbségek természettudományi eredmények szórását magyarázó ereje Magyarország esetében kiemelkedően magas (Radó 2018). Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar oktatási rendszer tanulói teljesítményben megfigyelhető érdemi egyenlőtlenségei 14 éves kor előtt, vagyis az alapfokú képzési rendszerben alapozódnak meg. Kutatásunk során ezért az alapfokú oktatási szolgáltatásokat vizsgáljuk.

Előzmények – A fokozatosan erősödő általános iskolai szelekció és szegregáció okai, összetevői és következményei 2011 előtt

A 2011 előtti folyamatok jellemzőinek áttekintése nélkülözhetetlen az esettanulmányokban feltárt jelenségek értelmezéséhez, ezért ezt az időszakot – korábbi kutatásaimra és a szakirodalomra támaszkodva – az országosan érvényesülő legfontosabb, iskolaválasztást befolyásoló tendenciákra koncentrálni foglalom össze.

A rendszerváltás utáni időszak (általános iskolai) „beiskolázási” gyakorlatát az 1990-es évek elején az államszocializmus alulnézetből változatlan, egységes, előírt körzeti ellátási logikát követő intézményszervezési és intézményhasználati tradícióinak továbbélése jellemezte. A jogszabályokban meglehetősen hamar (1985) megjelent a szabad iskolaválasztás lehetősége, ám ennek ellenére jellemző maradt a körzeti iskolába történő beiratkozás. Az iskolák tanulóinak társadalmi összetétele nagyrészt követte a társadalom térbeli elrendeződését: az iskolai szegregáció azokban a terekben jelent meg, ahol a település vagy településrész is szegregátum volt. Az elemzések egyértelműen kiemelik, hogy e szegregátumok iskolái, iskolai telephelyei a tárgyi, szakmai feltételek és egyéb szolgáltatások tekintetében már az 1980-as években is alacsonyabb színvonalon teljesítettek (Forray 1986), ami a következő két évtizedben erősödött.

Az 1980-as évek elejének hazai oktatási rendszerét elemezve egy vizsgálat országosan mindösszesen százötven olyan tanulócsoportot említ, ahol többségben vannak a cigány tanulók (Havas, Kemény, Liskó 2002). 2005-re a helyzet radikálisan megváltozott: miközben a cigány tanulók aránya közel kétszeresre nőtt, a homogén cigány osztályok száma a korábbi érték nyolcszorosára emelkedett, és ennek háromszorosa volt azoknak az osztályoknak a száma, ahol többségben voltak a cigány tanulók (Havas, Liskó 2006). Ráadásul, a tudatos elkülönítés burkolt technikájaként egyre szélesebb körben vált jellemzővé a nehezen kezelhető, főképp cigány tanulók kiségitő iskolákba szorítása is (Ladányi 2009). A szakiroda-

lom által tehát már az 1990-es évek elején feltárt erősödő szegregáció mellett egyre szélesebb körben érvényesült az intézményesített belső szelekció is. A több párhuzamos osztállyal működő iskolákban a szakrendszerű oktatás (felső tagozat) megkezdésekor újrászervezett osztályokba a tanulási teljesítmény, érdeklődés, tehetség alapján sorolták be a tanulókat (tagozatok). Ez egyszerre szolgálta a tanulók előmenetelében érdekelt szülők igényeit és az iskolák szakmai presztízsét segítő pedagógiai innovációkat. Ráadásul, összhangban volt a korábbi évtizedek deklaráltan egyenlősítő oktatáspolitikáját háttérbe szorító, decentralizációra, piacosításra hivatkozó késő kádárizmus oktatáspolitikájával (Kovai, Neumann 2015), amely a korábbi „egységesítéssel” szemben tudatosan támogatta a pluralizmust, az autonómiát és az alternativitást. A körzeti iskola választását természetesnek tekintő szemlélet éppen az alternatív, kísérleti pedagógiai innovációkra, tehetséggondozó programokra hivatkozva kezdett előbb szűkebb, majd egyre tágabb körben megkérdőjeleződni. Ebben – az 1990-es évek közepétől – három, egymással szorosan összefüggő tényező játszott meghatározó szerepet:

- a demográfiai folyamatokból is következő többletkapacitások tartós fennmaradása,
- a szolgáltatások gyorsuló differenciálódása
- és a szülői szemlélet változása.

Az általános iskolai férőhelyek és a tanulói létszám alakulása

Az 1980-as évek elején általános iskolába lépő nagy létszámú évfolyamokhoz igazított képzési kapacitások fenntarthatatlanságával 1990-es évek első felében szembesülő önkormányzatok – pénzügyi ösztönzők hatására, eltérő intenzitással – hozzáfogtak a felesleges férőhelyek kivezetéséhez. A tanulók létszámának csökkenését kis késéssel, ütemesen követte a tanulócsoportok számának fogyása, miközben az iskolák számának csökkenési üteme mindvégig elmaradt attól. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az egy iskolát működtető önkormányzatok településpolitikai okok miatt erőn felüli áldozatokat vállalva próbálták megtartani iskolájukat,¹ másrészt az önkormányzatok megfelelő beiskolázási szabályozókkal érdemi viták nélkül is képesek voltak a tanulócsoportok számát a csökkenő tanulólétszámhoz igazítani, de nehezen vállalták a súlyos konfliktusokat jelentő iskola-bezárásokat.

Az iskolák számában 2007-2008-ban hullámszerű csökkenést figyelhetünk meg, melyet az elemzések a kistérségi társulások pénzügyi támogatásához és adminisztratív szabályaihoz kapcsolódó szigorításokkal összefüggő iskola-összevonásokkal, illetve a tovább romló költségvetési helyzet miatt erősödő racionalizálási kényszerrel magyaráznak (Hajdú, Hermann, Horn, Varga 2016; Radó 2018). Megítélésem szerint azonban, fontos szerepe volt ebben a helyi konfliktuskezelési gyakorlatban érzékelhető változásoknak is, mely összefügg a megváltozott országos politikai környezettel, és a korábbi években már szinte minden nagyobb várost

elérő, súlyosabb konfliktusok nélkül lezajló iskola- és intézmény-összevonási hullámmal is.²

A túlkínálat kialakulásában kezdettől fogva szerepet játszottak a rendszer-váltás után létrehozott új egyházi általános iskolák. Bár számuk és arányuk 2010-ig nem volt jelentős,³ és főképp a nagyobb városokban jöttek létre, szerepük mégis kiemelendő: a kedvezőbb finanszírozási feltételek (kiegészítő normatíva) és a körzeti ellátási kötelezettség hiánya miatt ugyanis a gyermekekért folyó versenyben egyértelmű előnyt élveztek. Számuk lassú növekedésében e két tényező játszotta a legfontosabb szerepet. Az önkormányzatokkal konfliktusba kerülő iskolák, illetve a finanszírozási problémák miatt kényszerhelyzetbe kerülő önkormányzatok kezdeményezték leggyakrabban az iskola egyházi fenntartásba adását (Velkey 2013).

Összefoglalva elmondható tehát, hogy az 1990-es évek elejére elsősorban a demográfiai változások következtében kialakuló általános iskolai többletkapacitások az ország szinte minden szegletében tartósan fennmaradtak, lehetővé téve ezzel a tanulók iskolák és települések közötti mozgását, vándorlását már az általános iskola megkezdésének időszakában.

A szolgáltatások gyorsuló differenciálódása

A szolgáltatások differenciálódása a fenntartó önkormányzatok költségvetési pozíciójával függ össze: az 1990-es évek közepétől hullámmódon, de folyamatosan romló, majd a 2000-es évek második felétől drámaivá váló helyzet felgyorsította a folyamatot. A kedvezőtlenebb helyzetű, saját bevételekkel alig rendelkező kisebb települések számára egyre nehezebbé vált az iskolák fenntartási költségeit csökkenő arányban fedező állami normatíva⁴ saját forrásokkal (fenntartói hozzájárulás) történő kiegészítése. Iskoláik fenntartását tovább nehezítette az alacsony gyermeklétszámból következő magasabb fajlagos költség, mely egyszerre vezetett az oktatási infrastruktúra és eszközállomány leromlásához, a szükséges szakemberek biztosításának nehézségeihez, a felzárkóztatás és tehetség gondozás feltételeinek ellehetetlenüléséhez.

Ez a kézzel fogható, mindennapokban is érzékelhető folyamat lényegében visszatartotta mindazokat a helyi iskola választásától (illetve ösztönözte az iskola rendhagyó szerkezetű gimnáziumok felé történő elhagyására a negyedik vagy hatodik évfolyam után), akik számára megvolt a lehetőség arra, hogy gyermeküket máshova járassák. E jelenséget ugyanakkor érdemben befolyásolták a helyi társadalom belső viszonyai, például az erős helyi szolidaritás, az összetartó közösség, a helyi elit példamutatása (akár a helyben maradás, akár az eljárás mellett), a helyi társadalom megosztottsága, családok közötti konfliktusok, etnikai feszültségek.

A nagyobb községeket és kisebb városokat a romló tendencia a magasabb gyermeklétszámból következő nagyobb személyzet és racionálisabb csoportszervezés lehetősége miatt kevésbé sújtotta, ráadásul a magasabb helyi adóbevételek

eleve nagyobb költségvetési mozgásteret biztosítottak számukra. A normatív finanszírozásból következő pénzügyi érdekeltség pedig nyitottá tette őket a „bejáró tanulók”⁵ fogadására is, hiszen a már elindított osztályok feltöltése kívülről jött tanulókkal többletnormatívát hozott. E települések tehát örömmel fogadták a romló feltételek elől „menekülő”, kistelepülésen lakó, jellemzően mobilabb, magasabb státuszú, a tanulást, tudást értékelő, gyermekük iskolai előmenetelére érzékeny, így beilleszkedési konfliktust sem okozó családok bejáró gyermekeit. A nagyobb városok, megyeszékhelyek gyermekelszívó hatása azonban egyértelműen erősebb volt, így a településszerkezeti jellemzők, közlekedési kapcsolatok érdemben befolyásolták a tanulók bejárási irányait. A nagyobb városok szélesebb körű szolgáltatási kínálata, a tartósan meglévő többletkapacitások és az e településeken jellemző, körzeti ellátási kötelezettséggel nem terhelt egyházi vagy magániskolák már az általános iskola megkezdésekor⁶ éles versenyhelyzetet teremtettek, melyet a szintén nagyobb városokban működő, többségükben egyházi fenntartású, rendhagyó szerkezetű (nyolc- és hatosztályos) gimnáziumok tovább erősítettek. A verseny okát a többletkapacitások, lehetőségét pedig a szabad intézményválasztás alapozta meg: ráadásul két párhuzamosan zajló, mégis egy irányba mutató versenyről beszélhetünk. Élesedő verseny alakult ki egyrészt a szülők (tanulók) között a magasabb színvonalú ellátáshoz való hozzáférésért, másrészt az intézmények között a gyermekek beiskolázásáért, elsősorban a megmaradás (férőhelyek feltöltése, álláshelyek megtartása, iskola megmaradása), másodsorban pedig a könnyen kezelhető, kevesebb problémát jelentő, magasabb szintű eredmények elérését ígérő tanulók megszerzése érdekében (Balázs 2007; Velkey 2013).

Az általános iskolák közötti verseny településen belül alakult ki, amibe legfeljebb a könnyen elérhető települések iskolái léphettek még be. A versenyfeltételeket az önkormányzati iskolák esetében a fenntartó határozta meg:

- a beiskolázási körzetek lehatárolásával,
- az indítható osztályok számának rögzítésével,
- a tagozatok, esetleg városi beiskolázású tagozatos osztályok indításának lehetőségével,
- az infrastrukturális feltételek, eszközök biztosításával,
- az iskola szolgáltatásait rögzítő pedagógiai program elfogadásával, a vonzó képzési elemek (kéttannyelvű képzés, emelt nyelvi óraszámok, művészeti képzés, drámapedagógiai képzés, sporttevékenység, informatikai képzés) engedélyezésével,
- valamint az iskola mozgásterét, lehetőségeit (személyzet kiválasztása, juttatásai) meghatározó, működtetéshez szükséges források biztosításával.

A nem önkormányzati fenntartású iskolákra és a környező települések iskoláira értelemszerűen nem vonatkoztak a helyi versenyfeltételek, így jelenlétük (különösen, ha több ilyen iskola is működött a településen vagy volt elérhető a közvetlen környezetében) általában még élesebbé tette a versenyt. A fenntartói

döntéseket az önkormányzati testületek hozták meg. Így abban, hogy e döntések milyen általános versenyfeltételeket alakítottak ki, milyen lehetőségeket biztosítottak az intézményeknek, hogyan viszonyultak az egyházi és magánintézményekhez, illetve a közeli másik településhez, a helyi politikának, a helyi hatalom működési gyakorlatának, a tradícióknak, a helyi érdekcsoportoknak, a kialakult érdekegyeztetési mechanizmusoknak és a helyi elit szemléletének volt meghatározó szerepe. Az ezekből következő sokszínű gyakorlat ellenére valamilyen formában a nagyobb városok mindegyikében megjelentek az elitiskolák és a hátrányos helyzetű vagy cigány tanulókat magasabb arányban ellátó, többnyire permkerületi szegregált iskolák.

A szervezett magán szolgáltatások szerepe – a fővárost leszámítva – ekkor még mellékes volt. A magas státuszú, tanulás- és tudásorientált, kimagasló teljesítményre képes tanulók képzését, a tehetségek differenciált gondozását képesek voltak színvonalasan ellátni az elitiskolák, köztük a rendhagyó szerkezetű gimnáziumok. A kiegészítő (fizetős) magán szolgáltatások (nyelviskolák, tehetség gondozó programok, érdeklődési körök), illetve a magántanárok szerepe az egyre élesedő verseny miatt folyamatosan nőtt. E bővülő kiegészítő piaci szolgáltatás azonban szintén a nagyobb városokban összpontosult. A magánforrások bevonása a kiegészítő oktatásba főként az élesebb versenyhelyzetet jelentő rendhagyó szerkezetű, de hagyományos gimnáziumokba történő felvétel időszakában vált intenzívebbé (Velkey 2013).

A szülői szemlélet változása

E folyamatok alakulásában fontos szerepet játszott a szülői szemlélet már ekkor is érzékelhető változása, mely a verseny helyeslésében, a saját érdek határozott megfogalmazásában és érvényesítésében, a tudatos döntéshozatalban és a tájékozódás igényében, egyúttal a „verseny társadalom” elfogadásában, a társadalmi egyenlőtlenségek, polarizáció tudomásul vételében és a jobb pozíció elérését célzó egyéni stratégiák követésében foglalható össze. Az iskola elkezdésének időszakában ez a „jó iskola” kiválasztását jelenti és a szükséges különórák (idegen nyelv, zene, mozgás, sport, ifjúsági közösség, érdeklődési csoport) iránti keresletben jelenik meg. A jó iskola kiválasztásában az iskola felszereltségének, épületállományának, eszközparkjának, szakmai személyzetének, hírének, elfogadottságának és – nem mellékesen – a tanulók összetételének van meghatározó szerepe. A magas iskolai végzettségű szülők iskolaválasztását már az általános iskolába történő belépéskor is a továbbtanulás esélye motiválja. E szempontok már az iskolakezdés időszakában erősítik a szelektivitást (Radó 2018; Velkey 2013).

A tartósan meglévő többletkapacitások miatt tehát az iskolaválasztás elvi lehetősége széles körben biztosított volt, vagyis az elérhető (elvileg választható) szolgáltatások köre lényegesen kibővült. Ám az elérhetőségben a településközi mozgás (bejárás) reális lehetőségét a társadalmi helyzet érdemben befolyásolhat-

ta (iskolabusz hiánya, helyközi tömegközlekedés állapota, szülők bejárása, gépkocsi használata stb.), ami már önmagában leszűkítette azok körét, akik valóban igénybe is vehették a távolabbi szolgáltatásokat. A szolgáltatások gyorsuló differenciálódása és a szülői szemlélet változása pedig egyrészt hihetetlen módon megnövelte a választási hajlandóságot (amit a szülők nem ritkán szinte kényszerként éltek meg), másrészt a felkínált szolgáltatásokban egyre élesebben érvényesítette a társadalmi helyzettel, származással összefüggő szempontokat. A keresett „gyűjtőiskolákat” (elitiskolákat) lényegében a társadalmi és az iskolai elit jelölte ki, egymással szoros összjátékban. Bár a fenntartó önkormányzatok rendelkeztek (közvetett – korlátozott) eszközökkel a folyamatok befolyásolására, többnyire nem vállalták a helyi elit érdekeivel és a szakmai közvéleménnyel szembeni fellépést.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy a magyarországi közoktatásban az általános iskolai oktatás szintjén már az 1990-es évek elejére egyértelműen megjelent a képességszelekció, mely a továbbiakban egyre szélesebb körben erősödő szociális és etnikai alapú szelekcióval egészült ki. A szelekció alapjává a 2000-es évek közepére a szociális helyzet és az azzal szorosan összefüggő, feltételezett iskolai teljesítmény vált, ami egyszerre jelentette a „megfelelő” tanulók támogatását, és a „nem megfelelők” kiszorítását, kizárását. A felkínált szolgáltatások társadalmi helyzettel összefüggő differenciálódása tehát ekkor már nemcsak érzékelhető, hanem egyre markánsabban és szélesebb körben megfigyelhető jelenség volt, melynek térbeli szerkezete szorosan követte a településszerkezeti jellemzőket és a hátrányos helyzetű lakosság ennek megfelelő térbeli elhelyezkedését.

Állami kezdeményezések a halmozódó problémák kezelésére a 2000-es évek elején

A halmozódó problémák orvoslásával az önkormányzati rendszer alapproblémáinak kezelhetetlensége és az intézményrendszer önkormányzati fenntartása miatt a kormányzat a 2000-es évek elejétől három irányban is próbálkozott:

- a hátrányok kezelését, kompenzálását segítő integrált oktatás támogatásával,
- a szétaprózott intézményrendszer nagyobb területi egységekbe szervezésével,
- az iskolai szegregációt korlátozó szabályok bevezetésével.

A pedagógiai szakszolgálatok megerősítése, az utazó gyógypedagógiai szolgálatok, gyógytestnevelés rendszerbe illesztése, a korai fejlesztés és diagnosztizálás feltételeinek megteremtése, a hátrányos, halmozottan hátrányos helyzet részletes szabályozása, a tanulói teljesítmények rendszeres mérésének támogatása, az országos mérési rendszer kiépítése önmagában is komoly előrelépést eredményezett. Az SNI-s (sajátos nevelési igényű) tanulók pénzügyi ösztönzőkkel megtámogatott integrált oktatása például igazi sikertörténetnek tekinthető, de érdemben bővült a különböző fogyatékossgal élők integrált oktatásban való részvétele is, még ha e tekintetben lényeges területi különbségek alakultak is ki.

A szétaprózott intézményrendszer problémáira elsősorban a társulási hajlandóság erősítését segítő pénzügyi ösztönzők (kényszerek) bevezetésével próbálták választ adni. A társulásban fenntartott intézményeknek járó, létszámhatárhoz kötött normatíva, a többcélú kistérségi társulások szabályozása és normatívája, illetve a konkrét feladatokhoz kapcsolt (szolgáltatások valódi költségeit jobban megközelítő), kötött felhasználású egyedi normatívák számának és szerepének növekedése⁷ adatok szintjén is kimutatható akkumulációs folyamatokat indított el, miközben javultak az infrastrukturális, eszköz- és szakember- ellátottsági mutatók is (Kovács, Koós 2018). Az elemzések a pedagógiai szakszolgáltatásokban (korai diagnosztizálás, fejlesztés, gyógypedagógia, logopédia, fogyatékossgal élők ellátása) és a kapcsolódó szociális jellegű szolgáltatásokban (étkeztetés, gyermekjóléti szolgálatok) is előrelépésekről számolnak be, ugyanakkor a kistérségeken belüli különbségeket csak kismértékben, vagy nem is csökkentő gyakorlatokra is felhívják a figyelmet (Balázs, Kovács 2012).

Az iskolai szegregáció egyre több helyen előforduló jelenségére válaszul – összhangban a szakmai közvélemény javaslataival (Kertesi, Kézdi 2004) – több deszegregációs szabályt léptettek életbe, melyeknek két típusát különböztethetjük meg:

- az iskolai beiratkozás, felvétel rendjét, a körzeti ellátási kötelezettség részletszabályait, a körzetalakítás elveit, a túljelentkezésre vonatkozó eljárás szabályozásokat,
- illetve a nyolc évfolyamnál kevesebb évfolyammal rendelkező iskolák tanulóinak továbbléptetését garantáló szabályozást.

Az első típusba sorolható szabályok az előforduló szegregációs csatornák lezárását célozták, egyre bonyolultabb és egyre bürokratikusabb eljárásokkal. A második típusba sorolható szabályokra azért volt szükség, mert felgyorsuló iskolai szegregáció esetén, ha a hátrányos helyzetű kistélepülés intézménye nyolc évfolyamnál kevesebbel működött, egyszerűen egyik közeli település nagyobb intézménye sem akarta felvenni a nehezen kezelhető, problémás, többségében roma tanulókat. E kezdeményezések szándékában és a tapasztalatok megítélésében nincs vita a szakemberek között (Havas 2008): egyöntetű vélemény, hogy ott, ahol a helyi társadalom szegregálni akar, és az intézmény irányítása a helyi társadalom által választott – attól újraválasztásában függő – önkormányzati testület hatáskörében van, az amúgy támogatandó deszegregációs szabályokra azok közös kijátszása lesz a válasz, különösen akkor, ha az ellenőrzés, büntetés rendszere nem működik megfelelően.

Az empirikus kutatás eredményei – az általános iskolai szelekció és szegregáció jellemzői az oktatási rendszer 2011. évi átalakítása előtt és után

Empirikus kutatásom mintaterületeit úgy választottam ki, hogy az iskolai szelekció és szegregáció fentebb részletezett, vizsgálatot megelőző időszakban jellem-

zövé váló folyamatait a helyi adottságokat tekintve eltérő típusba sorolható, ám a jelenségcsoport által egyértelműen érintett településeken elemezhessem.

A vizsgált legnagyobb településen (X város) a 2000-es évek első évtizedének közepén öt önkormányzati fenntartású, önálló iskola működött, közülük négy a település központjához viszonylag közel, a város szinte minden részéből jól megközelíthető helyen. A külterületi iskola a város peremzónájában, egy korábban a városhoz csatolt, hagyományos falusias szerkezetű, vegyes lakosságú településrész saját iskolája (volt és ma is az). Ezeken kívül a településen egy közvetlenül a rendszerváltás után alapított egyházi és egy kisebbségi önkormányzat által fenntartott nemzetiségi általános iskola működött. Utóbbiak az önkormányzati iskolákban jellemző 20-25 fős induló osztályokhoz képest lényegesen kisebb létszámú (évfolyamonként egy-egy 12-15 fős) osztályokkal biztosították a felmerülő egyházi, illetve nemzetiségi képzési oktatási igényeket (1. táblázat). Az értelmi képességeikben enyhén akadályozott tanulókat oktató megyei önkormányzati fenntartású iskolában dolgozó szakemberek látták el magas szinten a korai diagnosztizálással, fejlesztéssel, utazó gyógypedagógiai szolgáltatással, gyógytestneveléssel kapcsolatban felmerülő városi igényeket. Az önkormányzati iskolák közül a belvárosban található (C iskola) német nemzetiségi kisebbségi nyelvet oktató képzéssel, a nagyobb és újabb épületben működő (D iskola) pedig testnevelési tagozattal rendelkezett. Lényegében ez volt a település iskolarendszerének (helyi általános iskolai oktatási piac) hagyományos és több évtizeden át jellemző felépítése, amit csupán minimális mértékben alakított át a szomszéd kisváros nyolc osztályos egyházi gimnáziuma.

A tanulók létszámának csökkenését kezdetben az indított osztályok számának csökkentésével oldották meg, ám 2006-ban, az országos folyamatokkal összhangban, itt is megtörtént az önkormányzati iskolák egy igazgatási egységbe szervezése. A további létszámcsökkenés miatt – előre tervezett, ütemezett módon – a belvárosi kisebb és régebbi iskolaépületből 2009-ben áthelyezték az osztályokat a nagyobb új épületbe. Közben, 2008-ban az összevont iskola központi épületében (D iskola) a magasabb évfolyamok angol nyelvi képzésének megerősítése mellett felmenő rendszerben elindítottak egy angol kéttannyelvű osztályt, továbbá megtartották a korábban is népszerű testnevelési tagozatot. Mindez azal a céllal történt, hogy a szomszéd városban működő nyolcosztályos egyházi gimnázium elszívó hatását ellensúlyozzák, és a szintén ott működő, hagyományos szerkezetű két tanítási nyelvű, az X városban is keresett gimnáziumba történő bejutás esélyét növeljék. Az iskolák egy igazgatási egységbe szervezése, majd az egyik épület kivonása a romló pénzügyi, költségvetési helyzet következménye, a kéttannyelvű tagozat pedig a szülők nyomására adott intézményi és önkormányzati válasz volt. Az összevont intézmény kisebb és régebbi épületeiben (E és F iskolák) így csak normál osztályok indultak (1. táblázat).

2005-ben a város hét iskolája közül az öt önkormányzati fenntartású intézmény körzeti beiskolázással működött: a német nemzetiségi nyelvet oktató osz-

tály és a testnevelés tagozat is. Az egyházi és a kisebbségi önkormányzati iskola – figyelembe véve az osztályok létszámait is – a tanulók alig 15%-át vette fel. Az iskolakezdekéskor nem, a negyedik osztály után azonban már ekkor is érzékelhető volt a szomszéd város nyolcosztályos gimnáziumának elszívó hatása.

Ebben az időszakban tehát az iskolai szelekció még korlátozott volt a városban az általános iskola megkezdésekor, az etnikai alapú szegregáció a cigány tanulók magas létszáma ellenére sem gyorsult fel. Az iskolák összetétele követte a település belső szerkezetét, a magasabb státuszú családok gyermekeinek aránya a belvárosi, a kisebbségi és az egyházi iskolában volt csak enyhén magasabb az átlagosnál. A cigány tanulók a lakóhelyi elhelyezkedést követve viszonylag egyenletesen oszlottak el az iskolák között (1. táblázat).

Az évtized végére az erősödő szelekciós nyomás és az önkormányzat iskolaszerkezeti változtatásainak hatására jelentősen csökkent a körzeti beiskolázás szerepe. A korábbi 15%-kal szemben ekkor már a férőhelyek közel 40%-át tették ki a városi beiskolázást lehetővé tevő tagozatok és a nem önkormányzati iskolák osztályai. Ez a magas arány és a szabad intézményválasztásban érintett szolgáltatások széles köre lényegesen eltér a nemzetközi gyakorlattól. Más országokban is

1. táblázat A cigány tanulók becsült aránya 2005-ben és 2016-ban X város általános iskoláiban
Estimated proportion of Gypsy students in 2005 and 2016 in elementary schools in City X.

2005			2016		
Intézmény	Iskolai osztályok száma	Cigány tanulók aránya (% becsült)	Intézmény	Iskolai osztályok száma	Cigány tanulók aránya (% becsült)
A (egyházi)	8/1	5	A (egyházi)	8/1	5
B (nemzetiségi)	8/1	10	B (nemzetiségi)	8/1	15
C (önk. – belváros – német kisebbségi nyelvet oktató)	8/1	10	C (egyházi – belváros)	8/1	0
D (önk. – nagy, új épület)	16/2	30	D (állami – német tagozat)	8/1	10
			D (állami – angol kéttannyelvű)	8/1	5
E (önk. – kisebb épület)	16/2	20	D/E (állami – kisebb)	8/1	100
F (önk. – régebbi épület)	16/2	15	D/F (állami – régebbi)	8/1	25
G (önk. – külterületi)	8/1	15	D/G (állami – külterületi)	8/1	30
Összes osztály/évfolyam	10		Összes osztály/évfolyam	8	
Első évf./cigány tanulók %		17	Első évf./cigány tanulók %		28

Forrás: saját adatgyűjtés

nő már az iskolakezdés időszakában a szabad választás lehetősége, de ez csak az intézmények 10-15%-át érinti, amelyek magániskolák vagy egyházi szereplők:⁸ az állami (önkormányzati) intézmények körzeti ellátást nyújtanak, és ezek adják a férőhelyek túlnyomó többségét (Berényi 2018). Természetesen, családi okokból (munkahely, testvér, nagyszülők) előfordulhat, hogy egy gyermek nem a körzeti, hanem másik állami (önkormányzati) iskolába jár, de ennek gyakorisága rendkívül csekély.

A növekvő szelekciós nyomást a helyiek négy okra vezetik vissza:

- a szülői szemlélet változására, amely az egyházi és a kisebbségi önkormányzati iskolák, illetve a tagozatos képzések keresettségének növekedésében mutatkozik meg,
- a szomszéd város nyolcosztályos gimnáziumi képzésének erősödő elszívó hatására,
- a középiskolai továbbtanulási verseny élesedésére és a leszakadástól való félelemre,
- valamint a cigány tanulók arányának növekedésére.

E hivatkozások inkább az elitizálódás gyorsuló folyamatát jelzik, ami ekkor már egyértelműen érzékelhető volt, ám az erősödő szegregációs nyomás ellenére alig változott a cigány tanulók iskolák közötti eloszlása. Ezt az érdekeltek a hátrányok kompenzálását segítő intézkedések eredményességének, a központilag előírt deszegregációs szabályokkal való intézményi azonosulásnak tulajdonítják. Ez utóbbi tényező összhangban van a helyi társadalmi tradíciókkal, amelyek immár évtizedek óta biztosították a cigányok, nemzetiségiek és magyarok, illetve a különböző vallásúak együttélését. A város minden iskolájában működött ugyanis a fejlesztő pedagógia, az utazó gyógypedagógiai szolgálat, elérhetőek voltak a szükséges szakemberek, az osztályok csökkenő létszáma ellenére arányosan bontották a csoportokat, így biztosított volt a lehetőség a differenciált oktatásra és a tehetségek gondozására. A szeparációs nyomás sem a tanárok, sem a szülők részéről nem billent át arra a színtre, ami a problémás tanulók már szélesedő körének kizárásához vezetett volna. A helyi elit keresett iskolái tehát nemcsak elérhetőek voltak, de fel is kínálták ezeket a nehezebb szociális helyzetben élő családok gyermekei számára.

2011 után azonban gyökeresen megváltozott az országos helyzet, s ez X városban is felgyorsította az iskolai szelekciót és szegregációt.

- Az új oktatáspolitikai kiemelten preferált szolgáltatói lettek az egyházi intézmények. Ez egyrészt az állami iskolák forrásait érdemben meghaladó költségvetési támogatásban (Radó 2019), másrészt a lényegesen nagyobb mozgástérben, helyi döntési szabadságban jelenik meg. Az egyházi iskolák száma és tanulói aránya e politika következményeként már a 2010. évi kormányváltás után érzékelhető növekedésnek indul, s az expanzió azóta is folyik. A korábban kiürített belvárosi iskola épületének felújítása és egy új egyházi iskola létrehozása (2012-ben) e folyamat fontos helyi eredmé-

nye. Az iskolai férőhelyek száma így a csökkenő tanulói létszám ellenére tovább nőtt, a helyi iskolák közötti, jobb képességű, magasabb státuszú, tudás- és tanulásorientált családok gyermekeiért folyó verseny még élesebb lett. Ez növelte az állami iskolákra nehezedő, tagozatok indítására és a belső szelekció erősítésére irányuló nyomást. A körzeti ellátást nyújtó férőhelyek aránya a városban 40% alá csökkent, miközben a nem állami intézményfenntartók férőhelyei az országos átlagot közel 10%-kal meghaladva 25%-ra növekedtek.

- Az önkormányzati intézmények államosítása után hamar szétestek azok az intézmények közötti szolgáltatási kapcsolatok, melyeknek különleges szerepük volt a halmozódó hátrányok kezelésében. Az iskolai oktatáson kívüli alapszolgáltatásokat elvileg továbbra is térségi szinten, de immár az állami intézménynek számító tankerületek (járás) szervezésében biztosították. Az egyes iskolákban csak a szociális alapellátásokat (gyermekfelügyelet, étkeztetés, iskolaorvos) oldották meg. A gyógytestnevelés, gyógypedagógiai ellátás, korai diagnosztizálás és fejlesztés a szükséges szakszemélyzet biztosításának nehézségei miatt szinte azonnal drasztikusan visszaesett.
- A kötelező óraszám növekedése, a merev tartalmi előírások, az önálló kezdeményezések korlátozása, a túlmunka ellentételezésének megszűnése és a centralizációból következő függőségek nemcsak nehezebbé tették a minőségi pedagógiai munkát, hanem érzékelhető módon erősítették a korábban is meglévő szeparációs nyomást (Radó 2018). Megfelelő külső segítség és eszközök nélkül a pedagógusok képtelenek voltak a halmozódó problémák kezelésére, így partnerré váltak a homogén csoportok szervezésében, az iskolák közötti és iskolán belüli szelekció erősítésében, vagyis a tanulók családi háttér szerinti szétválogatásában.
- Bár hatályban maradtak egyes szegregációellenes rendelkezések, a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók besorolására vonatkozó szabályok megváltoztatása (Ferge 2017) lényegében az adminisztráció szintjén szüntette meg a szegregációt. E szabály életbe lépése előtt az E épületben lévő, csak cigány tanulókból álló osztály közel 90%-a halmozottan hátrányos helyzetű volt. A szabályok változása után ugyanabban az osztályban, ugyanazon gyerekek közül kevesebb, mint 50% lett halmozottan hátrányos helyzetű, vagyis adminisztratív értelemben az osztály nem szegregált, így nincs is szükség szegregáció elleni intézkedésekre és a halmozott hátrányok többleterőforrásokat igénylő kezelésére.

Mindezek hatására a két egyházi iskola, illetve az állami iskola német tagozata és angol kéttannyelvű képzése váltak a helyi társadalmi, politikai és gazdasági elit iskoláivá. Ezekbe az osztályokba lényegében ma már nem juthat be hátrányos helyzetű, alacsony státuszú és (különösen) cigány tanuló, számukra ezek az iskolák, bár elérhetőek, mégsem jelentenek felkínált képzést. A kompe-

tenciamérések alapján 2010 előtt a belvárosi és a nemzetiségi iskola teljesítménye volt a legmagasabb a városban: ezek az iskolák a hatodikos és nyolcadikos matematika és szövegértési feladatokban is az ország legjobb általános iskolái között (felső 5%) foglaltak helyet. 2012 után (ekkor lettek hatodikosok az iskolák átszervezésekor belépő tanulók) eredményeik érzékelhetően romlottak, majd az utóbbi néhány évben a nemzetiségi iskolában enyhén javuló tendenciát mutatnak. Ezt magyarázhatja, hogy a nemzetiségi iskola a gyorsuló elkülönülés időszakában a jobb anyagi helyzetű cigány családok menekülő útjává vált. Az átlagos cigány tanulók számára az elérhető iskolák közül elvileg választhatók (felkínáltak) maradtak a D/E-F-G állami fenntartású intézmények, melyek közül – az elérhetőség miatt – a közelben lakókat leszámítva kiesik a külterületi (D/G) és a város másik felében lévő D/F iskola. Utóbbi körzetében hagyományosan alacsonyabb a cigány tanulók aránya. A városban élő nehezebb helyzetű diákok és a cigány tanulók többsége számára az E iskola választása a realitás. Ide szorul vissza a cigány tanulók többsége, leszámítva azokat, akik kockáztatva az erősödő társadalmi előítéletekből következő beilleszkedési nehézségeket, menekülési utakat keresnek (korlátozottan látnak más lehetőségeket), például a B (nemzetiségi) iskolát (1. táblázat).

Napjainkban a legjobb kompetenciamérési eredményeket a 2012-ben alakult egyházi iskola tanulói produkálják (különösen matematikából). Ez nemcsak a szülői háttérnek, hanem a pedagógiai munkának is köszönhető. Mind a hozzáadott érték, mind a családi háttérindex alapján kimondottan jól teljesít az iskola. A hagyományos egyházi iskolában az angol és a német képzés országos összehasonlításban az átlagosnál kissé jobb, az idősorokat tekintve enyhén javuló eredményeket mutat. A cigány tanulók intézményévé váló iskola 2012-2013-ig az átlaghoz illeszkedő, majd érzékelhetően romló eredményeket mutat. A méréseken résztvevő tanulók alacsony száma miatt a családi háttérindex adatok nem állnak rendelkezésre. A külterületi és a régebbi épületben működő, körzeti feladatokat ellátó iskolák eredményei szintén enyhén romló tendenciát mutatnak, a jelen felé közeledve – illeszkedve az országos adatokhoz – a családok szociális helyzetéhez képest is alulteljesítenek.

A vizsgált másik (Y) városban hagyományosan három általános iskola működött. Az 1990-es években a belvárosban található modern, jól felszerelt iskola a megyei tanulmányi versenyek egyik legsikeresebb kisvárosi intézménye volt. A másik két iskola a város peremzónájában helyezkedett el. Az egyik az ipartelep közelében: ide jártak az ipari (élelmiszeripari nagyüzem) munkások gyermekei. A másik pedig a cigányok által nagyobb arányban lakott övezetben elhelyezkedő régi iskola volt. A településen sem egyházi, sem nemzetiségi iskola nem jött létre és jelenleg sem működik.

X városhoz hasonlóan a 2000-es évek első évtizedének közepéig az iskolák tanulói – a körzeti ellátás logikáját követve – a lakóhelyükhöz legközelebbi iskolát választották. Az iskolák társadalmi összetétele követte a lakosság térbeli elhelyezkedését: a magasabb státuszú családok gyermekei a belső iskolába, az

alacsonyabb státuszú magyar gyerekek az ipartelepibe, a peremzónában lakó cigány tanulók pedig a legkevésbé felszerelt régi iskolába jártak nagyobb arányban. A belső iskola minden évfolyamon meglévő két osztályát az akkor elfogadott gyakorlat szerint a negyedik osztály elvégzése után a tanulmányi eredmények alapján – homogén csoportok kialakítására törekedve – válogatták szét, sorolták be a felsős osztályokba. A kompetenciamérések egyértelműen mutatják az eredmények osztályok szerinti lényeges eltérését. A belső iskola jobb osztálya a kisvárosi átlagot lényegesen meghaladó, a másik pedig az ipartelepi iskola osztályaival együtt átlagos szintű eredményeket mutatott.

2006 után ebben a városban is megtörtént az iskolák egy intézménybe történő összevonása, majd második lépésként a régi épület kivonása is. Ezt a gyermeklétszám csökkenésére, a régi épület felújítási kényszerére és az ekkor már hatályba lépő deszegregációs szabályokra hivatkozva lépte meg az önkormányzat. A régi iskola épületének kiürítése egy ütemben történt, a korábban három párhuzamos osztállyal rendelkező belső iskola két működő normál osztálya mellé helyezték el a régi iskola egyben tartott osztályait. Külön csoportban maradtak a belső iskola kis létszámú, értelmi képességeikben enyhén akadályozott tanulói. Az összevonás utáni, 2008–2010. évi kompetenciamérések alapján a régi iskola áthelyezett, belső iskola harmadik, leggyengébb normál osztályaként működő csoportja hatodikos matematikából – messze elmaradva az országos átlagtól – a legjobb osztály átlagának 57, szövegértésben 63%-át érte el.

Az összevonás és épületkivonás a belső iskolába bekerülő jelentős számú cigány tanuló miatt gyorsan kifejlődő láncreakciót indított el. A létszám adatok alapján az összevonást követően szinte azonnal elindult a belső iskola felső tagozatán egy fokozatos elszivárgás, egyrészt az ipartelepi iskola felső tagozatának alacsonyabb létszámú osztályaiba, másrészt a közeli nagyváros nyolcosztályos egyházi gimnáziumába. Ezzel párhuzamosan, a negyedik osztály után is egyre nagyobb arányban léptek ki a tanulók a környező városokban elérhető nyolcosztályos gimnáziumokat keresve. Az első osztályos beiskolázáskor a város belső területeiről többen választották ekkor már az ipartelepi iskolát és a könnyen elérhető nagyváros jól szervezett, többletkapacitásokkal rendelkező általános iskoláit. Míg tehát korábban a helyi általános iskolai oktatási piacra az első osztályos beiskolázáskor egyáltalán nem volt hatása a környező települések szolgáltatásainak és az elérhető nyolcosztályos gimnáziumi képzések is csak keveseket szívtak el a városból, ez a helyzet az összevonás után drasztikusan megváltozott. Miután a város iskolái leértékelődtek a helyi elit szemében, az érintettek többletköltséget, kényelmetlenséget vállalva egy szélesebb oktatási piacon kerestek maguk számára megfelelő szolgáltatást.

A kevesebb belépő és az elszivárgók miatt a belső iskola osztályait elkezdték átszervezni, ami tovább gyorsította a „kimenekülést” – ahogy az iskola egyik dolgozója megfogalmazta a jelenséget. A helyiek szerint napjainkban legalább két busznyi általános iskolás korú tanuló jár be minden nap a szomszéd városba.

A kompetenciamérések adatai egyértelműen visszaigazolják az iskolák közötti vándorlást és a gyorsuló szegregációt. A belső iskola mára megmaradó két párhuzamos normál osztálya a kisebb létszámok ellenére (15-20 tanuló) az utóbbi három évben a hatodikos matematikamérések szerint az ország leggyengébbjei között van, közel 300 ponttal elmaradva az országos átlagtól és 200 ponttal elmaradva az ipartelepi iskola átlagától.

A helyi szakemberek véleménye szerint súlyos hiba volt a régi épület kivonása. A szakirodalomban részletesen leírt és elemzett „hódmezővásárhelyi modell” (Szűcs 2018) a cigányok magasabb aránya és a kevesebb iskolai osztály miatt nem is működhetett a településen. A lakosság elhelyezkedését követő szegregációt tudomásul véve, a pedagógiai munka megerősítésével, eszközök és szakemberek biztosításával kellett volna a régi iskolában halmozódó problémákat kezelni, amivel elkerülhető lett volna a város iskolarendszerének összeomlása és egyre többek menekülése a nagyvárosba.

Véleményük szerint a kedvezőtlen folyamatokat elindító döntés politikai alapú volt és kívülről kezdeményezték, úgy érzik, hogy az iskolák államosítása immár lehetetlenné teszi a szélesen értelmezett helyi közösség érdekeinek képviselését. *„Az állam elvitte az iskolát és ezzel átvette a felelősséget is, majd azt mondta, hogy mindenki boldoguljon, ahogy tud. Aki tud, boldogul is, aki meg nem tud, az marad...”* – mondta egy elkeseredett iskolai dolgozó. Lényegében tehát a helyi szolgáltatók leromlásával, szétesésével a jó érdekérvényesítő képességekkel rendelkező, mobil, magas státuszú családok az elérhetőség kibővítésével, egy szélesebb, nagyobb oktatási piac értelmezésével teremtették meg maguknak a megfelelő (felkínált) szolgáltatásokat. Ez a lehetőség azok számára, akik elől sokan a szomszéd városba menekülnek, nem biztosított, nekik nem kínálták fel. Ők választhatják korlátozott számban az ipartelepi iskolát, a többi pedig marad, visszaszorul a számukra egyedülként adott belvárosiba.

Az iskolai szelekció és szegregáció drámai gyorsulásában minden érintett fontos szerepet tulajdonít a tanárok leterheltségének, az elismerés hiányának és a pedagógiai szakszolgálati tevékenység háttérbe szorulásának. A helyiek véleménye szerint a társadalmi polarizáció erősödése szinte automatikusan vonja maga után a szegregációt, a tanulók iskolai csoportokba szerveződéését családi hátterük szerint, különösen ott, ahol a cigányság aránya magasabb és társadalmi integrációjuk is nehézségekbe ütközik.

A vizsgált harmadik település (Z) története az előbbiektől merőben eltérő képet mutat. Itt egyetlen iskola található, amelyben minden évfolyamon egy kis létszámú osztály működik. A település földrajzi elhelyezkedése és közlekedési kapcsolatai miatt csak nehezen érhető el valamely nagyobb, magasabb szintű szolgáltatást nyújtó város. A középiskolába járó diákokon kívül munka miatt naponta alig egy tucatnyi ember hagyja el a települést, így szülőkkel együtt ingázó tanulók sincsenek. Minden helyben lakó gyermek a helyi iskolába jár, a cigányok magas települési aránya miatt az osztályok mindegyike cigány többségű, az intéz-

mény kívülről nézve szegregált, ún. gettóiskola. A helyi (elérhető) oktatási szolgáltatási piac tehát lényegében egyetlen iskolát jelent: alternatívaként a szomszéd falvak kisebb iskolái jöhetnének szóba, ám ezek egyikének sem kedvezőbbek a tárgyi adottságai. Egy kisebb közeli falu iskolája lehetne vonzó, hiszen ott egyetlen cigány tanuló sincs, mégsem keresik a helyiek. Lényegében az elérhető szolgáltatások beszűkülése hozta létre azt a helyzetet, amelyben a helyi közösség számára a megmaradás egyik kiemelt szimbóluma az iskola lett. A helyi közösség ezért az önkormányzati fenntartás időszakában és azt követően is erőn felül áldozott az iskolára: mindenki szívügyének tekintette az iskola megmaradását, működését, fejlődését. Ennek eredményeként – EU-források bevonásával – néhány éve sikerült teljesen felújítani az épületet és építeni egy új tornatermet, mellyel az infrastruktúra és eszközpark valóban eléri a napjainkban joggal elvárható. Az iskola tanári kara helyben él, az önkormányzati vezetők, helyi gazdák gyermekei szintén ide járatják gyerekeiket, miként a közmunkából élők, vagy a szociálisan segélyezetttek is.

A kompetenciamérés adatai szerint 2008-tól napjainkig a tanulók hatodikos matematika és szövegértési eredményei kisebb hullámzásokkal mindvégig a községi átlag szintjén álltak. A nyolcadikos eredmények szövegértésből továbbra is a községek átlaga körül alakulnak, matematikából azonban több évfolyam esetében is meghaladják azokat, mutatva az összefogás, odafigyelés eredményét, tovább erősítve a fejlődés, előrelépés lehetőségét.

Elszabaduló egyenlőtlenségek, újratermelő területei és társadalmi hátrányok 2011 után a hazai alapfokú iskolarendszerben – összefoglalás

Az oktatási rendszer 2011 utáni radikális átalakítása több ok miatt is lényegesen gyorsította az iskolai szelekciót és szegregációt. Az új állami oktatáspolitikai nyíltan preferált intézményei az egyházi iskolák lettek. Ez egyrészt az állami iskolák forrásait érdemben meghaladó költségvetési támogatásban, másrészt a lényegesen nagyobb mozgástérben, helyi döntési szabadságban jelenik meg. Az egyházi iskolákba járó tanulók száma országos szinten 2006-2016 között több mint kétszeresére növekedett, az általános iskolák esetében részarányuk a 2000. évi 4,5% és a 2009. évi 8% után mára megközelíti a 15%-ot. Az állami iskolák mellett működő, körzeti ellátási teher alól mentesülő egyházi iskolák számának gyors növekedése nemcsak önmagában, hanem az állami iskolákban jelentkező szelekciós nyomás miatt is már az általános iskola megkezdésekor érdemben gyorsította az iskolai szelekciót. A jelentkezők közötti válogatás „szabadságával” rendelkező iskolák (férőhelyek) számának érdemi bővülése szélesre nyitotta annak lehetőségét, hogy az elérhető szolgáltatásokon belül elkülönülhessenek a különböző társadalmi csoportba tartozó, eltérő társadalmi helyzetű és etnikumú családok számára felkínált szolgáltatások.

Az önkormányzati intézmények államosítása az iskoláztatás megszervezését egyértelmű állami feladatként definiálta, így mentesítette a helyi politikai, társadalmi, gazdasági elitet a helyi oktatási rendszer kiegyensúlyozott, minden helyi érdeket figyelembe vevő megszervezésének felelőssége alól. A helyi elit így az iskoláztatással kapcsolatos érdekérvényesítő (közéleti) tevékenysége során szabadban koncentrálhat a saját érdek érvényesítésére, a színvonalában, tartalmában neki tetsző intézményi szolgáltatások kikényszerítésére, majd annak kisajátítására. Ez a helyi viszonyok, tradíciók alapján jelentheti az egyházi iskolai képzés megszervezésének támogatását, tagozatok indítását az állami iskolákban (X település), vagy jobb szolgáltatást nyújtó képzési helyek választását egy másik településen (Y település) az iskola megkezdésekor vagy a negyedik, hatodik évfolyam elvégzése után. Persze, egyúttal elvileg lehetővé teszi a helyi iskola (iskolák) minden helyben élő érdekeit szolgáló fejlesztését is, tovább erősítve a helyi közösség egészéért (Z település) vállalt felelősséget. Az államosítás utáni időszakban tehát rendhagyó módon nem beszűkült, hanem kiszélesedett a helyi elit lehetősége az önérdék megfogalmazására és érvényesítésére a helyi oktatási rendszer alakításában.

Az elérhető szolgáltatások gyorsuló differenciálódása kutatási tapasztalataim szerint a társadalmi helyzettől, illetve az iskoláztatáshoz, tudáshoz, tanulás-hoz való viszonyulástól függően eltérő döntési lehetőségeket és válaszokat eredményez. A jó érdekérvényesítő, magas státuszú csoportok igyekeznek a maguk számára megszervezni vagy más településen elérni a jó szolgáltatásokat. Ez együtt jár a családok társadalmi háttér szerinti szétválogatásával, az elitizálódás erősödésével, ami magába foglalja az alacsonyabb státuszúak kizárását, bejutásuk korlátozását ezekben a magasabb státuszúak számára felkínált „kiválasztott” intézményekben. A tudás és tanulás iránt kevésbé érzékeny szülők jellemzően továbbra is a körzeti iskolát preferálják,⁹ ha azonban annak társadalmi összetételét, felszereltségét már problémásnak vagy veszélyesnek vélik, menekülési utakat keresnek, és az elit által kevésbé preferált, számukra is felkínált, számukra is választható iskolákba viszik gyermekeiket (Hricsovinyi, Józsa 2018). Az elitizálódó és menekülési utat jelentő iskolák értelemszerűen mereven bezáródnak a legrosszabb helyzetű családok gyermekei előtt, akik így visszaszorulnak a legrosszabb körzeti iskolákba. Mindez tovább gyorsítja a szolgáltatás differenciálódását és a társadalmi háttér szerint osztja el az iskolák (telephelyek, osztályok) között a tanulókat. Ez a folyamat különösen érzékenyen reagál az etnikai különbségekre: ahol nagy számban élnek cigányok, ez élesedő társadalmi polarizációt eredményez, a folyamat sokkal gyorsabb és drámai hatású.

A kötelező óraszám növekedése, a merev tartalmi előírások, az önálló kezdeményezések korlátozása, a túlmunka ellentételezésének megszűnése és a centralizációból következő függőségek nemcsak nehezebbé teszik a minőségi pedagógiai munkát, hanem erősítik az ún. szeparációs nyomást is. Az iskolák megfelelő eszközök és segítő szakemberek nélkül partnerré válnak a homogén csoportok szervezésében, a problémák elkerülésében, „lerúgásában”, például a „ne buktas-

suk meg, mert akkor itt marad a nyakunkon” érvelés alapján. Ugyanazok a tanárok, akik évekkal korábban elkötelezetten képviselték az integrált oktatást és a szegregáció elleni fellépést, mára belefáradtak a mindennapi küzdelembe és fássultan veszik tudomásul, vagy hallgatólagosan támogatják is a szelekciót és a szegregációt.

A korábbi állami oktatásirányítás szemérmes integrációpárti, a spontán szegregációt adminisztratív eszközökkel korlátozni akaró megközelítését a társadalmi polarizációt természetesnek tekintő, az iskolai szelekciót és a szegregációt tudomásul vevő álláspont váltotta fel. Mi sem bizonyítja ezt szemléletesebben, mint a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók besorolásának fentebb hivatkozott megváltoztatása és a hátrányok kompenzálását szolgáló, korábban kiépült ellátási rendszerek szétesése, lassú eróziója. Az állam ezzel lemondott arról a korábban hangoztatott oktatáspolitikai célról, amely a társadalomban lévő tudáspotenciál minél szélesebb körű kiteljesítését tartotta fő feladatának, vagyis arról, hogy „lehetőleg mindenkit eljuttasson oda (arra a szintre), ahova a képességei szerint eljuttatható”. Azt a megközelítést tehát, amely az állam felelősségét hangsúlyozza minden tanuló szervezett intézményes oktatásában, a megfogalmazott oktatáspolitikai célok és tettek mögött meghúzódó azon szemlélet váltotta föl, mely a szülő és a család felelősségét hangsúlyozza a gyermek taníttatásának megszervezésében. Így azon családok számára, akik igénylik a tudást, akik fontosnak tartják a tanulást, biztosítja az ehhez szükséges „királyi utakat” (felkínált magasabb szintű szolgáltatások). Engedi az iskolai szelekciót (a gyerekek társadalmi háttér szerinti szétválogatását) és erőforrásokat csoportosít át az „igényesebb” szülők iskolái számára. Akik azonban ezt nem igénylik, megkapják a romló színvonalú normál állami, akiknek pedig úgyszólván a sehová sem vezető szegregált állami oktatást. Az elérhető szolgáltatások differenciált felkínálása (és egyúttal korlátozása) teremti meg ennek lehetőségét, melynek konkrét „tartalommal” történő megtöltésében, helyi megjelenésében a fentebb leírtak alapján meghatározó szerepe van a helyi elitnek és az iskoláknak.

Az állami és egyházi intézményeket is érintő egységesítés és szűk mozgásteret adó tartalomszabályozás, továbbá a teljes közfinanszírozott rendszert sújtó kedvezőtlen munkafeltételek (magas kötelező óraszám, alacsony bérszínvonal, hiányzó vagy nagyon szűk körű segítő személyzet, bürokratikus előmeneteli rendszer) az elmúlt időszakban érzékelhetően megnövelték a keresletet az alternatív program szerint működő magániskolák iránt. A magánintézmények száma a fővárosban és a nagyobb városokban gyors növekedésnek indult, és immár a közepes vagy kisebb városokban is megjelentek a magántanulói státuszt kihasználó alternatív, magánforrásból finanszírozott, gyakran informális intézmények. A közfinanszírozott oktatás egyre szélesebb körben jelentkező zavarai tehát a piaci szolgáltatások fokozatos bővülését eredményezik, ami a felsőoktatási verseny élesedése miatt válaszkényszeríti a teljes rendszert. Tovább gyorsul például a rendhagyó szerkezetű gimnáziumok differenciálódása és a kimagaslóan jó iskolákért folyó verseny. A ver-

senyben pedig csak azok tudnak sikeresen részt venni, akik túllépnek a közfinanszírozott oktatás által nyújtott szolgáltatásokon, igénybe veszik a piaci kiegészítő szolgáltatásokat, vagyis az ehhez szükséges anyagi erőforrásokkal rendelkező családok. Ha csak a lejtő két végét emeljük ki: az államosítás jelenlegi formája az államon túli, piaci megoldások irányába löki a tudás és tanulás iránt érzékeny, jó jövedelmi helyzetű családokat, illetve a továbblépés esélyétől is megfosztja a hátrányos helyzetű térségekben élő alacsony státuszú családok gyermekeit.

Jegyzetek

- 1 A rendszerváltáskor az önállóságukat visszanyerő volt társközségek, kisebb települések, helyi közösségek némelyike új iskolák létesítésére is vállalkozott.
- 2 Az önkormányzatok ekkor a kétlépcsős iskolabezárás gyakorlatát alkalmazták: pénzügyi okokra hivatkozva első lépésben összevonták az intézményeket, csökkentve az adminisztratív költségeket és a fejlesztési, felújítási kényszereket, optimalizálva az infrastruktúra használatát (tornaterem, szaktantermek), majd második lépésben kivonták az ellátásból a lerobbant, kevésbé keresett, egyéb célra is hasznosítható épületeket.
- 3 Az egyházi fenntartású általános iskolába járó tanulók aránya 2002-2010 között 3,9%-ról 6,3%-ra nőtt.
- 4 Racionálisan szervezett iskolai osztályok esetén az 1990-es évek közepén a normatíva 80-85%-ban fedte le a valós költségeket, mely arányszám folyamatosan csökkenő tendenciát mutatva a válsághoz kapcsolódó megszorítások eredményeként 2009-re 45%-ra csökkent.
- 5 Az általános iskolai korosztály esetében a lakóhelyen kívüli iskolát választó szülők egyértelműen a napi ingázással elérhető iskolákat preferálják a kollégiumi elhelyezéssel szemben.
- 6 A jobb ellátásért folyó, szülők közötti, illetve a megmaradásért (gyermekekért) zajló intézmények közötti verseny a nagyobb városokban már az óvodák szintjén is egyértelműen kimutatható (Velkey 2013).
- 7 Az 1995. évi tizenhatról 2004-re hatvan fölé emelkedett a közoktatási normatívák száma (Varga 2008), ami nemcsak a rendszer bonyolultságát növelte, hanem tovább erősítette a pénzügyi szempontok fontosságát az iskolafenntartók oktatási döntéseiben.
- 8 Ezek a körzeti ellátási kötelezettséggel terhelt közfinanszírozott állami (önkormányzati) iskolákkal szemben tandíjat számolnak fel, vagy ha közfinanszírozásban részesülnek, akkor (vallási értelemben) elkötelezett képzést nyújtanak, tehát az ideológiai, vallási értelemben semleges állami szolgáltatás kiegészítéseként értelmezhetők.
- 9 Miért is keresnének mást, ha nem tartják a tanulást annyira fontosnak...

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretném megköszönni Velkeyné Palócz Erikának a kompetenciamérések adatainak összegyűjtésében és elemzésében nyújtott segítségét, továbbá a kiadónak szerkesztőinek (Timár Juditnak és Nagy Erikának), illetve lektoraimnak az értékes észrevételeket és javaslatokat.

A tanulmányt megalapozó kutatások részben az NKFI-6 (OTKA) 109269. számú, „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című kutatás (2013-2018), részben pedig NKFI_(OTKA)-6-K-125110 „A szakképzés munkapiaci illeszkedésének területi és ágazati jellemzői, kiemelt figyelemmel a periférikus térségekre és a korai iskolaelhagyás problémájára” című kutatás (2017-2021) keretében folytak.

Irodalom

- Balázs É. (2007): A versenyképesség területi és társadalmi összefüggései. In: Simon M., Kósa B. (szerk.): *Közoktatás és versenyképesség. Hatékonyság és minőség: aktuális kérdések a hazai közoktatásban*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 29–43.
- Balázs É., Kovács K. (szerk.) (2012): *Többcélú küzdelem – Helyzetképek a kistérségi oktatásról*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
- Berényi E. (2018): Szabad választás és szegregáció. In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 57–66.
- Berki M. (2014): *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt-socialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban*. PhD-értekezés. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Carman, T. (1999): The body in Husserl and Merleau-Ponty. *Philosophical Topics*, 2., 205–226. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927210>
- Csapó B. (2008): A magyar iskolarendszer adaptációs problémái. A tudás minősége. In: Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 113–130.
- Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.) (2018): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatáskutató Egyesület, Szeged
- Ferge Zs. (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990-2015)*. Osiris Kiadó, Budapest
- Forray R. K. (1986): Általános iskolai sikertelenség aprófalvas térségekben. In: Forray R. K., Kozma T. (szerk.): *Oktatásökológia*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 307–328.
- Hadjimichalis, C., Hudson, R. (2014): Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories. *Regional Studies*, 1., 208–218. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Hajdu T., Hermann Z., Horn D., Varga J. (2016): *A közoktatás indikátorrendszere 2015*. MTA KRTK, Budapest
- Havas G. (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. ECOSTAT, Budapest, 121–138.
- Havas G., Kemény I., Liskó I. (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Havas G., Liskó I. (2006): *Óvodától a szakmáig*. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Hermann Z. (2008): Hogyan értelmezzük az iskolarendszer minőségi mutatóit nemzetközi összehasonlításban? In: Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 43–72.
- Hricsovinyi J., Józsa K. (2018): Iskolaválasztás és szelekció. In: Fejes J., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 129–146.
- Hudson, R. (2016): Rising Powers and the Drivers of Uneven Global Development. *Area Development and Policy*, 3., 279–94. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1227271>
- Kertesi G., Kézdi G. (2004): *Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények*. Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, . <https://mek.oszk.hu/02500/02510/02510.pdf> (Letöltés: 2019. október 22.) (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 7.)
- Kertesi G., Kézdi G. (2014): *Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban*. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf> (Letöltés: 2019. október 22.) (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek; 6.)
- Kovai M., Neumann E. (2015): Hova lett az egyenlősítő közoktatás? *Educatio* 6., 65–78.
- Kovács K., Koós B. (2018): A település-állomány jólléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3., 13–30.
- Ladányi J. (2009): *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig. Párbeszéd a vidékért*. MTA Történettudományi Intézet, MTA Társadalomkutató Intézet, Budapest

- Lang, T., Henn, S., Ehrlich, K., Sgibnev, W. (2015): Understanding New Geographies of Central and Eastern Europe. In: Lang, T., Henn, S., Ehrlich, K., Sgibnev, W (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization. Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan UK
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>
- Radó P. (2018): A közoktatás szelektivitása, mint a roma szegregáció általános kontextusa In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 31–56.
- Radó P. (2019): *Market reforms in the Hungarian school system: impact of changes in the ownership structure*. NESET ad hoc question No. 2/2019. https://nesetweb.eu/wp-content/uploads/2019/07/NESET_AHQ2_2019_Market-reforms-in-the-Hungarian-school-system_Impact-of-changes-in-the-ownership-structure-2.pdf (Letöltés: 2019. október 14.)
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real and imagined places*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. (2010): *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Szűcs N. (2018): A hódmezővásárhelyi deszegregációs intézkedés: az oktatási rendszer esélyegyenlőség-fókuszú komplex átszervezése In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 343–354.
- Varga J. (2008): Az iskolaügy intézményrendszere, finanszírozása. In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. ECOSTAT, Budapest, 235–258.
- Velkey G. (2013): *Dinamikus egyensúlytalanság. A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye*. MTA KRTK RKI, Budapest, Pécs, Békéscsaba
- Zolnay, J. (2018): Commuting to segregation. The role of pupil commuting in a Hungarian city: between school segregation and inequality. *Review of Sociology*, 4., 133–151.

Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepelesen

Reproducing “ghettos”? – Development in a village undergoing advanced peripheralisation

MIHÁLY MELINDA

MIHÁLY Melinda: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; mihaly.melinda@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4436-5282>

KULCSSZAVAK: helyi fejlesztés; gettósodás; autonómia; képessé tétel; társadalmi-térbeli marginalizáció; „ellenállás tere”

ABSZTRAKT: A szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció eredményeként a társadalomilag kirekesztett csoportok területileg is koncentrálódnak, vidéki „gettókba” „záródnak”. A szegregátumokban kialakuló, a többségi társadalomtól elzárt párhuzamos intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt, közmunka) tovább nehezíti a helyiek számára a marginalizált helyzetből, terekből való kitérést. Ha a (társadalmi) teret Lefebvre nyomán a cselekvő forrásának is tekintjük, akkor a gettósodó kistelepelesek lakóit is képesnek kell tekintenünk arra, hogy tevélegesen alakítsák a helyzetüket. A szélsőségesen marginalizált teret Henri Lefebvre és Edward Soja után „az ellenállás térének” is tekintem. A helyi szereplők cselekvőképességét elméletileg az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti (politikai) értelmezéseivel igyekszem megragadni, empirikusan pedig etnografikus módszerekkel. Az esettanulmányomként szolgáló gettósodó településen létrejött civilalapú helyi fejlesztés megmutatta, hogy a strukturális elnyomás ellenére a szélsőségesen marginalizált csoportoknak is van cselekvő ereje. Azonban éppen a strukturális elnyomás miatt van külső segítségre szüksége a gettósodó falvakba záródott lakosságnak a helyi fejlesztés során. A helyi fejlesztést a hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezem. A hatalmi egyenlőtlenségek megjelennek a fejlesztő szervezet és az állam viszonyában, a helyi fejlesztés döntéshozatalában is leképeződő centrum-periféria viszonyokban (kistelepeülés és főváros, helyi elit és marginalizált helyiek), beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” közti hatalmi egyenlőtlenségeket. A patriarchális és rasszizáló struktúrák leépítése érdekében fontos, hogy az alapítvány nem roma munkatársai is reflektáljanak „fehér privilégiumaikra” („white privilege”) és a társadalmi nemükből adódó kiváltságokra. A helyi fejlesztés intézményi kereteit illetően Magyarországon egyre inkább az állami kontroll és klientalizmus határozza meg a civilek és az állam viszonyát. Ennek következtében a szakpolitikákkal és az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek számára egyre nehezebbé válik a pénzügyi erőforrásokhoz való hozzáférés.

Melinda MIHÁLY: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; mihaly.melinda@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4436-5282>

KEYWORDS: local development; ghettoisation, autonomy; empowerment; socio-spatial marginalisation; spaces of resistance

ABSTRACT: *High socio-spatial marginalisation has the consequence that socially excluded people and groups are spatially concentrated (spatialisation according to Vincze), or in other words “locked-up” in “rural ghettos”. Socio-spatial marginalisation has an ethnic dimension. The institutional system of ghettos sealed off by the mainstream society and existing in parallel (e.g. separate schools, illegal shops, public work) prevents locals from breaking out of their ghettoisation.*

If we regard (social) space as a space for action, we must go beyond the idea that people in villages live as powerless victims of ghettoisation. Based on the works of Henri Lefebvre and Edward Soja, I consider spaces that are in an advanced state of peripheralisation (advanced peripheralisation, advanced socio-spatial marginalisation or ghettoisation) as “spaces of resistance”. I characterise local agency theoretically in terms of their individual, collective and organisational (political) autonomy and, empirically, through ethnographic methods.

The case study of a civic local development initiative in a ghettoised village showed that individuals and groups have an agency despite advanced marginalisation and structural oppression. Due to structural oppression, however, they need outside help (local development).

Local development can be interpreted in the context of power asymmetries. Power asymmetries characterise multiple relationships: between development organisations and the state, between the various decision-makers involved in local development (centre-periphery relationships typical of the relationship between small settlements and the capital or local elite and marginalised locals). However, power asymmetries also exist between the development organisation and the “beneficiaries”.

In order to deconstruct patriarchal and racialising structures within which development organisations and their “beneficiaries” exist, it is important that the members of the development organisation are aware of their “white privilege” or gender-specific advantage. As far as the relationship between state and development organisations is concerned, state control and clientelism increasingly determine the relationship between the state and civil society. As a result, it is becoming increasingly difficult for those civil organisations that formulate criticisms of social policy or the institutional system to gain access to financial resources.

Bevezetés

A regionális egyenlőtlenségek növekedése globális tendencia, ez alól Magyarország sem kivétel. A zsáktelepülések és az aprófalvak periferizálódása már a szocializmusban megkezdődött (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007), a rendszerváltás után azonban tovább folytatódott, és a folyamatot Magyarország EU-hoz való csatlakozása sem törte meg (Timár 2007). A hazai településfejlődés végletes történeti egyenlőtlenségeinek eredményeként a 2000-es évekre szükségessé vált az aprófalvakat (is) érintő szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció (gettósodás) folyamatának megértése (Várad, Virág 2015; Virág 2010).

A szélsőséges marginalizáció vagy más néven gettósodás (Várad, Virág 2015) olyan társadalmi-térbeli folyamat, amelynek eredményeként a társadalmilag kirekesztett csoportok strukturálisan hátrányos helyzetű („*structurally disadvantaged*”) terekbe „szorulnak” (Mihály 2019a, b). A szegregátumokban kialakuló, a többségi társadalomtól elzárt párhuzamos intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt, közmunka) tovább nehezíti a helyiek számára a marginalizált helyzetből, terekből való kitörést. Ha a (társadalmi) teret a cselek-

vés forrásának is tekintjük (Lefebvre 1991 [1974]), akkor a gettósodó kistelepülések lakóit is képesnek kell tekintenünk arra, hogy tevőlegesen alakítsák a helyzetüket (Mihály 2019a). A szélsőségesen marginalizált teret Henri Lefebvre és Edward Soja után „az ellenállás terének” is tekintem. A helyi szereplők cselekvőképességét az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti értelmezéseivel igyekszem megragadni.

Az elméleti keretezést követően a kutatásom módszertanával kapcsolatos reflexióimra térek ki. Szó lesz a fogalomhasználathoz kapcsolódó dilemmáimról és a kutatásban alkalmazott kritikai realista etnográfiairól. Esettanulmányként egy szélsőségesen marginalizált települést, Tarnótot választottam, ahol az Egyenlőség Alapítvány helyi fejlesztési projektet szervezett. A kutatásban alkalmazott résztvevő megfigyelés, dokumentumelemzés és a félig strukturált interjúk abban segítettek, hogy több szempontból (az alapítvány munkatársai, helyi lakosok, kedvezményezettek) ismerjem meg a helyi fejlesztési kezdeményezést. Kutatás-etikai okból a település, a helyi kezdeményezés és az összes érintett nevét megváltoztattam.

Az aprófalvakban történő gettósodás intézményi kereteinek felvázolása után a helyiek egyéni stratégiáit az intézményrendszer és a szakpolitikák kontextusában értelmezem. A helyben elérhető oktatás és a munka sokszor újratermeli a marginalizációt és sérti a helyi cselekvők egyéni autonómiáját. A tarnóti tapasztalatok megmutatják, hogy milyen egyéni stratégiák alakulhatnak ki válaszul a strukturális egyenlőtlenségekre, és hogy ezek a stratégiák mennyiben termelhetik újra a helyiek marginalizált helyzetét, marginalizált tereit és ezáltal hogyan hatnak a helyiek egyéni és kollektív autonómiájára.

Az egyéni stratégiákon túl, a tarnóti terepen lehetőség nyílt a helyiek közös stratégiáinak vizsgálatára is. Mivel a helyiek mozgásterét meghatározza az intézményrendszer, ezért először azt tekintettem át, hogy az állam hogyan alakította a civilek és a helyi lakosok azon lehetőségét, amellyel ők maguk képessé válnának a térbeli egyenlőtlenségek negatív következményeinek mérséklésére (szervezeti autonómia). A marginalizált csoportok számára sokszor nehézséget jelent a tágabb értelemben vett politikai döntéshozatalban való részvétel, mivel ennek lehetőségétől a kulturális, oktatási, nyelvi és fizikai korlátok is elzárják őket (Amin, Cameron, Hudson 2002). Ezeknek a korlátoknak egy része tudatos fejlesztéssel leépíthető. Az egyéni és kollektív autonómia fejlesztéséhez fontos, hogy tudatossá váljon a nemi vagy etnikai alapon történő strukturális elnyomás. Ezért az esettanulmányban azt is vizsgálom, hogy erre a helyzetre milyen módon válaszol az Egyenlőség Alapítvány. A helyi kezdeményezésekben alkalmazott döntéshozatalban potenciálisan fejleszthetők a marginalizált csoportok demokratikus részvételéhez szükséges készségei. Ebből a szempontból vizsgálom a döntéshozatal módját az Egyenlőség Alapítvány tarnóti fejlesztési projektjében (egyéni és kollektív autonómia). A helyi stratégiák elemzésére építve tehát azt a kérdést járom körbe, hogy figyelembe véve az intézményi korlátokat, milyen módon lehet kutatást találni a gettósodásból.

A gettósodó vidéki terek mint az „ellenállás terei”

Lefebvre (1991 [1974]) elmélete szerint a (társadalmi) tér, így a gettósodó tér is tekinthető a cselekvés forrásának, azaz a hatalommal szembeni „ellenállás térének” (Soja 1999). Soja harmadik tere, a megélt tér (így az „ellenállás tere” is), az a tér, amelyben az embereknek lehetőségük nyílik szembe szállni a hatalommal, amely mind az első térben (azaz az épített környezetben), mind a második térben (a mindenkorai hatalom által formált és irányított tér) is markánsan jelen van (Berki 2015).

A gettósodó vidéki terek, a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció színterei

A szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció eredményeként a társadalmilag kirekesztett csoportok területileg is koncentrálnak, vidéki „gettókba” „záródnak” (Mihály 2019a). A szélsőségesen marginalizált terekben párhuzamosan létező intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt) segíti a többségi társadalom és a társadalmilag kirekesztett csoportok elkülönülését (Szalai 2002). A gettósodó falvakban élő emberek társadalmilag és területileg is olyan távol kerülnek más társadalmi rétegektől, hogy a „gettóból” való elmozdulás ténylegesen és szimbolikusan is lehetetlenné válik (Ladányi et al. 2004; Váradi, Virág 2015).

A társadalmi-térbeli marginalizációnak van etnikai dimenziója is, hiszen a romák felülreprezentáltak a gettósodó területeken (Vincze 2014a). Vincze Enikő (2014b, 2019) a rasszizálódás és a romák „gettókba záródása” közötti kapcsolatra mutat rá. A rasszizálódást¹ Kóczé (2016b) olyan folyamatnak tekinti, amelyben a különböző testi jegyek alapján hátrányosan megkülönböztetnek személyeket és csoportokat. A romák „segélyből élőként” történő megbélyegzése a szegénység rasszizálásának tekinthető (Vincze 2014b). A rasszizálás ebben az értelemben arra a gyakorlatra utal, amikor a romát, mint „más rasszhoz/etnikumhoz tartozót” („*racial other*”) társítják a „szegénnyel”, és a „roma szegénységet” olyan „természetes folyamatként” értelmezik, amelynek eredményeként az „alsóbbrendű rassz/etnikum” a premodern („nem civilizált”) csapdában ragad. A szegénység rasszizálásaként a szegény romákat kirekesztik a „fejlett” városokból és országokból, olyan „elmaradó” területekbe szorítva őket, amelyekben az anyagi depriváció (az anyagi javaktól való megfosztottság), a függőség és megaláztatás újratermelődik. Ezek a helyek radikálisan csökkentik a szélesebb körű társadalmi életben való részvételt és fenntartják a kizsákmányoló és fegyelmező-ellenőrző viszonyrendszeret (Vincze 2014b).

A gettósodás során a nemkívánatosnak tartott lakosságot nem csak „fejletlen” („*underdeveloped*”) területekre „szorítják” vissza. A gettósodó területek arra is szolgálnak, hogy a hatalmon lévők kontrollt gyakoroljanak a „gettókba” szorított lakosság felett, és ha szükséges, olcsó informális munkaerőként vagy politikai

szavazóbázisként használják ki őket. A „gettókban” élő lakosságot rasszizálva azért teszik felelőssé, mert a vélt egyéni, természetes vagy kulturális hiányosságuk miatt „feketemunkában vesznek részt”, „segélyekből élnek” és „bűncselekményt követnek el” (Vincze 2019). A gettósodó területeken a szegénység folyamatosan újratermelődik, nyomorrá alakul át. A helyiek képtelenné válnak arra, hogy hosszú távon tervezzenek, hiszen a mindennapi túlélés felemészti az összes energiájukat (Ladányi, Szelényi 2004; Durst 2008, idézi Várad, Virág 2015, 103.). A gettósodó területekbe „szorult” lakosság azonban ebben a közegben is képessé válhat arra, hogy tevőlegesen alakítsa a helyzetét. A helyi szereplők cselekvőképességét az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti értelmezéseivel igyekszem megragadni.

Alternatív autonómia koncepciók: hogyan válhatnak a gettósodó vidéki terek az „ellenállás tereivé”?

Egyéni autonómia. Szemben az autonómia libertáriánus megközelítésével – amely az egyén felelősségét hangsúlyozza és vak a strukturális elnyomás mechanizmusaira – az autonómiát a relacionális elméletekből kiindulva definiálom. Az autonómia a relacionális megközelítésben nemcsak kapacitás/képesség (*capacity*), hanem állapot (*status*) fogalom is (Mackenzie 2014a). Az autonómia státusz és képesség dimenziói összefüggnek egymással. Mackenzie szerint a társadalmi elismerés hiánya csökkenti az egyén képességét arra, hogy bízzon saját magában, vagyis, ha egy egyént nem ismer el a társadalom bizonyos szerepekben, akkor az alááshatja az egyén önmagáról mint autonóm szereplőről alkotott képét. Ahhoz, hogy valaki független (*self-determining*) életet élhessen, nemcsak képességekre és lehetőségekre van szüksége, hanem arra is, hogy ő önmagát és a társadalom is őt autonóm cselekvőnek tekintse (státusz) (Mackenzie 2014a). Az önálló cselekvőként való elismerés hiánya igen jellemző a dominancia és az egyenlőtlen hatalmi viszonyok esetén, különösen akkor, amikor e viszonyok a társadalmi nemhez, rasszhoz, etnicitáshoz és a fogyatékkal éléshez kapcsolódnak (Mackenzie 2014a). A társadalmi igazságosságból adódó morális kötelesség, hogy az egyének marginalizált helyzetére autonómiájuk fejlesztésével reagáljunk (Mackenzie 2014b). A sebezhető/marginalizált csoportok megerősítését a képességszemlélet segítheti. A képességszemléletben a marginalizált csoportok is cselekvőként jelennek meg (Sen 1999). A cselekvőképességet azonban fel kell építeni, hiszen „a társadalmi környezet és a társadalmi, politikai és jogi intézményrendszer segítheti vagy korlátozhatja az egyén szabadságát” (Mackenzie 2014a, 51.). Fontos, hogy a helyi fejlesztési projektek a helyiek stratégiáira építsenek, és a képességszemlélet alapján támogassák őket abban, hogy változtassák meg a saját helyzetüket és éljenek a lehetőségeikkel (Gébert et al. 2016).

A *kollektív autonómia* összefonódik a tágabb értelemben vett politikával és politizálással (politika mint a közügyekről való véleményformálás). Cornelius Castoriadis szerint a kollektív autonómia nemcsak a törvények megalkotásáról

szól, hanem – ahogyan azt Serge Latouche (a nemnövekedés mozgalom egyik kiemelkedő gondolkodója) megfogalmazza – ugyanennyire fontos, hogy a társadalom képes legyen folyamatosan megkérdőjelezni ezeket a törvényeket és szabályokat (Asara, Profumi, Kallis 2013). Ennek értelmében a politizálás értelmezhető a kollektív autonómia termékeként is, mivel az ideális intézményeket explicit módon kérdőjelezi meg. Castoriadis a társadalom önszerveződésre való képességét tekinti demokráciának, azaz azt a társadalmi berendezkedést, amely lehetővé teszi a döntéshozatalban való közvetlen részvételt (Asara, Profumi, Kallis 2013).

Szervezeti (politikai) autonómia. Összhangban az autonómia relacionális megközelítésével a társadalmi vállalkozást kutatók egy jelentős csoportja azt vallja, hogy a társadalmi vállalkozásoknak akkor is meg kellene tudniuk őrizni a szervezeti (politikai) autonómiájukat, ha állami, alapítványi vagy egyházi támogatást kapnak. Coraggio és szerzőtársai (2015) szerint a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezéseinek nem lenne szabad a kormányzati programok vagy a magán-alapítványok egyszerű végrehajtóivá válniuk. A létező intézményi keretek azonban befolyásolják, hogy egy társadalmi vállalkozás milyen mértékben képes megőrizni szervezeti autonómiáját.

A helyi fejlesztésben fontos az egyén szintjén elismerni a helyi fejlesztés „kedvezményezettjeinek” autonómiáját (státusz), ezen felül reflektálni azokra a strukturális mechanizmusokra, amelyek az egyéni autonómiakapacitást vagy cselekvőképességet korlátozhatják. A helyi fejlesztés értelmezhető olyan politikai folyamatként, amelynek célja a helyiek kollektív autonómiájának, azaz az önszerveződésre való képességének és a közügyekkel kapcsolatos véleményformálásának fejlesztése. A helyi fejlesztést megvalósító szervezetek szempontjából ki kell emelni a szervezeti (politikai) autonómia fontosságát, amit a helyi fejlesztés intézményrendszere tud biztosítani.

A „gettókból” elérhető intézményrendszer (pl. iskola, munka) negatívan hat az egyéni autonómia kapacitás és státusz dimenzióira. Azonban a gettósodó vidéki terek is az „ellenállás tereivé” alakíthatóak a helyi fejlesztés olyan kezdeményezéseivel, amelyek reflektálnak a nemi vagy etnikai alapú strukturális elnyomásra.

Módszertani reflexiók

Tudatában vagyok a „gettó” és „gettósodás” kifejezés stigmatizáló² hatásának és különböző jelentéstartalmainak – amelyek mást jelentenek az Egyesült Államokban, ahol a fogalomhasználat gyökerezik –, mégis használom e kifejezést, mert alkalmas a társadalmi és területi mobilitást akadályozó etnikai alapú térbeli izoláció megragadására (Kóczé 2011). A gettósodás szinonimája a szélsőséges marginalizáció, melyet egyaránt tekintek területi és társadalmi folyamatnak (Nagy et al. 2015). A gettósodást a térben kiterjesztve, olyan folyamatnak értelmezem, amely nem kizárólag városokban valósulhat meg, hanem akár aprófalvakat is érinthet.

Egy gettósodó aprófaluban lezajló helyi kezdeményezés példáján igyekszem megérteni, hogyan alakíthatóak a gettósodó vidéki terek az „ellenállás tereivé”. A kutatást kritikai realista megközelítéssel és etnografikus módszerekkel végeztem. A kritikai realista megközelítés (Bhaskar 1989a, 1989b) lehetővé teszi, hogy a struktúra-ágencia viszonyára fókuszáljak, azaz hogy a helyiek cselekvőképességének lehetőségeit a marginalizált helyzetet és teret termelő strukturális folyamatokra reflektálva vizsgáljam. Az etnografikus módszerek (résztevő megfigyelés, félig strukturált interjúk³ és dokumentumelemzés) abban segítettek, hogy a helyi lakosok és a civil szervezet perspektíváján keresztül érthessem meg a marginalitást és az autonómiát befolyásoló strukturális folyamatokat.

Tarnót szélsőségesen marginalizált (gettósodó) település az Észak-Alföldön, ahol egy politikailag független civil szervezet, az Egyenlőség Alapítvány – amelynek az eredeti profilja a művészetalapú oktatás – komplex fejlesztési programot indított 2009-ben. Tarnótot az alapítvány tudatosan választotta annak érdekében, hogy bebizonyítsa, hogy képességszemléletű egyéni és közösségfejlesztéssel még a leghátrányosabb helyzetű falvak felzárkóztatása is megvalósítható. Az alapítvány 2016-ban állandó munkát biztosított 7 tarnóti lakosnak a közösségi kertjükben és a gyümölcsfeldolgozó manufaktúrájukban, amit a Norvég és Svájci Civil Alap és nemzetközi alapítványok támogatásával építettek fel. A 7 állandó foglalkoztatottn felül hozzávetőleg 15 helyi asszonynak biztosítanak jövedelemszerzési lehetőséget, és a helyiek „önkéntesként”, adományokért cserébe is vállalhatnak munkát az alapítványnál.

A helyi fejlesztés kulcsszereplőivel készített félig strukturált interjúkat (összesen 6 interjú) egy egyhetes terepi látogatással és dokumentumelemzéssel (az alapítvány Facebook oldala, a helyi asszonyok által létrehozott Facebook csoport, az alapítvány pénzügyi jelentései és projekteket leíró dokumentumai, illetve az alapítvány munkatársainak blogbejegyzései) egészítettem ki. A terepi látogatás célja az volt, hogy informális keretek között tudjak beszélgetni az Egyenlőség Alapítvány helyi munkavállalóival és egyéb „kedvezményezettjeivel”, illetve azokkal a helyiekkel, akik nem tartoznak közvetlenül az Egyenlőség Alapítvány szűkebb kedvezményezetti körébe.

A terepi látogatás alatt volt alkalmam beszélgetni és többször meglátogatni az alapítvány helyi oláh cigány kulcsszereplőjét és családját, beszélgettem a helyi Roma Önkormányzat oláh cigány vezetőjével,⁴ több idősebb helyi nem roma asszonnyal, akik nyugdíj melletti keresetkiegészítésként hímeznek az alapítvány megbízásából. Azzal az idős asszonnyal is volt lehetőségem beszélgetni, akiről a településen azt mondták, hogy uzsorakölcsönököt ad a helyieknek. Beszélgettem egy korombeli anyával és az ő édesanyjával. Mindketten mélyszegénységben élnek gyermekeikkel a település „cigánysorán”, az alapítvány által szervezett babamama klub rendszeres látogatói, illetve hímeznek alkalmi munkában az alapítvány részére. Egy romungro roma asszonnyal is volt alkalmam beszélgetni, aki az alapítvány munkatársa. A település polgármestere, aki mezőgazdasági vállalkozó

is egyben, nem volt elérhető a terepi bejárás idején. A palyazat.gov.hu adatbázisa alapján a település önkormányzata 2007 és 2019 között nem tudott uniós forrást vonzani a település fejlesztésére. A polgármester és az alapítvány közötti viszony nem mentes a súrlódásoktól.

A helyi fejlesztés folyamatát többszörösen hierarchikus viszonyrendszerben értelmeztem, amely kiterjedt a fejlesztő szervezet és az állam, a fejlesztő szervezet és a fejlesztést finanszírozó NGO-k, valamint a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” viszonyrendszerének vizsgálatára. A helyi fejlesztés értelmezését az autonómia különböző megközelítései segítették.

A helyi fejlesztés kihívásai

Az aprófalvakban történő gettósodás intézményi keretei

Tarnót népessége 301 fő (KSH 2011), 1980 óta aprófalunak számít. A település mérete miatt is marginalizálódott Magyarország településhálózatán belül. Ennek eredményeként lakosságcsere ment végbe a településen. Az aprófalvak jelentős részében történő lakosságcsere a romák rasszizálódásához és társadalmi-területi marginalizálódásához köthető.

Az államszocializmus regionális fejlesztési szakpolitikái a 3000 főnél kevesebb lakost számláló településeket, azaz a teljes aprófalvas állományt, a „feudalizmus örökségének”, „életképtelennek” minősítették (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007; G. Fekete 2005, 2015; OTK 1971). Ennek eredményeként a 3000 főnél kisebb településeken élőknek infrastrukturális ellátatlansággal, rossz életkörülményekkel, a munkalehetőségek hiányával, gyenge tömegközlekedési kapcsolatokkal kellett szembenézniük. A területfejlesztési szakpolitikákban stigmatizált településeken lakosságcsere zajlott le. A jobb társadalmi-gazdasági helyzetű lakosok tömegével hagyták el ezeket a településeket (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007; Kulcsár 1976) már a szocializmus idején, míg helyükre az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státuszú lakosok „szorultak”, akik között a romák felülreprezentáltak (Lennert et al. 2014). A szocialista állam, nem feltétlenül szándékolta, de felerősítette ezt a folyamatot. Az MSZMP 1961-es határozata (Kocsis, Kovács 1999) annak ellenére, hogy az a „cigánytelepek” felszámolására irányult, hozzájárult ahhoz, hogy a romák a strukturálisan hátrányos helyzetű régiókban koncentráldjanak. A határozat értelmében a romák az állam által épített, csökkentett minőségű ún. „Cs”- házakba kényszerültek, vagy hitelt vehettek fel házvásárlásra (Csalog 1984). A hitel azonban csupán arra volt elegendő, hogy földrajzilag periférikus, a középosztály számára nem vonzó, ezért szelektív elvándorlásban érintett aprófalvakban vásároljanak ingatlanokat (Lennert et al. 2014). Számos észak- (Cserehát) és délnyugat-magyarországi (Ormánság) település ekkor ért el roma többséget (Kovács 2005).⁵

A rendszerváltozás után egyes régiók településein a népességcsere (szukcessziója) újra kitermelte az egyszer már felszámolt szegregátumokat (Lennert et al. 2014). 2004-re a roma családok 72 százaléka újra szegregátumokban élt (Kemény, Janky 2004). A romák társadalmi-térbeli marginalizációját az is jól mutatja, hogy a roma lakosság felülreprezentált az alacsony életszínvonalal, szegénységgel és halmozottan hátrányos helyzettel jellemezhető vidéki településeken. A teljes roma lakosság 49,5 százaléka „szorult” deprivált terekbe (Koós 2015).

Az állam által is támogatott társadalmi-térbeli átrendeződés (a jobb társadalmi-gazdasági helyzetben lévők szelektív elvándorlása és a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetben lévők szelektív bevándorlása) már a szocializmusban elkezdődött Tarnóton. Ez folytatódott a rendszerváltozás után, például az olcsóbb lakhatás miatt a 2000-es évek elején költözött a budapesti 8. kerületből Tarnóra egy nagyobb oláhcigány család (Interjú_H2_I4; Egyenlőség Alapítvány 2016). A településen tősgyökeresnek számító romungró romákkal való kapcsolatuk konfliktusos. Az alacsony lakhatási költségek miatt több nem roma család is Tarnóra költözött Romániából.

A gettósodás „megélt” dimenziói

Az oktatás és a munka kiutat jelenthetne a marginalizált helyzetből, azonban a gettósodó falvakban élők számára más minőségben érhető el a munkaerőpiac vagy az oktatás, mint az ezeken a falvakon kívül élő lakosság számára.

Munka. A helyi téesz bezárásával Tarnót gazdasága összeomlott 1989 után. A rendszerváltozást követő foglalkoztatási válság (tartós munkanélküliség, foglalkoztatás a szürke- és feketegazdaság keretein belül) után a település fő foglalkoztatója a közmunkaprogram térhódításának köszönhetően a helyi önkormányzat lett, a 301 főt számláló településen (KSH 2011) 70 főt foglalkoztattak. A közmunka ugyan állandó jövedelmet jelent a családoknak, viszont a szegénységből való kitörésre nem elegendő, és a polgármestertől való függést, a patrónus-kliens viszonyt is erősíti. Az egyéb jövedelemszerzési lehetőségek sokszor a szürkegazdaságban érhetőek csak el. Vannak olyan családok, akik az erdőben és mezőkön található termények, virágok (pl. bodzavirág, galagonya, csipkebogyó) gyűjtésével egészítik ki a jövedelmüket. (A csipkebogyó-átvételt 80 Ft/kg-os áron hirdette egy helyi vállalkozó a faluban). Mezőgazdasági idénymunka is elérhető, azonban a vállalkozók sokszor nem jelentik be az alkalmi munkavállalókat. A nem bejelentett jövedelem következtében elesnek a szürke- és feketegazdaságba kényszerült munkavállalók a társadalom- és nyugdíjbiztosítástól. Rozi, az Egyenlőség Alapítvány romungro roma munkatársa korábban maga is mezőgazdasági idénymunkából keresett pénzzel egészítette ki a családi költségvetést. Számára kitörési lehetőséget biztosított az alapítványnál elérhető állandó, bejelentett munka.

A hiányos tömegközlekedés mellett (napi két buszjárat a szomszédos településre) az egy főre jutó gépkocsik száma is alacsony, ami tovább nehezíti a munka-

helyekre járást, és ez erősíti a helyi lakosok „bezáródását” az egyre inkább magára hagyott vidéki térbe. A szélsőséges marginalizáció folyamatai sokszor választás elé állítják a „vidéki gettók” lakóit a külföldi munkavállalás vagy a helyben maradás és a különböző mértékű illegális gyakorlatok között: „(...) én tudtam aztat, hogyha én nem megyek el távolra dolgozni, akkor nincs értelme. Tudtam azt, hogyha itt maradok, akkor lehet, hogy viszem tovább azt a bűnözői életmódot.” (Interjú_H2_I4)

A nők gazdasági kényszer vagy egyéb kényszerítő erő hatására vállaltak szexmunkát, akár külföldön is. Ilyen németországi munkavállalásról szereztem tudomást (Terepi jegyzet_H2). Jól ismert, hogy az 1990-es évek óta kerülnek ki nők és lányok közép- és dél-európai országokból, hogy kényszerített szexmunkásként dolgozzanak az Európai Unió gazdagabb országaiban (Kóczé 2011). Fontos megértenünk, hogy miért bizonyos országok bizonyos régióiból érkező nők teszik ki a kényszerített szexmunkások többségét (Kóczé 2011). A gettósodó falvakban élő roma nők elleni erőszak komplex természetének megértéséhez a különböző társadalmi egyenlőtlenségek, hierarchiák és hatalmi relációk (társadalmi nem, etnicitás, lakóhely, geopolitikai-gazdasági és osztályhelydimenziók) dinamikus kölcsönhatásának (interszekcionalitásának) vizsgálatára van szükség.

A férfiaknál is felmerült a külföldi vendégmunka (főként Németországban és Ausztriában) mint a nyomorból való kitörés „tisztesleges” lehetősége. „Tisztesleges”, összehasonlítva a lopással vagy a betöréssel (Interjú_H2_I4). A közmunka mint a helyben elérhető „tisztesleges munka” nem nyújt elegendő jövedelmet a család fenntartásához: „ötvenezerből nem tudom eltartani őket” (Interjú_H2_I4). A külföldi munkavállalás egyik fő motivációja a gyermekek materiális szükségleteinek „tisztesleges” úton történő kielégítése és példamutatás a „tisztesleges” életre (Interjú_H2_I4), amelynek során azonban sérül a szülő-gyermek kapcsolat: „az első 4 évben a fiam nem nekem mondta, hogy apu, hanem a nagybátyámnak. [A feleségem] édes bátyjának mondta, hogy apu. Nem bántott engemet, nem zavart tudod egyáltalán, de belegondoltam sokszor, hogy volt-e ennek értelme. (...) nem bántott, mert áldozatot kell azért hozni, hogy jobb lehessen, tudod?” (Interjú_H2_I4).

Oktatás. Az oktatás segíthetné a szélsőségesen marginalizált terekből való kitörést, azonban a gettósodó településeken élő gyerekeknek nem sok esélye van nem szegregált iskolába vagy óvodába járni. Az oktatásban jelenlévő etnikai alapú szegregáció miatt képtelen a magyar oktatási rendszer a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére. Az oktatási szegregációt részben az is magyarázza, hogy a nem roma szülők olyan iskolákba íratják be a gyermekeiket, ahol a roma tanulók aránya alacsony. Másrészt az egyházi iskolák szabadon dönthetnek arról, hogy melyik gyermeket veszik fel, ez is erősítheti az etnikai alapú szegregációt. A Tarnót melletti településen működő egyházi iskola csupán kevés hátrányos helyzetű roma gyermek számára biztosít oktatást, így a helyi állami iskolában koncentrálnának a hátrányos helyzetű roma gyermekek (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9). Anikó, egy Tarnóton élő oláh cigány asszony nem szeretné a gyermekeit a

helyi állami iskolába beíratni, hiszen „*az szinte teli van cigány gyermekekkel*” (Terepi jegyzet_H2). Az egyházi iskolák az állami iskolákkal megegyező mértékű normatív alapú állami támogatást kapnak személyi kiadások esetén, viszont a működési kiadásokra az állami iskolák az egyházi iskoláknak járó normatív támogatások csupán 36%-át kapták 2017-ben. Ezen felül az állami iskolákkal ellentétben az egyház is mögöttük áll a vagyonával (Ercse 2018; Kövér 2015).⁶ Azzal, hogy az egyéni autonómia fejlesztéséhez szükséges intézményrendszer elérhetetlenné válik a gettósodó vidéki terekbe „szorult” lakosság számára, az állam hozzájárul a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció újratermelődéséhez.

Az oktatási rendszerhez és a munkerőpiachoz való hozzáférés egyenlőtlen Magyarországon. A szélsőségesen marginalizált terekben élő lakosság számára nem jelent kiutat a szegénységből és többszörösen marginalizált helyzetből a szegregált oktatásban vagy a patrónus-kliens viszonytal jellemezhető közmunkában és alkalmi munkákban való részvétel. A külföldi munkavállalás a nyomorból való kitörés egyéni stratégiájaként azonban sokszor új függőségi viszonyokba ágyazza a helyi cselekvőket, így nem jelent tényleges kitörési lehetőséget a marginalizált helyzetből.

A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai Tarnóton

A gettósodó terekben élők alulról szerveződésének lehetőségeit az egyéni, kollektív és szervezeti autonómia fogalma magyarázza. A szervezeti autonómia és az intézményi keretek mutatják, hogy milyen lehetőségei vannak a civil kezdeményezéseknek arra, hogy a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt helyi szintről mérsékeljék. A kollektív és egyéni autonómiát befolyásolja, hogy az adott helyi fejlesztési kezdeményezés döntéshozatalában mennyire ismerik el a helyiek képességeit, illetve hogy mennyire reflektálnak az etnikai és nemi alapú strukturális elnyomásra.

A helyi fejlesztés intézményi keretei

A helyi fejlesztés főbb narratívái. Egy demokratikus és társadalmilag igazságos állam olyan társadalmi, politikai és jogi intézményeket fejleszt, amelyek segítik az állampolgárok autonómiáját (Mackenzie 2014a, b). Magyarországon azonban az állampolgárok autonómiáját segítő intézményrendszer hiányzik. A civil szféra és az állam viszonyát inkább az állami kontroll, mintsem a partnerség határozza meg (Mihály 2019a, b). Az államszocializmus összeomlását követő demokratikus fordulat (lásd Kövér 2015) után az 1990-es évek második fele óta polarizálódás zajlik a magyar nonprofit szektorban, amelynek eredményeképpen a politikailag kevésbé autonóm nagy nonprofit szervezetek az erőforrások jelentős részével rendelkeznek, míg az alulról szerveződő, „klasszikus értelemben vett” civil szervezetek erőforrásokhoz való hozzáférése egyre inkább marginális (Bocz 2009). A nonprofit

szervezetek polarizálódásának folyamatába illeszkedik, hogy a kisebb helyi civil szervezetek sorvadásnak indultak a 2000-es évek elején a jóléti szolgáltatások finanszírozásának centralizációja⁷ következtében (Kövér 2015). A helyi civil szervezetek finanszírozásának kiszámíthatatlanná válása mellett az egyházhoz kötődő szervezetek finanszírozása megerősödött.⁸ Az egyenlőtlen finanszírozás eredményeképpen a kisebb humanitárius szolgáltatásokat nyújtó civil szervezetek tönkrementek vagy összeolvadtak a helyi egyházi szervezetekkel (Kövér 2015).

A közfoglalkoztatási program 2010-et követő térnyerésével a helyi szereplők közül elsősorban az önkormányzatokra hárul a munkaerőpiacról tartósan kiszorult helyiek foglalkoztatása. A közfoglalkoztatási program térnyerését a szociálpolitikában bekövetkezett radikális fordulat előzte meg. Az ideológiai fordulatot a 2000-es évek elején bekövetkező társadalmi feszültségek eredményezték. Az állam az állampolgárok munkaerőpiaci aktiválásában látta új szerepét, véget vetve ezzel a „jóléti függőségnek”, amit az 1989-et követő politikai átmenet szociálpolitikájának tekintettek (Vidra 2018). A 2000-es évek elejétől Magyarország mind jobb-, mind baloldali kormányai a jóléti („welfare”) állam színlelése helyett a „munkaalapúnak”, illetve „munkaközpontúnak” nevezett – valójában inkább munkakényszeren („workfare”) alapuló – modellt építik (Csoba 2010; Éber 2018; Vidra 2018), a „képessé tételt” munkára való szocializálásként értelmezik. Hangsúlyozzák az egyén felelősségét a munkanélküliség felszámolásában („responsibilization”), figyelmen kívül hagyják a munkanélküliség strukturális okait⁹ és támogatják az államot a jóléti szolgáltatások leépítésében (van Baar 2012; Keller et al. 2016). A társadalmilag és térben is marginalizált romák felülreprezentáltak a közfoglalkoztatási programokban (van Baar 2012). A közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódóan gyakran jelenik meg a „segély helyett közmunka” narratíva. Ez a narratíva azért vitatható, mert azáltal, hogy a szegényeket „érdemes” és „érdemtelen” szegényekre osztja, rasszizálja a szegénységet. „Érdemtelen” szegények ebben a narratívában azok, akik „önhibájukból élnek szegénységben” („a romák, akik nem szeretnek dolgozni”), és az „érdemes” szegények azok, akiknek „jár segítség”, hiszen „önhibájukon kívül” élnek szegénységben („a nemromák, akik a gazdasági szerkezetváltás vagy a pénzügyi válság áldozataivá váltak”) (Vincze 2014b). Az Egyenlőség Alapítvány narratívája nem illik a közfoglalkoztatási programok mögött álló, az egyén felelősségét hangsúlyozó narratívákba. Ezzel összhangban nem is tudott az alapítvány a közfoglalkoztatás keretein belül foglalkoztatni. Az alapítvány perspektívájából a faluban működő közfoglalkoztatási program elszívta az alapítvány potenciális munkavállalóit (lásd Mihály 2019a). Míg az alapítvány (állami támogatások hiányában) kevéssel tudott több pénzt ajánlani, mint a közfoglalkoztatott bér, addig a közmunkához képest magasabb volt a munkavégzés természetével kapcsolatos elvárás (Blogbejegyzés 2016; H2_D5). A munkavégzés szempontjából a közfoglalkoztatási programban gyakran jelenlévő ellenőrzés-központúsággal szemben az alapítványnál a munkavállalók

belső motivációját kívánják erősíteni (Blogbejegyzés 2017; H2_D26). Terepi látogatásom alkalmával én is azt láttam, hogy az alapítványnál a munkafeladatok megszervezése kevésbé a munkáltatói kontrollra, mint a munkavállalók belső motivációjára épít (Terepi jegyzet_H2). Mint több más közfoglalkoztatási programban (Váradí 2016), Tarnóton is hiányzik a munkavállalói kompetenciák fejlesztését célzó szemlélet és az ahhoz szükséges szakmai (pl. szociális munkás, mint közfoglalkoztatás-szervező) tudás. A faluban azt beszéltek, hogy a polgármesteri hivatal által szervezett közmunkában elég csak „*aláírni bemenni*” (Terepi jegyzet_H2).

A civil szektorban a képessé tétel neoliberais és részvételi diskurzusokon¹⁰ keresztül definiálódik (Ivasiuc 2018). Több roma civil szervezet is versenyez a fejlesztési forrásokért, aktivista elköteleződésüket azonban gyakran eltérítik a neoliberais szakpolitikák, diskurzusok vagy a finanszírozó szervezetek által rájuk erőltetett témák (Acton, Rostas, Ryder 2014). Kóczé szerint Kelet-Közép-Európában bizonyos NGO programok olyan neoliberais állam logikájára építenek, amely a szociális szolgáltatásokat privatizálja vagy filantropizálja. Ezekben az NGO programokban a roma nők „képessé tétele” gyakran a neoliberais állam logikájába illeszkedik, azaz a „jóléti szolgáltatásoktól való függés” megszüntetése kódolódik „képessé tételként” (Kóczé 2016b). A roma közösség és az egyének kizárólagos felelősségének hangsúlyozása azonban nem lehet társadalmilag fenntartható stratégia, hiszen az figyelmen kívül hagyja a nemi és rasszizált strukturális elnyomást. Ahelyett, hogy az önmagáért felelős roma anya képét alkotjuk meg, fontos lenne az állam szerepét is meghatározni (Kóczé 2016b). Az Egyenlőség Alapítvány narratívája nem illeszkedik a romák társadalmi integrációját érintő domináns neoliberais narratívákba, amelyek a romákat teszik felelőssé a társadalmi kirekesztés magyarázatában, és figyelmen kívül hagyják a többségi társadalom és az intézményi közeg felelősségét a romák elnyomásában.

A civil szektor intézményesülése során azok a civil kezdeményezések, amelyek nem illeszkednek a neoliberais (pl. „segély helyett közmunka”) vagy a többségi társadalom-központú diskurzusokba, egyre inkább elzáródnak a pénzügyi erőforrásoktól és azoktól platformoktól, amelyeken keresztül a különböző állami intézményekkel, minisztériumokkal párbeszédet alakíthatnának ki (hasonló folyamatokat dokumentált Spanyolországban Caro Maya, Werner Boada 2019). Az Egyenlőség Alapítvány a képessé tétel a részvételiség erősítésén keresztül értelmezi, és a marginalitást újratermelő mechanizmusai miatt kritizálja a helyi fejlesztés intézményi kereteit. Ennek következtében egyre kevésbé fér uniós vagy állami forrásokhoz, illetve szűkül a lehetősége, hogy párbeszédet folytasson a szakpolitikai döntéshozókkal.

Pénzügyi erőforrásokhoz való hozzáférés. 2014 óta az állami beavatkozások egyre kisebb teret biztosítanak a politikailag autonóm (sok esetben rendszerkritikus) civil kezdeményezések számára. A Norvég Civil Alap kapcsán (Kelemen-Varga et al. 2017) a Norvégia és Magyarország között kialakult diplomáciai konfliktus

arra mutat rá, hogy a magyar állam egyre inkább igyekszik kiterjeszteni az ellenőrzést a civilek számára elérhető erőforrások felett. Az Egyenlőség Alapítvány számára fontos bevételi forrást jelentettek a Norvég és Svájci Civil Alapnál megpályázható források. 2013 és 2016 között az Egyenlőség Alapítvány 43 000 000 Ft pályázati támogatáshoz jutott hozzá (Egyenlőség Alapítvány, pénzügyi kimutatások; H2_D27). A pályázatokból származó összegeket a tarnóti integrációs modell továbbfejlesztésére költötték, azaz a digitális analfabetizmus felszámolására, háztartási és gyermeknevelési ismeretek átadására, közösségfejlesztésre, a közösségi ház bevezetésére a falu életébe és a kiskert programra, amellyel a helyiek önfenntartási készségeit igyekeznek fejleszteni (Egyenlőség Alapítvány; pénzügyi kimutatások; H2_D27). A kieső forrásokat (Norvég és Svájci Civil Alap) az alapítvány vállalatoktól származó megrendelésekből, a vállalatokhoz vagy más nemzetközi alapítványokhoz kötődő pályázati nyereményekből és kisebb magánadományokból igyekszik fedezni.

Az alulról szerveződő kisebb civil szervezetek közpénzekhez való hozzáférése országszerte gyengül. Ez a folyamat az Egyenlőség Alapítványnál is azonosítható. Míg az alapítvány 2012 és 2015 között összesen 55 000 000 Ft uniós pályázati forrást tudott vonzani Tarnót településére a TÁMOP keretein belül (mindkét esetben tanoda megnyitására és fenntartására),¹¹ 2015 után nem volt sikeres EU-s pályázatuk. A 2016-ban kiírt EFOP-3.3.1-15 tanodapályázaton annak ellenére nem nyertek, hogy szakmailag elismert, tapasztalt szervezetnek számítottak. A TanodaPlatform¹² tanodákat tömörítő érdekérvényesítő szervezet kutatása szerint a legtöbb civilekhez kötődő tanoda nem nyert az EFOP 2016-os pályázatán. A bizonytalan finanszírozási környezet következtében több tanoda is tönkrement. Más tanodák túlélési stratégiája az volt, hogy alternatív, a központi költségvetésen kívüli finanszírozási forrásokat kerestek, miközben továbbra is közfeladatokat láttak el. A tarnóti tanoda stratégiája ez utóbbi volt:

„Azzal, hogy nem nyertünk, kaptunk egy új, nem könnyű, de szép és kreativitást igénylő feladatot, ugyanis meg kell teremteni a működésünk feltételeit. És ez jó. Azért jó, mert régóta látszik, hogy amennyiben nem vagyunk képesek több lábon állni – leginkább sajátokon –, akkor megette a fene az egészet. És itt hibáztunk óriásit, mert hagytuk magunkat megvezetni. Amikor 2015 végén beadtuk a pályázatunkat, azt gondoltuk, hogy legkésőbb márciusban megtudjuk, hogy kapunk-e támogatást vagy sem. Aztán elhittük a harminc napos haladékot. Aztán teltek a napok, hetek, hónapok és 2016.09.21. lett. (...) nem kellett volna abban hinni, hogy holnap lesz lista [a tanodapályázat nyerteseiről] és akár még nyerhetünk is.” (az Egyenlőség Alapítványhoz tartozó tanoda program vezetőjének blogbejegyzése; 2016, H2_D23).

A szakpolitikákkal vagy az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek elnémitása a jóléti szolgáltatásokból való kiszorításukon túl (a központi költségvetésből érkező források megvonása) a „külföldről finanszírozott szervezetként” történő megbélyegzésükkel is elérhető. A külföldről finanszírozott

szervezetek átláthatóságáról szóló törvény (elfogadva 2017. június 13-án) értelmében, regisztrálniuk kell, illetve a weboldalukon fel kell tüntetniük azoknak a civil szervezeteknek „a külföldről finanszírozott szervezet” megnevezést, melyek évente 7 millió Ft-nál nagyobb összegű támogatást kapnak (G. Fekete et al. 2017, 2018). Az Egyenlőség Alapítvány is e törvény hatálya alá esik.¹³

Párbeszéd szakpolitikai döntéshozókkal. Az oktatási szegregációban az intézményrendszer felelősségét firtató Egyenlőség Alapítvány vezetőjét sem hívják már meg szakértői előadást tartani minisztériumi rendezvényeken (Interjú_H2_I6). Ezen felül az alapítvány vezetője tagja volt a 2013-ban Balog Zoltán, korábbi emberi erőforrások minisztere által létrehozott antiszegregációs kerekasztalnak. Mivel az alapítvány vezetője a romák marginalizációját újratermelő intézményi mechanizmusokra világított rá, és ezzel a nézetével egyre inkább kisebbségben maradt, úgy döntött, önként lép ki az antiszegregációs kerekasztalból:

„Én, aki mindig azt hangoztatom, hogy mennyire fontosnak tartom a munkánk beépítését az állami rendszerbe, ezen a vonalon feladom. Többször eljutottam már erre a pontra, főleg, mert úgy éreztem, annyira nem egy nyelven beszélünk, annyira másképp látjuk, de mindig vártam, reméltem, hogy változik valami, és legalább mérsékelni, fékezni tudok dolgokat. (...) Az utóbbi időben már nagyon rosszul éreztem magam a pozitívumokat hangsúlyozó megbeszéléseken, miközben én a terepen pont az ellenkezőjét tapasztalom.” (az alapítvány vezetőjének Facebook bejegyzése 2016).

A civil szektor működését tekintve a rendszerkritikusabb hangok „elnémítása” – a pénzügyi erőforrások korlátozásával és a döntéshozatali mechanizmusokból való kiszorítással – inkább felerősíti, mintsem hogy ellene hatna a nonprofit szektorban jelen lévő patriarchális és rasszizáló diskurzusoknak (Spanyolországban lásd: Caro Maya, Werner Boada 2019).

Az Egyenlőség Alapítvány és a tarnótiak: képességétél etnikai és gender szempontokból

A tarnóti roma nők többszörösen marginalizált helyzetben vannak. Az interszekcionalitás elmélete segíthet abban, hogy megértsük azoknak a roma nőknek a helyzetét, akik az előrehaladott periferizálódás (gettósodás) körülményei között élnek. A nemi és etnicizált kirekesztés egybeesését (interszekcionalitását) „dupla kirekesztésnek”, azaz a roma (és nem roma) patriarchális társadalom illetve a nem roma politikai és gazdasági rezsím kettős dominanciájának nevezik az emberi jogi aktivisták. A feminista interszekcionalitás-elméletek – harmadik új kategóriaként – az osztályhelyzetet is belefoglalják elemzésükbe. Ezáltal a „rasszosztályhelyzet-nem” megközelítés egyre inkább hangsúlyos a nemi egyenlőség diskurzusaiban (Kóczé 2011, 54.). A „roma nők” kategóriája azonban nem homogén. Azoknál a roma nőknél, akik alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, fiatal korukban házasodnak, több mint egy gyermekük születik, munkanélküliek

és vidéki területeken élnek, magasabb a szegénység és szociális kirekesztettség kockázata, mint azoknál a roma nőknél, akiknek magasabb iskolai végzettsége, munkahelye van és városban élnek (Kóczé 2011). „Ennek következtében érthető, hogy az abszolút szegénység legmagasabb szintjét elszenvedő roma nőknek magasabb a saját közösségeikben a nemükből adódó sebezhetősége (*gender-related vulnerability*)” (Kóczé 2011, 74.).

Az Egyenlőség Alapítvány azon szervezetek között van, amelyek elismerik a roma nők rasszizált és nemi eredetű (gendered) strukturális elnyomását. A szervezet tematizálja az állam felelősségét, és érintettjei, köztük a mélyszegénységben élő roma nők képességszemléletű fejlesztésére törekszik. Anélkül, hogy roma feminista szervezetként definiálná magát, az alapítvány tudatosan fókuszál a tarnóti nőkre mint a helyi fejlesztés partnereire. Az alapítvány célját a nők társadalmi reprodukcióban játszott szerepe is befolyásolta.

„(...) a gyerekek érdekében az anyukák könnyebben partnerré tehetőek, másrészt, mert a krízisek kezelését a családon belül nekik kell végezni, nekik kell enni adni a családnak, biztosítani az életük mindennapi szervezési részét. Másrészt az egymással való kapcsolattartásban is erősebbek, és kompromisszumkésebbek, érzelmileg jobban befolyásolhatóak, mint a férfiak.” (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9).¹⁴

Az előzetesen kitűzött stratégiai prioritáshoz kapcsolódóan (a nők képessé tétele) sikerült az alapítványnak forrást szereznie olyan közösségfejlesztési projektekre, amelyek középpontjában a tarnóti nők állnak, kortól, státusztól és etnicitástól függetlenül. A Norvég Civil Alap által támogatott (2014–2017) célzott közösségfejlesztési projekt keretein belül az alapítvány 30 nőt, fiatal, idős, „gyüttment”, „tősgyökeres”, romungro, oláh cigány és nem roma helyi lakost választott ki a településen. A két éves közösségfejlesztést egy évig tartó helyzetfeltárás és hét éves terepi jelenlét előzte meg. A közösségfejlesztés egy problématerkép megalkotásával indult, amely a helyi asszonyok kollektív bölcsességére építve olyan területeket azonosított, amelyek a pozitív változásokat leginkább akadályozzák a faluban. A 30 különböző társadalmi háttérű tarnóti nővel közösen három közösségfejlesztési modult dolgoztak ki az alapítvány munkatársai. A modulok egymásra épülnek és – ahogyan azt az alapítvány munkatársa fogalmazza – a „könnyebbtől” haladnak a „leginkább kihívást jelentő” felé: (1) háztartási ismeretek, (2) tudatos családtervezés és gyermeknevelés és (3) képességfejlesztés, tudásátadás és segítő együttműködés a családon belüli erőszak területén (Egyenlőség Alapítvány 2016, 33; H2_D9).

Míg a háztartási ismeretek modul leginkább a különböző etnikai és társadalmi-gazdasági háttérű nők közösségét (kollektív autonómiáját) törekedett erősíteni, addig a tudatos családtervezés és a családon belüli erőszak modul az érintettek egyéni autonómiáját igyekezett fejleszteni (Mihály 2019a). A tudatos gyermeknevelés és családon belüli erőszak modul hozott fel traumákat, amelyek feldolgozását pszichológus segítette (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9). Mivel

nem volt lehetőségem a közösségfejlesztési projektet végigkövetni, ezért nem vállalkoznék annak hatásainak az értékelésére, csupán néhány, a programhoz kapcsolódó reflexiómat osztanám meg.

A legnagyobb kihívást a családon belüli erőszak témája jelentette. A programban résztvevő nők közül többek számára nehéz volt erről a témáról beszélni (Egyenlőség Alapítvány 2016, 75–76.; H2_D9). Ennek lehetséges oka az is lehetett, hogy az alapítvány nem roma munkatársai vezették a közösségfejlesztési alkalmakat, valószínűleg olyan közeget teremtve, amelyben a roma nőknek választaniuk kellett roma vagy női identitásuk védelme között. Patricia Caro Maya és Sarah Werner Boada abban látja a nem romák részvételének előnyét a roma nők egyenjogúságáért folytatott harcban, hogy a domináns csoportok (nem roma nők és nem roma férfiak) lebonthatják azokat a struktúrákat, amelyek többlethatalommal ruházzák fel őket. Így a férfi-nő, roma-nem roma közötti falak leépítése érdekében érdemes lehet az alapítvány nem roma munkatársainak is reflektálniuk „fehér privilégiumaikra” („*white privilege*”) és a társadalmi nemükből adódó kiváltságaikra. A nők elleni erőszak nem csökkenthető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kisebbségi csoportokhoz tartozó nők elleni strukturális elnyomást, amely felerősíti a párkapcsolati erőszakot is (Caro Maya, Werner Boada 2019).

Az Egyenlőség Alapítvány, szemben sok más romákat célzó helyi fejlesztési kezdeményezéssel, igyekszik túlmutatni a filantropikus segítségnyújtáson (ami az érintetteket a „segítő”-„segített” szerepekbe betonozza), narratíváiban a részvételiséget hangsúlyozza, és a gyakorlatban igyekszik helyzetbe hozni a roma nőket. A roma nők egyenjogúságáért folytatott harcban azonban fontos lenne, hogy az alapítvány nem roma női és férfi érintettjei tudatosan figyeljenek azokra a struktúrákra, amelyek többlethatalommal ruházzák fel őket.

Képessé tétel a döntéshozatal tükrében

A civil szervezetek mérsékelhetik helyi szinten a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt, azonban ezeknek a kezdeményezéseknek kritikusan figyelniük kell a centrum-periféria viszonyokból adódó hatalmi különbségekre (Kühn 2014). Mészáros szerint kétséges társadalmi tőkéről vagy egymás közötti bizalomról beszélni olyan helyzetben, amelyben a „döntéshozók egyértelműen nem bíznak meg a helyiek kompetenciájában” (Mészáros 2013, 93.). Tarnót is a függőségek viszonyrendszerébe ágyazódik bele, többszörösen periférikus helyzetben van: a globális gazdaság félperifériáján lévő Magyarország egy periferizált településén élő romákat marginalizálja a helyi elit. Az Egyenlőség Alapítvány ebben a kontextusban tűzte ki célul a helyiek részvételi kompetenciáinak fejlesztését.

A helyiek önszerveződésre való képességének erősítése érdekében az Egyenlőség Alapítvány tudatosan vonja be a tarnótiakat a helyi fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatalba. Az alapítvány célja, hogy lépésről lépésre fejlessze a tarnótiak ezirányú képességét. A részvételiség fejlesztése kihívásokkal teli egy olyan közeg-

ben, ahol a helyiek arra szocializálódtak, hogy őket nem kérdezik döntéshozatali helyzetekben. A tarnóti romák alárendelt viszonyokban való szocializálódását az is jól mutatja, hogy bár az alapítvány a hierarchikus működés leépítésére törekszik, Rozi, az alapítvány romungro roma munkatársa mégis főnöknek hívja az alapítvány alapítóját egy kávé melletti beszélgetésünkben (Terepi jegyzet_H2). Szemben a projektalapú finanszírozás logikájával, a helyiek részvételi kapacitásának fejlesztését hosszú távon, minimum húszéves projektként képzelel el az alapítvány vezetője:

„Az alapítványunknak ez a legfontosabb célja. Hogy egy olyan társadalmi csoportot, akit sem a tanulás, sem a munka világa nem érintett meg generációk óta, képessé tegyünk önmaguk megszervezésére. Az életük, közösségük képviselőit, a gondok megoldására, az egymással való kommunikálásra, a tervezésre, az önértékelésre, a lehetőségek kihasználására.” (Blogbejegyzés 2016; H2_D5)

A helyiek döntéshozatalba való bevonását a „semmit róluk nélkülük” (Terepi jegyzet_H2) elv alapján igyekeznek megvalósítani az alapítvány. A döntéshozatalba történő bevonás fő módja a munkahelyi értekezlet, amely 2013-ban vált gyakorlattá az alapítványnál. Az alapítvány minden tarnóti munkatársa (kivéve azokat, akik „önkéntes” pozícióban dolgoznak) részt vehet a munkahelyi értekezleten. Ezek abban különböznek egy átlagos munkahelyi értekezlettől, hogy nem kizárólag munkahelyi ügyeket vitatnak meg a résztvevők, a munkahelyi értekezlettel az is a cél, hogy azok fejlesszék a tarnótiak készségét a döntéshozatalban való részvételre. Minden munkavállaló jegyzetet készít arról, hogy mi történt vele az előző héten (Terepi jegyzet_H2). Az alapítvány alapítója a következőképpen írja le a munkahelyi értekezletet:

„Ma volt a munkaértekezletünk. Minden pénteken délután leülünk és átbeszéljük a hetet. Már megy ez is, gördülékenyen, szervezeten. Nézem őket. Ahogy már rutinosan előveszik a kis keményfedelű füzetet, és elmondják, napról napra, ki mit csinált. Nagyon jó látni, mennyit fejlődtek ebben. Néha belekérdezek és megdicsérek egy-egy sikeres területet. Büszkék. Örülnek, velem együtt. Van, aki felolvassa, amit írt. Más csak belenéz, úgy meséli a napokat. És van, aki otthon minden nap lediktálja a gyerekeknek, és most engem kér meg, hogy olvassam fel, amit egyébként fejből is tud. Senki sem cikizni érte, megbeszéltük már korábban a többiekkel. És a szabály az szabály. A füzetet vezetni kell, annak is, akinek nem megy az írás. Mert a munkakör kötelez. Ilyenkor annyira érzem, hogy van értelme. Érzem, ahogy egyre erősebbek lesznek lelkileg. Ahogy a feladat, a munkakör felelőssége fejleszti őket. Mindenben. Céltudatosságban, kommunikációban, együttműködésben. Ahogy közösségként egyre jobban működnek. Már nem arról szól a gyűlés, hogy egymást piszkálják. Sőt, amin csak lehet, azon jókat nevetnek.” (Blogbejegyzés 2016; H2_D5)

Ezzel az alapítvány olyan normarendszert hozott létre, ami egymás pozitív megerősítésén és kölcsönös elfogadásán alapszik. Az alapítvány tarnóti munkatársai megjegyzik egy beszélgetésünk kapcsán, hogy azért szeretnek az alapítványnál dolgozni, mert itt jó a hangulat és „senki nem nézi le” őket (Terepi jegyzet_H2).

Ahogy azt a tarnóti példa mutatja, még a szélsőséges marginalizáció kontextusában is van lehetőség a részvételi demokrácia fejlesztésére. A munkavállalói pozíciókhoz tartozó kötelezettségek definiálásával az alapítvány igyekszik megelőzni azt, hogy bebetonozza az érintetteit a segítő-segített pozíciókba. Az alapítvány igyekszik elismerni az összes tarnóti érintett autonómiáját (státusz), azonban tisztában vannak azzal is, hogy az autonómia gyakorlásához szükséges kompetenciákat a társadalmi, politikai, gazdasági és oktatási hátrányok, vagy a bántalmazás, kényszerítés, erőszak, illetve a tisztelet hiányával jellemezhető társadalmi viszonyok negatívan befolyásolják (Mackenzie 2014a). Azáltal, hogy az alapítvány a tarnótiak részvételi kompetenciáit igyekszik fejleszteni, *fejlesztési alternatívát* valósít meg. Filantropikus helyett demokratikus szolidaritáson alapszik a fejlesztési stratégiájuk. Sok helyi fejlesztési projekt naív optimizmusával szemben az alapítvány reflektál a tarnótiak strukturális elnyomására (oktatás, munka, egészségügy, lakóhely) és hosszú távú célkitűzéseket fogalmaz meg, az érintettek autonómiájának lépésről lépésre történő fejlesztésével.

Az Egyenlőség Alapítványban rejlő helyi fejlesztési potenciált, az alapítvány és a tarnótiak közötti viszony mélyebb megértését egy hosszabb és rendszeresebb terepi vizsgálat segítené.

Van kiút a gettósodásból? A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai

A romák hosszú távú strukturális elnyomását fenntartja, hogy olyan terekbe szorította őket a társadalom, amelyeket elavultnak, funkcióját veszítettnek tekint (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007). A szélsőségesen marginalizált vidéki terek más életlehetőségeket kínálnak lakóiknak, megnehezítve a gettósodó kistelepüléseken élők lehetőségét a nyomorból való kitörésre, és mentesítve egyben a többségi társadalmat a mélyszegénységgel való mindennapos konfrontációtól.

Az egyéni stratégiák sokszor újratermelik a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt. A gyermekek szegregált oktatásból való kimenekítése sokszor túl nagy terhet ró a szülőkre. A patrónus-kliens viszonyal jellemezhető közfoglalkoztatásból vagy az alulfizetett alkalmi munkákból való kitörést segítheti a külföldi munkavállalás, azonban a külföldön elérhető munkák sokszor szintén kizsákmányolóak és nem biztosítanak tényleges lehetőséget a marginalizált helyzetből való kitörésre.

Az esettanulmányomul szolgáló gettósodó településen létrejött civilalapú helyi fejlesztés megmutatta, hogy a strukturális elnyomás ellenére a szélsőségesen marginalizált csoportoknak is van cselekvő ereje. Azonban éppen a strukturális elnyomás az, ami miatt szüksége van a gettósodó falvakba záródott lakoságnak a külső segítségre. A helyi fejlesztés a hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezhető. A hatalmi egyenlőtlenségek megjelennek a fejlesztő szervezet és az állam viszonyában. Magyarországon egyre inkább az állami kontroll és

kliantalizmus az, ami meghatározza a civilek és az állam viszonyát (Ferreira et al. 2019; Kövér 2015) és ezáltal a helyi fejlesztés lehetőségeit is. Ennek következtében a szakpolitikákkal vagy az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek kiszorulnak a jóléti szolgáltatásokból (Európai Bizottság 2019). Azon felül, hogy egyre kevesebb közpénzhez jutnak a politikailag autonóm civil szervezetek, a külföldi alapítványoktól érkező támogatás elfogadása miatt stigmatizálódhatnak is (az Egyenlőség Alapítványnak is fel kellett tüntetnie a weboldalaán a megbélyegző „külföldről finanszírozott szervezet” megnevezést).

A hatalmi egyenlőtlenségek a helyi fejlesztés döntéshozatalában leképeződő centrum-periféria viszonyokban (kistelepülés és főváros, helyi elit és marginalizált helyiek) is megmutatkoznak, beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” közti hatalmi egyenlőtlenségeket. A helyi fejlesztési projektek társadalmi fenntarthatóságának szempontjából fontos, hogy az érintettek autonómiáját növeljék olyan módon, hogy képessé tegyék őket a támogató segítségtől egyre inkább független működésre. Egy fejlesztő szervezet több módon is hozzájárulhat a helyiek autonómiájának növeléséhez. A helyiek autonómiakapacitása lépésről lépésre fejleszhető, ha a fejlesztő szervezet kritikusan kezeli a hatalmi egyenlőtlenségeket (beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „célcsoportjai” közti hatalmi egyenlőtlenségeket is, lásd Mosse 2005), bevonja a marginalizált csoportokat is a döntéshozatalba, illetve fejleszti az érintettek részvételi demokráciához szükséges készségeit. A helyiek autonómiakapacitása azzal is fejleszhető, ha a fejlesztő szervezet reflektál a nemi alapú és rasszizált strukturális elnyomásra. A roma nők megerősítését célzó Egyenlőség Alapítvány több tagja nem roma férfi vagy nő. A patriarchális és rasszizáló struktúrák leépítése érdekében érdemes lehet az alapítvány nem roma munkatársainak is kritikusan figyelembe venniük a „fehér privilégiumaikat” vagy a társadalmi nemükből adódó kiváltságait. A nők elleni erőszak nem csökkenthető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kisebbségi csoportokhoz tartozó nők elleni strukturális elnyomást, amely felerősíti a párkapcsolati erőszakot is (Caro Maya, Werner Boada 2019).

A gettósodó vidéki terekben történő „ellenállást” számos strukturális mechanizmus nehezíti. A civil szervezeteket érintő intézményi keretek egyre kevésbé segítik az állampolgárok autonóm szerveződését, a civil szervezetek politikai autonómiájának megőrzését. Az egyre inkább szegregálódó oktatási rendszer és a patrónus-kliens viszonyrendszert felerősítő közfoglalkoztatás és alkalmi munka tovább korlátozza az egyéni és kollektív autonómiájukban egyébként is meggyengített, vidéki „gettókba” szorított lakosságot, a képességszemléletű fejlesztést megvalósító szervezetek legfontosabb szövetségeseit. A civilelles kormányzati intézkedések kontextusában a részvételi demokrácia elvein alapuló fejlesztést megvalósító Egyenlőség Alapítvány a túlélésért küzd.

Jegyzetek

- 1 A „critical race theory” (kritikai faji elmélet, lásd Hooks 1982; Crenshaw 1991) képviselői szerint a rasszizálódás nemcsak egyéni, hanem strukturális szinten is megjelenik, ami a legmarkánsabban a strukturális kirekesztésben nyilvánul meg. A rasszizálódás olyan hatalmi folyamat, amelyben az erősebb rasszizálja, elnyomja és leértékeli az adott ember értékeit és tulajdonságait (a normatív fehér bőrszíntől eltérő) a fekete, barna, sárga stb. bőrszíne alapján. Az egyén aktuális pozícióját tovább bonyolítja a bőrszínnel összekapcsolódó nemi és osztályhelyzete is (Kóczé 2016a).
- 2 A „gettó” mellett a „cigány” megnevezés is stigmatizáló lehet. Roma vagy szegény emberek gyakran stigmatizál a társadalom „cigányként”. A '90-es években a „cigány” megnevezés, negatív konnotációja miatt kerüendő volt és a politikailag korrekt „roma” megnevezés vált általánosan elfogadottá (Kovai 2018). A többségi társadalom a „roma” megnevezést a „cigány közösség” sajátjaként értékeli, annak ellenére, hogy annak csupán a romák egyik alcsoportja – a lovári nyelvet beszélő oláh-cigányok – számára van jelentése. Lovári nyelven a roma „embert”, „férfit” jelent (Kovai 2018), a Magyarországon élő roma népesség 70-80 %-a azonban romungro roma, akik nem beszélnek a lovári nyelvet. A romungrok, azaz magyar cigányok azoknak a leszármazottai, akik a középkori bevándorlás után nem folytatták útjukat Nyugat-Európába. A romungrok cigány kultúrájának és identitásának elvesztésében a Mária Terézia idején történő kényszerletelepítés is szerepet játszott (Csalog 1984).
- 3 A félig strukturált interjú a strukturált interjú és a mélyinterjú között található: a kutatónak vannak kérdései, de van lehetőség a kötetlen beszélgetésre is, illetve közbülső kérdések feltevésére. Az interjúfajtákról bővebben: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0021_21_kutatastervezes/623_az_interj_fajti.html, letöltve: 2019. 10. 30.
- 4 A Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke egy középkori oláh-cigány férfi, a „Lungo Drom” Országos Cigány Érdekvédelmi és Polgári Szövetség jelöltje. A Lungo Drom elnöke Farkas Flórián, fideszes politikus, az Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) elnöke, aki az Európai Unió társfinanszírozásával megvalósulni tervezett „Híd a munka világába” munkaerőpiaci integrációs program kapcsán korrupciógyanúba keveredett. A projekt célja az ország leghátrányosabb területein élő, főként roma származású munkavállalók megsegítése lett volna foglalkoztatási szövetkezetek létrehozásával. Az EMMI 2016 márciusában elállt a „Híd a munka világába” projekttől. (Lásd: <https://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/hirek/az-emmi-elall-az-oro-hid-a-munka-vilagaba-projektrol>, letöltve: 2019.10.28). A Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke terepi látogatásom idején közmunkásként dolgozott a településen, de volt már korábban belföldön és külföldön is vendégmunkás, illetve fél évet ő is dolgozott az alapítványnál, felesége látogatásom idején is az alapítvány munkatársa volt.
- 5 A szocializmus roma politikája ugyan az asszimilációs ígéletbe illeszkedett (Kovai 2018), annak voltak a romákra nézve pozitív eredményei is, mint például a lakáshoz jutás, a diszkrimináció mérséklődése és a teljes foglalkoztatás.
- 6 A dologi (működési) kiadásokra az egyházi iskolák 2017-ben tanulónként 160 000 forint normatívát kapnak, mely összeggel szabadon gazdálkodhatnak. Az állami iskolákban az éves dologi kiadási keret 2017-ben tanulónként 57 651 forint, ami az egyházi iskoláknak járó normatív keret 36%-a. A törvényi rendelkezés alapján 2018-ra a KLIK dologi kiadási kerete – ami alapján egyáltalán kalkulálható az egy gyermekre jutó költség – 51%-kal csökkent, azaz csökkent az egy tanulóra jutó éves összeg is, míg az egyházi iskolák működési normatívája 200 000 forintra emelkedett (Ercse 2018).
- 7 A kormány a 2000-es évek elején rögzítette és éves szinten allokálta a helyi önkormányzatok részére a humanitárius szolgáltatások után járó normatív hozzájárulásokat (lásd Kövér 2015).
- 8 Az államszocializmus alatt meggyengült történelmi egyházakat kompenzálандó, 1997-ben a Magyar Kormány és a Vatikán egy együttműködést írt alá. 2007-ben (127. áfa tv.) törvénybe foglalták, majd 2013-ban megújították a megállapodást. A pénzügyi támogatáson felül a Magyarországon működő történelmi egyházak jelentős pénzügyi jóvátételt kaptak a Magyar

- Kormánytól a rendszerváltozás után, és 1998-tól az SZJA 1% -a felajánlható egyházak számára (Kövér 2015).
- 9 A munkanélküliség strukturális okai közé tartozik például az 1989 után következő gazdasági szerkezetváltás, ami arányaiban negatívabban érintette a vidéki perifériákat (Leibert 2013), romákat (Kertesi, Kéződi 2010) és roma nőket (Kóczé 2016b).
 - 10 A képesség tételek részvételi diskurzusai igyekeznek a több léptékben jelenlévő hatalmi egyenlőtlenségekre, valamint a nemi és rasszizált strukturális elnyomásra reflektálni.
 - 11 TÁMOP-5.2.5/B-10/2. Gyermek és fiatalok társadalmi integrációját segítő programok és TÁMOP-3.1.4.C-14. Innovatív iskolák fejlesztése 2. ütem.
 - 12 37 <http://tanodaplatform.hu/>, letöltve: 2018.12.17
 - 13 Magyarországon kívül Oroszországban létezik még olyan törvény, ami lehetővé teszi a civil szervezetek „külföldről finanszírozott” szervezatként való megjelölését (Ferreira et al. 2019).
 - 14 Azon a közösségfejlesztési alkalmon, amin részt vettem, 15-20 helyi volt jelen (romungro roma és oláh cigány, nem roma, fiatal és idős egyaránt). A közösségfejlesztő alkalmat, az alapítvány munkatársa, egy 40 körüli nem roma férfi tartotta. A település történeti fejlődéséről volt szó, azonban annak ellenére, hogy a facilitátor igyekezett megszólítani a roma résztvevőket is, a nem roma résztvevők lényegesen többet szóltak a témához.

Köszönetnyilvánítás

Ezt a kutatást nem tudtam volna elvégezni a tarnótiak és az Egyenlőség Alapítvány nyitottsága és befogadása nélkül, ezt ezúton is szeretném megköszönni nekik. Köszönettel tartozom még munkatársaimnak, Nagy Erikának és Timár Juditnak (KRTK RKI Békéscsaba), illetve a két anonim bírálómnak konstruktív kritikáikért. Az Európai Unió adófizetőinek is szeretnék köszönetet mondani, hiszen a doktori kutatásomat, amelyre a tanulmány épít, a Marie Curie ITN RegPol² projekt (People Programme, European Union's Seventh Framework Programme FP7/2007-2013/, REA grant agreement n° 607022) keretein belül tudtam elvégezni.

Irodalom

- Acton, T., Rostas, I., Ryder, A. (2014): The roma in Europe: The debate over the possibilities of empowerment to seek social justice. In: Ryder, A., Cemlyn, S., Acton, T. (eds.): *Hearing the voice of gypsies, roma and travellers: Inclusive community development*. Policy Press, Bristol, 177-196.
- Amin, A., Cameron, A., Hudson, R. (2002): *Placing the social economy*. Routledge, London, New York (Contemporary political economy series)
- Asara, V., Profumi, E., Kallis, G. (2013): Degrowth, democracy and autonomy. *Environmental Values*, 2., 217-239. <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725239>
- Bajmóczy P., Józsa K., Pócsi G. (2007): Szélsőséges aprófalvak. Aprófalvak a településlisták végein néhány társadalmi gazdasági mutató alapján. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. [III. Településföldrajzi Konferencia]*. Savaria Univ. Press, Szombathely, 24-37.
- hooks, b. (1982): *Ain't I a woman. Black women and feminism*. Pluto Press, London
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bhaskar, R. (1989a): *Reclaiming reality: a critical introduction to contemporary philosophy*. Verso, London
- Bhaskar, R. (1989b): *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences* (second edition). Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead

- Bocz J. (2009): „Jéghegyek”. Tévhitek, avagy a magyar non-profit szektor mélyrétegei. *Civil Szemle*, 4., 24–50.
- Caro Maya, P., Werner Boada, S. (2019): The challenges of Kalí NGOization after francoism: Rethinking activism in and beyond Spain. In: Kóczé, A., Zentai, V., Jovanovic, J., Vincze, E. (eds.): *The Romani women's movement*. Routledge, London, New York, 227–247.
- Coraggio, J., Eynaud, P., Ferrarini, A., Filho, G. F., Gaiger, L. I., Hillenkamp, I., Kitajima, K., Laville, J.-L., Lemaître, A., Sadik, Y., Veronese, M., Vanderley, F. (2015): The theory of social enterprise and pluralism: solidarity-type social enterprise. In: Laville, J.-L., Young, D. R., Eynaud, P. (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise. Governance and democracy*. Routledge, London, New York, NY, 234–249. (Routledge frontiers of political economy 200)
- Crenshaw, K. (1991): Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 6., 1241–1300.
- Csalog Zs. (1984): A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. *Magyar Füzetek*, 14–15., 93–137. http://epa.oszk.hu/02200/02201/00013/pdf/EPA02201_Ma-gyar_Fuzetek_1984_1415_093-137.pdf (Letöltés ideje: 2019.06.10.)
- Csoba J. (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély* 1., 4–24.
- Európai Bizottság (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary*. (Szerzők: Kiss, J., Mihály, M.) Publications Office of the European Union, Luxembourg, Elérhető: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?advSearchKey=socenterfiches&mode=advancedSubmit&catid=22> Magyar fordításban elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ercse K.: Az állam által ösztönzött, egyházasszisztált szegregáció mechanizmusa. In: Fejes J. B. Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület: Szeged 177–199.
- Éber M. Á. (2018): Osztályszerkezet és állami újraelosztás blogbejegyzés. *Új Egyenlőség* <http://ujegyenloseg.hu/osztalyszerkezet-es-allami-ujraelosztas/> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ferreira, S., Mihály, M., Nogales, R., Pongo, T. (2019): *The multi-dimensional reality of social enterprise in Central and Eastern Europe*. Stakeholder Brief No. 1. EMPOWER-SE COST Action 16206 <http://www.empower-se.eu/wp-content/uploads/2019/03/SB1-WG1-Stakeholder-brief-Lisbon.pdf> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Gébert J., Bajmócy Z., Málóvics Gy., Pataki Gy. (2016): Eszközöktől a jóllétig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben. *Tér és Társadalom*, 2., 23–44. <https://doi.org/10.17649/TET.30.2.2752>
- G. Fekete, É. (2005): Small villages undergoing transformation. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szőrényiné Kulkorelli, I., Timár, J. (eds.). *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 483–500.
- G. Fekete É. (2015): Csereháti diagnózisok – átfogó térségi helyzetbemutató. G. Fekete É. (szerk.): *Társadalmi innovációk a felzárkózás szolgálatában. Dél-Cserehát - Nyitás a jövőre*. Miskolc, 5–51.
- G. Fekete, É., Hubai, L., Kiss, J., Mihály, M. (2017): Social enterprise in Hungary, *ICSEM Working Papers*, No. 47, The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project, Liege
- G. Fekete É., Hubai L., Kiss J., Mihály M. (2018): Társadalmi vállalkozások Magyarországon. In: G. Fekete É., Nagy Z., Lipták K., Kiss J. (szerk.): *Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon*. Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Miskolc 117–146. http://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/13250/OTKA_k%C3%B6nyv.pdf (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ivasiuc, A. (2018): Alter-narratives: Seeing ordinary agency. In: Beck, S., Ivasiuc, A. (eds.): *Roma activism: Reimagining power and knowledge*. Berghahn, Oxford, New York, 129–153.
- Kelemen-Varga, R., Kiss, J., Oravec, Á., Száraz, A., Várnagy, E., Bukovics, I. (2017): *4 years, 448 projects. Evaluation of the EEA Grants NGO Programme strengthening civil society in Hungary*. NCTA, Budapest
- Keller, J., Kovács, K., Rácz, K., Swain, N. Váradi, M. (2016): Workfare schemes as a tool for preventing the further impoverishment of the rural poor. *Eastern European Countryside* 1., 5–26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Kemény I., Janky B. (2004): Települési és lakásvizonyok. *Beszélő*, 4., 96–111. <http://beszelo.c3.hu/04/04/13kemeny.htm> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)

- Kertesi, G., Kézdi, G. (2010): *Roma employment in Hungary after the post-communist transition*. BWP -2010/9, ISBN 978-615-5024-28-3, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Budapest (Budapest Working Papers on the Labour Market)
- Kocsis K., Kovács Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 163-204.
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 1., 53-68. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Kovai C. (2018): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest
- Kovács T. (2005): A sellyei (-siklói) KSH-térség rövid leírása. In: Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 29-52. <http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/394.pdf> (Letöltés ideje: 2018.05.26.)
- Kóczé, A. (2011): *Gender, ethnicity and class: Romani women's political activism and social struggles*. Central European University, Budapest
- Kóczé A. (2016a): *Az elismerés politikája Neményi Mária munkáin keresztül*. <http://beszelo.c3.hu/online-cikk/az-elismeres-politikaja-nemenyi-maria-munkain-keresztul> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Kóczé, A. (2016b): Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: Kovács, E. (ed.). *Solidarity in struggle. Feminist perspectives on neoliberalism in East-Central Europe*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 42-53.
- Kövér, Á. (2015): Captured by state and church: Civil society in democratic Hungary. In: Krasztev, P., van Til, J. (eds.): *The Hungarian patient. Social opposition to an illiberal democracy*. Central European University Press, Budapest, New York, 81-90.
- KSH (2011): *Központi Statisztikai Hivatal/Népszámlálás*, www.teir.hu
- Kulcsár V. (1976): A város és a falu. In: Nagy K. (szerk.): *A változó falu*. Gondolat Kiadó, Budapest, 7-25.
- Kühn, M. (2014): Peripheralization. Theoretical concepts explaining socio-spatial inequalities. *European Planning Studies*, 2., 367-378. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.862518>
- Ladányi J., Szelényi I., Majoros V., Virág T. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of space*. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Leibert, T. (2013): The peripheralization of rural areas in post-socialist Central Europe: A case of fragmenting development? Lessons from rural Hungary. In Fischer-Tahir, A., Naumann, M. (eds.): *Peripheralization: The making of spatial dependencies and social injustice*. Springer Fachmedien, Wiesbaden, 101-120.
- Lennert J., Kovács A. D., Farkas J. Zs.; Bódi F. (2014): Lakóhelyi szegregáció a dél-alföldi mezővárosokban. *Esély*, 6., 3-19.
- Mihály, M. (2019a) (megjelenés alatt): *Autonomy and empowerment: Social and solidarity economy initiatives and local development in peripheralised areas of Germany and Hungary*. Disszertáció, Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet, Lipcse
- Mihály, M. (2019b): Opposing peripheralization? *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 2., 551-575. <https://acme-journal.org/index.php/acme/article/view/1559> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Mackenzie, C. (2014a): The importance of relational autonomy and capabilities for an ethics of vulnerability. In Mackenzie, C., Rogers, W., Dodds, S. (eds.): *Vulnerability. New essays in ethics and feminist philosophy*. Oxford University Press, New York, 33-59. (Studies in feminist philosophy)
- Mackenzie, C. (2014b): Three dimensions of autonomy: A relational analysis. In: Veltman, A., Piper, M. (eds.): *Autonomy, oppression, and gender*. Oxford University Press, Oxford, New York, 15-41.
- Mészáros Zs. (2013): Közösségi gazdaságfejlesztés a gyakorlatban. *ACTA MEDSOC*, 4, 91-106.
- Mosse, D. (2005): Introduction: The ethnography of policy and practice. In: *Cultivating development. An ethnography of policy and practice*. Pluto Press
- Nagy E., Timár J., Nagy G., Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszákadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1., 35-52. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2680>
- OTK. 1971. 1007/1971. (III. 6.) számú kormányhatározat az Országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról. *Építésügyi Értesítő*, 1971.04.07.

- Sen, A. K. (1999): *Development as freedom*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Soja, E. (1999): Thirdspace. Expanding the scope of the geographical imagination. In: Massey, D., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Blackwell Publishers, Oxford, 260–278.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. (Alapkérdések). *Szociológiai Szemle*, 4, 208–209.
- Timár, J. (2007): Different scales of uneven development - in a (no longer) post-socialist Hungary. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 64., 103–128.
- van Baar, H. (2012): Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe: Activation and the dehumanisation of the Roma. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 8., 1289–1304. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689189>
- Váradí M. M., Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. The patterns of spatial exclusion in rural spaces. *Szociológiai Szemle*, 1., 89–113.
- Váradí M. M. (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki térségekben. *Esély*, 1., 30–56.
- Vidra, Zs. (2018): Hungary's punitive turn: The shift from welfare to workfare. *Communist and Post-Communist Studies*, 1., 73–80. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.01.008>
- Vincze, E. (2014a): Romania. In: Szalai, J., Zentai, V. (eds.): *Faces and causes of Roma marginalization in local contexts*. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/cps-book-faces-and-causes-romania-2014.pdf>
- Vincze, E. (2014b): The racialization of Roma in the 'new' Europe and the political potential of Romani women. *European Journal of Women's Studies*, 4., 435–442. <https://doi.org/10.1177/1350506814548963>
- Vincze, E. (2019): Ghettoization: The production of marginal spaces of housing and the reproduction of racialized labour. In: Vincze, E., Petrovici, N., Rat, C., Picker, G. (eds.): *Racialized labour in Romania*. Palgrave Macmillan, Cham, 63–95. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9_3
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Interjúk

- Interjú_H2_I1 az Egyenlőség Alapítvány alapítója (alias Varga Anna), idősebb, nem roma nő, 2016.05.02, 60 min, jegyzetelt interjú
- Interjú_H2_I4 alias Zsiga, a helyi Roma Önkormányzat vezetője, középkorú, oláh cigány férfi, 2016.05.06, 60 min, transzkriptált
- Interjú_H2_I6 az Egyenlőség Alapítvány alapítója, idősebb, nem roma nő, 2017.09.29, 60 min, jegyzetelt interjú

Résztevő megfigyelés

Terepi jegyzet_H2: 2016.05.02 és 05.07. között 6 napot töltöttem Tarnóton, ahol az Egyenlőség Alapítvány által fenntartott közösségi házban laktam. A terepen töltött 6 nap jó lehetőséget biztosított arra, hogy együtt dolgozzak és beszélgessek az alapítvány tarnóti munkatársaival, és hogy a munka utáni látogatásaim alkalmával kötetlenebb beszélgetéseken keresztül megismerjem a tarnótiak véleményét az Egyenlőség Alapítványról. A terepen töltött napjaim vázlatos összefoglalása a disszertáciomban (Mihály 2019a) olvasható.

Dokumentumok

- Egyenlőség Alapítvány 2016, H2_D9: Módszertani füzet a közösségfejlesztésről. A dokumentum a Norvég Civil Alap támogatásával jött létre.
- H2_D5: Blogbejegyzés 2016. A blogbejegyzés, amit Varga Anna készített, kiter a képességszemlélet fontosságára a marginalizált településeket célzó fejlesztési projektek kapcsán.
- H2_D26: Blogbejegyzés. 2017. Varga Anna a roma integrációról és a közmunkáról.
- H2_D27: Az Egyenlőség Alapítvány pénzügyi jelentései, 2015, 2016.

Tájváltozások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon

Social driving factors of landscape changes in the Great Hungarian Plain

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT, FARKAS JENŐ ZSOLT

KOVÁCS András Donát: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; kovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7748-5945>

FARKAS Jenő Zsolt: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

KULCSSZAVAK: tájhasználati változások; tájtermelés; környezeti paradigma; természetvédelem – agrárium viszonya

ABSZTRAKT: Társadalmi életünk összetett mechanizmusok révén jelentős hatást gyakorol a tájakra. Úgy véljük, hogy ezen komplex földrajzi területi egységek állapotában az állami elközelések, fejlesztési irányelvek, az intézményesült struktúrák, valamint a közösségi és egyéni érdekek és cselekvések is egyaránt megnyilvánulnak. Feltevéseink szerint a kultúrtájokban nyomon követhető események jól tükrözik az adott társadalom környezethez való viszonyát, így a tájak használatával összefüggő folyamatok, avagy a „tájtermelés” az „új környezeti paradigma” egyfajta indikátorának tekinthető. E folyamatok alaposabb megértéséhez – kritikai, strukturalista megközelítésekre, kvalitatív és kvantitatív, térinformatikai elemzésekre támaszkodva – a földhasználati módokban bekövetkezett változásokat és az ezek mögött rejlő társadalmi hajtóerőket vizsgáljuk meg. Az elmúlt fél évszázadra vonatkozóan megpróbáljuk érzékeltetni, hogy a tájgazdálkodásban jelentős szerepet játszó természetvédelem és a mezőgazdaság miként alakította a hazai, alföldi térségek jellegét, ehhez kapcsolódóan pedig melyek voltak az egyes korszakok meghatározó mozzanatai. Továbbá feltárjuk, hogy hogyan értékelik az említett ágazatok szereplői az ökológiai szempontokat és az agrárium jelentőségét, valamint az ezeket befolyásoló beavatkozásokat. Duna–Tisza közti mintaterületeinken – a természetvédelem által eltérő mértékben érintett kunsági, illetve bácskai példákon – bemutatjuk azt is, hogy milyen konfliktusok keletkeznek és milyen dilemmák feloldása lesz szükséges a természetközeli állapotok megőrzése és az ezzel gyakran ellentétesen ható mezőgazdálkodás között. Végül az eredmények alapján megállapítjuk, hogy az új paradigma megerősödését eltérő társadalmi érdekek akadályozzák. A környezettudatos elvek ugyan megjelentek, de a tájgazdálkodásban átfogó előrelépés, illetve a tájak állapotában javulás az elmúlt évtizedekben összességében nem történt.

András Donát KOVÁCS: research fellow, Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary, kovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7748-5945>

Jenő Zsolt FARKAS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary, farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

KEYWORDS: *land use change; production of landscape; environmental paradigm; relations of nature conservation and agriculture*

ABSTRACT: *Our social life has a significant impact on landscapes through complex mechanisms. The authors believe that governmental ideas, development policies, institutionalised structures, and our interests and activities manifest themselves in various units. Cultural landscapes reflect society's relationship with the environment. Thus, the processes related to the use of landscapes, i.e. "landscape production", can be seen as indicators of the "new environmental paradigm". (The new environmental paradigm represents a "worldview" and an era in which nature conservation and environmental protection become the ultimate goal.)*

To better understand these processes - based on critical, structuralist approaches, qualitative and quantitative GIS analyses - we focus on land use conversions and the social driving forces and responses behind land use patterns. We try to show how nature conservation and agriculture have played a major role in landscape management, shaping the character of the Hungarian lowland regions, and to identify what have been the decisive moments of each epoch in the last 50 years.

In addition, we examine how the actors in these sectors value the ecological aspects and the importance of agriculture, as well as the interventions affecting them. Using the examples of the areas of Kunság and Bácska (differently influenced by nature conservation), we also want to investigate the conflicts and dilemmas of nature conservation and agriculture in the Danube-Tisza interfluve.

The results show that efforts to strengthen the new paradigm are hampered by different social interests. Although environmental principles have emerged, there has been no comprehensive improvement in landscape management or landscape condition in recent decades. Based on the historical events studied using primary data and statistical analyses, it can be seen that the attitudes of society and the conflicting needs of land use play a crucial role in land use change and landscape production.

The new directions of ecological thinking and some elements of the new environmental paradigm appeared in the last five decades. These directions manifested themselves in the segments influencing land use, i.e. in both agriculture and nature conservation. It is also striking that ecological principles have been integrated late and inefficiently into decision-making mechanisms, landscape development practices and rural planning.

The agro-environmental and NATURA2000 schemes have facilitated cooperation between nature conservation and agriculture, but are based on subsidies rather than on producer awareness. Our views are in line with our respondents' comments that sustainable nature conservation should not be subordinated to economic objectives, but at the same time, national parks must also accept the rationalisation of farming practices.

Bevezetés és célkitűzés

Kutatásunk¹ elméleti kiindulópontját azok a kritikai-strukturalista megközelítések adják, amelyek a térre alapvetően úgy tekintenek, mint társadalmi interakciók leképeződésére, ahol az adott geográfiai körülmények között sajátos „helyi entitások” képződnek (Giddens 1984; Hillier, Hanson 1984; Lefebvre 1991; Massey 1991; Soja 1989). A tájakkal, mint önálló térbeli egységekkel kapcsolatosan ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy jelenkori alakításukban az emberi közösségeknek döntő szerepe van (Kauffman, Levin 1987; Konkoly-Gyuró et al. 2017; Sargolini 2013). Fazio és Modica (2018) megfogalmazásában a tájakat ma már nem is lehet másként értelmezni, mintsem természeti-ökológiai, valamint

historikus és kulturális evolúciójuk alapján. A kérdés sok esetben az, hogy vajon a természetes alapstruktúrákat az antropogén hatások mennyire változtatták meg végérvényesen és mennyire dominálnak a mesterségesen létrehozott állapotok (Fazio, Modica 2018). A mindenkori társadalom berendezkedése mindenesetre a tájváltozások tekintetében kulcsfontosságú tényező. Egyetértünk tehát azokkal a szerzőkkel, akik szerint a nemzetállamok stratégiai elvei, a területi tervezést érintő kormányzati megfontolások, az intézményi rendszerek irányítási mechanizmusai, valamint az adott társadalmi közösségek felfogása a táji folyamatokban is nyomon követhető (Antrop 1997; Ellis 2011; Foley et al. 2005; Muir 1998; Renes 2015; Solymosi 2011).

Gondolatmenetünk másik alapvetően fontos eleme az „új környezeti paradigma” nézőpontjának használata, amely alatt a 20. század második felében kibontakozó környezettudatos vezérelvek, értékek és cselekvési minták összességét értjük.² A fenntarthatóságra való törekvés, avagy ennek ellentétéként annak elodázása és figyelmen kívül hagyása - meglátásunk szerint - az antropogén behatásra módosuló földfelszínen is tetten érhető. Vagyis az új paradigma meglététől, elmélyültségétől függő tevékenységek egy része a táji rendszerek jellegében és végeredményben azok fenntarthatóságában is megmutatkozik. Ebben a kontextusban az ökológiai szempontú természetmegóvás és a mezőgazdálkodás egymásra hatásából adódó változások az új környezeti paradigma, valamint a környezettudatosság fokmérői lehetnek (Cosgrove 1997; Yu, Verburg, Wu 2018).

Elvi kiindulópontjainkra építve, kutatásunk célja a tájhasználatban bekövetkezett jól kivehető változások bemutatása és az ezeket befolyásoló, egyes társadalmi elgondolások és beavatkozások jellemzése egészen a rendszerváltást megelőző évtizedektől napjainkig. Munkánkban az Alföldre és annak két olyan mikrorégiójára koncentrálunk, ahol a tájgazdálkodás kérdései mögött az esetek többségében a természetvédelem és az agrárium „párharca” válik láthatóvá. Két mintaterületünkön - a Kiskunsági Nemzeti Parkhoz tartozó, illetve a parkhoz közel eső Felső-Kiskunságban, valamint a Bácskai löszhát térségében - a földhasználatban észlelhető váltásokra, és az ezek mögött fellelhető hajtóerőkre, illetve bizonyos intézményi és egyéni válaszreakciók feltárására és megértésére koncentráltunk.

A hazai és alföldi táji változások tendenciáit bemutató szakirodalom és saját tapasztalataink alapján alapvetésnek tekintjük, hogy az érintett kultúrtájak ma sokkal inkább a társadalmi igényeknek megfelelően átalakított struktúrákat mutatják, mint az eredeti karakterüket (Andrásfalvy, Vargyas 2009; Bíró 2011; Büttner 2010; Csorba, Csatári 2017; Duray, Keveiné 2010; Kerényi 2006; Kovács 2011; Kulcsár 2014; Szilassi 2015, 2017). Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy - az új környezeti paradigma megerősödése kapcsán - a területhasználatban megjelenő érdekellentétek és helyi konfliktusok további értelmezése, valamint a fenntartható tájgazdálkodásra³ vonatkozó javaslatok megfogalmazása fontos és sürgető feladat.

Elméleti kiindulópontok – az ember és a táj kapcsolatának kérdése

„A táj a vizuális képzelet és az anyagi világ együttes megjelenésére vonatkozó legáltalálabb kifejezés”, ugyanakkor mindannyiunk számára mást jelenthet, hiszen képzeletünk egyéni percepciókból fakad (Cosgrove 2003 idézi Minca 2013, 55.). Ez a meglátás egyrészt a tájképről való absztrakcióink eltérőségére utal, ugyanakkor rámutat, hogy a szubjektivitás mellett mindvégig központi kérdés marad a táj és az ember kapcsolatrendszer (Cosgrove 1984; Wang, Liu, Chen 2013; Wylie 2007). Egyes szerzők (kutatási nézőpontoktól függetlenül) következetesen kiemelik, hogy a kultúrtájak létrehozása során (kvázi a „tájtermelésben”) legfőképpen azok a társadalmi tényezők érvényesülnek, amelyek egyébként is meghatározzák a közösségek értékrendjét, életformáit, szokásait (Boucher et al. 2014; Rössler 2006; Widgren 2012). A tájak kulturális identitásunk földrajzi keretét adják, ott van bennük az ember, „az előző nemzedékek munkája, ott van a történetiség” (Csemez, Salamin 2006, 7.), és ezzel együtt az adott közösségek természettel való kapcsolatát, életmódját is jól mutatják (Csorba 2010; Kerényi 2007). Ebből következik, hogy a körülöttünk lévő földfelszín mai arculatát leginkább az uralkodó tudományos paradigmákon, viselkedési formákon, attitűdökön keresztül lehet megérteni (Swanwick 2009). Vagyis a táj, (amennyiben azt dominánsan társadalmilag konstruált térként vesszük szemügyre) karakterében és változásaiban mutatja meg a benne élők szellemiségét, bizonyos értelemben az adott emberi közösség civilizációs fokát (Görg 2007; Greider, Garkovich 1994). Sőt, mint „egyedi térbeli minőség” az államnak és az egyéneknek a környezethez való viszonyát is tükrözi (Calvo-Iglesias et al. 2009; Kőszegi et al. 2015; Plieninger et al. 2006). Gailing és Leibenath (2015) úgy fogalmaz, hogy a geomorfológiai értelemben vett megjelenés és a fizikai, földrajzi valóság folytonos átalakulása mögött jól tipizálható struktúrákat, szemlélet- és életmódokat lehet beazonosítani. A felszínen zajló folyamatok ismeretében jobban érthetővé válnak egyes korszakok (melyek lehetnek akár kormányzati ciklusok is), bizonyos trendek, központi irányítási és működtetési módszerek is (Gailing 2012; Wöbse 2002).

Vannak, akik hozzáteszik ehhez, hogy a jelenlegi földhasználati változások az adott vidéki térségek, tájegységek átalakulásának markáns indikátorai (Cloke 2000; Marsden 1998; Newby 1985).⁴ Halfacree (2006) a Lefebvre- (1991) és Whatmore- (1993) féle konceptuális térbeli elméleti kereteket is „beemeli” a gondolatmenetébe, és azt vallja, hogy a táj nemcsak létezik, passzívan várva, hogy felfedezzék, feltérképezzék és kiaknázzák, hanem sokkal inkább folytonosan és dinamikusan változó, összetett és autonóm térrendszert képez. A kultúrtájak tehát az emberi igényeknek megfelelően alakított, tudatos cselekvési sorozatok által formálódó, társadalom által megtermelt térnek tekinthetők (Csorba 2000; Frisnyák 2001; Marosi 1981; Taylor, Lennon 2011; Thrift 1999). Például ilyen tereket képeznek hazánkban a folyószabályozások nyomán kialakult szántóföldek, a homokhátsági erdők, vagy a lakóhelyi, üdülési-pihenési funkciók bővülésével átlakult mezővárosi tanyás külterületek.

Buckwell és társai (2017) a tájakkal szemben támasztott eltérő társadalmi igények kapcsán több felszínformáló tényezőre és konfliktusra is rámutatnak. Többek közt megemlítik, hogy a központi, állami prioritások, illetve a valós helyi érdekek között jelentős eltérések lehetnek. Ez gyakran kedvezőtlen jelenségekhez vezet: romboló beruházásokhoz, pazarló intézkedésekhez, vagy éppen a környezetbiztonság figyelemen kívül hagyásához. Az Európai Unió tagállamaiban a tájak revitalizációjára költött források emelkedtek ugyan, de az eddig okozott károk helyrehozatalára nincs mindenütt lehetőség. A különböző mintázatú tájtípusok által nyújtott előnyökben is egyfajta térségi-társadalmi versenyhelyzet alakult ki, amely tovább fokozza a vidéki térségek differenciálódását, leszakadását. Az is érzékelhető, hogy a tájak sokoldalú használatával megteremthető dinamikus környezeti egyensúlyi helyzet nemcsak nagyon törekeny, de a lehetőségekhez és elvárásokhoz képest kevés olyan hatékony művelési alternatíva terjedt el, amely környezettudatos, lokális sajátosságokra építő tájhasználat-menedzsmentet biztosítana. A tájak fenntartása, megőrzése tehát továbbra is komoly kihívást jelentenek, mind a természetvédelem, az agrárium, mind a vidékfejlesztés számára (Buckwell et al. 2017).

Alkalmazott módszerek

A vizsgálati terület

A tájhasználati változások háttérében álló bizonyos társadalmi hajtóerők megvilágítására és a „tájtermeléssel” összefüggő, vidéki állapotokat befolyásoló szektorális ellentétek megértéséhez az országos szintű áttekintés mellett egy regionális és két kisebb térségi, alapvetően kistájakra szabott vizsgálatot végeztünk el. Korábbi eredményeink azt mutatták, hogy hazánkban a legintenzívebb felszínborítási változások a rendszerváltás után a Duna-Tisza közén, valamint a Nyírségben zajlottak le, így célszerű volt az Alföld nagytáját kiválasztani, mint regionális keretet (Farkas, Kovács 2017; Kovács, Farkas, Hoyk 2017). Kisebb léptékben pedig olyan konfliktusokkal terhelt „övezeteket” kerestünk, melyben a mezőgazdasági termelés és a földhasználat, valamint a természetvédelem érdekütközése szembeötlő. E szempontoknak a Felső-Kiskunság felelt meg legjobban. Itt egyedi helyzetet teremtett az 1970-es évek végétől működő, markáns tájvédelmi érdekeket képviselő Kiskunsági Nemzeti Park (KNP), ugyanakkor a mezőgazdasági ágazatok jelenléte is mindig erős volt. A táj használata mozaikos, környezeti szempontból pedig igen érzékeny a térség, a szárazodás jelentős kihívást jelent.

A Felső-Kiskunság mellett egy olyan kistájat igyekeztünk kiválasztani, ahol a természetvédelem pozíciói kevésbé erősek, és az egykori államszocialista rendszerben kialakított iparszerű, nagytáblás művelés – a tulajdonviszonyok átalakulása ellenére – továbbra is fennmaradt. Ilyen terület több is van az Alföldön

(pl. Békés megye, Nagykunság, Hajdúság), de a Duna-Tisza köze komplex áttekinthetősége okán Bácska mellett döntöttünk.

Módszerek és felhasznált adatbázisok

A kutatás során primer és szekunder adatokat egyaránt felhasználtunk, és azok feldolgozását kvantitatív és kvalitatív metódusok együttes alkalmazásával végeztük el. Az elsődleges adatgyűjtés elején a Felső-Kiskunságra és Bácska térségére vonatkozóan 30-30 strukturált mélyinterjú készítettünk el különböző szakemberekkel, prominens személyekkel. Egyes kérdezettek nem feltétlenül éltek az adott térségben, de életútjuk során rálátásuk volt mindkét térségre, mint például Rakonczay Zoltán, a magyar természetvédelem legendás alakja esetében. A válaszadók megbízható és sokoldalú kompetenciáját mutatja, hogy volt köztük nyugalmazott miniszter-helyettes, ex-államtitkár, intézményvezető, helyi döntéshozó, országosan ismert nagyvállalkozó, valamint agrár- természetvédelmi, környezetvédelmi, erdészeti, vízügyi szakember, gazdálkodó és őstermelő egyaránt. Az interjúalanyok vezetésével gyakran sor került terepjárásokra, az elmondottakat pedig az általuk hozzáférhetővé tett, adott témához kapcsolódó dokumentumok elemzésével is kiegészítettük.

A kvalitatív tartalomelemzés során kapott eredmények alapján, második lépésben egy survey-jellegű kérdőívvezetésre is sor került, melyben véletlenszerű kiválasztással, random walk metódussal, 654 fő válaszait rögzítettük 4 településen. Ezek közül Kunszentmiklós esett a szűkebb kutatási területünkre (Felső-Kiskunság), és további kettő (Hortobágy és Mezőhegyes) az Alföldre.⁵ A kérdőíves felmérés nem tekinthető reprezentatívnak, de a minta nagysága feldolgozható elemszámot biztosít. Az adatokat Excel és SPSS segítségével rendszereztük és elemeztük.

A szekunder adatforrások közül a felszínborítási adatokat tartalmazó Corine Land Cover (1990 és 2018), valamint a változásokat összesítő Corine Land Cover Change-et (1990–2000, 2000–2006, 2006–2012 és 2012–2018) kell kiemelnünk, melyeket a Copernicus Land Monitoring Service oldaláról értük el. A védett és a Natura 2000 területek 2017-es referenciaévre vonatkozó térinformatikai adatállományát és az elmúlt 25 év kontinentális változásait mutató jelentést (EEA Report 2017) az Európai Környezetvédelmi Ügynökség honlapjáról töltöttük le. A felszínborítás-változások elemzéséhez felhasználtuk a KSH INSPIRE projektben elkészült 5×5 km-es referencia rácsot, melynek elemeire ArcGIS és Excel segítségével összesítettük a CLC Change adatbázisokban rögzített felszínborítás-változások adatait.

Az empirikus kutatások eredményei

A mezőgazdaság és a természetvédelem viszonyának változásai – interjúk és kérdőívek tapasztalatainak tükrében

Vizsgálataink során a megkérdezettek széles körű tudására, az interjúalanyok tapasztalataira támaszkodva olyan releváns és részletgazdag információkat kaptunk, amelyek egyértelmű következtetésekre, objektív megállapításokra adnak lehetőséget. Interjúalanyaink megerősítették elvi kiindulópontunkat és a hazai tájakkal kapcsolatos előzetes felvetéseinket; vagyis a történelmi események, szakpolitikai célok és irányváltások, intézményi átstrukturálódások olyan társadalmi, gazdasági változásokat, konkrét cselekményeket is előidéztek, amelyek az alföldi tájak környezeti viszonyaira és tájképére is jelentős hatással voltak. A rendszerváltást megelőző, majd az azt követő ágazati koncepcióváltások, az EU-csatlakozás után megjelenő ágazati szakpolitikák az elmúlt fél évszázadot különböző periódusokra tagolják. Az elmondottak és a kapcsolódó dokumentumok elemzése alapján a vizsgált időszakra vonatkozóan a földhasználatra ható, mezőgazdasággal és természetvédelemmel összefüggő legfontosabbnak ítélt eseményeket, fordulópontokat az alábbi idővonalon foglaltuk össze (1. ábra).

Az elmúlt fél évszázad tájhasználati változásai mögött a legtöbben a két legnagyobb „földhasználó szektor párharcát”, és az e mögött rejlő állami intézkedéseket és beavatkozásokat vélték a legfontosabbnak. *„A földhasználatra a mindenkori kormányzás és a makrogazdasági körülmények gyakorolják a legnagyobb nyomást. A gazdálkodók többsége igyekszik alkalmazkodni a szabályozásokhoz, de anyagi érdekeltségektől, szemlélettől függően nagy különbségek vannak a földhasználatban, a szűkebb táji környezet gondozásában”* – mondta ezzel kapcsolatban egy szakember.

A kiskunsági mintaterületen évtizedeken át nagy jelentőséget kapott a természetvédelem. Erősödő pozíciójában már az 1970-es évektől szerepet játszott az élőhelyek és kulturális értékek védelmének favorizálása és néhány karizmatikus (országos és helyi) vezető elhivatottsága. Itt a védett földterületek jelentős része fokozatosan állami tulajdonba került, amelyeket aztán a nemzeti park kezelésébe adtak át. 1975-ben a Kiskunsági Nemzeti Parkban a védett területek 37%-a volt parki kezelésben (és állami tulajdonban), míg 2003-ban ez az arány több mint 50%-ra növekedett (41 395 hektár a 76 000 hektáros összterületből). A védelem alá vont földterületek kapcsán az érdekeltek között ellentétek alakultak ki: amíg a természetvédelem egyre nagyobb művelhető területre terjesztette ki hatókörét (hatósági jogkörét), a TSZ-ek is igyekeztek birtokaikat növelni, pl. a szántóterületeiket a gyepek és a szikes tavak kárára. A vitáknak voltak enyhébb és drasztikusabb (perек) megnyilvánulásai, de végül a szembenállók többnyire belátták, hogy közös érdekről van szó; – a kiskunsági táj hosszú távú megőrzéséről. *„A megegyezést elősegítette az is, hogy a szocializmusban is léteztek magángazdálkodók, még ha kis számban is. A gazdálkodók földterületei beékelődve helyezkedtek el a szövetkezeti vagyoni-*

1.ábra: A mezőgazdaság és természetvédelem fő fordulópontjai az elmúlt évtizedek tükrében
Turning points in agriculture and nature conservation in recent decades

1960-as évek	1970-es évek	1980-as évek	1990-es évek	2000-es évek	2010-es évek
A nagyüzemi mezőgazdaság megszervezése, a szövetkezetesítési rendszer második hulláma, az ország újbóli élelmiszer-önellátásának biztosítása alapvető terményekből	Iparzerű mezőgazdaság kialakítása, technológia-import, kiemelkedő agrárexport, az ágazat kiemelt fontosságává vált a konvertibilis valuta szerzésben, háztáji gazdaságok és integrációjuk	A mezőgazdaság válságának kezdete, tőkehiány, beruházások visszaesése, piaci anomáliák technológiai lemaradás, környezeti problémák felerősödése	A mezőgazdasági tulajdonviszonyok teljes átalakulása, az ágazat válsága, a szövetkezetek felbomlása, a piacok elveszése, kárpótlás - szétaprózott birtokstruktúra, környezeti terhelések csökkenése, ökológiai szemlélet megjelenése, Biokontroll Hungaria	Felkészülés az EU esatlakozásra, új hazai támogatási rendszerek bevezetése, az agrár-környezetgazdálkodás megjelenése, 2004 után az EU KAP támogatási rendszerének átvétele, technológiai fejlődés, a birtokkoncentráció elindulása, duális mezőgazdaság	Az ökológizálkodás szerepének növekedése, (bár az AKG- területek nagysága stagnál), a monokultúra erősödik a birtokkoncentráció növekszik, az agrártársadalom erőteljesen polarizálódik
Nincs intézményesített természetvédelem, de Magyarország természeti, táji állapota európai viszonylatokban kifejezetten jó.	A természetvédelem "aranykora", az első nemzeti parkok megalapítása, gazdálkodókkal, településekkel való konfliktusok	A nemzeti parkok és a szövetkezeti szektor helyi megegyezéseken alapuló partnersége, a két szektor közeledése, javuló pozíciók	A természetvédelem kedvezményezett helyzete a kárpótlás során (1996. évi LIII. Tv.), erős és kiterjedt országos jogkörök, hatósági jogkörök, örszolgálatok fejlesztése a nemzeti parkoknál, védett területek állami tulajdonba vétele, a tematikus parki funkciók fellendülésének kezdete	Kétarcú évtized: 2004-től LIFE programok, a zöld hatóságok megalakítása, 2008-tól NATURA2000, a parkok oktatási és idegenforgalmi funkcióinak bővülése, ugyanakkor 2005-ben a nemzeti parkok hatósági jogkörének elvétele	A természet- és környezetvédelem irányítási rendszerének meggyengülése, védett területek bérbeadása és elárverezése, ismét elképzelhetővé válik a nemzeti parkok összevonása.

Forrás: Interjúk és dokumentumelemzések alapján a szerzők összeállítása

ban. Ez a helyzet a Kiskunság egyes térségeiben háttérbe szorította az alkalmazott nagyüzemi technológiákat (pl. helikopteres növényvédelem), ezzel kedvezve a természetvédelemnek” – világított rá egy korábbi nemzeti parki vezető.

A rendszerváltást követő privatizációval azonban ismét felerősödtek a konfliktusok, a visszaélések és az abból fakadó területfelhagyások, amelyek alapvetően a táji állapotromlás irányába hatottak. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a nemzeti park területei nem voltak pontosan nyilvántartva (ekkor nem létezett a területekről pontos helyrajzszám-kataszter). Így a kárpótlás során létrehozott földalapotba (pl. a nemzeti park külön alapjába) nem lehetett egyértelműen besorolni az egyes táblákat, illetve a KNP olyan parcellákra is igény tartott, amelyeket korábban a TSZ kezelte, de szerették volna a természetvédelem számára megszerezni. Ezek a nézeteltérések később rendeződtek, elsősorban annak köszönhetően, hogy az állam forrásokat biztosított a KNP-nek a földvásárlásra. Ezért is nőtt jelentősen az állami tulajdon aránya a területből. Az 1990-es évek folyamán ezt a törekvést a Felső-Kiskunságban magáncégek is támogatták pl. a GlaxoSmithKline Magyarország gyógyszeripari cég, vagy a Magyar Telekom. A nemzeti park az 1990-es évek első felében nem volt felkészülve a megnövekedett terület – különösen a szántók – kezelésére, így azokat a megmaradt TSZ-eknek haszonbérbe adták. (Kölcsönös volt az egymásra utaltság, hiszen a szövetkezetek éppen elvesztették a földjeiket). A szerződésben pontosan szabályozták a terelés feltételeit, így ez az időszak volt az első alkalom, hogy napi szinten is bele tudtak szólni a termelési folyamatba.

Ezt követően az agrár-környezetgazdálkodás rendszere (2003-ban még nemzeti, de egy évvel később már uniós forrásból) hozott nyugodtabb időszakot a gazdálkodók és a KNP között. A park tájgazdálkodásban betöltött szerepe és funkcióbővülése egészen a kétezres évek közepéig töretlen volt. *„Úgy tűnt, hogy számos probléma rendeződött, és az érdekelt szereplők (térségektől is függően) több kérdésben kiegyeztek.”* *„Voltak visszatérően jelentkező konfliktusok, de ezek egy része a felek konszenzusával megoldódott.”* – fűzte hozzá egy gazdálkodó.

A jelenlegi állásfoglalások (amelyek a természetvédelmi szakma felől értelemszerűen élesebben fogalmazódnak meg) egy kiegyensúlyozatlan állapotra, a természetvédelem csökkenő erejére hívják fel a figyelmet. *„A visszaszorulás 2005 óta tart; az intézményrendszert érintő állami intézkedésekkel az agrárium és a természetvédelem pozíciói ismét kiegyenlíthetetlenek lettek, az előbbi javára”*. *„Ráadásul az agrártámogatások maximalizált lehívása, és a nemzeti parkok által kezelt területek Nemzeti Földalapotkezelő Szervezethez való átkerülése a végletekig kielezi a tájhasználati érdekellentéteket, amin az AKG-rendszer nem képes segíteni”*. Így aztán az ökológiai szempontok mellett érvelők egyre kevésbé tudják a gyakorlatban is érvényesíteni elképzeléseiket, egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy az állam és az önkormányzatok nem értékelik megfelelő súllyal a környezeti értékek megőrzésének szerepét. Aggodalmaikat egy kerekasztal-beszélgetés résztvevői így foglalták össze:

„A természetvédelem és a gazdálkodás viszonyrendszerére nagyban ható nemzeti parki igazgatóság és az ökológikus szemlélet alapvetően a fenntarthatóság irányába terelte a tájak használatát, ugyanakkor ellentmondásos társadalmi reakciókat is kiváltott. 2005-től jelentősen megváltozott a helyzet; a parki hatósági jogkörök elvesztésével a természetvédelem komoly presztízsveszteséget szenvedett el a térségben, és ezt a Natura 2000 hálózat kialakításával járó körülmények sem tudták helyrebillenteni. Sőt! Sokan nem tudták megérteni a célokat, ami azt eredményezte, hogy a természetvédelem megítélése inkább romlott!”

Természetesen nemcsak ez képezte a negatív megítélés alapját, hanem több interjúalanyunk véleménye szerint az is, hogy korábban az igazgatóság a hatósági (pl. építéshatósági) jogköreinek alkalmazásakor csak saját ágazati érdekeit vette figyelembe indokolatlan korlátozásokat, tiltásokat előírva (e hibákat a már említett kerekasztal-beszélgetésben a KNP kollégái is elismerték).

A bácskai térséget a korábbiakban ismertetett folyamatok kevésbé érintették, hiszen ott a nagytáblás gazdálkodás túlsúlya mindvégig megmaradt. *„A természetvédelem jelentősége a monokultúrákon sosem volt erős, de az ökológiai folyosók és élőhelyek egészen jó állapotban megmaradtak”* – tette hozzá egy természetvédelmi szakember. A helyi válaszadók a társadalmi problémákat hangsúlyozták: *„a vidéki élet elértéktelenedett, a térség mezőgazdasága nem fog többé megélhetést nyújtani”, „egy-két mágnás jelenléte meghatározó, akik a profitra való törekvés mellett még igyekeznek felkarolni az itt élőket, de ettől eltekintve a TSZ-ek megszűnése óta a helyi társadalom nem talált magára”*. A Duna menti erdős zónákban az erdőgazdálkodás-vadászat-természetvédelem oppozíciói miatt is felmerültek éles viták, s ezek táji kihatásairól a szakemberek véleménye ma is megoszlik. Egyesek *„visszaadnák a természetnek az ártereket”,* míg mások *„a végletekig kihasználják a helyi környezeti adottságokat”*. Többen is elmondták, hogy az ágazatok közötti *„feszültségeket”* *„a jelenlegi intézményrendszer struktúrája és funkcionális megosztása, a túlbürokratizált működés”* okozza. Ráadásul *„hiányoznak azok a szakmai kerekasztalok, amelyek korábban egyensúlyban tartották az eltérő érdekeket. Így válhatott a fakitermelés „rablógazdálkodássá”, vagy a vadászat „profitorientált sporttá”*. *„Ezek a zavarok jól láthatók a tájban; például az erdők tekintetében is az ültetvényjelleg, a gazdasági haszonszerzés dominál”*.

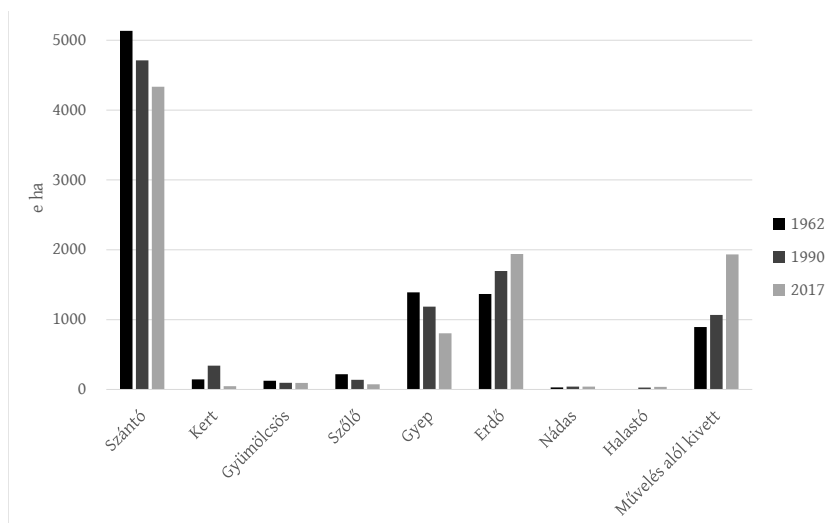
Az interjúkat kiegészítő kérdőív a lakosság ismereteire fókuszált. A felmérés három lényegretörő kérdést tartalmazott, ami alapján kijelenthető, hogy a helyiek viszonylag nagy csoportjai nem rendelkeznek kellő információval ahhoz, hogy megítéljék a közelmúlt és a jelen tájgazdálkodási gyakorlatát. Egyes kérdésekre feltűnően magas arányban, 28%-ban nem akartak, vagy nem tudtak válaszolni, ami véleményünk szerint arra is rámutat, hogy a vidéki lakosság mennyire bizonytalan a hazai agrártermelés környezeti hatásainak megítélését illetően. Ugyanakkor a válaszadók egy része pozitívan vélekedik közvetlen környezetének állapotáról: közel harmaduk úgy vélte, hogy a lakóhelyét övező tájak állapota javult, a mezőgazdasági tevékenységek a természeti adottságokhoz igazodtak, és a

külterületek állapota jó. 30%-uk úgy látja, hogy nem történt változás, illetve a mezőgazdasági tevékenységek a természeti adottságokhoz csak részben igazodtak, és csak 7%-uk gondolta azt, hogy „a tájak állapota jelentősen romlott”. Némi tájékozatlanságot fedezhetünk fel egy másik kérdésben is, ahol a szakembereknek ellentmondóan, a válaszadók közel kétharmada nem látja problémának a természetvédelmi ágazat érdekérvényesítésének gyengülését. A „természetvédelem háttérbe szorulását” a kérdezettek 3,4 pontra értékelték egy 1-től 4-ig terjedő skálán, ahol az 1-es azt jelenti, hogy súlyos problémát jelent-, míg a 4-es, hogy egyáltalán nem jelent problémát. Vagyis a természetvédelemnek tájgazálkodásban betöltött szerepét a lakosság nem ismeri fel, ezzel mintegy elfogadva annak leépítését.

A földhasználat átalakulása, statisztikai és térinformatikai elemzés

Statisztikai és térinformatikai elemzéseinkkel szeretnénk volna bemutatni a földhasználatban nyomon követhető változásokat, mégpedig oly módon, hogy közben reflektálni próbálunk a kvalitatív elemzés eredményeire is. A makrofolyamatok érzékeltetéséhez elsőként a KSH vonatkozó hosszú idősoros adatait tekintettük át, melyek segítségével általános trendeket határoztunk meg 1962-től (a 2. szövetkezesítés konszolidálásától) 2017-ig. Azt tapasztaltuk, hogy a legnagyobb területeket elfoglaló művelési ágak egyirányú trendek mentén változtak az elmúlt évtizedekben (2. ábra). 1962-től kezdődően a szántók és gyepek területe csökkent, míg az erdők és a művelés alól kivett területeké nőtt. A változások di-

2. ábra: A művelési ágak változása 1962-2017 között Magyarországon
Changes in land use categories between 1962-2017 in Hungary

Forrás: KSH adatai alapján a szerzők szerkesztése

namikája 1990 után megnőtt, főként a beépített területek növekedése esetében. E kategória a rendszerváltozást megelőzően éves szinten 4 550 ha-ral, míg 1990 után már 32 000 ha-ral bővült, jól kifejezve azt, hogy az államszocialista berendezkedésről a szociális piacgazdaságra történő átállás jelentősen megváltoztatta a földhasználati módok iránti igényt, és ezzel a tájak arculatát.

A Corine Land Cover Change (CLC) adatai ezzel összhangban, de már területi bontásban mutatnak hasonló eredményeket. Az adatbázis szerint Magyarországon 1990 és 2018 között a felszínborítás-változások által érintett területek nagysága 1,15 millió ha. A változások 56%-a az Alföldre, az ország legfontosabb mezőgazdasági területére esett, és 28 év alatt 646 000 ha-t tett ki. Az 5×5 km-es referencia-hálózat egységeire számolt adatok alapján kapott felszínborítás-változási arányokról az 1. táblázat, míg ennek térbeliségéről a 3. ábra ad képet.

Az Alföldet tehát az országoshoz hasonló trendek jellemzik, a beépített és az erdők területének növekedésével, a szántóterületek csökkenésével. Ugyanakkor a nagytáj természeti jellegzetességeiből, valamint társadalmi, gazdasági folyamataiból következően a művelési ágak átalakulásának üteme lassabb.

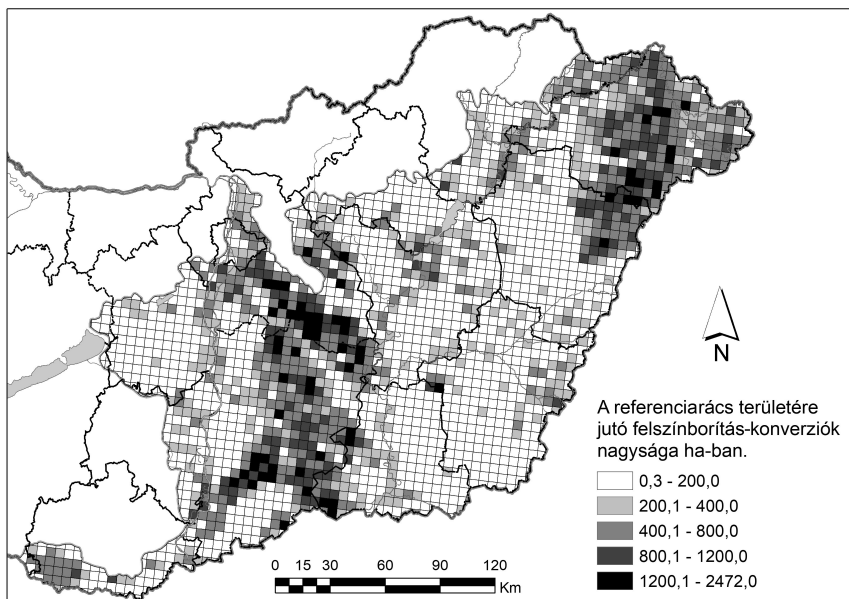
Az 1. táblázat adatai mellett célszerű megvizsgálni a CLC Change 44 felszínborítási kategóriára vonatkozó adatait is, amelyek összesítése részletesebb információt szolgáltat a felszínborítási konverziók irányairól. Ez alapján az derül ki, hogy a Homokhátságon és a Nyírségben jelentős a különböző mezőgazdasági földhasználatok közötti váltás (pl. szőlő vagy rét/legelő szántófölddé alakítása). E kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkező tájakon az agrárium jövedelemtermelő képessége mindig is alacsonyabb volt, és a rendszerváltás utáni kihívások; a tulajdonosi és üzemszerkezeti átalakulása, a piacvesztés tovább rontották helyzetét. Ebből következően az itteni termelők mind a piaci, mind az intézményi környezet átalakulásaira nagyon érzékenyen reagáltak, és akár 5-10 éves időtávlatban gon-

1. táblázat: A felszínborítás változása 1990 és 2018 között az Alföldön
Changes in land cover between 1990-2018 in the Great Hungarian Plain

Felszínborítás típusa	Területi arány, 1990 (%)	Területi arány, 2018 (%)	Változás (%)
Települési területek	5,5	6,4	0,9
Szántóföldek	62,4	59,5	-2,8
Szőlő	1,2	0,8	-0,5
Gyümölcsös	0,9	1,0	0,1
Rét/legelő	8,2	8,3	0,1
Egyéb mezőgazdasági területek	5,0	4,1	-0,8
Erdők	8,2	9,6	1,4
Egyéb természetközeli területek	5,9	7,7	1,8
Vizek és vizenyős területek	2,8	2,6	-0,2

Forrás: CLC 1990 és 2018 alapján a szerzők számításai és szerkesztése

3. ábra: A felszínborítás változásának térbeli mintázata 1990–2000, 2000–2006, 2006–2012, 2012–2018 között az 5×5 km-es referenciahálóra
Spatial pattern of land cover change between 1990–2000, 2000–2006, 2006–2012, 2012–2018 for 5×5 km reference grids

Forrás: CLC Change adatbázisok alapján a szerzők számításai és szerkesztése

dolgodva hajlandók voltak megváltoztatni területeik földhasználatát, melynek célja többnyire a megélhetés fenntartása, a bevételek lehetőség szerinti maximalizálása volt, még akkor is, ha ezek főként az agrártámogatásokból voltak realizálhatók. Vagyis a makrogazdasági körülmények és a szabályozási környezet változásai ebben az időszakban úgy hatottak a tájgazdálkodásra, hogy a földhasználók a környezeti szempontokat félretéve hozták meg döntéseiket, melyet számos interjúalanyunk véleménye is megerősít. Ennek a magatartásnak az okát a megkérdezettek alapvetően az európai agrárpolitikai rendszerrel hozták összefüggésbe, melynek célkitűzései és preferált eszközei költségvetési ciklusonként változnak, ebből következően sok esetben egymásnak ellentmondó intézkedéseket is tartalmaznak.

A CLC Change részletes adatai alapján az Alföldön legjellemzőbb folyamat az agrárterületek erdő- és egyéb természetközeli területekké való átalakulása (elsősorban átmeneti erdős-cserjés területté, amelyek alapvetően az új erdőtelepítéseket jelzik a CLC-ben), amelyek az összes változás 15%-át teszik ki (2. táblázat).

Az erdők területének növekedésével kapcsolatban a megkérdezett szakértők is több ízben kifejtették véleményüket. Az erdősitések által befolyásolt környezeti folyamatok és a jelenlegi erdőállomány minőségének megítélése régóta vita

2. táblázat: A felszínborítás-kategóriák közötti legnagyobb területű konverziók az Alföldön
Highest area conversions among the categories of land cover in the Great Hungarian Plain

<i>Kiindulás (mezg. ter.)</i>	<i>Végállapot (erdő és termközeli)</i>	<i>Konverzió (ha)</i>
Nem öntözött szántóföld	Átmeneti erdős-cserjés területek	62310
Rét/legelő	Átmeneti erdős-cserjés területek	15210
Nem öntözött szántóföld	Lomblevelű erdők	8279
Szőlők	Átmeneti erdős-cserjés területek	3146
Komplex művelési szerkezet	Átmeneti erdős-cserjés területek	2172

Forrás: CLC Change adatbázisok adatai alapján a szerzők számításai és szerkesztése

tárgyát képezi. A mutatószámok és a vélemények alapján az erdősültség egyértelműen összefüggésbe hozható mind az európai uniós csatlakozás előtti, mind az azutáni időszak támogatási politikájával. A kiváltó okok és hatások részletezése a cikknek nem feladata, az azonban kijelenthető, hogy az erdők aránya egyes térségekben tovább már nem növelhető, az őshonos fajok telepítése a klímaváltozás és a szárazodás miatt egyébként is nehézségekbe ütközik. Emellett társadalmi hatása is jelentős, hiszen a mezőgazdasági kultúrákhoz (pl. szőlő-gyümölcs, kertészet) képest kevésbé munkaintenzív, jövedelem csak hosszútávon realizálható belőle, így a vidéki területek munkaerőpiaci és szociális problémáinak megoldását inkább nehezíti, mint elősegíti.

Az Alföld nagytájának analízise mellett külön megvizsgáltuk az itt található 986 000 ha nagyságú Natura 2000 ökológiai hálózatot érintő felszínborítási átalakulásokat is, melynek számszerű eredményeit az 3. táblázat foglalja össze.

A korábban már ismertetett általános trendek a Natura 2000 térségek esetében is érvényesülnek, azonban a védett jelleg, valamint a kezelési tervek által szabályozott keretek miatt több eltérést tapasztalhatunk. Ezek az élőhelyeken

3. táblázat: A felszínborítás változása az alföldi Natura 2000 területeken
Land cover changes in Natura 2000 areas of the Great Plain

<i>Felszínborítás típusa</i>	<i>Területi arány, 1990 (%)</i>	<i>Területi arány, 2018 (%)</i>	<i>Változás (%)</i>
Települési területek	0,3	0,4	0,1
Szántóföldek	35,3	32,5	-2,7
Szőlő	0,2	0,1	-0,1
Gyümölcsös	0,1	0,2	0,1
Rét/legelő	17,6	18,6	1,0
Egyéb mezőgazdasági területek	1,9	1,5	-0,4
Erdők	13,9	14,7	0,7
Egyéb természetközeli területek	20,5	22,1	1,7
Vizek és vizenyős területek	10,3	9,9	-0,4

Forrás: CLC 1990 és 2018 adatai alapján a szerzők számításai és szerkesztése

a felszínborítás-változások nagysága 1990 és 2018 között 112.000 ha-t tett ki. A változások közül elsősorban a rét/legelő, valamint az egyéb természetközeli területek növekedését emelhetjük ki, melyet ez esetben egyúttal preferált konverziós irányoknak is tekinthetünk. A mezőgazdasági és egyéb természetközeli, valamint erdőterületek átalakulásának egyenlege 6500 ha volt az utóbbiak javára, melyben a meghatározó folyamat az átmeneti erdős-cserjés területek növekedése, és ezzel párhuzamosan a szántóföldek és rétek/legelők kiterjedésének csökkenése volt.

A Natura 2000 területek felszínborítás-változásának eredményei rámutatnak arra, hogy a vizsgált időszakban az alföldi tájak és védett élőhelyek állapotában jelentős minőségi változás nem történt. Ebben a tekintetben a természetvédelmi ágazat alapvetően a meglévő állapotok konzerválására volt képes.

Következtetések, összegző javaslatok

A primer adatgyűjtések és statisztikai elemzések segítségével áttekintett események alapján kijelenthető, hogy az alföldi térségekben lezajlott táji változásokban, tájtermelési folyamatokban a társadalom szemlélete és az eltérő területhasználati igények meghatározó szerepet töltenek be. A tapasztaltak szerint már a rendszerváltás előtt egy új típusú gondolkodásmód, azaz az új környezeti paradigma egyes elemei megjelentek, s ez a tájhasználatra ható szegmensekben, mind a gazdálkodásban, mind a természetvédelemben megnyilvánult. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a környezettudatos elvek késve és nem kellő hatékonysággal épültek be a tájgazálkodással, földhasználattal, terület- és vidéktervezéssel összefüggő döntéshozatali mechanizmusokba és a fejlesztési gyakorlatokba. A tájtermeléshez kapcsolódó területhasználati konfliktusok és a történeti fordulópontokhoz (a rendszerváltás és az EU-csatlakozás) köthető szemléleti váltások, valamint azok hatásai a térinformatikai elemzés eredményeiben is visszaköszönnek, megerősítve az interjú vizsgálatunk eredményeit. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy lakossági kérdőívünk alapján az emberek közel harmada nem rendelkezik megfelelő információval, vagy nem tudja megítélni a természeti környezet állapotát, vagy annak változásait. Ez nemcsak a kérdezettek tájékozatlanságát, de a vidéki társadalom természettől való eltávolodását is jelzi, sőt utal arra, hogy a környezettudatos gondolkodás nemcsak a gazdálkodók esetében, de szélesebb körben sem jellemzője az érintett települések lakosságának. Mindez az új környezeti paradigma kibontakozásának akadozására mutat rá.

Az áttekintett időszakban egyébiránt voltak pozitív hazai kezdeményezések – elsősorban stratégiák és fejlesztési koncepciók – amelyek kiemelt figyelmet fordítottak a kiskunsági és bácskai térségekre, azok településeire. Interjúalanyaink is alátámasztották, hogy a földhasználat ésszerű átalakítására vonatkozó elképzeléseket mind a szakirodalom, mind az országos dokumentumok részletesen taglalták (pl: Duna-Tisza közti Homokhátság fenntartható fejlesztése 2007; NÉS-2

2017; Nemzeti Tájstratégia 2017). Az 1990-es évektől központi kormányhatározatok sora született a Duna–Tisza közti tájakon szükséges intézkedésekről: (2087/1995.(IV.3.); 2286/1996.(X.25.); 2271/1999.(X.22.); 2095/2004.(IV.27.). A 97/2005.(XII.25.) OGY határozat által elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió (OTK) bemutatta a térség integrált fejlesztésének prioritásait, a természeti degradációs folyamatok megállításának, az agrárszerkezet-váltásnak a fontosságát. Az OFTK a „Speciális táji, környezeti problémákkal, adottságokkal rendelkező vidéki térségek fejlesztési feladatai” (3.1.5.2) között több ízben is utal az általunk vizsgált térségek gondjaira és a megoldási alternatívákra. Mindezek mellett megjelentek a korábbi kutatásokra épülő új szellemű tervezés-előkészítést igénylő programok is, mint például a tájrehabilitációt és a helyi társadalmat átfogóan támogató tanyafejlesztési pályázatok. Érzékelhető az állam szerepvállalása és a tájakról való környezetorientált gondolkodás, ugyanakkor az irányítási-intézményi rendszerekben megfigyelhető változtatások célja és eredményessége (legalábbis szakmai nézőpontok alapján) erősen vitatható. A primer adatgyűjtés során hallott szakirányú állásfoglalások egyaránt visszaigazolják, hogy az erőfeszítések nem hozták meg a kellő áttörést, és az antropogén tájhasználat, a helytelen földhasznosítás kedvezőtlen hatásai nem enyhültek. Az új paradigma tehát főként elvi szinten, „dokumentumok formájában van jelen”, a környezetorientált stratégiai elképzelések gyakorlati életben való rutinszerű megvalósítása egyelőre még várat magára. A régóta fennálló földhasználati konfliktusok, a természetvédelem és a gazdálkodás érdekellentétei, valamint az eltérő területhasznosítási igények azt mutatják, hogy a paradigmaváltásban mind döntéshozói, mind intézményi, mind lakossági szinteken elmaradás mutatkozik. Mindezt – a szakértői vélemények alapján – jelentősen befolyásolják az agrártámogatási gyakorlatok is, amelyek miatt a tájak használata és kezelése gyakran a pillanatnyi anyagi érdekek mentén történik.

Aggodalomra ad okot a természetvédelem „mozgásterének beszűkülése”, holott korábban ennek a szektornak alapvetően pozitív szerepe volt a tájhasználati változásokban. Ráadásul az interjúkban hallottak szerint, (legalábbis a mintaterületek vonatkozásában) mindezt tetézik az agrárágazat feszítő kérdései: a szakemberhiány, a modernizációs beruházások lelassulása, az agrártársadalom szétesése, polarizációja és a birtokkoncentrációval járó táji homogenizáció. A mezőgazdaság látszólagos pozícióelőnye meglehetősen ingatag. Meglátásunk egybevág az interjúalanyaink által elmondottakkal, vagyis a környezettudatos földhasználat kialakításában, ezekben az érzékeny tájakban a természetvédelmet nem lenne szabad alárendelni a gazdasági céloknak. Ugyanakkor a nemzeti parkoknak is el kell fogadniuk, hogy a gazdálkodás kiszorítása helyett annak ésszerűsítése és a kultúrtáji értékek megőrzése a cél. A természetvédelmi szakmának emellett nagy felelőssége van azon érdekek bemutatásában, amelyek a bürokratikus szabályozás helyett a táji problémák megértésére és az alföldi mozaikos adottságoknak megfelelő kezelésére hívják fel a figyelmet.

Mindent figyelembe véve, úgy véljük, hogy a tájak igénybevételét a hosszú távú, komplex környezeti fenntarthatóság jegyében kell megtervezni, amelyben a gazdálkodás, a természet- és tájvédelem összehangolása mindinkább fontossá válik. A vizsgálatokra kijelölt térségekben az évtizedek óta zajló negatív folyamatok eljutottak arra a pontra, ahol mindenképpen újra kell gondolni a tájhasználat lehetőségeit. Valamennyi ágazatnak és a központi döntéshozatalnak arra kell törekednie, hogy a tájak kulturális evolúciójára ható társadalmi erők és eltérő érdekeltségek mentén feszülő törésvonalak megsűnjenek. A kedvezőtlen táji és társadalmi folyamatok ugyanis csak akkor fordíthatók kedvező irányba, ha valamennyi szereplő – az állam, az agrár- és természetvédelmi szektor, valamint a települések és azok lakossága – között olyan, lokalitás-specifikus konszenzusok születnek, amelyek lehetővé teszik a kultúrtájak átgondolt használatát. Reményeink szerint a tanulmányunkban alkalmazott elméleti megközelítés és az ezt kiegészítő empirikus munka rávilágít a tájtermelés szereplőinek felelősségére, az új környezeti paradigma tájhasználatban is kifejeződő jelentőségére.

Jegyzetek

- 1 Vizsgálatainkat egyrészt „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című OTKA K109269 kutatáson belül (Az „Intézményi, társadalmi-közösségi és egyéni válaszok az állam átstrukturálódására a tájgazdálkodás szemszögéből” c. altémában), másrészt az „Új környezeti paradigma megjelenése Közép Európában” című Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében folytattuk.
- 2 A „New Environmental Paradigm” szöösszetételt elsőként két szociológus, Dunlap és Van Liere (1978) írták le azonos című módszertani tanulmányukban. A kezdetben attitűdök mérésére szolgáló metódus jelentésköre később kibővült, és mára a kifejezés a „növekedés határainak” felismeréséről, a termelés és a fogyasztás megfékezéséről szól. Egyszerre jelent „világnézetet” és egy olyan korszakot, amelyben a természet megóvása, a környezet védelme válik a legfőbb céllá (Kerényi 1995). A paradigma és a paradigmaváltás tudományelméleti koncepciója számos filozófiai, absztrakciós problémát is felvet, melynek kifejtése nem cikkünk feladata. Azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy értelmezésünkben az ember-környezet relációt érintő paradigmaváltás túlmutat a Kuhn (1962) által leírt „paradigmaváltás=tudományos forradalom” megközelítésen. Paradigma alatt az adott kor szellemiségét tükröző gondolkodásoknak, vezérelveknek, értékeknek és cselekvési mintáknak, egy adott társadalom vagy egy közösség által elfogadott összességét értjük.
- 3 Fenntartható tájgazdálkodás alatt azt a széles körű tájspecifikus tevékenységet értjük, amely biztosítja a társadalom számára szükséges környezeti javakat és megélhetést, ugyanakkor a fellelhető természeti és kultúrtáji értékek védelmét és hosszú távra szóló megőrzését.
- 4 Itt szeretnénk röviden utalni néhány alapvető fogalomra. Értelmezésünk szerint a földhasználat az adott felszín antropogén használati módja, amelynek meghatározása hosszabb idejű megfigyelést kíván, míg a felszínborítás egy adott időpontban, terepi vagy távérzékeléssel látható jellemző (vannak olyan felszínborítások, amelyek egyben jól tükrözik a földhasználatot is pl. szántóföldek esetében, de pl. a gyepeknél, erdőknel már nem ilyen egyértelmű a használati mód). A földhasználati módok adott tájban megnyilvánuló összetett rendszere maga a tájhasználat, mindezek tervezési alapú megközelítése pedig a tájhasználat-menedzsment.
- 5 Miután az OTKA kutatás több altémából állt, a kérdőívvezés lefolytatásakor komplex szempontrendszert kellett figyelembe venni. A tájhasználati hasonlóságok miatt úgy véljük, hogy a mintaterületeinken kívül eső, Kisalföldön található Győrújfaluban kapott eredmények is fontos tanulsággal szolgálnak.

Köszönetnyilvánítás

Kovács András Donát munkáját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

A kézirat korábbi változatához többen is fűztek megjegyzéseket, ezúton köszönjük Timár Judit, Nagy Erika és Csatári Bálint értékes segítségét.

Irodalom

- Andrásfalvy B., Vargyas G. (szerk.) (2009): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, Budapest
- Antrop, M. (1997): The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning; the example of Flanders. *Landscape and Urban Planning*, 1-2., 105–117. <https://doi.org/cf3xnk>
- Bíró M. (2011): Változástérképek használata tíz év alatt bekövetkezett élőhelypusztulási tendenciák kimutatására a Kiskunsági-homokhátság területén. *Tájökológiai Lapok*, 9., 357–374.
- Boucher, Y., Grondin, P., Auger, I. (2014): Land use history (1840–2005) and physiography as determinants of southern boreal forests. *Landscape Ecology*, 3., 437–450. <https://doi.org/f5thfx>
- Buckwell, A., Matthews, A., Baldock, D., Mathijs, E. (2017): *CAP: Thinking Out of the Box. Further Modernisation of the CAP - Why, What and How?* RISE Foundation, Brussels
- Büttner Gy. (2010): Magyarország 1990–2000 és a 2000–2006 közötti felszínborítás változásainak összehasonlítása. In: Lóki J., Demeter G. (szerk.): *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában konferencia kiadványa*. Universitas Alapítvány, Debrecen, 89–97.
- Calvo-Iglesias, M. S., Fra-Paleo, U., Diaz-Varela, R. A. (2009): Changes in farming systems and population as drivers of land cover and landscape dynamics: the case of enclosed and semi-openfield systems in Northern Galicia (Spain). *Landscape and Urban Planning*, 3-4., 168–177. <https://doi.org/bw9sf>
- Cloke, P. J. (2000): Rural geography. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, D., Watts, M. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Blackwell Publishing, Oxford, 718–719.
- Cosgrove, D. (1984): *Social Formation and Symbolic Landscape*. Croom Helm, Beckenham
- Cosgrove, D. E. (1997): Cultural landscapes. In: Unwin, T. (ed.): *Europe: A Modern Geography*. Longman, London, 65–81.
- Cosgrove, D. (2003): Landscape and the European sense of sight – eyeing nature. In: Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. and Thrift, N. (eds.): *Handbook of Cultural Geography*. Sage, London, 249–268.
- Csemez A., Salamin G. (2006): A táj esélye: vita a tervezésről, a fejlesztésről, a rendezésről. *Falu Város Régió*, 3., 2–12.
- Csorba P. (2000): A tájökológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Schweitzer F., Tiner T. (szerk.): *Tájkutatási irányzatok Magyarországon*. MTA FKI, Budapest, 25–35.
- Csorba P. (2010): A földrajzi tájakhoz fűződő identitástudat rétegei. *Tájökológiai lapok*, 1., 3–21.
- Csorba P. (2011): Az Alföld tájváltozásainak tendenciái. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetei 7*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 149–158.
- Csorba P., Csatári B. (2017): Tájföldrajz és táji önazonosság. *Magyar Tudomány*, 3., 284–292.
- Dunlap, R. B., Van Liere, K. D. (1978): The new environmental paradigm. *Journal of Environmental Psychology*, 9., 10–19. <https://doi.org/b2dx7g>
- Duray B., Keveiné Bárány I. (2010): Tájdinamikai vizsgálatok – Tájhasználat-változás, és regenerációs potenciál összefüggéseinek modellezése. In: Pál-Molnár E. (szerk.): *Geoszférák 2009. A Szegei Tudományegyetem Földtudományi Doktoriskolájának eredményei*. SZTE Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 99–151.
- EEA Report No 10/2017 *Landscapes in Transition An Account of 25 Years of Land Cover Change in Europe*. <https://www.eea.europa.eu/publications/landscapes-in-transition> (Letöltés: 2018. november 04.)

- Ellis, E. C. (2011): Anthropogenic transformation of the terrestrial biosphere. *Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Science*, 1938., 1010-1035. <https://doi.org/frg47d>
- Farkas J. Zs., Kovács A. D. (2017): Tájhasználatváltozás kiskunsági és bácskai példákon. In: Blanka V., Ladányi Zs (szerk.): *Interdiszciplináris táj kutatás a XXI. században: a VII. Magyar Tájökológiai Konferencia tanulmányai*. Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Szeged, 146-153.
- Fazio, S., Modica, G. (2018): Historic rural landscapes: Sustainable planning strategies and action criteria. The Italian experience in the global and European context. *Sustainability*, 10., 1-27. <https://doi.org/gfr2m8>
- Foley, J.A., DeFries, R., Asner, G.P., Barford, C., Bonan, G., Carpenter, S.R., Chapin, F.S., Coe, M.T., Daily, G.C., Gibbs, H.K., Helkowski, J.H., Holloway, T., Howard, E.A., Kucharik, C.J., Monfreda, C., Patz, J.A., Prentice, I.C., Ramankutty, N., Snyder, P.K. (2005): Global consequences of land use. *Science*, 309., 570-574. <https://doi.org/dqd2tm>
- Frisnyák S. (2001): A kultúrtáj kialakulása az Alföldön. In: Dormány G. et. al. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged, 213-223.
- Gailing, L., Leibenath, M. (2015): The social construction of landscapes: Two theoretical lenses and their empirical applications. *Landscape Research*, 2., 123-138. <https://doi.org/c8td>
- Gailing, L. (2012): Dimensions of the social construction of landscapes: Perspectives of new institutionalism. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences: A, Human and Social Sciences*, 66., 195-205.
- Greider, T., Garkovich, L. (1994): Landscapes: The social construction of nature and the environment. *Rural Sociology*, 1., 1-24. <https://doi.org/bpwvd6>
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley
- Görg, C. (2007): Landscape governance. The „politics of scale“and the „natural“ conditions of places. *Geoforum*, 5., 954-966. <https://doi.org/dk38j9>
- Halfacree, K (2006): Rural space: Constructing a three-fold architecture. In: Cloke, P., Marsden, T. Mooney, P. (eds.): *The Handbook of Rural Studies*. Sage, London, 44-62. <https://doi.org/c6zz>
- Hillier, B., Hanson, J. (1984): *The Social Logic of Space*. 5th edition. University Press, Cambridge
- Kauffman, S., Levin, S. (1987): Towards a general theory of adaptive walks on rugged landscapes. *Journal of Theoretical Biology*, 1., 11-45. [https://doi.org/10.1016/S0022-5193\(87\)80029-2](https://doi.org/10.1016/S0022-5193(87)80029-2)
- Kerényi A. (1995): *Általános környezetvédelem – Globális gondok, lehetséges megoldások*. Mozaik Kiadó, Szeged
- Kerényi A. (2006): Kényelmetlen, de alapvető: A táj eltérő értelmezései és azok tervezési-védelmi jelentősége. *Falu Város Régió*, 3., 18-22.
- Kerényi A. (2007): *Tájvédelem*. Pedellus Novitas Kft., Debrecen
- Konkoly-Gyuró, É., Király, G., Dezső, N., Balázs, P., Tirászi, Á. (2017): Overview of the 18th-20th century military surveys in the light of the land cover change assessment in Eastern Central Europe. *E-PERIMETRON*, 4., 142-180. <https://doi.org/cfx8dg>
- Kovács, A. D., Farkas, J. Zs., Hoyk, E. (2017): Homokhátság – a special rural area affected by aridification in the Carpathian basin, Hungary. *European Countryside*, 1., 29-50. <https://doi.org/dcpq>
- Kovács F. (2011): Az alföldi területhasználat és változásainak értékelése. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetei*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 149-159.
- Kőszegi, M., Bottlik, Zs., Telbisz, T., Mari, L. (2015): Human-environment relationships in modern and postmodern geography. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 87-99. <https://doi.org/dcph>
- Kuhn, T. (1984). *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kulcsár, L. (eds.) (2014): *Social and Economic Impact of Climate Change in Rural Hungary*. University of West Hungary Faculty of Economics Sopron, Sopron
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford, Cambridge
- Marosi S. (1981): *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájtípológiai eredmények*. MTA FKI, Budapest
- Marsden, T. (1998): New rural territories: Regulating the differentiated rural space. *Journal of Rural Studies*, 1., 107-117. <https://doi.org/cf2j4z>

- Masse, D. (1991): A global sense of place. *Marxism Today*, 38., 24–29.
- Minca, C. (2013): The cultural geographies of landscape. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 47–62.
- Muir, R. (1998): Reading the landscape, rejecting the present. *Landscape Research*, 1., 71–82. <https://doi.org/d94bkm>
- Newby, H. (1985): 25 years of rural sociology. *Sociologia Ruralis*, 3-4., 207–213. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1985.tb00762.x>
- OFTK Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió. (2014): Készült a területfejlesztési politika megújításáról, az új Országos Területfejlesztési és az új Országos Fejlesztési Konceptió kidolgozásáról szóló 1254/2012. (VII. 19.) Korm. határozat alapján. <https://regionalispolitika.kormany.hu/download/a/c9/e0000/MK14001.pdf> Letöltés: 2018. december 05.
- OTK Országos Területfejlesztési Konceptió. (2005): Országos Területfejlesztési Hivatal, Készült a VÁTI Kht. – Stratégiai Tervezési Igazgatóság közreműködésével. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/207#> (Letöltés: 2018. december 05.)
- Plieninger, T., Höchtl, F., Spek, T. (2006): Traditional land-use and nature conservation in European rural landscapes. *Environmental Science & Policy*, 9., 317–321. <https://doi.org/cjg7jn>
- Renes, H. (2015): Historic landscapes without history? A reconsideration of the concept of traditional landscapes. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 1. p.Art. 2. <https://doi.org/c8tr>
- Rössler, M. (2006): World Heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992–2006. *Landscape Research*, 4., 333–353. <https://doi.org/d96f89>
- Sargolini, M. (2013): *Urban Landscapes: Environmental Networks and the Quality of Life*. Springer Verlag <https://doi.org/c8tf>
- Soja, E. (1989): *Postmodern Geographies, The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso Press, London
- Solyosi K. (2011): Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe. *Landscape Research*, 1., 3–18. <https://doi.org/chv6c8>
- Swanwick, C. (2009): Society's attitudes to land and landscape. *Land Use Policy*, 1., 62–75. <https://doi.org/fwh6nh>
- Szilassi P. (2015): Felszínborítás és tájmintázat változása, mint az antropogén környezetváltozások indikátora In: Rakonczai J., Blanka V., Ladányi Zs. (szerk.): *Tovább egy zöldebb úton: A Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport részvétele a ZENFE programban (2013–2015)*. SZTE TTIK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 154–163.
- Szilassi P. (2017): Magyarországi kistájak felszínborítás változékonysága és felszínborítás mozaikosságuk változása. *Tájökológia Lapok*, 2., 131–138.
- Taylor, K., Lennon, J. (2011): Cultural landscapes: A bridge between culture and nature? *International Journal of Heritage Studies*, 6., 537–554. <https://doi.org/b9jqtq>
- Thrift, N. (1999): Steps to an ecology of place. In: Allen, J., Massey, D. (eds.): *Human Geography Today*. Polity Press, Cambridge, 295–321.
- Yu, Q., Verburg, P.H., Wu, W. (2018): Environmental cognitions mediate the causal explanation of land change. *Journal of Land Use Science*, 5., 535–548. <https://doi.org/c8tc>
- Wang, X., Liu, W., Chen, J. (2013): Theoretical evolution of modern land use planning. *Progress in Geography*, 10., 1490–1500. <https://doi.org/dcpj>
- Widgren, M. (2012): Resilience thinking versus political ecology; understanding the dynamics of small-scale, labour-intensive farming landscapes. In: Plieninger, T., Bieling, C. (eds.): *Resilience and the cultural landscape*. Cambridge, 95–110. <https://doi.org/f23mts>
- Whatmore, S. (1993): On doing rural research (or breaking the boundaries). *Environment and Planning A*, 5., 605–607.
- Wöbse, H. H. (2002): *Landschaftsästhetik*. Ulmer Verlag, Stuttgart
- Wylie, J.W. (2007): *Landscape*. Routledge, London

Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban

Unemployment and the production of state space in Hungary in two crisis periods

CZIRFUSZ MÁRTON

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

KULCSSZAVAK: tértermelés; materialista államelméletek; közmunka; Magyarország

ABSZTRAKT: A tanulmány az 1929–33-as és a 2008-as gazdasági válság során vizsgálja az állam munkahelyteremtő politikáit Magyarországon. A materialista államelméletek alapján az államot olyan gazdasági szereplőnek fogom fel, amely biztosítja a tőkefelhalmozást és a társadalmi újratermelés feltételeit. Ennek révén az állam tereket és léptékeket is termel, a tér- és léptéktermelésben pedig a válságidőszakok fordulópontot jelentenek. Mindkét válságidőszakban közös, hogy az állam aktívan igyekezett helyreállítani a tőkefelhalmozás folyamatát a gazdasági életbe való közvetlen beavatkozással, többek között a munkanélküliséget csökkentő közberuházások és a közfoglalkoztatási program segítségével. Szintén közös pont, hogy a beavatkozásoknak költségvetési korlátai voltak. Különbség, hogy az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosultak, míg a 2008 utáni válság során az állam a vidéki térségekben a közfoglalkoztatási program átszervezésével igyekezett a munkanélkülieket helyben tartani és számukra a társadalmi újratermelés minimumfeltételeit biztosítani.

Az állam léptéktermelésében azonosság a két válságidőszak során, hogy a központi állam szoros pénzügyi kontrollt gyakorolt a megyei és települési szint felett: a központi állam egyedi elbírálás alapján, a központi költségvetésből finanszírozott különböző beruházásokat vagy munkahelyeket teremtő programokat. A központi állam feletti lépték a programok lehetséges finanszírozásában játszott szerepet: a külföldi kölcsönökkel újabb beruházásokat lehetett beindítani az 1930-as években, míg 2008-at követően részben az európai uniós források szolgálták a munkahelyek megőrzését.

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

KEYWORDS: production of space; materialist state theory; public works programme; Hungary

ABSTRACT: This article compares the job-creation policies of the Hungarian state during the crisis periods of 1929–1933 and after 2008. The theoretical basis of the study is derived from Marxist historical-materialist state theories that argue that the primary role of the state as an economic actor is to facilitate capital accumulation and social reproduction. Geographers expanded this approach by pointing out that the state produces spaces and geographical scales during the process of controlling capital accumulation. Times of crisis are important turning points in which the accumulation of capital, the role of the state, and thus the production of state spaces and

scales change significantly. Historical-materialist state theories provide a useful analytical tool to systematically understand why the state pursues job-creation programmes in times of crisis and why these programmes unfold geographically unevenly across the country.

Common points in space production during the two periods of crisis analysed are, firstly, that the state actively sought to restore capital accumulation through direct actions, including the propagation of public investment in infrastructure works (roads, water management, etc.) and the construction of public buildings (schools, hospitals, police stations, military barracks, etc.), as well as employment in the field of public works in these actions. Secondly, since financial resources were distributed unevenly, the state created geographical inequalities. Thus, most construction projects in the 1930s were concentrated in southern Hungary and Budapest, while employment in public works after the 2011 reform concentrated on small villages in the country's least developed peripheral regions. Thirdly, we can see that the state budget was too limited for measures to combat unemployment.

With regard to the production of scales, both crisis periods showed a decline in the financial autonomy of local authorities as the central government took direct control of the distribution of resources for measures against unemployment. County authorities and local governments received most of the funds allocated for specific investment purposes according to individual government decisions, differentiating them according to the lobbying forces of the municipalities. The supranational scale provided credit for the expansion of investment programmes to create jobs in the 1930s and made it possible to increase EU transfers to maintain employment after 2008.

Bevezetés

Az 1929–33-as gazdasági válság és a 2008-as gazdasági válság Magyarországon a munkanélküliség növekedését is magával hozta. Az 1930-as népszámlálás 224 000 munkanélkülit írt össze Magyarország területén, a 2011-es népszámlálás 568 000 főt vett számba a munkanélküliek csoportjában (az adatok a számbavétel különbözőségei miatt közvetlenül nem összehasonlíthatók) (Központi Statisztikai Hivatal 2014; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941). A központi és helyi állam a munkanélküliség problematikájára többféle módon reagált, így közvetlen munkahelyteremtéssel (szükség-, ínség-, közmunkaprogramok), szociálpolitikai eszközökkel (segélyezés), valamint a „piaci” munkahelyeket bővítő eszközökkel (például a termelő vállalatok vagy az építőipar számára nyújtott adókedvezményekkel, állami beruházások indításával – ahol az építési munkákat magánvállalatok végezték).

E tanulmány megközelítése szerint mindezen eszközökben közös az a cél, hogy az állam a tőkefelhalmozást fenntartsa, ennek részeként pedig segítse a munkaerő rövid távú (napi) és hosszú távú (generációs) újratermelését egy olyan időszakban, amikor a tőkefelhalmozás „normális menetében” látszólag fennakadások vannak (bár az ebben az írásban is használt marxista elemzés szerint a kapitalizmus történetében a válságok a rendszer normál működésének részei). A tanulmány értelmezési keretében az állam e tevékenységeken keresztül tereket és léptékeket is termel (Brenner 2004), azaz a gazdaságba való állami beavatkozások figyelembe veszik a meglévő földrajzi egyenlőtlenségeket és újra is termelik ezeket az egyenlőtlenségeket.

Tanulmányomban e két válságidőszakban hasonlítom össze az állam tértermelésének jellegzetességeit a munkanélküliség kezelésében. Először a tereket és léptékeket termelő állammal foglalkozom a materialista államelméletek keretében, rámutatva arra, hogy ezen elméletek szerint az állam hogyan termeli újra a kapitalizmust és annak térbeli egyenlőtlenségeit. Az empirikus részben két témán keresztül hasonlítom össze a magyar állam munkanélküliséget csökkenteni szándékozó tevékenységeit az 1929-es és a 2008-as válságot követő időszakban: egyrészt az állam által termelt terekkel, másrészt pedig az állam által termelt léptékekkel foglalkozom. A cikk fő elméleti állítása szerint az állam válságidőszakokban történő munkahelyteremtésének térbeli egyenlőtlenségeit rendszerszerűen írhatjuk le azokkal a materialista államelméletekkel, amelyek földrajzi politikai gazdaságtani (Sheppard 2011) magyarázatokat javasolnak a kapitalizmus működés módjának megértésére.

A tanulmány elsődleges célja rámutatni arra, hogy az állam földrajzi politikai gazdaságtani elméletei hasznos kiindulópontot nyújthatnak jelenlegi és történeti gazdasági válságok megértésében, különösen pedig történeti összehasonlító vizsgálatokban. Az a kérdés, hogy az államot elméletileg hogyan ragadhatjuk meg mint a térbeli folyamatokat aktívan alakító gazdasági aktort, a hazai gazdaságföldrajzi irodalomban korábban is megjelent (lásd pl. Barta 2002), de az elmúlt évek hazai kutatásaiban hangsúlyos változás a kritikai politikai gazdaságtani elméletek beépítése a magyarázatokba (Nagy 2017). Ugyanakkor a részletes empiriák ez utóbbi megközelítésben még sok esetben hiányoznak. Így a tanulmányban nem törekedtem a két válságidőszak szisztematikus összehasonlítására, inkább a további kutatások lehetséges irányvonalait próbáltam meg kijelölni. Tehát nem próbálok meg empirikusan is teljes körűen bebizonyítani, hogy az állam a két válságidőszakban a munkahelyteremtő politikáin keresztül mekkora és milyen hatással volt a tőkefelhalmozás helyreállítására, vagy mennyiben növelte a területi egyenlőtlenségeket.

A tereket és léptékeket termelő állam

Ahhoz, hogy az állam aktív szerepét megértsük a gazdasági folyamatok irányításában a válságidőszakokban, így a munkanélküliség kezelésében, a tértermelő állam materialista államelméletekhez tartozó felfogása hasznos kiindulópontként szolgálhat. Ezért ebben a részben áttekintem a materialista államelméletek fő állításait, hangsúlyt helyezve az állam térbeliségével foglalkozó elméleti állításokra. Ezeket az államelméleteket különböző jelzőkkel illetik – például (neo)marxista, strukturalista vagy (történelmi) materialista –, amelyek egymást metsző, de nem teljesen átfedő kategóriák (lásd például Demirović 2011; Jessop 1982). A továbbiakban a materialista államelméletek kifejezést használom, amely jelenleg leginkább a német nyelvű kritikai politikatudományi irodalomban fordul elő. A térbeli szempon-

tok a német nyelvterület kortárs írásaiban viszont legalább annyira táplálkoznak az angolszász kritikai földrajz térszemléletéből, mint a német marxista nem földrajzi hagyományból. A materialista jelző szemléletesen kifejezi azt, hogy az állam konkrét anyagi tereket és léptékeket termel, ami ennek a tanulmánynak is a fókusza.

A jelenlegi fősodorbeli materialista államelméletek materializmusa a marxizmus elméletre vezethető vissza (Bayertz 2016). A 19. század második felének társadalmi változása Marx számára azt a gondolkodásmódot tette fontossá, amely a társadalmi valóságból indul ki. A marxista társadalomelméletben kitüntetett szerepe van annak, hogy az emberi munka biztosítja a társadalom anyagi szükségleteit, így a társadalmi cselekvés áll a magyarázatok középpontjában. Az emberi munka sajátos termelési viszonyokba szerveződik (mint például a kapitalista termelési mód), amely az állam sajátos formáival párosul. Marx nem dolgozott ki általános államelméletet, ami a marxista és engelszista gondolatok rekonstrukciójára és továbbgondolására ösztönözte a politikafilozófusokat (Deppe 2018). Szintén kevésbé vette figyelembe az ekkori elmélet a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeit és ennek összefüggéseit az állam különböző megjelenési formáival.

Az állam materialista elméletei szerint az állam szerepe a kapitalizmusban a tőkefelhalmozás és a társadalmi újratermelés feltételeinek megteremtése, az osztályviszonyok fenntartása (Kannankulam 2018). Az államnak sajátos materialitása van (pl. intézmények, rutinok), ami társadalmi cselekvéseket hoz létre és termel újra (Belina 2013). Válságidőszakokban az államnak ez a szerepe megbillen, ekkor új követelmények, új feszültségek jelentkeznek osztályok és osztályfrakciók között. A gazdasági válságok során növekvő munkanélküliség ezen újonnan jelentkező feszültségforrások egyike, amelynek megoldását és kezelését többek között az államtól várják el a különböző érdekcsoportok (pl. az államapparátushoz általában a leginkább kapcsolódó tőkés csoportok). Az empirikus részben két magyarországi válságidőszakban mutatom be, hogy ez miként történik.

A válságidőszakokban új kihívások elé állított államot a politikatudományi irodalomban a materialista államelméleti viták újabb és újabb hullámai elemezték. Az 1930-as évek válságidőszakából Antonio Gramsci hegemoniaelmélete emelkedik ki, amely bemutatja, hogy a társadalmi konfliktusok időszakában az állam miként tölt be stabilizáló szerepet, többek között az értelmiség és a civil társadalom közvetítő szerepével, valamint a tőkefelhalmozás és a politikai uralom látszólagos szétválasztásával (Belina 2013; Gramsci 1970; Kannankulam 2018).

Az 1970-es évek válsága Nyugat-Európában a materialista államelméleti viták újabb hullámát hozta magával, amelynek során többek között azt vizsgálták, hogy a nyugat-európai jóléti állam miként válik elnyomóvá, a tőkés osztály az állami intézményrendszeren és a politikai rendszeren keresztül miként gyakorol hatalmat, illetve hogy ez a felfogás nem korlátozza-e túlságosan az állam szerepét a gazdasági (a kapitalizmus újratermelését biztosító) funkcióra (Deppe 2018). Poulantzas elemzései – a harmincas és a hetvenes évek válságáról – rámutattak arra, hogy a gazdasági válságokat a politikai és az ideológiai válságokkal együtte-

sen, azaz a kapitalizmus ellentmondásait (azon belül pedig az osztályellentmondásokat) az állam átalakulásával párhuzamosan kell vizsgálni; de e válságok között nincs egyértelmű, közvetlen megfeleltetés. Az állam a kapitalizmus különböző időszakában különböző módon avatkozik be a gazdaság működésébe (Poulantzas 2008). Az 1990-es években a kibontakozó neoliberálisizmus, majd a 2008-as gazdasági válság a materialista (azon belül a neogramsciánus) államelméletek továbbfejlesztését hozták magukkal, foglalkoztak például a nemzetközi osztályok és osztályfrakciók elemzésével a jelenkori globális kapitalizmusban (Bohle 2012; van der Pijl 2008), és többen érveltek a hegemoniaelmélet fontossága mellett is, beleértve a kortárs magyarországi viszonyok értelmezését (Böcskei 2018; Turai 2017).

A materialista államelméletek az utóbbi években újból felfedezték az állam térbeliségének jelentőségét is, a kritikai földrajzi kutatások pedig egyre többet foglalkoznak az állammal (Belina 2013; Nagy 2017). A jelenlegi területi kutatásokban – leggyakrabban Henri Lefebvre (az 1970-es évekbeli válságidőszakban kidolgozott) tértermelés-fogalmát használva – az állam és a kapitalista tőkefelhalmozás kapcsolatával foglalkoznak. A tértermelés fogalma az utóbbi évtized hazai irodalmában is elterjedt (Berki 2015; Boros 2010; Egyed 2018; Timár 2016), így a részletek bemutatásától ebben az írásban terjedelmi okokból eltekintek. Az elmélet fontos állítása, hogy az állam – mint határokkal rendelkező területi képződmény – egyaránt megjelenik a fizikai-materiális térben és a diszkurzív térben, mindkét szempontból hatalmi viszonyként is értelmezhető (Belina 2013; Varró 2018). A tér materialitása és a hozzá kapcsolódó jelentések nem állandók, az állam materialitása mindig társadalmi cselekvés terméke, eszköze és színtere (Belina 2013). Ezt a jellegzetességet a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi cselekvések példáján mutatom be a tanulmány empirikus részében.

Az állam a terek mellett földrajzi léptékeket is termel (Brenner 2004; Czirfusz, Jelinek, Berki 2018). A politikatudományi irodalom legnagyobb részét a központi állam léptékével foglalkozik, azzal, ahogyan a kapitalista állam a tőkefelhalmozás folyamatát a központi állami (nemzetállami) keretek között támogatja (Belina 2013). A kapitalista termelési mód hetvenes évek válsága után – amit a rugalmas felhalmozás és a neoliberálisizmus fogalmaival írtak le – egyre nagyobb figyelem irányult a tőkefelhalmozás globális léptékű megszerveződésére, valamint a helyi és regionális léptékek szerepének átalakulására, a különböző léptékek egymáshoz való viszonyának megváltozására és ezek hatására a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeire (Brenner 2013; Harvey 2009; Peck 2016; Swyngedouw 2004).

Az állami politikák és az állami intézmények a fenti érvelés értelmében térbelileg mindig szelektívek, azaz különböző helyeket és tereket különböző mértékben és módon érintenek. Brenner (2004) szerint a szelektivitás három elemre vezethető vissza: az állam térbeli formájára (az államiség a politikai hatalom területileg lehatárolt egységeiben szerveződik), az állam térbeli projektjeire (az állam saját intézményeit és közpolitikáit az államterület különböző helyein és

léptékein hozza létre és hajtja végre), valamint az állam térbeli stratégiáira (az állam cselekvése konkrétan hat az államterületen belül a tőkefelhalmozás folyamatának mikéntjére). Az állam térbeli projektjeinek (az államműködés átalakulása) és az állam térbeli stratégiáinak (ahogyan az állam a tőkefelhalmozásra hat) mint tereket és léptékeket termelő folyamatoknak analitikus szétválasztása sok esetben nem lehetséges, és ezek együttes megvalósulása, egymásra hatása a lényeges kutatási kérdés. Mindazonáltal ebben az írásban e két folyamatot két önálló részben tárgyalom, majd összekötésükre a tanulmány végén tesztek kísérletet.

Az állam tehát nem a gazdaság területi folyamatainak „ellenében” ható, azokat korrigáló vagy kiegyenlítő, a piaci folyamatokkal szemben álló, területfejlesztést vagy településfejlesztést végző, technokrata szereplő, amely a spontán módon kialakuló területi egyenlőtlenségekre reagál. A tértermelés kritikai fogalma az államot a tőkefelhalmozás aktív részeseként fogja fel, amely (elsősorban) a tőke érdekében hajtja végre közpolitikai intézkedéseit. Emiatt a munkanélküliség megoldását, csökkentését célzó központi vagy helyi állami intézkedések minden esetben a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeinek inherens létrehozói, céljuk a társadalmi reprodukció lehetőségfeltételeinek biztosítása. Ezek a társadalmi reprodukciót segítő intézkedések különböző formát ölthetnek: a pénzformát öltőket (segélyek, állami beruházások) könnyebben bemutathatjuk, teljes képet viszont értelemszerűen csak a nem pénzbeli formák (pl. önerős házépítés, önellátó mezőgazdaság) vizsgálatával nyerhetünk. E tanulmányban az állami beavatkozásoknak csak egy szeletével foglalkozom, részben terjedelmi korlátok, részben pedig a kutatás jelenlegi előrehaladottsága miatt.

A materialista államelméletek – a munkanélküliséget kezelő magyarországi közpolitikák szempontjából – olyan rugalmas értelmezési keretet biztosítanak, amely nem szorítja háttérbe az állam politikai-gazdasági racionalitását a magyarázatokban, mindemellett érzékeny a vizsgált történeti és földrajzi kontextusokra. Egyfelől a munkanélküliséget közvetlenül csökkentő állami munkahelyteremtő programok (amelyek hangsúlyosabbak a válságidőszakokban) alapvetően ellentmondanak a materialista államelméletek azon alaptételének, hogy az állam maga nem végez termelést annak árutermelési értelmében (Belina 2013). Ahogy látni fogjuk, az 1930-as évek válságakor például az infrastruktúra-fejlesztésekkel beavatkozó állam, illetve a 2008 utáni válság kezelésében a magyarországi közmunkaprogram sok szempontból termelő tevékenységet is magában foglal, így térbeli stratégiáival új és sajátos konfliktusokat hoz létre a kapitalista felhalmozást végző gazdasági szereplők szempontjából (ezt a főáramú irodalom például piaci kiszorító hatásként tárgyalja). Másfelől a munkanélküliség kezelésében az állam léptékei közül a globális szint jelentősége kisebb vagy áttételesebb lehet, mint más közpolitikáknál, főleg a közvetlenül munkahelyeket teremtő állami beavatkozások eseteiben. A globális folyamatok az események „háttérében”, a munkanélküliséget növelő vagy csökkentő strukturális adottságokként vannak jelen, amelyek közvetve befolyásolják az állam térbeli és léptékbeli cselekvéseit.

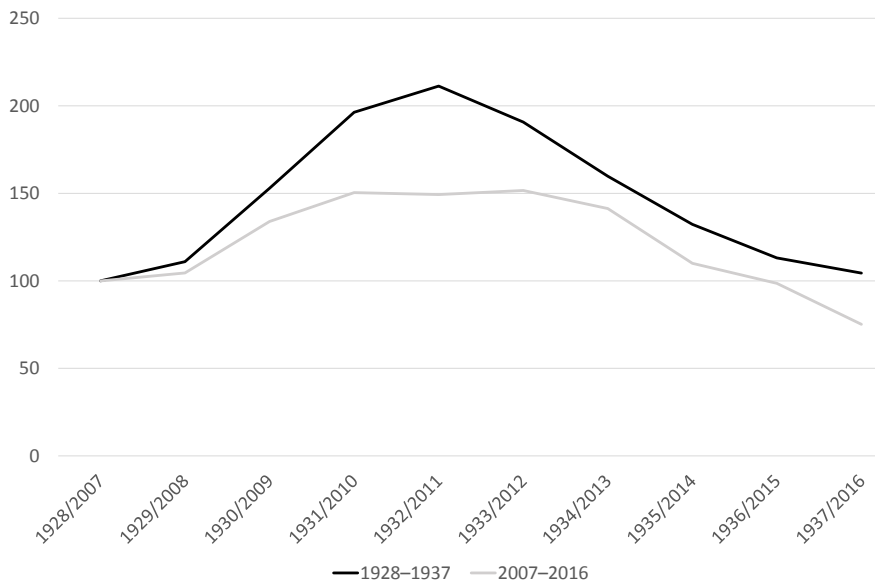
A tőkefelhalmozás állam által létrehozott terei két válságidőszakban

A válságidőszakokban megváltozik a terek szerepe a tőkefelhalmozásban: bizonyos térségeket a válság jobban érint, mint másokat. A két, általam vizsgált gazdasági válság során is a munkanélküliség térben egyenlőtlenül jelentkezett Magyarországon. Az 1930-as évek válságában a hivatalos statisztika alapvetően az ipari dolgozók fővárosi munkanélküliségét mérte: az 1930-as népszámlálás által összeírt 224 000 munkanélküli közül 71 000 fő (azaz 31,7%) Budapesten volt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941; Szigeti 1935). Ugyanakkor az adatok alulbecslik a mezőgazdasági munkások körében tapasztalható munkanélküliséget: a teljesen vagy részlegesen (kevesebb munkalehetőséghez jutó) munkanélküliek száma az agráriumban a válság éveiben elérte a 600 ezer főt (Berend T., Szuhay 1978). A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években csak lassan mérséklődött; a mezőgazdasági munkabérek csökkentek, és akik munkához jutottak, azok sem dolgoztak folyamatosan (Berend T., Ránki 1973). A 2011-es népszámlálás adatai alapján az 568,5 ezer munkanélküli közül 90,4 ezer fő (15,9%) volt budapesti lakos (Központi Statisztikai Hivatal 2014), a válság a „fejlettebb”, a külföldi működő tőke által dominált ipari térségekben jelentkezett hamarabb és nagyobb mértékben. A közmunkát végzők számára az állam alacsonyban (a minimálbérnél rosszabban) fizetett munkát teremtett, 2011-ben jelentős arányban részmunkaidős foglalkoztatásban (ezt a rövid időtartamú, négyórás közfoglalkoztatást később kivezették) (Czifrusz 2014).

A munkanélküliség lefutása a két válságidőszakban hasonló volt (1. ábra). A két munkanélküli-statisztika az abszolút számokat tekintve nem hasonlítható össze egymással közvetlenül (az 1930-as évek adatai a szervezett munkásság körében mutatják a munkanélküliséget, míg a 2000-es évek értékei a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal módszertana szerint készült KSH-adatok), a bázisindexek viszont szemléletesen mutatják a válságok párhuzamosságait. A korábbi vizsgált időszakban az 1931/32-es pénzügyi év volt a munkanélküliséget csökkentő közpolitikai intézkedések és a munkanélküliség csúcspontja (1932-től Gömbös Gyula kormányával alapvetően megváltoztak a kormányzati politikák: lásd pl. Vonyó 2011; illetve az 1930/32-es években alkalmazott leginkább a kormányzat anticiklikus közmunkaprogramokat: Macher 2019). A későbbi vizsgált korszakban, 2011-től, a közmunkaprogram új rendszere miatt stagnált a munkanélküliség az adatok alapján. Mindkét válságot konjunktúra-időszak zárta le.

Az állam tértermelésének megértéséhez a válságkezelő politikák területi elemzése adhat kiindulópontot. Elméleti probléma, hogy nehezen tudjuk meghatározni, mely közpolitikák köthetők kifejezetten a válsághoz, mely közpolitikák és hogyan hatnak kifejezetten a munkanélküliség csökkentésére, illetve melyeket gondolják el kifejezetten térbeli politikaként a döntéshozók. Az 1930-as évek válsága során a központi állam és a helyhatóságok különböző segélyek nyújtásával, szükség- és ínségmunkák megszervezésével, finanszírozásával és a közberuházások növelésével próbálták a növekvő munkanélküliség ellenében hatni (részlete-

1. ábra: A munkanélküliek számának bázisindexei két válságidőszakban
Number of unemployed people in two crisis periods (base year=100)

Adatok forrása: a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetei.

sebben lásd Gyáni 2011); a 2000-es évek válsága során a közmunkaprogram bővítése (majd 2011 utáni teljes újjászervezése) és a vállalatok számára nyújtott, munkahelyteremtést is támogató stratégiai megállapodások (Merényi 2019) voltak a legfontosabb intézkedések.

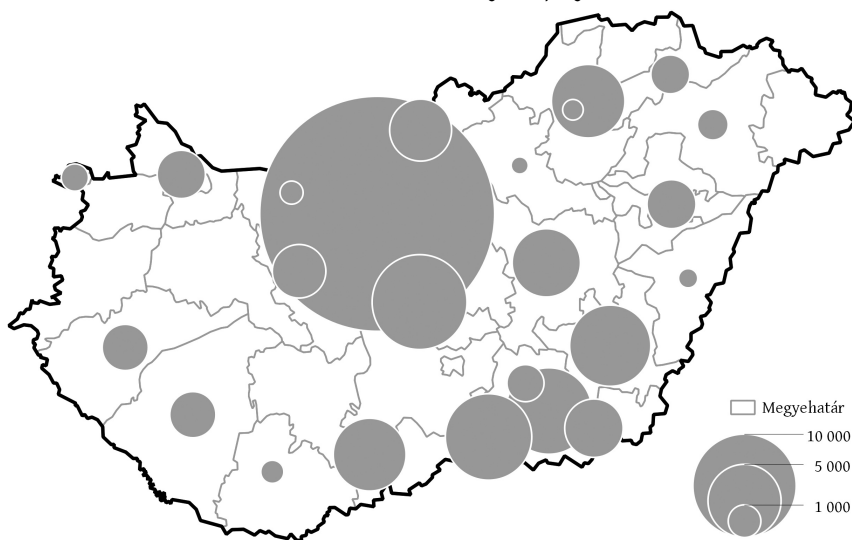
Az 1930-as évekből elsőként a központi költségvetés zárszámadásaiból származó adatokat mutatom be (a zárszámadások a https://library.hungaricana.hu/hu/collection/allami_zarszamas/ oldalon online is hozzáférhetők). Mindazokat az állami kiadásokat figyelembe vettem az 1929/30-as és az 1934/35-ös pénzügyi év között, amelyeknél az indoklásban a munkanélküliség enyhítésének célját jelölték meg. A válságkezelés csúcán, 1931/32-ben az összes állami közigazgatási kiadás 1,4%-át, 13,4 millió pengőt fordítottak a munkanélküliség enyhítésére, az ezt övező években szintén meghaladták a ráfordítások a 0,5%-ot; de ezeken felül is számos közberuházást végeztetett az állam a munkanélküliségre való hivatkozás nélkül.

Részletesen az 1930/31-es és az 1931/32-es pénzügyi év adatait vizsgáltam, mert ezeknél lehetett a ráfordításokat leginkább a földrajzi térhez rendelni (1932/33-tól a segélyezések és az útépitések eseteiben hivatkozott a zárszámadás a munkanélküliségre, ezeket viszont nem lehetett vármegyékhez vagy helyhatóságokhoz rendelni az általam vizsgált forrás alapján). Az 1930/31-es évben felaprózott szerkezetben támogattak kisebb-nagyobb beruházásokat (ezek közül kiemelkedtek a zárszámadásból földrajzilag nem beazonosítható útépitések, víz-

szabályozási munkák, törvényhatóságoknak közmunkákra adott államsegélyek), míg 1931/32-ben segélyezésekre (8,3 millió pengő, ezek egy részét a főváros, más részét törvényhatóságok és vármegyék kapták, nem konkrét beruházásra), útépitésekre, vízszabályozási munkákra és laktanyaépítésekre fordították. Az összesítésben nem vettem figyelembe a kölcsönöket, amelyeket a törvényhatóságoknak nyújtottak különböző közberuházásokhoz (ezeknél az indoklásban ritkán szerepel a munkanélküliségre való hivatkozás, de nyilvánvalóan közrejátszott bennük a gazdasági válság ellenében ható gazdaságpolitikai szándék) vagy a hitel típusú, egyéneknek nyújtott segélyezési programokat.

A két vizsgált évben a kiadások 62%-át lehetett egyértelműen földrajzi helyhez rendelni, az eredményeket a 2. ábra mutatja be. A földrajzilag beazonosítható források 43%-a jutott Budapestre, ezen belül is kiemelkedett az 1931/32-es évben segélyezésre a székesfővárosnak juttatott 5,2 millió pengő (felhasználásának mikéntjéről viszont a zárszámadás nem nyújt információt). A kiadások jelentős része áramlott Dél-Magyarországra, a Dunántúl alulreprezentált volt a források elosztásában, számos megye városai és községei a konkrét célokra elkülönített források elosztásából teljes mértékben kimaradtak; így az állam aktívan termelte a tőkefelhalmozás tereit beruházási politikájával. A beruházások egy része városi intézményfejlesztés volt, a vidéki térségekben a vízrendezési munkák voltak jelentősek, az útépitések pedig az elérhetőség javításával közvetlenül és közvetve, hosszú távon változtattak a tőkefelhalmozás térbeliségén. Azt, hogy mindezzel

2. ábra: A munkanélküliséget enyhítő közmunkák földrajzi megoszlása az 1930/31 és az 1931/32-es pénzügyi évben (pengő)
Geographical distribution of public works for tackling unemployment in financial years 1930/31 and 1931/32 (in Hungarian pengő)

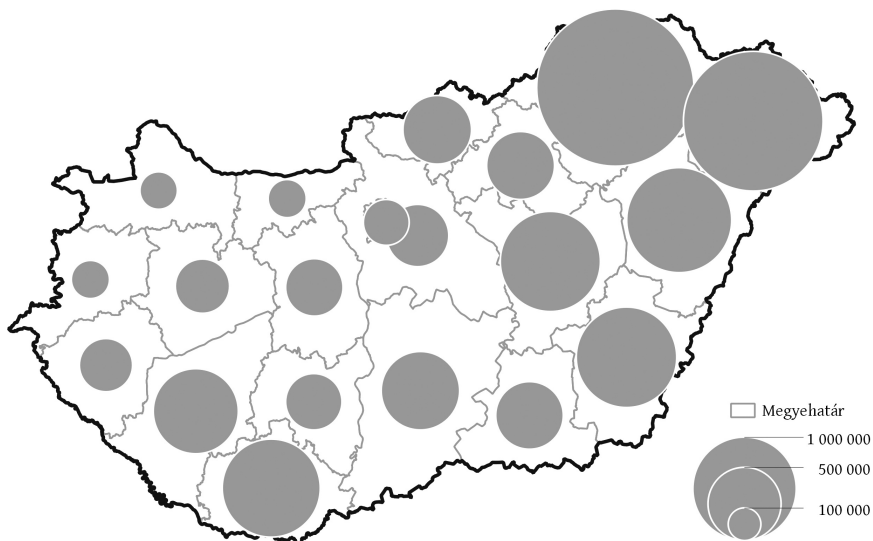
Adatok forrása: Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1932, 1933.

összefüggésben a léptékek viszonyát mindezek a beruházások hogyan befolyásolták, a következő részben mutatom be.

A 2008-as válság során a növekvő munkanélküliség átmeneti kezelésére az egymást követő kormányok számos intézkedést dolgoztak ki, melyek közül a 2011-től átalakított közfoglalkoztatási programot vizsgálom részletesen. Bár a közfoglalkoztatás ekkor kialakított új rendszere számos célt tűzött ki a munkahelyteremtés mellett (pl. településfejlesztés, szociális és társadalmi célok – összefoglalásukról lásd Koltai 2018), a kormány szerint a „közfoglalkoztatási intézményrendszer legfontosabb feladata a tartósan munka nélkül levők aktivizálása és annak megakadályozása, hogy a munkájukat újonnan elveszített állás-keresők tekintetében bekövetkezzen a munka világától való elszakadás. (...) A kormány a nagy létszámú közfoglalkoztatást átmeneti intézkedésnek tekinti, melynek a következő 2-3 évben meghatározó szerepe lesz, amíg a gazdaság élénkülésével a versenyszférában megkezdődhet a foglalkoztatás dinamikus növekedése” (Hoffmann 2013, 173–174.).

A forrásokat és keretszámokat a megyék között (és a munkanélküliek számához képest is) egyenlőtlenül osztotta el a központi állam. A 3. ábra a 2013-as adatok alapján készült, ez az év a munkanélküliségi csúcsidőszak végét jelentette, egyúttal ekkorra tisztult le a 2011 utáni megreformált közfoglalkoztatási rendszer. Az ábrán látszik a kelet-magyarországi megyék felülreprezentáltsága, egyúttal Budapest alulreprezentáltsága (az összes munkanélküli személy 8,5%-a volt

3. ábra: A közfoglalkoztatottak havi átlagos állományi létszáma (2013)
Average monthly participants in the public works programme (2013)

Adatok forrása: TeIR.

budapesti, viszont csak a közfoglalkoztatottak 1,7%-a dolgozott itt). A megyéknél is jelentősebbek voltak a megyéken belüli és a településméret szerinti egyenlőtlenségek (részletes számításokról lásd Czirfusz 2014). A közfoglalkoztatási program így alapvetően Kelet-Magyarországot és kistelepüléseket megcélzó („vidéki”) intézkedés.

A közmunka is (mint minden munka) értéket termel, így hozzájárul a tőkefelhalmozáshoz, tereket és térbeli egyenlőtlenségeket hoz létre. A közfoglalkoztatási programok területi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásáról szóló tanulmányok közel egyöntetű állítása szerint a közfoglalkoztatás maga is területileg egyenlőtlenül van elosztva, illetve a közfoglalkoztatás rendszere közvetlenül és közvetve növelheti a területi különbségeket (Czirfusz 2014; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). A településeken (főleg a mezőgazdasági Start-mintaprogramoknak köszönhetően) termelő kapacitások épültek ki, az úgynevezett hosszabb közfoglalkoztatásban is eszközbeszerzések történtek, amelyek közvetlenül a tőkefelhalmozásba való állami beavatkozást jelentenek (hiszen konkrét termelő tevékenység végezhető velük, amely sok esetben áruként vagy árukat kiváltó szerepben jelenik meg). Kérdés ugyanakkor, hogy mennyiben vált ki a közfoglalkoztatás más keretekben történő értéktermelést, milyen térbeli gazdasági viszonyokat alakít át. Például a településüzemeltetést az önkormányzatok nem saját forrásból, hanem közfoglalkoztatás keretében végeztetik, az iskolai konyha nem a piacról szerzi be az alapanyagokat, hanem a Start-mintaprogramban megtermelt élelmiszereket veszi át, a magángazdaságban kizorító hatást is tapasztalnak egyes kutatások (ezekről lásd Koltai 2018; Koós 2016; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). Ezek pontos értékelése további adalékokkal szolgálhat az állam tőkefelhalmozásban játszott szerepéről.

Változó állami léptékek két válságidőszakban

A válságidőszakokban a földrajzi léptékek szerepe és egymáshoz való viszonya megváltozik, amelyre az állami politikák is hatnak, párhuzamosan azzal, ahogyan az állam tereket termel. Ebben a részben a két válságidőszakban vizsgálom a központi állam, a helyi állam (helyhatóságok, helyi önkormányzatok) és a központi állam feletti lépték szerepét a válságkezelés közvetítésében.

Az 1930-as évek válsága során a központi állam a közmunkák elosztásával aktívan befolyásolta a helyi önkormányzatok léptékének szerepét, valamint az egyes törvényhatóságok viszonyát egymáshoz képest. Szembetűnő a zárszámadások elemzésekor, hogy a legkülönbözőbb beruházásokat mint rendkívüli kiadásokat indokolták azzal, hogy a munkanélküliséget az adott településen enyhíteni kellett, ám ez az ok feltehetően a költségvetésben szereplő más beruházásra is igaz volt, illetve a munkanélküliség ténye más helyeken és más beruházások esetében is igaz lett volna. A költségvetés címrendjében ezek a tételek önálló soron

szerepeltek, néhol az általános megfogalmazások az indoklás alapján konkrét beruházásokat takarnak. Például: „325. tétel. 2. cím: Királyi bíróságok. Törvénykezési és járásbírói épületek és bírósági fogházak építésére, bővítésére, telek vételekre, első felszerelésekre és az ezekkel kapcsolatos költségekre. Túlkiadás 19 462 P 62 f. A túlkiadást az okozta, hogy Csongrádon a munkanélküliség enyhítése érdekében közmunkát kellett végeztetni s minthogy ott egy új járásbírói épület építése amúgy is tervbe volt véve, minisztertanácsi határozat alapján az építkezés megtörtént.” (Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1933, 124.). A címrendben tehát egy általános, többes számban megfogalmazott célt neveztek meg, amelyben viszont csak egyetlen város egyetlen építkezési tevékenysége szerepel. Ezt a gyakorlatot 1932 után a költségvetés alig alkalmazta; az állami beruházásoknál a munkanélküliség enyhítésére való hivatkozás lényegében megszűnt (ettől függetlenül egyedi beruházásokról szóló döntések továbbra is születtek). Természetesen az állam e térbelileg szelektív, a helyi léptéken egyenlőtlenségeket termelő politikájának voltak nyertes települései: például Hódmezővásárhely a két vizsgált évben (kórház-, rendőrség-, iskola-, laktanya-építés, vasútállomás-bővítés, háziipar támogatása, belvízrendezés, fásítás) legalább 8 különböző soron kapott támogatást (emellett feltehetően az „általános” törvényhatósági segélyezési soron is jutott forrásokhoz).

Az 1930 és 1933 közötti három pénzügyi évben folyamatosan változott a források decentralizáltságának mikéntje és mértéke. Az 1930/31-es évben a vizsgált források 80%-át decentralizáltan költötték el (konkrét célhoz, feladathoz kötve), 14%-ot a központi állam szervei használtak fel dekoncentrált módon (pl. iskola-építés, légügyi hivatal Debrecenben és Nyíregyházán), 6%-át pedig állami vállalatok kapták (pl. konkrét helyszíneken vasútállomás-építés). Ezzel szemben 1931/32-ben a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések decentralizált része volt 60% (ennek keretében élelmet, ruhát osztottak és szükségmunkákat végeztek a törvényhatóságok és a vármegyék), a konkrét célhoz kötött decentralizált (a törvényhatóságoknak, megyéknek, dekoncentrált szervezeteknek – pl. víztársulatok) juttatott források 16%-ot tettek ki, hasonlóan a központi állam szervei által felhasznált forrásokhoz. 1932/33-ban a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések (nagy részüket a törvényhatóságok és vármegyék használták fel), valamint a vármegyéknek és törvényhatóságoknak továbbosztott útépitési források adták a kiadások kb. fele-felét.

Kérdésként merülhet fel, hogy az állami programok mekkora súlyt képeznek a helyhatóságok által saját forrásból végrehajtott inségkezeléshez képest. Az 1931/32-es évben az általam a zárszámadásból kigyűjtött összes, a munkanélküliséget enyhítő állami kiadás 13,4 millió pengőt tett ki. Ugyanebben az évben a székesfehérvárosnak a Közjótékonyosság és szociálpolitika soron 15,7 millió pengő kiadása volt, a Szegényügy és népjólét kiadási soron a törvényhatósági jogú és a megyei városok 2,1-2,1, a községek 2,0 millió pengőt költöttek (Inántsyt-Pap 1937, 50.). A városok 1932-ben a központi államot kérték a munkanélküliség enyhítését szol-

gáló költségek biztosítására és egységes program végrehajtására, mert a helyhatóságoknak erre nem volt elegendő forrásuk (Inántsyt-Papp 1940). Pontosabb adatokkal szolgál Inántsyt-Pap (1937) az 1935/36-os évre vonatkozóan. A városokban a 6,9 millió pengős írászükségletből a központi állam 2,2 milliót finanszírozott (2,2 millió pengő volt a saját forrás, 2,5 millió pengő pedig írásjárulékból származott); a községekben a 3,4 millió pengős kiadási szükségletből (a tényleges kiadások ennél magasabbak voltak) 1,9 millió pengőt nyújtott a központi állam (községekben írásjárulékot csak pénzügyminiszteri külön engedéllyel lehetett kivetni). Összehasonlításképpen: ugyanebben az évben a helyhatóságok 639,4 millió pengőt fordítottak kölcsönök törlesztésére, ebből 366,8 millió pengő esett Budapestre.

A központi állam válságkezelő források elosztásán keresztül hatalmat gyakorló szerepe a 2000-es években is megismétlődött. A közfoglalkoztatás forráselosztása, valamint a helyi önkormányzatok finanszírozásának ezzel párhuzamos átalakítása elsősorban a kistelepülések számára vezetett a központi államtól való, korábbinál nagyobb függőséghez (lásd például Pálné Kovács 2016). Emellett a mai napig jellemző, hogy egyedi települési önkormányzati kiadásokat a központi költségvetés külön soron vagy programnak álcázott egyedi döntésekkel (vö. modern városok program – Fekete 2019) fedez, amely források megszerzésében a helyi vezetők kormányt célzó lobbizása fontos szerepet játszik – még ha a munkanélküliségre való hivatkozás a legritkább esetben is fordult elő e kiadások indoklásában a válságot követően. Hasonló módon az állami költségvetés a vállalatokkal kötött stratégiai megállapodásokkal vagy a nemzetgazdasági szempontból kiemelt beruházások címkéjével közvetlenül tud hatni a helyi lépték (a gazdasági és politikai értelemben vett helyi szint) szerepére (vö. Bajmócy et al. 2016).

A központi források ilyen elosztása a lobbizás mellett a „vállalkozóiség” felé tolja az önkormányzati rendszert, ahogyan az a közfoglalkoztatásban a 2009-ben indított Út a munkához programban vagy a 2011-től megreformált közfoglalkoztatásban (azon belül is főleg a Start-mintaprogramokban) történt és történik (Keller, Bódis 2012; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). Az elosztási mechanizmusokat nézve a közfoglalkoztatás jelenlegi rendszerében az ún. hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás az 1930-as években a vármegyéknek és törvényhatóságoknak juttatott dekoncentrált segélyezési forrásokkal rokonítható: a hosszabb időtartamú közfoglalkoztatásnál a megyéknek osztott keretszámokat töltik fel tartalommal a megyei és járási kormányhivatalok, figyelembe véve a települési igényeket is (az elosztási mechanizmust részletesen Molnár, Bazsalya, Bódis (2018) ismerteti). A Start-mintaprogramok konkrét célra (konkrét beruházásra és foglalkoztatásra) nyújtott támogatást jelentenek, 2017-ben a ráfordítások 40,5%-át adták (Ignits et al. 2018), az elosztásban a központi állam és a települési önkormányzat közötti tervalku döntő fontosságú. A 2017-ben a közfoglalkoztatotti ráfordítások 21,3%-át adó országos közfoglalkoztatási program leginkább az 1930-as években a központi állam szervei által végrehajtott munkanélküliséget enyhítő intézkedéseire ha-

sonlított. A 2017-es adatok alapján 13,5 ezer közfoglalkoztatott dolgozott vízügyi igazgatóságoknál és vízgazdálkodási társulatoknál, 4,5 ezren erdőgazdaságoknál, 2,9 ezren kulturális közfoglalkoztatottként (Nemzeti Művelődési Intézet), 2,6 ezren a rendészetben és büntetés-végrehajtásban, 1,8 ezren a Magyar Közútnál közútfenntartásban és a református szeretetszolgálatnál a szociális vagy oktatási tevékenységeket segítve (Ignits et al. 2018). A hosszabb közfoglalkoztatásra és az országos programra egyaránt igaz, hogy a közfoglalkoztatás keretében végzett számos tevékenység a települési önkormányzatok és az országos közfoglalkoztatásban részt vevő állami vállalatok és nonprofit szervezetek közfeladatai körébe tartozik, tehát a közfoglalkoztatás révén alacsony munkabéru dolgozókhöz és többletfinanszírozáshoz jutnak e munkaadók a központi költségvetésből.

A közfoglalkoztatás léptékeket termelő jellegzetessége szempontjából a központi államok feletti szint is fontos. Az 1930-as évek válsága során, a korábbi évekhez hasonlóan, a magyar gazdaságpolitikának folyamatos kapcsolata volt a Nemzetközi Munkügyi Hivatallal (ILO) (az 1931/32-es zárszámadás például a levélforgalom megnövekedése miatt újabb tisztviselők alkalmazásáról számol be). Az ILO 1931–33-ban a kelet-európai országokban felmérte a (munkahelyteremtési célból is) tervezett közmunkákat, azok finanszírozási lehetőségeit és hatását a munkanélküliség csökkentésére, illetve igyekezett közvetítőként fellépni az e munkák finanszírozására hitelező és a hitelt felvenni kívánó országok között (International Labour Office 1935). A központi költségvetés bevételeire és a közberuházásokra fordítható összegekre a válság negatívan hatott, így kézenfekvőnek tűnt pótlólagos forrásokat bevonni nemzetközi finanszírozáson keresztül. Ugyanakkor az államháztartás súlyos finanszírozási problémákkal küzdött, a költségvetés folyó hiányát rövid távú külföldi hitelekkel tudták csak pótolni (Ferber 1987–1988; Macher 2019).

Az értelmiségi érdekcsoportok közül például a mérnökök (erről lapjuk, a Közmunka többször beszámolt) vagy a nagyobb városok polgármesterei is amellett érveltek, hogy a kormány vegyen fel külföldi kölcsönt a szükségmunkák finanszírozására (Baksay 1987), illetve engedélyezze a törvényhatóságoknak hosszú lejáratú külföldi kölcsönök felvételét. A nemzetközi pénzpiacokról való forráshoz jutást a városok és a községek számára a központi állami szint csak a kormány hozzájárulásával tette lehetővé; a Speyer-bankház a központi állam koordinálásával a helyhatóságoknak bevételtermelő beruházásokra nyújtott kölcsönt (Fülöp 2017). A húszas évek második felének hitelboomja után (Ferber 1987–1988; Honvári 2011) a forráshoz jutás nehezebbé vált, illetve a Speyer-kölcsönök törlesztése a válság időszakában a csökkenő helyi bevételek miatt eleve nagyobb adósságterheket jelentett a helyhatóságoknak (Honvári 2004). További forrásfeltáró vizsgálatokat igényelne, hogy a városok és községek e külföldi hitel-felvételei során miként zajlottak a kormány és a helyi szint közötti tárgyalások, kinek sikerült és milyen célra pénzügyi forrásokhoz jutnia és kinek nem.

A központi költségvetés forráshiánya és eladósodása a 2008 utáni válság során is akut problémaként merült fel. Az IMF-től és az Európai Bizottságtól hitelt vett fel a kormány 2008-ban és 2009-ben, a 2010 utáni Orbán-kormányok a hitelforrások diverzifikálásával és a hazai fizetési mérleg többletének biztosításával stabilizálták a költségvetést, a külső forrásoktól való függőség megmaradt (Éber et al. 2019). A munkanélküliség enyhítését célzó központi költségvetési források biztosítása ugyanakkor a korábbi válságtól némileg különböző módon történt. Közös vonás a helyi önkormányzatok pénzügyi mozgásterének szűkítése (például csak kormányzati engedéllyel bocsáthatnak ki devizakötvényeket vagy vehetnek fel devizában hiteleket beruházásokra vagy működésre; a helyi önkormányzatok mozgásterének e korlátozását pedig az új alaptörvény 34. cikkében rögzítették). Különbség viszont, hogy a központi állam a közfoglalkoztatási programmal nagymértékű és közvetlenül finanszírozott megoldással szolgál a helyi önkormányzatok számára, azaz a települések elvileg nem hivatkozhatnak arra, hogy a munkanélküliség enyhítésére nem áll rendelkezésre központi forrás, ezért azt külföldi források terhére kívánják megoldani. Szintén különbség, hogy a 2008-as válságot követően a kormány részben az EU-s transferek átcsoportosításával tudta a vállalati munkahelyeket megőrző programokat finanszírozni (Bálint, Cseres-Gergely, Scharle 2010), amelyre az 1930-as évek válsága során nyilvánvalóan nem volt lehetőség, az államközi pénzügyi rendszer és a nemzetközi szervezetek akkori rendszere miatt.

Összefoglalás

A materialista államelméletek szerint a gazdaság működésébe történő állami beavatkozások tereket és léptékeket termelnek. Válságidőszakban az állam hatása a város és a vidék tőkefelhalmozásban játszott szerepében megváltozik; egyúttal megváltoznak a helyi önkormányzatok, a központi állam szintje és a központi államok feletti hatalmi viszonyai és szerepkörei egymáshoz képest (az egyesült államokbeli New Deal e szerepéről lásd Walker, Brechin 2010). Ebben a tanulmányban azt mutattam be, hogy mindez miként történt Magyarországon az 1929–33-as gazdasági válság és a 2008 utáni gazdasági válság során, a munkahelyteremtő állami programokban.

A történeti összehasonlító vizsgálatoknak bár számos korlátja van – az adatforrások változnak, az adatok nem összehasonlíthatók egymással, különbözik az állam berendezkedése stb. –, a terek és léptékek termelésének összehasonlításával ugyanakkor rá lehet mutatni a változatlan és változó tényezőkre a gazdaság állam általi, munkahelyteremtéssel történő kezelésében. Szintén fontos mozzanat a munkanélküliség kapcsán, hogy a társadalmi reprodukció áruvá válásának (kommodifikálódásának) és a bér munkaviszony kiterjedtségének hullámain hosszú időtávon, térbeli és időbeli változatosságában elemzés tárgyává tegyük,

mégpedig az ország világgazdaságon belüli pozíciójának figyelembevételével (vö. Zimmermann 2001).

Mindkét válságidőszakban közös, hogy az állam aktívan igyekezett helyreállítani a tőkefelhalmozás folyamatát a gazdasági életbe való beavatkozással. Szintén közös pont, hogy az ország félperifériás világgazdasági helyzetéből adódóan a beavatkozásoknak fiskális korlátai voltak: a pénzforrások szűkülése nem tette lehetővé tetszőleges mértékű gazdaságösztönző csomag bevezetését, vagy csak a külföld felé való eladósodás árán, amelyet a nemzetközi pénzpiacokon hozzáférhető források mértéke korlátozott. Különbséget jelent ugyanakkor, hogy a válságkezelés milyen tereket és léptékeket termelt. Az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosítottak, köszönhetően nem utolsó sorban a városi polgármesterek ez irányú nyomásgyakorlásának és a városi proletariátus szerveződésétől való félelemnek. A vidéki terekben pedig más eszközökkel igyekeztek a válság hatásait enyhíteni, például házépítési hitelekkel (Hámori 2004) vagy az egyébként is a községek hatáskörébe rendelt szociális segélyezéssel (Pálos 1934). A 2008 utáni válság során az állam a városi munkanélküliség kérdését alapvetően a gazdaság gyors helyreállításával gondolta orvosolni, a hátrányos helyzetű falusi térségekben pedig a közfoglalkoztatási program 2011 utáni átszervezésével igyekezett a munkanélkülieket helyben tartani – a segélyezési rendszer átalakításával, munkavégzéshez kötve a minimális szintű létfenntartást (Cseres-Gergely, Molnár 2014).

A válságkezelési munkahelyteremtő források egyenlőtlen elosztásának empirikus vizsgálata elméleti kérdéseket is felvet. A források egyenlőtlen elosztását vajon olyan problémának tekintjük-e, amelyet a társadalmi igazságosság szempontjából elvetendőnek tartunk? Egyáltalán mit tekintünk egyenlőtlen elosztásnak? Az egyik kérdéskör az, hogy a központi állam milyen elvek alapján osztja el területileg a válságkezelő forrásokat, miért oda jutnak a források, ahova. Ebből a szempontból bizonyos rendszerszerűségeket láthatunk (például Start-mintaprogramok a 2011 utáni közfoglalkoztatási programokban csak a hátrányos helyzetű járáásokban és településeken indíthatók). Ez a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeire adott olyan állami válasz, amely szolgálhatná a területi egyenlőtlenség csökkentését – bár az eredmény végül nem ez lett. A vállalatoknak 2008 után nyújtott munkahelyteremtő egyedi állami támogatások elosztásában vagy az 1929–33-as válság során a törvényhatóságoknak egyedi beruházási célokra nyújtott központi állami támogatásokban viszont már kevesebb tervszerűséget és rendszerszerűséget találhatunk. Ebben az esetben megmutatkozik, hogy a tőkefelhalmozást támogató állam hatalmi viszony, amely bizonyos érdekeket bizonyos módokon mozdít előre, míg más érdekeket nem hagy érvényesülni. Utóbbi körbe tartoznak például a jelenleg háttérbe szorított aktív munkaerőpiaci eszközök vagy a társadalmi egyenlőtlenségeket hosszú távon csökkenteni képes oktatásba való befektetés (amely viszont rövid távon kivonja a munkaerőt az értéktermelésből).

A másik kérdéskör a munkanélküliséget enyhítő állami támogatásokhoz és programokhoz való hozzáférés. A munkanélküli normatív ellátások (munkanélküli segély) a két válságidőszakban mérsékeltek voltak vagy egyáltalán nem léteztek, a munkanélküli tömegek más állami programokra voltak rászorulva. Mindkét válságidőszakban igaz volt, hogy a hozzáféréssel kapcsolatosan kritikák jelentek meg: az 1930-as években a törvényhatóságok által szervezett közmunkák sokszor csak a helyi lakosoknak voltak hozzáférhetőek, ami kifejezetten Budapest esetében vezetett feszültségekhez (a Budapestre beingázó vagy a válság miatt a budapesti lakhatásból kiszoruló munkanélküli tömegek például nem fértek hozzá a székesfőváros által 1932-ben kezdeményezett ínségmunkákhoz). A 2008 utáni válság közfoglalkoztatási programjaiban is sok függ a települési önkormányzattól és azok vezetőitől: egyrészt abból a szempontból, hogy mekkora közfoglalkoztatotti létszám van egyáltalán, másrészt hogy ezeket a helyeket a döntéshozók hogyan osztják el a rászorultak között (melyik munkanélküli lesz közmunkás, melyik nem).

Előbbiek értelmében az állam által finanszírozott közmunkák tőkefelhalmozás felől való vizsgálata szükségessé teszi a munkásokra fókuszáló kutatásokat is, hiszen a munkásság és az állam viszonya az állami foglalkoztatásban és az állami munkahelyteremtés során eltér attól, mint amelyet a „szokványos” tőke-munka viszonyban látunk (vö. Jordhus-Lier 2012). Továbbá a közfoglalkoztatottakban, az ínség- és szükségmunkásokban, az állami közberuházásokon dolgozóknak az állam osztálypolitikája is leképeződik, ahol az állam célja a városi ipari proletariátus vagy a vidéki alsóbb osztályok pacifikálása (Kovai 2016; Szőke 2015). Ezek a politikák a tér- és léptéktermelés módját és folyamatát, a terek és léptékek egymáshoz való viszonyát is megváltoztatják. A történeti összehasonlító vizsgálatok ezeknek a konkrét mechanizmusoknak a megértésében lehetnek segítségünkre, mint ahogy ebben a tanulmányban bemutattam.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap PD_16 pályázati programjának finanszírozásában valósult meg (szerződésszám: 120798).

Irodalom

- Bajmócy Z., Gébert J., Elekes Z., Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 2., 45–62. <https://doi.org/10.17649/tet.30.2.2753>
- Baksay Z. (1987): A munkanélküliség felszámolására irányuló hatósági elképzelések és intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon. *Századok*, 6., 1119–1175.

- Bálint M., Cseres-Gergely Zs., Scharle Á. (2010): A magyarországi munkapiac 2009–2010-ben. In: Fazekas K., Molnár Gy. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2010*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 15–36.
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Bayertz, K. (2016): Historischer Materialismus. In: Quante, M., Schweikard, D. P. (Hrsg.): *Marx-Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart, 194–208.
- Belina, B. (2013): Staat und Raum im Anschluss an Marx. Positionen in Radical Geography und Materialistischer Staatstheorie. In: Belina, B. (Hrsg.): *Staat und Raum*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 161–185.
- Berend T. I., Ránki Gy. (1973): A magyar társadalom a két világháború között. In: Berend T. I., Ránki Gy. (1974): *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről*. Magvető Kiadó, Budapest, 319–367.
- Berend T. I., Suhay M. (1978): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. 3. kiadás. Kossuth Könyvkiadó, KJK, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/tet.29.2.2658>
- Bohle, D. (2012): Neogramscianismus. In: Bieling, H. J., Lerch, M. (Hrsg.): *Theorien der europäischen Integration*. Springer VS, Wiesbaden, 165–185. https://doi.org/10.1007/978-3-531-19715-9_8
- Boros L. (2010): Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. In: Mészáros R., Nagy G., Nagy E., Boros L., Pál V.: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 38–54.
- Böcskei B. (2018): A hegemoniaelmélet Gramscitól a neoliberális gyakorlatokig. In: Antal A., Földes Gy., Kiss V. (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 78–92.
- Brenner, N. (2004): *New state spaces. Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford University Press, Oxford
- Brenner, N. (2013): A globalizáció mint területi visszaagyazódás: a városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 182–213.
- Czirfusz M. (2014): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 126–138.
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143–164.
- Cseres-Gergely Zs., Molnár Gy. (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 204–225.
- Demirović, A. (2011): Materialist state theory and the transnationalization of the capitalist state. *Antipode*, 1., 38–59. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00810.x>
- Deppe, F. (2018): Der kapitalistische Staat. In: Voigt, R. (Hrsg.): *Handbuch Staat*. Springer VS, Wiesbaden, 485–496. https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_44
- Egyed I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 165–185.
- Éber M. Á., Gagyai Á., Gerócs T., Jelinek Cs. (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, 26., 28–75.
- Fekete D. (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/10.17649/tet.33.1.3066>
- Ferber K. (1987–1988): Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–31-ben. *Történelmi Szemle*, 2., 137–154.
- Fülöp T. (2017): „Erőtartalékok a nemzeti célok szolgálatában” – Az 1925. évi városi kölcsön és felhasználásának alternatívái. *Hitelintézet Szemle*, 3., 119–147. <https://doi.org/10.25201/HSZ.16.3.119147>
- Gramsci, A. (1970): *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gyáni G. (2011): Közmunka és Horthy-korban: Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. *História*, 7., 30–33.

- Hámori P. (2004): Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. *Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. Aetas*, 1., 49–73.
- Harvey, D. (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kismémmizés által. *Fordulat*, 7., 78–106.
- Hoffmann I. (2013): Hoffmann Imre közfoglalkoztatási helyettes államtitkár előadása. In: Zemplényi A. (szerk.): *A Munka Méltósága Projekt. Alapvető Jogok Biztosának Hivatala*, Budapest. 173–179. (AJB Projektfüzetek; 2013/4.)
- Honvári J. (2004): Győr és az egyesített városi kölcsönök 1925–1928. *Limes*, 4., 43–58.
- Honvári J. (2011): 20. századi magyar gazdasági válságok. In: Katona Cs. (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században*. Mediawave Közalapítvány, Vas Megeyi Levéltár, Szombathely, 93–116.
- Ignits Gy., Mód P., Nagy Á., Varga L. (2018): *Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról*. Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest. http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/c/7a/32000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2017_20180621.pdf (Letöltés: 2019. március 28.)
- Inántszy-Pap E. (1937): Az önkormányzatok háztartása. *Városi Szemle*, 1., 1–52.
- Inántszy-Papp E. (1940): A magyar városok szociálpolitikai tevékenysége. *Városi Szemle*, 4., 494–526., 5., 655–688., 6., 801–832.
- International Labour Office (1935): *Public works policy*. International Labour Office, Geneva (Studies and Reports, Series C; 19.)
- Jessop, B. (1982): *The capitalist state. Marxist theories and methods*. Martin Robertson & Company, Oxford
- Jordhus-Lier, D. C. (2012): Public sector labour geographies and the contradictions of state employment. *Geography Compass*, 7., 423–438. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2012.00496.x>
- Kannankulam, J. (2018): Materialistische Staatstheorie. In: Voigt, R. (Hrsg.): *Handbuch Staat*. Springer VS, Wiesbaden, 199–209. https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_18
- Keller J., Bódis L. (2012): Települési önkormányzatok. In: Fazekas K., Scharle Á. (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, Budapest, 63–76.
- Koltai L. (2018) (szerk.): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. Hétfa Kutatóintézet*, Budapest. http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf (Letöltés: 2019. március 29.)
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 40–62. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2793>
- Kovai C. (2016): Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 180–196.
- Központi Statisztikai Hivatal (2014): *2011. évi népszámlálás. 13. A népesség gazdasági aktivitása*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Macher, F. (2019): The Hungarian twin crisis of 1931. *The Economic History Review*, 2., 641–668. <https://doi.org/10.1111/ehr.12659>
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1941): *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat; 114.)
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1932): *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1930/31. évről vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1930/31. évben szerzett tapasztalatairól*. Budapest.
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1933): *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1931/32. évről vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1931/32. évben szerzett tapasztalatairól*. Budapest.
- Merényi M. (2019): *Hol lett munkahely a multiknak kiosztott milliárdokból?* https://k.blog.hu/2019/01/23/ekd_terkep (Letöltés: 2019. március 26.)
- Molnár Gy., Bazsalya B., Bódis L. (2018): *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest (Műhelytanulmányok; MT-DP – 2018/27.)

- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – Gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226–234.
- Pálné Kovács I. (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A., Gajdusчек Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálos K. (1934): *Szegénység, szegénygondozás*. Martineum Nyomda, Szombathely
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>
- Poulantzas, N. (2008): The political crisis and the crisis of the state. In: Martin, J. (ed.): *The Poulantzas reader. Marxism, law and the state*. Verso, London, New York, 294–322.
- Sheppard, E. (2011): Geographical political economy. *Journal of Economic Geography*, 2., 319–331. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq049>
- Swyngedouw, E. (2004): Globalisation or 'glocalisation'? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 1., 25–48. <https://doi.org/10.1080/0955757042000203632>
- Szigeti Gy. (1935): *A gazdasági válság Budapest életében*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest (Budapesti Statisztikai Közlemények; 2.)
- Szőke, A. (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, 6–7., 734–750. <https://doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Timár J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 3., 106–112. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2806>
- Turai E. (2017): Hogyan politizáljunk a mai Magyarországon? 5 tipp Antonio Gramscitól. *Kettős MÉRCE*, május 30. https://merce.hu/2017/05/30/hogyan_politizaljunk_a_mai_magyarorszagon_5_tipp_antoni_o_gramscitol/ (Letöltés: 2019. március 23.)
- van der Pijl, K. (2008): A transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában. *Fordulat*, 1., 69–86.
- Varró K. (2018): Fókuszban a terek „politikai eredete”: a diskurzuseleméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 249–268.
- Vonyó J. (2011): Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 1., 3–38.
- Walker, R. A., Brechin, G. (2010): *The living New Deal: The unsung benefits of the New Deal for the United States and California*. Institute for Research on Labor and Employment, University of California, Berkeley. <https://escholarship.org/uc/item/6c1115sm> (Letöltés: 2019. március 27.)
- Zimmermann, S. (2001): Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig. *Korall*, ősz-tél, 114–140.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

**Głódkowska, J., Gasik, J. M., Pağowska, M. (eds.) (2017):
Studies on Disability. International Theoretical,
Empirical and Didactics Experiences
(Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej,
Warszawa, 334 o.)**

FABULA SZABOLCS

FABULA Szabolcs: adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; fabula.szabolcs@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7152-8409>

Szabolcs FABULA: senior lecturer, Institute of Geography and Earth Sciences, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; fabula.szabolcs@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7152-8409>

A cím láttán sokakban felmerülhet a kérdés: miért szerepel egy, a fogyatékoság tudományos vizsgálatáról szóló tanulmánykötet ismertetője a Tér és Társadalom című folyóirat oldalain? A rövid válaszom erre a kérdésre két pontban foglalható össze: (1) a téma *társadalmi* vonatkozásai miatt; (2) a téma *térbeli* vonatkozásai miatt. Egyrészt számos nemzetközi szervezet szerint a fogyatékosággal élő emberek kirekesztésének megszüntetése a 21. század elejének egyik fontos, globális léptékű kihívása. Az elmúlt néhány évtized ugyanakkor sok országban jelentős előrelépést hozott a fogyatékosággal élő emberek társadalmi helyzetében, a pozitív változásokban pedig kiemelkedő szerepet játszottak az érintett emberek jogainak elismeréséért indult mozgalmak és a nyomukban megjelenő újfajta tudományos kutatási irányok. Ez utóbbiak közé sorolható a kritikai és interdiszciplináris szemléletű fogyatékoságtudomány (*Disability Studies*), amelyről tulajdonképpen a jelen ismertető tárgyát képező kötet is szól. Másrészt, ha elfogadjuk, hogy a (társadalmi) tér egy társadalmi termék, amely mindig bizonyos hatalmi viszonyokat tükröz, akkor nem nehéz belátni, hogy a fogyatékosággal élő emberek hátrányos helyzetének kialakulása elválaszthatatlan a társadalom térképző gyakorlataitól. A fogyatékoság tehát végső soron szintén egy társadalmi-térbeli képződmény (Park, Radford, Vickers 1998; Gleeson 1999; Imrie, Edwards 2007; Hall, Wilton 2016). Bár az alábbiakban ismertetett kötet összeállításakor a szerkesztők nem a fogyatékoság térbeli aspektusaira fókuszáltak, az egyes tanulmányok így is számos ponton kötődnek a társadalmi tér vizsgálatához.

A „*Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences*” című tanulmánykötet a varsói Maria Grzegorzewska Egyetem Gyógy-

pedagógiai Intézetének (Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej) gondozásában jelent meg 2017-ben. A kötet szerkesztői, Joanna Głodkowska, Justyna Maria Gasik és Marta Pałowska a fenti egyetem munkatársai és azon belül a fogyatékossgal kapcsolatos interdiszciplináris tudományos bizottság (*Chair of Interdisciplinary Studies on Disability*) tagjai. Maria Grzegorzewska, akit a fogyatékossgal élő emberek lengyelországi oktatásának megteremtőjeként ismernek, 1922-ben hozta létre Varsóban az első ilyen célra szolgáló intézetet, amely jelenleg az ő nevét viseli. A Maria Grzegorzewska Egyetem képzési programjai között kiemelt szerepet játszik a fogyatékossgal élő embereknek szóló speciális oktatás, és 2016-ban az egyetemen elindult az Interdiszciplináris Fogyatékossgtudományi Képzés (*Interdisciplinary Disability Studies*) is. Lengyelországban ez az első ilyen jellegű oktatási program, amelynek keretében a hallgatók már nemcsak a fogyatékossgal élő emberek és családtagjaik mindennapi életvitelének javításával kapcsolatos gyakorlati megoldásokat, hanem a fogyatékossg interdiszciplináris vizsgálatának alapjait is elsajátíthatják. A hagyományos klinikai szemléletet meghaladó, és a tudományos territóriumokon átívelő megközelítést jól szemlélteti a képzés néhány moduljának listája: a fogyatékossgkutatás alapjai; etikai és jogi aspektusok; történelmi és antropológiai megközelítés; pszichológiai és orvosi nézőpont; pedagógiai és stratégiai-szakpolitikai szempontok.

A kötet célja, hogy nemzetközi komparatív szemlélettel bemutassa a fogyatékossgtudomány és a fogyatékos embereket közvetlenül érintő felsőoktatási képzés fejlődési trendjeit, eddigi legfontosabb eredményeit és jövőbeli kilátásait. Az összehasonlítás tíz országra terjed ki (a kötetben lévő fejezetek sorrendjében): Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Lengyelország, Oroszország, Spanyolország, Tajvan, Ukrajna, Írország, Jamaica, Amerikai Egyesült Államok. A szerkesztők interdiszciplináris megközelítését tükrözi, hogy az egyes országokból felkért szakértők között számos tudományszak képviselői megtalálhatók, mint például földrajz, gyógypedagógia, pszichológia és szociológia.

A tanulmánykötet négy fő szerkezeti egységből áll, és a rövid bevezető és záró fejezeteket kivéve összesen 12 különálló fejezetre tagolóódik, amelyek mindegyike egy-egy ország fogyatékossgtudományi kutatásának és gyógypedagógiai oktatásának történetével és jelenlegi állapotával foglalkozó tanulmány. A tíz országból kettőnek (Lengyelország, Spanyolország) két-két fejezetet szenteltek a szerkesztők, amelyek között országonként van ugyan némi átfedés, de ez nem zavaró, hanem inkább segíti a megértést. A négy nagyobb szerkezeti egységből az első tulajdonképpen a bevezető fejezet (Part 1. Disability studies – introduction), amelyben a fogyatékossgtudomány legfontosabb jellemzőiről, így kialakulásának történetéről, definiálásának és tudomány-rendszer-tani meghatározásának lehetőségeiről, valamint elméleti alapjairól és szemléletmódjáról kaphatunk áttekintést. A második, nagyjából a kötet hosszának felét kitevő szerkezeti egységben (Part 2. Science) megismerhetjük a fogyatékossgtudomány történeti gyökereit és legfontosabb közelmúltbeli eredményeit az ebben a részben tárgyalt országok-

ban. A jobb összehasonlíthatóság érdekében az egyes szerzők a szerkesztők által készített vázlatot követve építették fel a tanulmányaikat, bár indokolt esetben eltérhettek az ajánlástól. A fő tematikus modulok az egyes tanulmányokban: (1) alapvető információk az adott országról, annak felsőoktatási és kutatási rendszeréről és fogyatékkal kapcsolatos szakpolitikáiról; (2) a fogyatékkal vizsgálatának története és jelenlegi trendjei, alkalmazott paradigmák; (3) a fogyatékkal interdiszciplináris vizsgálata – pozitivistá és humanisztikus irányzatok, módszertani sokféleség; (4) a fogyatékkal jelenségének társadalmi megítélési formái – egyén-központúság, normalizáció, kulturális konstrukciók. A harmadik, az előzőhöz hasonlóan hosszú szerkezeti egység (Part 3. Didactics) ugyancsak országokénti leírás, de az itt lévő tanulmányok mindegyikében a szerzők bemutatnak egy-egy, az adott országban működő, fogyatékkal tudományi vagy fogyatékkal kapcsolatos felsőoktatási intézményt, illetve képzési programot (pl. gyógypedagógia, speciális oktatás). A rövid záró szerkezeti egység (Part 4. Disability studies – important threads to comparative analyses) tulajdonképpen a kötetben szereplő tanulmányok legfontosabb megállapításait foglalja össze egy, a kötet fő témái szerint strukturált komparatív értelmezési keretben: a fogyatékkal értelmezésének története és fő paradigmái, a fogyatékkal kapcsolatos oktatási munka, a fogyatékkal tudományos vizsgálatának helyzete az egyes országokban, rövid szakpolitikai kitekintés.

Ami a tanulmánykötet fő eredményeit illeti, címéhez méltóan elméleti, empirikus és oktatástani szempontból is számos hasznos információval szolgál. A bevezetőből megtudhatjuk, hogy a fogyatékkal tudomány (*Disability Studies*) egy olyan diszciplína, amely a fogyatékkalot társadalmi képződménynek tekinti, és annak értelmezéseivel, kezelésével, megjelenési formáival és mindezek társadalmi következményeivel foglalkozik. Kritikai szemlélet jellemzi, amelynek értelmében képviselői a fogyatékkalot, hátrányos helyzetet eredményező hatalmi viszonyok feltárását és megkérdőjelezését alapvető feladatnak tartják. Szintén ebből az attitűdből következik, hogy a fogyatékkal tudomány a korábban domináns orvosi megközelítéssel szemben is ellensúlyra törekszik. További alapvető jellemzője, hogy inter- és multidiszciplináris, ezért számos tudomány elméleti és módszertani készletéből építkezik. A 14. oldalon a szerkesztők fel is sorolják az érintett diszciplínákat – történelem, szociológia, irodalom, politikatudomány, jogtudomány, közgazdaságtan, kritikai kultúrakutatás (*culture studies*), antropológia, földrajz, filozófia, teológia, társadalmi nemek tudománya (*gender studies*), kommunikáció- és médiatudomány, művészettudomány – bár a sort valószínűleg még lehetne bővíteni. A bevezetésből az is kiderül, hogy a fogyatékkal tudomány elméleti alapja a fogyatékkal társadalmi modellje (*social model of disability*), szemben a társadalmi gondolkodást még napjainkban is sok országban meghatározó medikális modellel (*medical model*). Utóbbi szerint a fogyatékkal egyéni jellemző, és akkor lesz valaki fogyatékkal élő, ha egészségkárosodása miatt a társadalom által normálisnak tekintett tevékenységeket nem tudja elvégezni. Kö-

vetkezéséppen a fogyatékossggal élő emberek hátrányos helyzetének is az egyéni egészséggi állapot a forrása. A társadalmi modell ezzel szemben a fogyatékossgat társadalmi képződménynek tartja, élesen elválasztva egymástól az egészségkárosodást (egyéni, biológiai jellemző) és a fogyatékossgat (társadalmi termék). A modell szerint a fogyatékos emberek hátrányos helyzete nem testi és szellemi adottságaikból fakad, hanem a társadalom működése következtében keletkező akadályokból. A bevezetés tehát röviden és közérthetően magyarázza el a fogyatékossgtudomány szemléletét, amelyet a kötet valamennyi szerzője magának vall, így ez a fejezet megfelelő alapot is nyújt a többi tanulmánynak.

A kötetben szereplő tanulmányok fő eredményeit a könyv záró fejezetének struktúrája szerint ismertetem, az egyes fejezetek tételes bemutatása helyett. Az összefoglalásban ugyanis a szerkesztők a következő szempontok alapján hasonlítják össze a kötetben vizsgált országok fogyatékossgtudományi és gyógypedagógiai vívmányait: (1) a fogyatékossggal élő emberek helyzetének értékelése történelmi-kulturális szempontból; (2) a fogyatékossggal élő emberek oktatása; (3) a különleges nevelési igényű emberekkel foglalkozó tanítók képzése; (4) a fogyatékossgtudomány általános helyzete.

Ami az első pontot illeti, mindegyik vizsgált országban hasonló fejlődésen ment keresztül a fogyatékossggal élők társadalmi megítélése. A korai időszakokban a teljes elutasítás és társadalmi kirekesztés volt jellemző velük szemben, ami jobb esetben is a zárt intézetekben való elhelyezésüket és gondozásukat jelentette. Ezt a szemléletet fokozatosan felváltotta az akadálymentesítést, társadalmi befogadást és jogi egyenlőséget hangsúlyozó felfogás. Mindezzel párhuzamosan hasonló folyamat zajlott le a fogyatékossg tudományos meghatározásában. A 16. századig ugyanis szinte mindegyik vizsgált országban többnyire vallásos és természetfeletti magyarázatokat adtak a fogyatékossg kialakulására, később ezeket felváltotta a medikális modell dominanciája, a közelmúltban pedig a társadalmi modell szerepe is jelentősen megerősödött. Az általános trendek mögött azonban különbségek fedezhetők fel az egyes országok között, amely eltérések történelmi, kulturális és politikai okokra vezethetők vissza. A szerkesztők szerint két csoport különíthető el. Az egykori szocialista országokban a medikális modellen alapuló defektológia, vagyis az emberi szervezet tartósan kóros elváltozásainak kezelésével (lényegében az abnormálisnak tekintett állapot helyreállításával, javításával) foglalkozó tudományág egészen az 1980-as évekig meghatározta a fogyatékossgról való tudományos gondolkodást. Azokban az országokban viszont, ahol nem szocialista rendszerek jöttek létre a második világháború után, a társadalmi modell is hamarabb nyerhetett teret.

Az 1990-es évek eleje tehát több országban korszakhatárt jelentett. Jó példa erre az Oroszországról szóló fejezet (A. I. Akhmetzyanova, T. V. Artemyeva, N. Y. Kostyunina, R. A. Valeeva), amelyből megtudhatjuk, hogy a Szovjetunió felbomlása után viszonylag gyorsan lefektették egy befogadóbb jellegű fogyatékossgügyi szakpolitika kereteit, hiszen már 1992-ben programot indítottak a fogyatékossg-

gal élők integrációjáért, és 1990-től a gyógypedagógiában is teret nyertek a jogi és esélyegyenlőségi, valamint az integrált oktatási paradigmák. Ukrajnában (M. Leschenko, Y. Nosenko) szintén 1990-től számítják a speciális oktatás „modern” szakaszát, amely a társadalmi befogadás paradigmán alapul, míg a korábbi szakaszok az egyházak és szerzetesrendek jótékonyági és emberbaráti cselekedeteire (kb. 18. század közepéig), illetve a medikális és intézeti gondozásra (a 20. század végéig) épültek. Bosznia-Hercegovinában is érzékelhető a defektológia korábbi hatása, hiszen a tuzlai egyetemen a jelenlegi oktatási és rehabilitációs kart korábban defektológiai karnak hívták. A fejezetből (M. Halilovic) ráadásul kiderül, hogy Bosznia esetében a fogyatékoságkutatás és gyógypedagógia fejlődését nehezíti az ország viszonylag kis gazdasági teljesítménye és a szegénység, valamint a közigazgatási széttagoltság.

A második és harmadik pontok tárgyalásakor érdemes leszögezni, hogy jelenleg a kötetben bemutatott mindegyik országban az inkluzív oktatást igyekeznek erősíteni. Mindezt főként a normalizáció (e szerint tiszteletben kell tartani az emberi sokféleséget, és a fogyatékosággal élőknek is joguk van az emberhez méltó bánásmóddhoz) és társadalmi befogadás elvei alapján, amelyekhez az elméleti alapot a fogyatékoság szocio-ökológiai értelmezése, illetve a társadalmi modell jelentik. Az előző ponthoz hasonlóan itt is két csoportba sorolhatók a vizsgált országok, és jelentős az átfedés az előző kategorizálással. Az egyik csoportba azok az országok tartoznak, amelyekben hivatalosan lefektetett, egységes és átfogó elvek alapján folyik az inkluzív oktatás (Amerikai Egyesült Államok, Írország, Lengyelország, Spanyolország, Tajvan), míg a másik csoportba tartozó országokban még jelenleg is formálódóban vannak az inkluzív oktatás elméleti és módszertani keretei. A fogyatékosággal élő emberekkel foglalkozó szakemberek, például gyógypedagógusok képzését tekintve szintén konvergencia figyelhető meg az egyes országok között. Az érintett pedagógusoknak és más szakembereknek el kell végezniük a megfelelő felsőoktatási képzést, majd az adott ország rendszerétől függően egyéb speciális képzéseken vesznek részt, ami legtöbbször élethosszig tartó tanulást jelent. Spanyolország ebből a szempontból kivételt képez, hiszen a szerzők (A. M. A. González, M. Á. V. Alonso, P. N. Macho, L. E. G. Sánchez) leírása alapján jelenleg nincsen BSc-szintű gyógypedagógiai képzési program. Mindazonáltal a spanyolországi oktatási rendszer számos MSc-képzést kínál azoknak a pedagógusoknak, akik sajátos nevelési igényű gyermekekkel szeretnének foglalkozni.

A negyedik pontról, a fogyatékoságtudomány általános helyzetéről elmondható, hogy mindegyik országban elmozdulás figyelhető meg a korábban kizárólagosnak számító medikális modell szerinti fogyatékoság-kutatásról, de jelentős különbségek is találhatók. Egyes országokban (Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Oroszország, Ukrajna) a medikális modell hatása továbbra is erős, a fogyatékoságtudomány viszonylag gyenge akadémiai elismertséggel rendelkezik, és leginkább a gyógypedagógia keretein belül foglalkoznak vele. Más orszá-

gokban a fogyatékoságtudomány már előrébb tart abban a tekintetben, hogy interdiszciplináris tudományterületnek ismerjük el (Lengyelország, Tajvan), míg megint más országokban (Amerikai Egyesült Államok, Írország, Jamaica, Spanyolország) már szilárd alapokon nyugvó, elismert tudományterületnek számít. Az utóbbiak esetében érdemes kiemelni, hogy míg az Egyesült Államokban (M. A. Conway) és Írországban (S. Carton, P. Kearns) a fogyatékoságtudomány jelentős részben a 20. század második felének polgárjogi mozgalmában gyökerezik, Jamaicában (F. Morris) és Spanyolországban főként külföldi hatásra a tudományos szférából terjedtek el az újfajta paradigmák. Tajvan (S.-J. Lin, C.-C. Cheng) példája szintén tanulságos: a szerzők többek között arra hívják fel a figyelmet, hogy az Észak-Amerikából és Nyugat-Európából származó tudományos modellek átvétele hasznos, ám azokat érdemes a helyi társadalmi-kulturális viszonyok figyelembe vételével alkalmazni.

Bár felmerülhet kritika az összefoglalásban szereplő csoportosítások önkényes jellegét illetően, a kötet szerkesztői igyekeznek objektív ismérvekkel is alátámasztani ezeket (pl. van-e akkreditált BSc-, MSc-, PhD-szintű fogyatékoságtudományi képzési program az adott országban; van-e interdiszciplináris fogyatékoságtudományi kutatóközpont). Lengyelország (J. Głodkowska, J. M. Gasik, M. Pağowska) és Magyarország (Sz. Fabula) összevetése segít érzékeltetni a különbséget az egyes csoportok között. A két fejezetből kiderül, hogy bár a fogyatékoságtudomány egyik országban sem számít akadémiai szinten elismert oktatási és kutatási ágazatnak, előbbiben a 2016-2017-es tanévtől interdiszciplináris jellegű, MSc-szintű fogyatékoságtudományi képzés működik (Varsó), míg utóbbiban nincs ilyen önálló képzés (bár a fejlődésnek vannak jelei: pl. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karon van fogyatékoságtudományi doktori műhely és a gyógypedagógiai alapképzés társadalomtudományi moduljának része a fogyatékoságtudományi alapismeretek is).

Összegzésként, úgy vélem, hogy a „*Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences*” című tanulmánykötet rendkívül értékes információkkal gazdagíthatja olvasóit. Bár az ismertető elején azt írtam, hogy a benne szereplő tanulmányok nem kifejezetten a fogyatékoság térbeli aspektusaival foglalkoznak, mégis – „földrajzos szemmel” – három ilyen tényezőt emelnék ki. Először is, a kritikai fogyatékoságtudomány interdiszciplináris jellegű, amely nem nélkülözheti az olyan szakterületek nézőpontjait sem, mint például a földrajz vagy a regionális tudomány. Másodsor, a nemzetközi komparatív szemlélet különösen érdekessé teheti a kiadványt azok számára, akik a tudományos fejlődés területiségével, országok közötti különbségeivel foglalkoznak. Harmadszor, véleményem szerint a felsőoktatás befogadóvá, akadálymentessé tétele kiemelt szempont kell, hogy legyen, amiért a hétről hétre órákat tartó pedagógusok, oktatók is sokat tehetnek, és ehhez a tanulmánykötetből ötleteket is meríthetnek. A fenti tényezőkre való tekintettel, a kötetet szívesen ajánlom az érdeklődők figyelmébe, diszciplináris háttértől függetlenül.

Irodalom

- Gleeson, B. J. (1999): *Geographies of Disability*. Routledge, London.
- Hall, E., Wilton, R. (2016): Towards a relational geography of disability. *Progress in Human Geography*, 6., 727-744. <https://doi.org/10.1177/0309132516659705>
- Imrie, R., Edwards, C. (2007): The Geographies of Disability: Reflections on the Development of a Sub-Discipline. *Geography Compass*, 3., 623-640. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00032.x>
- Park, D. C., Radford, J. P., Vickers, M. H. (1998): Disability studies in human geography. *Progress in Human Geography*, 2., 208-233. <https://doi.org/10.1191/030913298672928786>

Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok). (Corvina Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 339 o.)

BERTALAN LAURA

BERTALAN Laura: adjunktus, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Laura BERTALAN: lecturer, Institute for International and Regional Economics, Alexandre Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9, H-9400 Sopron, Hungary; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Szirmai Viktória, a hazai városszociológia meghatározó kutatóprofesszora 2019 tavaszán megjelent legújabb monográfiájában a modern európai nagyvárosi társadalmak átstrukturálódását elemzi, azt a főként globális urbanizációs trendek által meghatározott átalakulást, amely egyre markánsabban rajzolódik ki nemcsak a nyugat-európai, hanem a poszt szocialista nagyvárosok térbeli, társadalmi mintázataiban is.

A könyv impozáns külső megjelenésével, sokat sejtető alcímével izgalmas tartalmat, érdekes kérdésfeltevést ígér. Ahogy a könyv borítóján a hundertwassereri, hasonló című kép is sugallja, a városok a folytonos változás és a sokféleség megtestesítői: az épített környezet és benne az ember, a különböző társadalmi csoportok és kultúrák, a befogadók és kirekesztők (avagy a befogadottak és kirekesztettek) együttélésének szinterei, egyúttal állami és piaci szereplők által meghatározott rendszerek. Mindezt jól tükrözi a könyv, mely 339 oldal terjedelemben, 10 önálló tartalmi egységben, részletesen és szemléletesen ábrázolja a mai európai, köztük a nyugat- és kelet-közép-európai városok elmúlt évtizedekben zajló térbeli társadalmi változásait, közelebbről a globális tőke belvárosokat, új városokat, várostérségeket átalakító hatását.

Szirmai Viktória új könyvében az alábbi kérdésekre keresi a választ: Miként megy végbe a globális urbanizáció az európai nagyvárosokban? Melyek a főbb hasonlóságok és különbségek a nyugat- és a kelet-közép-európai nagyvárosok térbeli társadalmi átrendeződésében, illetve az azt kiváltó dzsentifikációban? A szerző részben városszociológiai, részben regionális tudományi megközelítéssel fogalmazza meg a választ, és összehasonlítva elemzi a városok dzsentifikációs és szegregációs folyamatait, felhívva a figyelmet a fejlődésükben tetten érhető hasonlóságokra, és az erősödő társadalmi polarizációra. A művet és a mögötte rejlő munkát a szerző méltán ajánlja Enyedi György professzor emlékének, megerősítve és esettanulmányokkal alátámasztva a globális urbanizáció elméletét (Enyedi

2011), a globalizáció városokra gyakorolt hatásainak és a nyugati minták időben később jelentkező posztszocialista lecsapódásainak részletes vizsgálatával.

A kapitalista és szocialista városfejlődés összevetése, a posztszocialista városok komparatív vizsgálata a rendszerváltás óta kedvelt téma a szociológusok, urbanisták és geográfusok körében (lásd Szelényi Iván, Kovács Zoltán, Enyedi György, Bodnár Judit vonatkozó műveit). Míg a nyugat-kelet összevetésben az állami szerepvállalás, a városfejlesztési ideológiák és mindezeknek a társadalom térbeli mintázataira gyakorolt hatása, addig a posztszocialista városokra koncentrálva a globális hálózatokba való beágyazottság, az új regionális szerepkörök és az átalakulás folyamatai álltak az elemzések fókuszában (lásd Kovács Zoltán, Luděk Sýkora, Martin Ouředníček, Jiří Musil, Grzegorz Węclawowicz vonatkozó kutatásait).

Szirmai Viktória a meghatározó szakirodalmakat felsorakoztatva, azokat rendszerbe szedve, tényszerűen tárja fel a városszociológia ökológiai és történeti irányzatainak eszköztárával a két modell városainak fejlődését, a települések térbeli, társadalmi átrendeződését, mindvégig szem előtt tartva a történeti meghatározottságokból következő sajátosságokat és a globális városfejlődés, a dzsentrifikáció által kiváltott hatásokat. A szerző alapvetésnek tekinti Enyedi globális urbanizációs elméletét (Enyedi 2011), de a kérdések feltevésében Mollenkopf, Castells és Sassen globális városok fejlődését vizsgáló megállapításai is megjelennek, így a globális tőke térszervező ereje, a duális városi társadalmak, a nemzetközi szinten újrafogalmazódó városi funkciók hatásai (Mollenkopf, Castells 1991; Sassen 1991, 2014). A globális városok a mai világgazdaság kiemelkedő irányító szerepű központjai, egyben különböző szintű gazdasági és társadalmi csoportok találkozási helyei (*frontier space*), differenciált társadalmi igények kielégítői (Sassen 2014).

A nyugati városfejlődés modelljét Szirmai Viktória négy nyugat-európai főváros, Párizs, Berlin, Bécs és Brüsszel metropolisztérségeinek térbeli, társadalmi szerkezeti jellemzőinek feltárásával szemlélteti. E várostérségek az európai centrum meghatározó gazdasági, pénzügyi, igazgatási és kulturális központjai, koncentrálnak a tőke, a pénzügyi szektor és a bürokrácia elitjeit. A kelet-közép-európai elemzésben a visegrádi országok fővárosainak fejlődését, térbeli-társadalmi átrendeződését ismerhetjük meg, amely városok a rendszerváltás után ugyancsak a globális tőke célpontjaivá váltak.

A modern urbanizáció fejlődéstörténetének és a globális város főbb társadalmi jellemzőinek részletezését követően a nyugat- és kelet-közép-európai nagyvárosok társadalmában zajló változásokat követhetjük nyomon, szemléletes városi esettanulmányok és informatív térképes illusztrációk segítségével. Bár a szakirodalomban több tanulmány is foglalkozik a posztszocialista városok fejlődésének összehasonlításával, mégis újszerű a négy-négy nyugati és közép-kelet-európai nagyváros térbeli-társadalmi átrétegződésének együttes bemutatása. A két modell között eltérőek és meghatározóak a történelmi, gazdasági, társadalmi

és urbanizációs adottságok, azonban közeledés tapasztalható a térbeli társadalmi elhelyezkedés alakulásában: a felső osztályok a városközpontokban és a jobb státuszú elővárosokban, míg az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek a városközpontok egyes részeiben, illetve a városkörnyéken élnek. A szerző kiemeli, hogy bár sok a hasonlóság, a szegénység és kirekesztődés felerősödésének kockázatában markánsabb az eltérés. Statisztikai adatokkal világít rá arra a különbségre, hogy míg a fejlett nyugat-európai országokban a szegénységi kockázat főként a nagyvárosokban jellemző, addig az elemzett kelet-közép-európai országokban épp fordítva, a kisebb városokban és a vidéki térségekben erősebb a kirekesztődés folyamata. Ennek okaiként a globális rendszerekbe történő alacsonyabb szintű integrációt, a tőke túlkonzentráltságát, a nyugatihoz képest kisebb arányú felső- és középosztálybeli lakosságszámot, a történeti meghatározottságokat, valamint a nyugati nagyvárosokhoz képest kisebb léptékű bevándorlást említi.

Párizs, Berlin, Bécs és Brüsszel esetében főként az 1980-as évektől, a városrehabilitációs törekvések eredményeként erősödött fel a polarizáció és a szegregáció. A felső- és felsőközéposztály tehetősebb rétegei egyre nagyobb arányban vannak jelen a belvárosi negyedekben és az előnyös külvárosi részeken, miközben a szakképzetlen és az alsóbb munkásrétegek képviselői, illetve a bevándorlók egyre inkább a külső területekre szorulnak. A fokozódó kirekesztést az ingatlanpiac, a „citysedési” folyamatok, a jómódú és kreatív népesség fogyasztási igényeit kielégítő kereskedelmi és szolgáltató funkciók bővülése tovább erősítik.

A kelet-közép-európai városfejlődés ezzel szemben a szerző érvelése szerint történetileg eltérő módon zajlik. Ezekben az országokban a szocialista lakáspolitikai, a megkésített városrehabilitációk, a sajátos, homogénebb társadalmi csoportok városon belüli elhelyezkedése határozza meg a rendszerváltozások utáni fejlődési lehetőségeket. Az V. részben elemzett négy város és térsége a politikai átalakulást követően koncentrálna a régió működő tőkéjét, e folyamat pedig csak erősítette az egyes nemzetgazdaságokon belüli egyenlőtlenségeket. A posztzocialista városok társadalmi átalakulása a szerző megállapításai szerint sok hasonlósággal bír: a rendszerváltást követő munkanélküliség, a külföldi tőke megjelenését és a gazdasági fellendülést követő erőteljes lakosságszámnövekedés, a szuburbanizációs folyamatok beindulása, a tehetősebb rétegek külvárosi, elővárosi területek felé áramlása, a belvárosi rehabilitációk és dzsentifikációs folyamatok kibontakozása, a társadalmi polarizáció felerősödése és ezzel a szegényebb rétegek kirekesztődése mindegyik elemzett település esetében megfigyelhető. A szerző korábbi empirikus kutatásaira építve részletesen ismerteti Budapest és térsége szuburbanizációs folyamatait, a városkörnyék társadalmának differenciáltságát, illetve megnevezi azt a kettős struktúrájú térbeli-társadalmi hierarchiát, amelyben egyszerre van jelen a fejlett centrum alacsonyabb státuszú perifériával, illetve a magas státuszú periféria alacsony státuszú centrummal.

A nyugati és kelet-közép-európai városokban látott trendek összegzése (VII. rész), a tulajdonképpeni modellalkotás alkotja a könyv lényegi részét, a fel-

tett kérdésekre adott válaszok, a levont következtetések rendszerezését. Itt fény derül többek között arra is, hogy a nyugati városok esetében is számottevő különbség van a dzsentrifikáció irányai és mértéke, az állami és a piaci szereplők részvételének arányai, és a társadalmi szerkezet alakulását alapjaiban meghatározó lakáspolitikák között. A kelet-közép-európai városok esetében ezzel szemben sokkal inkább hasonlóan zajlottak a beavatkozások, főként a felülről vezéreltségből, illetve a gyenge civil társadalmi és lakossági érdekérvényesítő képességből következően.

A szerzőtől megszokott módon, az európai új városok, köztük a szocialista új városok is önálló fejezeteket kapnak (a VIII. részben), amelyből kiderül, hogy a szocialista új városokban zajló folyamatok is hasonlóak, főként ott, ahol a város részesévé vált a globális gazdasági körforgásnak, és ahol megvetette lábát az ingatlanfejlesztő tőke, és megindulhatott a dzsentrifikáció.

Az ezt követő rész – mintegy az eddigieket kiegészítve – tárja fel az egyes városrészek társadalmi átalakulását a belvárostól az átmeneti térségeken keresztül az eltérő fejlettségű városkörnyékig, városperemig. Részleteiben ismerhetjük meg mind a nyugati, mind a keleti típusú városfejlődés során végbemenő társadalmi változásokat és még pontosabb képet kapunk a gazdagabb és szegényebb csoportok térbeli mozgásáról. A nyugat-európai belvárosokban a nyolcvanas, kilencvenes évek belvárosi rehabilitációs beavatkozásai globális gazdasághoz kapcsolódó társadalmi rétegek lakóhelyi törekvéseit elégtették ki, és ezzel a belvárosi negyedek nagypolgárosodása mellett új szegregációs trendeket is elindítottak. A kilencvenes évektől a marginalizáció felerősödött, új társadalmi egyenlőtlenséget eredményezve a rosszabb státusú elővárosokban és városkörnyékeken. A nagyvárosok szélén az alsóbb osztályok, bevándorlók koncentrációja eredményeként ma is jelentős a szegénység, a munkanélküliség. A közép- és felsőosztályok magasabb státusú, szuburbanizáció révén létrejött elővárosi modelljeinek jelentősége a belvárosi fejlesztések következtében csökkent. A poszt-szocialista belvárosok átalakulásában az állami lakásépítési mechanizmusok voltak meghatározóak, amelyek révén a hetvenes évektől egyre inkább romlásnak induló, slumosodó belvárosi negyedekből a középosztályok, magasabb pozíciójú csoportok új lakótelepekre költöztek. Ezen városokban, a nyugatihoz képest kevésbé volt dinamikus a szuburbanizáció. A belvárosok megújítása a kilencvenes évektől kezdődött, melynek üteme a globális gazdaság terjedésétől, annak lokális hatásaitól is függött, fokozva a társadalmi polarizációt és a dzsentrifikációt a keleti modell nagyvárosaiban is.

Az összefoglalásban a szerző részben a jelen elemzésen is túlmutató kérdések mentén foglalja össze főbb megállapításait és vonja le következtetéseket. A modern városok nemzetközi szinten is jelentős hatalmi pozíciókkal rendelkeznek, a piaci szerepkörök felerősödésével az állami szerepvállalás háttérbe szorulásával duális szerkezetű városokká alakultak. Ez a dualitás talán a keleti fővárosok esetében erősebbnek tűnik, az egyes városrészek társadalmilag kevertebbek, a

dzsentrifikáció kirekesztő hatásai még erősebbek. A korábbi városokhoz hasonlítva a mai modern nagyvárosok nyitottabbak és lakóik befogadóbbak, könnyebb a városokba integrálódni, amely főként a globalizáció hatásainak köszönhető. Ugyanakkor a szerző kiemeli, hogy ez a nyitottság és befogadókészség az egyes országok eltérő politikai kultúrája és gazdasági fejlettsége mentén nagyon differenciált. A befogadás és kirekesztés jelenségei egy időben vannak jelen a városokban, e jelenségek főként a társadalm szerkezeti jellemzők, a társadalmi távolságok térbeli kifejeződései.

A könyv egészén végigvonuló kérdésre, vagyis hogy „Milyen a viszony a nyugat-európai és a kelet-közép-európai városfejlődés között?” (302. oldal) a szerző Enyedi megállapításaival egybehangzóan megállapítja, hogy a két modell urbanizációja között „inkább a hasonlóságok, mint a különbségek a jellemzők” (302. oldal), így az egyes városfejlődési szakaszokban a követő jelleg a meghatározó. A hasonlóság mellett a makro- és mikroszintű különbségek megkérdőjelezhetetlenek, csakúgy, mint az egyes társadalmi csoportok szintjén meglévő különbözőségek. Az utolsó kérdés a keleti modell késleltetett felzárkózásából adódó hátrányok leküzdésének lehetőségeire vonatkozik, amelyre komolyabb léptékű állami szerepvállalás, erősebb piaci kontroll, határozottabb szociálpolitika, a városrészek kiegyenlített fejlesztése, a kirekesztődés kockázatának csökkentése a lehetséges válasz.

Lezárásként kijelenthetjük, hogy a térbeli-társadalmi átalakulások ilyen jellegű, empiriára támaszkodó összehasonlító elemzésére nagy szükség van a fenn tartható, inkluzív városi társadalmak megteremtését szorgalmazó várospolitikák megfogalmazásának időszakában. Meggyőződésem, hogy Szirmai Viktória mind tartalmában, mind minőségi megjelenésében magas színvonalú szakkönyve nemcsak a hazai városfejlődést kutatók és az egyetemi és doktori képzésben résztvevők, hanem a várospolitikusok és döntéshozó szakemberek számára is hasznos és élvezetes olvasmány.

Irodalom

- Enyedi Gy. (2011): A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 1., 5–19. <https://doi.org/10.17649/TET.25.1.1770>
- Mollenkopf, J. H., Castells, M. (1991): *Dual City. Restructuring New York*. Russel Sage Foundation, New York
- Sassen, S. (1991): *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, New Jersey
- Sassen, S. (2014): The city: today's frontier zone. *Glocalisms: Journal of culture, politics and innovation*, 3., 1–4. <https://doi.org/10.12893/gjpci.2014.3.1>

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Egészségyenlőtlenségek Magyarországon – Beszámoló a Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely szakmai találkozásjáról

Health Inequalities in Hungary – Report on the Workshop of the Social Inequalities Horizontal Research Network

UZZOLI ANNAMÁRIA

UZZOLI Annamária: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-1451>

Annamária UZZOLI: senior research fellow, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; uzzoliannamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-1451>

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének (MTA KRTK RKI) Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelye szakmai találkozót szervezett 2019. április 1-én az MTA Humán Tudományok Kutatóházában, amelynek fókuszában az egészségyenlőtlenségek társadalmi-térbeli vonatkozásai álltak. A rendezvény célja az volt, hogy bemutassa a hazai egészségyenlőtlenség-kutatások releváns eredményeit, valamint mindezek nyomán interdiszciplináris diskurzust alakítson ki a szakértők, a kutatók és az érdeklődők között. A program összeállításában elsődleges szempont volt, hogy lehetőséget adjunk és nyilvánosságot teremtsünk a témában aktuális vizsgálati eredmények megvitatásához, amelyek adalékul szolgálnak a térbeli-társadalmi és az egészségyenlőtlenségek között fennálló összefüggések, kölcsönös egymásra hatások megértéséhez. A rendezvény moderátora Nagy Erika (MTA KRTK RKI) volt.

Magyarországon a népesség nemzetközi viszonylatban is kedvezőtlen egészségi állapota, valamint az egészségügyi ellátórendszer strukturális és finanszírozási problémái miatt is aktuális feladat az egészségyenlőtlenségekkel, azok kiváltó okaival, valamint társadalmi-gazdasági következményeivel foglalkozni. Egyre nagyobb különbségek tapasztalhatók az egyének és a különböző társadalmi csoportok, valamint az ország egyes területein élők egészségi állapotában, illetve az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésük esélyeiben. Az egészségügyi ellátásokhoz köthető esélyegyenlőtlenségek nagyobb része az egészségügyi rendszer működtetéséhez (is) hozzájáruló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre vezet-

hető vissza. Ebből következik, hogy az egészségügyenlétlenségek csökkentése nemcsak az egészségügyi rendszer működtetési modelljétől függ, hanem az egészségügyön és egészségpolitikán kívüli egyéb ágazati szakpolitikák – például oktatáspolitikai, szociálpolitika, gazdaságpolitika stb. – hatékonyságától is.

A műhelytalálkozó első részének címe „A hozzáférés szerepe az egészségügyenlétlenségekben – Egy kutatási projekt tapasztalatai” volt, amelynek során a kutatás résztvevői interpretálták a legfontosabb eredményeket. „Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségügyenlétlenségekben Magyarországon” címmel zajló kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg 2016. október 1. és 2019. szeptember 30. között (K 119574 sz. projekt), Bán Attila, Beke Szilvia, Kovai Cecília, Pál Viktor, Uzzoli Annamária és Vitrai József részvételével. A kutatási projekttel kapcsolatos további információk, részletek, érdekességek itt érhetők el: egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com

A bevezető előadásban Uzzoli Annamária (MTA KRTK RKI) kutatásvezető ismertette a kutatás céljait és feladatait, felvázolta az elméleti és módszertani kereteket, valamint az empirikus vizsgálatok egy-egy részterületét is bemutatta. A hároméves kutatási projekt a hazai egészségügyenlétlenségek területi különbségeit tanulmányozza, elsősorban a hozzáférés szerepének értelmezésén keresztül. A szakirodalmi előzmények alapján megállapítható, hogy az elmúlt másfél évtizedben fokozódó figyelem irányul a hozzáférés akadályai által okozott egészségügyenlétlenségekre, elsősorban azok területi vonatkozásaira. A hozzáféréssel összefüggő esélyegyenlétlenség háttérében a meglévő egészségügyenlétlenségek állnak. Lényegében ezek kiváltó okainak egy része is az egészségügy igénybevételehez és a hozzáférés esélyeihez kötődik. A kutatás elméleti háttére az ún. „5A” modellre épül, amelynek lényege, hogy a hozzáférés (*Accessibility*), az elérhetőség (*Availability*), az elfogadhatóság (*Acceptability*), a megfizethetőség (*Affordability*), és az elfogadhatóság (*Appropriateness*) összetevői több egyidejűleg ható tényezőn keresztül befolyásolhatják az egészségügyi ellátás minőségét. Az egészségügyi szolgáltatásokhoz, a szolgáltatókhoz és/vagy az intézményekhez való hozzáférés feltételei függenek az ellátási szükséglettől, az igénybevételi hajlandóságtól, a meglévő szolgáltatásoktól és azok elérhetőségétől, valamint az ellátás körülményeitől.

Uzzoli Annamária az ezt követő két előadásban a statisztikai elemzések és az interjúk alapvető eredményeit összegezte. A hozzáférés egyenlétlenség alapú megközelítése determinálta, hogy az empirikus vizsgálatokban a kvantitatív és a kvalitatív technikák együttes használata, azaz az ún. kevert módszertan adaptálása történt meg. Az egészségügyenlétlenségek mérésére és a hozzáférés feltételeinek értelmezésére a népbetegségnek számító az ún. akut miokardiális infarktus (heveny szívizominfarktus) hazai megbetegedési és halálozási helyzetének, illetve területi különbségeinek feltárásával és az ellátás körülményeinek értékelésével került sor. A statisztikai vizsgálatok fő eredményei bizonyították, hogy ugyan a szívinfarktus-halálozás jelentős csökkenése Magyarországon a 2000-es évek közepe óta tart, mégis számottevő lemaradás tapasztalható Nyugat-Európához ké-

pest. A halálozás csökkenése azonban nem járt együtt a megbetegedések nagyarányú csökkenésével. Ráadásul a javuló helyzet mögött számottevő területi különbségek figyelhetők meg, amelyek az elmúlt években mérsékeltén növekedtek, főleg a nők körében. Kiemelendő, hogy a 2000-es évek elejétől folyamatosan nőtt a szívkatéteres beavatkozásra alkalmas központok száma Magyarországon, ami az akut ellátáshoz való hozzáférés feltételeit javította. A területi egyenlőtlenségek elmúlt években tapasztalt növekedése azonban felveti a kérdést, hogy milyen egyéb társadalmi-gazdasági tényezők korlátozhatják a hozzáférés esélyeit.

A statisztikai elemzések során felmerült újabb vizsgálati kérdéseket egy Békés megyei esettanulmány válaszolta meg. 2018. első félévében az egészségügyi ellátás minden szintjéről kiválasztott helyi intézményekben készültek félig strukturált interjúk az ellátáshoz való hozzáférés intézményi és egyéni befolyásoló tényezőiről. Az egészségügyi szakdolgozókkal (orvosok, nővérek, terapeuták, mentőtisztek, háziorvosok stb.) és a betegekkel készült interjúk rávilágítottak az infrastrukturális fejlesztések jelentőségére, hisz 2013-ban Gyulán az új szívkatéteres központ átadásával jelentősen javultak az ellátáshoz való hozzáférés esélyei. Ugyanakkor ez a fejlesztés a betegek oldalán a betegségtudat és az egyéni felelősségérzet csökkenésével járt együtt. A gyors és hatékony beavatkozás nagymértékben javította a túlélési esélyeket, s ez részben „elfeledtette” a betegekkel egészségi állapotuk súlyos romlását, és a tartós életmódváltás szükségességét. Szintén az interjútapasztalatok hívták fel a figyelmet a szívinfarktus megbetegedések prehospitális – kórházi ellátást megelőző – jellemzőire. Egyrészt általában megfigyelhető, hogy a szívinfarktust elszenvedő betegek nagy része viszonylag későn fordul orvosi segítségért, vagyis a hezitálási idő hosszabbodásával csökkennek a túlélési esélyeik. Másrészt az interjúk egy része egyértelművé tette, hogy a nőknél gyakoribbak a szívinfarktus atipikus tünetei, ami miatt a női betegek egy része még inkább az orvosi segítségkérés elhalasztása mellett dönt.

Beke Szilvia (Gál Ferenc Főiskola Egészség- és Szociális Tudományi Kar) előadásában folytatta a Békés megyei esettanulmány tapasztalatainak részletezését, elsősorban az életmódváltás tényezőinek áttekintésével a rehabilitáció és a gondozás-megelőzés tekintetében. Legfontosabb eredményeinek egyike, hogy az infarktuson átesett betegek számára nagy nehézségeket jelent a tartós életmódváltás megvalósítása, amely viszont a hosszú távú túlélési esélyek egyik meghatározó tényezője. A *compliance*, a megfelelő beteg-együttműködés a rehabilitáció sikerének záloga. Ez leginkább a gyógyszeres terápia betartásában tapasztalható, amelynek fő oka, hogy az egyén részéről nem követeli meg a mindennapi rutinok megváltoztatását. Ugyanakkor a dohányzásról való lemondás, amely pedig a szívinfarktus egyik meghatározó kockázati tényezője, sokkal nagyobb kihívást jelent a betegek számára, és általában kisebb arányban sikerül számukra elkerülni, feladni a kockázati magatartást. Az egészségügyi szakdolgozókkal és a betegekkel készült interjúkból pedig az derült ki, hogy az infarktusel-

látás gondozás-megelőzés szakaszában főként a kapacitáshiányok és az integrált ellátás gyengeségei jelenthetik az ellátáshoz való hozzáférés akadályait.

A *desk research* (másodelemzés) részét képezte a Pál Viktor (Szegei Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, SZTE TTIK GTF TSZ) által elvégzett dokumentum- és tartalomelemzés, amely a hazai egészségügyenlétlenségek csökkentésével és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés javításával kapcsolatos szakpolitikai döntéshozatal megismerésére irányult. Kvalitatív vizsgálataiban a magyar egészségügy átalakításával kapcsolatos jogszabályokat, szakpolitikai tervezeteket, fejlesztési koncepciókat, stratégiai terveket, és részben az ezekhez kötődő média-hírek feldolgozását végezte el. Értékelésük során olyan szempontrendszert alakított ki, amely alkalmas volt annak megítélésére, hogy 1990 után a magyar egészségpolitikát milyen mértékben foglalkoztatta az egészségügy átalakítása során a térbeli esélyegyenlőség kérdése, ezzel összefüggésben milyen tervezetek és intézkedések születtek, illetve ezeket milyen viták kísérték. A legfontosabb eredmények rávilágítottak a térbeli egészségügyi esélyegyenlőség diskurzusaiban meglévő ellentmondásokra. Ezek egyike az az alapvető egészségpolitikai dilemma, hogy a gazdasági racionalizálás és a progresszivitással együtt járó térbeli koncentráció, illetve az esélyegyenlőség elvét szem előtt tartó, méltányos, mindenki számára területileg is hozzáférhető egészségügy kialakítása mennyire valósítható meg egyszerre, hogy az ezzel kapcsolatos törekvések nem ellentétesek-e egymással. Pál néhány esettanulmány segítségével áttekintést adott arról is, hogy az elmúlt években a területi ellátás átszervezései, illetve új szempontok szerinti átalakításai hosszú távon hogyan szolgálhatják az ellátáshoz való hozzáférés javítását. Az előadó végső következtetése, hogy a hazai egészségpolitikai törekvésekben továbbra is nyitott maradt az a kérdés, hogy az egészségügyi szakellátásnak egyáltalán lehet-e olyan területi szerkezete, amely területileg igazságos, de gazdaságilag racionális is?

A szakirodalmi feldolgozást egészítette ki Kovai Cecília (MTA KRTK RKI), aki a kutatási előzmények összegzésének és értékelésének segítségével az ellátáshoz való hozzáférés néhány társadalmi kérdését érintette, elsősorban az esélyek/esélytelenségek vonatkozásában. Előadása végeredményben az etnicitás, a kultúra és a strukturális helyzet összefüggéseinek és hatásainak értelmezésére épült az egészségügyenlétlenségek alakulásában, magyarországi példán keresztül. Felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi igazságosság érvényesülése az egészségügyi ellátásban különösen fontos szempont a hátrányos helyzetű, főként etnikai csoportok egészségi állapotának javításában. Kiemelte, hogy a szakirodalom legtöbbször a rendkívül előnytelen társadalmi helyzettel, a súlyos deprivációval magyarázza a kedvezőtlen egészségi állapotot, miközben az etnicitás szerepe ebben mindig kérdéses marad. Az etnikai pozíció, főként a vidéki terekben, meghatározza az osztályhelyzetet, a szolidaritás lehetséges köreit, a mozgósítható erőforrásokat, az ellátáshoz való hozzáférés lehetőségeit, amelyek együttesen hatnak az

egészségi állapot alakulására. Ez az oka annak, hogy a hátrányos helyzetű területeken nemcsak a hozzáférés feltételeinek széles körű megteremtése járulhat hozzá az egészségügyenlétlenségek csökkentéséhez, hanem az egyének és csoportok szociokulturális sajátosságainak figyelembe vétele is.

A kutatási projekt eredményeinek részletes áttekintése után Uzzoli Annamária összegezte az elméleti és az empirikus tapasztalatokat, amelyek felhasználhatók hasonló vizsgálatok módszertani keretének kidolgozásához is. A releváns következtetések egyike az volt, hogy a fejlett országokban meghatározó népességügyi betegségek ellátási jellemzőinek komplex értelmezése hozzájárulhat az egészségügyenlétlenségekkel kapcsolatos tudás bővüléséhez. A kutatás végső célja, hogy az összes rendelkezésre álló eredmény és tapasztalat birtokában olyan javaslatokat fogalmazzon meg, amelyek támogathatják a bizonyítékokon alapuló szakpolitikai döntéshozatalt. A kutatás résztvevői egyetértettek abban, hogy a hazai egészségügyenlétlenségek megléte és fokozódása hatással van a társadalmi haladásra és a gazdasági teljesítményre, ezért mérséklésük jelentős kihívás és feladat lesz a jövőben is a nemzeti szakpolitikák számára.

A műhelytalálkozó második felének címe *„Egészségügyenlétlenségek - okok, következmények, magyarázatok, megoldások”* volt, amelynek keretében különböző tudományterületek és egészségügyi szakterületek képviselői tartottak előadást az egészségügyenlétlenségek és a térbeli-társadalmi egyenlétlenségek összefüggéseiről.

Kiss Norbert (Budapesti Corvinus Egyetem) előadásában a teljesítményvolumen-korlát (TVK) hatását tanulmányozta a szívkatéteres beavatkozások alkalmazási gyakoriságára, s ezzel számos releváns információval egészítette ki a szakmai találkozó első részében bemutatott kutatási eredményeket. Kiss szerzőtársai a kvantitatív vizsgálatokban Kiss András (University of Amsterdam) és Váradi Balázs (Budapest Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem) voltak. 2012. július óta a szívinfarktus korszerű ellátásfajtáját, a szívkatéteres beavatkozást kivonták a TVK alól: azóta a Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK) teljes egészében kifizeti e beavatkozás díját a kórházak számára. A szakirodalmi előzmények alapján az elvégzett hatásvizsgálat arra a megállapításra épült, hogy a különféle pénzügyi korlátok csak enyhén befolyásolják az orvosi szakmai döntéseket. A hatásvizsgálat több hasznos módszertani lehetőséget ismertetett, ugyanakkor felhívta a figyelmet a hasonló vizsgálatok korlátaira is. A kutatás legfontosabb eredménye, hogy TVK megszüntetése után összességében nőtt az elvégzett szívkatéteres beavatkozások volumene az országban, amely abból adódott, hogy több beteget szállítottak azokba a kórházakba, ahol ilyen beavatkozást el tudnak végezni. Ugyanakkor az orvosok egyedi döntéshozatali mintája nem változott, ugyanolyan arányban végeztek katéterezést, vagyis a katéterlaborokba beszállított több beteg miatt nőtt meg országos szinten a beavatkozás aránya. Elsősorban a szívkatéteres központoktól távolabb lakók számára javultak a hozzáférés esélyei, ők részesültek nagyobb arányban szívkatéteres ellátásban. A szakpolitikai

intézkedés, vagyis a TVK eltörlésének egészségi állapotra vonatkozó kedvező hatásai – például kórházi halálozási arány vagy a kórházba való visszavételi arány csökkenése – egyelőre nem láthatóak az adatok alapján.

A társadalmi helyzet, amely a különböző erőforrásokhoz való hozzáférést is befolyásolja, alapvető módon hat az egészségesélyekre, s így önmagában az egészség egyenlőtlenségek okának tekinthető – hangsúlyozta a szakirodalmi előzményekre hivatkozva Csizmadia Péter (Nemzeti Népegészségügyi Központ, NNK). Kiemelte, hogy azok az egészségkülönbségek, amelyek megelőzhetőek és szükségtelenek, megfelelő szakpolitikai eszközök alkalmazásával elkerülhetőek lennének, társadalmilag igazságtalan, méltánytalan helyzetre utalnak, ezért megnevezésükben indokolt az egészségben megnyilvánuló esélyegyenlőtlenség fogalom használata. Az előadás egyúttal áttekintést nyújtott az egészség egyenlőtlenségek alapvető társadalmi okairól, azok magyarázatával foglalkozó legfontosabb elméletekről, valamint csökkentésük nehézségeiről és lehetőségeiről. Az előadó, egyéb más között, interpretálta a kulturális tőke vagy az innováció szerepét az egyenlőtlenségek kialakulásában, valamint az egészségben tapasztalható különbségeket a pszichoszociális elmélet és az életút-megközelítés alapján is magyarázta. A kutatási előzmények ismertetése során leginkább az egyenlőtlenségek alapvető társadalmi okairól szóló elmélet került előtérbe. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy az a szakpolitika lehet sikeres az egészség egyenlőtlenségek mérséklésében, amely a személyes, pszichoszociális és kulturális tényezők közvetlen befolyásolásával tud hatni az egyén környezetét és életkörülményeit alakító társadalmi szereplők tevékenységére. Egyik fontos következtetése az volt, hogy az egészség egyenlőtlenségek megváltoztatása is csak radikálisabb újraelosztással lehetséges.

Az egészség egyenlőtlenségek csökkentésének egyik hatásos szakpolitikai beavatkozása lehet az egészségfejlesztési irodák (EFI) hazai hálózatának fejlesztése, amelyek lényegében új vagy inkább újszerű szereplői a népegészségügynek – emelte ki előadásában Szőke Katalin (NNK). A hálózat létrehozásának célja azt volt 2012-ben, hogy javítsa az egészségmagatartást befolyásoló szokásokat, növelje a lakosság egészségtudatosságát, támogassa a keringési rendszeri és a daganatos megbetegedések prevencióját, illetve csökkentse a korai és elkerülhető halálozás arányát. Az EFI feladatai között szerepel a közösségi szintű egészségfejlesztési programok támogatása, a járási és települési egészségtervezésben való részvétel, az egészségkommunikáció, az egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezetek közötti együttműködés javítása, valamint partnerségi munkacsoport működtetése. A 117 működő EFI többsége a jelenlegi támogatási rendszerben elsősorban a mentális egészség fejlesztésével foglalkozik, vagy azzal bővítette szolgáltatásait. Egy jelenleg zajló népegészségügyi projekt négy olyan pillér kidolgozására épül, amelyek hozzájárulhatnak az EFI hálózat szakmai módszertani fejlesztéséhez 1) a megfelelő működési modell kialakításán, 2) a 6 éves kor előtti és 3) a 7-18 éves kor közötti egészségtudatosság növelésén, valamint 4) a lakossági mentális egészségtudatosságot támogató hálózatának fejlesztésén ke-

resztül. Az egészségfejlesztési irodák tevékenységének hosszú távú stratégiai célja az egészségi állapot javítása, és így az egészségegyenlőtlenségek mérséklése Magyarországon.

Bíró Anikó (MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet Egészség és Társadalom Lendület-csoport) a hazai egészségügyi kiadásokban megjelenő egyenlőtlenségeket vizsgálta adminisztratív adatok alapján. A kutatásban társszerzője volt Prinz Dániel (Harvard University). A statisztikai vizsgálatokban a járó- és fekvőbeteg-ellátás kiadásai, illetve a vényköteles gyógyszer-támogatás 2003-2011 közötti adatainak segítségével elemezte a munkapiacra aktív lakosság körében a jövedelmi helyzet és az egészségügyi kiadások közti kapcsolatot és annak területi különbségeit. Az eredmények bizonyították, hogy:

- akár 77% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb kiadással rendelkező megye között az egy főre jutó járóbeteg-szakellátási kiadásban,
- akár 37% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb támogatással rendelkező megye között az egy főre jutó vényköteles gyógyszer-támogatásban,
- akár 27% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb kiadással rendelkező megye között az egy főre jutó fekvőbeteg-ellátási kiadásban.

Szintén megállapítható, hogy a jövedelem növekedésével nő az egészségügyi kiadások finanszírozása, ami országosan, megyék között és megyéken belül is megfigyelhető.

Az eredmények alapján feltételezhető összefüggések bizonyítása a jövő feladata, így további részletes kvantitatív vizsgálatokra van szükség annak eldöntéséhez, hogy például az ellátáshoz való hozzáférés milyen mértékben befolyásolja a jövedelmi helyzet és az egészségügyi kiadások közti kapcsolatot.

Az orvosok és az egészségügyi dolgozók (egészségügyi szakemberek) nemzetközi vándorlása egyre nagyobb mértékben érinti a poszt-szocialista országokat, így az „egészségügyi agyelszívás” Magyarországon is megfigyelhető. Ilcsikné Makra Zsófia (SZTE TTIK GTF TSZ) előadásában tartalomelemzés módszerével vizsgálta a 2004 óta az online médiában megjelent beszámolókat, elemzéseket, interjúkat, és arra kereste a választ, hogy hogyan értelmezi a média az egészségügyi szakdolgozók elvándorlását, és hogy a médiatartalmakban egyáltalán megjelenik-e a földrajzi tér és a hely szerepe. A vizsgálati eredmények részét képezik egy kutatási projektnek, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásával, „*A magyar egészségügyi szakemberek migrációjának földrajzi vonatkozásai*” címmel valósul meg 2017. szeptember 1. és 2020. augusztus 31. között (K 124938 sz. projekt). Az előadó egyik fontos megállapítása az volt, hogy ugyan az egészségügyi szakemberek migrációja gyakori téma az online médiában, mégis annak magyarázatában a térbeliség háttérbe szorul. A vizsgált médiatartalmak nyomán kirajzolódó diskurzusokban elsősorban a hagyományos megközelítés jelenik meg, vagyis az elvándorlást veszélyforrásként ábrázolják, hangsúlyozva a hátrányosan érintett egészségügyi szakterületeket és földrajzi régiókat. Lényegében a lokalitás sze-

repe elenyésző magyarázó tényezőként kerül elő az elvándorlással kapcsolatos narratívákban.

A műhelytalálkozó számos kérdést felvetett az egészségegyenlőtlenség „természetével” kapcsolatban, de általános vélemény volt, hogy komplexitásából fakadón mindenféleképpen indokolt többtényezős, sokdimenziós megközelítése. A résztvevők közötti párbeszéd megerősítése és a kapcsolati háló kiszélesítése a jövőben hozzájárulhat a hazai egészségegyenlőtlenség-kutatások eredményes folytatásához és társadalmi elismertségének növeléséhez.

Felhívás

Call for thematic issue

A Tér és Társadalom szerkesztősége lehetőséget kínál egy 2020-ban (4. számként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehetnek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő témát kínálnak,
- a felkínált téma a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál,
- a tanulmányok máshol még nem jelentek meg, de lehetőleg már végéhez közeledő vagy lezárt kutatás eredményeiről számolnak be,
- a szerzők betartják a TÉT tudományos, etikai és formai követelményeit,
- a pályázat beadója egyben vállalja a vendégszerkesztői megbízatást.

A pályázat tartalmazza a téma kb. 2 oldalas színopszisát, a tervezett cikkek szerzőinek és az írások címeinek felsorolását, valamint azok rövid tartalmának bemutatását 1-1 bekezdésben. A tematikus lapszámok kb. 7-10 tanulmányból állnak, de a lektorálás során tapasztalt elutasítási arányok alapján kérjük, hogy a pályázatok legalább 10 tanulmányt javasoljanak a tematikus lapszámba. Az ideális pályázat megtölti a folyóirat egyéb rovatait, azaz recenziókat és a Tudományos élet rovatba szánt írásokat is ajánl.

A TÉT szerkesztősége választja ki a pályázat győztesét, amelyben a döntő kritérium a pályázat szakmai tartalmának minősége. Mivel kb. évi 4 millió Ft-ba kerül a lap fenntartása, így a lapszám megjelenését részben vagy egészében finanszírozni képes pályázatokat azonos szakmai színvonal esetén előnyben részesítjük.

A kéziratok leadásának várható időpontja: 2020. június 30. A szerkesztőség vállalja, hogy elvégzi a szükséges szerkesztői munkálatokat (a vendégszerkesztővel együtt részt vesz a lektorálás megszervezésében, a lektorálási folyamat lebonyolításában, valamint a nyomdai előkészítés, a nyomdai munkálatok és a terjesztés szervezésében).

A pályázatokat a tet@rkk.hu címre várjuk elektronikus formában.

A pályázat beadási határideje: 2020. január 31.

Eredményhirdetés: 2020. február 28.

A Tér és Társadalom szerkesztősége

